

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

И.Б. ЗОКИРОВ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

I ҚИСМ

Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Муфовиқлаштирувчи кенгаш томонидан университетларнинг юридик факультетлари, юридик институти ва ҳуқуқ асослари ўқитиладиган бошқа олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилган

Тошкент-2009

УДК 347.1 (075) (575.1)

Зокиров И.Б.

Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. И.Б.Зокиров;
Масъул муҳаррир: Ҳ.Раҳмонқулов: Қайта ишланган
ва тўлдирилган бешинчи нашр. –Т.: ТДЮИ
нашриёти, 2009. 611 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси адлия
вазирлиги, Тошкент давлат юридик институти.

Масъул муҳаррир: Ҳ.Раҳмонқулов, юридик фанлар доктори,
профессор, Ўзбекистон Республикаси Фанлар
Академияси академиги. ТДЮИ “Халқаро
хусусий ҳуқуқ” кафедраси мудири

Такризчилар:

О.Оқюлов, юридик фанлар доктори,
профессор, ТДЮИ “Хўжалик ҳуқуқи ва
процесси” кафедраси мудири.

Б.Самархўжаев, юридик фанлар доктори,
профессор

Ж.И.Юлдашев, юридик фанлар номзоди,
ТДЮИ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси
катта ўқитувчиси

Мазкур дарслик Ўзбекистон Республикаси Конституцияси,
Фуқаролик кодекси ва бошқа қонун ҳужжатлари асосида ёзилган. Китоб
университетларнинг юридик факультетлари, юридик институти ва ҳуқуқ
асослари ўқитиладиган олий мактаб талабаларига дарслик сифатида
тавсия этилади. Шунингдек, дарсликдан суд, прокуратура, адвокатура,
нотариат ва бошқа орган ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

© **И.Б. Зокиров.**

© **Тошкент давлат юридик институти, 2009.**

КИРИШ

Мамлакатимизда жуда катта бунёдкорлик ишлари кетмоқда. Бу ишлар иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш билан бевосита боғлиқдир. Бозор муносабатларига ўтиш, иқтисодиётда хусусий мулкнинг мавқеини ошириш, хусусий мулкдорлар синфини шакллантириш, тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, бозор инфратузилмаси институтларини ташкил этиш, рақобат муҳитини шакллантириш, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш айти кунда долзарб масалалар ҳисобланади.

Шу билан биргаликда ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Аниқроғи, иқтисодиёт либераллашиб, ислоҳотлар чуқурлашмоқда ва кишиларнинг тафаккури, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданияти ўзгармоқда. Кишилар ўз мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида муайян тажрибаларга эга бўлмоқда.

Ўтказилаётган ислоҳотлар мамлакатимизнинг халқаро нуфузини оширишга, аҳоли турмуш фаровонлигини юқори кўтаришга хизмат қилмоқда. Шу маънода ҳуқуқий ислоҳотлар ҳам кенг кўламли ислоҳотлар баробарида қадам-бақадам ривожланиб бормоқда. Бугунги кунда ўтган асрнинг 90 йиллари биринчи ярмида қабул қилинган қонун ҳужжатлари янги таҳрирларда қабул қилинди, айримлари бекор қилинди, янгидан-янги муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотлар фуқаролик ҳуқуқи олдиға катта вазифаларни қўймоқда. Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи юриспруденциянинг асосий негизларидан бири ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатлар таркибида эса фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар салмоқли мавқеини эгаллайди. У мулкӣ ва шахсий ҳуқуқлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг юридик жиҳатдан тенглигига асосланган мулкӣ, шахсий ва ташкилий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда, шахслар ўртасидаги ўзаро алоқаларни шартномавий усулда тартибга солишда, ижодий фаолиятни ҳуқуқий муҳофаза қилишда фуқаролик ҳуқуқи муҳим ўрин тутди. Зеро, у кундалик юриш-туришимиз, амалга оширадиган фаолиятимиз, ўзаро мулоқотлар, ташкилий-хўжалик алоқалари, моддий ва маънавий эҳтиёжларимизни қондириш каби кўплаб ҳаётӣ муносабатларни

тартибга соладиган, ўрганадиган ҳуқуқ соҳаси саналади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқи алоҳида ҳуқуқ соҳаси, илм-фан соҳаси ва ўқув предмети ҳисобланади. Ҳуқуқ соҳаси ижтимоий ҳаётдаги муносабатларни тартибга солса ва мустаҳкамласа, илм-фан эса уни ўрганади.

Бутун дунё ҳуқуқ тизимларида цивилистика деб аталувчи мазкур ҳуқуқ соҳаси тартибга солувчи муносабатлар иқтисодиётнинг барча тармоқларига кириб борган. Шу сабабли замонавий юрист фуқаролик ҳуқуқи фанини ўзлаштирибгина етук мутахассис сифатида шаклланиши мумкин.

Янги авлод ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашда, мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий ислохотларни ҳисобга олган ҳолда дарслик ва қўлланмалар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ҳолатларни ўқувчиларга етказиш дарсликнинг янги таҳрирда ёзилишига туртки бўлди. Дарсликни ёзишда жаҳон ва маҳаллий цивилистика илми эришган энг сўнгги ютуқлардан ижодий фойдаланилди ҳамда амалдаги қонунчилик ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар эътиборга олинди.

Аминмизки, қўлингиздаги дарслик Сизни фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги билимларингизни бойитишда яқин кўмакдош, елкадош бўлади. Муаллиф ушбу дарслик хусусида билдирилган фикр ва мулоҳазалар учун олдиндан чуқур миннатдорчилик билдиради.

Ушбу китобни рафиқам Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, Фан арбоби, юридик фанлар доктори, профессор Мамлакат Собировна Восиқованинг ёрқин хотирасига бағишлайман.

Биринчи боб

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

***Бобнинг мақсади:** Кундалик ҳаётимизда биз кўплаб муносабатларга киришамиз. Эрталаб туриб, электр энергияга, сув оқавага, иссиқ ва совуқ сувга, газга мурожаат қиламиз, ишга ёки ўқишга отланганимизда, транспортга чиқамиз, умумий овқатланиш масканларига кириб овқатланамиз, кино, театр ва стадионларга кириб маданий хордиқ оламиз, турли корхона, ташиқлот ва муассасаларга мурожаат этамиз. Буларнинг барчаси фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқдир. Мазкур боб фуқаролик ҳуқуқининг барча курсига кириш боби саналади. Унда фуқаролик ҳуқуқининг асосий хусусиятлари ўз ифодасини топган бўлиб, уларнинг моҳиятини англамасдан туриб, бутун фуқаролик ҳуқуқи мазмун ва йўналишларини тушуниш мумкин эмас. Ушбу бобда баён этилган материалларни ўрганиш жараёнида эътиборни фуқаролик ҳуқуқининг асосий предмети ташиқил этувчи мулкый муносабатлар қандай иқтисодий қонунчилик билан боғлиқлигига эътибор қаратиш лозим. Ўқувчи бозор муносабатлари шароитида фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини англаб оласгина мазкур ҳуқуқ соҳасининг туб моҳиятини тушуниб олади.*

Ушбу бобда фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуби ва функциялари, фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари, фуқаролик ҳуқуқи тизими, Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари билан боғлиқ масалалар очиб берилди.

Бобда қўйилган масалалар миллий қонунчилик ва хорижий тажриба, яқин ўтмишдаги ҳуқуқий тизим ва бугунги реал ҳолат, назария ва амалиёт қиёсий ракурслардан туриб, очиб берилди.

1.1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуби ва функциялари

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳасининг асосий, муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Мазкур фаннинг элементлари инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса-да, лекин “фуқаролик ҳуқуқи” атамасининг пайдо бўлиши қадимги Рим даврига бориб тақалади. “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси қадимги рим ҳуқуқ тизимидаги латинча *jus civile* (цивил ҳуқуқи) – “гражданлик ҳуқуқи” атамасидан олинган бўлиб, у рим фуқаролари – квириларнинг ҳуқуқи (*cives*) ва давлат (шаҳар)нинг (*civitas*) ҳуқуқи маъноларини англатган. Кейинчалик замонавий ҳуқуқ тизимига қадимги рим хусусий ҳуқуқи атамалари (*Zivilrecht, droit civil, civil law*) кириб келган. Европа мамлакатларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳамда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштириш зарурати, бу давлатлар ҳуқуқ тизимига қадимги рим хусусий ҳуқуқида тартибга солинган мулкӣ муносабатларга тегишли қонун-қоидаларни андоза сифатида олишни тақозо этди. Кейинчалик энг йирик, фундаментал ҳуқуқ тизимларидан бирининг номи *civil law* – гражданлик ҳуқуқи – фуқаролик ҳуқуқи сифатида атала бошланди. Шу сабаб ҳам мазкур ҳуқуқ соҳа вакиллари “цивилистлар” деб номланади.

Мамлакатимизда ушбу ҳуқуқ соҳаси дастлаб собиқ Иттифоқ даврида ҳам ўзбек ҳам рус тилларида “гражданлик ҳуқуқи” номи билан аталган¹. Бу ном собиқ Иттифоқ даврида амалда бўлган Гражданлик кодекси номи билан узвий боғлиқ бўлиб, барча иттифоқдош республикаларда жорий қилинган эди. Ваҳоланки, “гражданлик ҳуқуқи” ва “фуқаролик ҳуқуқи” тушунчалари бир хил маънони англатмайди. “Граждан” ибораси дастлаб қадимги римда Рим давлатининг туб аҳолисига нисбатан қўлланилган ва уларга тегишли ҳуқуқ “гражданлик ҳуқуқи” ибораси билан аталган. “Фуқаро” атамаси эса қадимда мамлакатимиз ҳудудида аҳолининг оддий тоифасига “фақир” тарзида қўлланилган. 1917 йилдан сўнг аҳолининг табақаларга ажратилиши ўз аҳамиятини йўқотиши натижасида “фуқаро” атамаси умумий тарзда ишлатилишига сабаб бўлган ҳамда “граждан” ва “фуқаро” сўзлари синоним сўзлар сифатида қабул қилинган.

¹ Қаранг: Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

Лекин айна вақтда мазкур ҳуқуқ соҳасининг номланиши ва унинг моҳияти бир-бирига тўғри келмайди. Бу ном юридик билимга эга бўлмаганларда, ушбу ҳуқуқ соҳаси фуқароларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурни уйғотиши мумкин. Лекин мазкур ҳуқуқ соҳасининг моҳияти нафақат фуқаролар, балки юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқ асосида муносабатга киришувчи юридик шахслар ва давлатнинг ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларини тартибга солиши билан ифодаланади.

Айна вақтда фуқаролик (гражданское) ҳуқуқи иборасини фуқаровийлик (гражданство) билан чалкаштирмаслик лозим. Шахснинг фуқаролиги – бу унинг жисмоний шахс сифатида муайян давлатга мансублиги, давлат билан шахс ўртасидаги доимий, барқарор ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий боғланишидир. Фуқаролик ҳуқуқи эса мутлақо бошқа ва кенг маънодаги тушунчадир. Мамлакатимиз мустақиллигининг илк даврларида фуқаролик ҳуқуқи билан фуқаровийликни фарқлаш мақсадларида фуқаролик ҳуқуқини муомалат (муомала) ҳуқуқи деб аташ ҳақидаги таклифлар ҳам бўлди². Бироқ бу таклифлар илмий жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмади ва натижада фуқаролик ҳуқуқи ибораси ўз кучида қолди.

Замонавий миллий ҳуқуқ тизимида “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси кўп маъноларда, яъни мустақил, йирик ҳуқуқ соҳаси, мустақил фан ва илм-фан тизими сифатида қўлланилади. Мазкур дарсликда фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи ҳуқуқ тизими соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, босқичма-босқич бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида шахсларнинг моддий, маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш мақсадида мулкӣ муносабатларни ҳамда мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш, мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборатдир. Содда қилиб айтганда, **фуқаролик ҳуқуқи –юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга соладиган ҳамда мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари тизимида

² Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

тутган ўрнини англаш учун, даставвал ушбу ҳуқуқ соҳаси тартибга соладиган ижтимоий муносабатларни таҳлил этиш лозим.

Ижтимоий муносабатлар тизимида фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар кенг ўринни эгаллайди. Айниқса, бу муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муомалада, кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳаракатларда кўп учрайди.

Фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасида юзага келадиган мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ мазмундаги ижтимоий муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқи предметиدير. Фуқаролик ҳуқуқининг предетини ифодаловчи ижтимоий муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан, фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқӣ ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

Мазкур муносабатларда иштирок этувчи тарафлар агар юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўлиб, ФКнинг 2-моддасида назарда тутилган муносабатларга киришсагина, улар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатга киришган ҳисобланади. Зеро бошқа ҳуқуқ соҳаларида (оила ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқалар) ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқӣ муносабатлар вужудга келади, лекин улар учун иштирокчиларнинг юридик жиҳатдан тенглиги ҳамда эрк муҳторияти хос эмас.

Мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар улар иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги, мулкӣ мустақиллик, ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазига амалга оширилиши, иштирокчиларнинг иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаслиги, мол-мулкнинг алоҳида бўлиши, юридик тенг ҳуқуқлилилик, шахсий ҳуқуқларнинг узвий ва дахлсиз бўлиши таъмойилларига асосланади. Ушбу белгилар ифодаланмаган мулкӣ ва шахсий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предетини таркибига кирмайди ва улар асосан икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ қилиниши мумкин, агар улар махсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмайдиган бўлса (ФКнинг 2-модда 5-қисми), иккинчи

гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ этилмайди, агар татбиқ этилиши ҳақида қонун ҳужжатларида бевосита кўрсатилган бўлмаса (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми).

Биринчи гуруҳ муносабатларига оилавий, меҳнат, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби муносабатлар киради. Ушбу муносабатлар маълум даражада ФКнинг 2-модда 1-қисмида назарда тутилган, яъни фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларга хос белгиларга эга. Иккинчи гуруҳ муносабатларига бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунитишига асосланган мулкӣ муносабатлар, шу жумладан солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатлар киради.

Демак, биринчи ва иккинчи гуруҳ муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи предметига кирмайдиган муносабатларга хос белгиларга эга бўлмасалар-да, уларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилиши мумкин, агар биринчидан улар ўзга қонунлар билан тартибга солинмайдиган бўлса, иккинчидан бу ҳақда махсус қонунда бевосита кўрсатилган бўлса³.

Фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар доираси кенг ва хилма-хилдир. Бу муносабатлар доирасига турли хилдаги иқтисодий, ижтимоий, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлар киради. Фуқаролик ҳуқуқи мазкур турли хилдаги муносабатларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганайди. Бу гуруҳнинг биринчиси мулкӣ муносабатлар, иккинчиси эса шахсий-номулкӣ муносабатлар деб аталади.

Мулкӣ муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида мулкӣ муносабатлар етакчи ўринни эгаллайди. Мазкур хилма-хил ва жуда кенг қамровли муносабатларнинг “мулкӣ муносабатлар” деб номланишига сабаб, бу муносабатларнинг вужудга келиш асосида ва замирида мол-мулк ҳамда моддий неъматлар ётишидир.

Мулкӣ муносабатлар деганда, вужудга келиш асосида мол-мулк ва моддий неъматлар ётадиган муносабатлар тушунилади. Одатда мулкӣ муносабатлар иқтисодий муносабатлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари, умуман киши меҳнатининг ҳар қандай маҳсулотларни яратиш, эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни қамраб олади.

³Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. –Б. 8-9.

Мулкий муносабатлар бир қатор хусусиятлари билан бошқа муносабатлардан фарқланади. Хусусан мулкий муносабатлар иштирокчиларнинг тенглигига, қиймат характериға, текинга ёки ҳақ эвазига амалга оширилишиға, муносабат иштирокчиларининг хатти-ҳаракатлари бевосита уларнинг ўзлари томонидан баҳоланишиға асосланади.

Мулкий муносабатларнинг барчаси ҳам фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинавермайди. Баъзи мулкий муносабатлар ҳуқуқнинг бошқа соҳалари билан ҳам тартибга солинади. Ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий жиҳатдан бўйсунушиға асосланган мулкий муносабатлар – маъмурий ҳуқуқ нормалари билан, солиқ ва бюджет билан боғлиқ муносабатлар – молия ҳуқуқи нормалари билан, шунингдек ер билан боғлиқ муносабатлар – ер ҳуқуқи нормалари билан, меҳнат шартномаси ҳамда интизомий бўйсунув билан боғлиқ муносабатлар – меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи асосан муайян эквивалент (тенглик) баробари билан белгиланадиган, қиймат, баҳо билан ифодаланадиган ва иштирокчилари тенг даражада кўриладиган мулкий муносабатларни тартибга солади.

Мулкий характердаги ҳуқуқий муносабатлар, яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг моддий бойликларни яратиш, уларни эгаллаш, бу бойликлардан фойдаланиш, уларни тасарруф этишда бўлган ўзаро ҳуқуқий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларидан, яъни ижтимоий муносабатлардан келиб чиқади ҳамда улар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрилади.

Фуқаролик ҳуқуқи иқтисодий муносабатларни махсус юридик шаклда мулкий-ҳуқуқий муносабатлар шаклида расмийлаштиради ва мустаҳкамлайди.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳуқуқий шакли сифатида кўрилади. Шу маънода мулкий муносабатлар шахслар ўртасидаги, уларнинг эрклари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тоифасини – ҳуқуқий муносабатларни билдиради.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкнинг барча шакллари – хусусий ва оммавий мулкни мустаҳкамлаш, тасарруф қилиш ҳуқуқларини белгилайди, ушбу ҳуқуқларни амалга оширишни расмийлаштиради, кўриқлайди ҳамда кафолатлайди.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар доираси ниҳоятда кенг. Булар жумласига олди-сотди, хилма-хил буюртмалар қабул қилиш (ижро этиш), турар-жойларни ижарага қўйиш ва ижарага олиш, корхоналар, ташкилотларнинг бири-бирига маҳсулотлар етказиб бериш, қурилиш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари орқали юк ва йўловчи ташиш, етказилган зарарни қоплаш, қонун ва васият бўйича мерос олиш, умуман ҳар қандай шаклдаги мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар киради.

Шахсий-номулкӣ муносабатлар. Фуқаролик ҳуқуқи предмети асосий мазмуни мулкӣ муносабатлардан иборат бўлса-да, муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган шахсий-номулкӣ муносабатлар ҳам борки, уларни ҳуқуқӣ тартибга солишда фуқаролик қонун ҳужжатлари муҳим ўрин эгаллайди.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ кўринишда бўлмаган шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар икки турга: мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатларга ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга (шахсий номулкӣ) бўлинади.

Шундай шахсий характердаги муносабатлар борки, улар бевосита мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ. Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган муносабатларга мисол қилиб, интеллектуал фаолият натижалари – муаллифлик ҳуқуқи, турдош ҳуқуқлар, саноат намуналарига бўлган ҳуқуқлар, селекция ютуқларига бўлган ҳуқуқлар, интеграл микросхемаларга бўлган ҳуқуқлар, товар (иш, хизмат)ларни индивидуаллаштиришга бўлган ҳуқуқлар (фирма номи, товар (хизмат) белгиси, савдо белгиси)га доир муносабатларни кўрсатиш мумкин. Бу номулкӣ ҳуқуқлар эгаси ўз ақлий қобилиятидан фойдаланиб, ижодий меҳнат натижасининг (ижодий меҳнат натижаси моддий кўринишда мулкӣ муносабат предмети бўлиши мумкин) дахлсизлигини таъминлаш билан бирга, ундан фойдаланишни хоҳловчи учинчи шахсларга ҳақ эвазига ёки текинга бериши мумкинлиги мазкур номулкӣ ҳуқуқнинг мулк билан боғлиқлигини келтириб чиқаради.

Интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий-номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқларга эга бўладилар. Шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкӣ ҳуқуқларидан қатъи назар тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкӣ ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтган

тақдирда, унинг ўзида сақланиб қолади. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ёки хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларга нисбатан ҳуқуқ эгаларига бу воситалар борасида мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади(ФКнинг 1033-моддаси).

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар, агар ФКда ёки бошқа қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек бу мутлақ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс – ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтади.

Мулкӣ ҳуқуқларнинг шартнома бўйича ўтказилиши ёхуд уларнинг универсал ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтиши муаллифлик ҳуқуқининг ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳамда ўзга шахсга ўтказилмайдиган мутлақ ҳуқуқларнинг ўтказилишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқларнинг ўтказилиши ёки чекланиши тўғрисидаги шартнома шартлари ўз-ўзидан ҳақиқӣ ҳисобланмайди (ФКнинг 1035-моддаси).

Айрим ҳолларда мулкӣ муносабатлар шахсий-номулкӣ ҳуқуқларнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади ва бир объектга нисбатан ҳам мулкӣ ҳам шахсий-номулкӣ ҳуқуқ элементлари жорий этилади.

Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга ФКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотларни тарқатган шахс башарти уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд орқали раддия талаб қилиш ҳуқуқи ва шу каби бошқа ҳуқуқлар мисол бўлади.

Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўси нафақат ФК 100-моддаси билан, балки фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари билан ҳам ҳимоя қилинади. Чунончи, шаън ва кадр-қимматни тиклаш суд томонидан кўчирмакашликда, мерос қолдирувчига қарши ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир этилганда, шартнома шартлари бузилганда ва бошқа шу каби айб асоссиз эканлиги аниқланган ҳолларда юзага келиши мумкин.

Мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатлар шахснинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган ва ундан бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқлардир. Бундай ҳуқуқлар жумласига фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи (ФК, 19-модда), ўз тасвири (сурати)нинг дахлсизлигига

бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи (ФК, 1046-модда), муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ (ФК, 1051-модда) ва ҳоказолар киреди.

Гарчи фуқаролик ҳуқуқи шахсий муносабатларнинг кўплаб турини тартибга солса-да, лекин ҳар қандай шахсий ҳуқуқий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинавермайди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддаси, 4-бандига асосан шахсий-номулкий муносабатлар ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар, агар қонунларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки бу муносабатларнинг моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса, фуқаролик қонунлари билан тартибга солинади. Ушбу модда қонунда тегишли йўсинда юридик шахсларга ҳам татбиқ этилади.

Аксарият мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий-номулкий ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар бўлиб ҳисобланади. Бундай мутлақ ҳуқуқларга дахл қилинганда ҳуқуқбузарга маълум мажбуриятлар юклатилади. Шу сабабли ваколатли шахс ҳуқуқбузар билан нисбий-ҳуқуқий муносабатни келтириб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, мутлақ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган субъектив ҳуқуқларни амалга ошириш учун шартномавий муносабатларга киришилиши шарт эмас.

Айрим мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ҳуқуқлар фақатгина нисбий ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Масалан, адвокатлик сирини сақланишига бўлган ҳуқуқ, шифокорлик сирини сақлашга бўлган ҳуқуқ бевосита шартномавий муносабатлардан келиб чиқади.

Шахсий-номулкий муносабатларни юқоридагилардан фарқли равишда кенгроқ туркумлаш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, айрим адабиётларда шахсий-номулкий ҳуқуқларни беш гуруҳга тақсимлайди: жумладан, биринчи гуруҳга, шахсни индивидуаллаштиришни таъминлашга қаратилган ҳуқуқлар (номга бўлган ҳуқуқ, шаън, кадр-қиммат ҳуқуқи, хусусий қиёфага бўлган ҳуқуқ), иккинчи гуруҳга шахсининг жисмоний баркамоллигини таъминловчи ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, сиҳат-саломатликка бўлган ҳуқуқ, экологик хавфсизликка бўлган ҳуқуқ), учинчи гуруҳга фуқаролик жамиятида шахс мухториятини таъминлашга хизмат қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (адвокатлик сирига бўлган ҳуқуқ, нотариал ҳаракатлар сирига бўлган ҳуқуқ, банк сирига бўлган ҳуқуқ, тиббий фаолият сирини ҳуқуқи, фарзандликка олиш сирини ҳуқуқи), тўртинчи гуруҳга шахсий дахлсизликни таъминловчи ҳуқуқлар (турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ҳужжатлар дахлсизлиги ҳуқуқи, ёзишмалар, телефон сўзлашувлари ва телеграф хабарлари сирини ҳуқуқи), бешинчи гуруҳ

интеллектуал ва бошқа фаолият натижаларини ҳимоя қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (фан, адабиёт, санъат асарларининг, ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар муаллифларининг шахсий-номулкий ҳуқуқлари, товар белгисига бўлган ҳуқуқ) киради⁴.

Умуман олганда шахсий-номулкий ҳуқуқларни турли кўринишларда туркумланиши унинг моҳиятини янада кенгроқ очиб бериш имконини беради.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар фақатгина мулкӣ ва шахсий-номулкий характердаги муносабатлардан иборат эмас. Ҳозирги ривожланган фуқаролик ҳуқуқи назариясида предмет доирасининг кенгайганлиги эътироф этилмоқда. Яъни мулкӣ ва шахсий-номулкий муносабатлар билан бирга ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасига киради. 1960 йилларнинг охирларида ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланиши хусусидаги фикр илгари сурилган⁵. Ҳозирги миллий фуқаролик ҳуқуқи предметиға ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни киритиш масаласи айрим муаллифлар томонидан илгари сурилмоқда⁶. Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг фикрича, бир тарафнинг иккинчи тарафға маъмурий бўйсунушиға асосланмаган тарафларнинг тенглик тамойилиға асосланган ташкилий-мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибға солинади. Бундай мулкӣ-ташкилий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

- юридик шахснинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи уставини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва тасдиқлаш;

-таъсис шартномасини тузиш ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек, бошқа ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар ташкил этиш ва уларни юридик расмийлаштириш (турли хўжалик бирлашмалари, ширкатлари ва уларнинг ваколатхоналари, филиаллари шаклидаги юридик шахсларни ташкил қилиш);

-қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар (юридик шахсни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш ва ҳ.к);

⁴ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалға ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Ғофур Ғулом, 2006.

⁵ Советское гражданское право. Т.1. под.ред. Красавчикова О.А. –М.: Высшая школа. 1968. -8 с.

⁶ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2003. -25 б., Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. –Тошкент: 2002. –С. 48-49., Топилдиев В.Р. Таъсис шартномалари-нинг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006. -7-8 б.

-биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномани тузиш (оддий ширкат шартномаси); дастлабки шартномаларни тузиш (бунда шартнома шартларига мувофиқ кейинчалик мол-мулк бериш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш бўйича дастлабки шартнома асосида келгусида асосий шартнома тузиш ҳақида келишиб оладилар);

-узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш учун тузиладиган шартномалар;

-мажбурий тартибда тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган муносабатлар (муайян муддатлар мобайнида шартнома лойиҳаларини тузиш ва унинг шартлари ҳақида келишиб олиш);

-шартнома олдидан бўладиган имзоларни хал қилиш ва ҳ.к.

Шунга ўхшаш бошқача тоифадаги муносабатлар ҳам юзага келади. Ушбу муносабатлар бевосита мулкий муносабатлардан иборат бўлмаса-да лекин умуман олганда мулкий муносабатлар билан боғлиқ ва уларга нисбатан ташкилий вазифаларни бажаради, шундай экан, фуқаролик нормалари билан тартибга солинади⁷.

Бозор муносабатлари ривожланишининг давом этиши жараёнида бошқа ҳуқуқ соҳалари (маъмурий, божхона, солиқ, молия ва бошқа ҳуқуқлар) билан тартибга солинадиган муносабатларнинг бир қисми фуқаролик ҳуқуқининг ихтиёрига ўтказилади. Зеро фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам кириши юридик шахслар билан боғлиқ муносабатларда намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларни анъанавий равишда фақат мулкий ва шахсий-номулкий турларга ажратиш ҳар доим ҳам тўғри эмас. Баъзан субъектлар ўртасида, шундай муносабатлар ҳам вужудга келадик, улар ўз моҳиятига кўра, на мулкий, на шахсий-номулкий бўлиб ҳисобланмайди. Бу ўринда гап фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларини муайян тузилмалар тузиш бўйича ташкилий муносабатларга киришиши ҳақида (юридик шахслар ташкил этиш, юридик шахслар иттифоқларини ташкил этиш, биргаликдаги нотижорат ҳамкорлик тўғрисида) бормоқда. Айрим адабиётларда улардан баъзиларини мулкий муносабатларнинг ўзига хос кўриниши бўлган корпоратив муносабатлар деб баҳоланади. Бироқ бу ушбу муносабатлар моҳиятини аниқ ва тўлиқ ифода этмайди⁸.

⁷ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -25 б.

⁸ Оқюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар икки хил тоифадаги, яъни ички ва ташқи вазифаларни бажаришга қаратилади. Ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар корхоналар, ташкилотлар, хўжалик жамиятлари, ширкатларининг иқтисодиёт ва хўжалик фаолиятининг турли соҳаларида мулкӣ алоқаларини ўрнатишни ташкил қилишни амалга ошириш билан боғлиқ. Ички вазифалар ташкилотлар эса хўжалик жамиятлари ва ширкатларнинг ҳуқуқий ҳолати (уларнинг уставлари, таъсис шартномалари) билан белгиланади, ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар фуқаролик-ҳуқуқий нормалари билан тартибга солинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкӣ муносабатлар шартнома ёрдамида вужудга келади ва шаклланади. Мулкӣ муносабатлар соҳасидаги шартнома фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан иборат. Шартнома биринчи галда мулкӣ муносабатларнинг вужудга келиши учун асос сифатида роль ўйнайди. Шунинг билан бирга, иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодий муносабатлар соҳасида ҳақиқий қиймат қонуниятларини жорий қилиниши шароитида мулкӣ муносабатларни тартибга солиш ва уларни ташкил қилиш вазифаларини бажаради.

Хусусий мулкнинг иқтисодиётда ўз ўрнини мустаҳкам топиб бориши, тижоратчи юридик шахсларда корпоратив бошқарувни такомиллашиши, тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши айнан ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ривожланишига таъсир кўрсатади. Бундай муносабатлар гарчи ФКнинг 2-моддасида алоҳида тарзда ажратиб кўрсатилмаган бўлса-да фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари тартибга солинади.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳар бир фан ўзига хос метод (услуг)лардан фойдаланади. Метод – бу муайян ижтимоий соҳада юридик усуллар йиғиндиси, юридик таъсир воситаларини қўллашни ифода этувчи тартиб ва қоидалар йиғиндисидир.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос услуби ва хусусиятлари бор. Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш услуби муносабатни тартибга солиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу билан у ўзига ёндош бўлган бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, давлат ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи билан бевосита боғлиқ бўлса ҳам, мулкӣ ҳамда шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солишда бу ҳуқуқ соҳаларидан маълум даражада фарқ қилади. Дастлаб фуқаролик

ҳуқуқининг оила ҳуқуқидан фарқи тўғрисида шуни айтиш керакки, оила ҳуқуқи никоҳ ҳамда оилага тааллуқли бўлган муносабатларни, эр-хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги, оиланинг бошқа аъзолари ўртасидаги муносабатларни, фарзандликка олиш, шунингдек давлат органларининг оилани мустаҳкамлаш ҳамда оналар ва болаларга моддий ёрдам кўрсатишга тааллуқли муносабатларни тартибга солиди. Бу ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг маълум бир қисми бўлиб қолмай, ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Никоҳ ва оилага оид муносабатлар махсус кодекс – Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси билан тартибга солинади. Оила ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар эмас, балки шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар устунлик қилади. Бу муносабатлар оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатларнинг хусусиятларини белгилайди. Мисол қилиб алимент мажбуриятларини олсак, бу мажбуриятлар мулкӣ характерда бўлган муносабатлардан эмас, балки шахсий, оилавий (эр ва хотинлик, қариндошлик) муносабатларидан келиб чиқади.

Оила ҳуқуқининг фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилувчи асосий хусусияти шундаки, оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар ва шахсий-номулкӣ муносабатлар фақатгина битта оила аъзоси ўртасида вужудга келади ҳамда бу ерда фуқаролик ҳуқуқи учун энг асосий ўринни эгаллайдиган кенг маънодаги мулкӣ муомала кузатилмайди. Агар оила аъзолари ўртасида ўзаро фуқаролик муомаласи (олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш) амалга оширилса ҳам, бу ҳолат оила ҳуқуқи меъёрлари билан эмас, фуқаролик ҳуқуқи меъёри билан тартибга солинади.

Мулкӣ муносабатларда давлат ҳокимияти органлари қатнашиб, мазкур муносабатларда иштирок этувчиларга ўз эрklarини буюрсалар, бундай мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига эмас, балки маъмурий ҳуқуққа тааллуқли бўлади. Чунончи, юқори давлат органининг ўз ваколати доирасида чиқарилган буйруғига мувофиқ муайян бинолар, ускуналарни топшириш – қабул қилиш билан боғлиқ муносабат маъмурий-ҳуқуқӣ муносабатлар ҳисобланади. Агар мулкӣ муносабатларда давлат органлари фуқаролик муомаласининг иштирокчиси сифатида бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлиб ва бир-бирларига ўзларининг эрklarини буйруқлар тартибида буюра олмайдиган бўлиб қатнашсалар, бундай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли бўлади.

Солиқлар олиш, ташкилотларни пул маблағлари билан таъминлаш, фуқароларга пул ссудалари беришга доир ва бошқа бир мунча муносабатлар молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинади.

Шахсий ҳуқуқлар фақат фуқаролик ҳуқуқи билан кўриқланмайди. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий ҳуқуқлари, масалан, Ўзбекистон Конституциясида кўрсатилган фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари давлат ҳуқуқи томонидан кўриқланади.

Меҳнат муносабатлари алоҳида гуруҳга кирадиган муносабатлардир. Меҳнат муҳофазаси, меҳнат интизоми, иш ҳақи, иш вақти ва дам олиш вақти ижтимоий суғурта ва меҳнат билан боғлиқ бўлган бошқа хусусий муносабатлар меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Ташкилотлар ва фуқароларнинг ердан, сувдан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлари маъмурий-ҳуқуқий характерга эга бўлиб, ер ва сув қонунчилиги билан тартибга солинади.

Кейинги пайтларда бозор иқтисодиёти самараси ўлароқ, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимига кириб келган ва бозор иқтисодиётида вужудга келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқ соҳалари: тадбиркорлик ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқдан фуқаролик ҳуқуқининг фарқли жиҳатларини ажратиш кўрсатиш муҳимдир. Даставвал фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми ҳисобланган хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ўтган асрнинг ўрталарида алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида талқин этила бошланган бўлса, тадбиркорлик ҳуқуқи тўғрисидаги фикрлар республикамиз мустақилликка эришгач вужудга кела бошлади. Тўғри ҳуқуқшунос олимлар халқаро хусусий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олсалар-да, хўжалик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқини (баъзи ҳолларда иккаласи битта ҳуқуқ соҳаси тадбиркорлик (хўжалик) ҳуқуқи дея талқин этилмоқда (таъкид – муаллифники И.Б.)). Мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этишга доир баҳсли фикр билдирадилар.

Шундай бўлса-да, уларнинг фуқаролик ҳуқуқидан фарқли жиҳатларини кўрсатиш ўтамуҳим. Чунки юқоридаги муайян муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқларни (алоҳида ҳуқуқ соҳаси деб аташга бизнингча ҳали эрта) алоҳида ҳуқуқ соҳаси ёки ҳуқуқ соҳаси эмаслиги масаласини тадқиқ этиш мазкур дарсликнинг предметини ташкил этмайди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилиб, чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий-номулкӣ

муносабатларни тартибга солади. Ўз ўзидан равшанки, агар мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларда чет эл элементи иштирок этса, бундай муносабат халқаро хусусий ҳуқуқ предмети ҳисобланади⁹.

Хўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг ташкилий бошқарув, уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириши учун турли хил фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларга кириши билан боғлиқ бўлади (мутахассислар ҳозиргача бу ҳуқуқ соҳасининг предметини аниқ талқин этиша олмади).

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг бошқа соҳалари каби ўзи тартибга соладиган ҳуқуқий муносабатларга, уларнинг иштирокчилари хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишда махсус воситалар ва усуллар йиғиндисидан, яъни ўз услубидан фойдаланади. Қўриқлаш функциясини бажарувчи ҳуқуқ соҳаларидан (жиноят ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ш.к.) фарқли равишда фуқаролик ҳуқуқи, энг аввало, нормал ҳуқуқий муносабатларга таъсир кўрсатади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш методларининг хусусиятлари субъектларнинг ҳуқуқий ҳолати (мақоми), ҳуқуқий муносабатларнинг шаклланиш асослари, ушбу муносабатларнинг мазмунларини белгилаш, юридик чораларни қўллашда ўз ифодасини топади¹⁰. Айнан ушбу хусусият унинг мазмунан автономия (диспозитив) усули гуруҳига мансублигини билдиради¹¹.

1. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борича эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик берилиши;

Иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги бозор иқтисодиёти шароитида тарафларнинг иқтисодий мустақиллик ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишлари билан изоҳланади. Бозор муносабатидаги товар-пул муносабатлари, умуман олганда иқтисодий муносабатлар тенг ҳуқуқлиликка асосланмас экан, у нормал ривожлана олмайди. Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тартибга солинишида албатта иштирокчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишларини назарда тутилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишида иштирокчиларнинг эрк-иродаси бирламчи, қонун эса эрк-иродага қўшимча,

⁹ Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

¹⁰Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -28-29 б.

¹¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. -320 б.

уни тўлдирувчи хусусиятга эга бўлади. Тарафлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришганда тузган турли битимларининг шартларини ўзлари мустақил белгилайдилар. Шу сабабли ҳам ФКнинг аксарият нормаларида “агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса” ибораси кўп учрайди. Бу тарафларнинг битим шартларини ўзлари мустақил белгилашлари мумкинлиги ва бундай келишувларга устуворлик берилишини англатади. Тарафлар эркин, ўзгаларнинг таъсири ва мажбурлашларисиз, эрк-иродаларини мустақил амалга оширган ҳолда фуқаролик муносабатларга киришадилар.

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқий эркинлигини яна бир жиҳатдан – фуқаролик ҳуқуқ субъектлиликни ўз хоҳишларига кўра амалга ошириш нуқтаи-назаридан таъминлайди. Бунда сўз фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўз хоҳишларига кўра субъектив фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш, маълум маънода ушбу ҳуқуқ ва бурчлар мазмунини аниқлаш, уларни амалга ошириш ва уларни тасарруф этиш имкониятига эга эканлиги хусусида бормоқда¹².

Фуқаролик ҳуқуқида эркинликнинг иштирокчиларга берилиши бозор иқтисодиёти шароитида муҳим ўрин тутиб, иқтисодий муносабатлар тизимида регуляторлик вазифасини ўтайди ҳамда субъектларнинг ўзаро иқтисодий ва мулкий муомаласида асосий амалга ошириш воситаси сифатида намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида эркинлик кўпроқ шартнома тузиш жараёнида юзага келади. Зеро ФКнинг 354-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Улар фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган ёки қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартномаларни тузишда эркин ҳисобланадилар.

ФКнинг 354-модда 2-қисмига асосан шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди. Ушбу қонун амал қилиши иқтисодиёт, хўжалик юритувчи субъектлар, айниқса тадбиркорлар учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки бозор тизимида хўжалик юритувчи субъектлар фақат шартномалар тузиш орқали ўзлари ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматларни реализация қиладилар ва айти пайтда ўз эҳтиёжларини қаноатлантиришни ҳам фақат шартномалар тузиш орқали рўёбга чиқарадилар. Бинобарин, шартнома ўз моҳиятига кўра иқтисодий мулк муносабатларни юридик расмийлаштириш воситаси бўлиб ҳисобланади. Ҳар

¹² Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании// Советское государство и право. - 1970. -№1. -41 с.

бир хўжалик юритувчи субъект шартнома тузишда ўзининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиқади. Агар шартнома тузиш жараёнига учинчи шахслар аралашуви, тайзиқи кузатилса, у ҳолда шартнома тузувчилар манфаатларига путур етади. Бу эса ўз навбатида шартнома субъектлари томонидан ўз шартномавий мажбуриятларини сидқи дилдан ва виждонан бажаришга салбий таъсир этиши мумкин.

Мустақиллик даврида фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг имкониятлари кенгайди. Бу ҳеч бир тайзиқсиз, зўрлашларсиз, ўзгалар таъсиридан ҳоли равишда ўз эрк-иродаси билан қонун ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мулкӣ ва номулкӣ муносабатларга кириш имконияти билан боғлиқдир.

Тарафларга қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятининг берилганлиги бозор иқтисодиётидаги субъектларга берилган эркинлик ва ташаббускорликнинг асосий дебочасидир¹³.

Шунингдек, қонун-ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мол-мулк турини қўлга киритиш, қонун-ҳужжатларида назарда тутилмаган бўлса-да, давлат ва жамият манфаатларига зид бўлмаган ишлар ва хизматларни амалга ошириш, қонунда тақиқланмаган асосда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб, даромад олиш, исталган фаолият турини ўз олдига мақсад қилиб олган юридик шахсларни ташкил этиш ҳам ташаббускорлик, эркинлик ва мустақиллик услубларидан келиб чиқиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига берилган имконият сифатида баҳоланиш мумкин. Фуқаролик ҳуқуқидаги ташаббускорлик услуби қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳар қандай шартномаларни тузиш билан бирга, қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномаларни тузиш имконини беради. Фақатгина бунда қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартноманинг қонунда кўзда тутилган талаблар ва ўрнатилган қоидаларга, шартномаларни тузиш ва расмийлаштиришга нисбатан белгиланган тартибга амал қилган ҳолда тузиш талаб этилади. Шу билан бирга, тарафлар мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб бир неча шартномаларнинг элементларини ўзида қамраб олган аралаш шартнома тузишлари ҳам мумкин. Масалан, битта шартномада, олдисотди ва омонат шартномасининг унсурлари мужассам бўлиши мумкин ва бундай шартномалар тузилишига қонун йўл қўяди.

Бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши натижасида фуқаролик қонунчилигида назарда тутилмаган янги ижтимоий муносабатлар

¹³ Муҳаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДЮИ, 2007. -70 б.

вужудга келиши, ва янги турдаги шартномалар тузилишига олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажақдаги фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида, уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Холбуки, қафолатланган имконият ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади.

2. Фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра, диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланиши;

Маълумки ҳуқуқий тартибга солиш услубига қараб ҳуқуқ нормалари императив ва диспозитив нормалар гуруҳларига бўлинади. Императив нормалар қатъий амр характериға эға бўлиб, хатти-ҳаракат субъектиға белгиланган ҳаракат моделидан четға чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир. Диспозитив нормалар императив нормалардан фарқли ўлароқ, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар хажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди¹⁴.

Фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг диспозитивлиги фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига кўра амалға ошириш имкониятини беради. Бу иштирокчиларнинг ўзаро келишувига кўра ҳуқуқий муносабатға киришишиға замин яратади. Субъектларнинг фуқаролик ҳуқуқ субъектчилиги мақомини белгилашда диспозитивлик ўзига хос ўринға эға. Зеро, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида фуқаролик ҳуқуқидаги сингари диспозитивлик муҳим ўрин тутмайди. Бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ўзлари учун мақсадға мувофиқ бўлган тегишли қонидани танлаш учун берилган ҳуқуқдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ва қонун ҳужжатларининг ривожланишида йўналтирувчилик вазифаси бевосита фуқаролик қонунларида диспозитивликка кенг ўрин берилиши билан тавсифланади. Яъни, қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатларида асосий эътибор субъектларға эркинликлар ва турли имтиёзлар бериш билан бирға, иқтисодий муносабатларда уларнинг ташаббускорлигини оширишға ва бозор қонуниятларига мослашишларига имкон беришға қаратилади. Императив меъёрларға қарағанда диспозитив

¹⁴ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -289 б.

меъёрларнинг кенгроқ қўлланилиши бевосита шартномалар эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги тамойилидан келиб чиқади.

Айнан ушбу юқоридаги ҳолатлар ФКнинг 354-моддасида ҳам назарда тутилган. Унга асосан, шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Шартноманинг шarti тарафлар келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаганлиги туфайли қўлланиладиган норма (диспозитив норма)да назарда тутилган ҳолларда тарафлар ўзаро келишиб, унинг қўлланишини бекор қилишлари ёки унда назарда тутилганидан бошқача шартни белгилашлари мумкин. Бундай келишув бўлмаганда шартноманинг шarti диспозитив норма билан белгиланади.

Агар шартнома шартлари тарафлар ёки диспозитив норма билан белгилаб қўйилган бўлмаса, тегишли шартлар тарафлар ўртасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган иш муомаласи одатлари билан белгиланади.

Бу фуқаролик қонун ҳужжатларида императив нормалар мавжуд эмас, деган тушунчани келтириб чиқармайди. Фуқаролик қонун ҳужжатларида шундай нормалар мавжудки, уларни тарафлар ўз хоҳишларига қараб ўзгартиришлари мумкин эмас. Масалан, ишончноманинг энг кўп муддати (ФКнинг 139-моддаси), айрим шартномаларнинг (кўчмас мулк, транспорт воситалари билан боғлиқ шартномалар) шаклига доир меъёрлар ва бошқалар.

Айрим ҳолларда шартнома шартининг мазмуни қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бўлиши мумкин, бироқ бунда ҳам шартнома шarti императив норма билан ёки диспозитив норма билан белгиланганлигига аҳамият қаратиш лозим. Агар шартноманинг шarti императив норма билан белгиланган бўлса, у қатъий ҳарактерга эга бўлиб, тарафлар уни ўз хоҳишларига кўра ўзгартиришга ҳақли эмаслар. Агар қонунда шартнома шартлари императив норма орқали белгиланган бўлса, ушбу норма тўлиқлигича ўзгаришсиз шартнома матнига киритилиши керак.

3. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣй характерда бўлишлиги;

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос хусусияти унда санкция ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, мулкига қаратилишидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузар учун муайян ноқулай (нохуш) оқибатни вужудга келтириши ҳуқуқбузар шахс учун тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Бундай оқибатлар зарарни қоплаш, белгиланган фоизни тўлаш ва ҳ.к. ларда намоён бўлади.

Айрим адабиётларда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни юридик жавобгарликнинг бошқа турларидан ажратиб турувчи ва фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатдан тавсифловчи қуйидаги хусусиятлар ажратиб кўрсатилади:

1) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мулкӣ характерга эга эканлиги. Бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик зарарни қоплаш, зиённи тўлаш, неустойка (жарима, пеня) ни тўлаш билан боғлиқ бўлади;

2) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бир-бирига нисбатан мажбурияти шаклида намоён бўлади. Шундай экан, бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг жабрланувчи олдидаги мажбурияти ҳисобланади;

3) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – бу жавобгарлик ҳажмининг етказилган зарар ёки зиённинг ҳажмига мутаносиблигидир;

4) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг яна бир хусусияти мулкӣ муомаланинг турли иштирокчиларига нисбатан бир турдаги ҳуқуқбузарликлар учун тенг миқдордаги чоранинг қўлланилиши ҳисобланади¹⁵.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣ характерда бўлишлиги мутлақ характерга эга бўлмай, айрим ҳолларда номулкӣ мазмундаги санкция ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 100-моддаси).

4. Бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириш тартибида ҳимоя қилиниши;

Ҳозирги кунда шахсларга берилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган турли давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Шунга қарамасдан, шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари ва уларнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган давлат органлари

¹⁵ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997. С-492-493.

ичида асосий ўринни мустақил давлат ҳокимияти органи ҳисобланган судлар эгаллайди. Шахсларнинг бузилган ёки низога сабаб бўлаётган ҳуқуқ ва манфаатларини процессуал қонунчиликда белгилаб қўйилган шаклда (даъво тақдим этиш асосида) ҳимоя қилинади. Ҳуқуқни суд йўли билан ҳимоя қилишнинг бу шакли бошқаларига нисбатан энг такомиллашган усулдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг мазкур услуби тарафларнинг тенглиги, мустақиллиги, бир-бирига иқтисодий қарам бўлмаслик натижасида муносабатга киришиб, ўртада чиққан низоларни бартараф этишда ҳолис суд ҳукмига ҳавола этиш имконини беради. Бу хусусият билан маъмурий-ҳуқуқий услуб (юқори турувчи органнинг низони ҳал қилиши) дан фарқ қилади.

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақсадида мамлакатимизда бир қатор судлар фаолият юритмоқда. Ўзбекистон Республикасининг 14 декабр 2000 йилги янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги қонуни¹⁶ талабларига асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) суди фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилади.

Ҳарбий қисмлар, қўшилмалар ва бирлашмалар, ҳарбий бошқарув органларининг қўмондонлигига нисбатан ҳарбий хизматчиларнинг даъволари бўйича фуқаролик ишларини ва ҳарбий бошқарув органлари ҳамда ҳарбий мансабдор шахсларнинг ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятларни ҳарбий суд кўради (“Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 41-моддаси).

Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларни Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва вилоят хўжалик судлари кўриб, ҳал қилади.

Ҳакамлик суди (доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ёки муваққат ҳакамлик суди) – фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этувчи нодавлат орган бўлиб, у ўз фаолиятини 16 октябр 2006 йилда қабул қилинган “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонун¹⁷ талабларига асосан амалга оширади.

¹⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 1-2, 10-модда.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

5. Бузилган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳуқуқни бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, етказилган зарарларни ундириб олиш.

Фуқаролик қонунчилиги бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида бир қатор қоидаларни мустаҳкамлайди. Масалан, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилмайди (ФКнинг 330-моддаси) ёки мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш йўл қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали ҳимоя қилинади (ФКнинг 1040 моддаси).

Бундай ҳолда бурч асл ҳолида бажарилишининг имкони бўлмаса, бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида етказилган зарарнинг ва маънавий зарарнинг қопланиши талаб этилади.

Бузилган ҳуқуқни тиклашда ҳуқуқни бузган тарафнинг шахсига эмас, балки моддий ва маънавий зарар ўрнини қоплашини таъминлашга қаратилади¹⁸. Бузилган ҳуқуқни тиклаш фуқаролик ҳуқуқидаги тенгликни таъминлаш билан бирга, фуқаролик ҳуқуқлари ҳимояланганлигининг ҳам белгиси ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 11-моддаси бузилган ҳуқуқларни тиклашга қаратилган бир қатор усулларни назарда тутди. Масалан, ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш, бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш, зарарни тўлаш, маънавий зиённи қоплаш ва бошқалар.

Бу усуллар фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари ҳисобланади ва айни пайтда бузилган ҳуқуқни тиклашга қаратиладиган қонуний чоралар сифатида ҳам кўрилади. Шунингдек, мазкур усуллар қонунда кўрсатилган тартибда татбиқ этилади ва уларнинг амал қилишида тарафларнинг розилиги талаб қилинмайди¹⁹. Бироқ, баъзи усуллар мавжудки, бузилган фуқаролик ҳуқуқини тиклаш мақсадида уларни қўллаш учун тарафларнинг розилиги лозим бўлади. Бундай усуллар жумласига, гаров, неустойка, кафиллик, закат ва бошқалар киради. Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари тикланишида қўлланиладиган бу усулларда тарафлар ўз ҳуқуқлари

¹⁸ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -44 б.

¹⁹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садиқов.- М.: Контракт, Инфра,. 2003. -с.4 .

бузилганда олишлари мумкин бўлган мол-мулк ва пул суммаси аниқ белгилаб қўйилади.

Айрим муаллифлар фуқаролик ҳуқуқининг юқорида таъкидлаб ўтилган усулларидан ҳам бошқа усуллари мавжудлигини таъкидлайдилар. Масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг шартномавий усули²⁰.

Умуман олганда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг кенгайиши, уни ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳам тараққий этишига олиб келади. Натижада янгидан-янги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш услублари вужудга келиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари. Ҳуқуқнинг моҳияти ва ижтимоий вазифаси унинг функцияларида намоён бўлади. Ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга юридик таъсир этишнинг асосий йўналишлари бўлиб, уларнинг мазмуни ҳуқуқнинг моҳияти ва жамият ҳаётидаги ижтимоий вазифаси билан белгиланади²¹. Фуқаролик ҳуқуқи умумҳуқуқ соҳасининг алоҳида, муҳим қисми сифатида ўз ҳуқуқ функцияларига эга. Фуқаролик ҳуқуқи одатда жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларига таъсир этади ва шу тариқа иқтисодий ва тарбиявий мазмундаги умумижтимоий функцияларни бажаради.

Ҳуқуқ функциялари куйидаги хусусиятлар билан характерланади:

биринчидан, ҳуқуқ функциялари ҳуқуқнинг моҳиятидан келиб чиқади ва унинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади. Функция – ҳуқуқ моҳиятининг ижтимоий муносабатлар мазмунида ифодаланиши (ёритилиши)дир;

иккинчидан, ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга таъсир этишнинг шундай йўналишларики, уларни амалга ошириш эҳтиёжи ҳуқуқнинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлиги заруриятидан келиб чиқади;

учинчидан, функциялар ҳуқуқнинг энг муҳим, жиддий сифатларини ифода этади ва жамият ривожининг ҳозирги босқичида ҳуқуқ олдида турган туб вазифаларни бажаришга йўналтирилади;

тўртинчидан, ҳуқуқ функциялари унинг ижтимоий муносабатлар муайян турини тартибга солувчи фаол ҳаракатининг йўналишини акс эттиради. Шу боис ҳуқуқ функцияларининг муҳим белгиларидан бири унинг динамизми, ҳаракатланиши, таъсир этишидир;

²⁰ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Тошкент: ТДЮИ. 2003. -32 б.

²¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -223 б.

бешинчидан, ҳуқуқ функциялари доимийлик хусусиятига эга, бу уларнинг узлуксизлиги, узоқ муддат ҳаракатланишини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари тартибга солувчи ва қўриқловчи функцияларга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормал иқтисодий муносабатларни тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайди. Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш функцияси фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро муносабатларининг ижобий, адолатли тартиб қоидаларини белгилашдан, ўзаро мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий муносабатларни тенглик асосида йўлга қўйишдан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришдан иборат бўлади.

Тартибга солиш функцияси доирасида икки кичик функция – статик тартибга солиш ва динамик тартибга солиш функциялари ажралиб туради²².

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – статик функцияси мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни мустаҳкалаш ва барқарорлаштиришга қаратилган таъсир этишини назарда тутди. Ушбу функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий мақомини белгилашда, ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлашда, уларнинг ҳуқуқ лаёқати доирасини белгилашда намоён бўлади. Бу функция ваколат берувчи ва ман этувчи нормалар орқали амалга ошади, шу боис улар асосида таркиб топадиган муносабатлар пассив ҳуқуқий муносабатлар тоифасини ташкил этади. Бундай ҳолатда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ташаббускорлик, мустақиллик ва эркинлик асосида ҳуқуқий фаоллик қилиб муносабатни вужудга келтиришлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – динамик функцияси фуқаролик ҳуқуқи доирасининг келгусидаги ривожланишини, ўзгариш ҳамда такомиллашувини белгилаб беришида намоён бўлади. Мазкур функция фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият юқловчи нормалар воситасида амалга оширилади. Масалан, фуқаролик қонунчилигида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари зиммасига қатор мажбуриятлар (фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишдаги мажбуриятлар, нисбий-ҳуқуқий муносабатлар доирасидаги мажбуриятлар) юклатилиши мумкин. Тартибга солувчи – динамик функция фаол тоифадага ҳуқуқий муносабатлар шаклида рўёбга чиқади.

²²Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ., 2004. -97 б.

Фуқаролик ҳуқуқининг регулятив функциясини амалга оширишда кенг тарқалган усуллар куйидагилардир:

- ҳуқуқ нормалари воситасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва муомала лаёқатини белгилаш;

- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий мақомини белгилаш ва ўзгартириш;

- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидаги муносабатларда иштирок этиш жараёнидаги ваколатларини белгилаш;

- фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи юридик фактларни белгилаш ва бошқалар.

Фуқаролик ҳуқуқининг қўриқловчи функцияси – ҳуқуқий таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, у иқтисодий ва бошқа ижтимоий муносабатларни муҳофаза этишга, уларнинг дахлсизлигини таъминлашга йўналтирилади. Қўриқловчи функциянинг хусусиятларидан бири фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш таъсирида тарбиявий характер касб этади.

Бундан ташқари мазкур функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик қонун-ҳужжатлари талаблари ва шартномалар шартларини аниқ ва лозим даражада бажарилишини таъминлайди, жамиятда қонунийлик муҳитини вужудга келтирадилар. Бу ҳуқуқ бузилиши фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқаради.

Фуқаролик ҳуқуқи фани тушунчаси. Мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқи соҳасидан фарқли ўлароқ фуқаролик ҳуқуқи фани ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳуқуқий томонларини ўрганеди. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида юзага келган ўзаро боғлиқ тушунчалар, қарашлар, хулосалар, мулоҳазалар, фикрлар, концепциялар ва назариялар тизимидан иборатдир. Аввало, фуқаролик ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети фуқаролик-ҳуқуқий нормалардир. Шунинг учун, фуқаролик ҳуқуқи фанининг биринчи мақсади фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари кўпгина фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топгани сабабли, фуқаролик ҳуқуқи фани предмети доирасига киради. Бу фан фуқаролик қонунчилигини ўрганган вақтда унинг тизимини, турли хил норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини, уларнинг юридик кучини тадқиқ этади, фуқаролик

қонунчилигининг ҳолатини, унинг жамият ривожланишида вужудга келадиган талабларга жавоб беришини, ривожлантириш йўллари ва чораларини аниқлайди. Фуқаролик фанининг ютуқларидан бири кодификацияланган фуқаролик қонунчилигининг мавжудлигидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси айни кунда мамлакатимизда энг йирик ва кўплаб муносабатларни тартибга солишга асосланган махсус кодекс сифатида бошқа кодекслардан ажралиб туради. Иқтисодий муносабатларни ривожланишига ҳамоҳанг равишда унга ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиб бориш ҳозирги кунда фан олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Агар фуқаролик ҳуқуқи фани фақатгина фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги ҳуқуқ нормалари кўринишидаги юридик материалларни ўрганиш билан чегараланиб қолса, фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш мумкин эмас. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг мазмунини тушуниш учун фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тўғрисида чуқур тасаввурга эга бўлиш керак. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларнинг ўзига хослиги улар тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар доираси билан белгиланади. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи фани предмети фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни ҳам қамраб олади.

Фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни ўрганса, фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи фанини ўргатади. Мазкур ўқув предмети мақсадларидан бири биринчи ўринда фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзида мужассамлаштирган фуқаролик ҳуқуқи нормаларини ўргатиш ва уларни амалиётда қўллашдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўқув курсида фуқаролик ҳуқуқи предмети ва методаларига нисбатан фуқаролик ҳуқуқи фанининг хулосалари ва қонунлари, фуқаролик қонунлар ва бошқа ҳуқуқий актларнинг мазмуни, ижтимоий муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий бошқаруви механизми, фуқаролик қонунчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўрсатиб ўтилган. Бунинг натижасида талаба нафақат фуқаролик қонунларни, балки уларни амалиётга тадбиқ этишни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади ҳамда фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ назариялар, уларни шарҳлаш ва қўллаш қоидалари билан танишиб чиқади. Шу билан бирга, талабада, келажак мутахассислиги бўйича кучли фундаментал илм шаклланади.

1.2. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ҳуқуқ принциплари (тамойиллари) унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умурт-қаси)ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни – ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантик, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Янада теранроқ таъриф қиладиган бўлсак, ҳуқуқ принципларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топади. Принциплар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди²³. Бошқача айтганда ҳуқуқнинг мазмунини, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар – ҳуқуқ принципларидир²⁴.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун дастуруламал бўлиб, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллариини белгилаб беради.

Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари (принциплари) – бу барча фуқаролик қонунлари мазмунига сингдирилган асосий, бошланғич қоидалардир. Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар ичида умумҳуқуқий, фақатгина фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган (тармоқ), бир неча ҳуқуқ соҳаларига хос (тармоқлараро) ва фуқаролик ҳуқуқининг муайян институтига хос тамойиллар мавжуд.

Фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган умумҳуқуқий тамойиллар жумласига демократизм, қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги каби тамойилларни келтириш мумкин.

Маълумки, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳам ўз ўрни бор. Чунки нодавлат нотижорат ташкилотларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши ва унинг таъминланиши, қисқача қилиб айтганда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда роли каттадир. Демократизм тамойили фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши билан характерланади.

²³ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -215- б.

²⁴ Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ. 2004. -77- б.

Қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳаларида бирдек амалда бўлгани каби фуқаролик ҳуқуқида ҳам раҳбарий қоида сифатида алоҳида ўрин тутди. Зеро, қонунийлик тамойили бутун мамлакат ҳудудида ягона ва бўлинмас мезон сифатида амалда бўлар экан, барча ҳуқуқ соҳаларининг нормалари ана шу тамойил асосида шакллантирилиши лозим бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Унинг 16-моддасида эса бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмаслиги таъкидланган бўлса, ФКнинг 3-моддасида бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари ушбу Кодексга мос бўлиши шартлиги белгиланган. Умуман олганда қонунийлик тамойили ҳуқуқ субъеклари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб қоидаларга риоя этиб, унинг кўрсатмаларини тўлиқ амалга оширишига қаратилган тамойилдир.

Адолат тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзаро муроса асосида алоқа олиб боришларини таъминлайди. Ҳуқуқ нормалари амал қилишида ҳам адолат тамойили асосий мезон бўлиб ҳисобланади ва у фуқаролик-ҳуқуқий асосий манбаси ҳисобланган ФКнинг айрим нормаларида тўғридан-тўғри ўз ифодасини топган. Масалан, ФКнинг 5-моддасига асосан, қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади (ҳуқуқ аналогияси).

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилна ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак (ФКнинг 9-моддаси).

Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини

аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинishi лозим (ФКнинг 1022-моддаси).

Инсонпарварлик тамойили ҳам фуқаролик ҳуқуқида муҳим аҳамият касб этади. Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб нормалари инсонпарварлик тамойилига асосланади. Мазкур тамойилнинг ифодаси шаън, кадр-қиммати, ҳаёти, соғлиғи ҳамда бошқа ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топган.

Масалан, давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқаронинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ФКнинг 12-моддаси). Бу орқали фуқаро – инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатлари, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг манфаатидан устун қўйилмоқда.

ФКнинг 100-моддаси (фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш билан боғлиқ нормалар), шунингдек ФКнинг 10-боби (вакиллик (129-144 моддалар)), 33-боби (умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (530-534 моддалар)), 57-боби (зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (ФКнинг 985-1022-моддалари)), ворислик билан боғлиқ нормалар (1112-1157-моддалар) ва бошқа қатор нормалар инсонпарварлик тамойилига сингдирилган ҳолда қабул қилинган.

Умумҳуқуқий тамойилларидан яна бири ҳисобланган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили, фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар учун бевосита тааллуқли ҳисобланади. Бу тамойил фуқаролик ҳуқуқидаги ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили билан ҳамохангдир. Лекин айнан бир-бирини такрорламайди. Бу тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида ўз ифодасини топган. Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги фақатгина фуқаролар – жисмоний шахсларнинг қонуний тенглигини ифода этади. Фуқаролик ҳуқуқидаги иштирокчилар тенглиги тамойилида нафақат фуқаролар, балки муносабатда иштирок этувчи юридик шахс ва давлат ҳам бир хилдаги ҳуқуқларга, эркинликларга эга ҳисобланиши назарда тутилади.

Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойилининг фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топишига мисол сифатида ФКнинг 17-моддасини келтириб ўтиш жоиз. Унга асосан барча фуқа-

роларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги тамойилининг асосий жиҳатлари, фуқаролик ҳуқуқидаги хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойилларида ифодаланади.

Тармоқлараро ҳуқуқ тамойиллари икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқ тармоқларига хос бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига асосан, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши кафолатланган. Бу барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ҳам Конституциявий ҳуқуқ ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳисобланади.

Соҳавий тамойиллар муайян ҳуқуқ соҳаси учун хос ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам соҳавий тамойиллар ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг иқтисодиётда бозор муносабатларининг жорий қилиниши оқибатида фуқаролик қонун ҳужжатлари бозор муносабатлари тамойиллари асосида шакллантирилди ва у ФК ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларига сингдирилди. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бозор қонуниятларига хос қоидаларни ўзида мустаҳкамлади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигида ифодаланган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти Ўзбекистон Республикасининг аввалги тоталитар жамият қурилишидан янги халқпарвар демократик жамият қуришга ўтиши давлат мулкани эгаллаган монополия ҳолатидан воз кечишлик, жамиятда хусусий мулкчилик жорий этилиши, бозор муносабатларининг шаклланиши, маъмурий-буйруқбозлик методининг қўлланилмаслиги ва иқтисодиёт тизимида демократик метод ва шакллардан фойдаланиш ҳуқуқнинг ўтмишдаги баъзи тамойилларидан воз кечишга, демократик жамиятнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган тамойилларнинг пайдо бўлишига фуқаролик ҳуқуқининг амалда бўлган тамойилларининг характерини ўзгартиришига сабаб бўлганлигини таъкидлайди²⁵.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига,

²⁵Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Тошкент: ТДЮИ, 2003. -35-36 б.

хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланиши белгиланди (ФКнинг 1-моддаси).

Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидан келиб чиқиб бошқа ҳуқуқ соҳалари тамойилларидан фарқланади. Айнан ушбу хусусиятни инобатга олган ҳолда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари унинг предметини ташкил қилувчи кўп қиррали мулк, мулк билан боғлиқ ва мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ва ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари билан ифодаланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий негизлари билан боғлиқдир, улар фуқаролик қонунчилигида акс этиб, унинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади.

Айрим адабиётларда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустаҳкамланган ва бевосита ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қоидалар, бошланғич асослар ва умумий негизлар тушунчаси билан боғланади¹. боғланади¹.

Фуқаролик ҳуқуқининг соҳавий-асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги.* Бу тамойил ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган.

Иштирокчиларнинг тенглиги масаласи фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги энг асосий хусусияти сифатида баҳоланади. Мазкур тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашаётган ҳар қандай субъектнинг бошқа субъект билан бир хилдаги ҳуқуқларга ва ҳуқуқий имкониятларга, ҳуқуқий ҳолатга эгаллигини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқи иштирокчилари уларнинг ҳуқуқий ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар. Бундай тенглик муносабат иштирокчиларининг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

барча учун тенг ҳажмда ҳуқуқ лаёқати билан таъминланишига асосланади¹.

Иштирокчилар тенглиги тамойили субъектлар учун бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланганлигида ҳам ўз ифодасини топади. Бунда қонун чиқарувчи фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари учун бир хилдаги ҳуқуқий тартибни белгилайди. Яъни, фуқаролик ҳуқуқининг бир субъекти иккинчисидан устун қўйилмайди. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар, юридик шахслар ва давлат бир хилдаги ҳуқуқий тартибга эга. Масалан, ФКнинг 79-моддасига мувофиқ, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади.

Иштирокчиларнинг тенглиги иқтисодий мустақил ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришишлиги билан характерлидир. Бу тамойилга мувофиқ ҳеч қайси субъект иккинчисига қараганда имтиёзларга эга бўлмайди ёки қонун ҳужжатлари унга имтиёзли ҳуқуқларни бермайди. Фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган баъзи истисноларда шахсларнинг имтиёзли ҳуқуқлари белгиланади.

2) *барча мулк шакллари*нинг тенглиги ва ҳуқуқий томондан *барабар муҳофаза қилиниши*. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 116-моддасида бевосита мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, мулк шакллари хусусида сўз кетганда аввало Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонунида белгиланган мулк шакллари ва ФКда белгиланган мулк шакллари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида мулкнинг бешта мустақил шакли (хусусий мулк, ширкат (жамоа) мулки, давлат мулки, аралаш мулк, бошқа давлатлар, ҳалқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки) ажратиб кўрсатилгани ҳолда ундан 7 йил ўтгач, амалга кирган ФКда мулкнинг иккита шакли (хусусий ва оммавий мулк) кўрсатиб ўтилган. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонун ва ФКдаги бу номуносивлик ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, мулкнинг шакллари нечталигидан ва шаклларга ажратилиш қайси асосларга кўра амалга

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ, 2003. -37 б.

оширилишидан қатъи назар уларнинг тенглиги ва кафолати бир хилдир.

Мулк шакллариининг тенглиги тамойили мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий нормаларда мулк шаклларига нисбатан ҳуқуқий режим ва ҳуқуқий муҳофазанинг бир хилдагилигини, амал қилишининг ҳуқуқий кафолатларининг тенглигини англатади.

Турли мулк шакллариининг ҳуқуқий томондан баб-баравар муҳофаза қилиниши ФК ва мустақил фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос ютуқларидан бири саналади. Зеро собиқ Иттифоқ фуқаролик ҳуқуқида социалистик мулкни ҳар томонлама, барча чоралар билан кўриқлаш тамойили мавжуд эди¹. Ва мазкур тамойилга асосан социалистик мулкни муҳофаза қилишга устуворлик берилар эди. Эндиликда ҳеч қандай мулк шаклини амалда бўлишига ва муҳофаза қилинишига устуворлик берилмайди. Мулк шакллариининг тенглиги ва бир хил муҳофаза қилиниши иқтисодий ислохотларни амалга оширишда муҳим ўрин эгаллайди.

3) *мулкий муносабатларнинг мафкуравий муносабатлардан ажратилганлиги.* Ўтмишда иқтисодий, шу жумладан, мулкий муносабатларни тартибга солишда ҳар хил мафкуравий қолиплар ва ақидалардан келиб чиқилган эди. 1963 йилги Гражданлик кодексининг 119-моддаси ҳам тўлиқ равишда собиқ Совет Иттифоқидаги давлат сиёсати мафкурасини амалда кўллаб, фуқаролар мол-мулкининг қатъий чегараси, миқдори ва объектлари доирасини белгиланганди. “Иқтисодий мақбулликдан сиёсий конъюнктуравий манфаатларнинг устун келиши собиқ Иттифоқ халқ хўжалигини парокандалик ёқасига, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг жиддий бузилишига, ишлаб чиқаришнинг техника жиҳатдан қолоқлигига олиб келди”². Ҳудди шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, деб кўрсатилди;

4) *қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилади.* Бу тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги, ташаббускорлигини кафолатлайди. Қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат бериш тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг нафақат қонунда кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошириш балки, қонунда белгиланган бўлса ҳам лекин, қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга оширишлари имконини

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -12 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -48 б.

беради. Лекин, шу ўринда бундай ҳаракатларнинг ахлоқ меъёрларига ҳам зид келмаслиги лозимлигини айтиб ўтиш жоиз. Фуқаролик кодексининг 8-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари нафақат қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимларни, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ҳамда бошқа битимларни тузишлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида бундай тамойил (қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса рухсат берилади)нинг мавжудлиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига эркинлик ва ташаббус бериши билан бирга иқтисодиётнинг ривожланишига хизмат қиладиган янги ҳуқуқий муносабатларни, қолаверса, ҳуқуқий институтларни вужудга келишини таъминлайди.

Қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, барчасига рухсат берилиши тамойили, субъектлар ҳаракати доирасини кенгайтиради. Ҳуқуқий адабиётларда “қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши” фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ихтиёрийликка йўналтирилганлиги тамойили¹ ёки фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик тамойили²нинг битта қонунда сифатида кўрилиш ҳолатлари мавжуд.

Мазкур тамойилнинг нормаларга мужассам бўлган ҳолда амалда ишлаши бозор иқтисодиётини янада ривожлантиришга хизмат қиладди. Зеро, бозор иқтисодиёти эркин қонунда тақиқланмаган ҳаракат, тадбиркорлик ва хусусий мулкни кенг қарор топишида ташаббускорлик ҳамда фаолликни талаб этади. Бу тамойил орқали фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бир қатор эркинликлардан фойдаланади. Масалан, фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиб қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга оширишлари мумкинлиги (ФКнинг 18, 41-моддалари).

5) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкнинг дахлсизлиги*. Бу қоида ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, ФКнинг 166-моддасига мувофиқ, мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборат. Бу ерда “мулкдорга қарши турган” иборасини муайян мулкнинг соҳиби бўлмаган ҳар қандай бошқа шахс сифатида тушуниш лозим. Бундай субъектлар (шахслар) ўзганинг мулкига нисбатан қонун ҳужжатларида белгиланган

¹ Гражданское право. Т.1. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: Проспект, 2003. - 26 с.

² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.-43 б, Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -Б. 59-60.

“Ўзларини сақлаш”ни амалга оширсалар, мулкнинг дахлсизлиги тамойилига амал қилган бўладилар.

Мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойиллари каби мулкнинг дахлсизлиги тамойили ҳам мутлақлик характериға эға эмаслигини назарда тутиб, ФКнинг 166-моддаси 2-қисми, мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишға, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашға фақатгина қонунда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилиши мумкинлигини белгилайди;

б) қонуний асосларға эға бўлмасдан туриб, ҳеч ким иштирокчиларнинг хусусий ишларига ўзбошимчалик билан аралашмаслик тамойили.

Фуқаролик ҳуқуқи учун муҳим аҳамиятға эға бўлган асосий тамойиллардан бири ҳисобланган хусусий ишларға ўзбошимчалик билан аралашишға йўл қўйилмаслиги тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишларидаги ҳаракатлар бевоситалиги ва узлуксизлигини таъминлайди. Маълумки, фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг хусусий манфаатлари асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун қонун чиқарувчи ана шу манфаатлар устунлигини кафолатлаш мақсадида ФКнинг 1-моддасидаёқ, мазкур тамойилни мустаҳкамлайди. Бундан ташқари ушбу тамойил бошқа қонун ҳужжатларида ҳам алоҳида қоида билан белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2000 йил 25 майдаги қонунининг 34-моддасига мувофиқ, давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари тадбиркорлик фаолияти субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган фаолиятиға аралашишға ҳақли эмас.

Бундай аралашув ФКнинг 1-моддаси талабларига зид бўлиб, ноқонуний ҳаракат ҳисобланади. Албатта, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган аралашув (хусусий ишларға) бундан мустаснодир.

7) фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ҳар қандай тўсқинликларни бартараф этилишини талаб қилишға ҳақли. Қонун ҳужжатларидаги баъзи чеклашларнинг мавжуд бўлиши бу тамойилнинг аҳамиятиға путур етказмайди. Чунки ҳуқуқ субъектиға берилган, ҳуқуқ субъектларининг ўз ҳуқуқини амалга ошира олиш имкониятиға

эга бўлишлари, бу ҳуқуқлар мавжудлигининг асосий мезонидир. Фуқаролик ҳуқуқини тўсқинликсиз амалга ошириш фуқаролик қонунчилигининг барча нормалари мазмунига сингдирилган ва батафсил тарзда ФКнинг 9-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унга мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш улар иштирокчиларининг фаолиятида юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай тўсиқларни тадбиркорлик ва бошқа қонун билан ман қилинмаган иқтисодий фаолият соҳаларида дуч келиши мумкин.

8) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланиши* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик ҳуқуқи биринчи навбатда ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг бузилган ҳуқуқларининг аввалги ҳолатига қайтарилишига қаратилади (мулкни натура ҳолида қайтариш, бузилган шахсий ҳуқуқни тан олиш ва ҳ.к.). Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, етказилган зарарни қоплаш мақсадида ундириш мумкин бўлган мулкига қаратилади. Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмайдиган қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин.

Бузилган ҳуқуқни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш ФКнинг 11-моддасига асосан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари таркибига ҳам киритилган. Бузилган ҳуқуқларни тикланиши, амалдаги мумкин бўлмаган ҳоллардагина, тарафлар талабини қаноатлантиришнинг бошқа усуллари қўлланилади.

9) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ўз талабини махсус орган – суд орқали билдиришга ҳақли ва бу ҳуқуқ қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар давлат органлари ва бошқа органларнинг, мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан (қарорларидан), шунингдек ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва қадр-қиммати, шахсий эркинлиги ва мол-мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳам суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эгадир¹.

Фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоя қилиш борасида судга мурожаат этишда судловлиқка алоҳида эътибор берилади. Фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳакамлик суди томонидан ҳимоя қилинади. Умумий судларга қуйидаги ишлар тааллуқли:

1) тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар, қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно;

2) ФПКнинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда кўриладиган ишлар (юримдик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар; фуқарони бедарак йўқолган, деб топиш ва фуқарони ўлган, деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар; фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №1-2, 10-модда

тўғрисидаги ишлар; мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар; такдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чақириб иш юритиш));

3) қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар (ФПКнинг 31-моддаси)¹.

Хўжалик судига қуйидаги ишлар тааллуқлидир:

1) иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар.

Қонун билан хўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин (Хўжалик процессуал кодексининг 23-моддаси)².

Ҳакамлик судлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этади (“Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддаси)³.

Айрим ҳолларда фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳам ҳимоя қилиниши мумкин. Лекин маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкинлиги ФКнинг 10-моддасида мустаҳкамланган.

10) *шартнома тузиш эркинлиги* (ФК 1-354-моддалар). Фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда бурчларига ўз эрқларига мувофиқ эга бўладилар, ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар.

ФКнинг 354-моддасида эса, ушбу тамойилнинг мазмуни очиб берилган. Шартномалар эркинлиги тамойилини қуйидаги учта ҳолатни ажратиб кўрсатиш орқали тушуниш мумкин:

1) субъектнинг шартнома бўйича ўз контрагенти, яъни шартнома бўйича шеригини танлаш эркинлиги;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сонга илова

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сон, 234-модда

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

2) шартнома предметини, яъни айнан қандай ҳолат юзасидан шартнома тузишни танлаш эркинлиги;

3) шартнома шартларини танлаш эркинлиги.

Ушбу учала ҳолатни амалга оширишда субъектга ҳеч қандай ноқонуний таъсир ўтказмаслик лозим бўлади. Баъзи ҳолларда юқоридаги ҳолатлар субъектга қонуний таъсир ўтказиш орқали унинг хоҳиш-иродасини бошқа томонга ўзгартириш орқали амалга оширилади. Шартномалар эркинлиги тамойилига нисбатан бундай чеклов фақатгина қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда татбиқ этилади (ФК, 377-модда).

Улар шартнома асосида ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашда ҳамда қонунга зид бўлмаган ҳар қандай шартнома шартларини белгилашда эркиндирлар;

11) *Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларни эркин ҳаракатда бўлиши* (ФК 1-моддаси). Бу тамойил бозор иқтисодиёти учун муҳим бўлган моддий неъматларнинг эркин ҳаракатланиши ҳисобига товар-пул муносабатларини тезлашишини амалга оширишга хизмат қилади. Маълумки, иқтисодий ривожланиш ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг географик жойлашиши, муайян турдаги товарлар тақсимотининг номутаносиблигига сабаб бўлади. Мазкур тамойил ана шу номутаносибликни бартараф этишда етакчи ўринни эгаллайди.

Шунинг учун ҳам фақатгина хавфсизликни таъминлаш, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш, табиатни ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлганда, товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида хўжалик ҳисоби тамойили фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида, масалан, етказилган маҳсулотлар ёки бажарилган ишлар учун келишилган нархлар бўйича ҳақ тўлашда, шартномаларни бажармаганлик ёки кечиктириб бажарганлик ёхуд сифатсиз бажарганлик учун санкциялар белгилашда ифодаланади.

Булардан ташқари айрим ҳуқуқий институтлар, жумладан, мажбурият ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, ворислик ҳуқуқи институти ҳам ўз тамойилларига эга.

1.3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими

Фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз навбатида муайян тизимлаштирилади, айтилиши вақтда унинг ўзи ҳам хусусий ҳуқуқ тизимига кирилади.

Бундай тизимлаштириш таркибий қисмларга ажратиш учун асос бўлиб, бутун тармоқ учун хос бўлган асосий, умумий қоидалар – умумий қисмни ажратиш ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисми фуқаролик ҳуқуқлари тушунчаси, уларнинг вужудга келиши, амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши, фуқаролик муомаласи субъектлари, объектлари, шунингдек муддатлар тўғрисидаги асосий қоидаларни ҳамда барча фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга қўлланиладиган умумий тартибдаги бошқа баъзи нормаларни ўз ичига олади. Ушбу ҳолатлар тизими фуқаролик ҳуқуқи тизимини шакллантириши, ўқув-назарий ва айтилиши вақтда ҳуқуқни қўллаш бўйича муҳим аҳамиятга эга, чунки уни умумий (биринчи) қисм таркибига кирувчи қоидалар бошқа барча фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қўллашда у ёки бу даражада ҳисобга олинади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисмга кирмаган барча нормалар фуқаролик ҳуқуқининг Махсус (иккинчи) қисмига мансубдир деб айтиш мумкинми? – деган савол туғилиши табиий. Бироқ бир қарашда мантиқий жиҳатдан тўғри бўлган бу қоида фуқаролик ҳуқуқига нисбатан тўла қўлланмайди. Шу сабабли ҳам гарчи, ФК икки қисмга бўлинса ҳам, иккинчи қисми Махсус қисм деб номланмаган. ФКнинг умумий қоидаларидан ташқарида бўлган нормалар мазмунан ранг-баранг ва ҳажми жиҳатдан ниҳоятда улкан ҳисобланади. Бу эса уларни янада кенгайтирилган ҳолда тизимлаштирилишини талаб этади. Шу сабабли ҳам агарда, олдин ҳуқуқ тармоғи қисмларга ва институтларга бўлинадиган бўлса, эндиликда табақаланиш тизими ҳамда поғоналари кенгайди ва кўпайди. Эндиликда фуқаролик ҳуқуқини кичик тармоқларга тизимлаштириш қўлланмоқда. Кичик тармоқ – бу бир турдаги гуруҳларга кирувчи муносабатларни тартибга солувчи ва ўзининг умумий қоидаларига эга бўлган нормаларни йирик-йирик гуруҳлари бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни бешта кичик тармоқларга бўлиш қабул қилинган.

Булар жумласига:

а) мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар (баъзи адабиётларда уни ашёвий ҳуқуқ, деб ҳам атайдилар). Ушбу кичик тармоқ мулк муносабатлар иштирокчиларига ашёлар (мол-мулклар) тегишлилигини, мансублигини расмийлаштиради, бу тегишлилик эса мулк муомаланинг шартини ёхуд натижасини (оқибати) сифатида намоён бўлади;

б) мулкый муомаланинг ўзини расмийлаштирувчи мажбурият ҳуқуқи. Мажбурият ҳуқуқи ҳам ўз навбатида шартномалар ҳуқуқи ва деликт ҳуқуқи каби кичик тармоқларга бўлинади. Уларнинг ҳар иккаласи учун ҳам ягона, умумий бўлган Умумий қисм мавжуд. Шартнома мажбуриятлари ҳам ўз навбатида мол-мулкни ашёвий ҳуқуқ асосида топшириш, фойдаланиш учун бериш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, биргаликдаги фаолият бўйича мажбуриятларга бўлинади. Мажбуриятлар ичида бир томонлама ҳаракатлар (битимлар)дан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Бузилган ҳуқуқни муҳофаза қилишга қаратилган мажбуриятлар деликт (зарар етказишдан келиб чиқадиган) мажбуриятларга ва асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлинади. Умуман олганда, мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг энг пухта тизимлаштирилган қисми ҳисобланади. Ушбу қисм ўз ҳажми бўйича ҳам беқиёсдир. У ФКнинг 20-бобидан то 58-бобига қадар бўлган нормаларни (234-1030-моддалар) қамраб олган;

в) мутлақ ҳуқуқлар деб аталмиш кичик тармоқ интеллектуал мулк бўйича нормалар мажмуини ташкил этади. Унинг таркибига ижодий фаолият маҳсуллари (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, интеграл микросхемалар топологияси, компьютер дастурлари, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан ҳуқуқларни расмийлаштириш, фуқаролик муомаласида уларнинг амал қилиши, ушбу номоддий объектлардан фойдаланиш ҳуқуқий режимини белгиловчи фуқаролик-ҳуқуқий нормалар киради. Айни вақтда фуқаролик муомаласи иштирокчиларини, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш (индивидуаллаштириш) воситаларига нисбатан ҳуқуқларни вужудга келиши, амал қилиши бекор бўлиши ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар ҳам ушбу кичик тармоқ таркибига киради. Бундай индивидуаллаштириш воситалари бўлиб фирма номи, товар белгиси, товар чиқарилган жой номига бўлган ҳуқуқлар ҳисобланади;

г) фуқаро вафот этган тақдирда унинг мол-мулки ва мулкый ҳуқуқлари бошқа шахсларга (яъни, васият бўйича ёки қонун бўйича унинг меросхўрларига) ўтишини тартибга солувчи нормалар мажмуидан иборат бўлган ворислик ҳуқуқи;

д) сўнгги вақтларда номоддий неъматларни (шахсий-номулкий ҳуқуқларни) ҳимоя қилишни тартибга солувчи нормалар мажмуи ҳам фуқаролик ҳуқуқининг кичик тармоғи сифатида қаралиши тўғрисида

нуқтаи назарлар ҳам илгари сурилмоқда¹. Ушбу кичик тармоқ жисмоний ва юридик шахсларни шаъни, кадр-қиммати ва ишбилармонлик обрӯси, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи, шахсий дахлсизлиги, уларнинг хусусий ҳаёти, эрк-мухториятини таъминловчи ҳуқуқлар ва шу кабиларни вужудга келиши, уларни амалга ошириш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш бўйича фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Шартли равишда бу туркумга кирувчи ҳуқуқларни шахсий ҳуқуқлар, деб номлаш ўринли бўлур эди.

Фуқаролик ҳуқуқи тизимида кичик тармоқлар ўз навбатида институтларга бўлинади. Ҳуқуқ институти деганда унчалик йирик бўлмаган бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси, яъни мажмуи тушунилади. Ҳар бир кичик тармоқ ўз навбатида ҳуқуқ институтларига бўлинади. Масалан, мажбурият ҳуқуқи кичик тармоғи алоҳида шартномалар мажбуриятлари институтларига – олди-сотди, ижара, пудрат ва шу кабиларга бўлинади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар кичик тармоғи ҳам ўз навбатида мулк ҳуқуқи, чекланган ашёвий ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари институтларига бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ҳам ўз навбатида янада бўлакларга бўлинган ҳолда муайян қисмларга тизимлашади. Ушбу қисмлар субинститутлар, деб аталади. Айни вақтда субинститутлар ҳам тартибга солувчи муносабатлари бир хиллиги ва ягоналиги билан ажралиб туради. Масалан, шартномавий мажбуриятлар институтлари уларнинг алоҳида айрим турлари тўғрисидаги қоидаларни қамраб олади (масалан, олди-сотди шартномаси институти қуйидаги субинститутларга бўлинади – чакана олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, улгуржи олди-сотди; ижара шартномаси қуйидаги институтларга бўлинади – прокат, транспорт воситалари ижараси, корхоналар ижараси, лизинг (молия ижараси) ва ҳ.к.). Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ва субинститутлари ҳам ўзларининг умумий қоидаларига эга. Бу эса уларни ташкил этувчи нормаларни юридик жиҳатдан бир хиллигидан далолат беради.

Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, кичик тармоқнинг умумий қоидалари ушбу кичик тармоқ таркибига кирувчи тегишли институтлар қоидаларига ҳам тааллуқлидир, ушбу институт умумий қоидаларига эса унинг таркибига кирувчи субинститутлар ҳам тегишлидир. Масалан, мажбуриятлар ҳамда шартномаларнинг умумий қоидалари олди-сотди ва ижара институтларига ҳам тааллуқли бўлиб,

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

улар ҳам ўз навбатида маҳсулот етказиб бериш ва прокат субинститутларига нисбатан ҳам оид ҳисобланади. Ўз навбатида олди-сотдининг умумий қоидалари маҳсулот етказиб бериш ва контрактацияга ҳам тегишли бўлиб, ижаранинг умумий қоидалари транспорт воситалари ижараси, прокат шартномаси ва молиявий ижара шартномаларига ҳам тааллуқлидир.

Фуқаролик ҳуқуқини тавсифлашда хусусий ҳуқуқ ибораси ҳам кенг қўлланилади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доираси – бу энг аввало, кишиларнинг хусусий манфаатлари доирасидир. Бошқача айтганда, хусусий манфаат кишиларни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ҳаракатлантирувчи кучдир. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг муайян қисми кишиларнинг ўзлари томонидан тартибга солинади, чунки ҳеч қандай норматив ҳужжат ҳаётдаги барча ҳолатларни, масалан, ўзини тутишнинг энг мақбул вариантларини белгилаб бера олмайди. Албатта, норматив ҳужжатлар кишиларнинг ноинсоф шахсларни суиистеъмолликларидан, тажовузларидан муҳофаза этиш, заиф, ожизларни ҳимоя қилишни амалга оширади. Бироқ давлатнинг хусусий манфаатлар соҳасига аралашуви ялпи, чегарасиз ва ўзбилармонлик билан амалга оширилмайди. Оммавий ҳокимият фуқароларнинг ҳар қандай манфаатларини ягона ҳақиқий ифодачиси ва ҳимоячиси бўлишга даъво қилмаслиги лозим. Хусусий манфаат эгаси ўз манфаати учун ўзи ҳаракат қилмоғи керак. Акс ҳолда яқин ўтмишдаги тарихий тажрибамиз далолат берганидай, давлатдан турли неъматларни кутувчиларга (олма пиш, оғзимга туш қабелида фикр юритувчи шахсларга) айланиб қоладилар, мустақил ва ташаббускор фаолият юритишга бўлган қизиқишларини йўқотадилар, бу эса охир-оқибатда давлат учун ҳам, жамият учун ҳам салбий оқибатларни вужудга келтириши мумкин. Шу сабабли хусусий манфаат хусусий ҳуқуқ тимсолида ўз ҳуқуқий негизига эга бўлиши шарт.

Бутун дунё бўйича ҳуқуқий муносабатлар нормал хусусий-ҳуқуқий ва оммавий-ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжудлиги ва уларнинг фарқланишига асосланиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи ёхуд хусусий ҳуқуқ Қадимги Римдан бошлаб (*jus privatum*) хусусий ҳуқуқ соҳасини англатади, унга иштирокчиларнинг юридик тенглиги ва мустақиллиги, уларнинг хусусий мулклари дахлсизлиги, шартномалар эркинлиги, бузилган ҳуқуқ ҳамда манфаатларнинг мустақил суд орқали ҳимоя қилиниши каби хусусиятлардир.

Албатта, инсоният цивилизацияси қадимги даврдан буён ўз ривожига беқиёс мураккаб ижтимоий жараёнларни босиб ўтди, аввал техник ва ижтимоий инқилоблар, кейин илмий ва ахборот тараққиёти туфайли тубдан янги ижтимоий феноменлар вужудга келди. Буларнинг барчаси фуқаролик (хусусий) ва оммавий ҳуқуқлар тафовутларига асосланган ҳуқуқ тизимлари негизини бартараф эта олмади, уларнинг кўринишлари ўзгарди, холос.

Ҳуқуқнинг хусусий ва оммавий ҳуқуқларга кўра фарқланиши умумий сақланиб қолмоқда. Улардаги принципал фарқлар илк бора Юстиниан Дигестларида ўз ифодасини топган эди. Қадимги Рим юристи Ульпиан оммавий ҳуқуқ Рим давлат мақомини белгилайди, хусусий ҳуқуқ эса алоҳида шахслар фойдасини кўзлайди, деб кўрсатган эди.

Оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ нисбатини аниқлаш ва фарқлаш бир қарашда осон туюлса ҳам, аслида мураккаб масала ҳисобланади. Гап шундаки, хусусий ҳуқуқ соҳасида ҳам қонун чиқарувчи баъзан умуммажбурий императив нормалардан фойдаланади, бу тартибга солинаётган ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари ташаббускорлиги ва мустақиллигини чеклайди. Масалан, фуқаролик қонунчилиги барча юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни, кўчмас мулк билан боғлиқ барча битимларни ҳам давлат рўйхатида қайд этилишини шарт қилиб қўяди. Ушбу талабга риоя қилмаслик субъект ҳаракатларини юридик жиҳатдан беоқибат бўлишига олиб келади (масалан, юридик шахс вужудга келмайди, кўчмас мулкка нисбатан ҳуқуқ мавжуд бўлмайди ва ҳ.к.). Бошқа жиҳатдан олганда ҳам, оммавий ҳуқуқ соҳасида баъзан суд тартибида ҳимоя қилиш қўлланилади. Масалан, мансабдор шахсларни давлат бошқаруви ҳаракатлари ва қарорлари устидан судга шикоят бериш тартиби мавжуд. Манфаатларни суд орқали муҳофаза қилиш эса хусусий ҳуқуққа кўпроқ хосдир.

Бироқ бундай умумийлик оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ ўртасидаги тафовутларни бартараф этмайди, чунки ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар турлича ҳуқуқий режимга эгадир. Бир неча асрлар давомида ҳуқуқшунос олимлар ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” ўртасидаги фарқларни белгиловчи мезонларни аниқлашга уринганлар. Охир-оқибатда маълум бўлдики, асосий фарқлар ҳуқуқий муносабатлар табиатидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқни бу муносабатларга таъсир қилиш характери ва усуллари билан боғлиқ экан.

Одатда, хусусий ҳуқуқда иштирокчилар эрки-иродаси автоном (мухтор) ва улар мулкӣ жиҳатдан мустақилдирлар ёки алоҳида мол-мулкка эгадирлар. Баъзан мулкӣ муносабатларда бундай белгилар бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, солиқлар йиғими ва ҳуқуқбузарлик учун жарималар солиш орқали давлат бюджетини шакллантириш бўйича муносабатлар. Бундай ҳолларда тарафлар ўртасидаги муносабатда тенглик бўлмай, аксинча, бу муносабатлар ҳокимият ва бўйсунушга асосланади, бу эса ўз навбатида тарафларнинг эрк мухториятини (ўз хоҳишига кўра иш кўришни) истисно этади. Бир томонни иккинчи томондан ҳокимият бўйича бўйсунувига асосланган бундай муносабатлар (масалан, солиқ муносабатлари, молия муносабатлари) маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқини ёки бошқача айтганда, оммавий ҳуқуқ мажмуасининг тартибга солиш предметини ташкил этади.

Масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи харидордан товар қийматини тўлашни талаб этса, бу талаб шартнома тузилганда харидор ўзи ушбу шартга рози эканлигига асосланади. Агарда тарафлардан бири тузилган шартномани бузса, вужудга келган низо тарафларнинг ўзаро келишуви асосида ҳал этилади ёхуд низо ечимдан манфаатдор бўлмаган учинчи томон – суд томонидан ҳал этилади. Агарда шахсга тегишли пул маблағлари солиқ сифатида ушлаб қолинаётган бўлса, бунда шахснинг розилиги умуман талаб этилмайди, пулни олиб қўйишни учинчи тарафнинг ўзи судга мурожаат қилмаган ҳолда амалга оширишга ҳақли.

Юқорида фуқаролик (хусусий) ҳуқуқӣ муносабатларда тарафларнинг эрк мухторияти мавжуд эканлиги таъкидланган эди. Хусусий-ҳуқуқӣ муносабатлар иштирокчиларининг эрк мухторияти (эрки-иродасининг автономлиги) деганда, уларнинг мулкӣ муомалага киришишга нисбатан, айнан қайси контрагент билан, қандай шартлар асосида келишишга нисбатан эркин инон-ихтиёрининг мавжудлигини англатади, бундай масалалар бўйича ечимлар, қарорлар иштирокчилар томонидан ўз ташаббусларига кўра, таваккал қилиш асосида ўз мулкӣ масъулиятини ҳис қилган ҳолда қабул қилинади. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ёки оширмаслик, шу жумладан, суд орқали у ёки бу мулкӣ талаб қўйиш масаласини ҳам ўзлари ҳал этадилар.

Ниҳоят, хусусий ҳуқуқӣ муносабатлар иштирокчилари мулкӣ жиҳатдан мустақилдирлар. Умумий қоидага кўра, улар ўз мол-мулкларига нисбатан мулкдордирлар ва худди шу сабабли олинган

ҳосил-даромадларни ўзлаштиради ва айти вақтда келиб чиқадиган зарарлар ҳам уларнинг зиммасига тушади. Улар ўз мол-мулклари билан ўз мажбуриятлари бўйича мулкый муомаланинг бошқа иштирокчилари олдида жавоб берадилар. Бу эса ҳақиқий жонкуяр ва ҳисоб-китобга пухта тадбиркор бўлишга ундайди ҳамда амалда шунга мажбур қилади.

Фуқаролик (хусусий) ҳуқуқ соҳасига, шунингдек баъзи номулкий муносабатлар ҳам киради, уларнинг иштирокчилари (ушбу муносабатлар доирасида) ушбу номулкий муносабатларни амалга ошириш, расмийлаштиришда мустақилдирлар.

Хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги таълимот нуқтаи назаридан фуқаролик ҳуқуқини фуқароларнинг, шунингдек улар томонидан ташкил этилган юридик шахсларнинг хусусий (мулкый ва номулкий) муносабатларини тартибга солувчи асосий ҳуқуқ тармоғи сифатида таърифлаш лозим бўлиб, бу ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилар ташаббуси билан шаклланади ва уларнинг (хусусий) манфаатларини қаноатлантиришга қаратилади.

Ушбу таърифдан хусусий ҳуқуқий ва оммавий ҳуқуқий ёндашувлар ўртасидаги туб, принципиал тафовутлар яққол кўриниб турибди. Оммавий ҳуқуқий ёндашувда давлат ва жамоат (оммавий) манфаатларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ҳокимият – ташкилотчилар, мажбурий асослар устунлик қилади. Хусусий-ҳуқуқий ёндашув эса, хўжалик фаолиятида ўзларининг (хусусий) манфаатларини амалга оширувчи иштирокчилар ташаббускорлиги ва мустақиллиги билан боғлиқ.

Албатта, иқтисодиётни, мулкый муносабатларни тартибга солишда ҳар бир ёндашув ўзининг афзалликларига ва нуқсонларига эга, шу сабабли ҳам уларнинг ҳеч бири ҳеч қачон “соф ҳолатда” қўлланилмайди. Масалан, фавқулодда вазиятларда, яъни уруш ҳолларида, табиий офатларда, оммавий ҳуқуқий асосларни кучайтирмасдан ва кенг қўллаганасдан асло иложи йўқ. Бошқа томондан олганда, товарлар бозорида яккаҳокимликка (монополияга) ва фирром рақобатга қарши кураш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шунга ўхшаш бошқа вазиятларда хусусий-ҳуқуқий асосларни чеклашга тўғри келиши табиий. Демак, муаммо давлатнинг мулкый муомалага аралашувига йўл қўйиш ёки уни истисно этишда, тақиқлашда эмас, балки бундай аралашувни чеклаш учун қонунда унинг доираларини ва шакллари аниқ-равшан белгилаб қўйишда намоён бўлади.

Ўзбекистонда хусусий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи фуқаролик ҳуқуқининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи билан узвий боғлиқдир. Айни вақтда хусусий ҳуқуқ нисбатан кенгроқ тушунчадир. Шу сабабли ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таркибига фуқаролик ҳуқуқидан ташқари халқаро хусусий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқини ҳам қамраб олади. Ушбу ҳуқуқий тузилмалар йиғиндиси хусусий-ҳуқуқий оилани ташкил этади, деган қарашлар мавжуд¹.

Давлат бошқарувидаги муносабатлар унинг иштирокчиларининг эркинлиги ва мустақиллиги тамойиллари асосида ташкил этилиши мумкин эмас, чунки бу муносабатларнинг характери унинг қатнашчиларига марказлаштирган таъсир бўлишини ва улар муайян поғоналар бўйича бўйсуниб тартибда жойлашувини назарда тутди. Иқтисодиётда, айниқса, товарлар айирбошлаш соҳасидаги муносабатларда (яъни, бозорда) эса аксинча, унинг иштирокчиларига ташаббус ва тадбиркорлик бериш учун энг максимал даражада эркинлик яратиш зарур.

Хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ўзаро бир-бири билан боғлиқ ҳамда бир-бирига таъсир кўрсатиб туради. Бироқ, шуни таъкидлаш ўринлики, бу уларнинг бир-бирлари билан қўшилиб кетишига олиб келмайди, чунки юқорида таъкидланганидек, уларни ҳуқуқий тартибга солиш ёндашувларида туб, ўтиб бўлмас фарқлар мавжуд. Бироқ, улар ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш ҳам доимий, барқарор характерга эга. Масалан, фуқаролик процессуал ҳуқуқи оммавий-ҳуқуқий соҳага тааллуқли бўлса ҳам, хусусий ҳуқуқий таъсирлар остида тадбиркорлар ўртасидаги низоларни кўриш жараёнида тортишувчиликни кучайтириб юборди, низоларни ҳал этишда ҳакамлик (нодавлат) шакллари кенг қўллашга йўл қўйила бошланди. Бироқ шунга қарамай, процессуал тартиб ўзига хос бўлган оммавий-ҳуқуқий хусусиятни сақлаб қолмоқда. Барча ривожланган давлатлар ҳуқуқ-тартиботларида хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этишининг икки тури сифатида, ҳуқуқий тартибга солишининг икки мустақил, алоҳида тармоқлари сифатида мавжуд.

Хусусий (фуқаролик) ҳуқуқни чуқурроқ англаб етиш учун унинг тушунчасига, хусусиятларига эътибор беришимиз лозим. Хусусий ҳуқуқ хўжаликни бозор бўйича ташкил этишга асосланган ҳуқуқий тартибнинг ўзаги, негизидир. Тарихий тараққиётни таҳлил этиш

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. -8 с.

шуни кўрсатадики, хусусий-ҳуқуқий тамойиллар, масалан, мулк дахлсизлиги, шартномалар, зарурат тақозосига кўра, у ёки бу чекловларга дучор бўлиб турган. Бундай чекловларнинг даражаси характерига қараб ҳуқуқий тизимлар турлари ва типлари фарқланади.

Шуниси диққатга сазоворки, энг қаттиққўл ва жоҳил тузумларда ҳам энг оғир ва шафқатсиз чеклов шароитларида ҳам хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) соҳаси ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган, чунки бизга маълум бўлган барча цивилизациялар товар хўжалиги ҳамда товарлар айирбошлашсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, бу истисно этилади. Аслини олганда, хусусий ҳуқуқ қадимги Рим даврларидан буён шахснинг “қўлини ва йўлини боғловчи” ҳар қандай маҳрумликлардан озод бўлиш, эркин мулкдорлик, шартномаларда эркинлик, васият қилишда эркинлик ва шу кабиларни муқаррар равишда талаб қилувчи эркин иқтисодий ривожланиш маҳсулидир.

Бозор иқтисодиёти шаклланиши жараёнида илгари оммавий-ҳуқуқий соҳага кирган муносабатларни муайян даражада тижоратлашуви рўй беради. Масалан, ерга нисбатан мутлақ давлат мулкчилигидан воз кечилган муайян ҳолларда ерга нисбатан хусусий мулкчилик жорий этиш мумкин бўлди, ерга нисбатан ижара ҳуқуқини гаровга қўйишга йўл кўйилди. Лекин шундай бўлса ҳам аксарият хорижий мамлакатлардан фарқли равишда Ўзбекистон Республикасида ер ҳуқуқи, табиий ресурсларга нисбатан ҳуқуқларнинг оммавий ҳуқуқ соҳасидан тўла чиқиб, хусусий ҳуқуқ соҳасига ўтиши рўй бергани йўқ. Бироқ шунга қарамай, концессия шартномалари, маҳсулот тақсимотига оид билимларни қонуний асосларга эга бўлгани ушбу соҳада ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таъсирини ўтказа бошлаганидан дарак беради, деб айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида никоҳ шартномаларининг мустақамлаб қўйилганлиги эр-хотинга ўз мол-мулкларининг ҳуқуқий режимларини ўзлари белгилашларига имкон беради, бу эса оилавий муносабатларда хусусий ҳуқуқий асослар ўсиб боришини кўрсатади. Оила ҳуқуқида номулкий элементлар мулкий муносабатларга нисбатан устувор аҳамиятга эга, шунингдек никоҳ-оила алоқалари ихтиёрий ва тенг ҳуқуқлилиқ асосига қурилади, давлатнинг оилавий ишларга энг кам даражада аралашуви тамойили амал қилади (асосан, вояга етмаган болалар, меҳнатга лаёқатсиз эр-хотин манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларидагина давлат ҳокимият ваколатларидан фойдаланади). Фуқаролик ҳуқуқи предметида кенг доирадаги номулкий муносабатлар (шаън, кадр-

қиммат, ишчанлик обрўсини кўриқлаш, маънавий зиённи ундириш, хусусий ҳаёт сирларини, хусусий дахлсизликни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ҳ.к.) анъанавий равишда мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда оила ҳуқуқининг хусусий ҳуқуқий табиати тўғрисида гапириш мумкин (ушбу ҳол барча илғор ҳуқуқ тартиботига асосланган мамлакатларда истисносиз амал қилади).

Баъзи муаллифлар ҳар ҳолда узил-кесил бўлмаса ҳам меҳнат ҳуқуқини хусусий ҳуқуқий табиатга эга, деб ҳисоблайдилар¹. Меҳнат қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган меҳнат шартномаси тўғрисидаги қоидалар меҳнат ҳуқуқи асосида ётади ва ҳозирги босқичда бу қоидалар янада ривожлантирилди. Меҳнат шартномаси ва фуқаролик шартномаси ўртасидаги умумийликни ҳам ёдда тутиш лозим.

Айни вақтда меҳнат-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишнинг асосий йўналишини ҳали ҳам меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари учун кенг доирадаги махсус социал кафолатларни белгилаш ҳисобланади. Бу кафолатлар табиийки, ижтимоий оммавий-ҳуқуқий манфаатларни кўзлаб белгиланади ва оммавий-ҳуқуқий усуллар орқали таъминланади. Демак, меҳнат ҳуқуқида оммавий-ҳуқуқий асослар ҳали ҳам кучли эканлигини эътироф этмоқ лозим. Айниқса, меҳнат ҳуқуқидан ажралиб чиққан ижтимоий таъминот ҳуқуқида бу ҳол яққол намоён бўлади. Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, қитъа, Европа ҳуқуқ тизимида, энг аввало, герман шохобчасида меҳнат ҳуқуқи хусусий-ҳуқуқий тузилма сифатида қаралади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ ўзининг асосий юридик белгиси (предмети ва тартибга солиш услуби) бўйича ҳеч қачон ўзининг хусусий-ҳуқуқий табиатини йўқотмаган (ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тартиботи тараққиёти нуқтаи назаридан олганда, албатта). Бунинг устига назарий жиҳатдан олганда, у деярли доимо фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми бўлган кичик тармоғи сифатида қараб келинган. Агар халқаро хусусий ҳуқуқий нормалар анъанавий равишда амалдаги Фуқаролик кодексининг 6-бўлимида мустаҳкам ўрин олганлигини эътиборга олсак, у ҳолда халқаро хусусий ҳуқуқнинг хусусий ҳуқуқ оиласининг аъзоси сифатидаги ўрни бўйича ҳеч қандай баҳс-мунозара бўлишига асло ўрин йўқ.

Ривожланган мамлакатлар ҳуқуқ-тартиботида юридик шахслар тўғрисидаги фуқаролик-ҳуқуқий нормалар негизида, одатда, тижорат юридик шахслари ҳуқуқий мақомини (яъни, уларнинг вужудга кели-

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек., 1998. -9 с.

ши, рўйхатдан ўтказиш тартиби, фаолиятини ташкил этиш, бошқариш, қайта ташкил этиш, тугатиш тартибини) белгиловчи нормалар корпоратив ҳуқуқ ёки «компаниялар ҳуқуқи» тушунчасида мужассамланадиган ўзига хос кичик тармоқни ифодалайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ҳам корпоратив ҳуқуқ фаол шаклланиш босқичида турибди. Акциядорлик жамиятлари, тўлиқ ва коммандит ширкатлар, масъулияти чекланган ва кўшимча масъулиятли жамиятлар, хусусий корхоналар, ишлаб чиқариш кооперативлари, холдинглар – ушбу тижорат тузилмаларининг ҳар бири ҳақида махсус қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Айтиш мумкин, ҳозирги кунда корпоратив ҳуқуқ мустақил тармоқ бўлмай, у хусусий ҳуқуқ доирасида (савдо ҳуқуқи алоҳида ажралиб чиққан мамлакатларда эса унинг доирасида) мавжуд бўлишини унутмаслик лозим.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш ўринлики, фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тартиботидаги хусусий ҳуқуқ тизимига бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқидан ташқари оила ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ҳам қаради, деб айтиш мумкин.

1.4. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари

Фуқаролик ҳуқуқи кишилар ўртасидаги кундалик ҳаётини эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган одатдаги, доимий, нормал мулк муносабатларни, шахсий-номулкий муносабатларни тартибга солишга қараганда ҳам у бошқа ҳуқуқ тармоқларига нисбатан қадимийроқ илдизларга эга, деб айтиш мумкин. Инсоният мавжудлигининг энг қадимги даврларида фуқаролик ҳуқуқи кўпроқ одат ҳуқуқи меъёрлари кўринишида бўлганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан истиқомат қилган аجدодларимиз ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг илк босқичларини мусулмон ҳуқуқига қадар бўлган даврдан бошлаш мумкин. Ўша даврларда амал қилган ҳуқуқ манбалари ҳақида биз жуда ҳам кам маълумотларга эгамиз. Бироқ бизгача етиб келган тарихий манбаларга, масалан, “Авесто” китобига асосан айтиш мумкинки, мол-мулк, мажбурият ҳуқуқи, мерос масалаларини тартибга солишга қаратилган муайян манбалар мавжуд бўлган¹. “Авесто”да кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида лафздан қайтмаслик, қасамга содиқ бўлиш, савдо-сотик ишларида мажбурият ва шартномаларга қатъий

¹ Бобоев Ҳ., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. -Тошкент: Адолат., 2001. -52 б.

амал қилиш, омонатни, яъни қарзни ўз эгасига вақтида қайтариш каби имонлилик ва диёнатлиликни англатувчи эзгу хислатларни кўрамиз.

Ўзбекистон ҳудудида VI асрлардан то XX аср бошларига қадар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мусулмон ҳуқуқи меъёрлари асосида тартибга солинган. Албатта, бунда мусулмон ҳуқуқининг суннийлик оқими, ханафий мазҳаби асосий ўрин эгаллаган. Мусулмон ҳуқуқи амал қилган даврларда ҳуқуқнинг асосий манбаи Қуръони Карим ҳисобланган. Қуръони Каримда мол-мулк, мерос, васийлик ва ҳомийлик, ҳадя, хайр-эҳсон, мажбурият муносабатларида аҳдга содиқлик ва шу каби масалаларни тартибга солувчи кўрсатмалар мавжуд. Қуръони Каримда тартибга солинмаган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар сунна, ижмо, қиёс орқали тартибга солинган¹.

Сунна – Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, кўрсатмалари, хатти-ҳаракатларидир. Улар Ҳадислар ҳам дейилади. Ҳадислар Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланади.

Ижмо – Қуръон ва Ҳадисда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳлар ва мужтаҳидларнинг кўрсатмаларига асосланиб ҳукм чиқариш, яъни фатво беришдир.

Қиёс – исломда шариат манбаларидан бири бўлиб, Қуръон, Сунна, Ижмода бирор ҳуқуқий масалага аниқ жавоб топилмаганида, уни шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан ҳукм чиқаришдир.

Шуни фахр билан айтишимиз мумкинки, мусулмон ҳуқуқини шаклланишида ва ривожланишида буюк аждодларимиз Бурҳониддин Марғиноний, Имом ал-Бухорий, Убу Исо Муҳаммад бин Исо Термизийлар муҳим роль ўйнадилар. Улар томонидан мусулмон ҳуқуқининг муҳим манбаи Ҳадислар тўпланиб, тизимга солинди, шарҳлар тайёрланди. Айниқса, Марғинонийнинг “Ҳидоя” номли кўп томли асари асрлар давомида мусулмон ҳуқуқида асосий қўлланма сифатида хизмат қилмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудининг катта қисми (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиги) Россия империяси томонидан босиб олинди. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон ҳудудида ерли аҳоли учун мусулмон ҳуқуқи меъёрлари билан бирга, XIX аср охирлари ва

¹ Мусулмон ҳуқуқи манбалари ҳақида қаранг: Бурҳониддин Ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1 жилд. -Тошкент: Адолат. 2000.; Мухтасар. -Тошкент: Чўлпон., 1994. Ҳадислар. 1, 2, 3, 4 томлар. -Тошкент: Қомуслар нашриёти, 1991-1994.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи., 1997. -20-36- б.

XX аср бошларидан Россия империясининг фуқаролик қонунлари қўллана бошланди. Бу қонунлар фақат ерли, туб жойли бўлмаган кишиларгагина қўлланган, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Ўша вақтларда туб жой аҳолиси ҳам компаниялар, ширкатлар, заводлар, корхоналар, банклар ташкил эта бошлаган, Россия ва бошқа хорижий тижоратчилар билан фаол муносабатга киришган¹. Уларнинг қимматбаҳо қоғозлар, тижорат билан боғлиқ муносабатлари бевосита Россия фуқаролик қонунлари билан тартибга солина борган. Демак, бу даврларда фуқаролик муносабатлари ўзига хос дуалистик асослар – мусулмон ҳуқуқи ва Россия империяси қонунлари билан тартибга солинган, десак бўлади.

Бундай дуалистик асослар Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари фуқаролик қонунларига ҳам хос бўлган. Тўғри, ушбу республикаларда ягона кодификациялашган фуқаролик қонуни бўлмаган (Хоразм Республикаси бундан мустасно. Чунки у ерда 1924 йилнинг 7 ноябрида Гражданлик кодекси қабул қилинган). Шариат, одат билан бирга, РСФСР қонунчилиги асосида ишлаб чиқилган меъёрлар ҳам амал қилган. Мулкчилик муносабатларида хусусий мулк билан бир қаторда давлат мулки, вақф мулки, турли кооперативлар мулки мавжуд бўлган. Шартномалар кўпинча оғзаки, катта суммаларда бўлса гувоҳлар иштирокида, кўчмас мулк билан боғлиқ бўлса ёзма равишда тузилган².

Ўзбекистонда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда совет даври бир текис кечмаганлиги, зиддиятли бўлганлигини қайд этмоқ керак. 1917 йилги Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки “ҳарбий коммунизм” даврларида амалда корхоналар ўртасида пулсиз муомала – нарядлар асосида маҳсулотлар айирбошлаш, карточкалар орқали истеъмол моллари тақсимоти амалга оширилган, эркин савдо тақиқланган³. Бу давр шу билан якунландики, хусусий мулкчилик ва товар-пул муносабатларига нафрат билан қараган марксистик ҳокимият янги иқтисодий сиёсат даврига ўтишга, анъанавий фуқаролик-ҳуқуқий институтларидан фойдаланишга мажбур бўлди. 1922 йил 31 октябрда ВЦИК РСФСР Гражданлик кодексини қабул қилди ва у 1923 йил 1 январдан бошлаб амалга кирди. Бу ко-

¹ Батафсил қаранг: И.Б. Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан., 1988. -60-65 б. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -10-15 б.

²Раҳманқулов Ҳ. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. -66-72 б.; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан, 1988. -60-64 б.

³ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -31 с.

декс кейинчалик бошқа иттифоқдош республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистон ССРнинг ҳам гражданлик кодексига намуна бўлди¹.

Туркистон АССР 1924 йил декабрь ойигача автоном республика сифатида РСФСР таркибида бўлганлиги сабабли, РСФСР қонунлари, жумладан, юқорида айтилган Гражданлик кодекси ҳам Туркистон ҳудудида бевосита амалда бўлди. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топгандан сўнг ЎзССР Революцион комитети 1924 йил 27 ноябрда қарор қабул қилиб, унда ҳокимиятнинг тегишли органлари томонидан Ўзбекистон ССР учун умумий қонунлар тасдиқлангунча унинг таркибига кирадиган ҳудудларда СССР Ҳукумати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Ўзбекистон ССРнинг тегишли ҳудудларида қўлланиб келинган маҳаллий қонунлар амалда бўлиб ҳисобланиши² белгиланди.

ЎзССР таркибига кирган собиқ Туркистон АССР ҳудудида, сўнгра Марказий Осиё республикаларининг миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати билан ЎзССР таркибига ўтган собиқ Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари ҳудудларида Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг 1928 йил 28 январь тарихий қарорига кўра РСФСРнинг 1922 йилги Гражданлик кодекси амалда бўлиши белгиланди³. Ушбу кодексга “ЎзССР чегарасида амалда бўлган Гражданлик кодекси” ёки “ЎзССРда амалда бўлган Гражданлик кодекси” деган ном берилди. ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1929 йил 13 апрель қарорига мувофиқ эса ЎзССР чегарасида бўлган Гражданлик кодексига “Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Гражданлик кодекси” номи берилди⁴. Ўзбекистон ҳудудида ҳам амал қила бошлаган ГКнинг матнига Ўзбекистон мустақил ўзгаришлар киритишга ҳақли эканлиги белгилаб қўйилди⁵. Ўзбекистон Республикасида то XX асрнинг 60-йиллари бошларигача амал қилган фуқаролик қонунчилиги ўз даври зиддиятларини мазмунида акс эттиради. Амалда фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятлари чегараланган, хусусий мулк, тадбиркорлик тақиқланган, ҳуқуқ меъёрларида мафкуравий ақидалар устувор ўринни эгаллаган эди.

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б.

² Ўзбекистон ССР Қонунлари тўплами. –Тошкент: 1925. 1-сон. 2-модда.

³ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б., Зокиров И.Б. Становление и развитие советского граждансконо права в БНСР и ХНСР. –Ташкент: Фан, 1988.

⁴ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

⁵ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -49 с.

Деярли барча мол-мулк давлат қўлида тўпланган, кучли маъмурий-буйруқбозлик тизими, ҳарбийлаштирилган тартиб-интизом фуқаролик қонунлари таъсирини амалда заифлаштирган эди.

Ўтган аср 50-йиллари ўрталарида СССР Гражданлик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу ҳолат Иттифоқдаги республикаларнинг номига бўлса ҳам, давлат суверенитети мавжудлигини амалда йўққа чиқариб, ягона қонунни жорий этишга олиб келиши мумкин эди. Бироқ 1957 йилда СССР Конституциясига киритилган ўзгаришлар, яъни “илиқлик” (оттепель) даври бу ғояни амалга оширишга тўсиқ бўлди.

1956-1964 йилларда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаш бўйича цивилист олимлар ўртасида жуда катта баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. 1961 йилда ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республикалар Гражданлик қонунчилиги асосларининг қабул қилиниши бу баҳсларга чек қўймади. Бу баҳслар остида давлатга тегишли корхоналаргина иқтисодиётда яқка ҳукмронлик қилган шарт-шароитларда улар ўртасидаги муносабатларни фуқаролик қонунчилиги билан эмас, балки хўжалик ҳуқуқи билан тартибга солиш, ишлаб чиқариш ва айирбошлашдаги бўйсунуш (вертикал) ва шартномали (горизонтал) муносабатларни муайян маъмурий-буйруқбозлик усули билан тартибга солиш ёки фуқаролик қонунчилигини бу муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасидаги мавқеини сақлаб қолиш ҳақидаги қарашлар ётар эди.

ССР Иттифоқи ва иттифоқдош республикалар Гражданлик қонунчилиги Асослари асосида ишлаб чиқилган ва 1963 йил 23 мартда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси 8 бўлим, 622 моддадан иборат бўлган. Унинг мазмунича коммунистик мафкура ақидалари сингдирилган бўлиб, бу унинг давлат мулкининг имтиёзли ҳуқуқий ҳолатидан, фуқароларнинг мулк ҳуқуқи чекланганлиги, жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш имкониятлари назарда тутилмаганлиги, жуда кўп масалаларни тартибга солиш маҳкамавий ҳужжатлар ихтиёрига бериб қўйилганлиги ва шу каби ҳолатларда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигига эришгач, мамлакатимизда бозор муносабатларини қарор топтириш, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантириш бош мақсад сифатида белгилаб олинди. Амалдаги ГК эса бу вазифаларни бажара олмас эди.

Шу сабабли ҳам ўша даврдан бошлаб фуқаролик қонунчилиги ривожда янги босқич бошланди. Бу босқичнинг характерли

хусусияти шундаки, бунда ГКнинг иктисодиёт соҳасини тартибга солувчи меъёрлари амалда қўлланмай қўйилди. Уларнинг ўрнига “Мулкчилик тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”ги, “Кооперация тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги янги қабул қилинган қонунлар ишлай бошлади. Ушбу қонунларда хусусий мулк, тадбиркорлик ўзининг ҳуқуқий асосларига эга бўлди, жамоат бирлашмалари, турли тадбиркорлик тузилмалари ташкил этишга ва фаолият юритишига кенг йўл очилди ҳамда уларни амалга ошириш кафолатлари белгилаб қўйилди. План-режанинг иктисодиётда шартномаларга нисбатан устунлиги бекор қилинди. Юқорида санаб ўтилган қонунлар ўтиш даврида фуқаролик қонунчилигининг ўзагини ташкил этди, деб айтиш мумкин. Айни вақтда эски ГКнинг айрим меъёрлари бозор муносабатлари тизимини шакллантиришга тўсқинлик қилиши мумкин эди. Бу салбий таъсирни бартараф этиш талаб этилди. 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилингандан кейин Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси ГК 96-моддаси 2-қисмини, яъни давлат мулкани қонунсиз эгаллашларидан қайтариб олиш бўйича талабларга нисбатан даъво муддатини қўлламаслик ҳақидаги меъёрни, Республикамизда барча мулк шаклларининг тенглиги ва тенг ҳуқуқий ҳимоя қилиниши хусусидаги Конституциянинг 53-моддасига зид деб топди, шу сабабли ҳам у юридик кучга эга эмас, деб белгиланди. Айни вақтда ГКнинг биттадан ортиқ уй-жойга шахсий эгалик ҳуқуқининг бекор бўлиши ҳақидаги нормаси (ГК 121-модда), юридик шахслар ўртасидаги, ўзаро талабларга нисбатан қисқартирилган даъво муддати белгилаш ҳақидаги норма (ГК 84-модда)лар ҳам бекор бўлди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин фуқаролик қонунларини тубдан қайта қуриш, бозор тизими, ҳуқуқий демократик давлат талаблари, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида янгилаш вазифаси кўндаланг қўйилди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда эски ГК ўрнига оғирлик марказини ўз зиммасига олган жорий қонунларни узвий боғлайдиган, яхлит тизимга соладиган, улар ўртасидаги мутаносибликни таъминлайдиган янги ФК ишлаб чиқиш лозим эди. Мамлакатимизда бу борадаги саъй-ҳаракатлар 1992 йил ўрталаридан бошланди. Аввалига бу жараён республикамиз цивилист олимлари гуруҳи фаолияти доирасида кечган бўлса, кейинчалик кенг миқёсларга

кўчди. МДХ давлатлари, шу жумладан, Россия, Қозоғистон, Украина, Европа мамлакатлари олимлари билан республикамиз олимлари ҳам МДХ мамлакатлари учун ФК моделини яратишда ҳамкорлик қилишди. Бундай ҳамкорликнинг зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

–биринчидан, МДХ мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон бозор муносабатлари тизимини қарор топтиришни ўз пировард мақсадлари қилиб белгилашди. Бозор муносабатлари тизими ҳуқуқий асослари барча учун умумий жиҳатларга эга. Демак, ушбу умумий жиҳатларни ҳар қайси МДХ давлати якка-якка ишлаб чиққанидан кўра, биргаликда, ҳамкорликда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ эди;

–иккинчидан, бундай ҳамкорликда, Европа мамлакатлари цивилист олимлари иштирокида ФК моделини яратиш ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг энг илғор тажрибасидан фойдаланишга имкон берарди;

–учинчидан, ФКнинг ягона модели (намунавий андозаси) асосида МДХ мамлакатлари ўз фикрларини ишлаб чиқаришлари бу мамлакатлар ва ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг бир-бирларига яқинлашувига, улар ўртасида зиддиятлар ёхуд номувофиқликларни камайтиришига, охир-оқибатда ўзига хос ягона ҳуқуқий майдон вужудга келишига кўмаклашди. Бу эса мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, илмий, маданий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Ўзбекистонда янги ФКни ишлаб чиқишда, энг аввало, фуқаролик қонунчилигининг таркиби тўғрисида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бунда, асосан, Европа мамлакатларининг баъзи олимлари Ўзбекистонда ФКдан Савдо кодексини алоҳида ажратиб чиқаришни таклиф этдилар. Хусусий ҳуқуқ тизимини иккига ажратадиган дуалистик тизимда фуқаролик ҳуқуқи ва савдо ҳуқуқи алоҳида-алоҳида ҳуқуқ сифатида мавжуд бўлади ва бу қатор ривожланган мамлакатларда амал қилади (масалан, Франция Савдо кодекси (1807й.), Германия Савдо тузуклари (1896й.), АҚШ Намунавий Савдо кодекси (1958й.)). Бироқ бу нуқтаи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштириш жараёнида сезиларли таъсир кўрсата олмади ва рад этилди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатимизда маъмурий-буйруқбозлик тизими оқибатларини бартараф этиш, бозор муносабатлари тизимига ўтиш босқичида бирданига фуқаролик қонунчилигини иккига бўлиш,

уни қўллаш амалиётда жиддий қийинчиликлар, англашилмовчиликларни келтириб чиқариши, цивилист олимлар гуруҳида ихтисослашув, бўлинишга олиб келиши ва бу эса фуқаролик ҳуқуқи фани ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Иккинчидан эса, ҳозир бутун дунёда фуқаролик ва савдо ҳуқуқи нормаларининг яқинлашуви, унификациялаш жараёни кетаётган бир вақтда мамлакатимизда фуқаролик ҳуқуқини иккига ажратиш дунё мамлакатларидаги фуқаролик қонунлари умумий ривожланиш йўналишига номувофиқ бўлган бўлур эди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, янги ФКни ишлаб чиқиш ва амалга киритиш билан фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиш жараёни тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, бугун ўз ривожининг янги босқичига қадам қўймоқда. Бундаги асосий стратегик йўналиш бозор муносабатлари тизимини мустаҳкамлаш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини амалга ошириш жараёнини эркинлаштириш, шахсий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилиш даражасини юқорига кўтариш ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг ривожини қуйидаги даврлар ва босқичларга бўлиш мумкин:

1. Мусулмон ҳуқуқи даври. Бу XIX асрнинг 2-ярмигача давом этган.

2. Дуалистик давр. Бу давр XIX аср охири ва XX аср бошларини ўз ичига олади. Бу даврда фуқаролик муносабатлари мусулмон ҳуқуқи нормалари билан бирга айрим соҳаларда Россия империяси қонунлари билан ҳам тартибга солинган.

3. Совет даври. Бу давр бир неча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич 1917-1924 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Туркистон, шартли равишда Бухоро ва Хоразм Республикаларида амал қилган фуқаролик нормаларининг ўзига хослигини кўрсатиш мумкин. Иккинчи босқич 1925 йилдан то 60-йиллар бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бунда фуқаролик қонунларининг аҳамияти, айниқса, иқтисодиёт соҳасида жуда кам бўлган. Учинчи босқич ўтган асрнинг 60-йиллар бошларидан то 80-йиллар охирига қадар давом этган. Бу даврда маъмурий тизим устуворлиги шароитида фуқаролик нормалари амал қилган.

4. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги билан фуқаролик қонунчилиги ривожига сифат жиҳатдан янги давр бошланди. Бу даврни ҳам икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда – 1991 йилдан 1997 йилгача фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга

солишда асосий оғирлик маркази эски ГКга эмас, ёш, мустақил давлатнинг жорий қонунлари зиммасига тушган. Янги ФК амалга киритилгандан бошлаб эса фуқаролик қонунчилиги ривожининг янги босқичи бошланди.

1-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчасига таъриф беринг?
2. Фуқаролик ҳуқуқининг вазифалари нималардан иборат?
3. Қандай мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади?
4. Фуқаролик ҳуқуқи муносабати доирасига кирувчи номулкий муносабатлар ҳақида тушунча беринг?
5. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларда ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларнинг ўрни қандай?
6. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солиш методлари ҳақида нималарни биласиз?
7. Фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра, диспозитив меъёрларнинг кенгрок қўлланиши нимани англатади?
8. Фуқаролик ҳуқуқи функциялари ҳақида тушунча беринг?
9. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
10. Фуқаролик ҳуқуқида тенглик тамойилининг мазмуни қандай?
11. Фуқаролик-ҳуқуқӣ нормалар қандай тармоқларга бўлинади?
12. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари ҳақида тушунча беринг?

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Бобнинг мақсади: Ҳеч қайси давлат ёлғиз ўзи ривожлана олмайди. Бундан ҳуқуқ соҳаси ҳам мустасно эмас. Дунёда амал қилувчи турли ҳуқуқ тизимларидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг ижобий жиҳатларини ўзлаштириш, фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш учун ҳам ҳозирги замонда амал қилувчи асосий фуқаролик-ҳуқуқий тизимлари ҳақида тасаввурларга эга бўлиш талаб қилинади. Зеро ҳозирги замонда барча фуқаролик ҳуқуқи тизимлари ўртасида ўзаро яқинлашув, бир-биридан андоза олиш, имплантация жараёни кечмоқда. Бу жараён асосан, иқтисодий, илмий-иждодий, маданий соҳалардаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларда яққол намоён бўлмоқда.

Шу маънода дарсликнинг мазкур бобида ҳозирги замонда амал қилувчи асосий фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар – қитъа ва инглиз-америка ҳуқуқ тизимларида фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтларини тартибга солиш масалалари, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мусулмон ҳуқуқи тизимида тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилди.

2.1. Ҳозирги замонда амал қилувчи асосий фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар

Ҳеч қайси мамлакат, давлат, халқ ҳозирги замон шароитларида фуқаролик ҳуқуқисиз ижтимоий муносабатларни самарали тартибга сола олмайди. Ҳатто дунёни қайси бир овлоқ чеккасида ҳали ҳам ўрмонлар, чакалакзорларда истиқомат қилувчи ёввойи қабилаларда ҳам ўзаро маҳсулотлар, буюмлар айирбошлаш, савдо-сотик муносабатлари энг ибтидоий кўринишларда рўй беради ва уларни тартибга солувчи одат, патриархал ҳуқуқ қоидаларининг анчагина қисми фуқаролик-ҳуқуқий характерга эга.

Ҳозирги вақтда дунёда амал қилувчи уч асосий ҳуқуқ тизимлари – қитъа ҳуқуқ тизими, умумий ҳуқуқ тизими ва мусулмон ҳуқуқи тизимида фуқаролик ҳуқуқи ўзига хосликларга эга.

Албатта, фуқаролик-ҳуқуқий тизим шартлари тушунчаси аслида фуқаролик-ҳуқуқий тизим мавжуд ҳуқуқ тизимидан келиб чиқади.

Шу билан бирга, мавжуд фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар ўртасида яқинлик, ўзаро узвийлик ҳам борлигини инкор этиб бўлмайди. Бундай яқинлик, узвийлик кишилар, давлатлар ўртасидаги мустаҳкам иқтисодий, маданий алоқалар туфайли вужудга келган, ҳуқуқ тизимлари эса, бир-бирларидан андоза олишган, ўзаро бойишган.

Ҳар қандай тизим каби фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар ҳам муайян таркибий қисмлардан иборат. Фуқаролик-ҳуқуқий тизим таркибий қисмларига ҳуқуқ манбалари, уларнинг таркиби, фуқаролик ҳуқуқининг ички тузилиши, меъёрларнинг қисмлар, бўлимлар, боблар, қуйи соҳалар, институтлар бўйича тақсимланиши, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, ҳуқуққа ва унинг амалиётига нисбатан доктриналар киради. Юқоридаги таркибий қисмлар мусулмон, қитъа (роман-герман) ва умумий (инглиз-америка) ҳуқуқ тизимларида яққол намоён бўлса, патриархал ҳуқуқ тизимида заиф тарзда акс этади. Қитъа ҳуқуқ тизими асосан Европа қитъаси мамлакатларини (Буюк Британиядан ташқари) қамраб олган, шунинг учун ҳам у қитъа ҳуқуқ тизими номини олган. Бундан ташқари бу тизимга Лотин Америкасининг кўп мамлакатлари, Корея, Хитой ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар киради. Умумий ҳуқуқ тизими АҚШ, Буюк Британия, Канада, Австралия, Ҳиндистон, Янги Зеландияда қўлланади. Мусулмон ҳуқуқ тизими Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари – Эрон, Саудия Арабистони, Афғонистон, Ливия, Малайзия, Иордания ва шу каби давлатларда қўлланилади. Тропик Африка мамлакатларида, Арабистон ярим оролининг шарқий қисмидаги кўчманчи қабилаларида, Жанубий Шарқий Осиёнинг миллий озчилигини ташкил этувчи халқларида патриархал ҳаёт тарзи сабабли патриархал ҳуқуқ тизими қўлланилади.

МДҲ мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқи тизими қитъа ҳуқуқ тизимига мансуб, деб ҳисоблаш жоиз.

Ҳозирги замонда барча фуқаролик ҳуқуқи тизимлари ўртасида ўзаро яқинлашув, бир-биридан андоза олиш, имплантация жараёни кечмоқда. Бу жараён асосан, иқтисодий, илмий-ижодий, маданий соҳалардаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларда яққол намоён бўлмоқда. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг айрим соҳалари бўйича халқаро Конвенция, давлатлараро битимлар, Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти, Европа иқтисодий ҳамжамияти, Бутунжаҳон Интеллектуал мулк Ташкилоти, Халқаро тадбиркорлик Палатаси ва бошқа қатор умумжаҳон, минтақавий ва давлатлараро тузилмаларнинг фаолияти бу соҳада ўзига хос туртки

бермоқда, уни мақсадга мувофиқ тарзда йўналтирмоқда. Айни вақтда айрим соҳаларда (масалан, мерос, айрим турдаги битимлар ва шу каби) бундай яқинлашув жараёни кузатилмаяпти. Шу сабабли ҳам турли фуқаролик ҳуқуқ тизимлари ўртасида тафовутлар яқин келажакда бартараф этилишига умид қилиш қийин.

Биз қуйида қитъа, умумий ва мусулмон фуқаролик ҳуқуқ тизимларини кўриб чиқамиз.

Қитъа ҳуқуқ тизими.

Қитъа ҳуқуқ тизимининг тарихий илдизлари Рим хусусий ҳуқуқига бориб тақалади. Европа ҳуқуқшунос олимлари томонидан рим хусусий ҳуқуқи нормаларини такомиллаштириш асосида қитъа давлатларида миллий фуқаролик ҳуқуқи тизимлари вужудга келди. Бироқ ушбу миллий ҳуқуқ тизимларида қадимги Рим хусусий ҳуқуқининг жуда кўп тушунчалари, институтлари, иборалари ва баъзан ҳуқуқ нормаси новеллалари айнан сақланиб қолганини кўриш мумкин.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳуқуқни оммавий ва хусусий ҳуқуқ соҳаларига ажратиш характерли белгидир. Оммавий ҳуқуқ – бу сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва амалга оширишни тартибга солади, у жамият манфаатларини ифодалайди, унинг асосида давлат ҳокимияти туради. Хусусий ҳуқуқ – цивил ҳуқуқи (фуқаролик ҳуқуқи) алоҳида кишилар, хусусий шахслар манфаатларига хизмат қилади. Бу шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида тенг ҳуқуққа эгадир ва уларнинг ҳеч бири алоҳида имтиёзларга эга эмас.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам ягоналик, бир хиллик мавжуд эмас. Унда икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади. Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатларнинг ё униси ёки бунисидан андоза олганлар. Фуқаролик ҳуқуқининг роман гуруҳи асосида 1804 йилда қабул қилинган Франция фуқаролик кодекси (у Наполеон фуқаролик кодекси деган ном билан ҳам машҳур), герман гуруҳи асосида эса 1896 йилда қабул қилинган Германия фуқаролик тузуклари ётади.

Франция фуқаролик кодекси институциявий, деб номланади (у Юстиниан кодификациясининг бир қисми бўлган рим ҳуқуқи бўйича оддий дарсликнинг институцияларидан ўзлаштирилган). Институциявий тизим фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қуйидаги қисмларга гуруҳлаштиради: 1) шахслар (яъни ҳуқуқ субъектлари); 2) ашёлар (ҳуқуқ объектлари) ва ашёвий ҳуқуқлар; 3) даъволар ва ушбу даъволар бўйича мажбуриятлар. Кейинчалик бу тизим такомиллашуви

натижасида ундан процессуал нормалар чиқарилиб, соф моддий ҳуқуқ нормалари қолдирилди, умумий қоидалар ва бошқа бўлимлар билан бойитилди.

Фуқаролик ҳуқуқи тизимининг германия йўналиши “герман гуруҳи кодекси” деб аталади, чунки у юстинион кодификациясининг Дегест (кодекс) ларига асосланади. Унинг моҳияти шундаки, хусусий ҳуқуқ нормалари аввал бошданок моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига бўлинади ҳамда процессуал ҳуқуқ нормалари алоҳида ҳолда мавжуд бўлади. Айни вақтда барча моддий ҳуқуқ нормалари фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларига тааллуқли бўлган нормалар (улар “Умумий қисм” деб аталиб, унда ҳуқуқ субъектлари, ҳуқуқ объектлари, ҳуқуқларнинг мазмуни, шу жумладан уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилишга доир умумий қоидалар ўз аксини топган) билан алоҳида институтларга – ашёвий ҳуқуқлар, мажбуриятлар, оила ва мерос ҳуқуқларига бағишланган нормалар (махсус қисм)га бўлинган. Фойдаланишга қулайлиги жиҳатидан ҳамда юридик техникаси нуқтаи назаридан олганда, пандект тизими институционал тизимдан афзалроқдир. Бундай қулайлик умумий ва махсус қисмларга бўлинишда ҳам яққол намоён бўлади (институционал тизимда эса умумий қоидалар ҳар бир институт бўйича қайта-қайта такрорланиши мумкин). Бироқ узок даврлик тараққиёт давомида бу тизимлар ўртасида яқинлашув жараёни кетганини ва ҳозир булар мустақил тизим сифатида хусусиятини йўқотганлигини бугунги кунда эътироф этиш мумкин. Европа мамлакатлари ўртасида фаол ҳамкорлик кучайган шарт-шароитларда пандект ва институцион йўналишлари ягона қитъа ҳуқуқ тизимининг таркибий қисмларига айланиб қолди.

Қитъа ҳуқуқи тизими манбалари ҳақида сўз кетганда, уни муайян ҳуқуқий таълимотлар (доктриналар), энг аввало, Рим ҳуқуқи таъсири остида ривожланганини қайд этиш лозим. Бу ҳуқуқ тизими нормаларини шакллантиришда илмий мавҳумлаштириш, инсон ақлидроки ва омиллар фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнаганини таъкидлаш лозим. Кўпчилик ҳаётий воқеалар, вазиятлар ҳуқуқий таълимот орқали қараб чиқилади ва унга мослаштирилади. Қитъа ҳуқуқ тизими ёндашувининг моҳияти у ёки бу амалий ечимни топиш ва уни қиёмига етказиш эмас, балки асосийси умумий намунавий тамойилни ишлаб чиқиш, кейин унинг ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳисобланади.

Демак, қитъа ҳуқуқ тизимида асосий манба қонунлар ҳисобланади ва улар ичида Фуқаролик кодекси марказий ўринни эгаллайди. Фуқаролик кодекси ва қонунларнинг нормалари умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка йўналтирилади. Бунда юристнинг асосий вазифаси – муайян ҳолатни, вазиятни позитив ҳуқуқнинг у ёки бу нормаси таъсири остига тушириш ҳисобланади. Алоҳида қонунлар Фуқаролик кодексига бўйсундирилган ҳолда яратилади ва қўлланади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида одат ҳуқуқи манбалар сифатида жуда кам аҳамиятга эга. Ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази қонун ҳисобланади. Моҳиятан олганда, одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўринишида намоён бўлади.

Маълумки, қитъа ҳуқуқ тизимида прецедент ҳуқуқи мавжуд эмас. Тўғри, баъзи мамлакатларда суд амалиёти ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этилса ҳам, бу фақат тор доирада, қонун билан тартибга солинмаган ёхуд тўлиқ тартибга солинмаган муносабатларга нисбатангина қўлланади. Айни вақтда ҳуқуқдаги камчиликларни қонунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди.

Қитъа ҳуқуқ тизимида шахслар тўғрисидаги нормалар икки қисмга бўлинади: 1) жисмоний шахслар тўғрисида; 2) юридик шахслар тўғрисида. Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати уларнинг ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқати, муомала лаёқати, қобилияти сифатида таърифланади. Ҳуқуқ лаёқати барча учун тенг бўлиб, унинг мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгилаб қўйилган. Инсоннинг соғлиғи ва ёшига қараб муомала лаёқатининг бир қанча даражалари белгиланган. Муомала лаёқатининг ҳажми позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

Қитъа ҳуқуқида юридик шахслар ҳақида батафсил ишлаб чиқилган таълимот (доктрина) мавжуд. Юридик шахс ўзига хос мавҳумлаштирилган тоифа (категория) бўлиб, юридик шахсларнинг эҳтимол тутилган, мумкин бўлган барча турларини қамраб олади. Юридик шахсларнинг моҳияти ва белгиларига (улар қонунларда белгилаб қўйилган), шунингдек уларни таснифлаш – туркумлашга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу турлар рўйхати қатъий тизимга солинган. Юридик шахсларни вужудга келтириш, қайта ташкил этиш ва тугатишнинг барчаси учун умумий бўлган қоидалари белгилаб

қўйилган. Юридик шахсларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши норматив-мурожаат тартибида амалга оширилади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. Тижорат юридик шахслари умумий (универсал) ҳуқуқ лаёқатига эга. Нотижорат юридик шахслар учун махсус ҳуқуқ лаёқати белгиланган. Барча юридик шахслар уюшмалар ва муассасаларга бўлинади. Уюшмалар (корпорациялар) турли жамиятлар ва ширкатларга – тўлиқ ширкат (баъзи мамлакатларда тўлиқ ширкат юридик шахс ҳисобланмайди), коммандит ширкати, масъулияти чекланган жамият, акциядорлик жамиятларига бўлинади. Ширкатларнинг (жамиятларнинг) турларга бўлиниши асосида уларнинг иштирокчиларини корпорация мажбуриятлари учун жавобгарлик характери асосий мезон бўлиб ҳисобланади. Тўлиқ ширкатда барча иштирокчилар ўзларининг барча мол-мулклари билан солидар жавоб берадилар. Коммандит ширкатда эса бир хил иштирокчилар (коммандитчилар) устав фондига қўшган улушлари ҳажмида, бошқалар, яъни тўлиқ аъзолар (комплиментарлар) ўзларининг барча мол-мулклари билан солидар жавоб берадилар. Ширкат аъзоларидан фарқли равишда жамият аъзоларининг жавобгарлиги уларнинг устав фондларига киритилган улушлар билан чекланади. Масъулияти чекланган жамият билан акциядорлик жамиятлари ўртасидаги фарқ уларнинг иштирокчиларига улушлар (ҳиссалар, пайлар) ёки қимматбаҳо қоғоз сифатидаги акциялар тегишли бўлишида намоён бўлади. Корпорациялар ташкил этишда қитъа қонунчилиги бошланғич устав капитали ҳажми ва шакллантириш тартибига нисбатан жуда қаттиқ талаблар қўяди.

Муассасаларда эса муассис ўз мол-мулкидан муассаса учун алоҳида ажратиб, бириктириб қўяди, муассаса маъмурияти муассаса мақсадларини амалга оширишда ушбу мол-мулкни бошқаради. Одатда, муассаса унинг мол-мулкининг мулкдори, аъзолари ва бошқарувчилари бўлмаган шахсларнинг манфаатлари учун фаолият юритади. Бу шахслар дестинаторлар, деб аталади. Давлат ғазнаси (фиск), давлат корхоналари ва бошқа муассасалар, диний ташкилотлар ва хайрия жамғармалари (фондлари) муассаса кўринишида намоён бўлади.

Ашёвий ҳуқуқлар. Қитъа ҳуқуқ тизимида ашёвий ҳуқуқлар туркуми мавжуд. Бу ҳуқуқнинг моҳияти ашёнинг шахс билан боғлиқлигида ётади, шахснинг шахслар билан боғлиқлигида эмас. Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари мавжуд бўлиши билан бирга, барча ашёвий ҳуқуқлар учун умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Ашөвий ҳуқуқлар шахсининг ўз ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига мулк ҳуқуқи ҳам киради) ва шахсининг ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига сервитутлар, эмфитевзис, гаров, қурилиш қилиш ҳуқуқи ва шу кабилар киради) бўлинади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар бегонанинг мол-мулкига бўлган таъсирнинг усуллари, ҳажмлари, қуввати ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар мулкдорга бурчлар юклагани сабабли ашөвий ҳуқуқлар доираси қатъий белгилаб кўйилган (*numenis clausus*). Бу эса рўйхатдан ташқари ўзбошимчалик билан ашөвий ҳуқуқлар вужудга келмаслигини билдиради. Ҳар қандай ҳолда ҳам ашөвий ҳуқуқ мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

Ашөвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари билан бирга эгаллаш шахсни ашө билан боғланганлиги фактик ҳолати (шахсни ашө устидан ҳукмронлиги) эканлигига катта эътибор қаратилади. Қитъа ҳуқуқи доирасида эгаллаш махсус эгалик қилишни таъминлаш даъволари билан ҳимоя қилинади, муайян мезонларга жавоб берадиган эгалик қилиш бузилганда, ҳуқуқбузарни айбидан қатъи назар бундай даъволарни кўллаш мумкин.

Табиийки, мулк ҳуқуқи асосий ашөвий ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Ашөвий ҳуқуқ нормаларининг асосий қисми унга бағишланган. Ҳар бир мамлакатда мулк ҳуқуқининг мазмуни ўзига хос бўлишига қарамасдан, уларнинг барчаси учун умумий бўлган жиҳатлар ҳам мавжуд.

Қитъа ҳуқуқ тизимида мулк ҳуқуқини талқин этишда Рим анъаналарига ва энг аввало, “бир ашөга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас” деган асосий тамойилдан келиб чиқилади. Мулк ҳуқуқи ягона ва бўлинмасдир. Бўлинган ёки иккиланган мулк бўлиши мумкин эмас. Мулк ҳуқуқини ушбу доирасига сиғмайдиган ҳаётий вазиятларнинг хусусиятлари ё ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларда ёки у ёки бу объектга нисбатан у ёки бу субъектнинг мулк ҳуқуқининг ўзига хосликларини белгилаб кўйишда ифодаланиши мумкин. Гарчи кейинги вақтларда қитъа ҳуқуқи томонидан инглиз-америка ҳуқуқининг мутлақо қарама-қарши тамойилларидан (масалан, траст ёки ишониб топширилган мулк) келиб чиқувчи конструкциялар ўзлаштирилаётган бўлса ҳам, бироқ улар ўрнашиб қолган анъаналарни бузмаган ҳолда мослаштирилмоқда (масалан, ишониб топширилган мулк ўрнига ўзганинг мол-мулкни ишончли бошқариш белгиланган).

Қитъа ҳуқуқ тизими амал қилаётган тамойиллардан яна бири – бу мулк ҳуқуқининг энг тўлақонлиги тамойилидир (*plena in re potestas*). Европа мамлакатларининг қонунчилигида мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари (мулкдор ваколатлари – эгаллаш, тасарруф этиш, даромад олиш ҳуқуқи ва шу кабилар) турлича ифодаланади, баъзан эса ҳатто ғаройиб ваколат ҳам (масалан, мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш ҳуқуқи) белгилаб қўйилган. Бироқ айна вақтда ушбу ваколатлар билан мулк ҳуқуқи мазмуни чегараланмаслиги, бу ваколатлар “энг мутлақ тарзда”, “мулкдорнинг хоҳишига кўра”, “мустақил тарзда” амалга оширилиши белгилаб қўйилган. Худди шу билан мулк ҳуқуқининг махсус характери, унинг бошқа ҳуқуқлардан фарқи, уни бошқа ашёвий ёхуд мажбурият ҳуқуқи билан таққослаганда мазмунан ҳар доим кенг ва мустақил эканлиги таъкидланади.

Ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқлар (*iura in re aliena*) ҳам ниҳоятда турлича ва хилма-хил, бироқ бу ҳуқуқлар таъсиридаги ашёнинг мулкдори мавжудлиги уларни ягона гуруҳга бирлаштириб туради. Умумий қоидага кўра, мулкдор унинг ашёсига нисбатан таъсирларга тоқат қилиши лозим, бироқ сўнгги вақтларда шундай ашёвий ҳуқуқлар ҳам вужудга келмоқдаки, унинг асосида мулкдор у ёки бу фаол ҳаракатларни содир этиши лозим. Мулкдорнинг қайси ваколатлари чекланганлигига қараб ашёвий ҳуқуқ эгаларига ўзгалар ашёсига нисбатан берилган имкониятлар бўйича ашёвий ҳуқуқлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) фақат фойдаланиш ҳуқуқи (сервитут); 2) фақат тасарруф этиш (гаров ҳуқуқи); 3) эгаллаш ва фойдаланиш (масалан, уй-жойларни ва ер участкаларнинг баъзи ижарачилари); 4) эгаллаш, фойдаланиш ва чекланган доираларда тасарруф этиш (эмфитевзис – ишончли бошқариш) ўртасидаги ҳар қандай хусусий ҳуқуқий муносабатларга мўлжалланган универсал конструкция бўлган мажбурият (*obligatio*) марказий ўринни эгаллайди. Мажбурият ҳуқуқи шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга мўлжалланган ҳуқуқ нормалари тизимидан иборат. Мажбурият доирасида бир шахсга бошқа шахсдан (*iug in personal*) қандайдир ҳаракатларни содир этиш (тақдим этиш) ёки муайян ҳаракатларни содир этишдан сақланишни талаб қилиш ҳуқуқи тегишли бўлади. Мажбурият тарафлари бўлиб кредитор (талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс) ва қарздор (зиммасига бурч, мажбурият юклатилган шахс) ҳисобланади, мажбурият предмети фуқаролик ҳуқуқининг ҳар қандай объекти бўла олади, мажбуриятнинг мазмунини тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади. Бунда мажбурият мазмуни

нафақат позитив ҳуқуққа, балки тарафларнинг эрки, иродасига ҳам боғлиқ бўлади.

Мажбурият ҳуқуқининг ғоят кенг ривожланган умумий қисми мавжуд бўлиб, унда барча турдаги мажбуриятларга қўлланадиган нормалар мужассамланган. Мажбурият ҳуқуқининг махсус қисми мажбуриятларнинг алоҳида турларига бағишланади.

Мажбуриятлар, энг аввало, уларнинг келиб чиқиш асослари бўйича туркумланади. Мажбуриятлар вужудга келишининг бир қанча бош асослари фарқланади – шартнома, бир томонлама битим, зарар етказиш (деликт), топшириқсиз бошқаларнинг ишларини юритиш, асоссиз бойиш ва қонун.

Шартнома икки ва ундан ортиқ шахсларнинг ўзаро ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгиловчи келишуви сифатида тан олинади. Шартнома тузилгандан кейин қатъий бажарилиши лозим (*pacta sunt servanda*), унинг ижроси мажбурийлиги таъминланади.

Жабрланувчининг шахсига ёхуд мол-мулкига қандайдир муайян шартнома билан боғлиқ бўлмаган ҳолда зиён етказиш деликт ҳисобланади.

Шартномани бузгани учун ва деликт учун жавобгарлик айблилик тамойили асосида белгиланади, айти вақтда зарар етказувчининг айбдорлиги презумпцияси белгилаб қўйилган. Бироқ бу умумий тамойилдан истиснолар ҳам мавжуд.

Шартномалар, энг аввало, ижтимоий-иқтисодий мазмуни бўйича турларга бўлинади – мол-мулкни мулк сифатида топшириш, фойдаланишга топширилган шартномалар, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар ва ҳ.к. Шартнома ҳуқуқида шартномаларнинг барча турлари учун қўлланиладиган умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади. Бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зиённи қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат. Махсус деликтлар зиённинг алоҳида характери (мулкӣ зиён, маънавий зиён, шахсга етказилган зиён, соғлиққа етказилган зиён), зарар етказиш манбаи (оширилган хавф манбаи), айби (айбли ёхуд айбсиз жавобгарлик), зарар етказувчининг шахси (масалан, ёлланма ходим, давлат хизматчиси) ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга.

Мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк) инсон тафаккури, ижодий фаолият натижалари қатор халқаро конвенциялар – муаллифлик ҳуқуқига бағишланган Берн ва Женева, патент тартибга солувчи Париж ва бошқа халқаро конвенциялар асосида яратилган,

ривожланган қонунчиликда мустақамлаб қўйилган. Шу сабабли ҳам, бу масалада қитъа ёки инглиз-америка ҳуқуқ тизими билан боғлиқ ўзига хос хослик мавжуд эмас. Ҳар иккала тизимга кирувчи мамлакатлар қонунчилиги бир аср мобайнида юқорида кўрсатилган конвенциялар асосида бир хилдаги моделлар (қолиплар, андозалар) асосида таркиб топди.

Ушбу институтлар доирасида мавжуд бўлган тушунчалар ўртасидагина айрим жузъий фарқлар мавжуд. Қитъа ҳуқуқ тизимида одатда, муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар “мутлақ ҳуқуқлар” номи билан умумлаштирилади. Инглиз-америка ҳуқуқида эса адабий (бадий) ва санъат мулки деган иборалар қўлланади, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади. Бундай талқин мулк тушунчаси доирасини кенгайтиришга мойил бўлган мавжуд доктринага мос келади. Шунини ҳам эътироф этиш ўринлики, бундай ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларда ҳам, қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида (масалан, Францияда) ҳам русм бўлган. Бироқ бундай ҳолда ҳам “мулк” атамасидан шартли равишда фойдаланилади (бундай ҳуқуқларнинг ҳимояси мутлақ эканлигини таъкидлаш маъносида).

Қитъа ҳуқуқи ва инглиз-америка ҳуқуқ тизимларининг оила ҳуқуқи бир-биридан кам фарқ қилади, шу сабабли бу ҳақда алоҳида тўхталиш мақсадга мувофиқ эмас.

Ворислик ҳуқуқи. Марҳум мол-мулкининг меросхўрларига ўтишини тартибга солувчи нормалар тизимида ворислик ҳуқуқи дейилади. Ворислик бу универсал ҳуқуқий ворислик бўлиб, унинг доирасида мерос қолдирувчидан ворисларга барча мол-мулклар, чунончи активи (ҳуқуқлари) ва пассиви (бурчлари) ҳам ўтади. Айни вақтда мол-мулкни мерос бўйича ўтказишнинг шундай шакли ҳам мавжудки, бунда мол-мулкни оловчи мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгарликдан озод бўлади (васият мажбурияти ёхуд легат). Одатда, легат мерос қолдирувчига мажбуриятлари бўйича эмас, фақат ҳуқуқлари бўйича сингуляр (қисман) ҳуқуқий ворисликни билдиради.

Васият бўйича ва қонун бўйича ворислик фарқланади. Васият бўйича ворисликда мерос васиятда кўрсатилган шахсларга ўтади. Васиятнома турли шаклларда тузилиши мумкин – мерос қолдирувчини ўз қўли билан ёзилган ёзма васиятнома, давлат мансабдор шахси (нотариус) ҳузурда (иштирокида) тантанали равишда эълон

қилган васиятнома, гувоҳлар ҳузурида сақлаш учун қонун бўйича ворисликда меросхўрларнинг муайян навбати белгиланади (разрядлар, поротеллар), демак, мерос қолдирувчига яқинроқ бўлган ворислар навбати мавжуд бўлганда, қолган меросхўрлар меросга чақирилмайди.

Инглиз-америка ҳуқуқ тизими.

Инглиз-америка ҳуқуқ тизими умумий тавсифномаси. Ушбу ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ (common law) ётади, умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти натижасида вужудга келиб, бунда қироллик судлари учун мажбурий бўлган. Судлар томонидан янгидан янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожини тўхтагач эса, канцлер суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқи (equity) ривожини таъминланди. Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи йиғиндисидан прецедент ҳуқуқи вужудга келди ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқи (statute law) қўшилди. Бироқ прецедент ҳуқуқи статут ҳуқуқига нисбатан мустақил ривожланишга эга бўлди ва ҳатто бутунлай статут ҳуқуқининг ҳам қўлланиш тартибини белгилай бошлади.

Худди шундай кўринишдаги инглиз ҳуқуқи Буюк Британия колонияларига – АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландияга, бошқа мамлакатларга ҳам ўтказилди ва бу мамлакатларда модификациялаштирилди. Инглиз ҳуқуқи АҚШда энг кўп даражада ўзгаришларга дучор бўлди. Шу сабабли ҳам у инглиз-америка ҳуқуқи тизими деган номни олди. Бу ўзгаришлар энг аввало, АҚШнинг федератив тузилиши билан боғлиқ. АҚШ таркибига кирувчи штатлар фуқаролик қонунчилигини яратиш соҳасида катта мустақилликка эга бўлганлар ва ҳозир ҳам эгалар. Шу сабабли штатларнинг қонун ижодкорлигини фаолиятини унификациялаш (бирхиллаштириш) учун федерация даражасида тўлақонли қонунлар қабул қилинган ёхуд тавсиявий (моделлаштирилган) намунавий кодификациялар яратилган. Бироқ АҚШ ҳуқуқи ўз хусусиятларига эга бўлишига қарамасдан инглиз ҳуқуқи билан ягона тизимни ташкил этади.

Ҳуқуқ манбалари. Инглиз-америка тизимида манбаларнинг умумий доираси бир хил – қонунлар, суд амалиёти, одатлар бўлса ҳам, уларнинг нисбати ўзгариб туради.

Гарчи кейинги вақтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётганига қарамасдан, улар инглиз-америка ҳуқуқ тизимида қитъа ҳуқуқ тизимидагидек роль ўйнамайди. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштирилган ҳужжатлари – кодекслар мавжуд эмас. Қонунлар фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институтлари – юридик шахслар, мулк ҳуқуқи, олди-сотди ва шу қабилаарга нисбатан, яъни улар тўғрисида қабул қилинган, лекин улар тизимга солинмаган. Фақат у ёки бу даражада тизимга солинган ҳужжатлар мавжуд, бироқ барибир улар фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтларига тааллуқли холос (масалан, АҚШнинг Намунавий Савдо кодекси).

Фуқаролик ҳуқуқи мазмунини белгилашда прецедент ҳуқуқи шаклида намоён бўладиган суд амалиёти ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Прецедент ҳуқуқи – юқори суд инстанциялари ҳал қилув қарорлари йиғиндисининг тизимлаштирилган доктринаси бўлиб, улар худди шундай ўхшаш ишларда қўлланиши лозим бўлади. Шундай қилиб, прецедентлар ҳуқуқ манбаи бўлиб қолади. Суд ҳал қилув қарорларини ўзгартириб боради. Ҳуқуқ фойдали анъаналарини сақлаган ҳолда аста-секин ривожланади. Чунки ишни ҳал этишда қўлланиши мумкин бўлган манбалар доираси ҳаддан ташқари кенг ва катта ҳажмли бўлади. Бироқ илмий-техника тараққиёти бу борада ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ҳозирги вақтда машинали ўқиладиган прецедентлар тўпламлари мавжуд бўлиб, бу эса улардан фойдаланишни анча енгиллаштиради.

Одатларда ҳам, айниқса, янги прецедентларни шакллантиришда етарли даражада катта эътибор берилади. Иш муомаласи одатларига келганда шуни қайд этиш ўринлики, АҚШда уларнинг аҳамияти етарли даражада катта, бунда улар хусусий характердаги тавсиявий ҳужжатлар асосини ташкил этади (шартнома ҳуқуқи, агентлар, ишониб қўйилган мулк ва шу қабилаарга бағишланган), улар алоҳида штатлар учун модель вазифасини ўтайди.

Инглиз-америка доктринаси прецедент ҳуқуқининг ҳал қилувчи таъсири остида ривожланмоқда. Агарда қитъа юристи учун амалиёт эҳтиёжларига унчалик тўғри бўлмаса ҳам минтақавий ва қатъий тизимли нормалар яратиш ҳисобланади, инглиз-америка тизими юристи эса амалиётнинг ҳар бир сўқмоғи бўйича боришга тайёр. Доктрина алоҳида прецедентларни умумлаштириш йўли билан казуистик равишда ривожланади. Қайси усул яхши эканлигини айтиш қийин. Ҳозирги босқичда бу ҳуқуқий тизимларнинг

яқинлашуви рўй бераётгани тасодифий эмас, бу Европа ҳамжамияти мисолида яққол намоён бўлмоқда.

Шахслар. Инглиз-америка ҳуқуқида ҳам шахслар ҳақидаги қоидалар жисмоний ва юридик шахсларга бағишланган нормаларга бўлинади. Шахсларнинг ҳуқуқ субъектлигини тартибга солиш позитив ҳуқуқда унчалик аниқ эмас. Асосий эътибор ҳуқуқ субъектлигини амалиётда эҳтиёж сезилган таркибий қисмлари мазмунига қаратилади.

Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини фарқлаш амалга оширилмайди. Унинг ўрнига ҳуқуқ субъектлигининг ягона тушунчаси (legal capacity) амал қилади. Тўғри, амалиётда пассив ва актив муомала лаёқати мавжуд. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳаракатларни мустақил содир этиш лаёқати сифатида талқин этилади. Ҳуқуқ субъектлиги формал жиҳатдан тенг ҳисобланиб, умумий қоидага кўра шахс туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шахсни бедарак йўқолган, деб топиш ва ўлган, деб эълон қилиш мустақил ҳуқуқий институтлар сифатида мавжуд эмас.

Юридик шахсларга келганда шуни таъкидлаш ўринлики, уларнинг моҳияти етарли ишланмаган. Универсал категориядаги юридик шахслар ўрнига юридик шахсларнинг икки асосий тури, ширкатлар (partships) ва компаниялар (Буюк Британияда) ёки корпорациялар (АҚШда, Буюк Британияда оммавий корпорациялар) мавжуд. Ширкатларнинг бир неча тури бўлиб, улар асосан бир-биридан ширкат мажбуриятлари, қарзлари бўйича, шерикларнинг (иштирокчиларнинг) жавобгарлик белгилари бўйича фарқланади. Тўлиқ ширкатлар юридик шахс ҳисобланмайди. Ширкатларнинг турларидан бири коммандит (limited partnerships) ширкат юридик шахс ҳисобланади.

Бироқ юридик шахслар тўғрисидаги асосий нормалар компаниялар (корпорация)ларга бағишланган ҳужжатларда ўз аксини топганини қайд этиш лозим. Қитъа ҳуқуқ тизимида бундай юридик шахсларнинг ўхшашлари бўлиб масъулияти чекланган жамият, акциядорлик жамиятлари ҳисобланади. Бироқ компаниялар ҳам, корпорациялар ҳам уларнинг иштирокчиларига қандай ҳисса (улуш) ёки акциялар тегишли бўлишига қараб фарқланмайди. Улар ягона атама – shares билан алмаштирилади. Корпорацияларни ташкил этишда дастлабки устав капиталини шакллантиришга қитъа ҳуқуқ тизимидаги каби аҳамият берилмайди. Формал жиҳатдан ҳалига қадар юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати умумийлиги эътироф

этилмаган. Юридик шахсларнинг махсус ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги нормалар (*ultra vires* доктринаси) ҳозирча бекор қилинмаган, бироқ амалиётда унинг аҳамияти тобора пасайиб бормоқда. Инглиз-америка ҳуқуқида мулкдор томонидан ташкил этиладиган муассаса каби юридик шахс тури мавжуд эмас. Корпорациялар (улар фойда, даромад олиш мақсадисиз ҳам ташкил этилиши мумкин) ёхуд ишонилган мулкдорлар (мол-мулкни ишончли бошқарувчилар) унинг ўрнини босади.

Мулк (*property, ownership*). Бу инглиз-америка ҳуқуқининг энг асосий, муҳим тушунчаларидан биридир. Шахсларнинг ашёга нисбатан муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар тизими сифатида ашёвий ҳуқуқ мавжуд эмас. “Ашёвий ҳуқуқ” ўрнини “мулк” категорияси эгаллайди. Мулкдорнинг ўзининг ашёлари ва ўзганинг ашёсига нисбатан ҳуқуқлари ҳам мулк ҳуқуқи таркибига киради. Қитъа ҳуқуқ тизими бўйича кўчмас мулк ҳам ўз ашёсига нисбатан бўлган ҳуқуқ ҳисобланмайди, чунки ерни олий мулкдори бўлиб давлат (тождор) ҳисобланади. Шу маънода олганда ернинг ҳар бир эгаси мулкдор эмас. Амалиётда эса бундай эмас, чунки “тождор”нинг ваколатлари номига холос.

Инглиз-америка ҳуқуқида мулкни талқин этишнинг асосий белгиси бўлинган (иккиланган) мулкни мавжудлигига йўл қўйиш ҳисобланади. “Бир ашёга – бир мулк ҳуқуқи” тамойили бу ўринда амал қилмайди. Бунинг ўрнига бир неча шахсларни бир ашёга нисбатан мулк ҳуқуқини мазмуни ва миқдори иштирокчиларни келишуви (эрки, иродаси) орқали белгиланиш тамойили белгиланган. Қитъа ҳуқуқида эса ашёвий ҳуқуқлар турлари ва мазмуни объектив ҳуқуқда қайд этиб қўйилган бўлиб, бу эса ҳар иккала ҳуқуқ тизими ўртасидаги фарқни яққол кўрсатади.

Мулк ҳуқуқини бўлиш нафақат горизонтал ҳолатда – маконда, балки вертикал ҳолатда – замонда ҳам йўл қўйилади. Масалан, бир мулкдор ер участкасини ижарага беришдан даромад олиш ҳуқуқига эга бўлса, бошқаси ундан фойдаланишдан даромад олиш ҳуқуқига эга. Қандайдир ашё бир мулкдорга умрбод берилиши мумкин, у вафот этгандан кейингина бошқа мулкдорга берилиши мумкин, ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳозирги ва келгуси мулкдорлар ўртасида тақсимланадиган мулк ҳуқуқи тўғрисида гап боради. Демак, ушбу турлича мулк ҳуқуқининг мазмуни дастлабки мулкдор эрки ёки мулкдорлар келишуви бўйича белгиланади.

Мулк (property) жуда ҳам кенг маънода талқин этилади. Аннана-вий ҳуқуқлардан ташқари унга баъзи талаб қилиш ҳуқуқларини (масалан, пенсиялар, нафақалар, алиментларга ва ш.к. бўлган ҳуқуқлар), мутлақ ҳуқуқлар айниқса, улар бегоналаштирилиши мумкин бўлса (интеллектуал мулк) ҳам киритилади. Бу ўринда фикр юритиш қуйидаги мантиқий ҳолатлар билан боғлиқ: агарда ҳуқуқ бегоналаштирилиши мумкин бўлса, гарчи ўзига хос хусусиятли бўлса ҳам, ашё ҳисобланади, демак, мулк объекти бўлиши мумкин.

Инглиз-америка ҳуқуқ тизимидаги мулк талқинини юқорида кўрсатилган хусусиятлари ишонилган мулкда (trust) яққол намоён бўлади. Ишонилган мулкнинг моҳияти шундан иборатки, траст муассиси – дастлабки мулкдор (setilor) ашёни ишонилган мулкдор (trustee) бошқарувига топширади, ишончли бошқарувчи бу мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ашёлар ёхуд даромадларни манфаат кўрувчига (beneficiary) топшириши лозим. Манфаат кўрувчи сифатида траст муассиси ҳам учинчи шахслар (кенг маънодаги омма, оломон ҳам) бўлиши мумкин. Ишонилган мулкдор ҳам, манфаат кўрувчи ҳам мулкдорлар ҳисобланади, бироқ уларнинг ҳуқуқлари ҳажман фарқ қилади, ишонилган мулкдор ўзига топширилган мол-мулкни бошқаришни (фойдаланиш) амалга оширса, манфаат кўрувчи даромад олишга ва ашёни қайтариб олишга бўлган ҳуқуқларга эга бўлади. Ҳар бир мулкдорнинг ҳуқуқлари ҳажми траст қандай шартларда таъсис этилганига қараб (у қонунда, шартномада ёхуд бир томонлама битимда белгилаб қўйилиши мумкин) ўзгариши мумкин. Масалан, ишонилган мулкдорга манфаат кўрувчига даромаддан улуш ажратиш ёки ажратмаслик ҳуқуқи берилиши мумкин. Айни вақтда шундай ишонилган мулк бўлиши ҳам мумкинки, унинг доирасида ҳар қандай вақтда бу ҳуқуқни тугатиш ва ашёни ўзига қайтариб олиши мумкин. Бинобарин, трастнинг бундай «резина» конструкцияси турлича шаклларга киритилиши ва модификациялаштирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам уни энг кутилмаган вазиятларда – асосиз бойиш ҳолларида, компания ва унинг директорлари, принципал ва агенти ўртасидаги, ворислик ва шу каби муносабатларда қўллайдилар. Бироқ унинг энг асосий тайинланиш, вазифаси – ўз мол-мулкни бошқаришни хоҳламайдиган ёхуд унга қодир бўлмаган шахслар мол-мулкни бошқалар томонидан самарали бошқаришни таъминлаш ҳисобланади. Худди шу маънода ва худди шу сабабларга кўра ҳам ушбу

конструкция бошқа ҳуқуқий тизимлар томонидан ҳам ўзлаштирил-моқда.

Инглиз-америка ҳуқуқи доирасида мол-мулкни эгаллаш шахсни ашё билан фактик, амалий боғлиқлик ҳолати сифатида талқин этилади, бироқ эгаллашни ҳимоя қилишда махсус эгаллаш даъволари эмас, балки зарар етказишдан келиб чиқадиган (*traspase u nuisance*) даъволар қўлланади. Бу эса мол-мулкни эгаллашни ҳимоя қилиш уни бузишда айбнинг борлиги ёки йўқлигига боғлиқлигидан далолат беради.

Ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларга келганда эса, шуни қайд этиш лозимки, у мустақил категория сифатида мавжуд эмас. Бироқ бу унинг амалиётда қўлланмаслигини англамайди. Масалан, ашёвий ҳуқуқлар жумласига гаров ҳуқуқи ва сервитутларни киритиш мумкин.

Шартнома ва деликт ҳуқуқи. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шартнома (*contract*) ҳамда деликт (*tort*) муҳим ва асосий тушунчалардан ҳисобланади. Ҳар қандай мажбуриятларга қўлланадиган мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми мавжуд эмас. Умумий қисм шунда ҳам легал кўринишда эмас, балки доктринал кўринишда фақат шартнома ва деликт ҳуқуқида мавжуд.

Мажбуриятнинг мавҳумлаштирилган (формаллаштирилган) тушунчаси ҳам мавжуд эмас. Асосий эътибор деликт ва шартномага қаратилган. Мажбуриятларнинг легал классификациси (таснифи) ҳам йўқ. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари бўлиб шартнома, квашишартнома (шартномасифат) мажбуриятлар – асоссиз бойиш, ўзгалар манфаатини кўзлаб топшириксиз ҳаракат қилиш ва деликт ҳисобланади.

Инглиз-америка ҳуқуқи бўйича шартнома – бу санкция билан таъминланган (судга ҳимоя сўраб мурожаат қилиш имконияти назарда тутилган) тақдим этиш (қаноатлантириш) эвазига берилган ваъда ҳисобланади. Демак, шартнома муқобил талабларни қаноатлантиришни (*consideration*) назарда тутаяди: талаб қилиш ҳуқуқини олиш учун кредитор олдин қарздорга у ёки бу ҳақда ваъда берган бўлиши лозим. Бундан оферта (шартнома тузиш ҳақидаги таклиф) акцептланмагунча тарафларни бир-бири билан боғламайди деган қоида келиб чиқади (баъзи истисно ҳолатлардан ташқари). То акцептланмагунча оферта эркин равишда чақириб олиниши мумкин. Қитъа ҳуқуқ тизимида эса бошқа ҳолатни кўрамиз: оферта қилган шахс у ёки бу даражада ушбу оферта билан боғлиқ. Муқобил ижроларнинг шарт-

лиги ҳақсиз, текин тузиладиган шартномаларни мавжуд бўлишига тўсқинлик қилади. Шу сабабли ҳам «муҳр билан» деган алоҳида шартномалар конструкцияси тузилган бўлиб, бунда муқобил ижро бўлмаган ҳолларда ҳам қарздорларга мажбурият юклаш имконини беради. Албатта, ўзаро тақдим этишлар (муқобил ижролар) фақат тарафларнинг келишуви асосидагина амалга оширилиши мумкин, бироқ бунда келишувга эмас, балки муқобил ижро мавжудлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Шартнома ҳуқуқи амалиёт эҳтиёжларига жавоб тариқасида ривожланиб борди. Шартномаларни легал туркумлаш мавжуд эмас. Амалий эҳтиёжларга кўра вужудга келган шартномаларнинг алоҳида турлари алоҳида қонунлар (масалан, товарлар олди-сотдиси тўғрисидаги қонун) билан тартибга солинади, у ёки бу аниқ ва бир хил мезонлар ёрдамида уларни ажратиш мумкин эмас.

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик зарар етказганлик тамойили асосида белгиланади: қарздор ўзи томонидан йўл қўйилган бузилиш учун айбидан қатъи назар, жавоб беради. Бу инглиз-америка ҳуқуқидаги муҳим бир қоидадан келиб чиқадики, ушбу қоидага асосан қарздор кредиторга етказилган зарарларни тўлиқ қоплаган ҳолда шартномадан ҳар қандай вақтда воз кечиши мумкин.

Инглиз-америка ҳуқуқи шартнома ҳуқуқига асосий эътиборнинг қаратганлигини яна бир сабаби шундаки, бу ҳуқуқ тизимида муайян даражада ривожлантирилган битимлар ҳақидаги таълимотлар мавжуд эмас. Шу сабабли ҳам битимлар тўғрисидаги нормалар шартнома ҳуқуқида ифодаланган.

Деликт ҳуқуқи суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бош (генерал) деликт мавжуд эмас, фақат унинг доктринал моделларигина мавжуд. Деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зиён етказиш тушунилади. Махсус деликтларнинг легал таснифи ҳам мавжуд эмас.

Деликтларнинг қуйидаги турлари фарқланади: шахсга ҳам, унинг мол-мулкига ҳам зиён етказишга тааллуқли бўлган бостириб кириш, тажовуз (trespass); муайян шахс ёхуд номуайян доирадаги шахсларни мол-мулкдан хотиржам фойдаланишни бузадиган ёмон зиёнкорлик (nuissance); ўзгалар бизнесига зиён етказиш мақсадини кўзлайдиган бўхтон (libel la stander), фитна (conspiracy); бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларига лоқайдлик билан муносабатда бўлинганини ифодаловчи бепарволик (negligance) ва шу кабилар. Умумий қоидага

кўра, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зиён етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беради.

Ворислик ҳуқуқи. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида у қатор ўзига хос белгиларга эга. Инглиз-америка ҳуқуқ тизими бўйича ворислик ўз моҳиятига кўра универсал ҳуқуқий ворислик ҳисобланмайди, чунки мерос қолдирувчининг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари учинчи шахснинг ишонилган мулкига (trust) ўтади, ишонилган мулкдорнинг асосий вазифаси мерос қолдирувчининг (бевосита ифодаланган ёки тахмин қилинган) эрки-иродасини бажариш ҳисобланади. Васият бўйича ворисликда *executor* ва қонун бўйича ворисликда *administrator*, деб аталадиган бу ижрочининг вазифаси мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш, қолган мол-мулкни меросхўрларга бериш, меросхўрлар манфаатини кўзлаб ҳаракат қилишдир. Меросхўрлар мол-мулкни қарзлардан тозаланган ҳолда олганлари учун улар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгар эмаслар. Шундай қилиб мерос билан легат ўртасида фарқ йўқ ва шу сабабли ҳам легат конструкцияси мавжуд эмас.

Инглиз-америка ҳуқуқида қонун бўйича ва васият бўйича ворислик фарқланади. Бироқ васиятноманинг фақат бир шаклига йўл қўйилади – васиятнома ёзма бўлиши, мерос қолдирувчи томонидан имзоланиши ва энг камида икки гувоҳ ҳозирлигида тасдиқланган бўлиши шарт.

2.2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мусулмон ҳуқуқи тизимида тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари¹

Африка ва Осиёнинг баъзи мамлакатларида мусулмон ҳуқуқ тизими ўзининг ҳукмрон мавқеини сақлаб турибди. Бироқ бу дегани мусулмонликнинг илк даврида ёхуд ўрта асрларда амал қилган мусулмон ҳуқуқи ҳали ҳам ўша шакл ва мазмунда қатъий сақланиб қолди дегани эмас. Бошқа ҳуқуқ тизимлари таъсирида, фан-техника тараққиёти мусулмон ҳуқуқ тизимига нисбатан ҳам ўз таъсирини ўтказган. Албатта, фуқаролик ҳуқуқининг ҳамма соҳаларида ҳам бу таъсир бир хилда, деб бўлмайди. Агарда замонавий фан ва техника, янги объектлар билан боғлиқ янги битимлар мусулмон ҳуқуқи нормалари билан уйғунлашган бўлса, мусулмон ҳуқуқининг илк

¹ Мусулмон ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқи масалалари қатор олимлар томонидан ўрганиб чиқилган. Қаранг: Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999. -20-35 б.; Мухамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 2-қисм. -Тошкент: ТДЮИ. 2003. -395-464 б.

даври нормалари одат ҳуқуқи билан биргаликда оила, ворислик – мерос ва мулк ҳуқуқининг баъзи соҳаларида ўз таъсири даражасини сақлаб турибди, деб айтиш мумкин. Шахсий-диний тизим – мусулмон ҳуқуқи кўп мамлакатларда (Жазоир, Судан, Сомали, Кения, Камерун, Танзания, Ироқ, Иордания ва ҳоказо) Европа ҳуқуқий тизимлари билан уйғунлашган ҳолда миллий-ҳуқуқий тизимларнинг хилма-хиллигини ташкил этган. Баъзан бир фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бир вақтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ ҳуқуқ тизими нормалари билан тартибга солинишини кўриш мумкин. Бундай дуализм ва плюрализм (хилма-хиллик) амалиётда муаммоларни келтириб чиқариши табиий.

Мусулмон ҳуқуқига амал қилаётган мамлакатларда бу ҳуқуқ тизимининг таъсири турличадир. Масалан, Саудия Арабистони ҳамда Эронда у қатъий ва мутлақ таъсирга эга. Баъзи мамлакатларда, юқорида таъкидлаганимиздек, дуализм ва плюрализмга йўл қўйилади. Баъзи мамлакатларда (Сурия) мусулмон ҳуқуқи қонунчиликнинг асосий манбаи сифатида Конституциявий асосга эга бўлса, бошқа мамлакатларда уни қўллаш шариат судлари тизими билан таъминланади (Ироқ, Малайзия, Иордания).

Мусулмон ҳуқуқи нормалари турли мазҳаблар бўйича бир оз фарқ қилиши мумкин. Энг йирик мазҳаблар бўлиб маликийлар (асосчиси – Малик ибн Анас), Ҳанафийлар (асосчиси Абу Ҳанифа), Шафийлар (асосчиси – аш-Шофий), Ханбалийлар (асосчиси – Аҳмад ибн Ханбалий) ҳисобланади. Яқин Шарқ мамлакатлари қонунчилигида ва юридик таълимотлар (доктриналар) да фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар соҳасида мусулмон ҳуқуқини қўллашда мусулмонларнинг шахсий мақоми мавжуд бўлиб, у асосан оила-никоҳ ва ворислик муносабатларида қўлланади. Ушбу доктрина XIX асрда Мисрда йирик олим ва давлат арбоби Муҳаммад Қадри (1821-1888) томонидан ишлаб чиқилган ва Сурия, Марокаш, Ироқ, Тунис, Иордания қонунларида ўз ифодасини топган. Ушбу доктринанинг қўлланиш доираси баъзи мамлакатларда оила-никоҳ, ворислик – мерос масалаларидан ташқари ҳадя, вақф мулкидан фойдаланиш масалаларини ҳам қамраб олади. Ҳиндистонда мусулмон ҳуқуқи мусулмон жамоаси аъзоларига тегишли шахсий ҳуқуқ сифатида қаралади. Агарда Шарқнинг Араб мамлакатларида мусулмон ҳуқуқи давлат таъсири остида янгиланиб, модификациялаштирилган бўлса, Ҳиндистонда анъанавий, мусулмон ҳуқуқи манбалари – Қуръон, Сунна, Ижмоъ, Қиёс қўлланилади. Ҳиндистоннинг Буюк Британия

мустамлакаси бўлган даврда қабул қилинган Мусулмонларнинг шахсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун (1937 йил) ва мусулмонча никоҳларда ажралиш тўғрисидаги қонуни (1939 йил) амал қилади.

Мусулмон мамлакатларида фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ичида кодификациялаштирилган меъёрий ҳужжатлар марказий ўринни эгаллайди. Масалан, Миср ФК (1949 йил)да мусулмон ҳуқуқининг барча мазҳаблари мужассамланган. Ушбу ФК Ироқ, Эрон ФК мазмунига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Ислом давлатлари қонунчилиги ва ҳуқуқий доктриналари мулкчилик масалаларида инглиз-америка ёхуд китъа ҳуқуқ тизимлари асосий институтларини ўзлаштирган. Айни вақтда соф мусулмон ҳуқуқи таъсири остида қолган муносабатлар ҳам мавжуд. Бу асосан мусулмонларнинг шахсий мақоми ва вақф мулки билан боғлиқ. Вақф мулки диний-хайрия вазифаларини бажариб, ислом давлатлари социал-иқтисодий ҳаётида жиддий роль ўйнамайди. Бироқ шунга қарамай, у мусулмон мулк ҳуқуқининг ўзига хослигини намоён қилади.

Мусулмон-ҳуқуқий доктринада мулкчилик муносабатларига кучайтирилган эътибор мавжуд, унга алоҳида ғоявий-сиёсий тус берилади. Бу, айниқса, ерга нисбатан мулкчиликда яққол кўринади. Ислом мамлакатларида ер хўжасиз, эгасиз, қаровсиз қолмаслигига эътибор қаратилади. Агарда ер муайян муддат (одатда, 5 йил) давомида ишланмаса, мулкдор ердан маҳрум этилиши мумкин. Мусулмон ҳуқуқида ерга нисбатан давлат мулкчилиги устувор тарзда мустаҳкамлаб қўйилган, бу эса аграр муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга. Гарчи ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг “муқаддас ва дахлсизлиги” рад этилса ҳам, умуман олганда, хусусий мулк асло инкор этилмайди, балки ўзининг мустаҳкам асосига эга. Бунда фақат мулкдорнинг мутлақ, ҳеч нарса билан чегараланмайдиган ваколатларигина инкор этилади, холос.

Кўпгина мусулмон мамлакатлари колониал қарамликни бошдан кечирган. Шу сабабли ҳам мажбурият – ҳуқуқий муносабатларига умумий ҳуқуқ ва китъа ҳуқуқи ўз таъсирини ўтказган. Мажбуриятнинг вужудга келиш асослари орасида шартнома марказий ўринни эгаллайди. Шартнома уни тузувчи шахслар эрки-иродасининг мос келишуви натижасида вужудга келади, албатта, бундай эрк ирода ҳуқуқий кўрсатмаларни бузмаслиги лозим. Шартнома уни тузган шахслар учун қонун бўлиб қолади, у фақат тарафларнинг келишуви ёхуд қонунда назарда тутилган асослар бўйичагина ўзгартирилиши

ёки бекор қилиниши мумкин (Жазоирнинг 1975 йилда қабул қилинган ФКнинг 59 ва 106-моддалари).

Эрон ФКда мажбурият ҳуқуқининг ўзига хосликлари ўз ифодасини топган. Ундаги шартномаларнинг туркумланиш мезони бўлиб шартноманинг тарафлар учун қай даражада мажбурийлиги ҳисобланади. ФКда шартномаларнинг қуйидаги турлари белгилаб қўйилган: чақириб олинмайдиган (фавқулодда ҳолатлардан ташқари ҳеч қайси тараф томонидан бекор қилиниши мумкин эмас), чақириб олинадиган (ҳар қайси тараф ўз хоҳишига кўра хоҳлаган вақтда бекор қила олади, масалан, топшириқ, омонат), бекор қилиниши мумкин бўлган (бундай шартнома нафақат тарафлар хоҳишига кўра, балки учинчи шахслар ташаббуси билан ҳам бекор бўлиши мумкин), қатъий (тасодифий ташқи омилларга ҳеч қандай боғлиқ эмас), шартли (қитъа ҳуқуқ тизимидаги шартли кечиктирилган ёки бекор бўлиш шартли билан тузилган битимларга ўхшаш) шартномалар.

Маълумки, қитъа ҳуқуқ тизимида хусусий ва оммавий ҳуқуқ фарқланади, хусусий ҳуқуқ дуализми мавжуд бўлган ва савдо ҳуқуқларига бўлинади. Мусулмон ҳуқуқи амал қиладиган мамлакатда бундай бўлиниш сезилмайди. Тўғри, Миср қонунчилигида савдо, ширкат, денгиз кемаларини қуриш пудрати, шунингдек таъминловчи битимлар савдо қонунчилиги билан тартибга солиниши кўрсатилган (бундай шартномаларда савдо-сотик одатлари қўлланилади, шаклига нисбатан формал талаблар қўйилмайди ва ҳ.к.).

Шартномаларни тузиш тартиби (процедураси) ҳам қитъа ҳуқуқ тизимида ўхшаш. Келишув қачон содир бўлгани бўйича «ҳозир бўлган шахслар» ўртасида шартнома (бунда тарафлар бевосита ва доимий мулоқотда бўладилар), “розиликни изҳор қилиш” шартномалари (бунда акцепт «содир бўлгандан кейин» шартнома тузилган ҳисобланади) ва «розиликни олиш» шартномалари (бунда акцепт офферентга очиқ-равшан етказилиши лозим, тузиш тартиби фарқланади (Жазоир ФКнинг 64-67-моддалари).

Тузилган шартномаларнинг ҳақиқийлик шартлари деярли ўхшашдир. Масалан, Жазоир ФКнинг 96-моддасига асосан оммавий тартибга ва хушхулқ ахлоққа зид шартномалар ҳақиқий эмас. Шунингдек, шартнома предмети жисмоний жиҳатдан мумкин бўлмаган ҳаракатлар содир этилишини талаб этса, зўрлик, алдаш, янглишув таъсирида тузилган бўлса ҳам шартнома ҳақиқий ҳисобланмайди. Баъзи мамлакатларда ушбу талаблар бевосита ФКда эмас, балки жорий шартномага қўйилган талаблар (тарафларнинг ўз эрки-ирода-

сига шартнома предметининг белгилаб қўйилганлиги ва шартнома асосининг қонунийлиги) ичида шартнома шаклига қўйиладиган талаблар мавжуд эмас. Шакл бўйича талаблар, масалан, нотариал гувоҳлантириш шартлиги битимларни қайд этиш тўғрисидаги Қонунда турли ширкатлар тузиш, ҳадя, кўчмас мулклар бўйича битимлар учун белгилаб қўйилган (Қонуннинг 46-47-моддалари).

Шартномаларнинг предмети бўлиб муомаладан чиқарилмаган ҳар қандай ашёлар, шу жумладан, шартнома тузилган вақтда натура ҳолида мавжуд бўлмаган ашёлар ҳам, шунингдек бошқа шахсларга ўтказиш мумкин бўлмаган ҳуқуқлардан ташқари ҳар қандай ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Бироқ келажакда олиниши кутилаётган мерос шартнома предмети бўла олмайди (Жазоир ФКнинг 92-моддаси).

Баъзи ҳолатларда мусулмон мамлакатлари ФКлари шахсий ҳуқуқий тизимларни белгилашда ҳудудий ҳуқуқ қоидалари таъсирини акс эттиради. Масалан, Эрон ФК (247-263-моддалари) шариат нормаларини ўзида мужассамлашган ҳолда предмети учинчи шахсларнинг мол-мулки бўлган шартномаларни тузиш имкониятларини назарда тутди.

Фуқаролик қонунларида шартномаларни ижро этиш ва уларни ижро этмаслик оқибатлари, шунингдек лозим даражада ижро этмаслик масалалари батафсил тартибга солинган.

Осиё ва Араб Шарқи мамлакатларининг қитъа ҳуқуқи тизимини қабул қилган ҳуқуқ тизимларида мажбуриятларнинг натура шаклида бажарилиши шартлиги белгилаб қўйилган. Бу эса шартномаларни натура шаклида ижро этиш лозимлигини англатади.

Зарарларни ундириш – мажбуриятларни ижро этмаганлик ёхуд лозим даражада ижро этмаганлик учун вужудга келадиган оқибат ҳисобланади. Умумий қоида бўйича зарар нафақат мажбурият ижро этилмаганлиги сабабли етказилган муайян мулкый талофат, балки бой берилган фойдани ҳам ўз таркибига олади (Жазоир ФКнинг 182-моддаси, Эрон ФКнинг 728-моддаси, Индонезия ФКнинг 1243-моддаси).

Кўпгина мусулмон мамлакатларида ворислик муносабатларини тартибга солиш кўпроқ мусулмон-ҳуқуқий доктринага асосланади. Аҳолисининг катта кўпчилиги исломга эътиқод қиладиган мамлакатларда мерос соҳасида ҳуқуқ тизими дуализми мавжуд эмас. Ҳатто француз ҳуқуқи намунасидаги ФКлари амал қиладиган мамлакатлар (Сурия, Ироқ) Фуқаролик кодексларида ҳам ворислик тартибга солинмаган. Ворислик ҳуқуқи мусулмон ҳуқуқининг энг муҳим институтларидан бири бўлиб, атрофлича ишлаб чиқилган, пухта муво-

фиқлаштирилган қатъий ҳуқуқ нормалари тизимидан иборатдир. Айни вақтда мусулмон мамлакатларидаги ворислик ҳуқуқи фақат анъанавий мусулмон ҳуқуқи нормалари билангина тартибга солинади, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Баъзи мамлакатлар қонунларида мусулмон ҳуқуқининг анъанавий тамойилларидан сезиларли фарқ қиладиган анча қоидалар мавжуд. Масалан, Сурияда ва Покистонда невараларнинг тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича мерос олиши тан олинади. Сурияда аёлларнинг мерос олиши бўйича ҳиссалари кенгайтирилган.

Мусулмон ҳуқуқида васият қилиш эркинлиги чегараланади. Васият қилувчи қонун бўйича ворисларни мерос олишга чақириш навбатини ўзгартира олмайди ва ҳуқуқ томонидан белгиланганига зид равишда ворисликнинг алоҳида тартибини ярата олмайди. Бундан ташқари, васият бўйича қонунга асосан ворислар доирасига кирмайдиган шахслар меросхўр бўлиб қолган тақдирда мол-мулкнинг фақат учдан биригина берилиши мумкин, холос.

Мусулмон ҳуқуқида қонун бўйича ворисликда аёл ва эркакнинг мерос ҳажмларида тенглиги мавжуд эмас. Ворислик ҳуқуқи табиати бўйича мерос мол-мулкка нисбатан эркак ва аёл ворис сифатида тенг ҳуқуқларга эга. Мерос чақирилиш навбатида эркак ва аёл тенг, бироқ аёл эркак улушининг ярмини олади, холос. Марҳумнинг узоқ қариндош-уруғларини меросхўр сифатида навбатга чақирилишида ҳам эркак ва аёл тенг эмас.

Анъанавий мусулмон ҳуқуқида вафот этган мусулмон шахснинг ворислари сифатида бошқа диндаги ёхуд эътиқоддаги шахсларнинг чақирилишида ҳам қийинчиликлар мавжуд.

Қонун бўйича ворислик ханафий мазҳабида қуйидаги тоифаларга бўлинади:

I. Қуръон бўйича муайян улушларда мерос олувчи ворислар: 1)эр; 2) хотин; 3) бобоси ёхуд ота томонидан тўғри насаб чизиғи бўйича бошқа эркак қариндош; 5) онаси; 6) бувиси ёхуд ота томонидан тўғри насаб чизиғи бўйича бошқа аёл қариндош; 7) қизи; 8)ўғлининг қизи бўлган набираси ёхуд ўғил тарафдан тўғри насл чизиғи бўйича бошқа аёл қариндоши; 9) туғишган синглиси; 10) ота бир она бошқа синглиси; 11) ота бошқа она бир ака-укаси; 12) ота бошқа она бир синглиси.

II.Агнат ворислари, яъни, оила бошлиғи қарамоғида бўлган оила аъзолари: мерос қолдирувчининг ўғиллари ва қизлари, ўғил томондан набиралари, отаси, ака-укалари, ота томонидан амакилари ва жиян-

лари, мерос қолдирувчининг туғишган ва ота бир она бошқа сингиллари.

III. Мерос қолдирувчининг узоқ қариндошлари, булар жумласига агнат қариндош бўлган аёллар (дастлабки икки тоифага мансуб бўлмаган аёллардан ташқари) ва барча когнатлар, яъни биринчи тоифага қариндошлар. Улар юқоридаги икки тоифа мавжуд бўлмаган тақдирдагина мерос оладилар.

Тоифалар навбат асосида меросга қақриладилар. Қатор ворислар вазиятга қараб Қуръон бўйича ёки иккинчи тоифа ворислари сифатида меросга қақрилишлари мумкин.

Қар бир тоифа доирасида ҳам муайян навбат мавжуд, навбат бошидаги ворислар мавжудлиги қуйидаги рўйхат бўйича ворисларнинг мерос олиши имкониятини бекор қилади.

Биринчи навбатдаги ворислар қуйидагилар ҳисобланади:

Қуръон бўйича ворислардан: марҳумнинг хотини (эри), ота-онаси ва қизлари. Булар мажбурий ворислар бўлиб, меросдан четлатилиши мумкин эмас, истисно ҳолларидан ташқари; иккинчи тоифа ворисларига – марҳумнинг ўғиллари (ва қизлари-ўғиллари бўлмаган ҳолда) қиради.

Ушбу тоифаларнинг бошқа ворислари мерос олишда қатнашмаслиги ҳам мумкин (масалан, ўғли ва отаси мавжуд бўлганда).

Қуръон бўйича ворисларнинг улушлари ($1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/6$, $1/3$, $2/3$) мерос қолдирувчининг харажатлари ва қарзларини қоплаш билан боғлиқ тўловлар:

1) мерос қолдирувчини даволаш, дафн этиш билан боғлиқ харажатлар; 2) мерос мол-мулкни бошқариш бўйича ҳужжатларни расмийлаштириш харажатлари; 3) мерос қолдирувчининг вафотидан уч ойгача олдинги давр учун мерос қолдирувчининг ишчи-хизматчиларига тўланиши лозим бўлган иш ҳақи; 5) васият ва васият мажбурияти бўйича улушлар.

Қанафий мазҳабига кўра қонун бўйича ва васият бўйича ворисликда мерос қолдирувчининг ўлимига қасддан ёки эҳтиётсизликдан сабаб бўлган меросхўрлар мерос олишдан четлаштирилиши мумкин.

Шиа мазҳабида, гарчи у ҳам Қуръонга асослансада, мерос олиш ўз хусусиятларига эга. Биринчидан, унда аёлларга нисбатан хайрихоҳлик даражаси юқори. Шиаларда агнат келиб чиқиши бўйича эркак қариндошларга бериладиган имтиёзлар йўқ. Марҳумнинг ўғли ва қизи ворислик ҳуқуқига эга. Иккинчидан, шиаларда ворислари

таснифи оддий бўлиб, унинг асосида марҳум билан қон-қариндошлик ва эр (хотинлик) муносабати ётади.

Барча ворислар учга бўлинади: биринчи навбатда эр-хотин, ота-она, фарзандлар ва уларнинг болалари; иккинчи навбатда бобоси, ота ва она аждоди бўйича бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллар ҳамда уларнинг фарзандлари киради; учинчи навбатда мерос қолдирувчининг ота-она аждоди бўйича тоға-амаки, хола-аммалари ва уларнинг фарзандлари киради.

Мусулмон ҳуқуқида олди-сотди савдосига алоҳида эътибор берилади. Бунда қатор ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Масалан, харидор товарни кўздан кечириб, сифатини текшириб олиш ҳуқуқи билан бирга сотувчи ашёдаги камчиликларни, нуқсонларни очиқ айтиши лозим. Кўчмас мулк сотилганда туташ ёки қўшни уй-жой эгалари имтиёзга эга бўладилар. Мусулмон ҳуқуқида сотилаётган товарга белгиланадиган нарх тўрт хил бўлиши мумкин:

1. Мусовама;
2. Вазиа;
3. Муробаҳа;
4. Тавлия.

Мусовама савдосида молнинг олдинги баҳоси эътиборга олинмайди, харидор сотувчи билан ўзаро тортишиб, келишув асосида баҳолаб олади.

Вазиа – молни ўз қийматидан паст нархда сотишдир. Муробаҳа молни келиб тушиш нархи устига маълум бир фойда қўйиб сотишдир. Бунда қўйилган фойда аниқ айтилади.

Тавлия – молни келиб тушиш нархида сотишдир. Муробаҳа ва тавлия савдоларида олди-сотди соҳасида тажрибага эга бўлмаганлар малака ҳосил қилади ва савдо йўллари билан танишади.

Фанда фикҳ мутахассислари мол устига қўйиладиган устама нарх тўғрисида, фойда миқдори тўғрисида бир хил фикрда эмаслар. Баъзилари уни чегараланмаган, деб ҳисобласалар ҳам, умумий фикрга кўра баъзи харидорларни гўрлигидан фойдаланиб товарни сотилаётган қийматидан ошириб сотиш ёки сотувчининг соддалиги туфайли молни ўз қийматидан арзонга олиш (ғайни фахиш) савдони бузиш ҳуқуқини беради. Кундалик харид молларда беш фоиз, чорва молларида ўн фоиз ва кўчмас молларда 20 фоиздан ортиқ баҳога панд бериш ғайни фахиш ҳисобланади (манбалар: Раддул Мухтор, Шарҳи Илёс).

Маълумки, мусулмон ҳуқуқида фоизлар эвазига қарз бериш – судхўрлик ҳуқуққа хилоф ҳаракат ҳисобланади. Ҳозирги замон иқтисодиётининг тизимида тижорат банклари, пул-кредит муассасалари алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг замирида эса пул маблағларидан ҳақ эвазига фойдаланиш ётади. Шу сабабли ҳам мусулмон ҳуқуқи амал қилаётган мамлакатларда «ислом банклари»нинг фаолият юритиш қоидалари» одатдаги тижорат банкларидан фарқ қилади.

2-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Ҳозирги вақтда дунёда амал қилувчи асосий ҳуқуқ тизимлари ҳақида тушунча беринг?
2. Ҳозирги замонда барча фуқаролик ҳуқуқи тизимлари ўртасида қандай жараён кузатилмоқда?
3. Қитъа ҳуқуқ тизимида фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Кодификацияланган фуқаролик ҳуқуқи нормалари қайси ҳуқуқ тизимига хос?
5. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солиниши ҳақида умумий тавсиф беринг?
6. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мусулмон ҳуқуқи тизимида тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунча беринг?

Учинчи боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ

Бобнинг мақсади: Ўзбекистон мустақил давлатчилиikka эришгач, бозор муносабатларига “ўзбек модели” асосида дадил ўтиб бормоқда. Бу борадаги ҳуқуқий ислоҳотлар хусусий мулк ва бозор қонуниятлари моҳиятини ўзида мужассам этган қонун ҳужжатларини қабул қилиш орқали амалга оширилмоқда. Ўтган мустақиллик даври мобайнида қонун ҳужжатлари такомиллашиб, янги авлодлари вужудга келмоқда. Маълумки фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар кундалик ҳаётда энг кўп кишилар ўртасидаги алоқаларда намоён бўлади. Шундай экан фуқаролик қонун ҳужжатлари ҳақидаги ҳар бир ўқувчининг тасаввурини бойитиш замон талабларидан бирига айланиб бормоқда.

Мазкур бобда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларидан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқи манбалари тушунчаси ва турлари, фуқаролик қонунларининг вақт, ҳудуд ва шахслар бўйича амалда бўлиши, фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси, фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ва уларнинг турлари атрофлича очиб беришга ҳаракат қилинган.

3.1. Фуқаролик ҳуқуқи манбалари тушунчаси ва турлари

Маълумки, ҳар бир соҳа муайян асосларга, қоидаларга ва негизларга таянади. Ҳар бир муносабатни тартибга солишда шу муносабатлар учун умумий асосга айланган бирлаштирувчи тушунча ва ҳолатлар белгиловчи роль ўйнайди. Тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солишда энг муҳим бўлган ва шу соҳадаги деярли барча муносабатларга таалуқли бўлган қоидалар фанда манбалар, деб юритилади.

Шу маънода ҳуқуқ манбалари деганда, умумий маънода ҳуқуқнинг ифода этилиш шакли тушунилади². Бунда ҳуқуқ турли воситалар ва давлат томонидан ишлаб чиқилган ёки қабул қилинган махсус усуллар орқали амалга оширилади. Ифода этилиш тушунчасини таҳлил этганда, ҳуқуқни жамият ҳаётидаги турли ижтимоий муносабатларга қўллаш назарда тутилади. Масалан, товар

² Бобоев Ҳ.Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Тошкент: ТДЮИ. 2000. -276 б.

айирбошлаш, ўзганинг мол-мулкидан вақтинча фойдаланиш, турли хилдаги хизмат кўрсатиш ва шунга ўхшаш муносабатларга нисбатан ҳуқуқнинг ифода этилиш давлат томонидан қабул қилинган махсус ҳужжатлар, яъни воситалар орқали намоён бўлади.

Умуман олганда, ҳуқуқ назариясида ҳуқуқ манбаларига нисбатан бир қанча шартлар кўйиладики, бу шартлар ва талаблар манбанинг айнан ҳуқуққа тегишлилигини ва унинг бошқа соҳа манбаларидан ажратиб турилишига ёрдам беради. Бундай шартлар жумласига қуйидагилар киради:

-ҳуқуқ манбаси норматив характерга эга бўлиши керак;

-ҳуқуқ манбаси ўзининг номланиши ва таъсир кучи доирасида тегишли ваколатли давлат органи томонидан қабул қилинган ёки чиқарилган бўлиши лозим;

-ҳуқуқ манбалари ҳар доим тегишли тартиб ва қоида асосида қабул қилиниши зарур;

-ҳуқуқ манбаси, тегишли равишда рўйхатга олинishi ва муайян шартлар асосида эълон қилиниши керак.

Ижтимоий турмуш ва жамият ҳаётининг кўплаб соҳалари махсус манбларга эга бўлганидек, ҳуқуқ ҳам ўз манбаларига эгадир. Ҳуқуқ манбалари эса ўз навбатида, муайян соҳаларнинг манбаларига бўлинади ва уларнинг мажмуидан ташкил топади. Ушбу мажмуанинг бир бўғини сифатида фуқаролик ҳуқуқи соҳаси ҳам ўз манбаига эгадир.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган норматив ҳужжатлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ўз ваколат доирасида белгиланган шаклда қабул қилинган, умуммажбурий давлат кўрсатмалари сифатида қонун ҳужжатлари нормаларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган расмий ҳужжат норматив-ҳуқуқий ҳужжат, деб ҳисобланади. ФКда фуқаролик ҳуқуқи манбалари “фуқаролик қонун ҳужжатлари” сифатида номланган. ФКнинг 3-моддасига мувофиқ, фуқаролик қонун ҳужжатлари ФКдан, ФК 2-моддасининг биринчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларида кўрсатилган муносабатларни тартибга солувчи бошқа қонунлар ҳамда қонун ости ҳужжатларидан иборат.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонун ҳужжатлари ҳисобланади ва улар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари мажмуини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари қонунлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари қонун ости ҳужжатлари ҳисобланади (Ўзбекистон республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддаси)³.

Қуйидагилар норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади:

- а) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Конституциявий қонунлари;
- б) Ўзбекистон Республикасининг қонунлари;
- в) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари;
- г) Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари;
- д) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;
- е) вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳужжатлари;
- ж) Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Ҳуқуқий муносабатлар орасида фақатгина фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар “нормал” муносабатлардир. Яъни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар бир-бирига бўйсуниб тамойилига асосланмаган, эркирода ва хоҳишга таянган, мажбурлаш ва тайзикдан холи бўлган ҳолда вужудга келадиган муносабатлардир. Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ҳам айнан ўзи тартибга соладиган муносабатларнинг шу хусусиятларидан келиб чиқиб белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқи манбаларининг яна бир хусусияти уларда императив меъёрларга қараганда диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланилишидир. Бу меъёрларнинг фуқаролик ҳуқуқида кенгроқ қўлланилишига сабаб, фуқаролик ҳуқуқида иштирокчиларга кенг имтиёз ва эркинликлар берилганлигидадир. Фуқаролик қонун ҳужжатларида кўп қўлланиладиган диспозитив нормаларнинг яна бир муҳим хусусияти, бу нормаларнинг “агар қонун ёки шартномада ўзгача қоида

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. № 1-2, 8-модда.

белгиланмаган бўлса ва мажбурият моҳиятидан ўзга маъно англашилмаса” – деган “писанда” билан бошланишидир. Айнан юқоридаги ҳолатнинг ифодаланишидан бу норманинг диспозитив норма эканлигини англаб етилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қўлланиладиган императив нормалар, кўпчилик ҳолатларда умумманфаатларни ҳимоя қилиш ва қонунга амал қилиш, ҳалоллик, оқиллик, инсоф ва адолатни таъминлаш мақсадларига хизмат қилади.

Шартнома муносабатларини тартибга солувчи императив нормалар асосан давлат (жамият) манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилиб, баъзида шартнома тарафларидан бирининг ёки ҳар икки тарафнинг манфаатларига мос тушмаслиги мумкин⁴.

Турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг юридик кучи бўйича ўзаро нисбати Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган органнинг ваколатига ва мақомига, шунингдек, ҳужжатларнинг турларига мувофиқ белгиланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат ўзига қараганда юқорироқ юридик кучга эга бўлган бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ бўлиши шарт. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бир-бирига тўғри келмаган ҳолларда юқорироқ юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжат қўлланилади.

Тенг юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бир-бирига тўғри келмаган ҳолларда кейинроқ қабул қилинган ҳужжат қоидалари амал қилади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган вазирлик, давлат қўмитаси ёки идорасининг ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасини тартибга солиш учун махсус ваколати бўлса, ушбу орган қабул қилган ҳужжат бир хил даражадаги бошқа вазирлик, давлат қўмитаси ёки идорасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатига нисбатан юқорироқ юридик кучга эга бўлади.

Юридик кучи бўйича Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳуқуқ манбалари орасида биринчи ўринда туради. Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституция барча қонунчилик учун, жумладан, фуқаролик қонунчилиги учун ҳам раҳбарий манба ҳисобланади. Конституция нормалари у ёки бу муносабатни умумий ҳолда, конституциявий даражада нормалайди, фуқаролик ҳуқуқига доир қонунлар эса, уни тўлдиради, аниқлаштиради. Мамлакатимизнинг Асосий қонунида ҳуқуқнинг, шу жумладан, фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари мустаҳкамланган. Конституциянинг 18, 27,

⁴ Синдоров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2003. -7-8 б.

36, 42, 53, 54, 56-моддалари бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий аҳволдан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Бундай тенглик ҳуқуқнинг барча соҳалари томонидан эътироф этилади ва Республика ҳудудида бу нормага амал қилиниши тегишли органлар томонидан назорат қилинади. Конституциянинг 18-моддасидаги тенглик негизида фуқаролик ҳуқуқида субъектларнинг тенглиги тамойили шаклланганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Гарчи, фуқаролик ҳуқуқидаги тенглик, ҳуқуқий муносабатга кириш пайтида субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларидаги ўзаро муносибликни ифодаласа-да, уларнинг тенг, деб ҳисобланиши зарурлиги, Конституциянинг 18-моддаси билан узвий боғлиқдир. Шу билан бирга, Конституцияда ўз ифодасини топган фуқароларнинг тенглиги, фуқароларнинг субъектив фуқаролик ҳуқуқларини қонун ҳужжатларида бир хилда ҳимоя қилинишига кафолат бўлиб хизмат қилади. Умумий маънода, фуқароларнинг конституциявий тенглиги уларнинг ҳуқуқларини амалга оширишларида, ўз ҳуқуқлари ҳимоясини ва ушбу ҳуқуқларга нисбатан ҳар қандай ғайриқонуний тўсқинликлар бартараф этилишини талаб этишларида муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида, ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эгаллиги белгиланган. Ушбу қоида фуқароларнинг шаъни, кадр-қиммати, обрўси каби шахсий-номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, мазкур модда асосида ФКнинг 100-моддаси қоидалари ишлаб чиқилган ва ривожлантирилган.

Конституциянинг 36-моддасида, ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақлилиги ва банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланиши ифодаланган. Мазкур модда асосида ФКнинг мулк ҳуқуқи, банк омонати шартномаси ва ворислик ҳақидаги нормалари, Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банк фаолияти тўғрисида”ги ва “Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида”ги қонунлари нормалари шакллантирилган. Уларда ҳар кимнинг мол-мулк эгаси бўлиши ва мулк ҳуқуқи муддатсиз ва дахлсиз амал қилиши мустаҳкамланган

ҳамда банкка қўйилган омонатлар юзасидан банкнинг жавобгарлиги қайд этилган. Мерос деганда, вафот этган шахснинг мол-мулки, мулкка бўлган ҳуқуқи, бошқалардан талаб қилиш ҳуқуқи, бошқалар олдидаги мажбуриятлари ва қарзларини тушуниш керак.

Мерос – бу фуқароларнинг ҳаётлигида бошқа шахсларга ўтиши мумкин бўлган унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари йиғиндисидан иборат. Мерос ҳуқуқи – бу фуқаронинг вафоти муносабати билан унинг мулкӣ, мулк билан боғлиқ бўлган шахсий-номулки ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бевосита қабул қилиб олишни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳуқуқӣ нормалар йиғиндисидан иборатдир⁵. Мерос ва ворислик масалалари ФКда алоҳида 5-бўлимда ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддаси орқали ҳар кимнинг илмӣ ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Ижод қилиш ҳуқуқи ФКнинг 4-бўлими нормаларида шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги⁶, “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги⁷, “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги⁸, “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги⁹, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги¹⁰ қонун ва бошқа бир қатор қонун ҳужжатларида белгиланган.

Конституциянинг 53-моддаси алоҳида диққатга сазовордир. Конституциянинг ана шу моддасида “бозор муносабатлари” билан боғлиқ устувор норма ўз аксини топган. Бундан келиб чиқиб, моддадаги қуйидаги ҳолатларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

-Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шаклдаги мулк ташкил этиши;

-истеъмолчилар ҳуқуқларининг устуворлиги;

-иқтисодӣ фаолият, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ва меҳнат қилиш эркинлиги;

-барча мулк шакллариининг тенглиги ва ҳуқуқӣ жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши;

-хусусий мулкнинг бошқа мулк шакллари каби дахлсизлиги ва давлат муҳофазасида эканлиги;

⁵ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи (иккинчи қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. (Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр). –Тошкент: Илм зиё. 2008. -796 б.

⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 28-29-сон, 260-модда.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996. 9-сон, 137-модда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 156-модда

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 158-модда

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 4-модда

-мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкинлиги каби қоидалар. Бу ҳолатлар кейинчалик мос равишда Ўзбекистон Республикасининг жорий қонун ва қонуности ҳужжатларида ўз аксини топди¹¹. Конституциянинг 54-моддасида эса мулк ҳуқуқининг мазмуни бевосита ўз ифодасини топган. Бунга асосан мулкдор ўзига тегишли мол-мулкни ўз хоҳишига кўра эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилишга ҳақли. Айни пайтда мулкдор ҳуқуқининг чегаралари ҳам Конституцияда белгилаб берилган. Яъни мол-мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши давлатимизда янги ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг пайдо бўлишига пойдевор бўлди.

Энг муҳими, Конституция фуқаролик ҳуқуқининг асосий иштирокчиси ҳисобланган инсон ва унинг манфаатларини олий қадрият, деб ҳисоблайди.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ҳам конституциявий тамойилларга асосланган ҳолда бозор иқтисодиёти шароитига мос келадиган механизмни яратишга қаратилган. У фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда алоҳида ўринни эгаллайди.

“Қабул қилинадиган қонунлар ва қонунчиликка оид ҳужжатлар ўзаро боғланган бўлиши ва ижтимоий йўналтирилган яхлит бозор механизмнинг ҳуқуқий тизимини жадаллик билан яратишга кўмаклашиш керак”¹², – деган эди И.А.Каримов. Бозор муносабатларининг бутун тизимини бирлаштиришга ва унинг ички уйғунлигини таъминлашга хизмат¹³ қиладиган, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган, бозор иқтисодиёти муносабатлари талабларига қаратилган кодификациялаширилган қонун бу – Фуқаролик кодексидир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисми 1995 йил 21 декабрда, иккинчи қисми эса, 1996 йил 29

¹¹Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Меҳнат, Уй-жой, Оила, Ер кодекслари ҳамда “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунлари ва бошқа бир қатор қонун ости ҳужжатлари шулар жумласига киради.

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Тошкент:Ўзбекистон.1993. 70 б.

¹³ Юқорида кўрсатилган жойда.

августда қабул қилинган ҳолда иккала қисми бир вақта 1997 йил 1 мартдан бошлаб кучга киритилган. Дастлаб, Фуқаролик кодекси олти бўлим, 71 боб, 1199 моддадан иборат бўлган. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги¹⁴ 2007 йил 16 январдаги қонунининг қабул қилиниши муносабати билан унинг 1052 (муаллифлик ҳуқуқи), 1053 (муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ), 1054 (асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ), 1055 (асарни эълон қилиш ҳуқуқи), 1057 (асардан фойдаланиш ҳуқуқини тасарруф этиш), 1064 (муаллифлик ҳуқуқи амал қилишининг бошланиши), 1071 (муаллифлик лицензия шартномасининг амал қилиш муддати), 1072 (асардан шартнома тузмаган ҳолда ноқонуний фойдаланганлик учун жавобгарлик), 1080 (кабель орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотнинг ҳуқуқлари) ва 1081 (турдош ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги шартномани бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик ва асардан шартнома тузмаган ҳолда ғайриқонуний равишда фойдаланганлик учун жавобгарлик) моддалари ўз кучини йўқотди ва эндиликда ФКда 1189 та модда амалдадир.

Амалдаги Фуқаролик кодекси шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқлари билан боғлиқ бўлган масалаларни янгича ҳал қилди. Унда:

- хилма-хил фуқаролик-ҳуқуқӣ битимлар тузишда кенг эркинлик ва имкониятлар берилганлиги;
- фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишини кенг тартибга солиш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати кенгайтирилганлиги, улар ёлланма меҳнатдан фойдаланиш, хусусӣ мулкка, жумладан, хусусӣ корхоналарга эга бўлиши, мулк шаклларининг тенглиги ва унинг ҳимояси кафолатланганлиги;
- фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат субъекти бўлган юридик шахсларга ўз фаолиятларини амалга оширишда, хўжалик ишларини юритишда кенг имкониятлар берилганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Фуқаролик кодексининг тузилиши бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган фуқаролик ҳуқуқи тизимига монанддир.

Ўзбекистон Республикасининг жорий қонунлари ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари энг муҳим ва барқарор ижтимоӣ муносабатларни тартибга

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007. 3-сон, 21-модда.

солади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ёки референдум ўтказиш орқали қабул қилинади.

Уларга “Банк сири тўғрисида”ги¹⁵, “Жамоат фондлари тўғрисида”ги¹⁶, “Банкротлик тўғрисида”ги¹⁷, “Хусусий корхона тўғрисида”ги¹⁸, “Ипотека тўғрисида”ги¹⁹, “Фирма номлари тўғрисида”ги²⁰, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги²¹, “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги²², “Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги²³ ва бошқа юздан ортиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади”, деб кўрсатилган. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ва фуқаролик-ҳуқуқий характерига эга бўлган қонун ҳужжатлари фуқаролик ҳуқуқининг манбаини ташкил этади. Юқоридаги қонунлар бунга мисол бўла олади. Бугунги кунда юзлаб қонунлар фуқаролик-ҳуқуқий характердаги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради”, деб белгиланган. Президент томонидан чиқариладиган мазкур фармонлар қонуности ҳужжатлари, деб юритилади. Президент фармонлари турмушда, ҳаётда, халқ хўжалигида, иқтисодиётда, ишлаб чиқаришда кечиктириб бўлмайдиган муносабатларни тартибга солиш ва мустаҳкамлаш эҳтиёжидан келиб чиқади. Уларнинг аксарияти фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солаётганлиги учун фуқаролик ҳуқуқининг манбаи бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларидаги омонатларини

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 144-модда

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 141-модда

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 5-сон, 63-модда

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2004. 1-2-сон, 8-модда

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 10-сон, 535-модда

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 9-сон, 493-модда

²¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 2-модда

²² //Халқ сўзи. 2008 йил.23 июль

²³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008. 4-сон, 191-модда

ҳимоялаш кафолатларини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 28 ноябрь 2008 йилги ПФ 4057 сонли Фармони²⁴, “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги 2 декабрь 2008 йилги № ПФ-4059 сонли Фармони²⁵, “Қишлоққурилишлойиҳа” масъулияти чекланган жамият лойиҳа-қидирув институтини ташкил этиш тўғрисида”ги 27 январь 2009 йилги № ПҚ-1049 сонли Қарори²⁶, “Уй-жой фондини фойдаланишга тайёр ҳолда топшириш шартларида реконструкция қилиш ва таъмирлаш бўйича пудрат ишларини кенгайтиришни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 29 январь 2009 йилги № ПҚ-1051 сонли Қарори²⁷ ва бошқа қатор Фармон ва қарорларни бунга яққол мисол қилиб кўрсатилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасида “Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради”, деб кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ шаклида қабул қилинади.

Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “АБН АМРО Банк Ўзбекистон МБ, Ҳ.Ж.” акционерлик банкини “Royal Bank of Scotland O`zbekiston MB” “ЁАЖ деб қайта номлаш тўғрисида”ги 13 ноябрь 2008 йилги 246-сонли Қарори²⁸, “Табийий монополиялар субъектлари томонидан мажбурий хизмат кўрсатилиши керак бўлган истеъмолчиларга товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишни тартибга солиш тўғрисида”ги 24 декабрь 2008 йилги №277-сонли Қарори²⁹, “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 31 декабрь 2008 йилги 290-сонли Қарори³⁰, “Женерал моторс Ўзбекистон” ёпиқ акциядорлик жамиятида “М 300” моделидаги автомобилларни сериялаб ишлаб чиқаришни

²⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 48-сон, 471-модда.

²⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 49-сон, 478-модда.

²⁶Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 36-модда.

²⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 38-модда.

²⁸Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 46-сон, 457-модда.

²⁹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 516-модда.

³⁰Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 528-модда.

ташқил этиш тўғрисида”ги 16 январь 2009 йилги 13-сонли Қарори³¹, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси” давлат унитар корхонасининг уставини тасдиқлаш тўғрисида”ги 19 февраль 2009 йилги 48-сонли Қарори³² ва бошқаларни келтириш мумкин.

Республика вазирликлари, Давлат қўмиталари, идоралари ўз Низомлари асосида чиқарган тегишли норматив ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқи манбалари ҳисобланади. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари ўз ваколатлари доирасида буйруқлар ва қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Низомлар, қоидалар ва йўриқномалар тарзида қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Низомлар, қоидалар ва йўриқномалар тарзида қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар буйруқ ҳамда қарорлар билан тасдиқланади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида ҳамда уларни ижро этиш учун қабул қилинади. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари бир неча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари билан биргаликда ёки уларнинг биттаси томонидан бошқалари билан келишилган ҳолда қабул қилиниши мумкин.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг тармоқ бўлинмалари ва ҳудудий органлари норматив-ҳуқуқий тусдаги ҳужжатлар қабул қилишга ҳақли эмас, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Айниқса, фуқаролик ҳуқуқи соҳасида Молия, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Давлат мулк қўмитаси бирмунча кўпроқ меъёрий ҳужжатлар чиқарадилар. Улар томонидан чиқарилган меъёрий ҳужжатлар мазкур соҳа учун умуммажбурий тусда бўлади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг “Тижорат банклари томонидан қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операцияларга ва уларнинг бошқа корхоналар устав капиталда қатнашишига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 27 декабрь 2008 йилги 30/2 сонли Қарори

³¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 15-модда.

³²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 9-сон, 87-модда.

(Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2 февраль 2009 йилда №1894-сон билан рўйхатга олинган)³³, Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг “Хўжалик юритувчи субъектининг 35 фоиздан ортиқ акциялари, улушларини олиш устидан назорат қилиш тартиби тўғрисидаги Йўриқномани тасдиқлаш ҳақида”ги 29 декабрь 2008 йилги №17 сонли Қарори (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 5 февраль 2009 йилда №1896-сон билан рўйхатга олинган)³⁴, Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги бош директорининг “Мобиль алоқа хизматларини кўрсатиш Қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 4 январь 2009 йилги №2 сонли буйруғи (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 6 февраль 2009 йилги 1900-сон билан рўйхатга олинган)³⁵, Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулки қўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази бош директорининг “Қимматли қоғозлар билан биржадан ташқари битимларнинг ҳисоб регистри тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 4 март 2009 йилги № 2009-18 сонли буйруғи (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 9 март 2009 йилда 1919-сон билан рўйхатга олинган)³⁶ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши зарур бўлган фуқаролик-ҳуқуқий характерга эга бўлган қарорлар қабул қиладилар. Бундай қарорлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ҳисобланади. Масалан, “Тошкент шаҳрида ер майдонларини узок муддатли ижарага ва доимий фойдаланишга бериш бўйича ўтказиладиган танлов савдоларининг тартиби ва шартлари тўғрисида”ги 3 январь 2003 йилги Тошкент шаҳар ҳокимининг қарори, “Тошкент вилоят ҳудудида кўлланиладиган ижара ҳақининг ягона ставкалари тўғрисида”ги Тошкент вилояти ҳокимининг 7 ноябрь 2006 йилги 272-сонли Қарори ва бошқалар.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу муносабатларни тартибга солишда маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси).

³³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 57-модда.

³⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 62-модда.

³⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 67-модда.

³⁶Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 10-11-сон, 126-модда.

Тадбиркорлик фаолиятининг бирор-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган ҳуққ-атвор қоидаси бирор-бир ҳужжатда ёзилган-ёзилмаганидан қатъи назар иш муомала одати ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда бу қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларга нисбатан маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади. Бироқ, қўлланиладиган иш одатлари, маҳаллий одатлар ва анъаналар қонун ҳужжатлари нормаларига, шартнома шартлари мазмунига зид бўлмаслиги керак (ФКнинг 6-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг янги фуқаролик-ҳуқуқий қонунчилиги “иш муомаласи одатлари” тушунчасини муомалага киритди. Қонунчининг ўзи иш муомаласи одатларига ҳуқуқий одат турларидан бири сифатида қарайди³⁷.

Ҳуқуқий одат – узоқ давр мобайнида амалда бўлиш натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган юриш-туриш қоидасидир. Ҳар қандай одат ҳам ҳуқуқий одатга айлана олмайди, балки маълум бир гуруҳ, синф ёки бутун жамиятнинг манфаатларига жавоб бера оладиган ва давлат томонидан санкцияланган одатгина ҳуқуқий одат бўлиши мумкин³⁸.

Иш муомаласи ва одат нормалари кундалик турмушда таркиб топган, қадимдан фойдаланиб келинаётган, жамоатчилик томонидан эътироф этилган ва тан олинган, лекин қонун ҳужжатларида ўз аксини топмаган бўлади. Агар қонун ҳужжатларида тан олинган тақдирда у одат ва иш муомаласи таркибидан чиқиб, қонун нормаси сифатида эътироф этилади. Иш муомаласи одатлари тадбиркорликнинг турли соҳаларида масалан, олди-сотди, прокат, ижара, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш йўловчи ва юкларни ташиш муносабатларида кенг учрайди.

Иш муомала одатлари ёзма шаклда ифодаланган бўлиши шарт эмас. Лекин тадбиркорлик соҳасида бундай ҳужжатлар йўқ ҳам эмас. Масалан Ўзбекистон савдо-саноат палатаси томонидан иш муомаласи одатлари ўрганилади ва манфаатдор шахсларга маълум қилиш учун нашр этилади³⁹.

Айрим ҳолларда тузиладиган шартноманинг намунавий шартлари иш муомаласи одатлари сифатида қабул қилиниши

³⁷ Батафсил қаранг: Хасанов А. Ҳуқуқий одат ва удум фуқаролик ҳуқуқи манбалари сифатида (хориж тажрибаси) //Фуқаролик кодексини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-назарий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 97-100.

³⁸ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. -277 б.

³⁹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 1997. -85 б.

мумкин. ФКнинг 359-моддасига асосан, шартномада унинг айрим шартлари тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган намунавий шартлар билан белгиланиши назарда тутилиши мумкин. Шартномада намунавий шартларга ҳавола қилинмаган ҳолларда бундай намунавий шартлар тарафларнинг муносабатларига иш муомаласи одатлари сифатида қўлланилади.

Намунавий шартлар намунавий шартнома ёки ушбу шартларни ўз ичига олувчи бошқа ҳужжат шаклида ифодаланиши мумкин.

Иш муомаласи одатларини фуқаролик қонун ҳужжатларида манба сифатида эътироф этиш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, ФКнинг 107- (ёзма шаклда тузилган битимни, агар иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, тарафлар ёки уларнинг вакиллари имзолаши керак), 236- (мажбуриятлар мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса – иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак), 239- (башарти бошқача тартиб қонун ҳужжатларида, шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини қабул қилмасликка ҳақли) ва бошқа кўпгина моддаларида ўз аксини топган.

Агар халқаро шартномада ёки битимда фуқаролик қонун ҳужжатларидагига қараганда бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади (ФКнинг 7-моддаси). Мазкур модда талабларидан келиб чиқадиган бўлсак, халқаро норматив ҳужжатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқ манбалари ичида ўзига хос ўрин эгаллайди. Халқаро норматив ҳужжат фуқаролик ҳуқуқининг манбаси бўлиши учун у албатта, Олий Мажлис томонидан ратификация қилинган бўлиши лозим, акс ҳолда миллий фуқаролик ҳуқуқининг манбаси сифатида тан олинмайди. Бундай норматив ҳужжатлар ичида “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”ни алоҳида таъкидлаш лозим. Масалан, унинг 2-моддасига асосан ҳар бир инсон ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур. Мазкур модда фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг тенгликка асосланишининг кафолатидир.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 17-моддасига асосан, ҳар бир инсон якка ҳолда, шунингдек, бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Бу қоида миллий фуқаролик қонунчилигида ҳам ўз аксини топган.

Фуқаролик қонун ҳужжатларини тўғри шарҳлаш ва татбиқ этиш учун суд тажрибаси муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам, аммо у ҳуқуқ манбаси бўлиб ҳисобланмайди. Фуқаролик иши бўйича суд томонидан чиқарилган қарор фақат мазкур иш учунгина мажбурийдир. Шунини айтиш керакки, суд Пленуми қарорлари Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда норматив ҳуқуқий ҳужжат сифатида эътироф этилмаган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги “Судлар тўғрисида”ги қонуни 17-моддасида “Олий суд Пленуми суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради”, деб белгиланган. Бунга биноан Олий суд Пленумининг суд ишларини кўришда қонунларни қўллаш масалалари юзасидан судларга раҳбарий тушунтиришлари фуқаролик ҳуқуқининг манбалари бўлмаса ҳам, барча судлар учун мажбурий ҳисобланади ва судлар томонидан оғишмай ижро этилиши шарт. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 15 июнь 2007 йил №163-сонли “Мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун мулквий жавобгарлик тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий хўжалик суди Пленумининг 22 декабрь 2006 йилги № 13/150-сонли “Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 27 январь 2006 йилги №142-сонли “Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини хўжалик судлари томонидан қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги ва бошқа Қарорларини келтириб ўтиш жоиз.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги қонунининг 42-моддаси мазмунига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди хўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи бўлиб, у томондан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий

ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийдир.

Олий хўжалик суди Пленум мажлисида дастурий кўрсатмалар қабул қилади. Шунини айтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонунининг 12-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга”⁴⁰, деб кўрсатилган.

3.2. Фуқаролик қонунларининг вақт, ҳудуд ва шахслар бўйича амалда бўлиши

Фуқаролик қонунларининг амалда бўлиш вақти дейилганда мазкур қонуний ҳужжатнинг кучга кириши пайтидан то ҳуқуқий кучини йўқотиш пайтига қадар бўлган давр назарда тутилади.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари расмий нашрларда эълон қилиниши керак. Ҳамманинг эътибори учун расман эълон қилинмаган қонун асосида ҳеч ким мол-мулки ёки мулкӣ ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Фуқаролик қонун ҳужжатлари расман баён тарзида эълон қилинишига йўл қўйилмайди, расман эълон қилинганда унинг барча реквизитлари кўрсатилади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларини норасмий нашрларда эълон қилишга, шунингдек, уларни қонун ҳужжатларининг электрон маълумот тизимлари орқали тарқатишга (масалан Norma, Право юридик ахборот тизимлари) бу ҳужжатлар расмий манбаларда эълон қилинганидан сўнг ҳамда барча реквизитлари, эълон қилинган расмий манбалари ва кучга кириш санасини кўрсатиш шарти билан рухсат этилади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси”, “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг тўплами”, “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари эълон қилинадиган расмий нашр ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари “Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорларининг тўплами”, “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004, 51-сон, 514-модда.

тўплами”, “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталарида эълон қилинади. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг тўплами”, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг расмий нашрлари Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари эълон қилинадиган расмий манба ҳисобланади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари мазкур органларнинг расмий нашрларида эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расман эълон қилинганидан сўнг ўн кундан кейин кучга киради.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 32-моддасида ушбу Қонун расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга кириши белгиланган ва у “Халқ сўзи” газетасида 2008 йил 8 январда эълон қилинган⁴¹. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги 257-1-сонли “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги Қарорига асосан ФК 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган.

Айрим ҳолларда қонуннинг ўзида унинг айрим моддалари қонун амалга киритилгандан сўнг муайян муддат ўтиб амалга киритилиши белгиланиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 20 июль 2006 йилдаги “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонунида назарда тутилишича, мазкур Қонун 21 июль 2006 йил кучга киритилиши, унинг 21-моддасининг иккинчи қисми ва 49-моддасининг иккинчи қисми қоидалари 21 июль 2007 йил амалга киритилиши белгиланган⁴².

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари тегишинча Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиланган тартибда кучга киради ва улар эълон қилиниши шарт.

⁴¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 1-2-сон, 1-модда.

⁴²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 28-29-сон, 260-модда.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, агар ҳужжатнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилганидан сўнг ўн кундан кейин кучга киради. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни манфаатдор шахслар эътиборига етказиш норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни билан монеликсиз (эркин) танишиш ҳуқуқини таъминловчи ҳар қандай шаклда амалга оширилиши мумкин.

Фуқаролик қонунлари, шу жумладан, Фуқаролик кодекси ҳам, умумий қоида бўйича фақат келажак учунгина амалда бўлиб, орқага қайтиш кучига эга эмас, яъни улар янги қонуннинг амалга киритилиш вақтига қадар вужудга келган ҳуқуқий муносабатларга татбиқ этилмайди (ФК, 4-модда, 1-банд).

Қонуннинг орқага қайтиш кучига эга бўлиши, яъни мазкур қонун амалга киритилган кунга қадар вужудга келган ҳуқуқий муносабатларга ҳам татбиқ этилишига шу қонуннинг ўзида ёки бошқа қонунларда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФК, 4-модда, 2-банд).

Фуқаролик қонун ҳужжати амалга киритилгунга қадар вужудга келган муносабатлар бўйича бу қонун ҳужжати у амалга киритилгандан кейин вужудга келган ҳуқуқ ва бурчларга нисбатан қўлланилади.

Агар шартнома тузилгандан кейин тарафлар учун мажбурий бўлган шартнома тузилаётган пайтдагидан бошқача қоидаларни белгилайдиган қонун қабул қилинган бўлса, тузилган шартноманинг шартлари ўз кучини сақлаб қолади, қонун аввал тузилган шартномалардан келиб чиққан муносабатларга татбиқ этилиши кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги Қарорининг 6-бандида келтирилишича, кодекс 187-моддасининг қоидалари мулкка эгаллик қилиш 1997 йилнинг 1 мартига қадар бошланган ва кодекс амалга киритилаётган вақтда давом этаётган ҳолларга ҳам татбиқ этилади. (Ахборот учун: 187-моддага мувофиқ мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошкора ва узлуксиз эгаллик қилган шахс бу мол-мулкка мулк ҳуқуқини олади). Худди ФКнинг 760-модаси 2, 3, 4-қисмлари ҳам орқага қайтиш ҳуқуқига эга.

Айрим ҳолларда қонуннинг орқага қайтиш кучининг энг узоқ муддати ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорининг 11 ва 12-бандларида ФКнинг 990, 991, 1005-1016-моддаларининг қоидалари узоғи билан 1994 йил 1 мартгача юз берган муносабатларга татбиқ этилиши назарда тутилган.

Фуқаролик қонунлари амалга киритилгунига қадар вужудга келган муносабатлар бўйича ушбу қонун ҳужжати у амалга киритилганидан кейин вужудга келган ҳуқуқ ва бурчларга нисбатан қўлланилади, тузилган шартнома бўйича томонларнинг муносабатлари бундан мустасно.

Фуқаролик қонунлари, агар унинг матнида бошқа изох берилмаган бўлса, муддатсиз амал қилади. Фуқаролик қонунлари амал қилишининг вақтинчалик муддати бутун ҳужжат учун ёки унинг қисмлари учун белгиланиши мумкин. Бундай ҳолда унда ҳужжат (ёки унинг қисми) қайси муддатга ёки қандай ҳодиса юз бергунига қадар ўз кучини сақлаб қолиши кўрсатилиши зарур. Фуқаролик қонунларини қабул қилган орган белгиланган муддат тугагунига қадар ҳужжатнинг амал қилишини янги муддатга, бошқа ҳодиса юз бергунига қадар узайтириш тўғрисида ёки ҳужжатга муддатсиз тус бериш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий характердаги норматив ҳужжатлар то бекор қилингунича ёки янги ҳужжатлар билан алмаштирилгунича амалда бўлади. Масалан, “Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Уй-жой кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳамда “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ўз кучини йўқотган деб топиш ҳақида”ги 8 январь 2007 йилги Қонунга асосан “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ўз кучини йўқотган⁴³.

Айрим ҳолларда фуқаролик қонун ҳужжатларининг айрим моддалари, бандлари бекор қилиниши, лекин қонуннинг ўзи амалда бўлиши мумкин. Масалан, “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги⁴⁴ 16 январь

⁴³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 3-модда.

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 3-сон, 21-модда.

2007 йилги қонунининг қабул қилиниши муносабати билан ФКнинг 10 та (1052, 1053, 1054-1057, 1064, 1071, 1072, 1080-1081) моддаси ўз кучини йўқотган.

Фуқаролик қонунлари муайян ҳудудга тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикасининг норматив ҳужжатлари Ўзбекистон ҳудудида амалда бўлади. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доираси (куруқликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлигида) чизиғи билан белгиланган чизикдан ва бу чизик бўйлаб ўтувчи вертикал сатҳдан иборат ҳудуд бўлиб⁴⁵, унга ер майдони, ер ости, ички ва ҳудудий сувлари, ер ва сув ҳудуди устидаги ҳаво макони шунингдек, чет элдаги Ўзбекистон элчихоналари, Ўзбекистон Республикаси байроғи остида ҳаракатланаётган ҳаво ва денгиз кемалари майдонлари киради. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилиги айнан ушбу ҳудудда амал қилади. Айрим маъмурий ҳудудий тузилмалар чиқарган норматив ҳужжатлар шу ҳудудда амал қилади.

Фуқаролик қонунларининг шахсларга нисбатан татбиқ этилиши дейилганда, унинг барча шахслар, чунончи, фуқаролар (Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар) ва юридик шахслар (махаллий, хорижий, қўшма юридик шахслар)га нисбатан бир хилда қўлланилиши тушунилади. Фақатгина хорижий мамлакат фуқаролари ва юридик шахслари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фуқаролик муносабатларига киришсагина уларга нисбатан фуқаролик қонунчилиги татбиқ этилади. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари умумий қоида бўйича барча учун умуммажбурий ҳисобланади. Лекин муайян соҳани тартибга солишга қаратилган қонун ҳужжатлари фақат шу соҳа вакилларига тааллуқли бўлади. Масалан, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун акциядорлик жамияти ва унинг акциядорига, “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги қонун ноширлар ва уларнинг фаолиятини тартибга солинишига қўлланилади. Муайян соҳани тартибга солувчи қонун ҳужжати шу соҳа вакиллари бўлмаган шахсларга татбиқ этилмайди.

3.3. Фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси

⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат чегаралари тўғрисида”ги 1999 йил 20 августдаги қонунининг 3-моддаси//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 217-модда

ва ҳуқуқ аналогияси

Фуқаролик қонунлари ижтимоий ҳаёт муносабатларида кун сайин вужудга келаётган муносабатларни тўла ўз ичига олган қоидаларни бера олмайди. Турмушда фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан назарда тутилмаган янги муносабатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин. Шу сабабли фуқаролик ҳуқуқида аналогияга (қиёс, ўхшатишга) йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 5-моддасига асосан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари қонун ҳужжатлари ёки тарафларнинг келишуви билан тўғридан-тўғри тартибга солилмаган ҳолларда фуқаролик қонун ҳужжатларининг ўхшаш муносабатларни тартибга солувчи нормаси қўлланилади (қонун ўхшашлиги). Агар қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

Юқорида кўрсатилган нормага биноан аналогия икки турга бўлинади: биринчиси – қонун бўйича, иккинчиси – ҳуқуқ бўйича. Ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этишга қонун аналогияси дейилса, низоли муносабатларнинг қонунларнинг умумий асослари ва маъносига таяниб ҳал қилишга ҳуқуқ аналогияси, деб аталади.

Аналогия тўғрисидаги қонун (қоида) ларни татбиқ этишда қуйидагиларни назарда тутиш лозим. Биринчидан, юқорида кўрсатилган қоидаларга фақат мазкур масала юзасидан тегишли қонун ва фармойишлар бўлмаган ҳолдагина асосланиб ишни ҳал қилиш мумкинлигини, иккинчидан, бундай аналогия тариқасида суд қарори фақат низо учун кучда бўлишини ва, учинчидан, суд қонунларнинг умумий негизлари ва мазмунига қуруқдан-қуруқ ҳавола қилмай, балки қарорни ифодалашда суд қайси қонуннинг умумий асосларига таяниб, ўз қарорини чиқарганлигини кўрсатиши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқларини чеклайдиган ва жавобгарлик белгилайдиган нормаларни ўхшашлик бўйича қўлланишга йўл қўйилмайди (ФК, 5-модда, 3-банд).

3.4. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ва уларнинг турлари

Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни татбиқ этиш ва шарҳлаш тўғрисида шуни айтиш керакки, ҳуқуқий нормаларни татбиқ этиш

деганда, конкрет фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тегишли ҳуқуқ нормасига мувофиқ ҳолда ҳал қилиниши ва бу муносабат юзасидан мажбурий кучга эга бўлган қарор қабул қилиниши тушунилади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлаш норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ноаниқликлар топилган, у амалиётда нотўғри ёки мантиққа зид тарзда қўлланилган ҳолларда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ қонунларнинг нормаларига Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди шарҳ беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2 май 2006 йилги Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонуни 31-моддасининг иккинчи қисмини шарҳлаш ҳақидаги қарори ва бошқалар⁴⁶.

Қонун ости ҳужжатларига уларни қабул қилган органлар расмий шарҳ беради. Шарҳлаш жараёнида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга тузатишлар, қўшимчалар ва аниқлаштирувчи нормалар киритилишига йўл қўйилмайди.

Ҳуқуқ нормалари татбиқ этишга ваколатли бўлган давлат органлари томонидан, чунончи, суд, прокуратура, хўжалик суди ва бошқа органлар, шунингдек баъзи ҳолларда жамоат ташкилотлари томонидан қўлланилади.

Ҳуқуқ нормаларини татбиқ этиш тушунчасидан уларга риоя қилиш тушунчаси фарқ қилади. Ҳуқуқ нормасини юқорида айтилганидек, фақат муайян ваколатли органларгина татбиқ этишлари мумкин бўлса, ҳуқуқий нормаларга риоя қилишга ҳар бир шахс (фуқаролар ҳам юридик шахслар ҳам) мажбурдир.

Ҳуқуқ нормасининг тўғри қўлланилиши унинг ҳозирги вақтда амалда бўлиш-бўлмаслигини, яъни унинг бекор қилинган-қилинмаганлигини ёхуд ўзгартирилган-ўзгартирилмаганлигини, унинг қанчалик мажбурий бўлиш-бўлмаслигини ва ҳақиқий матнини аниқлаш имконини беради. Ҳуқуқ нормасини тегишли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга татбиқ этиш учун унинг аниқ мазмунини, маъносини ва аҳамиятини белгилаш зарур. Ҳуқуқ нормаси маъносини белгилаш ва тушунтиришга қонунни шарҳлаш, дейилади.

Нормани шарҳловчи субъектлар ҳуқуқ нормаларига расмий ва норасмий шарҳ берувчиларга бўлинади. Расмий шарҳ ваколатли бўлган ҳокимият органлари томонидан берилиб, маълум даражада мажбурий кучга эга бўлади. Бундай шарҳ Олий Мажлис томонидан

⁴⁶//Халқ сўзи, 2006 йил 3 май, 84 (3883)-сон.

берилади. Улар республика доирасида барча фуқаролар ва ташкилотлар учун мажбурий ҳисобланади.

Шунингдек, маҳаллий Кенгашлар томонидан бериладиган шарҳлар ҳам расмий, айти пайтда мажбурий ҳисобланади.

Айрим ҳолларда расмий шарҳ норматив ҳужжатнинг барча моддаларига, айрим ҳолларда эса айрим моддаларига берилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди 20 ноябрь 2006 йилда “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги Қонуни 10-моддасининг биринчи қисмини шарҳлаш ҳақида қарор қабул қилади ва қонуннинг бир моддасига расмий шарҳ беради⁴⁷.

Расмий шарҳнинг турларидан бири суд шарҳлашидир. Маълум бир ишни ҳал қилишда суд томонидан берилган шарҳ чиқарилган қарорнинг қонуний кучга кирганидан сўнг мазкур иш бўйича мажбурий ҳисобланади. Аммо келажакда шунга ўхшаш бошқа ишни ҳал қилишда, бошқа судлар, жумладан, шу суднинг ўзи ҳам аввалги ишнинг ҳал қилинишига қараб масалани еча олмайди. Чунки, умумий характерда бўлган баъзи шарҳлар Олий суд Пленуми томонидан берилади. Шу тартибда қабул қилинадиган қарорлар судларда ишларнинг бир хилда кўрилишини таъминлашга қаратилганлиги сабабли судлар учун мажбурийдир.

Норасмий шарҳ деб, мажбурий кучга эга бўлмаган шарҳга, масалан, илмий асарларда, дарсликларда, маърузаларда бериладиган шарҳларга айтилади. Бундай шарҳлар юридик кучга эга бўлмаса ҳам қонуннинг маъносини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, Фуқаролик кодексига⁴⁸, Уй-жой кодексига⁴⁹, Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига⁵⁰ олимлар ва мутахассислар томонидан ёзилган шарҳлар норасмий шарҳга мисол бўлади. Улар имловий, мантиқий, тизимли ва тарихий шарҳлашга бўлинади.

Имловий шарҳлашда имло қоидаларидан фойдаланиб қонунда ишлатилган айрим сўзлар, жумлалар, ифодаларнинг маъносини аниқлаш йўли билан ҳуқуқий нормаларнинг мазмуни белгиланади. Масалан, ФКнинг 30-моддасида “Руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки

⁴⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 46-47-сон, 462-модда.

⁴⁸ Раҳмонкулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 1997.

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексига шарҳлар./масъул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, юридик фанлар доктори, профессор И.Б.Зокиров. –Тошкент: ТДЮИ., 2007. -370 б.

⁵⁰ Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ., 2007. -269 б.

уларни бошқара олмайдиган фуқароларни суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин”, дейилади. Бу ерда қонун чиқарувчи иккинчи “ёки” сўзини ишлатиши натижасида фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш учун иккита асосдан биттаси, яъни ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмаслик ёки уларни бошқара олмасликнинг мавжуд бўлиши етарли эканлигини ифодалайди.

Мантиқий шарҳлашда қонунда ишлатилган ифодалар, тушунчалар бир-бири билан ички, узвий, мантиқий боғланганлиги аниқланиб, ҳуқуқий норманинг музмуни белгиланади. Масалан, ФКнинг ушбу 30-моддасида “Рухий касаллиги ёки ақли заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиш мумкин”, дейилган. Демак, вояга етган фуқаро рухий касал бўлса ҳам, то суд томонидан “муомалага лаёқатсиз” деб топилгунига қадар муомалага лаёқатли, деб фараз қилинади.

Тизимли шарҳлашда ҳуқуқ нормасининг мазмуни унинг ҳуқуқ тизимида эгаллаган ўрнини белгилаш, уни бошқа ҳуқуқий нормалар билан таққослаш йўли билан аниқланади. Масалан, 1963 йилда қабул қилинган ГКнинг 321-моддасида мулкнинг ижарага олувчи томонидан ёмонлаштирилган ҳолда етказилган зарарларнинг ижарага берувчи томонидан қопланишига айтилади. Бу ерда зарар етказилиши шартнома бўйича олинган мажбуриятни бузиш билан боғлиқ бўлгани учун низо ГКнинг 479-моддаси билан эмас, 321-моддаси билан ҳал қилинади.

Тарихий шарҳлашда ҳуқуқ нормаси қандай тарихий вазиятларда қабул қилинганлигини белгилаш йўли билан аниқланади. Шарҳлаш ўзининг ҳажми бўйича туб маънодаги шарҳда қонуннинг маъноси унинг ифодаланиш, яъни ёзилиш шаклига айнан тўғри келиши керак. Чекланган шарҳда қонуннинг маъноси унинг ифодаланишига қараганда бирмунча торроқ кўринади. Кенгайтирилган шарҳда қонуннинг мазмуни унинг туб таҳририга қараганда бирмунча кенгрок тушунилади. Масалан, ФКнинг 115-моддасида: “Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя қилмаслик қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолдагина унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади”, деб ёзилган.

Бунда “қонун” сўзи фақат Олий Мажлис томонидан қабул қилинган норматив ҳужжатнигина билдирмай, балки ҳуқуқнинг бошқа

нормаларини ўзининг таъсирий кучига қараб *императив ва диспозитив* нормаларга бўлинади. *Императив нормалар*, деб маълум бир ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг эрклари билан ўзгартирилиши мумкин бўлмаган, қатъий характерда бўлган, қатъий буйруқ берадиган нормаларга айтилади. Императив нормаларга мисол қилиб “Фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқатидан ёки муомала лаёқатидан тўла ёки қисман воз кечиши ва ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқатини чеклашга қаратилган бошқа битимлар ўз ўзидан ҳақиқий эмасдир” (ФК, 23-модда, 3-қисм), деб айтилган нормани кўрсатиш мумкин. *Диспозитив нормалар*, деб тарафларнинг ўз ихтиёрлари билан тўлдирилиши мумкин бўлган ва шартномаларда ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўзаро келишуви бўйича тартибга солиниши мумкинлигини кўрсатадиган нормаларга айтилади. Масалан, ФКнинг 223-моддаси 1-бандида улушли мулкдаги мол-мулк иштирокчилар ўртасида уларнинг келишувига мувофиқ тақсимланиши мумкин деб ёзилган. Демак, бу ҳуқуқий норманинг мазмунига кўра, умумий мулк иштирокчилари ўзига тегишли бўлган улушини ўзларининг келишувларига мувофиқ тақсимлашлари мумкин.

3-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари деганда нима тушунилади?
2. Фуқаролик қонун ҳужжатлари доирасига қандай норматив ҳужжатлар киради?
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қандай нормалар мавжуд?
4. Фуқаролик ҳуқуқи манбалари ҳисобланган қандай қонунларни биласиз?
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон ва қарорларининг фуқаролик ҳуқуқининг манбаи сифатидаги хусусиятлари қандай?
6. Қандай ҳолатда маҳаллий одат ва анъаналар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ манбаига айланади?
7. Халқаро норматив ҳужжатларнинг фуқаролик ҳуқуқи манбаи сифатидаги юридик кучини қандай баҳолайсиз?
8. Фуқаролик қонунларининг вақт бўйича амалда бўлиши деганда нималар тушунилади?

9. Фуқаролик қонунларининг шахсларга нисбатан қўлланилиши деганда нима англашилади?

10. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг орқага қайтиш кучи деганда нима тушунилади?

11. Қайси ҳолларда фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси қўлланилишига йўл қўйилади?

12. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни шарҳлашнинг қандай турлари бор? Улар ҳақида тушунча беринг?

Тўртинчи боб

ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ

Бобнинг мақсади: Ҳар қандай ҳуқуқ соҳасининг тартибга соладиган ҳуқуқий муносабатлар доираси мавжуд. Бундан фуқаролик ҳуқуқи ҳам мустасно эмас. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доимо ривожланишида бўлиб, иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилик асосидаги ўзаро алоқаларидан иборатдир. Мазкур бобда ўқувчи фуқаролик ҳуқуқини ўрганиши учун фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини англаш асосий аҳамиятга эга эканлигига эътибор бериши лозим. Зеро фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ тушунчалар бутун фуқаролик ҳуқуқи фани мавзуларида дуч келинади. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлиши бутун фуқаролик ҳуқуқини ўрганишида калит вазифасини ўтайди. Муқаддам чоп этилган дарсликлардан фарқли равишда бу дарслик замонавий фуқаролик ҳуқуқи назарияларининг илгор, энг сўнги қоидаларидан келиб чиқиб ёзилган.

Ушбу бобда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат тушунчаси, турлари (таснифи), фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг келиб чиқиши асослари, юридик фактлар, фуқаролик ҳуқуқларининг амалга оширилиши ва бурчларининг бажарилиши, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиши билан боғлиқ масалалар атрофлича очиқ берилган.

4.1. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат тушунчаси

Фуқаролар ва юридик шахслар ҳар доим турли хил (иқтисодий, маданий, маънавий ва ҳ.к.) эҳтиёжларни қондиришга мухтож бўладилар. Бу мақсадда улар мулкка эга бўладилар, бир-бирларига турли хил хизматлар кўрсатадилар ва ишлар бажарадилар. Давлат фуқаролик қонунчилиги билан мулккий ва у билан боғлиқ номулкий муносабатларни, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақомини тартибга солади, мулкдорнинг мулкка эга бўлиш имкониятини яратади ва уларнинг товар-пул муносабатларида иштирокини таъминлайди.

Ушбу муносабатлар тарафларнинг юридик тенглиги, уларнинг мулккий ва эрк-иродасининг мустақиллигига асосланади. Зеро ФКнинг 1-моддаси, 2-қисмига биноан, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрklarига

мувофиқ эга бўладилар ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар.

Фуқаролик ҳуқуқи давлат ва жамият манфаатдор бўлган ички иқтисодий муносабатларни ривожлантиради, мустаҳкамлайди ҳамда ҳуқуқий тартибга солади, чунки улар жамиятнинг иқтисодий асоси, фундаментини ташкил этади. Бу энг аввало мулкӣ ва товар-пул муносабатларидан иборатдир. Шунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий нормаларда мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, шунингдек шартнома эркинлиги тамойилига асосланган мажбурият муносабатларга эга бўлиш ва уларни амалга оширишга кенг имконият берилади.

Мулкӣ муносабатлар, шунингдек фуқаролик муомаласидаги муносабатлар иқтисодий қонунлар асосида ривожланади, лекин, уларнинг ривожланиши, мустаҳкамланишига давлат фуқаролик-ҳуқуқий нормалар орқали таъсир кўрсатади.

Давлат ҳуқуқ нормаларида турли хил иқтисодий муносабатларни ўрнатиш имкониятини олдиндан кўра билганлиги сабабли, у дарҳол ҳуқуқий алоқалар шаклида пайдо бўлади. Бунда иқтисодий ва бошқа муносабатлардан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар ўз эрк иродаси орқали муносабатда иштирок этадилар. Демак, турли хилдаги иқтисодий алоқалар ҳуқуқий муносабатлар шаклида келиб чиқади, деган хулосага келиш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат деб, юридик жиҳатдан тенг бўлган шахслар ўртасида бўладиган ва фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатга айтилади. Шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар, шунингдек давлат) ўртасида тузиладиган олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, бирор-бир ишни бажариш, ижара, қарз тўғрисидаги шартномалар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар жумласига киради.

Умуман олганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Энг аввало, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ижтимоий муносабатларнинг бир тури ҳисобланади. Аммо ҳар қандай ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқ билан тартибга солинавермайди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иқтисодий муносабатларнинг юридик тартибга солиш жараёнида юзага келади. Ҳуқуқий тартибга солинувчи иқтисодий муносабатлар доираси фуқаролик-ҳуқуқий муносабат доирасидан кенгдир. Иқтисодий муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдан ташқари оила, молия, маъмурий, хўжалик, кишлок хўжалиги, солиқ ва банк-ҳуқуқий муносабатлар билан ҳам тартибга солинади. Айнан мулк ва товар пул

муносабатларини тартибга солишда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат, ҳуқуқий муносабатлар ичида етакчилардан ҳисобланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бундан ташқари мулк билан алоқадор бўлган шахсий-номулкий муносабатларни ҳам тартибга солади. Номоддий неъматлар иқтисодий эҳтиёжларни қондириш жараёнида фуқаролик қонунчилиги билан ҳимоя қилинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасида субъектларнинг фуқаролик қонунчилиги билан тартибга солинадиган мулкӣ ва шахсий-номулкий муносабатлари натижасида юзага келади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ижтимоий муносабат сифатида энг аввало, шахслар, кишилар ўртасидаги муносабат бўлганлиги учун унда қатнашувчиларнинг эрки-иродасидан вужудга келади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ифодаланган шахсларнинг эрклари, турлитуман манфаатлари давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормаларида (қонунларда) ўз ифодасини топади. Зеро фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари ҳуқуқий муносабатларга киришганда ўз қизиқишлари, хоҳиш иродаларини намоён этадилар ҳамда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Шахслар (жисмоний ва юридик шахслар) ўртасида бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қонун билан тартибга солинадиган нормал муносабатлар бўлганлиги туфайли улар ихтиёрий равишда амалга оширилиши лозим. Аммо баъзи ҳолларда ҳуқуқий муносабат юзасидан олинган мажбуриятлар ихтиёрий равишда амалга оширилмаганлиги туфайли давлат томонидан белгиланган мажбурий ижро чоралари қўлланилади.

Тарафларнинг юридик тенглиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни характерлайдиган хусусиятлардан бири бўлиб, у фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг предмет ва методи асосини ташкил этади. Субъектларнинг юридик жиҳатдан тенглиги бир субъектнинг, иккинчиси билан ҳуқуқий муносабатларга киришганда ўзаро бўйсуннишига асосланмайди. Юридик тенглик субъектларга тегишли ҳуқуқларнинг тенглигида эмас, аксинча фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келишида, амалга оширилишида, ўзгартирилишида, бекор бўлишида ҳамда ҳуқуқий жавобгарликка тортилишида намоён бўлади. Юридик тенглик субъектларнинг фуқаролик қонунчилиги ва суд олдида моддий ва ижтимоий ҳолати бўйича мустақиллигини таъминлайди.

Бошқа фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ҳам ҳуқуқий муносабатлар сингари учта мустақил элементдан – ҳуқуқий муносабат субъектлари, мазмуни ва объектларидан иборатдир.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинувчи ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасида юз беради. Бу иштирокчилар муносабатга индивидуал ёки гуруҳ бўлиб киришишлари мумкин. Ҳуқуқий муносабат авваламбор, инсонлар (инсонлар Самоаси) ўртасидаги алоқа, боғланиш, муносабатдир ва ҳуқуқий муносабат субъекти деганда, ҳуқуқий нормалар туфайли муайян муносабатлар иштирокчиси ҳамда субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар эгаси бўлган инсонлар ёки ташкилотлар тушунилади⁵¹.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари институти марказий ўрин эгаллайди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳотлар натижасида ушбу институтнинг мавқеи янада ошиб бормоқда ҳамда унинг доираси кенгаймоқда. Ушбу субъектлар иштироксиз фуқаролик-ҳуқуқий муносабат вужудга келмайди. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш борасида амалга оширилаётган қатор ислоҳотлар натижасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг турлари ва ҳуқуқий мақоми ҳам янгича тус олиб бормоқда. Улар ҳаракати учун кенг имкониятлар яратиб берилмоқда. Ушбу ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи субъектлар – фуқаролар ва ташкилотлар (яъни, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган корхоналар) ҳисобланади. Давлат ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъекти бўлиши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида “фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари” – “фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари” тарзида ҳам қўлланилади ҳамда бу иккала ибора ҳуқуқий ва мантиқий жиҳатдан бир хил маънога эга.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 2-моддаси 2-қисмига мувофиқ, фуқаролар, юридик шахслар ва давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчилари бўладилар. Бу уччала субъект ҳам фуқаролик ҳуқуқида бири-бири билан тенг ҳуқуқли иштирокчи сифатида кўрилади ва бирдан иккинчиси устун ҳисобланмайди.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда иштирок этувчи субъектлар шахслар деб номланади. Бу тушунча ФКда ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатларида кўп қўлланилади. Масалан, ФКнинг 2-кичик

⁵¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. –296-297 б.

бўлими “шахслар” деб номланади ва у ўз ичига фуқаролар (жисмоний шахслар) (3-боб, 16-38 моддалар), юридик шахслар (4-боб, 39-78-моддалар) ва давлат (5-боб, 79-80-моддалар) билан боғлиқ меёрларни қамраб олган. Бундан ташқари айрим ФКда назарда тутилган тушунчаларда ҳам айнан “фуқаролик ҳуқуқи субъекти” эмас, “шахслар” ибораси қўлланилади.

Айрим адабиётларда кўрсатилишича, фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг доираси қанчалик кенг бўлишига қараб, унда иштирок этувчи шахсларнинг доираси ҳам шунга мутаносиб равишда кенг бўлади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишлари учун бундай шахслар аввало фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланишлари ва субъект сифатида муайян ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлари лозим⁵².

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари сифатида шахслар субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг эгалари ҳисобланади⁵³.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда индивидуал иштирок этувчи субъект – фуқаро, гуруҳ бўлиб иштирок этувчи субъектлар – юридик шахс, давлат ҳисобланади. Чунки юридик шахслар ва давлат мавҳум тушунча бўлиб, у фуқароларнинг жамоа шаклида муносабатга киришишида маълум бир восита ҳисобланади⁵⁴.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига, яъни фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлиш лаёқатига молик бўлишлари лозим. Зеро ҳуқуқ субъектларини характерлайдиган асосий ҳуқуқий хусусиятлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатларидан иборат. Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади (ФКнинг 17-моддаси). Ҳар бир шахс фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқатига молик бўлмай туриб, фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўла олмайди. Бу қоида одатда юридик шахсларга тааллуқли бўлсада, жисмоний шахслар учун аҳамиятли ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳар бирининг ҳуқуқий мақомига келгуси параграфларда батафсил тўхталиб ўтилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини шу муносабатда қатнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва бурчлари ташкил этади.

⁵² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston., 2008. -5 б.

⁵³ Гражданское право. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 1998. -84-85 с.

⁵⁴ Ашурова Н. Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ., 2008. –7 б.

Баъзи муаллифлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини бундай муносабат қатнашчиларининг ўз субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларига мувофиқ амалга оширадиган ўзаро ҳаракатлари ташкил этади, субъектив ҳуқуқлар ва бурчлар эса ҳуқуқий муносабатнинг ҳуқуқий шаклидир, деб ҳисоблайдилар⁵⁵.

Субъектив ҳуқуқ дейилганда, муайян ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсга тегишли ҳуқуқ тушунилади. Субъектив ҳуқуқлар объектив ҳуқуқ нормалари, яъни давлат томонидан белгиланган умумий қоидалар асосида вужудга келади ва уларга мувофиқ равишда амалга оширилади⁵⁶. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари одатда объектив ҳуқуқ (давлат томонидан ўрнатиладиган ва белгилаб қўйиладиган ҳуқуқлар) нормаларидан келиб чиқади. Ушбу ҳуқуққа нисбатан “субъектив” сўзи қўлланилишининг асосий сабаби, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг ушбу ҳуқуқнинг соҳиби бўлиш ҳамда уни амалга оширишдаги хоҳиш-иродасининг бирлашиши аҳамиятга эгаллигидир. Чунки субъектив ҳуқуқ соҳиби ўзининг бу ҳуқуқларини ўз хоҳишига кўра амалга ошириши ёки умуман амалга оширмаслиги ёхуд ушбу ҳуқуқлардан воз кечиши мумкин.

Субъектив ҳуқуқлар ўз эгасига қонун билан йўл қўйилган доираларда ўз хоҳиши ва ихтиёри билан ҳаракат қилиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, субъектив ҳуқуқ субъектга ўз эркини амалга ошириш ва ўз манфаатларини қондириш имкониятини берадиган муносабатларни вужудга келтиради. Субъектив ҳуқуқ иккинчи томондан, ҳуқуққа эга бўлган шахснинг бошқа шахслардан ўз ҳуқуқининг бузилмаслигини талаб қилиш имкониятини назарда тутади. Масалан, мулк эгасининг субъектив ҳуқуқи, бир томондан, ўз мулкини эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ҳуқуқларни назарда тутса, иккинчи томондан, у субъектив ҳуқуқ эгаси сифатида ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини ҳар кимдан талаб қила олади. Субъектив ҳуқуқлар ўз ҳаракатларига кўра мулкий ёхуд шахсий-номулкий бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида субъектив ҳуқуқлар кафолатланган ҳуқуқлардир. Давлат бу ҳуқуқларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган моддий шароитларни яратади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуқлар билан бир қаторда мажбуриятлар ҳам ташкил этади.

⁵⁵ Гражданское право. Учебник. Ч.1. -М.: Проспект., 1996. -78-79 б.

⁵⁶ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. -М.: Юридическая литература, 1974. -134-140 с.

Мажбуриятнинг моҳияти шундаки, бунда ҳуқуқий тартибнинг талаби бўйича уни ўз зиммасига олган шахс маълум ҳаракатларни қилишга ёки ҳаракатларни қилишдан сақланишга мажбур бўлади.

Ҳар қандай мажбурият қарздор шахсинг, яъни зиммасида мажбурият бўлган шахсинг эркини маълум даражада чеклайди, уни ҳуқуқ эгасининг манфаатлари билан боғлайди. Масалан, сотувчи сотилган мулкни харидорга шартномага мувофиқ равишда топширишга мажбур. Яъни, бировдан ашё сотиб олган шахс бу ашёнинг ўзига топширилиши учун лозим бўлган барча ҳаракатлар қилинишини талаб этишга ҳақлидир, сотувчи эса – ашёни топшириш билан боғлиқ ҳаракатларни қилишга мажбур бўлади.

Шахсдан муайян ҳаракат қилишни талаб этадиган мажбуриятлар ижобий (позитив) мажбуриятлар, муайян ҳаракатларни қилишдан сақланишни талаб этадиганлари эса салбий (негатив) мажбуриятлар деб аталади.

Субъектив ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ягона ҳуқуқий муносабатнинг элементи бўлиб, ўзаро боғлангандир. Бировда субъектив ҳуқуқнинг бўлиши, бошқа бировда албатта, бу ҳуқуққа яраша мажбурият бўлишини билдиради, ва аксинча, ҳар қандай мажбурият ўз қаршисида уни бажаришни талаб қилишга ҳақли шахсинг бўлишини билдиради. Чунончи, мулкдор ўзига қарашли мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлгани учун у бошқа фуқаролардан бу ҳуқуқдан фойдаланишда тўсқинлик қилинмаслигини талаб қила олади. Қарздор маълум бир ҳаракатни бажаришга мажбур бўлса, кредитор бу ҳаракатнинг бажарилишини талаб қилишга ҳақлидир. Булар ҳақида субъектлар мавзусида батафсил сўз юритамиз.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг объекти. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг объекти деб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсларнинг ҳаракатлари қаратилган ҳамда субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгиланган моддий ва номоддий неъматларга айтилади. Фуқаролик кодексининг 81-моддасига асосан фуқаролик-ҳуқуқий муносабат объекти доирасига ашёлар, шу жумладан пул ва қимматли қоғозлар, бошқа буюмлар, мол-мулк, шу жумладан мулкий ҳуқуқлар, ишлар ва хизматлар, ихтиролар, саноат намуналари, фан, адабиёт, санъат асарлари ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, шунингдек шахсий-номулкий ҳуқуқлар ва бошқа моддий ҳамда номоддий бойликлар киради.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари сифатида кўрилган ашёлар фуқаролик ҳуқуқида муҳим аҳамиятга эга.

Ишлар ва хизматлар фуқаролар ва юридик шахсларга кўрсатиладиган ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари бўлиб ҳисобланади⁵⁷.

Масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи ашёни топширишга қаратилган ҳаракатни қилади, пудрат шартномаси бўйича, кийим тикиш ательеси мижознинг буюртмаси бўйича кийим тикишга қаратилган ҳаракатни қилишга ва ўзи бажарган иш натижасини топширишга мажбурдир.

Фуқаролик ҳуқуқи объектлари тизимида интеллектуал фаолият натижалари алоҳида ўринга эга. Зеро, инсон ақли, тафаккури, онгли меҳнати самараси ўлароқ интеллектуал фаолият натижалари ҳамма вақт фуқаролик ҳуқуқининг анъанавий объектлари: ашёлар, кўчар ва кўчмас мол-мулклар, ишлар ва хизматлардан ўзига хос хусусиятлар билан фарқ қилади. Бундай фарқлар биринчи навбатда фуқаролик ҳуқуқининг объекти ҳисобланадиган интеллектуал мулк объектларининг ижодий фаолият маҳсули эканлиги, бу объектларга нисбатан мулк ҳуқуқи эмас мутлақ ҳуқуқлари амал қилиши, ҳуқуқий муҳофаза моддий неъматга эмас балки, унда ифодаланган ғоя, билим ва тушунчага қаратилиши, мулкдорлик эмас муаллифлик биринчи навбатда муҳофаза қилиниши билан аҳамиятли ҳисобланади.

Интеллектуал фаолият (ижодий меҳнат) натижаларига фан, адабиёт ёки санъат асарлари, ихтиролар, кашфиётлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, муаллифлик ҳамда саноат мулки ҳуқуқи нормаси билан тартибга солинадиган ва кўриқланадиган ҳуқуқий муносабатларнинг объекти бўлади.

Мулккий характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқлар ФКнинг 100-моддасида кўрсатилган бўлиб, улар шахснинг номи, шаъни, кадр-қиммати, ишчанлик обрўси ва бошқа шахсларнинг мулккий характерда бўлмаган манфаатларини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий муносабатларнинг объекти сифатида кўрилади. Амалдаги фуқаролик-ҳуқуқий характердаги қонунларимизда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат объектларини ташкил этадиган мулккий ва шахсий-номулккий ҳуқуқлар доираси бирмунча кенгайтирилган.

4.2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари (таснифи)

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар турли-туман ва кенг қамровлидир. Шу сабабли, фуқаролик-ҳуқуқий

⁵⁷ Ибратов Б. Служба быта и права потребителя. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -35-40 с.

муносабатлар муайян асослар ва меъзонларга кўра турларга бўлиб ўрганилади. Бундай таснифлаш фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида муҳим ўрин тутди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни турларга бўлишда ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиш асоси, ҳуқуқий муносабат субъектлари ваколатлари доираси, моддий ва номоддий неъматларнинг фуқаролик муомаласидаги ҳолати асосий меъзон сифатида белгиланади. Масалан, ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиш асосига кўра фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар – мулкый характердаги ва мулкый характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатларга, ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ваколатлари доирасига кўра - мутлақ ва нисбий ҳуқуқий муносабатлар, моддий ва номоддий неъматларнинг фуқаролик муомаласидаги ҳолатига кўра – мулкый ҳуқуқий ва мажбурият ҳуқуқий муносабатларга бўлинади.

1. Мулкый характердаги ва мулкый характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатлар. Мулкый характердаги муносабатлар дейилганда, муайян иқтисодий мазмунга эга бўлган ижтимоий муносабатлар, масалан, мулк юзасидан белгиланадиган, мулкни сотиш, ижарага қўйиш ва бошқача шаклда қўлдан-қўлга ўтказиш, умуман, мулкый муомала билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар англашилади.

Мулкый характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатлар шахс (фуқаролар ва юридик шахслар)нинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган, ўз соҳибидан бегоналаштирилиши ва бировга ўтказилиши мумкин бўлмаган шахсий ҳуқуқлар, чунончи, шахснинг муаллифлик номи, қадр-қиммати ва бошқа шахсий манфаатлари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлардан иборат.

2. Мутлақ ва нисбий ҳуқуқий муносабатлар. Мутлақ ҳуқуқий муносабатларда субъектив ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини ҳар кимдан ва ҳаммадан талаб қила оладилар. Мутлақ ҳуқуқлар номаълум ҳар бир кимса томонидан бузилиши мумкин бўлгани сабабли ҳар кимдан қўриқланади. Уларга мулк, муаллифлик ҳуқуқлари, шахсий ҳуқуқ кабилар киради.

Нисбий ҳуқуқий муносабатда эса фақат бир шахс (ёки шахслар)гина ҳуқуқ ёки мажбурият олади. Нисбий ҳуқуқлар зиммасида мажбурият олган маълум шахс (ёки шахслар)га нисбатангина кучда бўлади. Шартномага асосланган барча ҳуқуқлар нисбий ҳуқуқлар жумласидандир. Нисбий ҳуқуқларга асосланган талабларнинг амалга оширилиши, мажбуриятларнинг бажарилиши, қарзга олинган пул-

нинг тўланиши бўйича ўз зиммасига шартнома асосида мажбурият олган шахсдангина талаб қилиш мумкин бўлади.

3. Мулкий ҳуқуқий ва мажбурият ҳуқуқий муносабатлар.

Мулкий ҳуқуқий муносабатлар юқорида қайд этилганидек, мутлак ҳуқуқий муносабат бўлиб, мулкий характерга эга ҳамда ашёни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга қаратилади. Мулкий-ҳуқуқий муносабатларда ҳуқуқ эгаси бўлган шахслар бошқа шахсларнинг ижобий ҳаракатларига муҳтож бўлмай, ўз ҳуқуқларини ўзлари бевосита амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Мажбурият-ҳуқуқий муносабатлари нисбий муносабат бўлиб, мулкий ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ бўлса ҳам, ҳамма вақт моддий нарса (ашё) билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Бундай муносабатлар, одатда, фуқаролик муомаласи натижасида вужудга келади. Чунончи, муайян ишларни бажариш, хизмат кўрсатилиши ёки етказилган зарарни тўлатилишига қаратилиши мумкин. Барча шартномалар, бировга зарар етказиш, мулкни асоссиз олиш ёки тежаш билан боғлиқ муносабатлар мажбурият муносабатлари ҳисобланади.

Кейинги йилларда фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиши ва бозор иқтисодиёти шароитида фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига кенг имкониятлар берилиши сабабли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни турларга бўлиш меъзонлари ҳам ўзгариб бормокда. Айниқса, юридик шахсларнинг давлат монополиясига барҳам берилиши ва ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига нисбатан ижтимоий ҳимоя тамойилларининг амал қилиниши натижасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни корпоратив ҳуқуқий муносабатлар ва имтиёзли ҳуқуқий муносабатларга бўлиш мумкинлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар юридик адабиётларда ўз ифодасини топмокда.

4. Корпоратив ҳуқуқий муносабатлар. Бозор муносабатлари тизимида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг янги тури – корпоратив ҳуқуқий муносабатлар ҳам вужудга келди ва у фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасини ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар билан кенгайтишига олиб келди. Субъектларни юридик шахс белгиларига эга бўлган ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар – корпорацияларда аъзолиги (иштироки) асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлардир. Бундай ҳуқуқий муносабатлар мазмунини корпоратив ҳуқуқ ташкил этади. Лекин корпоратив ҳуқуқий муносабат соф хусусий ҳуқуқий муносабат бўлмасдан, у айрим оммавий-ҳуқуқий муносабат (солик, маъмурий бошқариш)

элементларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Муаллифларнинг таъкидлашича, корпоратив ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг тармоғи бўлиб ҳисобланади. Бу аввало тартибга солинадиган муносабатларни ўхшашлиги у ёки бу ҳолатда мулкӣ хусусият касб этиши ҳамда муқобил ҳақ бараварига тузилиш хусусиятига эга бўлиши билан изоҳланади⁵⁸. Корпоратив ҳуқуқ предмети доирасига нафақат ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар, балки унинг ташқарисидаги, яъни ҳамкорлар билан бўладиган муносабатлар ҳам киради.

Корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларнинг вужудга келиш асослари турлича бўлиб, улар жумласига:

- таъсис шартномасида қатнашиш;
- кооперативга аъзо бўлиб кириш;
- акцияларни сотиб олиш ва ш.к. киради.

Корпоратив ҳуқуқ туфайли корпорация иштирокчилари (хўжалик ширкатлари, жамиятлари, кооперативлар ва ш.к. аъзолари) корпорацияни ва унинг мол-мулкни турли шаклларда бошқаришда қатнашадилар. Корпоратив ҳуқуқларини амалга ошира бориб, корпорация қатнашчилари фуқаролик ҳуқуқининг мустақил субъекти – юридик шахс ҳисобланган ушбу корпоратив тузилма эрки-иродасини шаклланишига таъсир этади. Бундай вазият фуқаролик-ҳуқуқӣ тартибга солиш учун типик ҳол эмас, чунки умумий қоидага кўра фуқаролик муомаласида субъектлар мустақил ва бир-бирига боғлиқ эмас, шу сабабли контрагентлар эрки-иродасини шаклланишида бевосита қатнаша олмайди.

Корпоратив ҳуқуқларни амалга ошириш бевосита ёхуд билвосита бундай ҳуқуқ соҳиблари мулкӣ манфаатларини қаноатлантириш мақсадини кўзда тутди. Шу сабабли ҳам корпоратив ҳуқуқларни мулкӣ ҳуқуқлар жумласига мансуб деб ҳисоблаш мумкин.

5. Имтиёзли (афзаллик) ҳуқуқӣ муносабатлар.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларида муайян ҳуқуқ субъектига имтиёз, афзаллик берувчи ҳуқуқлар мазмунини ўз ичига олган алоҳида гуруҳдаги ҳуқуқӣ муносабатлар мавжуд. Масалан, улушли мулкда умумий улушли мулкдаги улуш сотилганда шерик мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эга (ФК, 224-модда). Ёпиқ акциядорлик жамияти аъзоси ҳам ўз акцияларини сотганда, бошқа аъзолар сотиб олишда имтиёзга эга. Гаровга олувчи гаров предмети сотилганда, унинг қиймати ҳисобидан ўз талабларини қаноатлантиришда бошқа кредиторларга нисбатан имтиёзга эга.

⁵⁸Раҳмонкулов Ҳ.Р. Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

Ушбу ҳуқуқлар ўзига хос бўлиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъектлари тенг ҳуқуқлиги доирасидан ташқари чиқади. Шу сабабли ҳам имтиёзли ҳуқуқий муносабат фақат қонунда белгиланган асослар бўйича ва махсус доирадаги субъектлар учунгина вужудга келади. Имтиёзли ҳуқуқлар мустасно характерга эга бўлиб, фақат ваколатли субъектгина ундан воз кеча олади. Имтиёзли ҳуқуқларни бузувчи ҳар қандай юридик ҳаракатлар ўз ўзидан ҳақиқий саналмайди.

4.3. Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг келиб чиқиш асослари. Юридик фактлар

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари (қонунлар) ўз ўзидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирмайди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши маълум ҳолатлар билан белгиланади. Бинобарин, ҳуқуқий муносабатларни белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳолатлар юридик факт деб юритилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши учун ҳуқуқий нормаларда тўғридан-тўғри назарда тутилган, шунингдек назарда тутилмаган бўлсада, фуқаролик қонунларининг умумий асослари ва мазмунига мувофиқ келадиган муайян ҳолатлар мавжуд бўлиши керак.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ва бекор қиладиган асослар сифатида кўрилган юридик фактлар турлича бўлиб, субъектлар эрки-иродаси мазмунига кўра икки гуруҳга: ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлиниши мумкин.

ФКнинг 8-моддаси 1-қисмида кўрсатилишича, фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, шунингдек фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг гарчи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларини келтириб чиқарадиган ҳаракатлардан вужудга келади.

ФКнинг 8-моддаси 2-қисмида фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчлари вужудга келиш асослари санаб чиқилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1) қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, унга зид бўлмаган шартнома ва бошқа битимлардан;

2) давлат органлари ҳамда фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари вужудга келишининг асоси сифатида қонунда назарда тутилган ҳужжатларидан;

3) суднинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгиланган қарорларидан;

4) қонун йўл қўйган асосларда мол-мулк олиш натижасида;

5) фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижасида;

6) бошқа шахсга зарар етказиш натижасида;

7) асоссиз бойиб кетиш натижасида;

8) фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа ҳаракатлари натижасида;

9) қонун ҳужжатлари фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлайдиган ҳодисалар натижасида.

Ҳодисалар, воқеалар, яъни кишиларнинг эркидан ташқари содир бўладиган фактлар (масалан, ўлим ва шунга ўхшашлар) фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқи ва мажбуриятларини вужудга келтиради. Масалан, фуқаро вафот этган тақдирда унинг меросхўрлари ворислик ҳуқуқи тўғрисидаги нормалар асосида мерос олиш ҳуқуқига, марҳумнинг қарзи бўлса, олган мерос мулки қиймати ҳажмидан шу қарзни тўлашга мажбур бўладилар. Табиий офатлар, ёнғин юз берган тақдирда, суғурта органлари жабрланган шахс зарарини суғурта ҳақидаги ҳуқуқий нормаларга асосан тўлашга мажбур бўладилар (агар аввалдан суғурта шартномаси тузилган бўлса).

Ҳаракатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахс (ёки шахслар) нинг эрки бўйича қилинадиган юридик фактлар ҳисобланади. Ҳар қандай ҳаракат ҳам юридик факт ҳисобланмайди, фақатгина муайян ҳуқуқий оқибат туғдирадиган ҳаракатгина юридик факт сифатида эътироф этилади. Улар ўз навбатида икки турга: ҳуқуқ йўл қўйган ва ҳуқуқ йўл қўймаган ҳаракатларга бўлинади.

Ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар қонун билан ман этилмаган ҳаракатлардан иборат. Бундай ҳаракатлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар бўлиб, муайян ҳуқуқий оқибатни туғдиришга қаратилади.

Хуқуқ йўл қўймаган ҳаракатларга бировга зарар етказиш ва асоссиз бойиб кетиш ҳолатлари киради (ФК, 8-модда, 2-қисм, 6-7-бандлар).

Қонун йўл қўйган асосларда мол-мулк олиш натижасида ҳам фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келади. Давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилган пайдан бошлаб вужудга келади.

4.4. Фуқаролик ҳуқуқларининг амалга оширилиши ва бурчларининг бажарилиши

Фуқаролик ҳуқуқларининг амалга оширилиши тушунчаси. Фуқаролар ва юридик шахслар ўзларининг ҳуқуқ лаёқати мазмунига яраша хилма-хил фуқаролик ҳуқуқлари олиш имкониятига эгадирлар. Фуқаролик ҳуқуқларни амалга ошириш билан боғлиқ барча масалалар уларни амалга ошириш йўллари, доираси субъектив ҳуқуқлардан воз кечиш ёки бошқа шахсга ўтказиш кабилар ваколатли шахс томонидан ўз хоҳиш-иродаси асосида бажарилади.

Масалан, кредитор мажбуриятни нафақат ўз вақтида бажарилишини талаб қилиши, балки ундан воз кечиши, унинг қиймати ва миқдорини камайтириши, мажбуриятни талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Шунингдек, қонунда белгиланган ҳоллардан ташқари, шахслар ўзларига тегишли бўлган ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечишлари бу ҳуқуқларни бекор бўлишига олиб келмайди. Масалан, акциядор жамият умумий йиғилишида қатнашмаслиги, унинг акциядор сифатидаги ҳуқуқларини амалга оширишларига тўсқинлик қилмайди ҳамда уни акциядорлар сафидан чиқариб юборилишига олиб келмайди.

Аксинча ўз ҳуқуқлари бузилган шахс ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга уч йилгача сабабсиз даъво билан чиқмаса, ўз ҳуқуқларини суд орқали тиклаш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Баъзи субъектив ҳуқуқлар бир вақтнинг ўзида фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият сифатида баҳоланади. Масалан, васий ўз васийлиги остидаги вояга етмаган фуқаро номидан битимлар тузиши учун васийлик остидаги шахснинг бу хусусидаги талабининг билдирилишини кутиши шарт эмас. Аксинча қонун-ҳужжатларига мувофиқ, унинг манфаатларини кўзлаб бундай юридик ҳаракатларни қилишга маж-

бур. Шунинг учун баъзи фуқаролик ҳуқуқлари нафақат ваколатли шахс хоҳишига, балки қонун талабларига мувофиқ ҳам амалга оширилиши лозим бўлади.

Одатда шахслар ўзларига тегишли ҳуқуқларни амалга ошириш орқали муносабатда иштирок этадилар. Ҳуқуқлар қонун, шартнома ёки битимлар асосида амалга оширилади.

Президентимиз И.Каримов уқтирганидек, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва бурчларни бажариш вақтида фуқаролар ва ташкилотлар давлатимиз бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида қонунларга ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир⁵⁹.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тартиби ФКнинг 9-моддасида кўрсатилган. Унга асосан фуқаролар ва юридик шахслар фуқаролик ҳуқуқларини ўз эрқлари билан, ўз манфаатларини кўзлаб қўлга киритадилар ҳамда амалга оширадилар. Улар ўзларига тегишли фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига қараб тасарруф этадилар.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Қонун фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг инсофли, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишини назарда тутди.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари, ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса иш юритиш одоби қоидаларига риоя қилишлари шарт. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида бошқаларга зарар етказмасликлари, ўз ҳуқуқларини суистеъмол қилмасликлари, шунингдек улардан қонун ҳужжатларига зид равишда фойдаланмасликлари шарт.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда ушбу шартларга риоя этмасалар, суд уларга тегишли ҳуқуқни ҳимоя қилишни рад этиши мумкин. Субъектив фуқаролик ҳуқуқини амалга ошириш – зиммасида мажбурият бўлган шахсни муайян хатти-ҳаракатни қилишга (агар ўз бурчини ихтиёрий равишда бажармаса) мажбур қилиш йўли билан кафолатланади.

4.5. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

⁵⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993.726.

Одатда нормал фуқаролик муомаласи нафақат фуқаролик-ҳуқуқий мунсабат субъектларининг субъектив ҳуқуқларини амалга ошириш балки, уларни ишонарли ҳимояси орқали ҳам намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқларни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш фақатгина ҳуқуқий чораларни қўллаш билан чекланмайди. Унинг учун зарурий шароитларни яратишга йўналтирилган сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа характердаги чоралар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари, уларни ҳар томонлама ҳимоялаш ва таъминлаш, жамиятни демократлаштириш йўллари ҳақида гапирар эканмиз, бу мавзу дунёда ҳар доим, айниқса, сўнгги пайтларда энг ўткир долзарб масалага айланиб бораётганлигини кузатиш мумкин ва буни табиий ҳол деб қабул қилишимиз керак”⁶⁰.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқи назариясининг асосий категорияларидан бири саналади.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонунда белгиланган доирада яъни ҳимоянинг маълум бир шакл, усул ва воситаларини қўллаган ҳолда амалга оширилади. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш шакли деганда фуқаролик ҳуқуқлар ҳамда қонуний манфаатларни ҳимоя қилишдаги ташкилий чора-тадбирлар мажмуи тушунилади. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилишнинг икки – юрисдикциявий (суд орқали) ва ноюрисдикциявий (судсиз) шакллари мавжуд.

Ҳимоянинг юрисдикциявий шакли бузилган ёки низоли ҳуқуқларни ҳимоя қилишда ваколатли давлат органларининг фаолиятида намоён бўлади. Унинг моҳияти шундаки, ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилган шахс ўз ҳуқуқларини тиклаш учун ваколатли давлат органига мурожаат этади.

Асосан бузилган фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунларда ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судловга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳакамлик суди томонидан ҳимоя қилинади. Зеро Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўнинчи бобида кўрсатилишича, “давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди. Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари ва мансабдор шахслар,

⁶⁰ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. // Халқ сўзи, 2005 йил 9 декабрь.

жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”.

Юрисдикциявий шакл ўз навбатида бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг умумий ва махсус тартибларига эга. Умумий қоидаларга кўра фуқаролик ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш суд тартибида амалга оширилади. Фуқаролик-ҳуқуқий низоларнинг асосий қисми фуқаролик судларига тўғри келади. ФПКнинг 31-моддасига мувофиқ фуқаролик судларга тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар (қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно) ФПКнинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда кўриладиган юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва фуқарони ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар, фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар, мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар, тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чақириб иш юритиш) ҳамда қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар тааллуқли бўлади.

Хўжалик судлари томонидан ХПКнинг 23-моддаси талабларига мувофиқ, иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар, якка тартибдаги тадбиркорлар фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир, ташкилотлар ва якка тадбиркорларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш, банкротлик ва бошқа ишлар кўрилади.

Ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари хўжалик судига, бошқалари эса умумий юрисдикция судига тааллуқли бўлган бир неча талаб бирлаштирилган тақдирда, ҳамма талаблар умумий юрисдикция судида кўрилиши керак.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этишда агар тарафларнинг низони ҳакамлик судига ҳал қилиш учун топшириш ҳақидаги келишуви – ҳакамлик битими мавжуд бўлса нодавлат орган ҳисобланган ҳакамлик судлари ишни кўриб ҳал қилади.

Асосий суд ҳимоясининг воситаси даъво ҳисобланади. Даъво деб ҳуқуқни ёки қонун билан кўриқланадиган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида судга ёки бошқа ваколатли ташкилотга муро-

жаат этишга айтилади⁶¹. Баъзи бир ҳолатларда суд ҳимоясининг воситаси ариза ва шикоятлар ҳам ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишнинг махсус тартиби маъмурий тартибдаги ҳимоя ҳисобланади. Бу умумий қоидадан истисно сифатида яъни қонунда бевосита кўрсатилган ҳоллардагина қўлланилади. Маъмурий тартибдаги фуқаролик ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишнинг воситаси бу шикоятдир. У ҳуқуқ бузилган шахс томонидан тегишли ваколатли давлат органига берилади. Баъзи бир ҳолатларда қонунга мувофиқ ҳолда аралаш яъни маъмурий – суд тартибдаги ҳимоя усуллари ҳам қўлланилади. Бунда судга даъво билан чиқишдан олдин ҳуқуқи бузилган шахс судга шикоят билан мурожаат қилишдан олдин давлат бошқарув органига чиқиши лозим бўлади. Буларга патент билан боғлиқ низолар, бошқарув доирасидаги ҳуқуқ бузарликларни ҳал қилиш кабилар киради.

Фуқаролик ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишнинг ноюрисдик шакли давлат ва бошқа ваколатли органга мурожаат этмасдан ҳуқуқи бузилган шахснинг ўзи мустақил, ўз хоҳиши билан ҳаракат қилиши тушунилади.

Бироқ бунда ҳимоя маълум шартлар асосида амалга оширилмоғи лозим. Улар ФКнинг 13-моддасида назарда тутилган. Унга асосан шахснинг ўзи томонидан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқни бузиш даражаси билан баравар бўлиши ҳамда ҳуқуқни бузишга йўл қўйиш учун зарур ҳаракатлар доирасидан чиқиб кетмаслиги лозим. Масалан, истеъмолчи ўзига сотилган нуқсонли товарни ушлаб қолиб, етказилган зарар ва неустойка тўланмагунча қайтариб бермасликка ҳақли бўлади⁶².

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари деганда қонун томонидан мустаҳкамланган мажбурий тусдаги моддий-ҳуқуқий чоралар тушунилади. Ушбу чоралар ёрдамида бузилган (низолашаётган) ҳуқуқларни тиклаш ва ҳуқуқбузарга муайян таъсир ўтказиш амалга оширилади. Уларнинг умумий рўйхати ФКнинг 11-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1) ҳуқуқни тан олиш (масалан, асарнинг, биров томонидан ўзлаштирилиб нашр этилгани тўғрисида низо бўлгани ҳолда, шу асарга нисбатан муаллифликни тан олиш);

⁶¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат, 2001. – 149 б.

⁶² Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 2003. № 3. -20-29 б.

2) ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш (масалан, мулк эгаси ўзининг мулкидан фойдаланиш ҳуқуқининг ҳар қандай равишда бузилишини бартараф этиш ва келгусида мулкдан фойдаланишда ҳалакит бермаслик мажбуриятини бузувчи шахсга юклаш);

3) битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш (ФКнинг 116-125-моддалари талабларига асосан, битим қонун талаб қиладиган шаклга риоя этмасдан тузилса, қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ бўлмаса, муомалага лаёқатсиз деб топилган ва муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан тузилганда, ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқаро томонидан тузилганда, янглишиш таъсирида тузилганда, алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида, қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилганда шунингдек, юридик шахс ҳуқуқий лаёқатидан ташқарида тузилса ҳақиқий эмас деб топилади. Ҳақиқий бўлмаган битим унинг ҳақиқий эмаслиги билан боғлиқ бўлган оқибатлардан ташқари бошқа юридик оқибатларга олиб келмайди ва у тузилган пайтидан бошлаб ҳақиқий эмасдир. Битим ҳақиқий бўлмаганида тарафларнинг ҳар бири бошқасига битим бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши, олинган нарсани аслича (шу жумладан олинган нарса мол-мулкдан фойдаланиш, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат билан ифодаланганда) қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса, агар битим ҳақиқий эмаслигининг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилган бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлаши шарт);

4) давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш (Бу ҳимоя усули фуқаролик қонунчилигида янги киритилган усуллардан бири бўлиб ҳисобланади. Фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган, фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини рўёбга чиқаришига монелик туғдирадиган ҳамда фуқаро зиммасига қонунга ҳилоф равишда қандайдир мажбурият юклатилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар вужудга келтирувчи турли ҳужжатлари (қарорлари) шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқини вужудга келтиради. Бундай ҳужжатларни ҳақиқий эмас деб топиш суд тартибида амалга оширилади. Ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги суднинг

қонуний кучга кирган қарори барча давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурий бўлиб, уни бажариш шарт ҳисобланади. Лекин Ўзбекистон Республикасининг 30 август 1995 йилда қабул қилинган “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунида фуқаро ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан шикоят билан бевосита судга ёки тобелик тартибида юқори турувчи органга ёхуд мансабдор шахсга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлиги кафолатланган);

5) шахснинг ўз ҳуқуқларини ўзи ҳимоя қилиши (мазкур усул ноюрисдикциявий усул ҳисобланиб, ўз ҳуқуқини ҳимоя қилаётган шахсдан ҳимоявий чора-тадбирларни қонун талабларига мувофиқ амалга оширишни талаб этади. Бу ҳолатда охириги зарурат ва зарурий мудофаа чегараларидан четга чиқмаслик, учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмаслик шарт, яъни ФКнинг 13-моддаси талабларига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқни бузишга мутаносиб бўлиши ҳамда ҳуқуқ бузилишининг олдини олиш учун зарур ҳаракатлар доирасидан чиқиб кетмаслиги керак);

6) бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш (масалан, сотилган ашё сотувчи томонидан ихтиёрий равишда топширилмаганида унинг олувчисига мажбурий тарзда олиб бериш);

7) зарарни тўлаш (шахс ҳуқуқи бузилганлиги туфайли кўрган зарарини тўла қопланишини талаб қилиши қонун билан кафолатланади. Зарарларни қоплаш бузилган ҳуқуқ ва манфаатларни уни бузишда айбдор бўлган шахс ҳисобига тиклашдир. Мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ҳолларда кредиторга етказилган зарарни тўлаш мажбурий ҳисобланади);

8) неустойка ундириш (неустойка (жарима ва пеня) мажбуриятларни ўз вақтида, лозим даражада бажарилишини таъминлайдиган муҳим усуллардан биридир. У қонунда ёки шартномада олдиндан белгиланган тарафларга маълум бўлган ва мажбуриятлар бажарилмай қолганда тўланиши лозим бўлган ҳуқуқий чора сифатида намоён бўлади);

9) маънавий зиённи қоплаш (ҳуқуқбузарлик ҳаракати (ҳаракатсизлик) оқибатида жабрланувчининг бошидан кечирган (ўтказган) маънавий ва жисмоний (камситиш, жисмоний оғриқ, зарар кўриш,

ноқулайлик ва бошқа) азоблар маънавий зиён ҳисобланиб, бу азобларнинг хусусияти зиён етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади ҳамда пул билан қопланади);

10) ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш;

11) давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги;

12) қонунда назарда тутилган бошқача усуллар.

Шахс ўз бузилган ҳуқуқи ёки қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ваколатли органга мурожаат қилганда юқоридаги усуллардан бири ёки бир нечасини қўллашни сўраб мурожаат этади.

4-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга тушунча беринг?
2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг ўзига хос хусусиятлари қандай?
3. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг элементлари ҳақида тушунча беринг?
4. Фуқаролик ҳуқуқида шахслар деганда қандай субъектлар назарда тутилади?
5. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини тушунтириб беринг?
6. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг қандай турлари мавжуд?
7. Юридик факт нима?
8. Фуқаролик ҳуқуқларининг амалга оширилиши ҳақида тушунча беринг?
9. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилишнинг қандай усуллари мавжуд?
10. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш юрисдикциявий ва ноюрисдикциявий шакллари деганда нималар тушунилади?

Бешинчи боб

ФУҚАРОЛАР – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ СИФАТИДА

Бобнинг мақсади: *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинувчи ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасида юз беради. Бу муносабатга индивидуал тарзда киришувчи субъект бу жисмоний шахслардир. Ҳуқуқий муносабат авваламбор, инсонлар ўртасидаги алоқа, боғланиш, муносабатдир. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш борасида амалга оширилаётган қатор ислоҳотлар натижасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларидан бири ҳисобланган жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий мақоми ҳам янгича тус олиб бормоқда. Улар ҳаракати учун кенг имкониятлар яратиб берилмоқда. Ўқувчилар ушбу бобни ўзлаштириш орқали жисмоний шахснинг мулкӣ ва номулки муносабатларда иштироки билан боғлиқ назарий ва амалий билимларга эга бўладилар.*

Мазкур бобда фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида фуқаро (жисмоний шахс) тушунчаси, уларнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати тушунчаси, фуқаролар ҳуқуқ лаёқатининг бошланиши ва тамом бўлиши, муомала лаёқати, васийлик ва ҳомийлик, хусусий тадбиркор фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми, фуқароларнинг турар жойи, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш, ҳамда фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш билан боғлиқ қатор масалалар амалдаги норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ва илмий-назарий қоидалар асосида апрофлича очиб берилди.

5.1. Фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида фуқаро (жисмоний шахс) тушунчаси

Мазкур ҳуқуқ субъекти фуқаролик ҳуқуқ назариясида ўзига хос аҳамиятга эгадир. Умуман олиб қараганда мазкур субъект – инсонлардир. Зеро “инсон ва фуқаро” тирик организм бўлиб, бу икки тушунча социал биологик шахс - жамият аъзосига нисбатан қўлланилади⁶³.

“Инсон” ва “фуқаро” тушунчалари гарчи синоним сўзлардек туюлса-да, лекин бу икки тушунча ўртасида фарқлар мавжуд.

⁶³ Матқурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ, 2008. -58 с.

“Инсон” тушунчаси фалсафий тушунчадир. Мазкур тушунча кенг қамровли, бутун дунёда истиқомат қилувчи ибтидоий ёки маданий кўринишда ҳаёт кечиритидан қатъи назар барча инсонларни ўз ичига қамраб олади. Мазкур тушунча “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”да қўлланилган⁶⁴.

Фуқаролик ҳуқуқ нормаларида “инсон” тушунчаси ўрнига “фуқаро” тушунчаси қўлланилган. Лекин бу тушунча фуқаролик ҳуқуқининг мазкур биологик субъектларининг барчасини қамраб олмайди. Зеро “фуқаро” муайян давлатга тегишлилик маъносида ишлатилади. Шу сабабли фуқаролик қонун ҳужжатларида, аниқроғи ФК нормаларида бундан ташқари “жисмоний шахс” тушунчаси ҳам қўлланилади. Бу тушунча кенг маънода ижтимоий ҳаётда субъект сифатида намоён бўлувчи жисмий мавжудлик билан боғлиқ. Шу сабабли ФКнинг 3-боби “Фуқаролар (жисмоний шахслар)” деб номланади ва барча жисмий субъектларни ўз ичига қамраб олади. Фуқаролик ҳуқуқида жисмоний шахс ўзига ҳос ҳуқуқий мақомга эга. Унинг субъектчилиги ҳали инсон сифатида мавжуд бўлмаган ҳолларда ҳам (туғилмасдан олдин меросга эга бўлиш жараёнида) юзага келиши мумкин. Бундай “хусусият” юридик шахс ва давлатда мавжуд эмас.

Айнан мазкур субъектнинг жисмий мавжудлиги, муносабатларда бевосита ўзи иштирок этиши билан ҳам бошқа фуқаролик ҳуқуқи субъектларидан фарқланиб туради, зеро юридик шахс ва давлат жисмий мавжуд бўлмаган, мавҳум субъектлар ҳисобланади ҳамда муносабатларда жисмоний шахс “ёрдамига таяниб” иштирок этади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 16-моддасида фуқаролар (жисмоний шахслар) тушунчаси берилган. Унга асосан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар фуқаро (жисмоний шахс) тушунчасини беради.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг умумий ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги Қонуни⁶⁵ билан белгиланади.

Мазкур моддада фуқаро тушунчаси остида бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг бирлаштирилиши, уларга нисбатан фуқа-

⁶⁴ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. –Тошкент: Адолат, 1999.

⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992. № 9, 338-модда.

ролик ҳуқуқида бир хилдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар белгиланиши, бир хилдаги ҳуқуқий лаёқат ўрнатилганлигини англатади, яъни чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар иштирокидаги мулкӣ ва шахсий номулкий муносабатларда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан бир хил ҳуқуқий мақомда иштирок этадилар. Бунда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан ҳеч қандай чеклашлар белгиланмайди. Қонун ҳужжатларидаги чеклашлар бундан мустасно.

Ҳуқуқ назариясида ҳуқуқ субъектчилиги категорияси мавжуд бўлиб, фуқаролар ҳам фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги мақомига эга ҳисобланадилар. Умумий маънода ҳар қандай шахс фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги мақомига эга бўлиш лозим. Фуқаролик ҳуқуқи субъектчилиги категорияси икки элементдан иборат бўлиб, фуқаролик ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатига бўлинади.

5.2. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати тушунчаси

Жисмоний шахсларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги ҳуқуқий ҳолати ҳуқуқ ва муомала лаёқати категориялари орқали “очиқ” берилади. Фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати бўлиб, у тенг равишда эътироф этилади. Давлат ҳаётнинг моддий шароитларига қараб фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати, яъни муайян ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқатини белгилайди. Ҳуқуқ лаёқатининг белгилари ва мазмуни жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатларидан келиб чиқади.

Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати фуқароларга ўзларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида хилма-хил ҳуқуқий муносабатларга киришишнинг юридик имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида айтилганидек, Ўзбекистон Республикасидаги барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Ушбу қоидага асосланган ҳолда фуқаролик ҳуқуқида фуқаролар ҳуқуқ лаёқатида тенг ҳисобланадилар. Яъни барча фуқароларга бир хилдаги ҳуқуқ ва бурчлар белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни Конституциянинг “Инсон ва фуқароларнинг асосий

ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” номли иккинчи бўлимидаги қатор моддаларда кенг таърифланган ва мустаҳкамланган. Уларда фуқароларнинг мол-мулкка эга бўлиши, мерос олиши, мерос қолдириши, касб ва турар-жой танлаш, фан, адабиёт, санъат асарлари яратиш, тадбиркорлик фаолияти билан ва умуман қонунда тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланиш, шунингдек бошқа кенг мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкинлиги айтилган ва асосий қонун доирасида мустаҳкамланган.

Ҳуқуқ лаёқати ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг субъектлари бўлиш лаёқатини, яъни қонун билан белгиланган ҳар хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш имкониятини белгилайди. Фақатгина ҳуқуқ лаёқати бўлгандагина аниқ субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар пайдо бўлиши мумкинлиги бу категориянинг мазмунини ифодалайди. Ҳар бир фуқаро ҳуқуқ лаёқатига эга. У инсоннинг туғилиши билан пайдо бўлади ва унинг вафоти натижасида тугайди. Фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишида тенглик мавжуд. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддаси ва ФКнинг 17-моддасида белгиланган.

Ҳуқуқ лаёқатининг характери ва мазмуни жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатларидан келиб чиқади ва у фуқароларга ўзларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида хилма-хил ҳуқуқӣ муносабатларга киришишнинг юридик имкониятини беради. Лекин ҳуқуқ лаёқатини инсоннинг кўриш, эшитиш ва шу кабиларга бўлган ҳуқуқлардек, табиий имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқи деб хулоса қилмаслик лозим. Ҳуқуқ лаёқати инсонни туғилганда пайдо бўлгани билан, у табиат томонидан эмас, балки ҳуқуқ меёрларида мустаҳкамланган ҳолда жамият томонидан “инъом” этилади. Демак ҳуқуқ лаёқати ва табиий ҳуқуқ тушунчаси бошқа-бошқа тушунчалар ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати шахсга тегишли муайян фазилат (хусусият) сифатида кўринади⁶⁶. Бу фазилат қонун ҳужжатларидан келиб чиқади ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқатида намоён бўлади. Лаёқат эса юридик имкониятни белгилайди.

Айрим муаллифлар ҳуқуқ лаёқати тушунчасини фуқаронинг руҳий-физиологик ҳолати билан боғлаб, ҳуқуқ лаёқати бу шахснинг муайян қобилияти бўлиб, у руҳий-физиологик ҳолати билан (ёш, руҳият) боғлиқ, бу имконият шахс ўзининг руҳий физиологик белги-

⁶⁶ Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. –М.: 1982. . 141 с.

лари билан ҳуқуқ субъекти сифатида намоён бўлишида кўринишини таъкидлашади⁶⁷.

Ҳуқуқ лаёқати ўзининг аҳамияти ва ҳар қандай бузилишлардан ҳимоя қилиниши билан фуқароларга тегишли муайян субъектив ҳуқуқ эканлигидан далолат беради. Лекин субъектив ҳуқуқ умумий қоидага биноан ҳуқуқ лаёқатидан кичик хажмга эга. Ҳар бир фуқарога мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқларга эга бўлиш учун имконият берилади. Аммо ҳар ким ҳам бундай ҳуқуқларнинг ҳаммасига тўла хажмда эга эмас⁶⁸.

Қонунда белгиланган ҳоллар ва тартибдан ташқари, ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати чекланиши мумкин эмас. Фуқаронинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатидан тўла ёки қисман воз кечиши ҳақидаги, шунингдек ўз ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклашга қаратилган битимлар қонун йўл қўйган ҳоллардан ташқари ўз ўзидан ҳақиқӣ эмас деб ҳисобланади (ФК, 23-модда). Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунчилигига асосан фуқаро жиноят содир этиб озодликдан маҳрум этилганда айрим фуқаролик ҳуқуқлари чекланади. Масалан, турар-жойларни эркин танлаш ҳуқуқи, вакиллик қилиш ҳуқуқи, мулкӣ ҳуқуқларни бевосита амалга ошириш ҳуқуқи ва шу кабилар муайян муддатга чекланади.

5.3. Ҳуқуқ лаёқатининг бошланиши ва тамом бўлиши

Ҳуқуқ лаёқати киши туғилганидан то ўлимигача ундан ажралмайди, у билан бирга бўлади. Янги туғилган чақалоқ ҳам ҳар хил ҳуқуқларга, чунончи, яшаш ҳуқуқи, овқатланиш ҳуқуқи, эркин бўлиш ҳуқуқи каби қатор табиӣ ҳуқуқларга, шу жумладан, ота-оналардан тарбия олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга бўлади. Ақли заиф ва руҳӣ хасталар ҳам ҳуқуқ субъекти бўлиб ҳисобланади. Улар, хусусан, даволаниш, пенсия олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Уларнинг мулкӣ ҳуқуқлари тўлиқ ҳажмда сақланади.

Киши туғилиши билан унинг ҳаёти бошланганидек, туғилиши билан ҳуқуқ субъекти сифатида яшаши ҳам бошланади. Кишининг туғилиш факти муҳим юридик аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли боланинг туғилиши фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлимида (ФХДЁ) давлат рўйхатидан ўтказилади. Рўйхатдан ўтказилмаслик туғилган боланинг ҳуқуқига таъсир этмайди, фақат

⁶⁷ Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. –М.: - 198 с

⁶⁸ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston, 2008. -13-14 б.

унинг ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун зарур ҳаракатларни амалга оширишда қийинчилик туғдиради.

Кишининг ҳуқуқ лаёқати унинг туғилиши билан бошланса ҳам, қонун баъзи ҳолларда ҳали туғилмаган боланинг – келгусидаги ҳуқуқ субъектининг манфаатларини ҳам эътиборга олади ва кўриқлайди. Масалан, қонунга асосан мерос қолдирувчи вафот этган, яъни қонун белгиланган тартибда мерос очилганидан сўнг туғилган болалари ҳам ворис бўла оладилар (ФКнинг 1118-модда). Уй-жой кодексида кўрсатилганидек, фуқароларга уй-жой берилганида, турар-жой ҳажмини белгилашда оилада ҳомиладор аёлларнинг бўлиши ҳам ҳисобга олинади.

Ҳаётнинг бошланиш вақтини қонуний мустаҳкамлаш муҳим амалий аҳамиятли масаладир.

Медицинанинг ривожланиши ўз-ўзидан юридик фан олдига ҳам улкан муаммоларни қўймоқда. Масалан, жуда ҳам жуссаси кичкина, аммо ақли, руҳияти нормал чақалоқлар туғилмоқда. (Масалан, Хитойда оғирлиги 250 грамм, бўйи 15 см.ли чақалоқ туғилган)⁶⁹.

Айрим қонун ҳужжатларида келажакда туғиладиган болани ҳуқуқ ва манфаатларини кўриқлашга қаратилган нормалар мавжуд. Масалан, ФК нинг 1009-моддасида боқувчиси вафот этган тақдирда зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар қаторига марҳумнинг вафотидан кейин туғилган фарзанди ҳам кўрсатилган.

Туғилмаган чақалоқ гарчи ҳуқуқ лаёқатига эга бўлса-да, унга нисбатан татбиқ этиш у тирик туғилганидан бошланади. Агар чақалоқ тирик туғилмаса, ҳуқуқ субъекти сифатида мавжуд бўлмайди ва унинг ҳуқуқ лаёқати тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Япония қонунчилигида жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тўла онадан ажралгандан сўнг бошланади. Агар чақалоқ тез вафот этадиган бўлса ҳам ҳуқуқий муносабат тугашига олиб келмайди. Умуман олганда, ҳуқуқий лаёқат шартли равишда юзага келади⁷⁰.

Жисмоний шахсда тириклик аломатлари мавжуд экан у ўзида ҳуқуқ лаёқатини сақлаб туради. Фуқаронинг бедарак йўқолганлик факти унинг ҳуқуқ лаёқати тугашига олиб келмайди.

Вафот этишининг бир қатор турлари (табиий ўлим, клиник ўлим, бевақт (потологик) ўлим ва бошқалар). Шу билан бирга ўлим қисман ҳам бўлиши мумкин. Бунда организм бутун эмас, балки хужайралар гуруҳи ёки бирор бир аъзонинг (тўқималар никрози) ўлими келиб

⁶⁹ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006. -17 б.

⁷⁰ Вагацума С., Ариидзуми Т. Гражданское право Японии. –М.: 1983. –43-44 с.

чиқади. Ҳуқуқшунослар томонидан анъанавий ўлимнинг икки тури - килиник ва биологик ўлим ажратилади. Юрак ва нафас фаолияти тўхтаган вақтдан бошлаб, клиник ўлим ҳолати келиб чиқади. Бу ҳолатда инсон ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Бу эса унга тиббиёт ходимлари томонидан тиббий ёрдам кўрсатиш мажбурияти сақланишидан далолат беради. Ҳозирги кунда замонавий тиббиёт тирилтириш (реанимация) чора-тадбирлар ёрдамида инсонни ҳаётга қайтариши мумкин. Қон айланишини тўхташига энг сезгир орган – миянинг ўлимидан сўнг секин-аста бошқа органлар тўқималарининг биологик ўлими келиб чиқади⁷¹.

Демак, гарчи фуқаро клиник ўлим ҳолатида бўлса ҳам унинг организмида тириклик аломатларининг мавжудлиги реал ҳолатда вафот этмаганлиги, унинг ҳуқуқ лаёқати барҳам топмаслигига олиб келади. Ҳуқуқ лаёқати киши, яъни ҳуқуқ субъекти вафот этиши ёки вафот этган деб эълон қилиниши билан тамом бўлади.

Вафот этган кишининг то вафотига қадар ихтиёрида бўлган ҳуқуқ ва зиммасидаги мажбуриятларнинг бир қисми (мулкӣ, шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятлари) бекор бўлади, шу билан бирга баъзи мулкӣ ҳуқуқлар ворисларга ўтади. Вафот этиш қатор ҳуқуқӣ оқибатлар туғдирадиган фактдир. Шунинг учун вафот этиш ҳам туғилиш сингари фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлими (ФХДЁ) да оила қонунчилигига мувофиқ қайд этилади.

ФКнинг 36-моддаси талабларига асосан фуқаронинг суд тартибида вафот этган деб эълон қилиниши ҳам унга тегишли ҳуқуқ лаёқатининг барҳам топишига олиб келади. Суднинг фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарори қонуний кучга кирган кун вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг ўлган куни деб ҳисобланади.

Қонунда белгиланган тартибда гувоҳлантирилган вафот этиш ҳолларидан ташқари, қонун фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва вафот этган деб эълон қилиш институтини ҳам белгилайди.

5.4. Фуқароларнинг муомала лаёқати

Муомала лаёқати фуқароларнинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини олиш, амалга ошириш, ўзлари учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқатидир

⁷¹ Матқурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ. 2008. -84 с.

(ФКнинг 22-моддаси). Муомала лаёқатини юридик ҳаракатлар қилиш, яъни қонун бўйича маълум ҳуқуқий оқибатлар қилиш лаёқати деб ҳам таърифлаш мумкин (масалан, шартномалар тузиш, етказилган зарарни тўлаш ва ҳоказолар).

Муомала лаёқатининг ҳуқуқ лаёқатидан фарқи шуки, барча фуқаролар ҳам муомала лаёқатига эга бўлавермайдилар. Муомала лаёқатига эга бўлишнинг шарти шундан иборатки, муомала лаёқатига эга бўлган фуқаролар ақли расолик билан ўз ҳаракатларининг оқибатларини тушуниб ҳаракат қиладилар. Маълумки, янги туғилган бола тўла ҳуқуқ лаёқатига эга бўлса ҳам, ўз ҳаракатлари билан бирорта ҳуқуқ ва мажбурият олмайди. Онгли ҳаракатлар қилиш лаёқати фақат маълум ёшга етгандан кейингина бошланади. Бинобарин, фуқаролик муомала лаёқатининг фуқаро тўла ҳажмда вояга етиш билан вужудга келишини кўрсатади. Вояга етиш 18 ёшга тўлиш билан бошланади. Бу ёшга етиш билан киши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда, жумладан, мулкӣ муносабатларда тўла қатнашувчигина бўлиб қолмай, сиёсий ҳуқуқлар билан бирга, бошқа фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳам олади.

Қонун вояга етиш ёшини белгилаш билан бир қаторда, вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан эътиборан тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлишини ҳам белгилайди (ФКнинг 22-моддаси).

Вояга етган фуқаролар тенг даражада муомалага лаёқатли ҳисобланадилар. Фуқароларнинг муомала лаёқати фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши мумкин. Фуқаронинг муомала лаёқатини чеклашга қаратилган битимлар ўз ўзидан ҳақиқий эмас (ФКнинг 23-моддаси).

Фуқароларнинг муомала лаёқати қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади:

-тўлиқ муомалага лаёқатсизлар (6 ёшгача бўлган болалар, суд томонидан рухий касал ва ақли заиф деб топилганлар);

-қисман муомалага лаёқатлилиқ (6-14 ёшли ҳамда 14-18 ёшли вояга етмаганлар);

-муомала лаёқати чекланганлик;

-тўлиқ муомалага лаёқатлилиқ (ақли расо 18 ёшдан ошган ҳамда эмансипация ҳолати қўлланилганлар ва 18 ёшга етмасдан никоҳ муносабатларига киришган фуқаролар).

Ҳ.Раҳмонқулов 18 ёшгача бўлган вояга етмаганларни қисман муомалага лаёқатли ҳисоблаб уларни икки тоифага бўлади⁷².

Айрим муаллифлар фуқароларнинг муомала лаёқатини тўлиқ муомала лаёқатига эга шахслар, бевосита муомала лаёқатлилар (14-18 ёшгача бўлганлар), чекланган муомала лаёқатига эга шахслар, қисман муомалага лаёқатлилар (14 ёшга тўлмаган ёш болалар), тўлиқ муомалага лаёқатсиз шахслар каби гуруҳларга бўлишни таклиф этадилар⁷³.

Ҳар бир муомалага лаёқатлилиқ гуруҳи ўзига хос хусусиятлари, фуқаролик муомаласида иштироки билан бир-биридан ажралиб туради.

Тўлиқ муомалага лаёқатсизлик.

6 ёшгача бўлган болалар ҳамда суд томонидан руҳий касал ва ақли заиф деб топилганлар тўлиқ муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар. Муомала лаёқати битим тузиш ва делект лаёқатдан иборат бўлганлиги сабабли 6 ёшли болалар ҳар икки лаёқатга ҳам эга эмаслар. Зеро, мазкур кичик ёшли болаларнинг юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни амалга ошириши ФК нормаларида назарда тутилмаган. Улар номидан ота-оналари, фарзандликка олувчилар ва васийлар юридик ҳаракат қиладилар.

Руҳий касаллар ва ақли заифлар тўла ҳажмда муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар.

Ақли норасолик мия фаолиятининг бузилишидир. Ақли норасолик юридик ва тиббий мезонларга эга. Юридик мезон қонунда ўз ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)нинг жамиятга хавфини ва далилий тавсифини ҳис эта олмаслик ёки уларни бошқара олмаслик сифатида шаклланади, у интеллектуал ва иродавий белгиларга эга. Шахсни ақли норасо деб топиш асоси тиббий мезонга боғлиқ. У сурункали руҳий касаллик, руҳий ҳолатни вақтинча ўзгариши, ақли заифлик ва бошқа турдаги руҳий бузилишлардан иборат⁷⁴.

Онгли ҳаракатлар қилиш ва ўз ҳаракатларининг юридик оқибатларини ҳисобга олиш лаёқати (муомала лаёқати)га, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли эга бўлмаган фуқаро - муомала лаёқатига эга эмас деб танилиши мумкин. Ҳар қандай руҳий касаллик ёки ақли заифлик фуқарони онгли ҳаракатлар қилиш ва фуқаролик

⁷² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston, 2008. -19 б.

⁷³ Н.Ашурова Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ, 2008.-37 б., Кузнецова Л.Г. Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1968. –15-16 б.

⁷⁴ Шамсиев Э.С. Искандаров А.И. Зуфаров Р.А. Талимбеков В.К. Суд тиббий фанлари. -Тошкент, ТДЮИ, 2004. –254-255 б.

муомаласида қатнашиш лаёқатидан маҳрум қилмайди. Руҳий ҳолат бузилиши фактининг ўзигина кишини муомалага лаёқатсиз деб топишга асос бўлмайди. ФКда кўрсатилишича, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган фуқаро суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилиши мумкин, шу муносабат билан унга нисбатан васийлик белгиланади (ФКнинг 30-моддаси). Таъкидлаш жоизки, юқоридаги асосларга кўра фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш учун фуқаро 18 ёшга тўлган бўлиши зарур.

Руҳий касални ёки ақли заиф кишини суд томонидан тайинланган психиатор (руҳшунос)ларнинг иштироки билан бўладиган махсус комиссия томонидан кўриб текшириш ва унинг натижалари ҳақида далолатнома тузиш суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариш учун асос бўлади. Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро номидан битимларни васийлари тузадилар.

Фуқаронинг муомалага лаёқатсиз деб топилишига сабаб бўлган асослар бекор бўлса, суд уни муомалага лаёқатли деб топади ва белгиланган васийликни бекор қилади (ФКнинг 30-моддаси).

Қисман муомалага лаёқатлилиқ. Мазкур лаёқат икки тоифага бўлинади. 6-14 ёшгача бўлган вояга етмаганлар ҳамда 14-18 ёшли вояга етмаганларнинг муомала лаёқати.

Олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар (кичик ёшдаги болалар) қисман муомалага лаёқатли ҳисобланадилар.

Олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган болалар:

- 1) майда маиший битимлар;
- 2) текин манфаат кўришга қаратилган, нотариал гувоҳлантириш ёки давлат рўйхатидан ўтказишни талаб қилмайдиган битимлар;
- 3) қонуний вакил ёки унинг розилиги билан учинчи шахс томонидан муайян мақсад ёки эркин тасарруф этиш учун берилган маблағларни тасарруф этиш борасидаги битимларни амалга оширишга ҳақлидирлар (ФКнинг 29-моддаси).

Мазкур ёшдаги болаларда гарчи делект лаёқат бўлмаса-да (ФКнинг 993-моддаси), лекин ФКнинг 29-моддасига асосан битим тузиш лаёқатининг унсурлари мавжуд бўлади. Шу сабабли ҳам уларни қисман муомалага лаёқатли деб ҳисоблаш мумкин.

Майда маиший битим тушунчаси фуқаролик қонунчилигида бўлмаганлиги боис, унинг тушунчаси турлича талқин этилади.

Майда маиший битим хусусиятлари билан боғлиқ қатор фикр-мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, улар ёш болаларнинг ёки оила аъзоларининг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилганлиги⁷⁵, юқори бўлмаган баҳода тузиладиган, нақд тўланадиган, тузилган заҳоти ижро этиладиган ва кундалик эҳтиёжларни қондирадиган битимлар эканлиги⁷⁶, Республикада ўрнатилган энг кам иш ҳақи доирасида бўлиши лозимлиги⁷⁷ ва бошқалар.

Н.Ашурова эса кичик ёшдаги болалар мустақил туза оладиган майда маиший битим деганда, бола ёки унинг оила аъзоларининг одатдаги, ҳар кунги эҳтиёжини қондиришга қаратилган, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидаги баҳодан ортиқ бўлмаган, тузилиши билан ижро этиладиган битим тушунилишини таъкидлайди⁷⁸.

Умумий маънода майда маиший битим дейилганда фуқароларнинг кундалик маиший эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ва суммаси юқори бўлмаган битимлар тушунилади. Масалан, кундалик эҳтиёж учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилиш, мактаб ўқувчиларининг ўқув қуролларини сотиб олишлари.

Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар учун битимларни уларнинг номидан ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Бировга етказилган зарарлари учун ҳам кичик ёшдаги болалар жавобгар бўлмайдилар. Улар учун ота-оналари ёки бошқа назоратчилари жавобгардир. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганларнинг банкларга омонат қўйиш ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқлари қонун билан белгиланади.

Қисман муомалага лаёқатлилиқнинг иккинчи тоифасига 14-18 ёшли вояга етмаганларга тегишли муомала лаёқати мансубдир. 14-18 ёшли вояга етмаганлар ўсмирлар ҳисобланиб, уларнинг битим тузиш имконияти кенгайиши билан бирга ФКнинг 27-моддаси талабларига асосан муайян даражада фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳам юкланади ҳамда ФКнинг 994-моддасига асосан делект лаёқат (зарар етказганлик учун жавобгарлик) мустақил жавобгар бўладилар.

⁷⁵ Гражданское право. Учеб.: В 3 т. Т. 1. –6-е изд. Отв. Ред. А.П.Сергеева Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 2003. –122 с.

⁷⁶ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой (постатейный). Изд 2. –М.: Инфра – М. 2003. –95 с.

⁷⁷ Юлдашева Ш. Фуқаролик ва оила ҳуқуқида васийлик ва ҳомийликнинг моҳияти ва уни амалга ошириш шартлари. Юрид.фан.номз. Дисс... -Тошкент, 2005.

⁷⁸ Ашурова Н.А. Вояга етмаганларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироқи. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: 2008. -11 б.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар (ўсмирлар) қисман муомалага лаёқатли бўлиб, қонуний вакиллари (ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки ҳомийлари)нинг розилиги бўлган тақдирда ўз ҳаракатлари билан ҳуқуқ ва мажбуриятлар олишлари мумкин.

Ўсмирлар битимларни ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки ҳомийларининг розилиги билан тузадилар. Аммо улар мустақил равишда ФКнинг 29-моддасида назарда тутилган битимлардан ташқари ўзларининг иш ҳақлари ёки стипендияларини тасарруф қилишга, ўз асарлари, ихтироларига бўлган муаллифлик ҳамда ихтирочилик ҳуқуқларини, ўз кашфиётларига бўлган ҳуқуқларини амалга оширишга, кредит муассасаларига маблағлар қўйиш ва уларни тасарруф этишга, шунингдек, майда маиший битимларни тузишга ҳақлидирлар. Улар 16 ёшдан кооперативларга аъзо бўлиб киришлари мумкин.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд қонуний вакиллари ёхуд васийлик ва ҳомийлик органининг илтимосномасига кўра ўсмирнинг ўз иш ҳақи ёки стипендиясини мустақил тасарруф қилиш ҳуқуқини чеклаши ёки бу ҳуқуқдан маҳрум этиши мумкин (ФКнинг 27-моддаси 8-банди).

Ўсмирлар бошқа шахсларга етказилган зарарлари учун ФК билан белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Зеро улар ўзлари тузган битимлар бўйича мустақил равишда мулкий жавобгар бўладилар. Бундан ташқари ФКнинг 994-моддасига асосан, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар етказилган зарар учун умумий асосларда мустақил жавобгар бўладилар. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганнинг зарарни қоплаш учун етарли мол-мулки ёки бошқа даромад манбалари бўлмаган тақдирда, зарар тўлиғича ёки унинг етишмаган қисми вояга етмаганнинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки васийи томонидан, агар улар зарар ўзларининг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, тўланиши лозим.

Агар ҳомийликка муҳтож ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган тегишли тарбиялаш, даволаш муассасасида, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муассасасида ёки қонунга кўра унинг ҳомийси ҳисобланувчи бошқа шунга ўхшаш муассасада турган бўлса, бу муассасалар, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, зарарни тўлиғича ёки унинг етишмайдиган қисмини тўлашлари шарт. Зарар етказган вояга етганида ёхуд у

вояга етмасидан унда мол-мулк ёки зарарни тўлаш учун етарли даромад манбалари пайдо бўлганида ёхуд у вояга етмасидан муомала лаёқатига эга бўлганида ота-она (фарзандликка олувчилар), ҳомий ва тегишли муассасанинг зарарни тўлаш бўйича мажбурияти тугайди.

Муомала лаёқати чекланганлик. Қонун баъзи ҳолларда вояга етган фуқароларнинг муомала лаёқатини чеклаш ҳолларини назарда тутаяди, чунончи, ФКнинг 31-моддасида кўрсатилишича, спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини сууистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўяётган фуқаронинг муомалага лаёқати ФПКда белгиланган тартибда суд томонидан чеклаб қўйилиши мумкин. Лекин, буларни у майда маиший битимларни истисно қилганда, битимларни ҳомийнинг розилигисиз тасарруф эта олмайди. Муомала лаёқатини чеклаш учун асос спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини сууистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиш ҳисобланади. Шунда ҳам манфаатдор шахслар судга мурожаат этсагина суд шахсининг муомала лаёқатини чеклаши мумкин.

Агар фуқаро спиртли ичимлик ёки наркотик моддаларни сууистеъмол қилишни ташласа, суд унинг муомалага лаёқати чекланганлигини бекор қилади. Суд қарорига асосан унга нисбатан белгиланган ҳомийлик ҳам бекор қилинади.

Тўлиқ муомалага лаёқатлилик. Ақли расо, 18 ёшдан ошган ҳамда эмансипация ҳолати қўлланилганлар ва 18 ёшга етмасдан никоҳ муносабатларига киришган фуқаролар тўлиқ муомалага лаёқатли ҳисобланадилар.

60-йиллар ўртасида кўпчилик давлатларда вояга етганлик ёшини 21 ёшдан 18 ёшга туширилиши тўғрисида қонун қабул қилинган. Германияда вояга етган деб 18 ёшнинг охири куни тугагандан сўнг ҳисобланади. Швейцарияда 20 ёш, Англияда 18 ёшнинг 1-кунидан шахс вояга етган ҳисобланади. АҚШда штатларга қараб, 18 ёшдан 21 ёшгача вояга етганлик белгиланади¹, Японияда бу бу ёш 20 ёш², Францияда 21 ёш³, Австрияда 19 ёш⁴ қилиб белгиланган.

Вояга етмаганлар гарчи муомала ёшига етмаса-да айрим қонунда белгиланган ҳолларда тўлиқ муомала лаёқатига эга

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств Ч.1. отв.ред. Р.Л.Нарышкина. –М.: Международные отношения., 1983. –85 с.

² Вагацума С., Ариидзуми Т.. Гражданское право Японии.-М.: Прогресс, 1983.-50 с.

³ Французский Гражданский кодекс. –М.: изд-во. НКЮ СССР, 1941. -118 с.

⁴ Умаров Т. Халқаро хусусий ҳуқуқ: жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати. –Тошкент: Ижод дунёси, 2003. -36 б.

бўладилар. Айнан шу қонунда белгиланган ҳоллар ФКнинг 22-моддасида белгиланган никоҳга киришиш муносабати ва ФКнинг 28-моддасида белгиланган эмансипация ҳолати ҳисобланади.

ФКнинг 22-моддасига мувофиқ, вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан эътиборан тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлади. Никоҳ ёши Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 15-моддасида эркаклар учун-18 ёш, аёллар учун 17 ёш ҳисобланади. Никоҳ тузиш натижасида эга бўлинган муомала лаёқати ўн саккиз ёшга тўлмасдан туриб никоҳ бекор қилинган тақдирда ҳам тўла сақланиб қолади. Никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганида вояга етмаган эр (хотин) суд белгилаган пайтдан бошлаб тўла муомала лаёқатини йўқотганлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

“Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 11-моддасига асосан, вояга етгунча қонунга мувофиқ тўла муомалага лаёқатли деб эътироф этилган (эмансипация) бола ўз ҳуқуқларини, шу жумладан ҳимояга бўлган ҳуқуқини мустақил амалга оширишга ҳамда мажбуриятларини мустақил бажаришга ҳақлидир.

Ўн олти ёшга тўлган вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган бўлса ёки ота-онаси, фарзандликка олувчилари ёхуд ҳомийсининг розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, у тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиниши мумкин. Зеро тадбиркорлик фаолияти фуқароларнинг битим тузиш лаёқати ва деликт лаёқати билан боғлиқлиги, унда оқибатига жавоб бериш, ҳаракатнинг ҳуқуқий аҳамиятини англаш, мустақил юридик ҳаракатлар қилиш каби белгиларнинг мавжудлиги тўлиқ муомала лаёқати билан фаолиятни амалга ошириш заруратини туғдиради.

Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги билан васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд, бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори билан амалга оширилади. Ота-она, фарзандликка олувчилар ва ҳомий эмансипация қилинган вояга етмаганнинг мажбуриятлари бўйича, хусусан, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлмайдилар. Эмансипация ҳолатининг қўлланилишининг моҳияти шундаки, у вояга етмаганларни қонуний тадбиркорлик фаолиятини мустақил амалга оширишда, йирик битим-

лар тузиш ёки ўз пул маблағларини бошқа йўллар билан сарфлаш борасида қонуний вакиллардан мустақил қилади¹.

“Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасига асосан, ҳар бир бола ўзининг ёши, соғлиғининг ҳолати ва касбий тайёргарлигига мувофиқ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда меҳнат қилиш, фаолият турини ва касбни эркин танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқига эга.

МКнинг 246-моддасига асосан ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар билан тузилган меҳнат шартномасини иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга, меҳнат шартномасини бекор қилишнинг умумий тартибига риоя қилишдан ташқари, маҳаллий меҳнат органининг розилиги билан йўл қўйилади.

Ота-оналар ва васийлар (ҳомийлар), шунингдек, меҳнатни муҳофаза қилиш устидан назорат қилувчи органлар ҳамда вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар, агар ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар бажараётган ишни давом эттириш улар соғлиғига зиён қиладиган ёки уларга бошқача тарзда зарар етказадиган бўлса, бундай шахслар билан тузилган меҳнат шартномасини бекор қилишни талаб этишга ҳақлидирлар (МКнинг 247-моддаси).

5.5. Васийлик ва ҳомийлик

Муомалага лаёқатсиз фуқаро шахсини, унинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун, шунингдек қонунда назарда тутилган ҳолларда мулкӣ ҳуқуқларини кўриқлаш учун васийлик ва ҳомийлик белгиланади.

Васийлик шундан иборатки, бунда муомалага лаёқатсиз шахс – ўн тўрт ёшга тўлмаган фуқаролар, руҳий касал ва ақли заифлар номидан васий сифатида ҳаракат қилади ҳамда ўзининг ҳаракатлари билан васийликка олинган шахс учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар туғдиради.

Ҳомийликда ҳомийлар қисман муомала лаёқатига эга бўлган шахсларга (ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган фуқароларга) ўз ҳуқуқларини амалга ошириш, мажбуриятларни бажаришда ёрдам кўрсатадилар, шунингдек уларни учинчи шахсларнинг баъзан бўлиши мумкин бўлган ёмон ниятли ҳаракатларидан сақлайдилар. Ҳомийлик баъзи ҳолларда жисмоний камчиликлари бўлган, масалан,

¹ Раев В. Пределы прав несовершеннолетних эмансипированных граждан. // Российская юстиция. 1998. №8. –С.51.

кўзи ожиз (кўрлик), майиблик сабабли ўз ҳуқуқларини ўзлари амалга ошира олмайдиган ва ҳимоя қила олмайдиган тўла муомала лаёқатига эга бўлган шахсларга нисбатан ҳам белгиланади. Бундай шахсларга нисбатан ҳомийликнинг вазифаси ҳуқуқлар олиш ёки уларни амалга ошириш билан боғлиқ турли ҳаракатларни улар учун бажаришдан иборат.

Боланинг ота-онаси олти ойдан ортиқ муддатда бўлмаган ҳолларда, агар боланинг манфатлари учун зарур бўлса, уларга нисбатан ҳам васийлик ва ҳомийлик белгиланади².

Маҳаллий органлар васийлик ва ҳомийлик органлари бўла олади. Улар вояга етмаганларга нисбатан васийлик ҳаракатларини амалга оширишни ёш болаларга нисбатан *халқ таълим бўлимларига*, руҳий касал ва ақли заифларга нисбатан *соғлиқни сақлаш бўлимларига*, васийликка олинувчиларнинг бошқа тоифаларига нисбатан эса *ижтимоий таъминот бўлимларига* юклайдилар. Васийлик ва ҳомийлик қишлоқ жойларида фуқаролик йиғинлари томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида яшайдиган, ота-онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаган фуқароларига ва соғлиғи туфайли ўз ҳуқуқини мустақил равишда амалга ошира олмайдиган, ўз мажбуриятларини бажара олмайдиган Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаган фуқароларига васийлик ва ҳомийлик фаолиятини амалга ошириш Ўзбекистон Республикасининг консуллик идоралари зиммасига юкланади. Агар васийликка олинувчининг мулки у турган жойда бўлмаса, икки васий: бири – унинг ўзига нисбатан, иккинчиси – васийликка олинган шахснинг мулкига нисбатан тайинланиши мумкин.

Ота-оналар васийлик ва ҳомийлик вазифаларига алоҳида тайинланмай, васийлик ва ҳомийлик қонун бўйича бажарадилар. Ота-оналари бўлмаган тақдирда ёки улар амалда бу вазифани бирорта сабаб, масалан, камокда ёки шифохонада бўлиши туфайли бажара олмасалар ёки ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлган бўлсалар, васийлик ва ҳомийлик органлари васий ва ҳомийни, биринчи навбатда, васийликка олинувчига ёки ҳомий тайинланаётганга яқин шахслардан бирига тайинлайди.

Муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахслар, суд томонидан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинганлар ёки

² Юлдашева Ш. Васийлик ва ҳомийлик институтлари.// Ёш олимлар илмий тўплами. №1. -Тошкент: ТДЮИ, 2002. –Б. 54-59.

ота-оналик ҳуқуқи чекланганлар собиқ фарзандликка олувчиларнинг фарзандликка олганлиги Оила кодексининг 169-моддасига мувофиқ бекор қилинган шахслар (яъни, ўз зиммаларидаги мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаётган ёки уларни лозим даражада бажармаётган, ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилаётган, фарзандликка олинганларга нисбатан, шафқатсизлик билан муомалада бўлаётган, муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубтало бўлган шахслар) қонун билан зиммаларига юкланган мажбуриятларни лозим даражада бажармаганликлари ёки ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилганликлари учун васийлик (ҳомийлик) вазифаларидан четлатилган шахслар, руҳий ёки наркологик муассасаларда рўйхатда турганлар, қасддан содир этган жинояти учун илгари ҳукм қилинган шахслар васий ва ҳомий қилиб тайинланиши мумкин эмас (Васийлик ва Ҳомийлик тўғрисидаги Низомнинг 8-банди)³.

Васий ва ҳомийнинг асосий вазифаси васийликка олинувчининг шахси ва мулки юзасидан ғамхўрлик қилишдан, васийликка олинувчининг манфаатларини қўриқлашдан иборат. Бинобарин, васийликка олувчи ўзига ишонилган мулкдан ўзи учун ҳеч қандай фойда олмаслиги лозим. У васийликка олинган шахсни асраш ва унинг мулкни идора этиш харажатинигина ундиришга ҳақли. Умумий қоида бўйича васийлик ва ҳомийлик вазифалари бепул бажарилади. Васий ва ҳомий ўз васийлиги ёки ҳомийлигидаги шахсга таъминот беришга мажбур эмас. Васий ва ҳомийнинг ўз васийлиги ёки ҳомийлигидаги шахснинг таъминоти учун қилган харажатлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ушбу шахснинг маблағи ҳисобидан қопланади, бу маблағ етарли бўлмаган тақдирда эса, унинг таъминоти учун васийлик ва ҳомийлик органлари нафақа тайинлаши мумкин.

Васий васийликка олинган шахс томонидан битимлар тузишга ҳақли, лекин васийликка олинувчининг мулкий аҳволига ёмон таъсир этадиган битимлар тузишда васийлик органларининг розиликлари билан иш қилиш лозим. Нотариал гувоҳлантиришни талаб қиладиган шартномалар тузиш, васийликка олинган шахсга қарашли мулкий ҳуқуқлардан воз кечиш, мулкни тақсимлаш ва шу каби ҳаракатлар учун васийлик органларининг розилиги зарур. Ёш болаларга қарашли иморатларни сотиш учун васийлик органларидан махсус рухсат олиниши керак.

³ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

Васий васийликка олинган шахснинг ўзи билан ва унинг номи-дан ўзининг яқин кишилари билан битимлар туза олмайди, чунки бунда васийликка олинувчининг манфаатларига зарар келтириб, ўзига яқин кишиларнинг манфаатларига устунлик бериш хавфи бор.

Васий вояга етмаганларнинг тарбияланишлари, соғликлари ҳақида ғамхўрлик қилишга ва улар билан бирга туришга мажбур. Руҳий касалларнинг васийлари эса, уларни даволаш ва соғликларига мувофиқ шароитда асраш тадбирларини таъминлашлари лозим.

Ҳомийлар ғамхўрлик қилиш учун ўзларига ишонилган шахсларга, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишларида ёрдам кўрсатадилар, уларни учинчи шахсларнинг ёмон ниятли ҳаракатларидан сақлайдилар. Битим тузиш учун васийлик ва ҳомийлик органларининг розиликлари талаб қилинмаган ҳолларда, битимлар тузишга розилик бера оладилар.

Васийлар ва ҳомийлар ўз ҳимояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар билан муносабатларда, шу жумладан, судларда ҳам махсус ваколатларсиз ҳимоя қила оладилар (ФК, 32-модда).

Васийлик ва ҳомийлик билан боғлиқ бўлган муносабатларга оид асосий қоидалар Оила кодекси ҳамда васийлик ва ҳомийлик органлари тўғрисидаги Низом билан тартибга солинади.

5.6. Хусусий тадбиркор фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми

Маълумки, тадбиркорлик фаолиятининг субъекти жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин. ФКнинг тегишли нормаларида, чунончи, 18-модданинг талабига кўра, фуқаролар мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари деҳқон ва фермер хўжалиги ташкил этишлари, тадбиркорлик ҳамда қонунда тақиқланмаган бошқа фаолият билан шуғулланишлари, шунингдек ёлланма меҳнат асосида фаолият юритишлари мумкинлиги белгиланади.

Умумий қоида бўйича, фуқаролар 18 ёшга тўлиб, тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлгач, хусусий тадбиркорлик билан шуғулланишга ҳақли. Бироқ ФКнинг 28-моддасига асосан 16 ёшга тўлган вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган бўлса, ёки онаси, фарзандликка олувчилари ёхуд ҳомийсининг розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, у тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиниши мумкин.

Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги билан васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори билан амалга оширилади. Ота-она, фарзандликка олувчилар ва ҳомий эмансипация қилинган вояга етмаганнинг мажбуриятлари бўйича, хусусан, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар бўйича, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлмайдилар. Эмансипация қилинган вояга етмаган тадбиркорга нисбатан ФКнинг 27-моддаси 1-2-банди қўлланилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24 май 2006 йилдаги № ПҚ-357 сонли “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида”ги Қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан, якка тадбиркор давлат рўйхатидан ўтказилади⁴.

Тижорат фаолияти учун мўлжалланган товарларни олиб келувчи юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби ва муддатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 2 сентябрдаги 413-сон қарори билан тасдиқланган Низом билан тартибга солинади⁵.

Агар тадбиркор махсус рухсатнома талаб этиладиган фаолият тури билан шуғулланиш истагини билдирса, тегишли органларнинг хулосасини ҳам тақдим этиши лозим. Юридик шахс бўлмасдан ўз фаолиятини амалга оширувчи хусусий тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказилган жисмоний шахсга у, албатта, давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома берилади ва тегишли ҳудудий солиқ органида қайд этилади. Шу пайтдан бошлаб фуқаро тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Унинг фаолиятига нисбатан ФКнинг тижорат ташкилотлари бўлган юридик шахслар фаолиятини тартибга солувчи қоидалари қўлланилади. Давлат рўйхатидан ўтмасдан туриб хусусий тадбиркорлик билан шуғулланганлик учун қонунларда тегишли жавобгарлик мавжуд.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 34-35-сон, 395-модда.

Якка тадбиркор кредиторларнинг у тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган талабларини қаноатлантиришга қодир бўлмаса, бундай тадбиркор белгиланган тартибда банкрот деб топилиши мумкин. Якка тадбиркорни банкрот деб топиш расм-русмларини амалга ошириш жараёнида унинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятлари бўйича кредиторлари ҳам ўз талабларини қўйишга ҳақли. Мазкур кредиторларнинг ушбу тартибда қўйилган талаблари якка тадбиркор банкрот деб топилганидан кейин ҳам ўз кучини сақлаб қолади (ФКнинг 26-моддаси).

Хусусий тадбиркорга берилган гувоҳнома муддати тамом бўлганида, қонунга номувофиқ фаолият юритганда, жумладан, рухсат олиш асосида шуғулланиш лозим бўлган фаолият билан рухсатсиз шуғулланганда хусусий тадбиркорлик ҳуқуқи бекор бўлади. Хусусий тадбиркор ўз хоҳишига кўра гувоҳномада кўрсатилган муддатдан олдин ҳам тадбиркорлик фаолиятини тўхтатишга ҳақли.

5.7. Фуқароларнинг турар жойи

Фуқаронинг доимий турар жойи фуқаролик ҳуқуқи учун муайян аҳамиятга эгадир. Фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади, деб кўрсатилади. Ўн тўрт ёшга тўлган вояга етмаганларнинг (кичик ёшдаги болаларнинг) ёки васийликда бўлган фуқароларнинг қонуний вакиллари, ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки васийлари яшайдиган жой вояга етмаганлар ёки васийликда бўлган фуқароларнинг яшаш жойи ҳисобланади (ФК, 21-модда).

Фуқароларнинг доимий яшашига мўлжалланган, белгиланган санитария, ёнғинга қарши, техник талабларга жавоб берадиган, шунингдек белгиланган тартибда махсус уйлар (ётоқхоналар, вақтинчалик уй-жой фонди уйлари, ногиронлар, фахрийлар, ёлғиз қариялар учун интернат-уйлар, шунингдек болалар уйлари ва бошқа махсус мақсадли уйлар) сифатида фойдаланишга мўлжалланган жойлар турар жой деб ҳисобланади (Уй-жой кодексининг 9-моддаси).

Турар жой танлаш ҳуқуқи муомалага лаёқатли фуқаронинг ўзи томонидан белгиланади. Турар жой танлаш ҳуқуқи фақат қонунда назарда тутилган ҳоллар ва тартибдагина, масалан, озодликдан маҳрум қилиниши ҳолларида махсус ижозат олиш йўли билан жойлашиш мумкин ҳудудларда чекланиши мумкин.

Фуқаронинг турар жойи қонунга мувофиқ кўп ҳолларда ҳуқуқий аҳамиятга эга. Чунончи, фуқаролик даъволари билан, қоидага кўра жавобгарнинг турар жойи ҳудудидаги судга мурожаат қилинади. Аммо баъзи даъволар, масалан, алимент ундириш, зарарни тўлатиш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг турар жойидаги судга билдирилиши мумкин. Мажбуриятларнинг кўп қисми қарздорнинг турар жойида, пул мажбуриятлари эса – кредитор турган жойда ижро этилади. Мерос қолдирган шахснинг охириги доимий турар жойи бўйича мерос очилади ва ҳоказо.

Турар жой билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар асосан Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси орқали тартибга солинади.

5.8. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш

Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати унинг ўлими натижасида батамом тугайди. Аммо ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган ноаниқликларни бартараф этиш учун шу ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларидан бири бўлган фуқаро айрим сабабларга кўра доимий яшаш жойидан узоқ муддатга кетиб қолганда, унинг ҳақиқий яшаш жойини аниқлаш имконияти бўлмаса, бундай ҳолларда бедарак йўқолган деб топилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида, умуман, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида ҳам бедарак йўқолган деб топиш институти катта амалий аҳамиятга эга. Бу институт бедарак йўқолган фуқаронинг қариндошлари ва бошқа манфаатдор шахсларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари таъминланишини кафолатлайди.

Фуқарони бедарак йўқолган деб топилиши тўғрисидаги институтнинг мавжуд бўлиши қарздор фуқаронинг, эр ёки хотиннинг, шунингдек, қариндош уруғлардан бирортасининг узоқ муддат давомида доимий яшаб турган жойида бўлмаслиги, қаерда эканлигининг аниқлаш имконини йўқлиги туфайли вужудга келиши мумкин бўлган ҳуқуқий ноаниқликни бартараф қилиш учун зарурлиги билан боғлиқдир⁶.

Турмушда шундай воқеалар ҳам бўладики, баъзан фуқаро ўзининг доимий яшаш жойига узоқ муддат келмай кўяди. У ўзининг қаерда турганлиги тўғрисида бирорта маълумот ҳам юбормайди. Унинг қаерда яшаётганини ёки қаерга кетганини аниқлашга қаратил-

⁶ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston., 2008. -41 б.

ган барча ҳаракатлар беҳуда кетади. Унинг тирик ёки ўликлигини аниқлаш мумкин бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳам ҳуқуқий муносабат қатнашчиси бўлган фуқаронинг анча вақт йўқолиб кетиши унинг ҳуқуқий муносабатдаги тақдирига таъсир қилмаслиги керак. Одатда, бундай фуқаронинг доимий яшаб турадиган жойида қандайдир мулклари қолади. Бу шахс бирор-бир мажбуриятда қарздор ёки кредитор бўлиши мумкин. У, шунингдек ҳуқуқ ва мажбуриятнинг эгаси бўлгани учун бошқа кишиларнинг шахси билан бевосита боғлиқ бўлиши, чунончи, никоҳда бўлиши, ота-оналик ҳуқуқ ва мажбуриятига эга бўлиши ҳам мумкин. Фуқаронинг узоқ вақт доимий турар жойига қайтиб кела олмасдан бедарак йўқолиб кетиши кўп вақтга чўзилиб кетмаслиги керак. Чунки давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг бундай беқарорлигига бефарқ қарай олмайди. Бедарак йўқолган фуқаронинг яқин кишиларининг, кредиторларининг, давлатнинг ва ниҳоят ўзининг шахсий манфаатлари, бундай ноаниқлик ва беқарорликларнинг тугатилишини талаб этади.

Башарти бедарак йўқолган фуқаро ўлган бўлса, унинг бирор-бир ҳуқуқий муносабатда бўлиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, унга тегишли бўлган ҳуқуқ ва бурчлар бошқаларга ўтиши керак. Манфаатдор шахслар эса, унинг ворисларига нисбатан ўзларининг тегишли эътироз ва даъволарини билдириш имкониятига эга бўлишлари лозим.

Фуқаролик кодексининг 33-моддаси биринчи қисмида бедарак йўқолган деб топиш тўғрисида умумий қоидалар берилади. Унга асосан, агар фуқаронинг қаердалиги ҳақида унинг яшаш жойида бир йил давомида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг ариза-сига мувофиқ суд бу фуқарони бедарак йўқолган деб топиши мумкин. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш унинг фуқаролик ҳуқуқларини бекор қилмайди. Аксинча, бедарак йўқолган деб топилган фуқаронинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун зарур чоралар амалга оширилиши талаб қилинади.

Бедарак йўқолган деб топилган фуқаронинг мол-мулкни доимий суратда бошқариб туриш зарур бўлса, бу мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ васийлик ва ҳомийлик органи томонидан белгиланадиган ва ушбу орган билан тузиладиган ишончли бошқарув тўғрисидаги шартнома (ФКнинг 49-боби) асосида иш олиб борадиган шахсга топширилади. Бу мол-мулкдан бедарак йўқолган шахс қонунга мувофиқ боқиши керак бўлган фуқароларга таъминот берилади,

унинг солиқлар ва бошқа мажбуриятлар бўйича қарзлари тўланади (ФК, 34-модда).

Манфаатдор шахсларнинг аризалари бўйича васийлик ва ҳомийлик қилувчи орган бедарак йўқолган фуқаронинг мулкини кўриқлаш учун, шунингдек унинг мулкини идора этиш учун, унинг қаерда эканлиги тўғрисидаги охириги маълумот олинган кундан эътиборан бир йил ўтишини кутмасданок мулкка бошқарувчи тайинлаши мумкин.

Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш бошқа ҳуқуқий оқибатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Масалан, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш топшириқ шартномасининг бекор бўлишига асос бўлади. Агар фуқаро жинойт қилган ёхуд алиментларни ундириши иши бўйича қидирувдан яшириниб юрган бўлса, бундай ҳолларда у бедарак йўқолган деб топилмайди.

Бедарак йўқолган деб топилган фуқаро қайтиб келган ёки унинг турар жойи аниқланган тақдирда, суд унинг бедарак йўқолган деб топиш ҳақидаги қарорни бекор қилади. Суднинг қарори асосида фуқаронинг мол-мулкини бошқариш бекор қилинади (ФК, 35-модда).

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги асосий қоида ФКнинг 36-моддасида берилган. Бу қоидада айтилишича, “агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида уч йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки муайян бахтсиз ҳодисадан ҳалок бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида олти ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд уни вафот этган деб эълон қилиши мумкин.

Ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан бедарак йўқолган ҳарбий хизматчи ёки бошқа фуқаро ҳарбий ҳаракатлар тамом бўлган кундан эътиборан камида икки йил ўтганидан кейин суд томонидан вафот этган деб эълон қилиниши мумкин”.

Фуқаро вафот этган деб эълон қилинганда унинг ҳуқуқий муносабатлари тугайди, мулкига нисбатан мерос очилади, шахсий мажбуриятлари тамом бўлади ва ҳоказо.

Башарти вафот этган деб эълон қилинган фуқаро тирик бўлса, унинг барча ҳуқуқий муносабатлари амалда давом этаверади. Вафот этган деб эълон қилинган фуқаро қайтиб келган тақдирда ёки унинг қаерда турганлиги маълум бўлган тақдирда, уни вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор суд томонидан бекор қилинади.

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор бекор қилинганидан кейин у ҳар қандай шахсдан бу шахсга бепул ўтиб қолган мавжуд мол-мулкни ўзига қайтариб беришни уч йил (ФК, 150-модда талабига кўра) мобайнида суд орқали талаб қилишга ҳақли.

Агар вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг мол-мулки, унинг ворислари томонидан учинчи шахсларга сотилган бўлиб, бу шахслар харид нархини фуқаро қайтиб келган пайтгача батамом тўламаган бўлсалар, бу ҳолда тўланмаган суммани талаб қилиш ҳуқуқи қайтиб келган фуқарога ўтади.

Вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг мол-мулкни ҳақ тўлашни назарда тутадиган битимлар асосида олган шахслар мол-мулкни вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг тириклигини била туриб, сотиб олганликлари исботланса, улар фуқарога бу мол-мулкни қайтариб беришлари шарт. Бундай мол-мулкни асли ҳолида қайтариб беришнинг имкони бўлмаса, унинг қиймати тўланади.

Агар вафот этган деб эълон қилинган шахснинг мол-мулки мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган ва сотиб юборилган бўлса, фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор бекор қилинганидан кейин унга мол-мулкни сотишдан тушган пул қайтариб берилади (ФК, 37-модда).

5.9. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 38-моддасига ва Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш Қоидаларига⁷ асосан, қуйидаги фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилиши керак:

1. Туғилиш.
2. Ўлим.
3. Никоҳ тузилганлиги.
4. Никоҳдан ажралиш.

Фарзандликка олиш, оталикни белгилаш, фамилия, исм ва ота исмини ўзгартириш, жинснинг ўзгартирилиши каби фактлар юқорида санаб ўтилган фуқаролик ҳолати ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар киритиш йўли билан ифодаланади.

Фуқаронинг шахсий ҳаётдаги ҳамда унинг жамиятдаги ҳуқуқий ҳолати (фуқаролик ҳолати) учун, унинг фуқаролик ҳуқуқи ва оила

⁷ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

ҳуқуқининг субъекти сифатида танилиши учун аҳамиятли ҳисобланган юқоридаги фактлар давлатнинг тегишли органлари томонидан рўйхатга олинади (қайд қилинади).

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини рўйхатга олиш шаҳар ва туман марказларида, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлими томонидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари (фуқаролик йиғинлари) котиблари томонидан олиб борилади.

Фуқаронинг туғилиш фактини рўйхатга олиш мазкур фуқарога нисбатан фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг вужудга келганлигини ва боланинг маълум ота-онадан туғилганлигини белгилаш учун зарур. Фуқаронинг фақат маълум ёшга тўлгандан сўнг муомала лаёқатига эга бўлганлиги сабабли туғилиш фактини олиш мазкур фуқарога ФХДЁ бўлими фуқаролик муомала лаёқатининг вужудга келганлигини белгилаш учун ҳам аҳамиятлидир. Боланинг туғилиши тўғрисидаги ариза ФХДЁ органига бир ойлик муддат ичида боланинг ота-онаси ёки улардан бири томонидан, алоҳида ҳолларда эса, кўшниклари, қариндошлари, тиббиёт муассасалари маъмурияти, ички ишлар ёки васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан берилиши мумкин. Туғилиш тўғрисидаги ариза бола ўлик туғилган тақдирда ҳам берилиши шарт. Ўлик туғилган бола туғилгандан кейин 24 соат ичида ФХДЁ идорасида қайд этилиши керак.

Никоҳни қайд этиш муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжат ҳисобланади. Оила қонунчилигида белгиланишича, фақат ФХДЁ идораларида қайд этилган никоҳгина эр ва хотин учун муайян ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни вужудга келтиради. Никоҳ никоҳланувчиларнинг турар-жойлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Оила қонунчилигига риоя қилиниб рўйхатдан ўтказилади.

Никоҳдан ажралиш эр-хотиннинг розилиги бўйича ёки суднинг никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори асосида қайд этилади. Эр ва хотиннинг ажралишлари ФХДЁ идораларида қайд этилгандан кейингина тан олинади, улар ўртасидаги эр ва хотинликка оид ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлар бекор бўлади.

Фуқаронинг вафот этганлиги ёки вафот этган деб эълон қилинганлигини қайд этиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Фуқаронинг ўлим факти қайд этилиши ҳуқуқ лаёқатини бекор қилади. Шу муносабат билан вафот этган шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тамом бўлади. Унинг мулкига нисбатан мерос очилади. Фуқаронинг вафот

этганлиги тўғрисидаги маълумот ўлим факти тўғрисидаги тиббиёт гувоҳномаси билан уч кундан кечиктирилмай ФХДЁ идорасига билдирилиши ва шу муддат ичида ўлим факти қайд этилиши шарт. Ўлдирилган, шунингдек ўзини ўзи ўлдирган ёки бахтсиз ҳодисадан ўлган ёки мурда топилган пайтдан бошлаб 24 соат ичида ўлим сабаби тўғрисида тиббиёт муассасаси томонидан берилган гувоҳномага мувофиқ ФХДЁ органида қайд этилади. Ўлим факти тўғрисидаги аризалар марҳумнинг яқин кишилари ёки турар-жой идораси томонидан, зўрлик билан ўлдирилиши, ўзини ўзи ўлдириш ёки бахтсизлик ҳодисасидан ўлиш ҳолларидаги тегишли маълумотлар тергов органлари ёхуд милиция томонидан берилиши лозим.

Фарзандликка олиш факти шаҳар (туман) ҳокимлиги томонидан чиқарилган қарорга биноан рўйхатдан ўтказилади. Фарзандликка олинувчининг насаби ва ота исми сифатида фарзандликка олувчининг насаби ва исми кўрсатилишида ёки фарзандликка олувчи эр ва хотин боланинг ота-оналари сифатида ёзилишида боланинг туғилиши тўғрисида ёзилган маълумотларга тегишлича ўзгартиришлар киритилади. Фарзандликка олишнинг бекор қилиниши ҳам шаҳар (туман) ҳокимликлари қарори билан расмийлаштирилади ва ФХДЁ идорасида қайд этилади.

Фуқаролар фамилия, исм ва ота исмларини ўзгартириш тўғрисида 16 ёшга тўлганларидан сўнг ФХДЁ идораларига мурожаат қилишлари мумкин. Фуқаронинг иши терговда ёки у судланган бўлса, шунингдек давлат ҳокимияти идоралари норозилик билдирса, ФХДЁ идораларида насаб ва исмларнинг ўзгартирилишига йўл қўйилмайди ва бу суд томонидан ҳал этилади.

Оталикни белгилаш никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган болага ота ва онаси (агар отаси вояга етмаган бўлса, унда унинг ота-онаси ёки қонуний вакили) томонидан берилган биргаликдаги ариза асосида ФХДЁ органида амалга оширилади. Оталикни белгилашда ота-онанинг шахсан иштироқи талаб этилади. 10 ёшга тўлган болага нисбатан оталик унинг розилиги билан белгиланади.

ФХДЁ органи оталикни белгилаш ҳақидаги ариза асосида туғилганлик ҳақидаги далолатнома ёзувига тегишли ўзгартиришлар киритади.

Агар оталик белгиланган шахс никоҳ тузган бўлса, у ҳолда ФХДЁ органи никоҳ тузилганлиги ва болаларининг туғилганлиги ҳақидаги далолатнома ёзувларига тегишли ўзгартиришлар киритади,

шунингдек оталикнинг белгиланганлиги ҳақида маълумотнома беради.

Фуқаролик ҳолатлари ҳужжатлари ёзувларини бекор қилиш ва тиклаш ФХДЁ идоралари томонидан манфаатдор шахслар ўртасида низо бўлса ёки фуқаролик ҳолати ҳужжатларидаги ёзувларда жиддий тафовутлар бўлса, суд қарорига асосан амалга оширилади.

Ушбу фактларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги, фуқаролар ҳаётидаги аҳамиятидан келиб чиқиб, ФХДЁ органлари архивларида улар тузилган кундан бошлаб, 75 йил мобайнида сақланади. Бу муддат тугагач, ушбу далолатнома ёзувлари дафтарлари тегишли шаҳар, вилоят ва республика ФХДЁ архивларига топширилади.

Фуқаронинг туғилиши, никоҳга кириши, никоҳнинг бекор қилиниши, фарзандликка олиниши, фамилия исм ва ота исмининг ўзгартирилиши, фуқаронинг ўлими фактларини қайд этиш Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва туман ҳокимликлари фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини ёзиш бўлимларига ҳамда ўзини ўзи бошқариш идораларида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш Қоидаларига мувофиқ расмийлаштирилади.

5-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик ҳуқуқи нуктаи назаридан жисмоний шахсга тушунча беринг?
2. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати деганда нима тушунилади?
3. Фуқароларнинг муомала лаёқатига тавсиф беринг ва ҳуқуқ лаёқатидан фарқли жиҳатларини очиқ беринг?
4. Фуқароларнинг муомала лаёқати қандай гуруҳларга бўлиб ўрганилади?
5. Майда маиший битим деганда қандай битим тушунилади?
6. Қандай шахслар тўлиқ муомалага лаёқатсиз деб топилади?
7. Ўсмирлар қандай битимлар тузишлари мумкин?
8. Қандай ҳолларда вояга етган фуқароларнинг муомала лаёқати чекланади?
9. Эмансипация нима?
10. Тўлиқ муомалага лаёқатлилар қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар?
11. Васийлик ва ҳомийлик ўртасида қандай фарқ мавжуд?

12. Якка тадбиркор деганда кимлар назарда тутилади?
13. Фуқароларнинг турар жойлари ҳақида тушунча беринг?
14. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш асослари қандай ва у қандай оқибатларга олиб келади?
15. Фуқаро қачон вафот этган деб эълон қилинади? Бунинг сабаблари ва оқибатлари нималардан иборат?
16. Қандай фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилади?

ЮРИДИК ШАХСЛАР

Бобнинг мақсади: Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда юридик шахслар ўзига хос ўрин эгаллайди. Бозор муносабатлари ривожланаётган ҳозирги кунда халқ хўжалигини уларсиз тасаввур қилиш қийин. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ва ҳуқуқий ислохотлар натижасида ушбу институтнинг мавқеи янада ошиб бормоқда. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишлари учун юридик шахслар аввало фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланишлари ва субъект сифатида муайян ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлари лозим. Мазкур бобда ўқувчи назарий ва амалий қоидаларни ўзлаштириш, миллий ва хорижий қонунчиликни солиштириш орқали юридик шахс ҳақидаги билим ва кўникмаларга эга бўлади. Зеро ҳозирги кунда мамлакатимизда турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги юридик шахслар фаолият юритмоқдаки, улар хар бири ўзига хос хусусиятларга, белгиларга эгадир.

Ушбу бобда фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси ва белгилари, юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати, юридик шахсларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш тартиби, юридик шахсларнинг турлари ҳисобланган хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари, масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар, акциядорлик жамиятлари, давлат корхоналари, ишлаб чиқариш кооперативлари, матлубот кооперативи, жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари, хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари, давлат муассасалари, юридик шахслар бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида, шунингдек юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари, юридик шахсларнинг товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар тайёрланган, ишлаб чиқарилган номларига бўлган ҳуқуқлари ҳақидаги назарий ва амалий қоидалар ўз ифодасини топган.

6.1. Фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси ва белгилари

Фуқаролик ҳуқуқининг мустақил субъектлари сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қатнашиш ва шу муносабат билан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши лаёқати нафақат фуқароларга, балки юридик шахсларга ҳам берилади.

Ўзбекистонда юридик шахслар фаолиятини тартибга солувчи қонунларнинг бутун бир туркуми вужудга келтирилган. Юридик шахс турларидан келиб чиқиб мисол келтирадиган бўлсак, тижоратчи юридик шахслар ташкилий-ҳуқуқий шаклига қараб, “Хусусий корхоналар тўғрисида”, “Кооперация тўғрисида”, “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”, “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида”, “Фирма номлари тўғрисида”, “Банкротлик тўғрисида” нотижорат юридик шахслар эса “Ҳомийлик тўғрисида”, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”, “Жамоат фондлари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”, “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”, “Нотариат тўғрисида”, “Адвокатура тўғрисида” ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида турли хўжалик юритиш шаклига эга бўлган у ёки бу юридик шахсларга ўзига хос таърифлар, тушунчалар берилган. ФК эса уларнинг барчасини умумлаштириб қуйидагича таъриф беради:

Ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳам ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва шахсий-номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади (ФК, 39-модда).

Мамлакатимиз ҳудудида юридик шахсларнинг вужудга келиши XIX асрнинг ўрталарига бориб тақалади ва ушбу кунгача у ҳақдаги назарий ва амалий қоидалар шаклланиб, ривожланиб бормоқда. Юридик шахснинг моҳияти билан боғлиқ фикция (сохта субъект) назарияси, жамоа (коллектив) назарияси, директор назарияси, ижтимоий воқеилик назарияси кабилар ишлаб чиқилган⁸. Ҳатто айрим

⁸ Батафсил қаранг: Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston, 2008. -Б.60-67.

юримдик шахс турларининг моҳиятини ўзида акс эттирувчи назариялар ҳам олимлар томонидан илгари сурилган⁹.

Юримдик шахслар ҳуқуқ субъекти сифатида жамоа манфаатларини ва капиталларни бирлаштириш, тадбиркорлик таваккалчилигини чеклаш, капитални бошқариш каби функцияларни бажаради.

Шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи субъекти юримдик шахс сифатида тан олиниши учун муайян ҳуқуқий белгиларга эга бўлиши талаб этилади. Юримдик шахс белгиси унинг ички ўзига хос хусусиятидир.

Гарчи бу ўринда “белги” сўзи маъно жиҳатдан тор бўлса-да ҳуқуқий анъанага хосдир¹⁰. Маълумки, ҳуқуқий доктрина ҳар бир юримдик шахсни фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида тан олиш учун етарли бўлган тўрт асосий белгини ажратиб кўрсатади¹¹.

ФКда юримдик шахсга берилган таърифдан аниқланишича, ҳар қандай ташкилот эмас, балки муайян талабларга жавоб берадиган ташкилотларгина юримдик шахс бўла олади.

Юримдик шахслар:

- 1) ташкилий бирлик;
- 2) мулкий мустақиллик;
- 3) мустақил мулкий жавобгарлик;
- 4) фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилиш белгиларига эга бўлиши керак.

Ташкилий бирлик – бу юримдик шахсинг ҳуқуқ субъекти сифатида ташкил бўлганлигини, ўз олдига қўйилган вазифаларни бажариш учун таъсис ҳужжатларида назарда тутилган бошқарув органлари ва бўлинмалари орқали муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлигини билдиради.

Юримдик шахсинг ташкилий жиҳатдан тузилиши (структураси)ни кўрсатадиган Низоми, устави ёки таъсис шартномаси бўлиши керак. Баъзи давлат муассасалари ва давлат бюджетида бўлган бошқа давлат ташкилотлари, шунингдек қонунда назарда тутилган ҳолларда, бошқа ташкилотлар ҳам алоҳида Низомга эга бўлмай, мазкур турдаги ташкилотлар ҳақидаги умумий Низом асосида иш олиб боришлари мумкин.

Юримдик шахсларнинг айрим филиаллари (хўжалик бўлимлари, участкалари, агентликлари) маълум тизимга эга бўлган, муайян тарзда ташкил этилган бўлса ҳам, улар бутун бир ташкилот (корхона,

⁹ Батафсил қаранг: Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. –21 б.

¹⁰ Караходжаева Д.М. Юримдик шахс институти // Ҳаёт ва қонун. -Тошкент, 2004. -№4 –Б. 21.

¹¹ Гражданское право. Учебник. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -117 с.

муассаса) ишининг бир қисминигина бажарувчи ташкилотлари бўлгани туфайли юридик шахс бўла олмайди. Масалан, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг юридик факультети муайян шаклда ташкил топиб, иш олиб бориш тартиби, кафедра аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, деканнинг ваколатлари белгиланган бўлса ҳам, юридик шахс ҳисобланмайди.

Мулкий мустақиллик белгиси – юридик шахсга маълум бир мол-мулкни мулк (хўжалик юритиш, оператив бошқарув) ҳуқуқи асосида тегишлилигини билдиради. Яъни ФКнинг 39-моддасидаги юридик шахс таърифидан келиб чиқадиган бўлсак, “ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган” дагина, ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Юридик шахсларнинг мол-мулки уларнинг баланс ёки сметасида ҳисобда туради ва ФКнинг 39-моддаси талабларига мувофиқ ҳар қандай ташкилотда баланс ёки смета мустақил бўлиши лозим. Баланс ва сметанинг фарқи шуки смета муассасага унинг харажатларини қоплаш мақсадида мулкдор томонидан бириктирилган мол-мулклар йиғиндисини ўзида ифодаловчи воситадир. Балансда бошланғич мол-мулкнинг шаклланишида устав фонд муҳим роль ўйнайди. Устав фонди ўз моҳиятига кўра фаолиятни бошлаш учун ажратиладиган, миқдори устав ва таъсис шартномада белгиланган асосий мулк ҳисобланади¹². Устав фонди таъсисчиларининг қўшган пул маблағлари, кўчмас мол-мулклари, аъзолик бадалларидан, тадбиркорлик фаолиятидан топилган даромадларидан, фуқароларнинг ихтиёрий хайрия маблағларидан, акцияларидан тушган дивидендлардан ва қонунда ман этилмаган ўзга манбалардан ташкил топади. Бу соҳада айрим чекловлар ҳам бор. Чунончи, сиёсий партиялар давлат органларидан, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан, хорижий давлатлар ва ташкилотлардан, халқаро ташкилотлардан, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан, диний ташкилотлардан, аноним хайрия берувчилардан маблағлар ва бошқа мол-мулклар олиши тақиқланади.

Давлат ташкилотлари давлатга қарашли мулкка нисбатан тўла хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқидагина эгадирлар. Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, жамоат ташкилотлари, уларнинг бирлашмалари ўзларига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мулкни эгаллайди. Алоҳида мулкка эга бўлмаган ёки мустақил равишда бошқара олмайдиган ва шу сабабли бошқа шахслар билан

¹² Рахмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. –Ташкент: ТГЮИ, 2004. -125 с.

хўжалик муносабатларида бўла олмайдиган ташкилотлар фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўлиб ҳисобланмайди.

Агар юридик шахснинг мол-мулки бошқа шундай юридик шахснинг мол-мулкидан ёки унинг таркибидаги шахслар мол-мулкидан, шунингдек давлатнинг мол-мулкидан мустақил бўлмаганда эди, бу юридик шахс ўз-ўзидан маблағ билан таъминлаш, яъни харажатларни ўз фаолияти натижаси ҳисобидан қоплаш тамойили асосида хўжалик юрита олмаган бўлар эди¹³.

Мустақил мулкӣ жавобгарлик – шундан иборатки, юридик шахс ҳисобланган ташкилот ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли бўлган (давлат ташкилоти эса, ўзига бириктириб қўйилган) мулки билан жавоб беради. Юридик шахс ҳисобланган давлат ташкилотларининг мажбуриятлари юзасидан давлат жавобгар бўлмайди, бу ташкилотлар ҳам давлат ташкилотлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар. Давлат бюджетида турадиган ташкилотларнинг қарзини қоплаш, маблағ бериш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Юридик шахснинг юқори органи ўзига қарашли юридик шахс ҳисобланган ташкилотларнинг қарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Аммо юридик шахснинг юқори органи ўзига бўйсунадиган ташкилотнинг қарзлари учун қонунда ёки таъсис ҳужжатида назарда тутилган ҳолларда жавобгар бўлиши мумкин. Қуйи ташкилотлар ҳам ўзларининг юқори ташкилотлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар.

Юридик шахслар ўз мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулки билан жавоб беради.

Давлат корхонасининг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар (қўшимча) жавобгар бўлади.

Юридик шахснинг банкротлиги унинг мулкдори ёки таъсисчининг ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган бўлса, юридик шахснинг мол-мулки етарли бўлмаганда, унинг мулкдори (ёки таъсисчиси) зиммасига субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин.

Фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилиши – юридик шахс ҳисобланган ташкилот ўз номидан ҳуқуқий муносабатларда қатнашиб, турли битимлар туза олиши, мулкӣ ва мулкӣ характерда бўлмаган ҳуқуқларга эга бўла олиши ва мажбуриятлар вужудга

¹³Раҳмонкулов Х.Р. Правовые формы регулирования имущественных отношений социалистических хозяйственных организации. -Ташкент: Фан, 1976. -35 с.

келтира олиши, демакдир. Юридик шахс судда, хўжалик судида ёки ҳакамлик судида мустақил равишда даъвогар ва жавобгар бўла олади.

Ҳар бир юридик шахс ўз фирма номига эга бўлиши талаб этилади. Ўзбекистон Республикасининг “Фирма номлари тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасига асосан, фирма номи юридик шахс бўлган тижорат ташкилотининг индивидуал номи бўлиб, унга доир мутлақ ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтда юзага келади¹⁴. Фирма номи деганда, тадбиркорлик субъектини фуқаролик муомаласида ўзини таништирувчи бошқа иштирокчилардан фарқланувчи номи тушунилади. Шу сабабли ҳам, фирма номи субъект ҳуқуқига мос равишда корxonанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини (масалан, АЖ, ишлаб чиқариш кооперативи ва ҳ.к.), унинг типини (давлат, жамоа, хусусий), фаолият турини (ишлаб чиқариш, савдо, илмий тадқиқот), эгасининг шахсини (масалан, Форд, Ротшильд) ифодаламағи лозим¹⁵.

Масалан, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси. Бу ерда “Шарқ”-корxonанинг номи, яъни корxonанинг маҳсулот ва хизматлари “Шарқ” ёрлиғи остида чиқарилади. Нашриёт-матбаа корхона фаолиятининг характерини, акциядорлик компанияси – корxonанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини яъни акциядорлик жамияти эканлигини билдиради.

Фирма номида:

1) давлатнинг расмий номи, халқаро, ҳукуматлараро ёки нодавлат нотижорат ташкилотининг қисқартирилган ёки тўлиқ номи;

2) тарихий ёки Ўзбекистон Республикасида машҳур бўлган шахснинг тўлиқ ёки қисқартирилган исми, белгиланган тартибда бериладиган рухсатсиз;

3) фирма номининг эгаси, унинг фаолият тури ёки у келиб чиққан мамлакат хусусидаги сохта ёки истеъмолчини чалғитиши мумкин бўлган белгилар;

4) жамият манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ принципларига зид бўлган белгилар кўрсатилмаслиги керак.

Фирма номида илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа юридик шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берилган, илгарироқ устуворликка эга бўлган фирма номлари, илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берил-

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда.

¹⁵ Оқюлов О. Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -149 б.

ган, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилмай муҳофаза қилинадиган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари), белгиланган тартибда ҳаммага маълум деб эътироф этилган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари), белгиланган тартибда қонун ҳужжатлари билан муҳофаза қилинадиган товарлар келиб чиққан жойларнинг номлари билан, шундай номдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номига рўйхатдан ўтказиш ҳоллари бундан мустасно, адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга ўхшаш бўлган белгилар ҳам кўрсатилмаслиги керак.

Давлатнинг расмий номи, халқаро, ҳукуматлараро ёки нодавлат нотижорат ташкилотининг қисқартирилган ёки тўлиқ номи агар бунга тегишли давлат органининг ёки ташкилотнинг рухсати бўлса, фирма номига киритилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 28 январдаги Фармонида кўра, Тошкент Давлат Университетига Ўзбекистон Миллий Университети мақоми берилди¹⁶.

Юридик шахсни индивидуаллаштириш белгиларидан бири товар (хизмат, савдо) белгисидир. “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига асосан, товар белгиси ҳамда хизмат кўрсатиш белгиси, бу бир юридик ва жисмоний шахслар товарлари ва хизматларини бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг шу турдаги товарларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган белгилардир¹⁷. ФКнинг 1103-моддасига кўра, товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгаси ўзига тегишли белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда алоҳида ҳуқуққа эга. Муаллифларнинг фикрича товар (хизмат) белгиси бу бир жисмоний ёки юридик шахснинг товарлар ва хизматларни бошқа жисмоний ва юридик шахсларнинг бир турдаги товарлар ҳамда хизматларидан фарқлаш учун фойдаланиладиган белгиларидир¹⁸.

Бундан ташқари, ташкилотларнинг юридик манзили ҳам муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 46-моддасига асосан юридик шахснинг жойлашган ери, агар қонунга мувофиқ юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, у давлат рўйхатидан ўтказилган жой билан белгиланади.

¹⁶ //Ўзбекистон овози, 2000 йил 29 январь. №13-сон.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 178-модда.

¹⁸Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -154 б.

Зеро, манзил (почта манзил) мажбуриятлар учун жавоб бериш ҳамда у билан боғлиқ низоларни қайси судда кўрилишини белгилаш жойини аниқлаш имконини беради.

Юридик шахсларнинг юридик манзили унинг таъсис ҳужжатларида белгиланади. Юридик манзилнинг ўзгариши манфаатдор шахслар (кредиторлар, солиқ, статистика органлари) учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-357-сон Қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан, тадбиркорлик субъектлари ўз почта манзили ёки юридик манзили ўзгарган тақдирда, ўн кун муддатда бу ҳақда рўйхатдан ўтказувчи органларни ёзма равишда хабардор қилишлари шарт. Бунда давлат божи ёки рўйхатдан ўтказиш йиғими олинмайди. Рўйхатдан ўтказувчи органлар хабарномани олгандан бошлаб икки кун муддатда ушбу ўзгариш ҳақида давлат солиқ хизмати ва давлат статистика органларини хабардор қилади.

6.2. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати

Юридик шахс ўз фаолиятида ўз таъсис ҳужжатларида назарда тутилган мақсадларга мувофиқ фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига эга бўлади. Ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқ лаёқатининг ҳажмида фарқ бўлиши мутлақо табиийдир. Ташкилотлар фуқароларга нисбатан белгиланган бирмунча ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўла олмайдилар. Бундан ташқари, вужудга келиш вақтида ҳам фуқароларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатидан юридик шахсларники фарқланади. Юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати бир вақтда рўйхатдан ўтиши билан вужудга келади.

Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг устави, низоми ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланади (ФК, 41-модда, 3-банд). Айнан ушбу ҳолат юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати доирасини кенгайтириб, исталган қонуний ҳаракатни амалга ошириш имкониятини беради.

Юридик шахс ҳисобланган ташкилот ёки корхона қатнашадиган муносабатларнинг доираси унинг ташкил қилиниш мақсадлари билан ҳамда амалга оширилиши лозим бўлган ишларнинг характери билан белгиланади. Юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати икки

турга: умумий (универсал) ва махсус ҳуқуқ лаёқатига бўлинади. Қонунда тақиқланмаган исталган фаолиятни амалга ошириш юридик шахсга умумий (универсал) ҳуқуқ лаёқатини беради. Бу лаёқат билан юридик шахс ўз фаолият доирасининг барчасини таъсис ҳужжатларида санаб ўтиши шарт бўлмайди. Аксинча, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган исталган фаолият билан шуғулланиш мумкинлиги ҳақидаги таъсис ҳужжатидаги ҳаволанинг ўзи фаолият доирасининг кенг эканлигидан далолат беради. Махсус ҳуқуқ лаёқатида эса юридик шахс ўз фаолиятини таъсис ҳужжатида назарда тутилган мақсадга мувофиқ шуғулланиши назарда тутилади. Шундай қилиб, юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати, унга махсус юкланган вазифалар билан белгиланади (махсус ҳуқуқ лаёқати принципи). Юридик шахс қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган айрим фаолият турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин. Масалан, нефть, нефть маҳсулотлари ва газ қазиб чиқариш, уларни қайта ишлаш ва сотиш фаолияти.

Фуқаролик ҳуқуқида фуқароларга нисбатан ҳуқуқ лаёқатининг тенглик принципи ўрнатилган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни ҳамма фуқаролар учун қонун билан тенг ҳажмда белгиланган бўлса, юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати ундан фарқланиб, уларнинг ҳар қайси тури учун ҳар хил бўлади. У барча юридик шахслар учун бирорта умумий ҳажмда олдин эмас, балки муайян юридик шахснинг пайдо бўлишида, унинг иш мақсадларига қараб, қонун, устав ёки низомларида белгиланади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёқати ҳам фуқаролик муомала лаёқатидан фарқ қилади. Агар фуқароларда ҳуқуқ лаёқатидан фарқ қилиб, муомала лаёқати муайян ёшга етгач вужудга келса, муомала лаёқати юридик шахсларда ҳуқуқ лаёқати билан бир вақтда ташкил топади. Шу билан бирга, фуқаролик муомала лаёқатидан фарқ қилиб, юридик шахсларнинг муомала лаёқатини чеклаш ва уни муомалага лаёқатсиз деб топиш мумкин эмас.

Юридик шахснинг муомала лаёқати ўз номидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳаракат қилиши, яъни битимлар тузиш, мажбуриятларга эга бўлиш ва уни бажариш, даъвогар ҳамда жавобгар бўлиш лаёқатидир.

Юридик шахс ўз таъсис ҳужжатлари (устави, низоми ёки таъсис шартномаси) асосида ҳаракат қилади. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати, унинг таъсис ҳужжати тасдиқланган пайтдан бошлаб ёхуд тегишли ваколатли идора ушбу юридик шахсни ташкил этиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин вужудга келади. Юридик шахс давлат

рўйхатидан ўтказилгандан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади (ФК, 44-модда, 4-банд).

Таъсис шартномаси ва устав бир-биридан фарқланади. Таъсис шартномаси таъсисчилар томонидан тузилса, устав мулкдор ёки иштирокчилар умумий йиғилишида тасдиқланиб, давлат рўйхатидан ўтказилади. Бундан ташқари, таъсис шартномаси муассислар икки ёки ундан ортиқ бўлган ҳоллардагина тузилади. Амалдаги қонунчиликда устав ва таъсис шартномаси таъсис ҳужжати сифатида турли юридик шахсларда турлича эканлиги аён бўлади. Масалан:

- фақат таъсис шартномаси хўжалик ширкатларида (“Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддаси);

- устав ва таъсис шартномаси - масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларда (“Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонуннинг 11-моддаси), нодавлат нотижорат ташкилотларида (“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуннинг 16-моддаси);

- устав эса хусусий корхоналарда (“Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддаси), акциядорлик жамиятларида (“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддаси) ва давлат корхоналарида (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги 215-сонли қарори билан тасдиқланган “Давлат корхоналари тўғрисида”ги Низомнинг 8-банди¹⁹) таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Таъсис шартномаларида юридик шахс туридан келиб чиқиб, умумий ҳолда таъсис этилаётган юридик шахснинг тури, фирма номи ва почта манзили, унинг фаолият соҳаси, мақсадлари ва муддатлари, ваколатхоналари ва филиаллари, уларни тузиш тартиби, муассисларнинг (иштирокчиларнинг) таркиби, ҳар бир иштирокчи улушининг миқдори ва номинал қиймати, ҳиссаларининг таркиби, уларни киритиш муддатлари ва тартиби, устав фондининг миқдори ва уни ҳосил қилиш тартиби, уни кўпайтириш ва камайтириш тартиби, фаолиятни бошқариш тартиби, фойдани тақсимлаш ва зарарни қоплаш тартиби, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шартлар ўз ифодасини топади:

Уставда фирманинг тўлиқ ва қисқартирилган номи ҳамда жойлашган ери (почта манзили), фаолият соҳаси (асосий йўналишлари), мақсади ва муддатлари, устав фондининг миқдори, уни кўпайтириш

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 417-модда.

ёки камайтириш тартиби, даромад (фойда)ни, дивидендларни тақсимлаш ва зарарни қоплаш тартиби, захира фондини ва бошқа фондларни ташкил этиш тартиби, қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқарувнинг тузилиши, ижроия ва назорат органлари аъзоларининг сони, уларни сайлаш тартиби, бу органларнинг ваколатлари, йиллик ҳисоботларни тузиш, текшириш ва тасдиқлаш тартиби, корхонани қайта тузиш ва тугатиш тартиби каби маълумотлар бўлиши лозим, шунингдек қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам бўлиши мумкин.

Юқоридагилардан ташқари, ҳар бир юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан келиб чиқиб, ўзига хос маълумотлар ҳам бўлади. Бундай маълумотлар махсус қонун ҳужжатларида белгиланган бўлади. Масалан, акциядорлик жамиятларида эмиссия қилинаётган акциялар ва улар билан боғлиқ маълумотлар.

Умумий қоида бўйича, юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари қонун талаблари даражасида бўлса, уни давлат рўйхатидан ўтказиш лозим. Давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби ва асослари ҳукумат қарорлари ва у билан тасдиқланган низомлар асосида амалга оширилади.

Агар юридик шахс ўз таъсис ҳужжатида ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритадиган бўлса, у ҳам белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтиши лозим бўлади. Масалан, тижоратчи юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-357-сонли қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом билан белгиланган.

Айрим юридик шахсларни ташкил қилиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш қонун билан таъқиб қилинади. Масалан, Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партиялар ҳамда жамоат бирлашмаларининг махфий жамият ва уюшмаларнинг тузилиши ва фаолияти тақиқланади.

Баъзи ҳолларда юридик шахсни ташкил этишда, мазкур турдаги юридик шахсларнинг ташкилий тузилиши ва фаолиятига доир барча умумий қоидаларни назарда тутган намунавий уставларнинг бўлиши юридик шахс уставини тузиш вазифасини енгиллаштиради. Бундай намунавий уставларга хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатининг Намунавий уставини²⁰, фермер хўжалигининг намунавий уставини²¹ мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юридик шахснинг органлари ҳам бўлади. Юридик шахс органлари ҳуқуқий атама бўлиб, бошқа ҳуқуқ субъекти билан муомалада махсус ваколатномасиз, унинг манфаатларини ифодаловчи шахс (якка) ёки шахслар гуруҳи (коллегиал орган)дир²². Юридик шахс қонун, устав ёки низом бўйича белгиланган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёқати, яъни ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини олиш лаёқати, юқорида кўрсатилганидек, уларнинг органлари орқали амалга оширилади. Юридик шахсларнинг органлари қонун, устав ёки низомга мувофиқ равишда юридик шахснинг эрк-иродасини ифодалайди ва юридик шахс номидан фаолият олиб боради. Юридик шахсларнинг органлари корпоратив бошқарувнинг тақсимланишига қараб, бир, икки ёки уч звеноли бўлиши мумкин. Масалан, хусусий корхоналарда бир звеноли (мулкдор корхонани раҳбар сифатида якка бошқаради (“Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддаси)) ширкатларда таъсис ҳужжатига қараб бир ёки икки звеноли (иштирокчиларнинг умумий йиғилиши ширкатнинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Ширкатнинг жорий фаолиятини бошқариш мақсадида таъсис шартномасида ширкатнинг ижро этувчи органини тузиш назарда тутилиши мумкин (“Ширкат хўжалиги тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддаси)), жамоат фондларида икки звеноли (васийлик кенгаши ва фонд бошқаруви (“Жамоат фондлари тўғрисида”ги қонуннинг 26-28-моддалари)), масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларда икки ёки уч звеноли (жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши, ижро этувчи органи ва уставда назарда тутилган ҳолларда кузатув кенгаши (“Масъулияти чекланган ва қўшимча

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 30 майдаги 100-сонли қарорига 1-илова // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 196-модда.

²¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарорига 2-илова. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. Тўплам. -Тошкент: Адолат, 1999. -205-222 б.

²² Гражданское право. Ч.1 Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999.-127 с.

масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддаси)), акциядорлик жамиятларида уч звеноли (акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижро органи (“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 63-моддаси)) бошқарув мавжуд.

Бошқарув органлари юридик шахс номидан ўз таъсис ҳужжатлари ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ваколатлари доирасида ҳаракат қилади. Юридик шахс органлари корхонага раҳбарлик қилади ҳамда унинг номидан мулкӣ ва мажбурият ҳуқуқӣ муносабатларда иштирок этади. Бошқарув органлари фаолияти ички (меҳнат-ҳуқуқӣ муносабатлар ва ўз таркибий қисмлари, цехлар билан алоқаси) ва ташқи муносабат (бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ва давлат корхоналари билан алоқалар)дан иборат бўлади.

6.3. Юридик шахсларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш тартиби

ФКнинг 42-моддасига асосан юридик шахслар мулкдор ёки у вакил қилган шахс томонидан ёхуд ваколатли органнинг фармойиши асосида, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ташкил этилади. Ҳуқуқ назариясидан маълумки, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари орасида фақат юридик шахслардагина вужудга келиш тушунчаси мавжуд зеро, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар ва давлатга бундай тушунча қўлланилмайди. Фуқаро ва давлат субъект сифатида ўз-ўзидан мавжуд. Гарчи фуқароларда субъектлик ҳолати улар туғилганидан сўнг вужудга келса-да, фуқароларнинг "вужудга келиши асослари" атамаси мантиқӣ мазмун-моҳият касб этмайди. Фақат юридик шахсларгина юқоридаги икки субъектнинг хоҳиш-иродаси асосида ташкил этилади. Шунинг учун ҳам юридик шахсларга нисбатан вужудга келиш ва унинг асослари ҳолати қонун ҳужжатларида акс эттирилган ҳамда шу тартиб мавжуд бўлишлиги мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади²³.

Юридик шахсларни таъсис этиш жараёни икки босқични ўз ичига олади:

-тайёрлов босқичи. Бу босқич юридик шахсларни таъсис этишда, у давлат рўйхатидан ўтгунгача бўлган жараённи, яъни таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш, юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиш, дастлабки мулк (пай)ларни

²³ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. дисс... Автореферати. –Тошкент, ТДЮИ, 2008. -15 б.

бирлаштириш, бошқарув органларини тасдиқлаш, юридик шахсининг индивидуал белгилари (фирма номи, юридик манзили, муҳр ва штамп эскизлари)ни тасдиқлаш, рўйхатдан ўтказиш тўғрисида ариза ва унга илова қилинадиган ҳужжатларни ваколатли органга тақдим этиш жараёнларини ўз ичига олади;

-*давлат рўйхатидан ўтказиш босқичи*. Бу босқич яқунловчи босқич бўлиб, у рўйхатдан ўтказиш учун тақдим қилинган ҳужжатларни ваколатли давлат органи томонидан қонун ҳужжатлари талабига мослигини текшириш, мос бўлган тақдирда корхонани юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиш ва рўйхатдан ўтганлик тўғрисидаги гувоҳномани бериш жараёнларини ўз ичига олади. Юридик шахс ваколатли давлат органи томонидан бундай гувоҳномани олгандан сўнг, амалда субъект сифатида намоён бўлади.

Юридик шахслар қуйидаги усулларда вужудга келиши мумкин:

1. *Буйруқ (фармойиш) орқали*. Муассиснинг буйруғи асосида ташкил этиладиган юридик шахслар мазкур усулда вужудга келади. Бу усулда, одатда, давлат корхоналари ташкил этилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки бошқа ваколатли давлат органларининг қарори орқали ташкил этиладиган корхоналарнинг вужудга келишига мазкур императив характердаги фармойиш (қарор, буйруқ) корхонани ташкил этиш учун асос бўлади. Масалан, “Ўзмедлизинг” ОАЖ ихтисослаштирилган лизинг Компанияси²⁴, “Ўзинфоинвест” агентлиги²⁵ ва кўпгина давлат корхоналари ва компаниялари буйруқ асосида ташкил этилган. Тошкент давлат юридик институти ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 15 августдаги 221-сонли қарори билан тузилган.

2. *Мурожаат қилиш усули*. Бунда муассислар томонидан тузилиши кутилаётган юридик шахсларнинг вужудга келиш имконияти қонун томонидан олдиндан белгилаб қўйилмаган бўлади. Яъни, юридик шахсни ташкил этиш истагида бўлган шахс - муассис қонунда тақиқланмаган исталган фаолият турига ихтисослашган ҳамда хоҳлаган ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахсни ташкил этиши мумкин. Бинобарин, бундай ҳолларда давлат органи худди шундай юридик шахсининг ташкил этилиш ва этилмаслигининг мақсадга мувофиқлигини текширмайди, фақат унинг таъсис ҳужжатлари қонунга мувофиқлиги текширилади. Айни кунларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.11.2007 йил 236-сонли қарори билан ташкил этилган.// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 46-47-сон, 469-модда.

²⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 06.02.2007 йилги № ПҚ-578 сонли Қарори билан ташкил этилган // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 4-6-сон, 40-модда.

357-сонли қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомга²⁶ асосан ташкил этилаётган ташкилотлар (банклар, кредит уюшмалари ва оммавий ахборот воситалари бундан мустасно) айнан мурожаат усули орқали вужудга келмоқда.

3. *Рухсат олиш усули.* Бундай усулда ташкил топадиган юридик шахсларнинг вужудга келиш имкониятлари қонунларда олдиндан белгилаб қўйилади ва бинобарин, уларнинг ташкил бўлиш-бўлмаслиги мақсадга мувофиқлиги текширилмайди, балки таъсис ҳужжатларининг (юридик шахсларни ташкил этиш ҳақидаги таъсис шартномаси ва уларнинг устави) қонунга мувофиқлиги текширилади, холос.

Бу усулда юридик шахсни тузиш олдиндан белгиланганлиги боис, давлат органи уни ташкил этишнинг мақсадлилигини текширади. Собиқ Иттифоқ даврида рухсат бериш усули орқали рўйхатдан ўтказишда мақсадга мувофиқ эмас, деган важ билан рўйхатдан ўтказиш рад этилишига йўл қўйилар эди. Бироқ ҳозир юридик шахсни ташкил этиш мақсадга мувофиқ эмас, деган важ билан рўйхатдан ўтказиш рад этилишига йўл қўйилмайди. Бу бевосита ФКнинг 44-моддаси 2-қисмида ўз ифодасини топган.

Айрим олимлар ҳам рухсат бериш усули тижоратчи ташкилотларга хос эмаслигини таъкидлайдилар²⁷. Лекин амалда айрим корхоналар айнан шу усулда ташкил этилмоқда. Россия Федерациясида тижоратчи юридик шахсларнинг бирлашмалари (уюшма, ассоциация)ни ташкил этиш учун Федерал монополияга қарши кураш органининг рухсати талаб қилинади. Россия ва кўпгина Европа давлатларида суғурта ташкилотлари ва банклар рухсат олиш усулида вужудга келади²⁸. Айрим муаллифлар қонундан мустасно ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи бир қатор юридик шахслар шу усулда вужудга келаётганлигини, бу фуқаролик муомаласидаги барча иштирокчиларнинг умумий қизиқишларини ўз ичига олган ҳолда ваколатли органнинг рухсати билан боғлиқлигини ва бу усулда тижорат банклари ҳамда суғурта компаниялари ташкил топаётганлигини таъкидлайдилар²⁹. Мамлакатимизда тижорат

²⁶Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

²⁷ Нгуен Тхань Дык ўз ишида юридик шахсни ташкил этишнинг рухсат бериш тамойили ва махсус ҳуқуқ лаёқатини бекор қилишни асослашга ҳаракат қилади// Нгуен Тхань Дык. Правовое регулирование создания и деятельности акционерных компаний во Вьетнаме. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Алмааты: 1997. -4 с.

²⁸ Гражданское право Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого. -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -131-132 с.

²⁹ Гражданское право. Учебник. Отв.ред. Е.А.Суханов -М.: БЕК, 1998. Т.1. -197 с.

банклари рухсат олиш усулида ташкил бўлаётганлигини таъкидлайди. 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуннинг 11-моддасига асосан лицензия беришдан олдин Марказий Банк аризачиларга банк ташкил этиш соҳасидаги фаолиятларини давом эттириш имконини берадиган дастлабки рухсатномани беради. Дастлабки рухсатномани бериш тўғрисидаги қарор ариза ва у билан бирга барча зарур ҳужжатлар тақдим этилган кундан бошлаб кўпи билан уч ой ичида қабул қилинади ва муассисларнинг молиявий имкониятларини ҳамда обрўсини, банк раҳбарлигига таклиф этилаётганларнинг касб малакаларини, бизнес-режани, молиявий режани, капиталнинг тузилишини, тегишли банк бинолари ва ускуналар билан таъминлаш имкониятларини баҳолашга асосланади.

Демак, Марказий банк томонидан бериладиган рухсат орқалигина банк ташкил этилиши мумкин.

Айрим адабиётларда юридик шахсларнинг вужудга келиши айнан шу каби буйруқ, мурожаат ва рухсат этиш усулларининг анъанавий бўлиши юридик шахсларни вужудга келишида давлат органлари иштирокининг характери билан боғлиқ³⁰. Айрим муаллифлар бошқача ном ва шаклда бу усулларни келтириб ўтадилар. Масалан, буйруқ, рухсат ва норматив-қатнашиш усуллари³¹ ёки буйруқ тартибида (давлат ва маъмурий тузилмалар юридик шахслари), оддий таъсис этиш тартибида (хусусий корхоналар), ўзаро келишув тартибида (АЖ, МЧЖ, ҚМЖ, қўшма корхоналар)³² ёхуд юридик шахслар вужудга келиши билан боғлиқ фикрлар шулар жумласидандир.

Бундан ташқари соҳавий юридик шахсларнинг ташкил этиш усуллари ҳақидаги фикрлар ҳам бор³³. Бундай турлича талқиндаги юридик шахснинг вужудга келиш усуллари юридик шахсларни вужудга келиш назариясининг бойишига хизмат қилади.

Юридик шахс мурожаат қилиш ва рухсат олиш усуллари орқали ташкил топганда, албатта, уни ташкил қилувчилар ташаббускор гуруҳ бўлади. Бу гуруҳ фуқаролар (жисмоний шахслар) дан ҳам,

³⁰ Гражданское право. Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. –127 с.

³¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston. 2008. –86 б.

³² Абдусаломов М.А. Тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий усуллари ва муаммолари. Юрид. фан. номз... дис. Автореферати. –Тошкент: 2003. –11 б.

³³ Ш.Рўзиназаровнинг фикрича, аграр соҳада юридик шахсларни ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида шартномавий усул мавжуд //Рўзиназаров Ш.Н. Бозор шароитида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Адолат, 1997. –11 б. Лекин Т.М.Туребеков ва Б.А.Ногаевлар бу усулни мурожаат этиш усулининг таркибий қисми сифатида кўрадилар// Туребеков Т.М. Общественные объединения как субъекты гражданского права. Автореф. дисс... канд.юрид.наук. -Ташкент: 2002. -17 с.; Ногаев Б.А. Религиозные организации как юридические лица. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Ташкент: 2000. -14 с.

юримдик шахслардан ҳам иборат бўлиши мумкин. Улар муассислар ёки таъсисчилар деб аталади. Таъсисчилар орасида давлат ҳам, унинг органлари ҳам бўлиши мумкин. Муассислар кўп ҳолларда юримдик шахсининг мол-мулкини вужудга келтиришга ўз улушини қўшади. Бу улушлар асосида устав фонди ташкил топади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларда “таъсисчи” ва “муассис” атамаларининг изоҳи ҳамда улар ўртасидаги фарқли жиҳатлар берилмайди. Кўпчилик ҳолларда, айниқса, кейинги пайтда “таъсисчи” атамаси ҳуқуқ нормаларида деярли қўлланилмаяпти. Юримдик шахсни ташкил этаётган шахс (ёки шахслар) ҳуқуқ нормаларида муассис (ёки муассислар) атамаси билан номланмоқда. Бу ҳолат эса ўз-ўзидан кундалик ҳаётда ишлатилаётган “таъсисчи” ва “муассис” атамаларининг бир хил маънога эга эканлигини ифодалайди.

Юримдик шахс бекор бўлганида уларнинг тижорат турларида юримдик шахс ҳамма кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилгандан кейин мол-мулки муассислар ўртасида тақсимлаб олинади. Нотижорат характердаги юримдик шахсларда эса қолган мол-мулкка нисбатан муассислар ҳақ-ҳуқуққа эга бўлмайдилар. Юримдик шахсларнинг давлат рўйхатидан ўтиш маълумотлари, шунингдек ўзига хос номи давлат реестрига киритилади.

Юримдик шахсларни рўйхатдан ўтказишни ташкил этишнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги ҳақидаги асос билан уни рўйхатдан ўтказишни рад этиш фақат юримдик шахсларни мурожаат этиш усули билан ташкил қилиш тартибида қўлланилади. Давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилганда судга шикоят билан мурожаат қилиш мумкин бўлади. Юримдик шахслар давлат рўйхатидан ўтган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади.

Ҳозирги кунда юримдик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишнинг учта шакли амалда бўлиб турибди:

1. Соддалаштирилган шакл (“Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-357-сон Қарори ва у билан тасдиқланган Низом асосида давлат рўйхатидан ўтказиш айна кунларда юримдик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишнинг энг соддалаштирилган шакли ҳисобланади);

2. Одатий шакл (“Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг 20 август 2003 йилги 357-сон Қарори ва у билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, ҳисобга қўйиш ва рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида давлат рўйхатидан ўтказиш одатий шакл сифатида баҳоланади);

3. Махсус шакл (“Юридик шахслар бирлашмаларини давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 22 март 1994 йилги 153-сонли қарори билан тасдиқланган Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 12 март 1993 йил 132-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатувчи жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги аризаларини кўриб чиқиш Қоидалари”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 10 июнь 1998 йил 263-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида диний ташкилотларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқиш Қоидалари”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 1997 йилги 139-сонли қарори билан тасдиқланган “Адвокатлик бюролари, ҳайъатлари, фирмаларини давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароларига адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияларни бериш тартиби тўғрисида”ги Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 11 октябрь 2006 йилги 214-сонли қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситаларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27 декабрь 2002 йилги 454-сонли қарори билан тасдиқланган “Матбаа корхоналарини рўйхатга олиш ва ҳисобга қўйиш тартиби тўғрисида”ги Низом ва бошқа махсус қарорлар асосида давлат рўйхатидан ўтказиш махсус рўйхатдан ўтказиш шакли саналади).

Мазкур шаклларда ташкилотларни рўйхатдан ўтказиш тартиби, шартлари ва қоидалари юқорида келтирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган.

Юридик шахс давлат рўйхатидан ўтиш билан бирга уларнинг таъсис ҳужжатлари ҳам давлат рўйхатидан ўтади.

Жамоат бирлашмалари мақомига эга бўлган юридик шахслар, шунингдек йирик қўшма корхоналар, давлат томонидан ташкил этилган юридик шахслар низомлари махсус ваколатли давлат органлари томонидан (Вазирлар Маҳкамаси, Адлия вазирлиги каби)

тасдиқланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг 2007 йил 29 ноябрдаги 674-І-сон, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2007 йил 29 ноябрдаги 402-І-сон, Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 29 ноябрдаги 248-сон қарорлари билан “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари таҳририяти” давлат корхонасининг устави³⁴ тасдиқланган.

Юридик шахслар фаолиятининг бекор бўлиши уни қайта ташкил этиш ва тугатиш асосида амалга оширилади. Юридик шахсларнинг бекор бўлиши ҳар доим субъектнинг барҳам топишини англатиши билан бирга баъзи ҳолатларда янги субъектнинг вужудга келиши учун асос сифатида аҳамиятли бўлади. Юридик шахслар бекор бўлишининг биринчи усулида айнан шу ҳолат рўй беради. Қайта ташкил этиш орқали юридик шахслар бекор қилинганда вужудга келган субъект олдинги юридик шахснинг вориси сифатида эътироф этилса-да, у мутлақо янги ҳуқуқ субъекти саналади. Юридик шахслар бекор бўлишининг икки асосий усули: қайта ташкил этиш ва тугатилиш натижасини бир-бирига таққослайдиган бўлсак, агар қайта ташкил этилганда юридик шахс ҳуқуқий муносабатлар “саҳнасида” “изсиз” йўқолмасдан субъектликнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзининг ворисига ўтказиш йўли билан “мавжудликни сақлаб қолса (ҳуқуқий муносабатларда ворислари кўрсатилган ҳолда номи тилга олиниши)”, тугатилганда ҳуқуқий муносабатлар “саҳнасида” тўлиқ “кетиш” ва ҳуқуқий муносабатларда бошқа “тилга олинмаслик” ҳолати вужудга келади³⁵.

Қайта ташкил этиш йўли билан турли жумладан, қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш шаклларида амалга оширилиши мумкин (ФКнинг 49-моддаси).

Юридик шахс қўшиб юборилганда икки ёки бир неча ташкилот ўзининг мустақил равишда иш олиб боришини бекор қилади ва ягона ташкилотга бирлашади, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Юридик шахс бўлинганда ўз фаолиятини бекор қилади ва унинг негизида икки ёки бир неча юридик шахс пайдо бўлади ҳамда аввалгисининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

Юридик шахсни қўшиб олишда бир юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари уни қўшиб олаётган юридик шахсга ўтади ҳамда

³⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 48-49-сон, 481-модда.

³⁵ Нуриддинова Ш. Юридик шахсларнинг бекор бўлиш усуллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 10-11.

қўшиб юборилган юридик шахс ўзининг мустақил равишда фаолият юритишини тўхтатади.

Ажратиб чиқариш шаклида эса фаолият юритаётган юридик шахс таркибидан мустақил ташкилот ажралиб чиқади ва ўз ҳолича юридик шахс ҳуқуқини олади. Масалан, 1991 йил юридик факультет Тошкент давлат Университетидан ажратилиб, алоҳида юридик шахс сифатида Тошкент давлат юридик институти деб номланган.

Ўзгартиришда юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгаради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти девони Ишлар бошқармаси ҳузуридаги “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16 октябрь 2000 йилги ПФ-2737-сон Фармониға мувофиқ, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси этиб ўзгартирилган.

Бирлашиш ва қўшилиш топшириш баланси, бўлиниш ва ажралишда бўлиниш ҳужжати асосида мол-мулк универсал ворислик асосида ўтади³⁶.

ФКнинг 51-моддасига асосан топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси қайта ташкил этилган юридик шахснинг барча кредиторлари ва қарздорларига нисбатан барча мажбуриятлари бўйича, шу жумладан тарафлар баҳслашаётган мажбуриятлар бўйича ҳам, ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олган бўлиши керак. Топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси юридик шахс муассислари (иштирокчилари) томонидан ёки юридик шахсларни қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган орган томонидан тасдиқланади ҳамда таъсис ҳужжатлари билан бирга янгидан вужудга келган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказиш ёки мавжуд юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш учун тақдим этилади.

Таъсис ҳужжатлари билан бирга тегишинча топшириш ҳужжатини ёки тақсимлаш балансини тақдим этмаслик, шунингдек уларда қайта ташкил этилган юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидаларнинг йўқлиги янгидан вужудга келган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига олиб келади.

Айрим муаллифлар юридик шахс қайта ташкил этилишининг моҳиятини универсал ворислик билан боғлайдилар³⁷.

³⁶ Холбоев С.Б. Тўла ҳўжалик юритиш ҳуқуқи субъекти сифатида корхонанинг мулкый-ҳуқуқый лаёқати. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1994. –49 б.

³⁷ Раҳмонқулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. –419 б.

Ҳуқуқий ворислик бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар тўла (универсал) ёки қисман (сингуляр) асосда қайта ташкил этилаётган янги субъектга ўтади.

Юридик шахслар қўшиб юборилганида улардан ҳар бирининг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади. Юридик шахс бошқа юридик шахсга қўшилганида, бу юридик шахсга қўшилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ ўтади. Юридик шахс бўлинган тақдирда унинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

Юридик шахс таркибидан бир ёки бир неча юридик шахс ажралиб чиққанида қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ уларнинг ҳар бирига ўтади. Бир турдаги юридик шахс бошқа турдаги юридик шахсга айлан-тирилганида (ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгартирилганида), қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Сингуляр ҳуқуқий ворисликда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг белгиланган маълум бир қисми ўтади. Ҳ.Раҳмонқуловнинг фикрича, сингуляр ворислик юридик шахсни қайта ташкил қилишда истисно сифатида қўлланилиши мумкин³⁸.

Юридик шахсни қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки органи қайта ташкил этилаётган юридик шахснинг кредиторларини бу ҳақда ёзма равишда хабардор қилишлари шарт. Қайта ташкил этилаётган юридик шахснинг кредитори шу юридик шахснинг қарздор бўлишига олиб келган мажбуриятларни бекор қилишни ёки муддатидан олдин бажаришни ҳамда зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Агар тақсимлаш баланси қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқий ворисини аниқлаш имконини бермаса, янгидан вужудга келган юридик шахслар қайта ташкил этилган юридик шахснинг ўз кредиторлари олдидаги мажбуриятлари бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Юридик шахсни бекор қилишнинг иккинчи шакли – уни ҳуқуқ субъекти сифатида тугатиш ҳисобланади. Корхонани тугатиш унинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсга ўтмасдан бекор бўлишига олиб келади. Зеро, ташкилотларни тугатиш уларни қайта ташкил этишдан ҳам муҳимроқ аҳамиятга эга. Бунинг

³⁸ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston, 2008. –92 б.

асосий сабаби юридик шахс қайта ташкил этилганда кредиторларнинг талаби ворислик асосида янгидан ташкил этилган корхонага ворислик бўйича ўтади. Тугатилганда эса юридик шахс ўз-ўзидан ҳуқуқ субъекти сифатида барҳам топади ва шу билан биргаликда унинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳам тугайди. Шунинг учун ҳам корхонани тугатишда кредиторларнинг ҳуқуқ ва бурчларини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

ФКнинг 53-моддасида юридик шахсларни тугатиш асослари қуйидагича белгиланган:

1. Юридик шахс муассислари (иштирокчилари) нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ, шу жумладан, юридик шахс органининг қарорига мувофиқ, юридик шахснинг амал қилиш муддати тугаши, уни ташкил этишдан кўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан ёки юридик шахсни ташкил қилиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганида.

2. Юридик шахс фаолияти рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилган ёки қонун билан тақиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда, шунингдек ФКда назарда тутилган бошқа ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ тугатилади.

3. ФКнинг 57-моддасида айтилганидек, юридик шахснинг банкрот деб ҳисобланиши унинг тугатилишига олиб келади.

Юридик шахс тугатилаётганда, тугатиш комиссияси тайинланади. Тугатиш комиссияси юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги маълумотлар босиб чиқарилган матбуот органларида юридик шахснинг тугатилиши ҳамда унинг кредиторлар томонидан талабларни баён этиш тартиби ва муддати ҳақида хабар эълон қилади (ФК, 55-модда). Бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайтдан бошлаб икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас.

6.4. Юридик шахсларнинг турлари

Фуқаролик ҳуқуқи назариясида юридик шахслар бир неча асосларга кўра турларга бўлинади. Жумладан, мулк шаклига кўра хусусий (хусусий мулкка асосланган) ва оммавий (давлат мулкига асосланган), фаолият мақсадига қараб тижоратчи ва нотижорат, таъсисчиларнинг иштирокига кўра таъсисчилар фақат юридик шахслар

бўлган (уюшма ва ассоциациялар), муассис фақат давлат бўлган (унитар корхоналар) ҳамда ҳар қандай субъект муассис бўлиши мумкин бўлган корхоналар каби турлари мавжуд. Айрим адабиётларда юридик шахслар оммавий, хусусий ва оммавий юридик шахсга ўхшаш (квазипубличной) корхоналар тарзида туркумланган³⁹.

ФКда юридик шахслар фаолиятининг мақсадига қараб (тижоратчи ва нотижорат) таснифланади (ФКнинг 40-моддаси).

Юридик шахсларнинг тижоратчи турлари муассисларнинг фойда олиш мақсадини кўзлаб тузилади. Нотижорат турларида муассислар фойда олиш мақсадини кўзламайдилар.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ тижоратчи юридик шахслар ҳам нотижорат юридик шахслар ҳам тадбиркорлик (фойда олишга қаратилган фаолият) фаолияти билан шуғулланишлари мумкин, лекин бунда, тижоратчи юридик шахслардан фарқ қилиб нотижорат юридик шахслар ўз тадбиркорлик фаолиятларидан олган фойдани фақат аъзоларининг эҳтиёжини қондириш ёки ўзга муштарак мақсадни амалга ошириш учун ишлатадилар. Олинган фойдани бошқа мақсадларда ишлатилишига йўл қўйилмайди. Шу муносабат билан нотижорат юридик шахсларга нисбатан ФК “фойда олишни мақсад қилиб қўймаган” деган ибора эмас, балки, “фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўймаган” ибораси белгиланган. Бу эса, нотижорат ташкилоти тадбиркорлик билан шуғулланиши муайян фойда кўриши мумкинлигини белгилайди. Фақатгина нотижорат юридик шахсларнинг асосий мақсади (ёрдамчи ёки бошқа мақсадлар бундан мустасно) фойда олиш бўлмайди, холос.

Тижоратчи бўлган юридик шахслар жумласига хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари ҳамда унитар корхоналар киради.

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар жумласига жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари ва мулкдорлар томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассасалар киради.

Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ўз уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доирада тадбиркорлик фаолияти билан ҳам шуғуллана олади. Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми умумий асосларда Ўзбекистон Республикасининг

³⁹ Караходжаева Д.М. К вопросу о правовом статусе коммерческих организаций // Жаҳон тараққиёти ва глобаллашув жараёнида информацион хавфсизлик муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ЖИДУ, 2006. –Б. 31-34.

“Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида”ги қонунида ўз аксини топган⁴⁰.

ФКнинг 77-моддасига кўра юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя этиш мақсадида уюшмалар (иттифок) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин. Уюшма юридик шахс ҳисобланиб, унинг аъзолари ўз мустақиллигини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар. Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўлади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам юридик шахс сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг катнашчиларидир (ФК, 78-модда).

Умуман, юридик шахслар ўз фаолиятларида Фуқаролик кодекси нормаларига, соҳа қонунларига, шунингдек уставлари ва бошқа таъсис ҳужжатларига асосланган ҳолда иш олиб борадилар.

6.5. Хусусий корхоналар – юридик шахс сифатида

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида мавжуд бўлмасадан, 2003 йил 11 декабрда қабул қилинган “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги⁴¹ қонун билан янги ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги тижоратчи юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми белгиланди.

Ушбу қонуннинг 3-моддасига асосан, мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона деб эътироф этиладиган бўлди. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Хусусий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий-номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда, хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиар жавобгар бўлади.

⁴⁰Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. №5. 115-модда.

⁴¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

Хусусий корхона тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақли. Хусусий корхона Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда банк ҳисобварақлари очади. Хусусий корхона ўзининг тўлиқ фирма номи давлат тилида ифодаланган ва хусусий корхонанинг жойлашган ери кўрсатилган муҳрга эга бўлиши керак. Муҳрда айна пайтнинг ўзида фирма номи бошқа тилда ҳам кўрсатилиши мумкин. Хусусий корхона ўзининг фирма номи ёзилган штампларига ва бланкаларига, ўз эмблемасига, шунингдек белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган товар белгисига ҳамда кўзга ташланиб турадиган бошқа идентификация воситаларига эга бўлишга ҳақлидир.

Хусусий корхона мулкдор томонидан тузилади, мулкдор унга тегишли мол-мулк беради ва унинг уставини тасдиқлайди. Хусусий корхона, агар унинг уставида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади.

Хусусий корхона қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик шахсларнинг муассиси бўлишга ёки уларнинг устав фондида ўзгача тарзда иштирок этишга, ваколатхоналар очишга ва филиаллар тузишга ҳақли.

Хусусий корхонанинг таъсис ҳужжати унинг уставидир. Хусусий корхонанинг уставида корхонанинг фирма номи, унинг жойлашган ери ва почта манзили тўғрисидаги маълумотлар, асосий фаолият турларининг рўйхати, мулкдорнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва яшаш жойи, устав фондининг миқдори ўз ифодасини топиши лозим, бундан ташқари уставда қонун ҳужжатларига зид келмайдиган бошқа қоидалар ҳам белгиланиши мумкин.

Хусусий корхона давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс мақомига эга бўлади. Хусусий корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хусусий корхонанинг устав фонди бўлинмасдир ва уни мулкдорнинг ўзи белгилайди. Пул, қимматли қоғозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулкрий ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий корхонанинг устав фондига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий корхонанинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолайди. Агар хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу

мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади.

Хусусий корхонанинг устав фондини кўпайтириш ва камайтириш мулкдорнинг қарорига кўра хусусий корхонанинг уставига тегишли ўзгартишлар киритиш йўли билан амалга оширилади. Агар иккинчи молия йилининг ва шундан кейинги ҳар бир молия йилининг якунида хусусий корхона соф активларининг қиймати унинг устав фондидан кам эканлиги маълум бўлиб қолса, хусусий корхона ўз устав фондини ўзининг соф активлари қийматидан ошмайдиган миқдорда камайтириши шарт. Хусусий корхона соф активларининг қиймати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Хусусий корхона мулкдори корхонани раҳбар сифатида якка бошқаради, корхона номидан ишончномасиз иш кўради, унинг манфаатларини ифодалайди, хусусий корхонанинг пул маблағларини ҳамда бошқа мол-мулкни тасарруф этади, шартномалар, шу жумладан меҳнат шартномалари тузади, ишончномалар беради, банкларда ҳисобварақлар очади, штатларни тасдиқлайди, корхонанинг барча ходимлари учун мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради ва кўрсатмалар беради.

Хусусий корхона мулкдори хусусий корхона уставига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, хусусий корхонани қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида қарор қабул қилиш, хусусий корхонанинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин қолган фойдасидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш, хусусий корхонага тегишли мол-мулкни бошқа шахсга бериш, ижарага бериш, гаровга қўйиш, бошқа юридик шахсларнинг устав фондига ҳисса сифатида киритиш ёки ушбу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Хусусий корхона мулкдори қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Хусусий корхона мулкдори устав фондини шакллантириши, ўзига қарашли корхонани якка бошқариши шарт. Хусусий корхона мулкдори зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Хусусий корхона мулкдори ўзи вақтинчалик бўлмаган тақдирда шу муддатда раҳбарлик вазифасини бажариб туришни бошқа жисмоний шахс зиммасига юклаш тўғрисида ёзма қарор қабул қилади. Хусусий корхона мулкдори муваққат раҳбарнинг хусусий корхона мол-мулкни тасарруф этишга оид ҳуқуқини чеклаб қўйиши мумкин.

Вафот этганлиги, муомалага лаёқатсизлиги, муомала лаёқати чекланганлиги ёки бедарак йўқолган деб топилганлиги оқибатида мулкдорнинг хусусий корхона раҳбари вазифасини бажариши мумкин бўлмай қолган тақдирда хусусий корxonани бошқариш фуқаролик қонун ҳужжатларига ва хусусий корxonанинг уставига мувофиқ амалга оширилади.

Хусусий корxonанинг мол-мулки қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари, национализация қилинмайди. Шунингдек, унинг мол-мулки реквизиция қилинмайди, хусусий корxonанинг мулкдориға реквизиция қилинаётган мол-мулкнинг бозор қийматига мувофиқ компенсацияси тўланадиган табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва фавқулодда тусдаги бошқа ҳолатлар бундан мустасно.

Хусусий корхона қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар қандай фаолият турларини амалга оширади. Хусусий корxonаларға тадбиркорлик субъектлари учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзлар, преференциялар ва кафолатлар татбиқ этилади. Қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган тартибда хусусий корxonалар учун давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларнинг доимий ставкалари белгиланади. Хусусий корxonанинг фойдаси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг корхона мулкдорининг тасарруфига ўтади ҳамда унга солиқ солинмайди.

Хусусий корхона фаолиятини текшириш назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта, белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Хусусий корxonалар ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қонунға мувофиқ ассоциацияларға (уюшмаларға) ва бошқа бирлашмаларға бирлашишлари мумкин.

Хусусий корхона мулкдори хусусий корxonани мол-мулк мажмуаси сифатида сотишға, ҳадя қилишға, васият қилиб қолдиришға ёки уни ўзгача усулда бошқа шахсға ўтказишға ҳақли.

Хусусий корхона унинг мулкдори ёки суднинг қарорига кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин. Хусусий корxonаларнинг тузилиши, фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши соҳасидаги низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Ҳозирги кунда хусусий корхона ташкилий-ҳуқуқий шаклидаги юридик шахсларнинг энг кўп тарқалган тури фермер хўжаликлари-дир. Фермер хўжаликларини мазкур ташкилий-ҳуқуқий шаклда тузилиши дастлаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги 24 март 2003 йилги ПФ-3226 сонли Фармонида белгиланган эди⁴². Кейинчалик бу 26 август 2004 йилда янги таҳрирда қабул қилинган “Фермер хўжаликлари тўғрисида”ги қонунда мустаҳкамланди⁴³.

Фермер хўжалиги ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Фермер хўжалиги шу хўжалик бошлиғи томонидан ташкил этилади, у фермер хўжалигига тегишлича алоҳида мол-мулк ажратиб беради ва уставини тасдиқлайди. Фермер хўжалиги ташкил этиш учун унинг бошлиғи белгиланган тартибда ер участкаси олиши керак.

Фермер хўжалигининг устав фонди фермер хўжалиги бошлиғи томонидан белгиланади. Пул, қимматли қоғозлар, бинолар, иншоотлар, бошқа мол-мулк ёки пул билан баҳоланадиган мулк хуқуқлар фермер хўжалигининг устав фондига кўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Агар фермер хўжалигининг устав фонди шакллантириладиганда фермер хўжалигининг бошлиғи ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни фермер хўжалигига топшираётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади.

Фермер хўжалигининг устав фондиди кўпайтириш ва камайтириш фермер хўжалиги бошлиғининг қарорига кўра фермер хўжалиги уставига ўзгартишлар киритиш йўли билан амалга оширилади. Фермер хўжалигининг мулк хуқуқи давлат ҳимоясидадир. Бинолар, иншоотлар, қишлоқ хўжалиги экинзорлари ва кўчатзорлари, доводарахтлар, чорва моллар, паррандаларга, етиштирган маҳсулотига, қишлоқ хўжалик техникаси, инвентарь, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектларига, шунингдек фермер хўжалигининг балансидаги бошқа мол-мулкка бўлган мулк хуқуқи фермер хўжалигига қарашлидир.

Фермер хўжалиги бошлиғининг пул ва моддий маблағлари, товарларни реализация қилишдан (ишлар бажаришдан, хизматлар

⁴² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 5-6-сон, 46-модда.

⁴³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004., 40-41-сон, 433-модда.

кўрсатишдан) олинган даромадлар (фойда), қимматли қоғозлардан келган даромадлар, қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар фермер хўжалигининг мол-мулкни шакллантириш манбалари бўлиши мумкин. Фермер хўжалиги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, олиш, ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига эга.

Фермер хўжалиги қуйидаги ҳолларда тугатилади:

-ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқидан ихтиёрий воз кечилганида;

-фермер хўжалиги банкрот деб топилганда, шу жумладан моддий-техника ресурслари етказиб берувчилар, иш бажарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар билан ҳисоб-китоб мунтазам равишда амалга оширилмаганида;

-фермер хўжалигининг бошлиғи вафот этиб, хўжалик фаолиятини давом эттиришни хоҳловчи меросхўр бўлмаса;

-давлат ва жамият эҳтиёжлари учун ёки ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, шу жумладан фермер хўжалиги ер участкасидан белгиланган мақсадда фойдаланмаганида, хусусан контрактация шартномасида назарда тутилмаган қишлоқ хўжалиги экинларини эканида ер участкасини олиб қўйиш зарурати бўлган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш шартномаси белгиланган тартибда бекор қилинса.

Фермер хўжалиги ўз мажбуриятлари бўйича, шу жумладан тузилган контрактация шартномаларига мувофиқ давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулоти назарда тутилган ҳажмларда етказиб берилишини таъминлаш бўйича, шунингдек моддий-техника ресурслари етказиб берилганлиги ва хизматлар кўрсатилганлиги учун ўз вақтида ҳақ тўлаш бўйича қонунларга мувофиқ ундирув қаратилиши мумкин бўлган ўз мол-мулк билан жавоб беради.

Фермер хўжалигининг бошлиғи фермер хўжалигининг мол-мулкни етарли бўлмаган тақдирда фермер хўжалигининг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиялар жавобгар бўлади.

Ходимнинг меҳнат мажбуриятларини бажариши муносабати билан унинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгар қайта ташкил этилаётган ёки тугатилаётган фермер хўжалигида маблағ бўлмаган ёхуд етарли бўлмаган тақдирда, ундирилиши лозим бўлган суммалар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда давлат томонидан тўланади.

6.6. Хўжалик ширкатлари – юридик шахс сифатида

Хўжалик ширкати – бу ширкат номидан ҳаракат қилувчи икки ёки ундан ортиқ шахснинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузган шартномавий юридик шахс мақомига эга бўлган бирлашмасидир.

Ҳ.Р.Раҳмонқулов ва С.С.Гулямов ширкатнинг хусусиятлари сифатида камида икки иштирокчи бўлишлиги, аъзоларнинг ширкат мажбурияти юзасидан чекланмаган солидар жавобгарлиги, юқори даражадаги ишонч ва тадбиркорлик фаолияти соҳасида тан олишликни кўрсатадилар⁴⁴. Т.В.Кашанина эса ширкат кишиларнинг ихтиёрий-шартномавий бирлашмаси эканлиги, мулкӣ ва шахсий имкониятларни ҳамда мулкӣ воситаларни бирлаштириши, биргаликдаги тадбиркорлик фаолиятидан фойда олишни кўзлашини эътироф этса⁴⁵, Аль-Марашдех Маджед Аҳмед ширкат иштирокчиларнинг шахсий иштироки ва ўзаро ишончига асосланишини таъкидлайди⁴⁶ Ж.Юлдашев хўжалик ширкатларининг ўзига хос хусусиятлари сифатида хўжалик ширкатида унинг мажбуриятлари учун иштирокчилар ўз мулклари билан солидар ва субсидиар тарзда жавобгар бўлиши, ширкатнинг тадбиркорлик фаолиятида иштирокчиларнинг шахсий иштироки (коммандитчилардан ташқари) бирламчи эканлиги, ширкатда таъсис ҳужжати таъсис шартномаси ҳисобланиши ва бошқаларни келтириб ўтади⁴⁷.

Хўжалик ширкатларининг унинг мажбуриятлари учун иштирокчилар ўз мулклари билан солидар ва субсидиар тарзда жавобгар бўлишлари, унинг тадбиркорлик фаолиятида иштирокчилар шахсий иштироки характерли (коммандитчилардан ташқари), таъсис ҳужжати таъсис шартномаси ҳисобланиши, хўжалик ширкатларидан иштирокчилар чиқиб кетадиган бўлса, тегишлича унинг таъсис ҳужжатида ўзгартириш киритилиши унинг ўзига хос хусусиятларини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги 2001 йил 6 декабрда қабул қилинган қонуни 3-моддасига мувофиқ муассисларнинг (иштирокчиларнинг) улушларига (хисса-

⁴⁴ Раҳмонқулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -107 б.

⁴⁵ Кашанина Т.В. Корпоративное право Учебник. -М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. -161-162 с.

⁴⁶ Аль-Марашдех Маджед Аҳмед. Хозяйственное товарищество по законодательству Иордании. Автореф. дис... канд. юрид. наук. -Ташкент: 1999.-10 с.

⁴⁷ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. Дисс... -Тошкент: 2008. -53 б.

ларига) бўлинган устав фондига (устав капиталига) эга бўлган тижорат ташкилоти хўжалик ширкати ҳисобланади, бундай ширкатда муассислар (иштирокчилар) ёки улардан айримлари ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти юритишда шахсан иштирок этадилар. Хўжалик ширкати, агар унинг таъсис шартномасида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай турдаги фаолиятни амалга ошириши мумкин.

Хўжалик ширкати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик шахсларнинг муассиси (иштирокчиси) бўлиши, ваколатхоналар ва филиаллар ташкил этиши мумкин.

Таъсис шартномаси хўжалик ширкатининг таъсис этиш ҳужжати ҳисобланади. Унда хўжалик ширкатининг тури, фаолият соҳаси, мақсадлари ва муддатлари, муассисларнинг(иштирокчиларнинг) таркиби, фирма номи ва почта манзили, устав фонднинг миқдори ва уни ҳосил қилиш тартиби, ҳар бир иштирокчи улушининг миқдори ва номинал қиймати, ҳиссаларининг таркиби, уларни киритиш муддатлари ва тартиби, устав фондини кўпайтириш ва камайитириш тартиби; бошқарув органлари, ширкатни қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби, шунингдек қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шартлар ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, таъсис шартномада ваколатхона ва филиаллари тўғрисидаги маълумотлар бўлиши керак.

Якка тадбиркорлар ва тижоратчи ташкилотлар тўлиқ ширкатнинг иштирокчилари ҳамда коммандит ширкатда тўлиқ шериклар бўлишлари мумкин. Юридик ва жисмоний шахслар коммандит ширкатда ҳисса кўшувчилар бўлишлари мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, тўлиқ ширкатнинг иштирокчилари ва коммандит ширкатнинг тўлиқ шериклари, шунингдек коммандит ширкатда ҳисса кўшувчилар бўлишга ҳақли эмаслар.

Хўжалик ширкатларининг икки: тўлиқ ва коммандит ширкат каби турлари мавжуд.

ФКнинг 60-моддаси ва “Хўжалик ширкатлари тўғрисидаги қонуннинг” 8-моддасига мувофиқ иштирокчилари (тўлиқ шериклари) ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат тўлиқ ширкат деб ҳисобланади.

Шахс фақат битта тўлиқ ширкатнинг иштирокчиси бўлиши мумкин.

Тўлиқ ширкатнинг фирма номи ё унинг барча иштирокчилари номини (номланишини), шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ёхуд бир ёки бир неча иштирокчининг “ва компания” деган сўзлар қўшилган номини (номланишини), шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Тўлиқ ширкатнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматидан таркиб топади. Ва унинг миқдори тўлиқ ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак. Тўлиқ ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Тўлиқ ширкат иштирокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг (устав капиталининг) ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши керак. Иштирокчи улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улуши миқдorigа мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Тўлиқ ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини ширкатнинг устав фондига киритиши шарт. Қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулкый ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар иштирокчиларнинг тўлиқ ширкат устав фондига (устав капиталига) қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг ҳиссалари бўлиши мумкин.

Иштирокчиларнинг умумий йиғилиши ширкатнинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Тўлиқ ширкатнинг жорий фаолиятини бошқариш мақсадида таъсис шартномасида ширкатнинг ижро этувчи органини тузиш назарда тутилиши мумкин. Ижро этувчи органини тузиш ва унинг ваколатлари, унинг аъзоларига ҳақ тўлаш тартиби ширкатнинг таъсис шартномаси ҳамда бошқа ҳужжатлари билан белгиланади.

Тўлиқ ширкат иштирокчилари ширкатнинг мажбуриятлари юзасидан ўз мол-мулклари билан солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар.

ФКнинг 61-моддаси ва “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги қонуннинг 28-моддасига мувофиқ, ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат деб ҳисобланади.

Коммандит ширкатда иштирок этаётган тўлиқ шерикларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг ширкат мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги тўлиқ ширкат иштирокчилари жавобгарлиги каби бўлади. Шахс фақат битта коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Тўлиқ ширкат иштирокчиси коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўла олмайди. Коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик ўша ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас. Коммандит ширкатнинг фирма номи ё барча тўлиқ шерикларнинг номларини (номланишини) ва “коммандит ширкат” деган сўзларни ёхуд камида битта тўлиқ шерикнинг “ва компания” деган сўзлар қўшилган ҳолдаги номини (номланишини), шунингдек “коммандит ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Агар коммандит ширкатнинг фирма номига ҳисса қўшувчининг номи киритилган бўлса, бундай ҳисса қўшувчи тўлиқ шерикка айланади.

Коммандит ширкат фаолиятини бошқариш тўлиқ шериклар томонидан амалга оширилади. Бундай ширкатни унинг тўлиқ шериклари томонидан бошқариш ва унинг ишларини юритиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ҳисса қўшувчилар коммандит ширкатни бошқаришда ва унинг ишларини юритишда иштирок этишга ишончномасиз бошқа ҳар қандай тарзда унинг номидан иш кўришга ҳақли эмаслар. Ҳисса қўшувчилар ширкатни бошқариш ва унинг ишларини юритиш бўйича тўлиқ шерикларнинг хатти-ҳаракатлари хусусида баҳслашишга ҳақли эмаслар.

6.7. Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар –юридик шахс сифатида

Хўжалик жамиятлари – бу бир ёки бир неча шахслар томонидан жамият номидан тадбиркорлик фаолиятини бирга амалга ошириш учун ўз мулклари (асосан маблағлари)ни қўшиш йўли билан тузган ташкилотидир.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик жамиятларининг масъулияти чекланган жамият, қўшимча масъулиятли жамият ва акциядорлик жамиятлари каби турлари мавжуд.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларнинг ҳуқуқий мақоми ФКнинг 62-63-моддалари ва 2001 йил 6 декабрда қабул қилинган “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонун⁴⁸ ва бошқа қонун ҳужжатлари билан ҳуқуқий тартибга солинади.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорда улушларга бўлинган хўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият деб ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Масъулияти чекланган жамиятнинг ўз ҳиссасини тўла қўшмаган иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ҳар бир иштирокчи ҳиссасининг тўланмаган қисмининг қиймати доирасида солидар жавобгар бўладилар.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган хўжалик жамияти қўшимча масъулиятли жамият деб ҳисобланади. Бундай жамиятнинг иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли мол-мулклари билан ҳамма учун бир хил бўлган ва қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган каррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар.

Қўшимча масъулиятли жамият иштирокчилари жавобгарлигининг энг юқори миқдори қўшимча масъулиятли жамиятнинг уставида назарда тутилади.

⁴⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2002. 1-сон, 10-модда.

Иштирокчилардан бири банкрот бўлиб қолганида унинг қўшимча масъулиятли жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарликни тақсимлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа иштирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Жамият қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолият турларини амалга ошириши мумкин. Рўйхати қонунларда белгиланадиган айрим фаолият турлари билан жамият фақат лицензия асосида шуғулланиши мумкин.

МЧЖнинг ўзига хос энг асосий хусусияти иштирокчиларнинг жамият таркибидан чиқиш ҳуқуқининг мавжудлигидир. Жамият таркибидан чиқиш, унинг молиявий хўжалик фаолиятига жиддий путур етказиши мумкин⁴⁹.

Юридик ва жисмоний шахслар жамиятнинг иштирокчилари бўладилар. Қонунда айрим тоифадаги жисмоний шахсларнинг жамиятда иштирок этиши тақиқланиши ёки чекланиши мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, жамиятнинг иштирокчилари бўлишга ҳақли эмаслар. Жамият бир шахс томонидан таъсис этилиши мумкин бўлиб, у жамиятнинг ягона иштирокчисига айланади. Жамият кейинчалик бир иштирокчиси бўлган жамиятга айланиши мумкин. Жамият ягона иштирокчи сифатида бир шахсдан иборат бошқа хўжалик жамиятига эга бўлиши мумкин эмас.

Жамият иштирокчиларининг сони эллик кишидан ошмаслиги лозим. Агар жамият иштирокчиларининг сони белгиланган меъёрдан ошиб кетса, жамият бир йил ичида очиқ акциядорлик жамияти ёки ишлаб чиқариш кооперативи этиб қайта тузилиши керак. Агар кўрсатилган муддат давомида жамият қайта тузилмаса ва жамият иштирокчиларининг сони белгиланган меъёрга қадар камаймаса, у юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органнинг талабига биноан суд тартибида тугатилиши керак.

Жамиятнинг таъсис шартномаси ва устави жамият таъсис ҳужжатлари деб ҳисобланади. Агар жамият бир шахс томонидан таъсис этилса, шу шахс тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Жамият иштирокчиларининг сони икки ва ундан ортиқ кишига кўпайса, улар ўртасида таъсис шартномаси

⁴⁹Лаптев В.В. Акционерное право. -М.: Контракт, 1999. -24 с.

тузилиши керак. Жамиятнинг муассислари таъсис шартномасини тузадилар ва жамият уставини тасдиқлайдилар.

Жамият устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади. Жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозим. Жамият иштирокчисининг жамият устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Жамият иштирокчиси улушининг миқдори унинг улуши номинал қиймати билан жамият устав фондининг (устав капиталининг) нисбатига тенг бўлиши керак. Пул, қимматли қоғозлар, ўзга ашёлар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) қўшиладиган ҳиссалар бўлиши мумкин.

Жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши жамият бошқарувининг олий органи ҳисобланади. Жамиятнинг уставида жамият кузатув кенгашини тузиш назарда тутилиши мумкин. Жамиятнинг жорий фаолиятига раҳбарлик қилиш жамиятнинг яккабошчилик асосидаги ижро этувчи органи томонидан ёки жамиятнинг коллегиял ижро этувчи органи томонидан амалга оширилади. Жамиятнинг ижро этувчи органи жамият иштирокчиларининг умумий йиғилишига ва агар тузилиши жамиятнинг уставида назарда тутилган бўлса, жамиятнинг кузатув кенгашига ҳисобдордир.

6.8. Акциядорлик жамиятлари – юридик шахс сифатида.

Хўжалик жамиятлари турларидан яна бири бу акциядорлик жамиятидир. Устав фонди муайян миқдордаги акцияларга бўлинган жамият акциядорлик жамияти ҳисобланади. Иштирокчилар (акциядорлар) жамият мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзларига қарашли акциялар қиймати доирасида жавобгар бўладилар (ФК, 64-модда).

Ж.И.Юлдашевнинг таъкидлашича, акциядорлик жамиятларининг ижобий томонларидан яна бири шундан иборатки, ҳар қандай шахс акция сотиб олиб, инвесторга айланиш имкониятига эгадир. Бунда маблағнинг кимга тегишли эканлиги ва миқдорининг қиймати ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Ва ниҳоят, акциядорлик жамият-

лари аҳолининг кенг қатламини хусусийлаштириш жараёнига жалб этиш имкониятини беради⁵⁰.

Акциядорлик жамиятларининг ҳуқуқий мақоми ФК, 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Жамият қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятнинг ҳар қандай турларини амалга ошириш чоғида қатор ҳуқуқларга эга бўлади ва мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли барча мол-мулки билан жавобгар бўлади. Акциядорлар жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар ва унинг фаолияти билан боғлиқ зиёнларни ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида тўлайдилар. Акциялар ҳақининг ҳаммасини тўламаган акциядорлар жамият мажбуриятлари юзасидан ўзларига тегишли акциялар қийматининг тўланмаган қисми доирасида солидар жавобгар бўладилар.

Жамият ўз акциядорларининг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Агар жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) жамият учун мажбурий кўрсатмаларни бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор сифатидаги шахснинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли вужудга келтирилган бўлса, мазкур акциядор зиммасига жамиятнинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин. Акциядорлик жамиятининг уставида тегишли ҳуқуқ назарда тутилган тақдирдагина, акциядор мажбурий кўрсатма бериш ҳуқуқига эга бўлади.

Жамият учун мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор жамиятнинг муайян ҳаракатни амалга ошириши оқибатида ночор (банкрот) бўлиб қолишини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқидан унинг ана шундай ҳаракатни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳолдагина жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) акциядорнинг ҳаракатлари туфайли вужудга келтирилган деб ҳисобланади. Давлат ва унинг органлари жамият ўз зиммасига олган мажбуриятлар юзасидан жавобгар бўлмайдилар, худди шунингдек жамият ҳам давлат ва унинг органлари олган мажбуриятлар юзасидан жавобгар бўлмайди.

⁵⁰ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид.фан.номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: ТДЮИ, 2008. -4 б.

Акциядорлик жамияти очик ёки ёпиқ бўлиши мумкин. Очик акциядорлик жамиятининг муассислари таркибига кирувчиларнинг энг кам сони чекланмайди, ёпиқ акциядорлик жамиятининг муассислари эса камида уч шахсдан иборат қилиб белгиланади. Жамиятнинг ҳар бир муассиси унинг акциядори бўлиши лозим.

Қатнашчилари ўзларига тегишли акцияларини ўзга акциядорларнинг розилигисиз бошқа шахсларга бериши мумкин бўлган акциядорлик жамияти очик акциядорлик жамияти деб ҳисобланади. Очик акциядорлик жамияти ўзи чиқараётган акцияларга очик обуна ўтказишга ва қонун ҳужжатларининг талабларини ҳисобга олган ҳолда уларни эркин сотишга ҳақлидир. Очик акциядорлик жамияти ўзи чиқараётган акцияларга ёпиқ обуна ўтказишга ҳақли, жамият уставида ва қонун ҳужжатларида ёпиқ обунани ўтказиш имконияти чеклаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно. Очик акциядорлик жамияти акциядорларининг сони чегараланмайди.

Акциялари фақат ўз муассислари ёки олдиндан белгиланган доирадаги шахслар орасида тақсимланадиган акциядорлик жамияти ёпиқ акциядорлик жамияти ҳисобланади. Бундай жамият ўзи чиқараётган акцияларга очик обуна ўтказишга ёхуд уларни чекланмаган доирадаги шахсларга сотиб олиш учун бошқача тарзда таклиф этишга ҳақли эмас. Ёпиқ акциядорлик жамияти акциядорларининг сони эллик нафардан зиёд бўлиши мумкин эмас.

Айнан муассисларнинг белгиланган миқдори турли давлатларда турлича белгиланган. Масалан, Италияда – 2, Швейцарияда – 3, Германияда – 5, Англия, Франция, Японияда – 7, Эстония, Россия, Нидерландия, Швеция, Финляндия ва АҚШнинг кўпгина штатларида – 1 киши ва ҳ.к⁵¹.

Белгиланган чегарадан ортиб кетган тақдирда у ёпиқ акциядорлик жамиятлари учун миқдори акциядорларнинг чегараланган лимитидан ортиб кетган шахслар акциядорлар реестрида рўйхатга олинган кундан эътиборан олти ой ичида очик акциядорлик жамиятига айлантририлиши, ушбу муддат тугагач, суд тартибида тугатилиши лозим. Ёпиқ акциядорлик жамияти акциядорлари ушбу жамиятнинг бошқа акциядорлари сотаётган акцияларни учинчи шахсга таклиф этилаётган нарҳда ва шартларда, уларнинг ҳар бирига тегишли акциялар сонига мутаносиб равишда имтиёзли олиш ҳуқуқига, агар жамият уставида мазкур ҳуқуқни амалга оширишнинг

⁵¹ Долинская В.В. Акционерное право. -М.: Юридическая литература. 1997. -243 с.

бошқача тартиби назарда тутилмаган бўлса, эга бўлади. Агар акциядорлар акцияларни сотиб олишда ўз имтиёзли ҳуқуқларидан фойдаланмасалар, жамият акциядорлар томонидан сотиладиган акцияларни сотиб олиш учун имтиёзли ҳуқуққа эга бўлиши унинг уставида кўзда тутилиши мумкин. Акциядорлар сотаётган акцияларни сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланиш тартиби, муддати жамият уставида белгилаб қўйилади. Имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланиш муддати акциялар савдога қўйилган пайдан бошлаб 30 кундан кам ва 60 кундан кўп бўлиши мумкин эмас.

Акциядорлик жамиятини тузиш тўғрисидаги таъсис шартномасини имзолаган юридик ва жисмоний шахслар акциядорлик жамиятининг муассислари деб тан олинади.

Агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари жамият муассислари бўлиши мумкин эмас. Жамият муассислари жамият давлат рўйхатидан ўтказилгунга қадар унинг тузилиши билан боғлиқ мажбуриятлар юзасидан солидар жавобгар бўладилар. Жамият муассисларнинг уни тузиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлари юзасидан фақат уларнинг ҳаракатлари кейинчалик акциядорларнинг умумий йиғилишида маъқулланган тақдирдагина жавобгар бўлади. Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда давлат мулкани тасарруф этишга ваколатли орган унинг муассиси бўлади. Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда акцияларни тақсимлаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади. ЁАЖ муассислари ўртасида акцияларни тақсимлаш таъсис ҳужжатида мувофиқ амалга оширилади.

Жамият муассислари уни тузиш тўғрисида ўзаро таъсис шартномасини имзолайдилар, шартномада уларнинг жамиятни таъсис этиш борасида биргаликда фаолият кўрсатиш тартиби, жамият устав фондининг миқдори, муассислар ўртасида жойлаштирилиши керак бўлган акцияларнинг турлари, улар учун тўланадиган ҳақ миқдори ва бу ҳақни тўлаш тартиби, муассисларнинг жамиятни тузишга доир ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб қўйилади. Айрим хорижий давлатларда таъсис шартномасини АЖнинг таъсис ҳужжати сафига киритиш ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан, Қозоғистон Республикаси ГКнинг 87-моддаси¹ ва “Акциядорлик жамиятлари тўғрисида”ги қонунининг 8-9-моддалари², Тожикистон Республикаси

¹ Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая и особенная части). - Алматы: Жети жарғи, 2000 -49 с.

² <http://www.pavlodar.com/zakon>

Республикаси “Акциядорлик жамиятлари тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида¹ АЖнинг таъсис ҳужжатлари устав ва таъсис шартномаси ҳисобланиши белгиланган.

Уставни АЖнинг ягона таъсис ҳужжати сифатида эътироф этиш ҳолати хорижий давлатлар қонунчилигида ҳам учрайди. Масалан, Арманистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари тўғрисида”ги қонуни 14-моддаси², Россия федерациясининг “Акциядорлик жамиятлари тўғрисида”ги қонунининг 11-моддаси ва бошқалар.

Миллий цивилистлар ичида ҳам таъсис шартномасини АЖнинг таъсис ҳужжати сифатида жорий қилиш тарафдорлари мавжуд³.

Лекин “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун талабларига асосан таъсис йиғилиши (муассис) тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Жамиятнинг устав фонди акциядорлар сотиб олган жамият акцияларининг номинал қийматидан ташкил топади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим.

Жамиятнинг устав фонди унинг мол-мулкининг ўз кредиторлари манфаатларини кафолатлайдиган даражадаги энг кам миқдорини белгилайди. Жамият давлат мулки негизида тузилганда корхонанинг (мол-мулкнинг) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланган бозор баҳоси жамият устав фондининг суммасини ташкил этади. Жамият оддий акцияларни жойлаштириши шарт, шунингдек бир ёки бир неча турдаги имтиёзли акцияларни жойлаштиришга ҳақли. Жойлаштирилган имтиёзли акцияларнинг номинал қиймати жамият устав фондининг йигирма фоизидан ошмаслиги лозим.

Акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича тўрт юз минг АҚШ долларига тенг бўлган суммадан кам бўлмаслиги керак. Жамият устав фондини таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантиришнинг энг кўп муддати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги лозим.

¹ <http://www.tajik-gateway.org>

² <http://www.cac-civillaw.org>.

³ Топилдиев В. Таъсис шартномаларининг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. -21 б.

Акциялар эгасининг номи ёзилган эмиссиявий қимматли қоғозлар бўлиб, улар турига кўра оддий ва имтиёзли бўлиши мумкин. Акциялар мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ асосида қайси юридик ёки жисмоний шахсга тегишли бўлса, ўша юридик ёхуд жисмоний шахс акциянинг эгаси – акциядор деб эътироф этилади. Оддий акциялар овоз берувчи бўлиб, уларнинг эгасига дивидендлар олиш, акциядорларнинг умумий йиғилишларида ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради. Акция эгаларига дивидендларни, шунингдек жамият тугатилганда акцияларга кўйилган маблағларни биринчи навбатда олиш ҳуқуқини берадиган акциялар имтиёзли акциялардир. Имтиёзли акциялар ўз эгаларига жамият фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради. Чиқариладиган акцияларнинг турлари, уларни жойлаштириш, улар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби қонун ҳужжатларига мувофиқ жамият уставида белгиланади.

Айрим акциядорлик жамиятларини бошқаришда давлат иштирокнинг махсус ҳуқуқи бўлиб, у стратегик аҳамиятга эга бўлган давлат корхоналари хусусийлаштирилаётганда ёки акциядорлик жамиятларининг давлат акция пакетлари хусусий мулк этиб реализация қилинаётганда Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорига асосан олтин акция жорий қилинади ва мамлакатнинг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 20 июлдаги “Иқтисодиётнинг стратегик тармоқлари корхоналарини хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 3897-сон Фармони¹ мувофиқ белгиланган “олтин акция” Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2007-2010 йилларда хусусийлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш ва хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2007 йил 20 июль қарорига кўра жорий этиш ҳуқуқи пахтани қайта ишлаш, ёғ мой саноатини хусусийлаштиришда, “Тошкент трактор заводи” ОАЖга қўллаш мақсадга мувофиқ деб топилди². Мазкур қарор орқали 363 та корхона ва объектлар бўйича давлат акциялар пакетларини тендер савдоларида инвесторларга ишлаб чиқаришни модернизация қилиш мақсадида сотиш назарда тутилди. Мазкур қарорнинг ижобий томони “олтин акция” жорий қилинган корхоналарда гарчи давлат улуши камайса-да, қабул

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 29-30-сон, 299-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 29-30-сон, 300-модда.

қилинган қарорларга “вето” қўйиш ҳуқуқи давлатнинг таъсир доирасини сақлаб қолади. Шунингдек, давлат улушининг сотилиши эвазига корхона қўшимча айланма маблағга эга бўлади ва унинг иқтисодий ривожланишига туртки бўлади.

“Олтин акция” қийматга эга эмас, бошқа шахсга берилмайди ҳамда гаровга қўйилмайди, устав фонди миқдорини белгилашда ва дивидендларни ҳисоблашда инобатга олинмайди. “Олтин акция” устав фондида давлат улуши бўлмаган ёки бу улуш йигирма беш фоиздан ошмайдиган акциядорлик жамиятларида жорий этилиши мумкин. Давлатнинг “олтин акция”дан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Акциядорлик жамиятини акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижроия органи бошқаради.

“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 64-моддаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 22 августдаги 361-сонли қарори билан тасдиқланган “Акциядорларнинг умумий йиғилиши тўғрисида”ги Намунавий Низомга¹ мувофиқ, акциядорлик жамиятларининг умумий йиғилиши унинг олий бошқарув органи ҳисобланади ва жамиятнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришишида асосий қарорлар қабул қилиш ваколатига эга бўлади. М.М.Воҳидов буларни радикал аҳамиятга эга масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ ваколатлар деб ҳисоблайди². “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 81-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2003 йил 19 апрелдаги 189-сонли қарори билан тасдиқланган “Акциядорлик жамиятининг Кузатувчи кенгаши тўғрисида”ги Намунавий Низом акциядорлик жамиятларининг кузатув кенгашларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади³.

“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 86-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 22 август 361-сонли қарори асосида тасдиқланган “Акциядорлик жамиятларининг ижро этувчи органи ҳақида”ги Намунавий Низомга асосан ижро

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуматининг қарорлар тўплами. 1998. №8. 31-модда.

² Воҳидов М.М. Ўзбекистон Республикаси Қонунчилиги бўйича акциядорлар умумий йиғилиши фаолиятининг ҳуқуқий асослари // Ўзбекистон Қонунчилиги таҳлили. –Тошкент, 2006. –№1. –Б. 10.

³ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2003. 7-8-сон 63-модда.

этувчи орган деганда якка бошчилик қиладиган ижро этувчи орган (директор), коллегиял ижро этувчи орган (бошқарув, дирекция), ёлланадиган тижорат ташкилоти (бошқарувчи ташкилот) ёки якка тадбиркор (бошқарувчи) тушунилади. Акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига кўра, ижро этувчи орган ваколатлари шартнома бўйича, шу жумладан танлов асосида тижорат ташкилотига (бошқарувчи ташкилот ёки якка тартибдаги тадбиркорга (бошқарувчига)) берилиши мумкин. И.А.Ивановнинг фикрича, акциядорлик жамиятининг бошқарувчиси жамият билан меҳнат муносабатлари бўйича алоқадордир¹. Ижро этувчи орган раҳбари жамият номидан ишончномасиз иш юритиш, бошқа ташкилотлар ва органлар билан бўлган ўзаро муносабатларда унинг манфаатларини ифодалаш, устав ёки бошқа ҳужжатлар билан олдиндан келишган доираларда унинг мол-мулки ва пул-маблағларини тасарруф қилиш, шартномалар ва контрактлар тузиш, ишончномалар бериш, банкларда ҳисоб-китоб счётлари ва бошқа рақамлар очиш каби ваколатларга эга.

Жамиятни қайта ташкил этиш акциядорлар умумий йиғилишининг қарори билан қўшиб юбориш, бирлаштириш, бўлиш, ажратиб чиқариш ва қайта тузиш тарзида амалга оширилади. Қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда юридик шахсларни қўшиб юбориш, бирлаштириш ёки қайта тузиш тарзида қайта ташкил этиш ваколатли давлат органларининг розилиги билангина амалга оширилиши мумкин. Янги тузилган юридик шахслар давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан жамият қайта ташкил этилган деб ҳисобланади, бирлаштириш тарзида қайта ташкил этиш бундан мустасно.

Муаллифларнинг фикрича, компанияларни қўшиб олиш амалиёти дастлаб АҚШда бошланган².

Жамиятни тугатиш унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳуқуқий ворилик тартибида бошқа шахсларга ўтмаган ҳолда жамият фаолиятининг тўхтатилишига олиб келади. Жамият ихтиёрий равишда тугатилган тақдирда, тугатилаётган жамиятнинг кузатув кенгаши акциядорлар умумий йиғилишининг ҳукмига жамиятни тугатиш ва тугатувчини тайинлаш тўғрисидаги масалани ҳавола этади. Ихтиёрий равишда тугатилаётган жамият акциядорларининг умумий йиғилиши

¹ Иванов И. Ответственность управляющих перед Акционерным обществом (опыт России и Германии) // Государства и право. –Москва, 1998. -№11. –С. 94.

² Гулямов С.С. Германия: Акциядорлик жамиятлари манфаатларини ҳимоя қилиш // Хўжалик ва ҳуқуқ. –Тошкент, 2004. -№6. –Б. 13.

тугатиш тўғрисида ва тугатувчини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилади.

Хўжалик ширкати ва жамиятлари юридик шахс ҳуқуқини олган шўъба ва тобе хўжалик жамиятларга эга бўлиши мумкин.

ФКнинг 67-моддасига мувофиқ, бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти шўъба хўжалик жамияти ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамияти (шир-кати)нинг қарзлари бўйича жавоб бермайди.

Шўъба хўжалик жамиятига бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни беришга ҳуқуқли асосий жамият ана шундай кўрсатмаларни бажариш учун шўъба жамият томонидан тузилган битимлар юзасидан шўъба жамият билан солидар жавобгар бўлади. Асосий жамиятнинг шўъба хўжалик жамиятга бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни бериш ҳуқуқи шўъба хўжалик жамият билан тузилган шартномада ёки шўъба хўжалик жамиятнинг уставида кўзда тутилган тақдирдагина асосий жамият бундай ҳуқуққа эга деб ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамияти асосий жамиятнинг айби билан ночор (банкрот) бўлиб қолган ҳолларда асосий жамият шўъба хўжалик жамиятнинг қарзлари юзасидан субсидиар жавобгар бўлади. Асосий жамият шўъба хўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида ночор (банкрот) бўлиб қолишини олдиндан билиб, юқорида айтилган ўз ҳуқуқлари ва (ёки) имкониятидан шўъба хўжалик жамиятнинг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳоллардагина шўъба хўжалик жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) асосий жамиятнинг айби билан юз берган деб ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамият акциядорлари асосий жамиятдан унинг айби билан шўъба хўжалик жамиятга келтирилган зиённи тўлашни талаб қилишга ҳақлидир. Асосий жамият шўъба хўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида зиён кўришини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқлари ва (ёки) имкониятидан шўъба хўжалик жамиятининг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳолдагина зиён асосий жамиятнинг айби билан келтирилган деб ҳисобланади.

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти қарам жамият деб ҳисобланади.

Қарам хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади. Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият қарам жамият устав фондининг тегишли қисмини қўлга киритиб олганлиги ҳақидаги маълумотларни қонунда назарда тутилган тартибда дарҳол эълон қилиши шарт.

Хўжалик жамиятлари бир-бирларининг устав фондларида ўзаро қатнашишининг чегараси ва бундай жамиятлардан бири бошқа жамият иштирокчилари ёки акциядорларининг умумий йиғилишида фойдаланиши мумкин бўлган овозлар сони қонунда белгилаб қўйилади. Иштирок этувчи ва тобе хўжалик жамиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

6.9. Давлат корхоналари – юридик шахс сифатида

ФКнинг 70-моддаси талаблари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги 215-сон қарори билан тасдиқланган “Давлат корхоналари тўғрисида”ги Низом¹ га асосан, давлат корхонаси – давлат мулкидаги, ўзига тезкорлик билан бошқариш учун берилган мулк негизида ташкил этилган давлат унитар корхонаси шаклидаги тижорат ташкилотидир, у ўзига бириктирилган мулкдан қонунда белгиланган доирада, ўз фаолияти мақсадларига, мулкдорнинг (ёки унинг топшириғига кўра у ваколат берган давлат органи – муассиснинг) топшириқларига ҳамда эгалик қилиш ҳуқуқидаги мулкнинг мақсадига мувофиқ мулкдан фойдаланишни ва уни тасарруф этишни амалга оширади.

Давлат корхонасининг муассиси – давлат бошқарув органи, ушбу органлар мақомини белгилайдиган ҳужжатларга мувофиқ белгиланган уларнинг ваколоти доирасида давлат корхонасини таъсис этишга вакил қилинган маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳисобланади.

Давлат корхонаси муассис розилиги билан қонун ҳужжатларига мувофиқ тижорат ташкилотлари, шунингдек уларда юридик шахсларнинг қатнашишига йўл қўйиладиган нотижорат ташкилотлар

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 417-модда.

қатнашчиси (аъзоси) бўлиши мумкин. Давлат корхонаси давлатнинг бошқа корхонаси муассиси бўлишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, давлат бошқаруви органи ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органининг қарорлари давлат корхонасини таъсис этиш учун асос ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан ташкил этилган давлат корхонаси фаолиятнинг лицензияланадиган турини лицензия олмасдан, тегишли лицензияловчи орган билан тузиладиган лицензия битими асосида амалга оширади.

Давлат корхонаси, агар уни ташкил этиш тўғрисидаги қарорда бошқача қоида белгиланмаган бўлса, фаолият кўрсатиш муддати чекланмаган ҳолда ташкил этилади.

Муассис томонидан тасдиқланган ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тегишли давлат органларида рўйхатга олинган устав давлат корхонасининг таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Давлат бошқаруви органлари ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан таъсис этилган давлат корхоналари давлат рўйхатидан ўтказилгандан, тегишли кадастр ҳужжатлари расмийлаштирилгандан кейин бир ҳафта муддатда тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасига ёки унинг ҳудудий бошқармасига давлат корхонаси ташкил этиш тўғрисидаги қарорнинг, корхонанинг рўйхатдан ўтказилган устави нусхасини тақдим этадилар. Кўрсатиб ўтилган корхоналар устав фондини шакллантириш тугагандан кейин бир ҳафта муддатда тегишли равишда Давлат мулки қўмитасига ёки унинг ҳудудий бошқармаларига давлат мулкини топшириш-қабул қилиб олиш ҳужжатлари нусхаларини ҳам тақдим этадилар.

Давлат корхонасининг мулки муассис томонидан давлат корхонасига тезкор бошқариш ҳуқуқи билан бириктирилган мулк, давлат корхонасининг ўз фаолиятидан олинган даромадлари ва қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа манбалар ҳисобига шакллантирилади. Давлат корхонаси мулкининг қиймати корхонанинг мустақил балансида акс эттирилади. Ташкил этилган давлат корхонасида давлат мулкини тезкор бошқариш ҳуқуқи топшириш-қабул қилиб олиш далолатномаси корхона раҳбари ва муассис томонидан имзоланган вақтдан бошлаб пайдо бўлади. Давлат корхонаси мулки бўлинмас мулк ҳисобланади ва қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича,

шу жумладан, давлат корхонаси ходимлари ўртасида тақсимланиши мумкин эмас.

Давлат корхонаси мулкани тасарруф этиш қуйидаги ҳолларда давлат корхонасининг ижро этувчи органи томонидан муассис билан келишган ҳолда амалга оширилади:

асосий воситаларни сотиш, уларни ижарага ёки гаровга топшириш;

мулкни хўжалик жамияти устав фондига улуш сифатида қўшиш; хўжалик жамиятларининг акциялари (улушлари)ни сотиб олиш; хўжалик жамиятларидаги давлат корхонасига тегишли акциялар (улушлар)ни сотиш;

мулкни давлат корхонаси фаолияти мақсадларига мувофик бўлмаган бошқача тарзда тасарруф этиш.

Давлат корхонаси раҳбари давлат корхонасининг якка ижро этувчи органи ҳисобланади ва корхона олдида қўйилган вазифаларнинг бажарилишини ташкил этади, корхона номидан ишончномасиз фаолият кўрсатади, шу жумладан унинг манфаатларини ифодалайди, давлат корхонаси номидан битишувларни белгиланган тартибда амалга оширади, ходимларни ишга қабул қилади, улар билан меҳнат шартномаларини тузади, ўзгартиради ва тўхтатади, буйруқлар чиқаради, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишончномалар беради.

Давлат корхонаси раҳбари муассис олдида корхона уставида белгиланган тартибда корхона фаолияти тўғрисида ҳисоб беради.

Давлат корхонаси муассис билан келишув бўйича, қонун ҳужжатлари талабларига риоя қилган ҳолда филиаллар ташкил этиши ва ваколатхоналар очиши мумкин. Филиал ёки ваколатхона ташкил этилгандан кейин бир ҳафта муддатда давлат корхонаси бу тўғрида Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасини (унинг ҳудудий бошқармасини) хабардор қилиши шарт. Давлат корхонасининг филиаллари ва ваколатхоналари уларни ташкил этган давлат корхонаси номидан, давлат корхонаси томонидан тасдиқланган низомлар асосида фаолият кўрсатади ва уни ташкил этган давлат корхонаси мулкига эга бўлади.

Бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга барча солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан кейин давлат корхонасида қоладиган соф фойда корхона ихтиёрида қолади ҳамда ундан муассис қарорига кўра фойдаланилади. Давлат корхонаси ўз ихтиёрида қоладиган соф фойда ҳисобига корхона уставида назарда тутилган

тартибда ва муассис томонидан тасдиқланадиган миқдорларда захира фонди ва бошқа фондларни ташкил этиши мумкин.

Давлат корхонаси ўз мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли мулк билан жавоб беради. Муассис корхона мулки етарли бўлмаганда давлат корхонаси мажбуриятлари бўйича субсидиар тартибда жавоб беради. Давлат корхонаси муассиснинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Давлат корхонасининг филиали ва ваколатхонаси мажбуриятлари бўйича уларни ташкил этган давлат корхонаси жавоб беради.

Давлат корхонаси муассис қарорига кўра, тегишли равишда Давлат мулки кўмитаси ёки унинг ҳудудий бошқармаси билан келишган ҳолда, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ёхуд суд қарорига биноан қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин.

6.10. Ишлаб чиқариш кооперативлари – юридик шахс сифатида

Фуқароларнинг шахсий иштироки аъзоларнинг (иштирокчиларнинг) мулки билан қўшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргаликда ишлаб чиқариш ёки бошқа хўжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмаси ишлаб чиқариш кооперативи ҳисобланади. Қонунда ва ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик асосида юридик шахслар ҳам иштирок этиши назарда тутилиши мумкин (ФК, 69-модда).

Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда субсидиар жавобгар бўладилар.

Кооперативнинг фирма номи кооператив номини ва “ишлаб чиқариш кооперативи” деган сўзларни ўз ичига олган бўлиши керак. Ишлаб чиқариш кооперативларининг ҳуқуқий мавқеи ва аъзоларининг ҳуқуқий бурчлари Фуқаролик кодекси ҳамда бошқа қонунлар билан белгиланади. Кооператив фуқаролар истаги билан ёки юридик шахсларнинг ташаббуси билан мутлақо ихтиёрийлик асосида ташкил этилади. Кооператив аъзолари бўлган фуқароларнинг сони уч кишидан кам бўлмаслиги керак.

Кооператив мустақил тарзда ҳам, мулкнинг ҳар қандай шаклига мансуб корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳузурида ҳам ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин.

Кооперативнинг устави кооператив таъсис этишни истаган фуқароларнинг умумий йиғилишида ёки юридик шахслар мухтор вакилларининг йиғилишида қабул қилинади ва кооператив жойлашган ердаги туман ҳокимлигида рўйхатга олинади.

Кооперативнинг олий бошқарув идораси умумий йиғилиши – конференция, съезд бўлиб, улар кооператив раисини (бошқарувини), тафтиш комиссиясини (тафтишчини) сайлайди ва уларга кооперативни бошқариш бўйича ўз ваколатларини топширади.

Кооперативнинг мол-мулки ўз аъзоларининг пул ва моддий бадаллари, банкларнинг кредитлари, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар, бу маҳсулотларни сотишдан, кооператив уставида назарда тутилган ўзга хил фаолиятдан келган даромадлар ҳамда қонунларда ман этилмаган бошқа манбалар ҳисобига ҳосил бўлади.

Кооператив ўз фаолиятини қуйидаги ҳолларда тугатади:

1. Мол-мулк эгасининг ёки у ваколат берган органнинг қарорига ёхуд суднинг ҳал қилув қарорига мувофиқ.

2. Агар рўйхатга олингандан бир йил ўтгач ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини бошламаса ёки амалда тўхтатиб қўйилгач, даромадлар тўғрисидаги декларацияни топширган вақтдан бошлаб бир йил давомида фаолиятини бошламаса.

3. Олти ойдан кўпроқ вақт давомида тўловга қобилиятсиз бўлса.

4. Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган бошқа ҳолларда².

Кооператив тугатилган тақдирда, унга нисбатан ҳақдорлар ва ёлланиб ишловчиларнинг даъволари қондирилгандан кейин қолган мол-мулки кооператив аъзолари ўртасида уставда кўрсатилган тартибда тақсимланади.

Кооперация тўғрисидаги қонуннинг 13-моддасига асосан қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ишлаб чиқариш кооперативларининг бир шакли ҳисобланади³.

Ўзбекистон Республикасининг “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида”ги 30 апрель 1998 йилги қонунига асосан қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун пай усулига ва асосан оила (жамоа) пудратига, фуқароларнинг ихтиёрий равишда бирлашишига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир⁴.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994, № 2, 52-модда.

³Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991, № 8, 193-модда

⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5-6, 84-модда

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) фаолиятининг асосий тури қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришдир.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) унинг муассислари томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилади. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзоларининг сони кооператив (ширкат) фаолияти ихтисослашувидан келиб чиқиб унинг уставида белгилаб қўйилади.

Устав қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) фаолиятини тартибга солувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатдир.

Ёши 16 га тўлган, кооператив (ширкат) уставини тан олувчи ва унинг талабларига риоя этувчи, кооператив (ширкат) фаолиятида ва унинг жамғармаларини шакллантиришда иштирок этувчи жисмоний шахслар қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзоси бўлишлари мумкин. Юридик шахслар ҳам қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) жамоа аъзолари бўлишлари мумкин. Кооперативлар (ширкатлар) ва уларнинг жамоа тарзидаги аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар шартнома асосида олиб борилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқарувининг (раисининг) кооперативга (ширкатга) қабул қилиш тўғрисидаги қарори кооперативнинг (ширкатнинг) умумий мажлисида ариза берган шахснинг иштирокида тасдиқланиши лозим. Бундай қарорни қабул қилиш ва уни тасдиқлаш тартиби кооператив (ширкат) уставида белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативини (ширкат хўжалигини) бошқариш ўзини ўзи бошқариш, ошқоралик, кооператив (ширкат) фаолияти масалаларини ҳал этишда унинг аъзолари иштирок этиши асосида амалга оширилади. Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) юқори бошқарув органи умумий мажлис бўлиб, у раисни, бошқарувни, тафтиш комиссиясини (тафтишчини) сайлайди, кооперативни (ширкатни) жорий бошқариш бўйича ўз ваколатларини уларга бериб қўяди.

Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) мустақил балансида акс эттириладиган асосий жамғармалар, айланма маблағлар ҳамда бошқа бойликлар шу кооперативнинг (ширкатнинг) мулкидир. Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) мол-мулки асосий жамғармалар қиймати, етиштирган маҳсулоти, уни сотишдан тушган даромадлар (фойда), аъзоларнинг пул ва моддий бадаллари, банк кредитлари, қимматли қоғозлар ҳисобидан

ҳамда кооперативнинг (ширкатнинг) уставида назарда тутилган бошқа фаолият натижасида ва қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан ҳосил бўлади. Кооператив (ширкат) мол-мулкни шакллантиришда юридик ва жисмоний шахслар шартнома асосида пул ва моддий бадаллар киритиш йўли билан иштирок этишлари мумкин.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) томонидан ташкил этиладиган корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки, шунингдек хўжаликлараро корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки уларнинг улушли иштирокига мувофиқ шу кооперативнинг (ширкатнинг) мулкидир. Таркибига қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари), мулкчиликнинг турли шаклидаги бошқа корхоналар ва ташкилотлар кирган уюшмаларнинг мол-мулки уларнинг умумий (улушли) мулки ҳисобланади. Таркибига фақат кооперативлар (ширкатлар) кирган уюшмаларнинг мол-мулки, агар уюшмаларнинг таъсис ҳужжатларида ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шу кооперативларга (ширкатларга) умумий (улушли) мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлади. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) юридик ва жисмоний шахслардан мол-мулкни қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда олиш, ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига эга.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ўз фаолияти йўналишларини, ишлаб чиқаришнинг тузилиши ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ўзи етиштираётган маҳсулот сифатига оид амалдаги нормативлар ва стандартларга, экологияга, санитарияга оид ҳамда қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бошқа талаблар ва қоидаларга риоя этиши шарт.

Давлат органлари ва ташкилотларининг ҳамда бошқа органлар ва ташкилотларнинг, шунингдек улар мансабдор шахсларининг қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) хўжалик фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Оила (жамоа) пудрати қишлоқ хўжалиги кооперативида (ширкат хўжалигида) ички хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг устун шаклидир.

Қишлоқ хўжалиги кооперативини (ширкат хўжалигини) қайта ташкил этиш қонун ҳужжатларида ва кооператив (ширкат) уставида

белгиланган тартибда қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиш чиқариш ва ўзгартириш шаклида амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги):

умумий мажлис қарорига биноан;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда суднинг қарорига биноан тугатилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативини (ширкат хўжалигини) тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативининг (ширкат хўжалигининг) кредиторлар даъволари қаноатлантирилганидан кейин қолган мол-мулки қиймати унинг аъзолари ўртасида тақсимланади.

6.11. Матлубот кооперативи – юридик шахс сифатида

Иштирокчиларнинг моддий (мулкий) эҳтиёжларини қондириш мақсадида фуқароларнинг аъзолигига асосланган ихтиёрий бирлашмаси матлубот кооперативи ҳисобланади ва бирлашув унинг аъзолари томонидан ўз мулкий (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширилади (ФК, 73-модда).

Матлубот кооперативи уставида қуйидаги маълумотлар бўлиши керак: кооператив аъзолари қўшадиган пай бадалларининг миқдори, кооператив аъзолари пай бадалларининг таркиби ва уларнинг қўшиш тартиби, бадални қўшиш мажбуриятини бузганлик учун жавобгарлик, кооперативни бошқариш органларининг таркиби ва ваколатлари, улар томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби, шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки овознинг кўпчилиги билан қабул қилинадиган масалалар ва шунингдек, кооператив кўрган зарарларни кооператив аъзолари томонидан тўлаш тартиби тўғрисидаги масалалар кўрсатилади⁵.

Матлубот кооперативининг номида унинг фаолиятини асосий мақсади кўрсатилиши, шунингдек “кооператив” сўзи ёки “матлубот жамияти” деган сўзлар бўлиши керак.

Матлубот кооперативининг аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича ҳар бир кооператив аъзоси тўлайдиган қўшимча бадалнинг тўланмаган қисми доирасида субсидиар жавобгар бўладилар. Бу

⁵ Туребеков Т. К. Вопросы становления и развития законодательства о некоммерческих организациях и гражданско - правового статуса отдельных их видов //Хозяйство и право. 2004. №4. –Б. 84.

ҳолда кооператив аъзолари солидар жавоб берадилар (ФК, 73-модда, 5-банд).

Матлубот кооперативининг тижорат фаолиятига нисбатан Фуқаролик кодексининг тижоратчи ташкилотлар тўғрисидаги қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Матлубот кооперацияси халқаро кооператив альянсида ва бошқа халқаро ташкилотларда қатнашиши мумкин.

6.12. Жамоат бирлашмалари – юридик шахс сифатида

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида белгиланган ҳуқуқлари, эркинликларини ва сиёсат, иқтисод, ижтимоий ривожланиш, фан-маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдириши натижасида вужудга келадиган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир. Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрий ва ногиронлар уюшмалари, илмий-техникавий, маданий-маърифий ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар бирлашмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмаси ташкилий-ҳуқуқий шаклида тузилади.

ФКнинг 74-моддасига асосан маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қаноатлантириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмалари жамоат бирлашмалари ҳисобланади.

Жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий мақоми ФК, Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги⁶, “Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида”ги⁷ “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги⁸, “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги⁹ ва бошқа бир қатор қонун ҳужжатларида белгиланган.

Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ветеранлар ва ноги-

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. 4-сон., 76-модда.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. 5-сон., 115-модда.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон., 36-модда.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 9-сон. 344-модда.

ронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари деб эътироф этилади.

Жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий, ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш; фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш; қасб-кор ва ҳаваскорлик қизиқишларини қондириш; илмий, техникавий ва бадиий ижодкорликни ривожлантириш; аҳолининг сихат-саломатлигини сақлаш, хайрия фаолиятида қатнашиш; маданий-маърифий, физкультура-соғломлаштириш ва спорт ишларини ўтказиш; табиатни, тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш; ватанпарварлик ва инсонпарварлик тарбияси; республикалараро ва халқаро алоқаларни кенгайтириш, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустаҳкамлаш; қонунда тақиқланмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш мақсадида тузилади.

Фаолияти жамиятнинг ахлоқий негизларини, умумбашарий инсонпарварлик қадриятларини бузишга қаратилган, шунингдек конституцион тузумни ғайриқонуний йўл билан ўзгартириш ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг бирлигини бузиш, урушни, зўравонликни ва шафқатсизликни, жамиятни парчалашга олиб борадиган ижтимоий, шу жумладан синфий шунингдек ирқий, миллий ва диний адоватни авж олдириш, қонун билан тақиқланган бошқа хатти-ҳаракатлар қилиш мақсадини кўзлайдиган жамоат бирлашмаларининг тузилишига йўл қўйилмайди. Ҳарбийлаштирилган жамоат бирлашмалари ва қуролли тузилмалар, шунингдек диний характерга эга партиялар, уларнинг филиаллари ва бошқа структура бўлаклари ташкил этиш тақиқланади.

Жамоат бирлашмалари ва уларнинг идоралари томонидан қонуний ва демократик йўл билан шакллантирилган ҳокимият ва бошқарув идоралари ҳамда ҳокимият ваколатларига эга бўлганларга нисбатан ғайридемократик тарзда қуч ишлатиб тазйиқ ўтказиш тақиқланади. Қонуний равишда амал қилиб турган ҳокимият ва бошқарув идоралари ҳамда мансабдор шахсларга демократик усулда ҳал этиш баҳонаси билан тазйиқ ўтказишга бўлган ҳар қандай уринишга Қонун билан барҳам берилади.

Аҳолининг саломатлиги ва ахлоқига, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига тажовуз қиладиган

жамоат бирлашмаларини тузиш ва уларнинг фаолияти қонунга мувофиқ таъқиб қилинади.

Жамоат бирлашмалари ўз аъзолари (қатнашчилари)нинг ихтиёрийлиги, тенг ҳуқуқлилиги, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошкоралик асосида тузилади ва ҳаракат қилади.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Жамоат бирлашмасини тузиш ташаббускорлари таъсис съездини (конференциясини) ёки умумий йиғилишини чақирадилар, унда устав (низом, ўзга асосий ҳужжат) қабул қилинади ва раҳбар идоралар тузилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари жамоат бирлашмаси аъзолари (қатнашчилари) бўладилар. Сиёсий партиядан ташқари жамоат бирлашмаларининг уставида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг бирлашмага аъзо бўлишлари кўзда тутилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг ўн саккиз ёшга тўлган фуқаролари республика сиёсий партиядарининг аъзолари бўлишлари мумкин. Бир сиёсий партиядининг аъзоси айна вақтда бошқа сиёсий партиядининг аъзоси бўла олмайди. Сиёсий партиядар ва қасаба уюшмаларидан ташқари жамоат бирлашмаларининг фаолиятида уларнинг уставларида кўзда тутилган ҳолларда жамоа аъзолари: корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг меҳнат жамоатлари, фуқароларнинг бирлашмалари иштирок этишлари мумкин.

Жамоат бирлашмасининг таъсис ҳужжати уставдир.

Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи халқаро, жамоат ташкилотларининг республика, вилоятлараро бирлашмаларининг уставлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаларининг фаолияти уларни қайта ташкил этиш (қўшилиш, бирлашиш, ажралиш) ёки тугатиш йўли билан тўхтатилиши мумкин.

Жамоат бирлашмалари уларнинг съездлари (конференциялари) ёки умумий йиғилишлари қарори билан қайтадан ташкил этилади. Жамоат бирлашмаларини қайта ташкил этгандан сўнг янгидан тузилган жамоат бирлашмасининг устави белгиланган тартибда рўйхатга олинади.

Сиёсий партиядар давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилади ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашади. Сиёсий партиядар депутатликка номзодлар

кўрсатиш, сайловолди ташвиқот ишларини олиб бориш, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида фракциялар ва Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларида партия гуруҳлари тузиш ҳуқуқига эгадир.

Оммавий жамоат ҳаракатлари сиёсий ёки ўзга мақсадларни кўзлайдилар ҳамда уларнинг рўйхатга олинган аъзолари бўлмайди. Ҳарбий хизматчилар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларида лавозимни эгаллаб турган шахслар ўз хизмат фаолиятида қонун талабларига амал қиладилар ва сиёсий партиялар ҳамда сиёсий мақсадларни кўзловчи оммавий жамоат ҳаракатларининг қарорлари билан боғлиқ бўлмайдилар.

Касаба уюшмалари давлат идоралари, хўжалик ташкилотлари, кооператив ва ўзга жамоат бирлашмалари билан ўзаро муносабатларда касаба уюшмалари тўғрисидаги амалдаги қонунларга мувофиқ касаба уюшмаси аъзоларининг ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳадаги манфаатларини кўзлаб иш олиб боради ва уларни ҳимоя қилади.

Сиёсий партиялар ва касаба уюшмаларининг фақат яқка тартибда рўйхатга олинадиган аъзолари бўлади.

Жамоат бирлашмалари қонунларда белгилаб қўйиладиган тартибда ишлаб чиқариш ва бошқа тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадилар ҳамда фақат уставдаги вазифаларни бажариш мақсадида ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган корхоналар ва хўжалик ҳисобидаги ташкилотларни барпо этадилар.

Жамоат бирлашмаларининг ишлаб чиқариш ва бошқа тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар ана шу бирлашмалар аъзолари (қатнашчилари) ўртасида қайта тақсимланмайди ва ундан фақат устав вазифаларини бажариш учун фойдаланилади; жамоат бирлашмалари ўз маблағларидан ҳатто ўз уставида кўрсатилмаган бўлса ҳам, хайрия мақсадлари йўлида фойдаланишларига йўл қўйилади. Жамоат бирлашмалари тузадиган корхоналар ва ташкилотлар қонунда белгилаб қўйилган тартибда ва миқдорда бюджетга пул ўтказадилар.

Жамоат бирлашмалари, уларнинг ташкилотлари бинолар, иншоотлар, уй-жой фонди, ускуналар, асбоблар, маданий-маърифий ва соғломлаштириш мақсадлари учун мўлжалланган мулкларга, пул маблағига, акцияларга, бошқа қимматбаҳо қоғозларга ҳамда уларнинг уставларида кўзда тутилган фаолиятни моддий таъминлаш учун

зарур бўлган ўзга мол-мулкка, шунингдек интеллектуал мулк объектларига эгалик қилишлари мумкин. Бирлашмаларнинг уставларида кўрсатилган мақсадларга мувофиқ уларнинг маблағи ҳисобидан барпо этилган нашриётлар, бошқа корхоналар, хайрия, муассасалари жамоат бирлашмаларининг мулки бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида, Қорақалпоғистон Республикасида эса – Қорақалпоғистон Республикасининг ҳам қонун ҳужжатларида давлат ва жамоат хавфсизлиги мулоҳазалари билан ёки халқаро шартномаларга мувофиқ жамоат бирлашмалари мулки бўла олмайдиган мол-мулк турлари белгилаб қўйилиши мумкин.

Жамоат бирлашмаларининг пул маблағлари, агар уставда кўзда тутилган бўлса, бирлашмага кириш ва аъзолик бадалларини тўлашдан; ихтиёрий равишда ўтказилган пул ва хайриялардан; уставга мувофиқ ўтказилган лекциялар, кўргазмалар, спорт тадбирлари ҳамда бошқа тадбирлар, лотереялар тушумларидан, ишлаб чиқариш, хўжалик ва ноширлик фаолиятдан олинadиган даромадлардан; қонун билан тақиқланмаган бошқа тушумлардан ташкил топади.

Сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи оммавий ҳаракатларнинг чет давлатлардан, халқаро ташкилотлар ҳамда чет давлатларнинг юридик шахслари, уларнинг ваколатхоналари ва филиалларидан, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналардан, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслардан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, диний ташкилотлардан, номи яширилган ёки фақат тахаллуси кўрсатилган шахслардан молиявий ва ўзгача моддий ёрдам олиши ман этилади. Бундай ёрдам олинган тақдирда мазкур маблағлар қайтарилиши, қайтариш имконияти бўлмаган тақдирда эса, давлат даромадига ўтказилиши лозим.

Сиёсий партияларни молиялаштириш “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ амалга оширилади.

6.13. Жамоат фонди – юридик шахс сифатида

Юридик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан ихтиёрий мулкый бадаллар қўшиш асосида ташкил этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган нодавлат нотижорат ташкилоти жа-

моат фонди деб эътироф этилади. Дастлаб жамоат фондлари ФКнинг 75-моддасига асосан “ижтимоий фондлар” деб юритилган эди.

Бугунги кунда жамоат фондларининг ҳуқуқий мақоми ФК ва 2003 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат фондлари тўғрисида”ги қонун¹⁰ ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида республика фондлари ҳамда маҳаллий фондлар ташкил этилади ва фаолият кўрсатади. Фаолиятини ўз уставига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки икки ёхуд ундан ортиқ вилоят (Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри) ҳудудида амалга оширадиган фондлар республика фондлари жумласига киради. Фаолиятини ўз уставига мувофиқ туман(лар), шаҳар(лар), вилоят ёки Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган фондлар маҳаллий фондлар жумласига киради.

Фонд муассисларнинг (муассиснинг) қарорига биноан ёки васиятнома бўйича ташкил этилиши мумкин. Бир ёки бир нечта юридик ва (ёки) жисмоний шахс фонд муассислари (муассиси) бўлиши мумкин. Фонд муассислари (муассиси) фонд уставини тасдиқлайди, фонд васийлик кенгаши дастлабки таркибининг аъзоларини тайинлайди ҳамда қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзга ваколатларни амалга оширади.

Фонд васиятнома бўйича ташкил этилганида васиятномада фонднинг мақсад ва вазифалари, унга ўтказилаётган мол-мулк ҳажми кўрсатилган ҳамда васиятномани ижро этувчи белгиланган бўлиши керак. Васиятномани ижро этувчи фонд васийлик кенгаши дастлабки таркибининг аъзоларини, агар улар васиятномада номма-ном кўрсатилган бўлмаса, тайинлайди, шунингдек фонднинг ташкил этилиши билан боғлиқ бошқа ҳаракатларни бажаради. Агар васиятномани ижро этувчи ўз зиммасига юклатилган ҳаракатларни амалга оширишдан бош тортса ёки уларни амалга оширишга қодир бўлмаса, қонун ҳужжатларига мувофиқ васиятномани ижро этувчи янги шахс тайинланади.

Фонднинг таъсис ҳужжати уставдир.

Муассислар (муассис) ёки васият қилувчи томонидан фондга ўтказилган пул маблағлари ва бошқа мол-мулк фонднинг мулкидир. Бинолар, иншоотлар, турар жойлар ва бошқа иморатлар, асбоб-ускуналар, инвентарь, пул маблағлари, шу жумладан чет эл валютасидаги

¹⁰Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда

маблағлар, қимматли қоғозлар ва ўзга мол-мулк фонднинг мулки бўлиши мумкин.

Фонд муассислари (муассиси) ёки фонд васиятнома бўйича ташкил этилганида васиятномани ижро этувчи фонднинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди, фонд эса муассисларнинг (муассиснинг) ёки васиятномани ижро этувчининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Фондни ташкил этиш учун зарур дастлабки маблағларнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Фонднинг мол-мулки муассислар ўртасида тақсимланиши мумкин эмас ва ундан фақат фонд уставида белгиланган мақсадлар ҳамда вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланилади. Фонднинг мол-мулкидан гаров ёки мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг бошқа усули сифатида фойдаланилиши, шунингдек кредитлар бериш учун фойдаланилиши мумкин эмас.

Фонднинг мол-мулкни шакллантириш манбалари куйидагилар бўлиши мумкин:

муассислар (муассис) томонидан бир йўла тўланадиган (ўтказиладиган) ёки мунтазам келиб турадиган пул ва бошқа тушумлар;

фонд васиятнома бўйича ташкил этилган тақдирда васият қилувчининг фондга ўтказилган мол-мулки;

юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайриялари;

юридик ва жисмоний шахслар, давлат, чет эл ва халқаро ташкилотлар, чет давлатлар ажратадиган грантлар;

фонднинг тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромадлар (фойда);

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар.

Фонднинг васийлик кенгаши фонднинг органи бўлиб, у фонд фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Фонд васийлик кенгашининг таркиби камида уч кишидан иборат бўлиши керак. Васийлик кенгаши дастлабки таркибининг аъзолари муассислар (муассис) томонидан ёки фонд васиятнома бўйича ташкил этилган бўлса, васиятномада назарда тутилган тартибда тайинланади. Фонднинг васийлик кенгашини тузиш, васийлик кенгаши йиғилишларини чақириш ва васийлик кенгашининг қарорларини қабул қилиш тартиби фонд уставида белгиланади.

Фонд бошқаруви фонднинг ижроия органидир. Фонд бошқарувининг таркиби фонд васийлик кенгаши томонидан шакллантири-

лади. Фонд бошқарувининг раҳбари ва аъзолари фонд васийлик кенгаши ва тафтиш комиссиясининг аъзолари бўлиши мумкин эмас.

Фонднинг васийлик кенгаши қарорига биноан фонд қайта ташкил этилиши мумкин. Фонднинг қайта ташкил этилишига фақат бошқа фонд билан қўшиб юборилган, бошқа фондни бирлаштириб олган ёки бошқа фондга бирлаштирилган ҳолларда йўл қўйилади.

6.14. Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкати – юридик шахс сифатида

Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкати кўп квартирали битта ёки яқин, зич жойлашган, ободонлаштириш элементлари бўлган умумий ер участкаси билан қамраб олинган бир нечта уйдаги хусусий турар жойлар мулкдорларининг бирлашмаси ҳисобланган нотижорат юридик шахсдир. Мазкур нотижорат юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми ФКда назарда тутилмаган. У ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”ги 12 апрель 2006 йилги Қонун¹¹ асосида олиб боради.

Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкати хусусий турар жойлар мулкдорларининг ташаббуси билан, уй-жой фондини биргаликда бошқариш, уни сақлаш, асраш ва таъмирлашни, кўп квартирали уйдаги турар жойлар мулкдорларининг умумий мол-мулкидан фойдаланишни таъминлаш учун ташкил этилади ва у ўз уставига мувофиқ ўзини ўзи бошқариш асосида фаолият кўрсатади. Ширкат ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли барча мол-мулк билан жавоб беради ва ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Ширкат аъзоси ширкатнинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Ширкатнинг таъсис ҳужжати устав ҳисобланади. Мазкур уставнинг намунавий шакли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30 май 2006 йилги 100-сонли Қарори билан тасдиқланган¹².

Уй-жой мулкдорлари – юридик ва жисмоний шахслар ширкат аъзолари бўлади. Жой бошқа шахсга берилган тақдирда, унинг мулкдори – ширкат аъзоси янги мулкдорни ўзининг ширкат аъзоси эканлиги ҳамда ширкат уставида белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгаллиги, бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар янги мулкдорга ўтиши

¹¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 15-сон, 122-модда.

¹²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 196-модда.

ҳақида хабардор қилиб қўйиши шарт. Ширкат ташкил этилган уйдан жой олган шахслар ўзларида шу жойга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келган пайтдан эътиборан ширкат аъзоси бўлади.

Ширкат аъзоларининг умумий йиғилиши ва ширкат бошқаруви ширкатнинг бошқариш органларидир. Ширкат аъзоларининг умумий йиғилиши ширкатнинг олий органидир. Бошқарув ширкатнинг ижро этувчи органи бўлиб, ширкат аъзоларининг умумий йиғилишига ҳисобдордир.

Ширкатнинг мол-мулки пул маблағлари, бинолар, иншоотлар, ускуналар, асбоб-анжомлар, транспорт воситалари ҳамда ширкат маблағлари ҳисобига ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа усулларда олинган ўзга мол-мулкдан, шунингдек ширкатнинг ер участкасидаги кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш элементларидан иборат бўлади.

Ширкатнинг пул маблағлари қуйидагилардан таркиб топади:

ширкат аъзоларининг мажбурий бадаллари;

ширкат аъзоларининг ихтиёрий бадаллари;

юрidik ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайриялари;

тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар (фойда);

қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар ва тушумлар. Алоҳида кўп квартирали уйдаги жой мулкдорлари ширкат аъзолигидан чиққан тақдирда, бу кўп квартирали уйни капитал таъмирлаш учун жой мулкдорлари томонидан маблағларни мақсадли жамғариш ҳисобига тўпланган ширкат пул маблағларининг бир қисми янги тузилаётган ширкатга белгиланган тартибда ўтказилиши керак.

Ширкатлар ўз фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, тажриба алмашиш, умумий манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш, ширкатларнинг давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш ҳамда фаолиятининг бошқа умумий масалаларини ҳал этиш мақсадида уюшмаларга (иттифоқларга) бирлашишга ҳақлидир. Кўп квартирали уйларни бошқариш, уларга хизмат кўрсатиш ва уларни таъмирлаш билан шуғулланувчи ташкилотлар ҳам ширкатларнинг уюшмаларига (иттифоқларига) кириши мумкин.

Ширкатни қайта ташкил этиш қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш ва ажратиб чиқариш шаклида амалга оширилиши мумкин. Ширкатни қайта ташкил этиш ширкат аъзолари умумий йиғилишининг ширкат аъзоларининг эллик фоизидан кўп овози билан қабул қилган қарорига биноан амалга оширилади. Қайта ташкил этилаётган

ширкатнинг мол-мулкани ажратиб ёки бўлиб бериш ширкат аъзоларининг ширкат мол-мулкани шакллантиришдаги иштирокига мутаносиб тарзда амалга оширилади.

Ширкат қайта ташкил этилаётганда умумий мол-мулкка тааллуқли техник ва бошқа ҳужжатларни қабул қилиб олиш-топшириш амалга оширилади.

Ширкатни тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда амалга оширилади.

Ширкат тугатилаётганда ширкатнинг кредиторлар талаблари қаноатлантирилганидан кейин қолган мол-мулки ширкат аъзолари ўртасида ширкат аъзоларининг ширкат мол-мулкани шакллантиришдаги иштирокига мутаносиб тарзда тақсимланади.

6.15. Муассасалар – юридик шахс сифатида

Давлат муассасалари юридик шахс сифатида давлат бюджетида турадиган ва мустақил сметага эга бўладиган давлат муассасалари ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган фаолият, чунончи, маъмурий идора этиш ёки ижтимоий-маънавий ишларни бошқаришни амалга оширади. Булар жумласига мустақил сметага, раҳбарларни кредит тақсимлаш ҳуқуқига эга муассасалар киради. Юридик шахс ҳисобланган давлат муассасалари ўз низомлари доирасида ўзлари юритаётган вазифаларни амалга ошириб, турли фуқаролик битимлари тузадилар, ўзларига бириктирилган мулкдан оператив бошқариш ҳуқуқи асосида фойдаланадилар. Давлат органлари ўз қарзлари учун жавобгар бўлади. Бироқ маблағи етмаса, белгиланган тартибда давлат ҳам унинг учун жавобгар бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда жазони ижро этиш муассасалари, давлат ва нодавлат мактабгача таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим муассасалари, тиббий ва фармацевтика муассасалари, театр, томоша ва бошқа қатор муассасалар фаолият юритмоқда.

6.16. Юридик шахслар бирлашмалари – юридик шахс сифатида

Тижорат ташкилотлари аъзоликка асосланган, ўзларининг тадбиркорлик фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек муштарак мулкий манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида

нотижорат ташкилотлар ҳисобланувчи уюшмалар (иттифоқлар) ва ўзга бирлашмаларига бирлашишлари мумкин. Бундай уюшмалар нотижорат ташкилотларининг ўзаро бирлашишидан ҳам ташкил этилиши мумкин. Уни ташкил этиш мақсадида бирлашган тижоратчи ва нотижорат юридик шахслар унинг таъсисчиси ҳисобланадилар ҳамда аъзо деб юритиладилар. Агар иштирокчиларнинг қарорига мувофиқ уюшмага (иттифоққа) ва ўзга бирлашмага тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш вазифаси юклатилса, бундай уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашма ФКда назарда тутилган тартибда хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантирилиши керак ёхуд тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун хўжалик жамиятлари тузиши ёки уларда иштирок этиши мумкин.

Нотижорат ташкилотлари ўз фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин.

Айрим муаллифлар холдинг, бирлашма, ассоциация, концерн, консорциум, картел, карнер, конгломерат, трест, франчайза, молиявий саноат гуруҳи кабилар юридик шахс бирлашмалари турларини санаб ўтадилар¹³. Лекин холдинг ва трестлар одатда АЖ ёки МЧЖ шаклида ташкил этиладилар.

Ҳ.Раҳмонқулов уюшма ва иттифоқларни бир-биридан қисман фарқланишини, уюшманинг ифодаловчи асосий белги таркибий қисмининг бир хил бўлиши, иттифоқники эса ҳар хил бўлиши билан белгиланишини, лекин қонунчилик амалиётида уларни фарқлашга алоҳида эътибор берилмаслигини таъкидлайди¹⁴.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30 май 2006 йилги № ПҚ-359 сонли Қарорига асосан, Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати уюшмаси аъзолари ёғ-мой, озиқ-овқат ва уларга хизмат кўрсатувчи 106 та корхонани ташкил этади¹⁵.

Уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмалар юридик шахс ҳисобланади.

Уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмаларнинг аъзолари ўз мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар. Шу сабаб кўпгина юридик шахслар ҳуқуқий мақомини тартибга солувчи махсус қонунчиликда уларнинг бирлашмаларга аъзо бўлиш ҳуқуқлари кафолатланган. Масалан, “Нодавлат нотижорат ташкилот-

¹³ Кашанина Т.В. Корпоративное (внутрифирменное) право. -М.: Норма, 2005. -69 с.

¹⁴ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston, 2008. –153 б.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 189-модда.

лари тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддаси айнан мазкур ҳуқуқни назарда тутди.

Уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмалар ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмаларнинг аъзолари уларнинг мажбуриятлари бўйича уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмаларнинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўладилар.

Юридик шахс уюшмалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 22 март 153-сонли Қарори билан тасдиқланган Низом асосида давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг юридик шахс мақомини қўлга киритади¹⁶.

Республика аҳамиятига эга бўлган юридик шахслар бирлашмалари, шунингдек, Тошкент шаҳрида жойлашган юридик шахслар бирлашмалари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтадилар. Республика аҳамиятига эга бўлган юридик шахслар бирлашмаси дейилганда қатнашчилари икки ёки ундан кўп маъмурий-худудий тузилмалар (Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, вилоятлар)да жойлашган бирлашма тушунилади. Қорақалпоғистон Республикасидаги, вилоятлардаги юридик шахслар бирлашмалари тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлигида, вилоят хокимликлари адлия бошқармаларида рўйхатдан ўтадилар.

Уюшма (иттифоқ) ва ўзга бирлашмаларнинг номи уларнинг асосий фаолиятини кўрсатиши, унга “уюшмаси”, “иттифоқи” сўзлари ёки бирлашма турини кўрсатадиган бошқа сўз киритилган бўлиши керак.

Қонун ҳужжатларида юридик шахслар бирлашмалари ҳуқуқий маъқеининг хусусиятлари белгиланиши мумкин.

6.17. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – юридик шахс сифатида

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни¹⁷ мазмунида таъкидланганидек, фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз

¹⁶Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1994, № 3, 18-модда.

¹⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 5, 110-модда.

манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолият билан шуғулланувчи шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллалар фуқароларининг йиғинлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидир. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди ва қонун билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудудда амалга оширади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳисобга олиниши керак.

Фуқаролар йиғини ўзи тасдиқлаган низом асосида фаолият юритади. Унда фуқаролар йиғинининг номи, фуқаролар йиғинининг ҳудуди, фуқаролар йиғини ва унинг органлари ваколатлари, фуқаролар йиғинини чақириш тартиби, фуқаролар йиғини кенгашини тузиш тартиби, фуқаролар йиғини раисини (оқсоқолини) ва унинг маслаҳатчиларини, шунингдек фуқаролар йиғини органларининг бошқа мансабдор шахсларини сайлаш тартиби, фуқаролар йиғини комиссияларини тузиш тартиби, фуқаролар йиғини раисининг (оқсоқолининг) ва раис маслаҳатчиларининг ваколатлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи фаолиятининг молиявий асоси, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органини қайта ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш тартиби каби маълумотлар кўрсатилиши лозим. Фуқаролар йиғини тўғрисидаги низомда қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа маълумотлар ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролар йиғини тўғрисидаги намунавий низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қурилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий-маиший ва бошқа мақсаддаги объектлар, шунингдек транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мулк уларнинг мулки ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, белгиланган тартибда ўз тасарруфидан чиқаришга, шунингдек қонун ҳужжатлари-

га мувофиқ ушбу мол-мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини қайта ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини тугатиш маъмурий-ҳудудий бирликлар, шунингдек маҳалла қўшилганда, бўлинганда, тугатилганда фуқаролар йиғинининг қарорига биноан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

6.18. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари

Юридик ва жисмоний шахслар ўз вазифаларини амалга ошириш ва аҳолига яқиндан хизмат кўрсатиш мақсадларида ўз филиаллари (бўлимлари, идоралари, агентликлари)ни ташкил этишлари мумкин. Филиал юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазифаларини ёки вазифаларининг бир қисмини, шу жумладан, ваколатхона вазифаларини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир (ФК, 47-модда, 2-банд).

Филиал юридик шахснинг таркибий қисми бўлиб, мустақил юридик шахс ҳисобланмайди ва муайян бир жойда юридик шахснинг вазифаларни бошқаришга хизмат кўрсатиш мақсадида тузилади.

Филиаллар ўзларига берилган ваколатлар доирасида баъзи юридик ҳаракатларни қилишлари мумкин. Аммо бундай ҳаракатлар натижасида олинган мажбуриятлар юзасидан юридик шахс мулкий жавобгар бўлади.

“Чет эл инвестициялари тўғрисида”¹⁸ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 7-моддасида кўрсатилишича, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона ушбу Қонун талабларига риоя этган ҳолда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган шўъба корхоналар, филиаллар, шунингдек юридик шахс бўлмаган ваколатхоналар ва бошқа алоҳида бўлимлар очиши мумкин.

Ваколатхона юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодалайдиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмадир. Қонунда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ваколатхона ва филиаллар юридик шахс ҳисобланмайди. Улар ўзларини ташкил этган юридик шахс томонидан мол-мулк билан таъминладилар ҳамда у тасдиқлаган низомлар асосида иш олиб борадилар. Ваколатхона ва филиалларнинг раҳбарлари

¹⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5-6, 91-модда.

юримдик шахс томонидан тайинланади ҳамда унинг ишончномаси асосида иш олиб боради (ФКнинг 47-моддаси).

Ваколатхона ва филиаллар уларни ташкил этган юримдик шахсининг таъсис ҳужжатларида кўрсатилган бўлиши керак.

6.19. Юридик шахсларнинг товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номларига бўлган ҳуқуқ

Ўзбекистон Республикасида товарлар ишлаб чиқарадиган, хизматлар кўрсатадиган ва хўжалик-тижорат фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда фуқаролик муомаласида қатнашадиган ҳар бир юридик шахс ўзигагина хос товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисига эга бўлади. Бу белгилар бир юридик шахснинг товарлари ва хизматларини ўзга юридик шахсларнинг турдош товарлари ва хизматларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган белгилардир.

Товар белгиси сифатида сўзлар, тасвирлар, кабарик ва бошқа белгилар ёки уларнинг жамлама ифодаси рўйхатдан ўтказилади.

Товар белгисини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги талабнома юридик ёки жисмоний шахслар томонидан шахсан ёки патент идорасида рўйхатга олинган патент вакили орқали берилиши мумкин. Товар белгисининг устуворлиги товар белгисини рўйхатдан ўтказиш учун Патент идорасига талабнома берилган санага қараб белгиланади.

Қуйидагилар товар белгилари сифатида рўйхатдан ўтказилмайди:

1) давлат герблари, байроқлари ва давлат мукофотларининг тасвири туширилган белгилар;

2) давлатларнинг расмий номлари, халқаро ёки ҳукуматлараро ташкилотларнинг қисқартирилган ёки тўлиқ номлари;

3) расмий назорат, кафолат тамғалари ва намуна йўсинидаги тамғалар, муҳрлар;

4) давлат хизматларининг Ўзбекистон Республикасида қўлланиладиган ажратиш ва фарқлаш белгилари тасвирлари;

5) фарқлаш хусусиятига эга бўлмаган белгилар;

6) муайян турдаги товарларнинг белгиси сифатида умум фойдаланишда бўлган белгилар;

7) умумэътироф этилган рамзлар ва атамалар ҳисобланган белгилар;

8) товарларни, шу жумладан уларнинг тури, сифати, сони, хусусияти, қандай мақсадга мўлжалланганлиги ва қийматини, шунингдек уларнинг ишлаб чиқариладиган ёки ўтказиладиган жойи ва вақтини тавсифлаш учун фойдаланиладиган белгилар;

9) товар ёки унинг тайёрловчиси хусусидаги ёлгон ёки истеъмолчини чалғитиши мумкин бўлган белгилар;

10) товар келиб чиққан ҳақиқий жойни расман кўрсатувчи, лекин товар бошқа ҳудудда чиқарилаётганлиги ҳақида янглиш тасаввур берувчи белгилар;

11) маъданли сувлар, вино ёки кучли спиртли ичимликларнинг аслиятини акс эттирувчи жўғрофий номлар бўлган ёки шундай номларни ифодаловчи белгилар, мазкур жойда чиқарилмаган товарларни белгилаш учун ишлатилган белгилар, шунингдек башарти улар таржима қилиниб ёки “кўринишдаги”, “турдаги”, “усулдаги” ва бошқа шунга ўхшаш сўзлар билан қўшилган ҳолда қўлланилса;

12) жамият манфаатларига, одамийлик ва ахлоқ қоидаларига зид бўлган белгилар;

13) илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берилган, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилмай ҳам муҳофаза қилинадиган ёки шу турдаги товарларга нисбатан анча илгарироқ устуворликка эга бўлган товар белгилари билан адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга айнан ўхшаш бўлган белгилар;

14) ҳар қандай товарларга нисбатан бошқа шахсларнинг белгиланган тартибда ҳаммага маълум деб эътироф этилган товар белгилари билан адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга айнан ўхшаш бўлган белгилар;

15) Қонунга мувофиқ муҳофаза қилинадиган товар келиб чиққан жой номи бўлган белгилар билан адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга айнан ўхшаш бўлган белгилар, бу белгилар ҳар қандай товарларга нисбатан шундай номдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номига рўйхатдан ўтказилаётган товар белгисига муҳофаза қилинмайдиган қисм сифатида киритилган ҳоллар бундан мустасно;

16) белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган сертификатлаш белгилари билан адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга айнан ўхшаш бўлган белгилар;

17) ўзга шахсларга тегишли ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида таниқли бўлган фирма номларини (ёки уларнинг бир қисмини), агар бу номга бўлган ҳуқуқ бир турдаги товарларни

белгилаш учун товар белгисига доир талабнома келиб тушган санадан аввалроқ олинган бўлса, такрорловчи белгилар;

18) саноат намуналарини, агар уларга бўлган ҳуқуқ Ўзбекистон Республикасида ўзга шахсларга тегишли бўлса, такрорловчи белгилар;

19) Ўзбекистон Республикасида машҳур бўлган илмий асарлар, адабиёт ва санъат асарларининг номларини, уларнинг қаҳрамонларини ёки ибораларини, санъат асарларини ёки улардан кўринишларни муаллифлик ҳуқуқига эга бўлган шахс ёки унинг ҳуқуқий ворислари (меросхўрлари) розилигини олмаган тарзда такрорловчи белгилар;

20) атоқли шахсларнинг фамилиялари, исмлари, тахаллусларини ва улардан ясалган сўзларни, бундай шахсларнинг портретларини ҳамда дастхатларини, башарти булар Ўзбекистон Республикасининг тарихий ва маданий бойлиги бўлса, ана шу атоқли шахслар, уларнинг меросхўрлари ёки давлат органи розилигини олмаган тарзда такрорловчи белгилар.

Товар белгисининг эгаси ушбу белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда, шу жумладан, ундан ўзга шахслар фойдаланишига рухсат бериш ёки тақиқлаб қўйишда мутлақ ҳуқуққа эгадир.

Товар белгисидан қонунга зид равишда фойдаланган юридик ва жисмоний шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари товар белгиларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказиш ёки халқаро миқёсда рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эга.

Чет эл юридик шахслари халқаро шартномаларга ёки ўзаро ҳамкорлик асосида товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунида назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари билан баб-баравар фойдаланадилар. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида Ўзбекистон Республикаси товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги қонундан фарқ қилувчи ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ҳар бир мамлакат, минтақа, маълум бир ҳудуд ўз иқлими, ҳавоси, тупроқ таркиби, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий шароитлари билан ўзига хосдир. Баъзан бу ўзига хослик ўша ҳудуд доирасида ишлаб чиқариладиган товарлар, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматнинг ўзига хос алоҳида сифат белгиларига эга бўлишини таъминлайди. Бошқа жойдаги айнан ўшандай ишлаб

чиқилган товарлар, бажариладиган ишлар ёки кўрсатиладиган хизматлар ўшандай сифатга, белгиларга эга бўлмайди. Бинобарин, маълум географик ҳудуднинг табиий шароитлари ёки бошқа омиллар (асосан ўша жойда яшовчиларнинг касб малакаси, маҳорати) билан узвий боғлиқ равишда тайёрланган товарлар бошқа жойда тайёрланган айнан шундай товарларга нисбатан харидоргир, юқори сифатли, алоҳида хусусиятли, рақобатбардошли ҳисобланади. Бозорда ушбу товар тайёрланган жойнинг номи товарнинг маълум сифати, хусусиятга эга эканлиги ҳақида ўзига хос сертификат ҳисобланади. Масалан, “Боржом”, “Ессентуки”, “Тошкент” сувлари, Учқора майизи, Ургут тамакиси, Янгикўрғон анжири, Қува анори ва ҳ.к. Баъзан товар тайёрланган жойнинг табиий шарт-шароитлари эмас, балки ўша жойда яшовчи аҳолининг маълум бир касб-хунарга, маҳсулот тайёрлашга бўлган алоҳида маҳорати, малакаси ушбу товарнинг сифатини белгилашда алоҳида муҳим омил бўлиши ҳам мумкин. Масалан: Чуст пичоғи, Самарқанд нони, Хива гилами ва ҳ.к.

Товар чиқарилган (тайёрланган) жой номи сифатида мамлакат номи ишлатилиши (Бразилия кофеси, Эрон гилами, Грузия чойи), аҳоли пункти ёки минтақавий ҳудуд номи (Тошкент суви, Чуст пичоғи) умуман, қандайдир географик объект номи (масалан, Тянь-Шань суви) қўлланилиши мумкин. Бундай мақсадларда ўша географик объект тарихий номи ишлатилиши мумкин (Шампань шароби, Когор шароби ва ҳ.к.) Бунда энг асосийси ўша жойда ишлаб чиқарилган товарнинг юқори сифати, алоҳида белгиларга эга эканлиги ва худди шу ҳолат товарлар бозорида, харидорлар орасида маълум аҳамиятга эга эканлигидир¹⁹.

Товарларни келиб чиқиш мамлакатларни аниқлаш қоидалари 1988 йил 8 апрелда Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган²⁰.

Товар келиб чиқиш жой номи Ўзбекистон Республикаси Патент идораси рўйхатидан ўтказдирилади. Бунда асос бўлиб ФК 1108-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган талабларга ишлаб чиқариладиган товарнинг жавоб бериши ва айна ўшандай товар ишлаб чиқарувчининг ўша ҳудуд доирасида фаолият юритиши ҳисобланади (Масалан, Сурхондарёда фаолият юритаётган ҳунарманд ўз маҳсулотини Чуст пичоғи деб бозорда сотиши мақсадга мувофиқ эмас). Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи гувоҳномаси 10 йил муддатга берилади, бу муддат тугагач узайтирилиши мумкин.

¹⁹ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқи мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -93 б.

²⁰ Правила определения страны происхождения товаров. //Оптовик. №3 (30.07.98) –С. 65-66.

Дунёнинг деярли барча давлатларида товарларни чиқарилган жойлар номларидан ғайриқонуний фойдаланиш, бу жойлар номлари ҳақида нотўғри ёки ёлғон маълумот бериш фирром рақобатнинг кўринишларидан ҳисобланади ва тегишли жавобгарлик чоралари (зарарларни тўлатиш, худудига олиб келишни тақиқлаш, арест солиш, товарларни йўқ қилиб ташлаш ва ҳ.к.) қўлланилади. Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган қонунининг 8-моддасига асосан юридик шахснинг интеллектуал фаолияти натижаларида ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларидан қонунсиз фойдаланиб товар сотиш, товарнинг хусусияти, уни тайёрлаш усули ва жойи хусусида истеъмолчини чалғитиш инсофсиз рақобат ҳисобланади ва тақиқланади.

6-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Юридик шахсга тушунча беринг?
2. Юридик шахснинг қандай белгилари мавжуд?
3. Юридик шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати ҳақида нималарни биласиз?
4. Юридик шахсларнинг махсус ва универсал ҳуқуқ лаёқати тушунчаларининг мазмунини очиб беринг?
5. Юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларига тавсиф беринг?
6. Юридик шахслар қандай бошқарилади?
7. Юридик шахслар қандай усулларда вужудга келиши мумкин?
8. Юридик шахслар фаолиятининг бекор бўлиши қандай асосларда амалга оширилади? Қайта ташкил этиш ва тугатиш ўртасида қандай фарқ мавжуд?
9. Юридик шахсларнинг қандай турларини биласиз?
10. Хусусий корхоналарнинг ўзига хос хусусиятлари қандай?
11. Хўжалик жамиятлари ва ширкатларига тушунча беринг?
12. Қандай давлат корхоналарини биласиз, у ҳақда тушунча беринг?
13. Нотижорат ташкилотларига қандай ташкилотлар киради?
14. Жамоат бирлашмалари деганда нимани тушунаси? Унинг қандай турларини биласиз?
15. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари қандай ҳуқуқий мақомга эга?

ДАВЛАТ – ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Бобнинг мақсади: Давлат жамият ҳаётининг барча соҳаларида энг муҳим аҳамиятга эга “субъект” ҳисобланади. Давлатнинг ушбу мақоми иқтисодий муносабатларда яққол ажралиб туради. Зеро, иқтисодий муносабатларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишида давлат иштироки бевосита халқ манфаатларини амалга оширишга қаратилган бўлади. Бунда эса, давлат ана шу манфаатларнинг ҳимоячиси сифатида уларни тўғри ва мақбул амалга оширилишини таъмилаб беради. Иқтисодий соҳада давлатнинг халқ манфаатларини ифода этиши билан боғлиқ муносабатлар асосан фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга соланишини назарда тутиб, ҳозирги шароитда давлатнинг фуқаролик ҳуқуқий мақомини аниқлаш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг ўзига хос хусусиятларини белгилаш, халқ манфаатларини ифода этишининг иқтисодий ва ҳуқуқий асоси ҳисобланган давлат мулкани ҳимоя қилиш ва уни амалга оширишнинг самарали усул ва воситаларнинг вужудга келтириши долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Муаллиф мазкур дарсликни ёзишда илгари чоп этилган дарсликлар анъанасидан бир оз четга чиқиб, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий субъектчилигини янгича йўналишда очиб беришга ҳаракат қилди ва ўқувчининг бу хусусдаги билимларини янада кенгайтиришга хизмат қилувчи энг сўнги назарий ва амалий тушунчалар билан бойитди.

Ушбу бобда давлат фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатидаги тушунчаси ва хусусиятлари, унинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати, Ўзбекистон Республикаси мамлакатнинг ички ва ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти иштироки масалалари ҳамда давлатнинг унинг ўзига хос жиҳатлари очиб берилади.

7.1. Давлат фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатидаги тушунчаси ва хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши, унинг халқаро ҳуқуқ субъекти, мустақил суверен давлат

сифатида тан олиниси Ўзбекистоннинг ўз бойлигини ўзи мустақил тасарруф қилиш имкониятини берди. Эндиликда бозор иқтисодиёти шароитига ўтаётган Ўзбекистон Республикаси иқтисодий алоқаларнинг турлари ва шакллари мустақил белгилаш имкониятига эга бўлди. Дарвоқе, Ўзбекистон мустақиллигининг моддий асоси ҳам унинг мол-мулкидир²¹.

Бозор муносабатлари шароитида давлатнинг иқтисодий муносабатлардаги ўрни ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги мақоми тубдан ўзгарди. Эндиликда давлат фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби ҳуқуқий муносабатларда тенг асосларда иштирок эта бошлади. Иқтисоддаги давлатнинг гегемонлигига чек қўйилди. Бу эса давлат иштироки муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини бутунлай янгиланишига олиб келди.

Таъкидлаш лозимки, давлат жамият ҳаётининг барча соҳаларида энг муҳим аҳамиятга эга “субъект” ҳисобланади. Давлатнинг ушбу мақоми иқтисодий муносабатларда яққол ажралиб туради. Зеро, иқтисодий муносабатларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишида давлат иштироки бевосита халқ манфаатларини амалга оширишга қаратилган бўлади. Бунда эса, давлат ана шу манфаатларнинг ҳимоячиси сифатида уларни тўғри ва мақбул амалга оширилишини таъмилаб беради.

Давлатнинг мазкур функцияси жамият учун энг муҳим ва асосий вазифа бўлиб, давлатнинг ташкил топиши, мавжудлиги ва амал қилиши ҳам айнан халқ манфаатлари ва уларнинг ҳимояси учун зарурдир. Ушбу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида қуйидагича ифодаланади:

- халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳокимият соҳиби сифатидаги давлат иштирокининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу давлатнинг ўзи бевосита иштирок этадиган муносабат доирасини ўзи белгилашидир. Демак, давлат ўзининг қайси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишини ўзи белгилаб олади. Зарур пайтда эса, давлат ўз қарорлари билан ўз иштирокини таъминлайди. Маса-

²¹ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат Мустақиллиги Асослари тўғрисида”ги Конституциявий қонуни 7-моддаси// Ўзбекистон ССЖнинг Олий Кенгаши Ахборотномаси 1991. 11-сон, 246-модда

лан, давлат, халқ ва жамият манфаатларини кўзлаб ғалла экинлари фақат давлатга сотилишини белгилаб қўйиши мумкин.

Айниқса, бу ҳолат бозор муносабатларига ўтиш давридаги давлатнинг ўз функцияларини амалга оширишда, иқтисодий муносабатларни халқ манфаатларини амалга оширишга йўналтиришда аҳамиятли ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўтиш даврида давлатга инсбатан бундай ваколатнинг белгиланиши ҳуқуқий жиҳатдан асослидир²².

Маълумки, давлатнинг сиёсий ташкилот сифатидаги асосий ижтимоий вазифаси жамиятдаги мавжуд субъектларнинг, яъни турли гуруҳлар, миллатлар ва элатлар, кишилар ўртасидаги жипсликни таъминлашдан иборат. Шу маънода барча ҳуқуқий демократик давлатларда бўлгани сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам Ўзбекистон, унинг халқи номидан фақат у сайлаган Олий Мажлис ва Президентгина иш олиб бориши мумкин (Ўзбекистон Республикасининг Конституциянинг 10-модда).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида айтилганидек, Ўзбекистон – суверен демократик республика деган ном билан мустақил давлат бўлиб, ўзининг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатни амалга оширади (1, 2-моддалар).

Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки унинг суверенитет соҳиби эканлигидан келиб чиқади.

Давлат суверенитет соҳиби сифатида ягона ва бўлинмасдир. Шунга биноан давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда якка ва ягона субъект (фуқаролар ва юридик шахслар каби кўп ва турли хил эмас) деб қаралади. Зеро, давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида бошқа субъектлар билан ўзаро ҳуқуқий алоқаларга киришар экан, бунда у ўзига тегишли бўлган имтиёзлар: ҳокимият ваколоти, ҳукмронлик ва бошқариш фаолияти, устунлик мақомидан воз кечишига тўғри келади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат суверенитет соҳиби сифатида ягона ва бўлинмас субъект ҳисобланади. Бинобарин, битта алоҳида олинган ҳудудда иккита суверенитет соҳиби бўлишига йўл қўйилмайди.

Шу билан бирга, давлат ўзи томонидан ташкил этилган корпорациялар, ижтимоий компаниялар, молиявий корпорациялар,

²² Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореферати. –Тошкент, 2008. -13 б.

давлат компаниялари ва махсус банклар орқали иқтисодиётга таъсир кўрсатади²³.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари билан тенг ҳуқуқли иштирокчи ҳисобланади.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти Ўзбекистонда давлат суверенитетининг иқтисодий асоси бўлиб, уни қуйидаги жиҳатлар характерлаб туради:

-юримдик ва жисмоний шахсларнинг ҳамда давлатнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қонуний кафолатларнинг яратилганлиги, эркин бозор конъюктурасининг рағбатлантирилганлиги;

-мулкчилик ва хўжалик юритишнинг барча шакллари хуқуқий тенглиги;

-иқтисодий (мулкий) ва ноиқтисодий (номулкий-шахсий) муносабатлар субъектларининг юримдик тенглиги ва улар фаолиятининг эркинлиги;

-товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг бутун мамлакат ҳудуди бўйлаб эркин ҳаракатда бўлишининг ҳуқуқий таъминланганлиги ва шу кабилар.

Давлат – олий ҳоқимият, суверенитет соҳиби бўлганлиги туфайли фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъекти сифатида ўзига хос хусусиятларга эга.

Давлатнинг бозор муносабатлари шароитида фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси сифатидаги ўзига хос хусусиятлари ўтиш даври билан боғлиқ ҳисобланади. Зеро, бозор муносабатларига ўтиш даврида ҳар бир мамлакат ҳаётидаги энг мураккаб ва масъулиятли даврдир. Бу даврда давлат фуқаролик-муомаласида иштирок этаётган ўзининг бир қатор ҳоқимият ваколатларини сақлаб қолган ҳолда фаолият юритади. Албатта, давлатнинг бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки давриларида бундай фаолият юритиши кўп сонли ва мураккаб иқтисодий қатламли аҳоли манфаатларини ҳимоя қилишдан келиб чиқади. Бунда давлат ўзининг қўлида мавжуд бўлган мол-мулкларни бир қатор шартлар асосида хусусийлаштириш орқали халқнинг барча қатламлари манфаатларини ҳимоя қилади.

Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабат сифатидаги хусусиятларига қуйидагилар киради:

²³ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга первая /Под ред. Р.О.Халфиной. –М.: Прогресс. 1983. -7 б.

1. *Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари субъекти сифатида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган қонунларни ўзи белгилайди.*

Ҳеч қайси бошқа фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бошқа субъектлар амал қилувчи қонун қабул қилиш ваколатига эга эмас. Қонун қабул қилиш фақатгина давлат ва унинг органлари томонидан амалга оширилади ва ижро этилиши таъминланади.

Бу ерда “қонун” тушунчаси умумий маънода ишлатилган бўлиб, у қонун ва қонун ости ҳужжатларини ҳам қамраб олади. Қонун ва қонун ости ҳужжатлари ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинади ва улар норматив характерга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонуни 2-моддасига асосан белгиланган шаклда қабул қилинган, умуммажбурий давлат кўрсатмалари сифатида қонун ҳужжатлари нормаларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган расмий ҳужжат норматив-ҳуқуқий ҳужжат деб ҳисобланади. Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Конституциявий қонунлар, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳужжатлари, Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи органлар ёки мансабдор шахслар ҳисобланадилар.

2. *Давлат органлари фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси бўладиган ҳужжатлар чиқариши мумкин (ФК, 8-модда, 2-банд).*

Умумий қоидага кўра, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳар бир субъект ўзининг номидан ҳаракат қилиши лозим. Бу қоида фуқароларга (фуқаролик муомала лаёқати) ҳам, юридик шахсларга (юридик шахсларнинг ҳуқуқий белгиларидан бири – бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ўз номидан иштирок этиши) ҳам тааллуқлидир. Давлат ҳам фуқаролик муомаласида ўз номидан қатнашади.

“Давлат” тушунчаси мавҳум ҳисобланганлиги учун ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат номидан унинг органлари иштирок этиши зарур. Чунки кейинчалик юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан жавобгарликни белгилашда бу ҳолат муҳим ҳисобланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат номидан иштирок этиши мумкин бўлган субъектлар доираси ФКнинг 79-моддаси 2-қисмида белгиланган. Унга кўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда давлат номидан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда улар махсус вакил қилган бошқа махсус органлар иштирок этадилар. Айнан қайси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда, қайси давлат органининг иштирок этиши шу органнинг функцияси, тузилиш мақсади ва фаолият доирасидан келиб чиқиб белгиланади.

Ҳар қандай давлат органи томонидан чиқарилган норматив характерга эга бўлмаган ҳужжатлар ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириши мумкин. Масалан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органлари ҳам мажбурий тусдаги ҳужжатлар қабул қилади. Бунда улар Ўзбекистон Республикаси номидан ҳаракат қилади ва бу ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга асос бўлиши мумкин.

Масалан ФПКнинг 16-моддасига асосан, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрими, қарори ва буйруғи барча давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши лозим.

3. Давлат иммунитетдан фойдаланади, яъни давлат мол-мулкидан ҳақ ундиришга давлат органлари рози бўлгандагина йўл қўйилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги давлат иммунитетини бу давлатнинг ўз ваколатларини ўзи қабул қилган қонун ҳужжатлари асосида амалга ошириши, бунда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги давлатнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фақатгина шу давлатнинг қонунчилигига мувофиқ белгиланишидир. Давлат иммунитет соҳиби сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг қайси турида иштирок этишини ҳам фақат ўзи белгилайди. Масалан, ФКнинг 457-моддасида давлат ўз эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида тараф сифатида иштирок этиши белгиланган.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иммунитет давлатга нисбатан шундай ҳолатни юзага келтирадики, фуқаролик-ҳуқуқий муно-

сабатларда иштирок этиб, ўз мажбуриятларини бажармаган давлат фақат ўз миллий қонунчилиги асосида жавобгарликка тортилади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатга нисбатан ваколатларни амалга оширмаслик ва ҳокимият ваколатларидан фойдаланмаслик талаби белгиланган бўлса-да, давлатнинг бу белгилари у билан чамбарчас боғлиқлиги сабабли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга ҳам таъсир этади. Айнан шу ҳолатлар “иммунитет” атамасининг моҳиятини ташкил этади²⁴.

4. Ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклаш бўйича бошқа субъектларга тааллуқли бўлган қоидалар давлатга нисбатан татбиқ этилмайди.

Ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклаш бўйича қарор ҳар қандай ҳолатда ҳам давлат ваколатли органи томонидан унинг асосли қарори асосида амалга оширилади. Шундай экан, давлат ўз ҳуқуқий лаёқатини чеклаш хусусида қарор қабул қилиши мантиқсизликдир.

Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокига нисбатан юридик шахс ҳақидаги меъёрлар татбиқ этилади. Бунда давлатга нисбатан юридик шахслар эркининг вужудга келиши эркининг ифодаланиши тўғрисидаги қоидаларгина қўлланилади. Юридик шахсларга оид бўлган бошқа қоидалар (хусусан, ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги, рўйхатдан ўтиш тўғрисидаги, ном ва жойлашган ери, филиаллар ва ваколатхоналар, юридик шахс турлари, уларни ташкил этиш ва тугатиш) давлатга нисбатан татбиқ этилмайди²⁵.

Шу ўринда давлат ва юридик шахсларнинг бир-бирига ўхшаш томонларини таъкидлаб ўтиш жоиз. Давлат худди юридик шахслар каби муайян ташкилот бўлиб, ўз ички тузилишига ва ташкилий бирлигига, бошқарув органларига, фуқаролик муомаласида ўз номидан иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Юридик шахснинг ҳуқуқий белгиларининг асосийларини ташкил этган юқоридаги тўртта белгининг давлатга нисбатан ўзгача кўринишда татбиқ этилиш ҳолати уларнинг барчасига ҳам тааллуқли эмас. Айниқса, мулкӣ жавобгарлик ҳолати давлатда ҳам худди юридик шахс каби татбиқ этилмайди. Бунда давлат (гарчи унинг мол-мулки асосида ташкил этилган юридик шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ўз номидан иштирок этсаларда) мулкнинг соҳиби сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда шахсан ўзи (ўз номидан) ёки органлари, ёхуд ўзи ташкил этган юридик шахслар (юридик

²⁴ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -13 б.

²⁵ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003.-219 с.

шахслар бундай ҳолатларда уларнинг филиаллари ва ваколатхоналари томонидан амалга оширади) орқали иштирок этади.

Умуман давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги “алоҳида шахс” мақоми гарчи, юридик шахсга ўхшасада, у билан бир хилда эмас деб ҳисобланиши мумкин. Зеро, давлат *ipso jure* – юридик шахс эмас.

Бироқ айти пайтда, давлатнинг ҳуқуқлари мутлақ чексиз ҳам эмас. Масалан, давлат шахсий ҳуқуқларга эга бўлмайди. Бинобарин, давлат алоҳида хусусиятларга эга бўлган субъектдир.

7.2. Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати

Давлат ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда бошқа иштирокчилар каби муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Чунки ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини унда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади. Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларга эга бўлмаган шахслар ҳуқуқий муносабатда мустақил субъект сифатида қатнаша олмайдилар. Ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш ҳолати эса, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишини ифодалайди. Ўз навбатида давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби ҳуқуқ лаёқатига эга бўлади.

Лекин давлат ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг ўзига хослиги унинг бошқа субъектлар лаёқатидан ажраб туришига сабаб бўлади. Давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби мулкдор бўлиш, тадбиркорлик билан шуғулланиш (гарчи давлат соф маънодаги тадбиркор ҳисобланмаса-да, унинг органлари ва у томонидан ташкил этилган юридик шахслар тадбиркорлик билан шуғулланишлари мумкин. Лекин том маънода давлатнинг ҳуқуқ лаёқати турли хилдаги юридик шахслар ва фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати билан бир хил бўлиши мумкин эмас. Баъзи ҳолатларда давлатнинг ҳуқуқ лаёқати фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатидан кенгрок бўлса, баъзи ҳолатларда давлатнинг ҳуқуқ ва бурчлари чекланади. Масалан, фуқаролар ҳуқуқ лаёқатининг мазмунини ташкил этувчи ҳуқуқлар жумласига шундай ҳуқуқлар киритилганки, бундай ҳуқуқлар давлатда мавжуд бўлмайди. Масалан, ФКнинг 18-моддасига мувофиқ, фуқаролар мол-мулкларини васият қилиб қолдиришлари, ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари, машғулот турини ва яшаш жойини танлашлари, интеллектуал фаолият натижаларининг муал-

лифлик ҳуқуқларига эга бўлишлари мумкин. Давлатда эса, бундай ҳуқуқлар мавжуд эмас.

Муаллифларнинг фикрларича, фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларида шундай ҳуқуқлар борки, бундай ҳуқуқлар давлатга тегишли бўлмайди. Масалан, мулкни мерос қилиб қолдириш, алоҳида турдаги шартномалар (франшизинг ва бошқалар) тузиш, ўзининг фирма номига эга бўлишлик, фан, адабиёт ва санъат асарлари муаллифи бўлиш кабилар²⁶.

Умумий қоидага кўра, давлат фуқаролик муомаласида ўз манфаатлари учун эмас, оммавий ҳокимиятни фойдалироқ татбиқ этиш учун қатнашади. Бундай мақсадлар давлат ҳуқуқ лаёқатининг моҳиятини янада тўлдиради.

Бироқ, давлатда шундай имкониятлар (ҳуқуқлар) мавжудки, бу ҳуқуқлар фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларида учрамайди. Масалан, меросхўрлари бўлмаганда мол-мулкни эгаллаш, қимматли қоғозлар чиқариш каби. Шу билан бирга, махсус ҳуқуқий муносабатлар соҳаси ажратилганки, гарчи фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари ҳам ушбу муносабатларда иштирок этишлари мумкин бўлса-да, уларнинг тўғридан-тўғри иштирок этишлари тақиқланади²⁷.

Ушбу ҳолатларни инобатга олиб цивилистларда давлатнинг ҳуқуқ лаёқатини номлашда турлича қарашлар мавжуд.

Шу ўринда давлат ҳуқуқ лаёқатининг хусусиятига оид турли баҳс-мунозараларга сабаб талқинларни келтириш жоиз. Айрим адабиётларда давлатнинг ҳуқуқ лаёқати умумий²⁸, махсус²⁹, универсал³⁰, мақсадли³¹ ва алоҳида³² тарзида талқин қилинади.

Ҳ.Раҳмонқулов эса давлат ҳуқуқ лаёқати хусусиятларини таҳлил этар экан, давлат ва унинг оммавий-ҳуқуқий тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқ лаёқати, ҳам умумий (универсал) ва ҳам махсус характерга эга бўлиши мумкинлигини, бундай бўлиши давлатнинг фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти эканлиги ва унинг иштирокида амалга ошириладиган муносабатларнинг турлари ва хусусиятларига боғлиқлигини, фуқаролик муносабатларида давлат хусу-

²⁶ Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит., 1984. -270 с.; Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

²⁷ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

²⁸ Гражданское право России. /Под ред. О.Н.Садыкова. ч.1. –М.: 1996. -112 с.

²⁹ Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит. 1984. -270 с.

³⁰ Гражданское право. /Под ред Т.А.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнев. –М.: 1998. -140 с.

³¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003. -271 с.

³² Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -20 б.

сий манфаатни ифодаласа умумий, оммавий ҳокимият фаолиятини амалга оширса махсус характерга эга бўлишлигини таъкидлайди³³.

Шу маънода давлатнинг ҳуқуқ лаёқатини мақсадли деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, фуқаролик ҳуқуқи муносабатларида давлат иштирок этар экан, фақат битта мақсадни кўзлаб ҳаракат қилади ва у томонидан амалга оширилган ҳар қандай ҳуқуқий хатти-ҳаракат халқ манфаати ва унинг фаровонлигини оширишга қаратилади.

Таъкидлаш жоизки, давлат ҳуқуқ лаёқатининг асосий ҳолатларидан яна бири – давлатнинг қонун чиқариш ҳуқуқдорлигидир. Бу ҳуқуқдорлик давлат ҳуқуқ лаёқатида катта аҳамиятга эга бўлади. Давлат қонун чиқариш фаолиятини амалга ошириш мобайнида ўзига тегишли ҳуқуқларни, яъни халқ манфаатини амалга оширишга қаратилган ҳуқуқларни ўз мақсадини (халқ ва унинг ҳар бир аъзоси фаровонлигини таъминлаш) амалга оширишга йўналтиради.

Муниципал органлар ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи ўзига хос субъект ҳисобланади. Муниципал органлар жумласига тегишли ҳудуддаги давлат ҳокимияти органлари киради. Муниципал органларнинг ҳуқуқ лаёқати давлатнинг ҳуқуқ лаёқатига қараганда бироз торроқ бўлса-да, ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай ўзига хослик муниципал органларнинг мол-мулкка эга бўлиши, ўз бюджетини ташкил этиши, битимлар тузиши, мажбуриятда иштирок этиши орқали намоён бўлади.

7.3. Ўзбекистон Республикаси – мамлакатнинг ички оборотида фуқаролик–ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 79-моддасига асосан давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан баб-баравар асосларда иштирок этади. Давлатнинг мамлакат ички оборотидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштироки қуйидагиларда намоён бўлади:

а) давлат ўзига қаршли мол-мулкка нисбатан мулкдор сифатида ҳаракат қилганида;

³³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston. 2008. –168 б.

б) эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ҳисобланиб, у суд қарори билан давлат эгалигига ўтказилганида (ФК, 191-модда);

в) Фуқаролик кодексининг 193-моддасига, 2-бандига биноан ашёни топиб олган шахс топилган ашёни мулк қилиб олишдан бош тортса, ашё давлат мулкига ўтганда;

г) ҳар бир фуқаро васият бўйича ўзининг бутун мулкни ёки унинг бир қисмини давлатга васият қилиб мерос тариқасида қолдиришида (ФК, 1120-модда);

д) Ўзбекистон Республикаси давлати ҳуқуқ субъекти сифатида баъзи фуқаролик-ҳуқуқий характерда бўлган кредит муносабатларида, масалан, давлат заёми облигацияларини сотишида, қарз шартномасида иштирок этганида;

е) табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазифаларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилишида (реквизиция). Бунда реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эканлигида (ФК, 203-модда);

ё) мол-мулк мусодара қилинганида, яъни қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг ҳукми (қарори)га мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилишида (ФК, 204-модда);

ж) давлат баъзи ҳолларда муаллифликка оид ҳуқуқий муносабатларда, масалан, асарни нашр этиш ҳуқуқини сотиб олганида, ихтирочилик муносабатларида ихтирога бўлган патентни сотиб олганида ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этишида. Бундай ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг иштирок этиши натижасида олинган даромадлар ҳам давлат бюджетига ўтказилади. Шу билан бирга, давлат маблағлари ҳисобига яратилган интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳам давлат мулк ҳуқуқини қўлга киритади;

з) давлат, шунингдек концессия муносабатларида ҳам қатнашади; Унга кўра, давлат чет эл фирмаси хусусий шахс билан келишиб олинган шартлар асосида муайян хўжалик фаолиятини амалга ошириш; ер ости бойликларини ишлаб чиқариш ва фойдали

қазилмаларни кавлаб олиш, корхоналар куриш ва эксплуатация қилиш ҳамда бошқа ҳуқуқларни беради³⁴;

и) давлат чет мамлакатларда кўчмас мулкни сотиб олишида ва ҳ.к.

Давлат ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда давлат номидан юқорида айтганимиздек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда улар махсус вакил қилган бошқа органлар иштирок этадилар.

Мамлакат ичидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда, яъни унинг ички оборотида давлат номидан аксарият ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг тегишли вазирликлари ва давлат кўмиталари қатнашади. Қонунда назарда тутилган ҳолларда, Ўзбекистон Республикаси давлати номидан ҳаракат қилувчи органлар тизимида Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк кўмитаси ва Молия вазирлиги, Марказий банк алоҳида мавқега эга. Масалан, давлат номидан давлат мулкни идора этадиган ва бошқарадиган орган Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш кўмитасидир. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги 1991 йил 19 ноябрь қонунига биноан ушбу орган:

–мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан боғлиқ бўлган муносабатларни давлат номидан амалга оширади;

–хусусийлаштириш тўғрисидаги битимларни тузади;

–хусусийлаштириш ва ижарага бериш билан боғлиқ бўлган бошқа ҳуқуқий муносабатларни амалга оширади.

Давлат идораларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки икки хил кўринишда бўлади: бевосита ва билвосита иштирок. Бевосита иштирокда давлат ўз номидан фуқаролик муомаласига киришади. Билвосита иштирокда эса давлат номидан унинг органлари иштирок этади. Шунингдек:

1. Давлат номидан иштирок этиш. Бунда – муайян орган давлат номидан ҳаракат қилади ва давлат учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради (Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг чет эл компанияси билан тузган шартномаси бунга мисол бўла олади).

³⁴ Баратов М. Концессия шартномаси нима? // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. № 7. -24 б.

2. Давлат органи фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ишлар бошқармасининг дўконлардан идора жиҳозларини сотиб олиши. Бунда фақат Олий Мажлисга бириктирилган мол-мулкка нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлар юзага келади.

Давлат баъзи ҳолларда субъект сифатида ўзининг мансабдор шахслари ёки органлари томонидан етказилган мулкый зарарни тўлашда жавобгар бўлади (масалан, дастлабки тергов, тергов, прокуратура, суд органларининг мансабдор шахслари фуқароларга нисбатан қилган ғайриқонуний ҳаракатлари натижасида уларга етказилган зарар учун жавобгар бўладилар).

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 15-моддасида айтилганидек, давлат органи ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан тўланиши керак.

7.4. Ўзбекистон Республикаси – мамлакатнинг ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси

Ўзбекистон давлати ташқи оборотда ҳам мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этади.

Ўзбекистон Республикаси ўзига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлардан хорижий давлатлар, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик ўрнатишда, бундай ҳамкорликни ривожлантиришда барча амалий ҳаракатларни рўёбга чиқариш учун фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги давлат органи бўлиб, республиканинг барча ташқи иқтисодий алоқаларни координация қилади, тартибга солади, назорат қилади ва бошқаради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқари ва хорижда республика номидан барча ташқи иқтисодий масалалар бўйича унинг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилиш билан бирга Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни ҳам ўз зиммасига олади. Агентлик ўзининг фаолиятини бевосита Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси раҳбарлигида амалга

оширади. Агентлик ягона ташқи иқтисодий сиёсат юритиш ва уни режалаштириш стратегиясини шакллантириш учун умумдавлат манфаатларини ҳам ташқи бозорда таъминлаш, хорижий мамлакатлар билан бўладиган иқтисодий, илмий, техникавий, савдо, спорт, сайёҳлик ва бошқа муносабатларни ривожлантириш, бу соҳада бошқарувни такомиллаштириш ва ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг самарали ишлаши учун зарур бўлган шароитларни таъминлаш мақсадида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида вазирликнинг ваколатларини олган бошқармалар, улар қошида тузилган хўжалик ҳисобидаги тижорат тузилмалари, филиаллари, республика ҳудудида ёки хорижий мамлакатлар ҳудудида бўлишидан қатъи назар, хорижий мамлакатларда жойлашган ваколатхоналари, республиканинг хўжалик ҳисобидан ташқи иқтисодий ва ташқи савдо бирлашмалари, фирмалари, тижорат-реклама маркази, транспорт ваколатхонаси ва бошқа юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ташкилотлар вазирлик тизимини ташкил қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ўзининг бутун фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг ягона иқтисодий сиёсатига мувофиқ ва Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги раҳбарлигида амалга оширади.

Бошқармалар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида муштарак иш олиб борадилар.

Вазирлик ўз тармоғидаги хўжалик ҳисобида иш олиб бораётган ва бошқа ташқи иқтисодий ташкилотларнинг мажбуриятлари бўйича бу ташқи иқтисодий ташкилотлар эса агентликнинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар.

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлар билан бўладиган барча иқтисодий муносабатларида асосий роль ўйнайди ва Республика номидан иш олиб боради.

Вазирлик ўзининг иш фаолиятида Ташқи ишлар вазирлиги, Марказий банк билан узвий ҳамкорлик қилади. Ташқи Ишлар вазирлиги тизимида халқаро шартномалар бўлими бўлиб, у республика ҳуқуматининг барча шартномаларини ишлаб чиқишда вазирлик билан ҳамкорлик қилади. Шунингдек, иқтисодий алоқаларга тегишли

шартномаларни амалга ошириш учун унинг нусхаларини Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигига юборди.

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазири республика ҳукуматининг ваколатига мувофиқ хорижий мамлакатлар билан уларнинг юридик ва жисмоний шахслари билан тузиладиган халқаро шартномаларни имзолаши, халқаро анжуманларда унинг номидан вакил бўлиб иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари ва фуқароларининг қонуний ҳуқуқ ҳамда манфаатларини таъминлаш, ташқи иқтисодий соҳада бевосита ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш мақсадида хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ҳузурида Ўзбекистон Республикасининг савдо ёки ўзга ваколатхоналари таъсис этилади. Бу ваколатхоналар ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Қонунларига, ўзлари тўғрисидаги Низомга, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ҳамда ваколатхона жойлашган давлатлар иштирокчи бўлган халқаро шартномаларга амал қилади. Чет элдаги ваколатхоналар тўғрисидаги Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

ФКнинг 80-моддасига биноан Давлат ўзи тузган юридик шахс мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди (қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари). Давлат мажбурияти юзасидан юридик шахс ҳам жавобгар бўлмайди. Ушбу қоидалар давлат тузган шартнома асосида юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ўз зиммасига кафиллик олган (кафолат берган) ёки мазкур юридик шахс давлатнинг мажбуриятлари бўйича ўз зиммасига кафиллик олган (кафолат берган) ҳолларга тааллуқли эмас.

7-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Давлат фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатидаги тушунчаси ва хусусиятларини очиб беринг?
2. “Давлат иммунитетдан фойдаланади” иборасининг моҳияти нималардан иборат?
3. Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига тушунча беринг?
4. Мамлакатнинг ички оборотида фуқаролик–ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида давлат қандай иштирок этади?
5. Мамлакатнинг ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси сифатида давлат қандай хусусиятларга эга?

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ОБЪЕКТЛАРИ

Бобнинг мақсади: Шахс ҳамиша ўз эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришадилар. Эҳтиёж эса моддий ёки номоддий кўринишдаги неъматлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. моддий ва номоддий неъматлар бир сўз билан айтганда фуқаролик ҳуқуқи объектлари ташиқил этади. Бозор муносабатларининг шаклланиши, турли товар, иш, хизматларнинг эркин ҳаракатда бўлишининг таъминланиши, ижод эркинлигининг кафолатланиши фуқаролик ҳуқуқи объектлари доирасини кенгайтирмоқда. Бунга замон талабларига мос қонунчилик базасининг яратилиши ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда.

Ушбу бобда фуқаролик ҳуқуқи объектлари тушунчаси, хусусиятлари, ҳуқуқий режими, норматив-ҳуқуқий базаси, шу билан бирга фуқаролик ҳуқуқи объектларининг турлари ҳисобланган ашёлар, мол-мулклар, пуллар ва қимматли қоғозлар, номоддий неъматлар ва уларнинг таркиби, интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сирлари, ишлар ва хизматлар ҳақида тасаввурга, билим ва кўникмаларига эга бўлинади.

8.1. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари тушунчаси ва турлари

Фуқаролик ҳуқуқининг муҳим ва асосий институтларидан бири объектлардир.

Ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ҳуқуқ субъектларининг ҳаракатлари қаратилган, ҳуқуқ ва мажбуриятлар унинг устида белгиланган моддий ва номоддий неъматлардир. Фақатгина қонунчилик объект устида ўрнатиладиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар, ҳаракатлар қонун-ҳужжатлари ва ахлоқ нормалари асосида амалга оширилишини талаб этади. Шу сабабли ҳам айрим тоифа объектларнинг муомалада бўлишини чекловчи қоидаларни ўрнатади.

Бозор муносабатлари шароитида фуқаролик ҳуқуқи объектлари доираси кенгайди. Масалан, объект сифатида хусусий мулк, қимматли қоғозлар объект сифатида фуқаролик муомаласида иштирок этиши эътироф этилди, ишлар ва хизматлар доираси сезиларли даражада кенгайди. Мазкур объектлар хилма-хил кўринишларда бўлиб, уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда субъектлар

улардан фойдаланадилар, эгалик қиладилар ва унинг тақдирини белгиловчи муайян ҳаракат содир этадилар. Миллий қонунчилик ҳам уларнинг муҳофазасини белгиловчи, ҳуқуқий кафолатини таъминловчи турли қонун ҳужжатларини қабул қилган.

Фуқаролик ҳуқуқи объектини таърифлаш борасида турли фикрлар мавжуд. Масалан, айрим муаллифлар шахснинг муайян эҳтиёжларини қондирувчи неъматларга йўналтирилган фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳаракатлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ҳисобланишини таъкидласалар³⁵, айримлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабат объекти тушунчасини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг бир элементи ҳисобланиши ва ҳамيشа манфаатдор тарафларнинг қизиқишлари билан боғлиқ бўлиши билан боғлайдилар³⁶.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 81-моддасига асосан фуқаролик ҳуқуқларининг объектлари жумласига ашёлар, мол-мулклар, пуллар ва қимматли қоғозлар, ишлар ва хизматлар, интеллектуал фаолият натижалари, шахсий-номулкий ҳуқуқлар киради.

Умумий ҳолда фуқаролик ҳуқуқининг объектларини икки турга, яъни моддий ва номоддий неъматларга бўлиш мумкин.

Бошқача айтганда, жисмоний ва юридик шахслар фойдаланиши ва тасарруф этишини амалга ошира оладиган, эркин суратда олиш, сотиш ҳуқуқи ва одоб-ахлоқ нормалари билан чекланмаган ёки тақиқланмаган ҳар қандай моддий нарсалар ва моддий қийматликлар қадриятлар бойлик ҳисобланиб, фуқаролик ҳуқуқининг объекти бўла олади.

8.2. Ашёлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Фуқаролик ҳуқуқларининг объектларидан бири ҳисобланган ашёлар муайян моддий қийматга эга бўлган ҳамда иқтисодий муносабатнинг предмети бўла оладиган нарсаларгина бўлиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқининг ушбу объект тури бошқаларига қараганда кенг тарқалган ва кўп муомалада бўладиган неъмат ҳисобланади. Одатда ашё кундалик ҳаётда ишлатилишига қараганда юридик маъноси кенг. Зеро кўпгина ашё турларига кундалик муомалада “ашё” ибораси қўлланалмайди. Масалан, бино ва иншоотлар, хайвонот ва ўсимлик дунёси, транспорт воситалари ва бошқаларга.

³⁵ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ. 2009. -6 б.

³⁶ Караходжаева Д.М. Гражданское право. –Ташкент, O'qituvchi, 2007. -90 б.

Лекин барча моддий неъматлар бир “ашё” тушунчасининг таркибий қисми ҳисобланади.

Ушбу ҳолатларни инобатга олган ҳолда Ҳ.Раҳмонқулов ашё тушунчасига таъриф берганда табиийлик ва моддийлик хусусиятларига алоҳида эътибор қаратади³⁷.

Ашёлар халқ фаровонлиги учун, республика фуқароларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Фуқаролик ҳуқуқида ашёлар жонли ашёлар ҳам, масалан, уй ҳайвонлари; жонсиз ашёлар ҳам, шунингдек уй-жойлар, ишлаб чиқариш қуруллари, асбоб-ускуналар, кийим-кечаклар ва бошқа нарсалар инсонларнинг яшаши учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқ субъектларининг муайян ашё тўғрисидаги, жумладан, ашёдан фойдаланиш тартиби ва уни тасарруф этиш усуллари тўғрисидаги хатти-ҳаракатларини белгилайдиган ҳуқуқ нормаларининг йиғиндисига ашё ҳақидаги қоида деб айтилади. Ашёларнинг жамиятдаги тайинланишларига қараб, уларнинг ҳар қайсиси учун турлича ҳуқуқий қоида, масалан, ердан фойдаланиш қоидаси, корхоналардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш каби қоидалар белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқида ашёлар ўзларининг иқтисодий тайинланишларига, шунингдек ҳуқуқ нормаларида акс эттирилган жисмий ва бошқа хусусиятларга қараб бир неча турга бўлинади (классификация қилинади).

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ва чиқарилмаган ашёлар. Ашёларнинг муайян хусусиятлари юзасидан ҳам махсус қоидалар белгиланиши мумкин. Масалан, ўзининг хусусиятлари бўйича теварак-атрофдагилар учун хавф туғдирадиган ашёлар, яъни хавфли хоссаларга эга ашёлар (портловчи моддалар, қаттиқ таъсир қилувчи захар қабилар) тўғрисида алоҳида қоидалар белгиланган (ФК, 883-модда). Бундай ашёларни эркин олиш ва сотишга йўл қўйилмайди. Муомалада бўлишга йўл қўйилмайдиган фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг турлари (муомаладан чиқарилган объектлар) қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлиши керак (масалан, ФКнинг 214-моддаси ва Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуни³⁸ 4-моддасида кўрсатилган ва Ўзбекистон Республикасининг мутлақ мулки ҳисобланувчи объектлар).

³⁷ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -13 б.

³⁸Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

Муайян муомала иштирокчиларигагина қарашли бўла оладиган ёки муомалада бўлишга махсус рухсатнома билан йўл қўйиладиган (муомалада ҳаракатланиши чекланган объектлар) фуқаролик ҳуқуқи объектлари турли қонунларда кўрсатилган тартибда белгиланади (масалан, ов милтиғи фақат рухсат олиш ва рўйхатдан ўтиш тартибда жисмоний шахс эғалигига ўтиши мумкин ва ҳ.к.). Бинобарин, қонун биринчи навбатда ашёларни муомалада бўлиш хусусиятига қараб фарқлайди. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар фуқаролар ва ташкилотлар эғалигида бўлиши мумкин эмас. Юқорида кўрсатилганидек ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар давлатга хос мулк бўлганлигидан улар фақат фойдаланишгагина берилиши мумкин. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар фуқаролар ва бошқа ташкилотларга сотилиши мумкин эмас. Бу ашёлар гаровга қўйилмайди ва кредиторларнинг талабларини қондириш учун улар ҳисобидан ҳақ ундирилмайди.

Агар фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашё қонуний асосларга кўра фуқароларнинг мулки бўлиб қолса, яъни фуқароларнинг тасарруфига ўтса, у ҳолда фуқаро ушбу фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёни ўзидан бегоналаштириш чораларини кўриши лозим. Масалан, генерал вафотидан сўнг унинг ўғлига, генералга совға қилинган пистолет мерос бўлиб ўтади. Бунда ўғли фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёни қонуний асосларда қўлга киритди. Шундан сўнг у бу ашё ҳақда тегишли ҳарбий бўлимга хабар беради ва ваколатли давлат органи пистолетнинг баҳосини тўлаб, уни меросхўрдан сотиб олади.

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳар доим давлатга тегишли бўлади.

Баъзи ашёлар халқ хўжалиги учун бўлган аҳамияти, давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан ёхуд бошқа асослар бўйича фақат алоҳида рухсат бўйича олиниши, сотилиши мумкин. Бундай нарса (ашё)ларнинг рўйхати, шунингдек уларга рухсат бериш тартиби махсус қонунлар билан белгиланади. Махсус рухсатлар бўйича олиниши мумкин бўлган нарсалар жумласига: қурол ва ўқ-дорилар, портловчи ва радиоактив моддалар, қаттиқ таъсир қиладиган заҳарлар, муҳр ва штамплар киради.

Валюта қимматликлари: чет эл валютаси (банкнотлар, қоғоз пуллар, танга-чақалар); чет эл валютаси ҳисобида ёзилган тўлов ҳужжатлари (чеклар, векселлар, аккредитив ва бошқалар); банкнинг чет эл валютасига сотиб олинадиган ва шундай валютага

алмаштириш ҳуқуқига эга бўлган сўм ҳисобидаги тўлов ҳужжатлари (чеклар ва бошқалар); ҳар қандай шакл ва ҳолатдаги қимматбаҳо металллар: олтин, кумуш, платина гуруҳига кирувчи металллар (палладий, иридий, радий, рутений ва осмий); хом ва ишланган шаклдаги қимматбаҳо табиий тошлар (олмос, гавҳар, лаъл, зумрад, саприф, марварид ва бошқалар) Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда ва доиралардагина олди-сотди предмети бўлиши мумкин. Мазкур қимматбаҳо метал ва тошлардан ясалган заргарлик ва бошқа маиший буюмлар ҳамда шундай буюмларнинг синиқ парчалари бундан мустаснодир.

Фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ашёлар доираси ниҳоятда кенг бўлиб, булар жумласига хилма-хил буюмлар киради.

Кўчар ва кўчмас ашёлар. Кўчар ашёлар бир жойдан иккинчи жойга кўчириш натижасида хусусиятларини ўзгаришсиз сақлайдиган ва ўз мақсадига кўра ишлатиш мумкин бўлган ашёлар ҳисобланади.

Кўчмас ашёлар одатда доимий равишда бир жойнинг ўзида мавжуд бўлиб, ўзига хос хусусиятларга, хусусий белгиларга эга бўлади. Шу сабабли ҳам у жисмий аломатлар билан белгиланадиган ашёлар тоифасига эмас, балки хусусий аломатлар билан белгиланадиган ашёлар тоифасига киритилади. Бундай ашёнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ер билан узвий боғлиқлигидир.

Ҳар қандай мол-мулкка нисбатан кўчмас мол-мулк ибораси ишлатилар экан (айрим мустаснолар билан) ўз-ўзидан ер билан мустаҳкам узвий боғлиқлик ҳолати алоҳида эътиборга олинади. Бундай боғлиқлик икки тушунчани ўз ичига олади.

Биринчиси, табиий равишда ер билан узвий боғлиқлик. Мазкур белги инсон хоҳиш-иродасидан ташқарида юзага келади. Демакки, инсон меҳнатидан ташқарида табиий равишда ўзи мавжуд бўлади. Бунга мисол тариқасида турли хил булоқлар, конлар, ер ости сув хавзалари, шахталар, ғорлар, кўллар, дарё ва бошқалар киради. Бу объектлар инсон меҳнатисиз мавжуд бўлади ва унга ҳар қандай таъсир мол-мулк сифатида мулкый ҳуқуқлардан фойдаланишда алоҳида ўзига хос хусусиятларни инобатга олишни тақозо этади.

Иккинчиси, инсон меҳнати билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, ер билан узвий боғлиқ бўлган мол-мулклар. Бундай мол-мулклар жумласига бино ва иншоотлар, кудуқлар, боғлар, мулкый мажмуа сифатидаги корхоналар, тоннеллар, турли хажмдаги ариқ ва каналлар ҳамда бошқалар киради. Бу мол-мулклар инсон меҳнати самараси бўлиб, усиз вужудга келмайди ҳамда мавжуд бўлмайди. Масалан,

бинони қуриш, канал ва ариқни қазиш, қудуқларни кавлаш, боғларни барпо этиш, корхоналарни ташкил этиш иборалари қўлланилиши орқали, уларнинг инсон меҳнати натижаси эканлиги белгилаб берилади. Зеро, булоққа, конга, дарё ва кўлларга нисбатан бундай иборалар қўлланилмайди. Улар табиатан ҳосил бўлади ва табиатнинг ўзи уларни мулк сифатида бекор бўлишини белгилаб беради³⁹.

Кўчмас ашёларнинг бир қатор белгилари мавжуд. Улар жумласига бир жойдан иккинчи жойга кўчириш имконининг йўқлиги, тайинланиш мақсадига кўра фойдаланиб бўлмаслиги, шаклан ўзгариши ва бошқалар киради.

Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар (ФК, 89-модда): истеъмол қилинадиган ашёлар бир марта фойдаланиш натижасида бутунлай йўққа чиқадиган ёки жиддий равишда ўзгарадиган нарсалар (масалан, озиқ-овқат, хом-ашё кабилар)дир.

Истеъмол қилинмайдиган ашёлар бирмунча узоқ вақт давомида ўзининг сифатини сақлайдиган нарсалардир. Бундай ашёлар одатда, қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган бўлади. Қайта-қайта фойдаланиш давомида истеъмол қилинмайдиган ашёларнинг емирилиши ҳам аста-секин кечади. Истеъмол қилинмайдиган ашёлар жумласига бинолар, ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ.к.лар киради.

Хусусий ва турга хос аломатлар билан белгиланадиган ашёлар: хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар алоҳида фақат ўзларигагина хос белгилари ва ўзига хос, ёлғиз сифатлари бўлган ашёлар ҳисобланади. Ўзининг белгилари билан бошқа ўхшаш ашёларда ажралиб турадиган нарсалар масалан, маълум кўчадаги, маълум сонли уй-жой хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё бўла олади.

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар жумласига ноёб, яъни ўзи бир дона бўлган ашёлар ҳам киради. Масалан, жаҳон биринчилигида чемпион бўлган от, кўҳинур олмоси ва шу кабилар. Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқа ашёлардан муайян усулда белги қўйиш ёки муҳр босиш, рақам қўйиш билан фарқланади.

Шу ўринда пулнинг қайси турдаги ашёга мансублиги хусусидаги масалага эътибор қаратиш зарур. Зеро, кўпчилик ҳолатларда пулнинг хусусий аломатлари билан белгиланадиган

³⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -11 б.

ашёми ёки турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёми, деган савол туғилади.

Бир томондан қараганда, пулларда муайян белги ва рақам қўйилгани учун уни хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё дейиш мумкин. Иккинчи томондан қараганда, пуллар бир турга хос, яъни уларнинг барчаси битта вазифани – тўлов эквиваленти вазифасини бажаради.

Пулнинг ашёларнинг қайси турига (хусусий ёки турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларга) мансублиги масаласига жавоб ФКнинг 87-моддаси 2-қисмида ифодаланган. Ушбу нормага мувофиқ, хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлардир. Пулларни эса бошқаси билан алмаштириш мумкин (масалан, йирик пулни майда пулга ва аксинча).

Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар сон, ўлчов ва оғирлик билан кўрсатиладиган нарсалар ҳисобланади. Масалан, 100 дона шифер, 100 метр чит, 100 тонна пахта ва ҳоказо. Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштирса бўладиган ашёлардир. Шунинг учун ҳам бундай ашёларга нисбатан *persona non grata*нинг (яъни, тур нобуд бўлмайди) қондаси қўлланилади. Фуқаролик ҳуқуқида ашёларнинг хусусий ва турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларга бўлиниши катта аҳамиятга эга. Айниқса, мажбуриятларни ижро этишда, бурчни натура ҳолида бажарилишида бундай бўлинишнинг ўрни бекиёс.

Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини йўқотмайдиган ашё – бўлинадиган ашё ҳисобланади. Масалан, бир қоп ун, бир қоп картошка, бир бидон пахта ёғи каби.

Бўлинмайдиган ашёлар бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашё (бутун)нинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФК, 88-модда). Бўлинмайдиган ашёларга шкаф, стол, телевизор кабилар киради.

Фуқаролик ҳуқуқида ашёларнинг асосий ва мансуб ашёларга бўлиниши ҳам (ФК, 90-модда) ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Мансуб ашё деб, асосий ашёга хизмат қилишга тайинланган ва умумий хўжалик мақсади жиҳатидан у билан боғлиқ бўлган нарсаларга

айтилади. Масалан, асосий ашё қулф бўлса, унга мансуб ашё калитдир.

Мансуб ашё, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, асосий ашёнинг тақдирига боғлиқ бўлади. Бинобарин, асосий ашё тўғрисидаги шартлар мансуб ашёга ҳам доирдир. Масалан, бировнинг эгалигига ёки вақтинча фойдаланишига асосий ашё ўтса, мансуб ашё ҳам у билан бирга ўтади. Аммо қонун ёки шартномада бошқача ҳоллар ҳам белгиланиши мумкин, яъни асосий ашё бировга ўтказилганда, мансуб ашёнинг қолдирилиши тўғрисида алоҳида келишув ҳам бўлиши мумкин.

Мансуб ашёдан унинг таркибий қисмини ажратиш керак. Ашёдан уни зарарлантирмай ва қийматини жиддий равишда туширмай ажратилиши мумкин бўлмаган ҳар нарса ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан, велосипеднинг насоси мансуб ашё бўлса, автомашинанинг радиатори ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Мураккаб ашёлар. Агар турли хил ашёлар бирикманинг моҳияти билан белгиланадиган вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган яхлит бир бутунни ташкил этса, улар битта ашё (мураккаб ашё) ҳисобланади. Мураккаб ашё хусусида тузилган битим, агар шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, унинг таркибий қисмларига тааллуқли бўлади (ФК, 91-модда).

Ҳосил ва даромад берадиган ашёлар туфайли бу ҳосил ва даромадлардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш тўғрисидаги ишни ҳал этиш масаласи қўйилиши мумкин. Ашёнинг ҳосил ва даромадлари тўғрисида Фуқаролик кодексининг баъзи моддаларида кўрсатма берилади. Жумладан, ФКнинг 230-моддасида мулкни бировларнинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олишда даромад ва харажатларнинг тўланиши айтилади.

Ашёдан келадиган ҳосил ва даромадлар, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлса, ашё эгасига тегишлидир (ФК, 92-модда).

Жонли ва жонсиз ашёлар. Бундай ашёлар ўзида тириклик аломатлари мавжудлиги нуқтаи назаридан фарқланади. Фуқаролик муомаласида жонли зотлар – келиб чиқиши ҳайвонларга мансуб бўлган организмлар – сут эмизувчилар, паррандалар, судралиб юрувчи ҳайвонлар, қуруқликда ҳам, сувда ҳам яшовчи ҳайвонлар, балиқлар, умуртқасизлар ва уларнинг популяциялари ашё сифатида намоён бўлади.

Қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, мол-мулк тўғрисидаги умумий қоидалар ҳайвонларга нисбатан ҳам

қўлланилади. Масалан, ФКнинг 169-моддасида назарда тутилган мулк ҳуқуқи объектлари таркибига ҳайвонлар ҳам киритилган.

Ҳуқуқларни амалга ошириш чоғида ҳайвонлар билан шафқатсиз муносабатда бўлишга йўл қўйилмайди.

Уларга нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар билан боғлиқ барча қоидалар қўлланилади. Ҳайвонлар билан боғлиқ кўплаб шартномалар тузилади. Одатда, энг кўп тузиладиган шартнома бу олди-сотди шартномаси ҳисобланади. Хонакилаштирилган ҳайвонлардан ташқари барча ҳайвонот дунёси оммавий мулк саналади ва у давлат муҳофазасида бўлади.

8.3. Мол-мулклар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларнинг объекти бўлиб кўринган мулк тушунчаси тўғрисида тўхталиб, шуни айтиш керакки, баъзи ҳолларда ашё нарсаларни мулк деб аталса, ҳам мол-мулк атамасининг маъноси бирмунча кенг бўлишини биламиз.

Мол-мулк дейилганда, маълум шахсга (фуқаро ёки ташкилотга) эгалик ҳуқуқи билан тегишли айрим ашёлар ёки ашёларнинг йиғиндиси назарда тутилади.

Мол-мулк таркибига мажбурият ҳуқуқи, муаллифлик ва ихтиро-чиликка оид мулкӣ ҳуқуқлар, оила ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган мажбуриятлардан келиб чиқадиган мулкӣ талаблар, қарз берилишида олинган тилхатлар ҳам киради.

Демак, мол-мулк бу муносабатдир (бу ҳақда мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар мавзусида янада батафсил тўхтаимиз).

Мол-мулк атамаси чекланган ҳолда, тор маънода шарҳ қилинган тақдирда, фақат маълум шахсга тегишли мулкӣ ҳуқуқларнинг активинигина (мулкни талаб қилиш ҳуқуқларинигина) ўз ичига олади. Агар “мол-мулк” атамаси кенг маънода шарҳланса, шахснинг фақат ҳуқуқларинигина, яъни активинигина назарда тутилмай, балки унинг учинчи шахс олдида бўлган мажбуриятлари, яъни пассиви ҳам назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 83-моддасида мол-мулк турлари кўрсатилган. Унга асосан мол-мулк кўчмас ва кўчар мулкка бўлинади.

Кўчмас мулк ер участкалари ва ер ости бойликлари, кўп йиллик дов-дарахтлардан иборат. Кўчмас мол-мулк билан боғлиқ ҳуқуқларни

олиш ёки бегоналаштириш ФКнинг 84-моддасида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказиш орқали амалга оширилади. ФКнинг 83-моддаси 3-қисмида қонунда бошқа мол-мулк ҳам кўчмас мол-мулк қаторига киритилиши мумкинлиги белгиланган. Шунга биноан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 29 декабрдаги 478-сонли қарори билан тасдиқланган “Жисмоний шахсларнинг мулки бўлган бинолар ва иншоотларни баҳолаш, қайта баҳолаш тўғрисида”ги Низомда турар жойлар, квартиралар, боғдорчилик ва узумчилик ширкатлари аъзоларининг боғ уйчалари, гаражлар ва бошқа иморатлар ҳамда иншоотлар ҳам жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳисобланади⁴⁰.

Кўчмас мулк билан боғлиқ асосий хусусият шундаки, у ер билан боғлиқ бўлиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш натижасида ўз хусусиятини йўқотади.

Вазифасига ва тайинланиш мақсадига зарар етказмаган ҳолда бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши мумкин бўлган мол-мулк кўчар мулк жумласига киради. Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари кўчар мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш талаб этилмайди.

8.4. Пуллар ва қимматли қоғозлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Пуллар. Пул ҳам фуқаролик ҳуқуқининг объектидир. Пул мамлакатнинг хўжалик ҳаётида, хусусан, савдода катта аҳамиятга эга. Пул ўзининг узоқ давом этган тадрижий ривожланишида, мол-ҳол, зайтун ёғи, олтин ва кумуш ёмбиси кўринишидаги айирбошлаш воситаларидан ҳозирги электрон пулларга, кредит карточкаларига қадар бўлган йўлни босиб ўтди. Пул бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим қуролларидан бири ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи нуқтаи назаридан пулнинг хусусиятлари ва вазифалари қуйидагича ифодаланиши мумкин:

-пул қонун ҳужжатларига мувофиқ истеъмол қилинадиган, турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларнинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган турларидан бири ҳисобланади;

- пул кўпчилик фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда (масалан, қарз, кредит, хадя ва бошқа шартномалар бўйича) мустақил объект сифатида иштирок этади;

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами, 1995. 12-сон. 49-модда.

- пул фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда (масалан, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация ва бошқа шартномалар бўйича) тенг қийматга эга бўлган объект ҳисобланади;

- умумий эквивалент, яъни тенг қийматга эга бўлган объект сифатида ҳар қандай ашё билан алмаштириш, етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш учун ҳам қўлланилади;

- пул ҳар қандай қонуний қарзни, унинг ҳар қандай ҳолатлар асосларида (масалан, муайян мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги туфайли) вужудга келишидан қатъи назар, уни тузиш, тўлаш, қоплаш воситаси сифатида муҳим роль ўйнайди⁴¹.

Мустақил давлатнинг асосий атрибутларидан бири – бу унинг миллий валютасидир. Шу борада мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўмни муомалага киритиш бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида”ги Фармони билан 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида 1000 сўм пул купонга бир “сўм” нисбати билан Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – “сўм” муомалага киритилди. Сўм унга ёзилган қиймат бўйича қабул қилиниши шарт.

Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – “сўм” Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 сўм бўлган банк қоғоз пуллар “банкноталар” ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 “Тийин”, 1, 5, 10, 25, 50 сўм бўлган металл тангачалар ҳолида нақд пул муомаласига чиқарилди.

Мазкур Фармоннинг 4-бандига мувофиқ 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида “Сўм” мулкчилик шаклидан қатъи назар қонуний тўлов воситаси ҳисобланади.

“Сўм”лар ва “Тийин”лар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкчилик шаклларида қатъи назар, ҳамма жисмоний ва юридик шахслар томонидан барча турдаги тўловларга, шунингдек банклар томонидан омонатлар ва ҳисоб варақларига қўшиб қўйиш учун ҳеч қандай чекловларсиз қабул қилиниши мажбурийдир.

⁴¹ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -37-38 б.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида миллий валюта – ”Сўм” билан бир қаторда эркин муомаладаги валютада тўлов воситаси сифатида белгиланган тартибда фойдаланишга рухсат берилди⁴².

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга киритилган пул муомаласини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қатор қарорлар қабул қилди. 1994 йил 12 июлдаги “Муомаладаги нақд пулларни камайтиришга оид чоратадбирлар тўғрисида”⁴³ги ва 1994 йил 23 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси миллий валютасининг ички эркин алмашинувини таъминлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”⁴⁴ қарорлар шулар жумласидандир.

Пуллар жисмоний аломатлари билан белгиланган ашёлар қаторида бўлиб, пул белгиларининг сони бўйича ҳисобланмай, балки бу белгиларда кўрсатилган суммаларга қараб ҳисобланади.

Пул ҳар хил битимларнинг, масалан, олди-сотди, қарз ва бошқа битимларнинг предмети бўлиб, халқ хўжалигида, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда муҳим аҳамиятга эга.

Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, “Миллий ифтихор, давлат мустақиллигининг рамзи, суверен давлатга хос белгидир. Бу республикага тегишли умумий бойлик ва мулкдир”⁴⁵.

Пул (валюта), валюта қимматликлари тўғрисидаги қоида ФКнинг 94-95-моддаларида берилган.

Миллий сўмдан ташқари чет эл валютаси ҳам муомалада бўлади. Пул ва чет эл валютаси бир хил тушунчага эга. Фақат чет эл валютаси хорижий мамлакатларга тегишли бўлиб, мамлакатимизда улар билан ҳисоб-китоб қилишда фарқ мавжуд. Чет эл валютаси билан боғлиқ муносабатлар 11 декабрь 2003 йилда қабул қилинган “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади⁴⁶. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикасида валютани тартибга солувчи давлат органидир. Чет эл валютасида операцияларни амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган банклар ваколатли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл валютасини сотиб олиш ва сотиш юридик шахслар томонидан ваколатли банклар

⁴² Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари. -Тошкент: Адолат, 1995. 3-сон. –Б. 73-76.

⁴³// Халқ сўзи, 1994 йил 12 июль.

⁴⁴//Халқ сўзи, 1994 йил 23 июль.

⁴⁵Каримов И.А. Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. –217 б.

⁴⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2004, 1-2-сон, 6-модда

орқали, жисмоний шахслар томонидан ваколатли банклар, уларнинг филиаллари ва айирбошлаш шохобчалари орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл валютасини сотиб олиш ва сотиш бўйича операциялар миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан чет эл валютасига бўлган талаб ҳамда таклифнинг жорий нисбати асосида шаклланадиган алмашув курси бўйича амалга оширилади.

Мамлакатимиз қонунчилигида айрим турдаги корхоналарнинг устав фондининг миқдорини белгилашда хорижий мамлакатлари валюталари қиймати билан ҳаволалар киритилиш ҳоллари мавжуд. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 ноябрдаги “Банк тизимини янада ривожлантириш ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-726 сонли қарорида 2008 йилнинг 1 январидан бошлаб, янги ташкил этилаётган банклар устав капиталининг энг кам миқдорини тижорат банклари учун – сўм эквивалентида 5 млн. евро миқдорида, хусусий банклар учун – сўм эквивалентида 2,5 млн. евро миқдорида бўлиши белгиланган⁴⁷. Ёки Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 майдаги “Суғурта хизматлари бозорини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-726 сонли қарорида 2010 йилнинг 1 январидан бошлаб суғурталовчи компанияларнинг устав фонди умумий суғурта соҳасида – 750 минг еврога эквивалент суммада, ҳаётни суғурта қилиш соҳасида – 1000 минг еврога эквивалент суммада, мажбурий суғурта бўйича – 1500 минг еврога эквивалент суммада, фақат қайта суғурта қилиш бўйича – 4000 минг еврога эквивалент суммадан кам бўлмаслиги лозимлиги белгиланган⁴⁸.

Қимматли қоғозлар. Қимматли қоғозлар Фуқаролик кодексининг 96-моддасида кўрсатилганидек, мулкый ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий реквизитларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи ҳужжатлардир.

Қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожланиши фуқаролик муомаласи соҳасидаги мулкый ҳуқуқларни ўтказиш ва мажбуриятларни бажариш хусусиятларини тартибга солувчи ҳуқуқий институт шаклланишини тақозо этади. Фуқаролик муомаласи объектларини аниқ тушунмаслик қимматли қоғозларнинг фуқаролик муомаласидаги ўрни ва ролини белгилашни қийинлаштиради. Шу муносабат билан диссертант томонидан қимматли қоғозлар ҳуқуқий

⁴⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 45-сон, 454-модда.

⁴⁸Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 20-21-сон, 172-модда.

табиатини уларни фуқаролик муомаласига киритиш нуқтаи-назаридан идентификациялаш таклиф этилади. Хусусан, муаллиф ФК нормаларида қимматли қоғозларни муомалага киритишнинг моҳиятини белгилаш лозимлигини асослайди. Зеро, бу ҳолатда қимматли қоғозларга нисбатан фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектларининг мажбурият ҳуқуқлари ва мулкӣ ҳуқуқлари ўз ифодасини топади. Бу эса ўз навбатида қимматли қоғозларни шак-шаубҳасиз фуқаролик ҳуқуқи объекти эканлигини англатади ва уларга нисбатан мақбул ҳуқуқий тартибни белгилаш имконини беради⁴⁹.

2008 йил 22 июлда қабул қилинган “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги қонунга⁵⁰ асосан, эса қимматли қоғозлар - ҳужжатлар бўлиб, улар бу ҳужжатларни чиқарган юридик шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқлайди, дивидендлар ёки фоизлар тарзида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш имкониятини назарда тутди. Қимматли қоғозларнинг қиймати Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида ифодаланади.

Умуман олганда, қимматли қоғозлар мулкӣ ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий реквизитларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи, уни чиқарган шахс ва қимматли қоғозга нисбатан мулк ҳуқуқини кўлга киритган эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқловчи дивиденд ёки фоиз кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш имкониятини назарда тутувчи қийматга эга бўлган ҳужжатлардир.

Қимматли қоғозларнинг асосий хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ҳужжатнинг мулкӣ туси жиҳатидан, яъни қимматли қоғоз ўз матнида қандайдир мулк ҳуқуқини ифодалаши керак. Лекин акция фақатгина мулкӣ ҳуқуқларни ўзида акс эттириб қолмасдан, у бундан ташқари, ўзида номулкӣ ҳуқуқни, яъни ташкилотни бошқаришда овоз бериш ҳуқуқини (корпоратив ҳуқуқни) ҳам ўзида мужассамлаштириши лозим;

- қимматли қоғозда мужассамлашган ҳуқуқий ҳужжат матнининг аниқлиги ва тушунарли эканлиги билан ажралиб турган бўли-

⁴⁹ Назаров Ю.Б. Проблемы правового регулирования выпуска и обращения ценных бумаг в гражданском обороте. Автореф. Дисс. докт. юрид. наук. –Ташкент, 2008. -10-11 с.

⁵⁰ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 29-30-сон, 278-модда

ши шарт. Бундан ташқари қоғозда фақатгина ҳуқуқ мужассамлашган бўлиб, ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ифодаланиши ўринсиздир;

- қоғоз ва унда мужассамлашган ҳуқуқ узвий боғлиқ бўлиши шарт. Чунки қимматли қоғоз эгаси қоғознинг субъекти ҳисобланиб, қоғоз бўйича ҳақни талаб қила олиш ҳуқуқига эгадир;

- қимматли қоғоз юридик ҳужжатларнинг бир тури бўлиб исотбланади ва керакли реквизит (шарт)ларга тобе бўлмоғи шарт, яъни у керакли, шартли белгиларга эга бўлиши зарур¹.

Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади. Қимматли қоғоз эгаси ўз ҳуқуқларини фақат шу қимматли қоғоз реквизитларига мос ҳолда амалга ошириши мумкин. Масалан, акциядор олиши керак бўлган дивидендларни акция тегишли тартибда текширилгандан сўнг, фақат шу акцияни кўрсатгандагина олиши мумкин бўлади. Шундай қилиб, қимматли қоғозлар фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё бўлиб, уни алмаштириб бўлмайди.

Қимматли қоғозлар билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлар билан тартибга солинади. Мазкур қонунда қуйидаги қимматли қоғозлар турлари назарда тутилган:

Акция – ўз эгасининг акциядорлик жамияти фойдасининг бир қисмини дивидендлар тарзида олишга, акциядорлик жамиятини бошқаришда иштирок этишга ва у тугатилганидан кейин қоладиган мол-мулкнинг бир қисмига бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи, амал қилиш муддати белгиланмаган эгасининг номи ёзилган эмиссиявий қимматли қоғоз;

Акциялар ҳужжатсиз шаклда чиқарилади. Акциялар турига кўра оддий ва имтиёзли бўлиши мумкин.

Акциялар мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ асосида қайси юридик ёки жисмоний шахсга тегишли бўлса, ўша юридик ёхуд жисмоний шахс акциянинг эгаси - акциядор деб эътироф этилади.

Оддий акциялар овоз берувчи бўлиб, уларнинг эгасига дивидендлар олиш, акциядорларнинг умумий йиғилишларида ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради. Акция эгаларига дивидендларни, шунингдек жамият тугатилганда, акцияларга қўйилган маблағларни биринчи навбатда олиш ҳуқуқини берадиган акциялар имтиёзли акциялардир. Имтиёзли акциялар ўз

¹ Назаров Ю. Қимматли қоғозлар. // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1996. - №6.-Б. 33-34.

эгаларига жамият фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради. Чиқариладиган акцияларнинг турлари, уларни жойлаштириш, улар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби қонун ҳужжатларига мувофиқ жамият уставида белгиланади.

Акцияларнинг номинал қиймати юз сўмдан кам бўлиши мумкин эмас.

Акция бўлинмасдир.

Эмитент ўзи чиқарган акциялар бўйича уларни қайтариб сотиб олиш шарти билан битимлар тузишга, шунингдек ўзи чиқарган акцияларни ишончли бошқарувга топширишга ҳақли эмас.

Вексель – вексель берувчининг ёки векселда кўрсатилган бошқа тўловчининг векселда назарда тутилган муддат келганда, вексель эгасига муайян суммани тўлашга доир шартсиз мажбуриятини тасдиқловчи ноэмиссиявий қимматли қоғоз;

Бошқача айтганда векселлар бир шахс томонидан иккинчи шахсга ёзиб берилган қарз мажбуриятини ифодаловчи, тижорат савдо операцияларида айрибошлаш ва муомала воситасида пул, чек ва бошқа тўлов воситаларини ўрнини қоплайдиган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда мажбурий реквизитларга эга бўлган ва расмийлаштирилган кредит – қарздорлик тилхатидир. Векселни бошқа турдаги қимматли қоғозлардан уни сотиш орқали бозор ва корхоналардан пул маблағи иқтисодий муомалага жалб қилишда вексел депозит функциясини бажариши билан фарқланади.

Векселларни чиқариш қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Векселларни чиқариш ва уларнинг муомаласи механизмини такомиллаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг шартнома мажбуриятларини бажаришлари учун молиявий жавобгарлигини ошириш, улар чиқарган векселларнинг пули ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 19 мартдаги “Республикада вексель муомаласини тартибга солиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1738 сон Фармонида асосан, мулкчилик шаклларида қатъи назар молиявий барқарор корхоналар ва ташкилотлар, шунингдек тижорат банклари узоғи билан уч ой муддатга, алоҳида ҳолларда эса олти ой муддатгача векселлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлдилар. Корхоналар ва

ташкilotларга аниқ етказиб берилаётган товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳисоб-китоб қилишга уларда вақтинча етишмаётган пул маблағларини қоплаш учунгина векселлар чиқаришга йўл қўйилади, бунда хизмат кўрсатувчи банк томонидан вексель кафолати (аваль) расмийлаштирилиши шарт. Тижорат банклари томонидан вексель чиқариш фақат Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Векселларни траст бошқаруви-га топшириш, шунингдек кредитларни векселлар билан бериш ман қилинади.

Вексел муомаладаги пул миқдорини камайтириш, марказлаштирилган кредитлар беришни чеклаш, халқ хўжалигида ҳисоб китобларни нормаллаштириш ва корхоналарнинг ўзаро тўламаган қарзларини камайтириш мақсадида эмиссия қилинади. Векселлар эмитентлар бўйича давлат ва хусусий, амалларни бажариш бўйича молиявий ва ҳисобот, қўлланиш нуқтаи назаридан оддий (вексел берувчининг муайян пул суммасини кўрсатилган муддатда кредиторга тўлаш мажбуриятини ифодаловчи ҳужжат) ва ўтказма вексел (вексел берувчи кредиторнинг қарздорга маълум пул суммасини кўрсатилган муддатда учинчи шахс-биринчи олувчига тўлаш буйруғини ифодаловчи ҳужжат) каби турларга бўлинади.

Депозит сертификати – банкка қўйилган омонат суммасини ва омонатчининг (сертификат сақловчининг) омонат суммасини ҳамда сертификатда шартлашилган фоизларни сертификатни берган банкдан ёки шу банкнинг исталган филиалидан белгиланган муддат тугаганидан кейин олиш ҳуқуқини тасдиқловчи ноэмиссиявий қимматли қоғоз;

Депозит сертификатларини чиқариш қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Векселларни чиқариш қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Облигация – облигация сақловчининг облигациянинг номинал қийматини ёки бошқа мулкӣ эквивалентини облигацияни чиқарган шахсдан облигацияда назарда тутилган муддатда олишга, облигациянинг номинал қийматидан қайд этилган фоизни олишга бўлган

ҳуқуқини ёхуд бошқа мулкӣ ҳуқуқларини тасдиқловчи эмиссиявий қимматли қоғоздир. Ўзбекистон Республикасининг ғазна мажбуриятлари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган орган томонидан чиқарилган облигациялар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг облигациялари давлат қимматли қоғозлари сифатида баҳоланади. Корпоратив облигациялар фақат очик акциядорлик жамиятлари томонидан чиқарилади.

Ўзбекистон Республикасининг ғазна мажбуриятлари – эмиссиявий қимматли қоғозлар эгалари Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига пул маблағлари киритганликларини тасдиқловчи ва бу қимматли қоғозларга эгалик қилишнинг бутун муддати мобайнида қатъий белгиланган даромад олиш ҳуқуқини берувчи эмиссиявий қимматли қоғозлар;

Қимматли қоғозларнинг ҳосилалари – ўз эгаларининг бошқа қимматли қоғозларга нисбатан ҳуқуқларини ёки мажбуриятларини тасдиқловчи ва юридик шахслар томонидан эмитентнинг опционлари, қимматли қоғозларга доир фьючерслар ва бошқа молиявий воситалар тарзида чиқариладиган қимматли қоғозлардир. Уни чиқариш ва муомалага киритиш тартиби “Ҳосила қимматли қоғозларни чиқариш ва уларнинг муомаласи тартиби”да⁵¹ назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида “қимматли қоғозларнинг ҳосиллари” термини қўлланилади, аммо аксарият мамлакатларнинг қонунчилик амалиётида ҳам, назариясида ҳам “ҳосила қимматли қоғозлар” тушунчаси қўлланилади, лекин улар айнан бир қимматли қоғоз тушунчаси билан боғлиқдир. Ўзбекистонда ҳосила қимматли қоғозларнинг чиқарилиши ва муомаласининг баъзи бир ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Хусусан, “Ҳосила қимматли қоғозларни чиқариш ва улар муомаласининг тартиби тўғрисида”ги Низомга кўра, республика ҳудудида асосини фақатгина акциядорлик жамиятларининг қимматли қоғозлари ташкил этувчи ҳосила қимматли қоғозлар чиқарилиши мумкин. Мазкур ҳосила қимматли қоғозларнинг эмиссия рисоласи давлат рўйхатидан ўтиши ва белгиланган тартибда тартиб рақамини олиши керак.

Булардан ташқари, ФКнинг 96-моддаси 2-бандида чек, жамғарма сертификатлари, банкнинг тақдим қилувчига пул

⁵¹ 1997 йил 31 мартда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси қарори билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1997 йил 2 апрелда 320-сон билан рўйхатга олинган.

бериладиган жамғарма дафтарчаси, коносамент ҳам қимматли қоғозлар жумласига киритилган.

Чек берувчининг чекда кўрсатилган суммани чек сақловчига тўлаш ҳақида банкка ҳеч қандай шарт қўйилмаган топшириғи мавжуд бўлган қимматли қоғоз **чек** дейилади (ФКнинг 807-моддаси).

Омонат дафтарчаси – фуқаро билан банк омонати шартномасини тузиш расмийлаштирилган ҳамда унинг ҳисобварағида омонат бўйича пул маблағлари ҳаракатини тасдиқлайдиган ҳужжатдир. Омонат дафтарчаси омонатчининг номи ёзилган омонат дафтарчаси ёки тақдим этувчига пул тўланадиган омонат дафтарчаси шаклида бўлиши мумкин. Уларнинг ҳар бири икки хил вазифани: далил-исбот (шартнома тузилгани ва унинг бекор қилинганини тасдиқлайди) ва ҳужжат (унда ҳисобварақ бўйича операциялар амалга оширилади) вазифаларини бажаради. Тақдим этувчига пул тўланадиган омонат дафтарчаси қимматли қоғоз ҳисобланади⁵².

Коносамент бу юкни ташишга қабул қилинганлиги ва ташувчининг юкни олувчига етказиш мажбуриятини тасдиқловчи ҳосилавий қимматли қоғоз ҳисобланади. Коносаментнинг номи ёзилган, ордерли ва тақдим этувчига деб номланган турлари бор⁵³.

Адабиётларда коносамент тушунчаси денгизда юк ташиш билан боғлиқ ҳужжат эканлигига эътибор қаратилади⁵⁴.

Қимматли қоғозлар эгаси ёзилган, ордерли ёки тақдим этувчига деб номланган турлари мавжуд бўлиб, бу қимматли қоғознинг ўзида кўрсатилади.

Айрим адабиётларда қимматли қоғозларнинг келиб чиқиши, эмитентларнинг ким бўлиши, ўзига хос хусусиятларига қараб, фонд қимматли қоғозлари, савдо қимматли қоғозлари, давлат, муниципал ва нодавлат қимматли қоғозлари, бозор ва бозордан ташқари қимматли қоғозлари, муомаласи чекланган, ёрдамчи, ҳосила, эмиссиявий ва ипотекали қимматли қоғоз каби турлари келтирилган⁵⁵.

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда, қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган, қимматли қоғозларнинг эгаси алмашувига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар тушунилади. Ҳужжатсиз қимматли қоғозга бўлган ҳуқуқлар олувчига унинг депо ҳисобварағига тегишли кирим ёзуви

⁵² Фуқаролик ҳуқуқи. Иккинчи қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. -392 б.

⁵³ Абдуллаев Ё., Шахаъзамий Ш. Қимматли қоғозлар. –Тошкент: Мехнат, 1997. -86 б.

⁵⁴ Назаров Ю. Правовые аспекты обращения ценных бумаг в гражданском обороте. –Ташкент: Хозяйство и право, 2004. -91 с.

⁵⁵ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -51-53 б.

белгиланган тартибда киритилган пайтдан эътиборан ўтади ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда депозитарий томонидан бериладиган депо ҳисобварағидан кўчирма билан тасдиқланади.

Эгасининг номи ёзилган ҳужжатли қимматли қоғозга бўлган мулк ҳуқуқи олувчига қимматли қоғоз бланкасига белгиланган тартибда тегишли ёзув киритилган пайтдан эътиборан ўтади.

Тақдим этувчига тегишли ҳужжатли қимматли қоғозга бўлган мулк ҳуқуқи олувчига қимматли қоғоз бланкаси берилган пайтда, қимматли қоғоз бланкасини сақлаш ва унга бўлган ҳуқуқларни ҳисобга олиш депозитарийда амалга оширилган ҳолда эса олувчининг депо ҳисобварағи бўйича кирим ёзуви амалга оширилган пайтда ўтади.

Қимматли қоғоз билан тасдиқланадиган ҳуқуқлар ушбу қимматли қоғозга бўлган ҳуқуқлар ўтган пайтдан эътиборан олувчига ўтади.

Қимматли қоғозлар муомаласи бозорида қимматли қоғозлар эмитентлари, қимматли қоғозларнинг эгалари, инвесторлар, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчилари (инвестиция воситачиси (брокери, дилери), инвестиция маслаҳатчиси, инвестиция фонди, инвестиция активларини ишончли бошқарувчи, депозитарий, ҳисоб-китоб-клиринг палатаси, трансфер-агент; қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари савдоси ташкилотчиси), шунингдек қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда биржалар иштирок этадилар. Эгасининг номи ёзилган, шунингдек юридик шахс иштирокида тузиладиган тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозларга доир битимлар ёзма шаклда амалга оширилади ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши керак.

Ташкил этилган бозорларда олди-сотди битимларини тузиш пайтида улар юзасидан ҳисоб-китоб қилиш муддатлари қимматли қоғозлар савдоси ташкилотчисининг қоидалари билан, бошқа ҳолларда эса олди-сотди шартномалари билан белгиланади. Белгиланган муддатлар бузилган тақдирда, битим ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади.

8.5. Номоддий неъматлар тушунчаси ва таркиби

Моддий кўринишдаги неъматлар (ашёлар) билан бир қаторда номоддий неъматлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг объекти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида номоддий неъматлар тушунчаси берилган бўлиб, унга асосан фуқарога туғилишдан

ёки қонун бўйича тегишли бўлган шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, шахсий дахлсизлиги, кадр-қиммати ва пок номи, касбий нуфузи, хусусий ҳаёт дахлсизлиги, шахсий ва оммавий сирлари, эркин кўчиб юриш, туриш ва яшаш жойини танлаш, муаллифлик ва бошқа шахсий мулкӣ ҳуқуқлари номоддий неъматлар ҳисобланади. Улар шахсдан бегоналаштирилмайди ёки бошқа бировга ўтказилиши (берилиши) мумкин эмас. Айти вақтда қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда марҳумга тегишли бўлган шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматлар бошқа шахслар, шу жумладан, ҳуқуқ эгасининг меросхўрлари томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши мумкинлигини ҳам қонун назарда тутди.

ФКнинг 8-боби номоддий неъматларга бағишланган. Номоддий неъмат фуқаролик ҳуқуқи объектларининг алоҳида гуруҳини ташкил этади.

Номоддий неъматлар деганда, қонун томонидан тан олинадиган, муҳофаза қилинадиган моддий кўринишга эга бўлмаган ҳамда эгасини (соҳибини) шахсидан ажратиш мумкин бўлмаган неъматлар ва эркинликлар тушунилади.

Номоддий неъматларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

-интеллектуал фаолият натижалари (муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, интеграл микросхемаларга бўлган ҳуқуқ, ихтиролар, кашфиётлар, ген инженерияси, фирма номи, товар (иш, хизмат, савдо) белгиси, товар келиб чиққан жой номига бўлган ҳуқуқ);

- хизмат ва тижорат, оила, шахсий ҳаёт сирлари, шахсга таалуқли маълумотлар;

-шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, кадр-қиммат, ишчанлик обрўси;

-шахсий ва турар-жой дахлсизлиги;

- исм-шарифга ва шахснинг тасвирга бўлган ҳуқуқлари.

ФКда номоддий неъматларнинг интеллектуал фаолият натижалари (ФК, 97-модда), хизмат ва тижорат сирлари (ФК, 98-модда), шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар (ФК, 99-модда) каби турлари белгилаб қўйилган:

Номоддий неъматларнинг бир қисми, яъни интеллектуал фаолият натижалари, хизмат, тижорат сирлари иқтисодий мазмунга эга бўлиб, товар шаклига киради ва мулкӣ муомалада мутлақ ҳуқуқлар объектлари сифатида намоён бўлади.

Шахсий-номулкий ҳуқуқлар эса фуқаролик муомаласида ўзига хос тарзда, товар шаклига кирмаган ва иқтисодий мазмунга эга бўлмаган ҳолда намоён бўлади.

Баъзи адабиётларда ишлар ва хизматларни моддий кўринишда бўлмагани сабабли, номоддий неъматлар гуруҳига киритадилар. Гарчи ФКнинг 8-бобида назарда тутилмаган бўлса ҳам ушбу фикрни ҳам шартли равишда қабул қилиш мумкин.

Номоддий неъматларнинг фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатидаги хусусияти шундан иборатки, бунда биринчидан, бузилган номоддий ҳуқуқ мазмунидан, иккинчидан, бундай бузилиш оқибатлари характеридан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш усулларида фойдаланади.

Номоддий неъматга нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилишда кўп ҳолларда суд ҳуқуқни қайта тиклаш ёки ҳуқуқбузарликларни тўхтатишни таъминловчи чоралар кўради. Номоддий неъматлар ичида шахсинг (юридик шахсинг ҳам) шаъни, кадр-қиммати ва касбкор нуфузи алоҳида ўринни эгаллайди. Айни вақтда номоддий неъматлар шахсий ҳуқуқлар номи билан юритилувчи ўзига хос ҳуқуқлар мажмуини ҳам ўз ичига олади (Масалан, номга, яшаш жойини танлашга, ёзишмалар дахлсизлиги, яъни сир сақланишига бўлган ҳуқуқлар ва бошқалар).

ФКнинг 99-моддасида номоддий неъматлар ҳуқуқ соҳибига ё туғилгандан бошлаб тегишли бўлади (яшаш ҳуқуқи, соғ-саломат бўлишига бўлган ҳуқуқ, шахс шаъни, шахсий дахлсизлиги, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сирларга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.) ёхуд қонунга мувофиқ, ҳуқуқ субъектига тегишли бўлади (масалан, номга бўлган ҳуқуқ, эркин кўчиб юриш ҳуқуқи, яшаш жойини танлаш ҳуқуқи ва ҳ.к.) деб кўрсатилган.

ФКда назарда тутилган “номоддий неъмат” тушунчасини умумий маънода қўлланилган ва неъматнинг ўзига ҳам, шахсий ҳуқуққа ҳам тааллуқлидир. Айни вақтда у номоддий неъматларни икки гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ неъматлар шахсинг мавжуд бўлиши билан боғлиқ. Шахсинг ҳаёти ва соғлиғи ушбу қатламга мансуб. Ушбу неъматлар объектив равишда мавжуд ва бу неъматларга тажовуз қилингандагина улар ҳуқуқий ҳимояга муҳтож бўлади.

Иккинчи гуруҳ неъматлар: номга бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шахсий-номулкий ҳуқуқлар муайян ҳуқуқий

муносабатнинг мазмунини ташкил этувчи субъектив ҳуқуқлар бўлиб, шу сабабли ҳам ҳуқуқ нормаси томонидан тартибга солинган⁵⁶.

Номоддий неъматлар шахснинг ўзидан бегоналаштирилмайди, бироқ уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учинчи шахсларга топширилиши мумкин (масалан, янги туғилган чақалоққа исм қўйиш ота-онаси томонидан амалга оширилади).

Номоддий неъматнинг ашёвий мазмунга эга эмаслиги, унинг соҳиби бўлган субъектнинг шахси билан узвий боғлиқ эканлиги зарур элементлар ҳисобланади, баъзан уларнинг бирортаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Ушбу номоддий неъмат соҳибини шахсидан ажратиб бўлмаслиги сабабли, ушбу неъматнинг мавжудлиги унинг соҳиби шахсини такрорланмас қилади, индивидуаллаштиради. Номоддий неъмат унинг соҳиблари ижтимоий мавқеини характерлайди, бу мавқенинг ажралмас белгиси ҳисобланади, айти вақтда ўзининг бутун мавжудлиги давомида ўзгаришларга дучор бўлиши ҳам мумкин. Номоддий неъматларнинг амал қилиш муддати чекланмаган.

Айти вақтда бу белгилар шартли характерга эга (Масалан, интеллектуал мулк номоддий неъмат сифатида қаралса ҳам, фуқаролик муомаласида ўзига хос товар сифатида ҳаракатда бўлиши мумкин).

Юқорида кўрсатилганидек, номоддий неъматларга нисбатан шахсий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ўзига хос: улар юридик факт асосида эмас, балки қонунда бевосита назарда тутилган ҳоллардагина вужудга келади, деб ёзади Т.Фадеева⁵⁷. Унинг бу фикрида муайян маънода жон бор, ҳақиқатдан ҳам, ФКнинг 99-моддасига асосан шахсий-номулкий ҳуқуқлар ҳуқуқ соҳибига ё туғилгандан бошлаб, ёки қонунга мувофиқ тегишли бўлади. Бироқ туғилишнинг ўзи юридик факт ҳисобланади. Бундан ташқари, ҳар қандай шахсий ҳуқуқнинг вужудга келиши муайян юридик фактсиз мумкин эмас, фақат бундай юридик фактлар билан шахсий ҳуқуқлар ўртасидаги боғловчи вазифасини қонун бажаради.

Узоқ вақтлар цивилист олимлар ичида фуқаролик ҳуқуқи номоддий неъматлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга соладими ёки муҳофаза қиладими деган мунозаралар бўлиб ўтган эди. Охир оқибатда, тартибга солиш муҳофаза қилишни англатади, муҳофаза қилиш эса тегишли муносабатларни тартибга солиш орқали амалга оширилади деган мурасага келинди⁵⁸. Сўнгги вақтлар эса

⁵⁶ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект, 1996. 301-с.

⁵⁷ Ўша жойда.

⁵⁸ Развитие советского гражданского права в современном этапе. –М.: 1986. -205 с.

фуқаролик ҳуқуқи номоддий неъматлар билан муносабатларни ҳам тартибга солади, ҳам муҳофаза қилади, деган фикрлар илгари сурилмоқда⁵⁹. Фуқаролик қонунларининг ривожланиш жараёнини кузатсак, бунинг тўғрилигига иқрор бўламиз.

Номоддий неъмат тушунчасига нисбатан ўзига хос қарашларга эга. У номоддий неъмат тушунчасида фуқаролик ҳуқуқлари объекти сифатида шахсий ҳуқуқлар ҳам қамраб олинганига эътироз билдириб, шахсий ҳуқуқлар ушбу номоддий неъматлардан фойдаланишнинг юридик имкониятини таъкидлайди, деб кўрсатади. Шахсни индивидуаллаштириш шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг белгиси сифатида бир субъектнинг бошқасидан фарқ қилиш имкониятини беради. Шахсий-номулкий ҳуқуқлар ҳуқуқ лаёқатининг элементи бўлиб ҳисобланмайди, зеро ҳуқуқ лаёқати субъектларда бир хил ҳажмда мавжуд бўлади, уларни тенглаштиради (чунки мавҳум имконият тариқасида намоён бўлади)⁶⁰.

Номоддий неъматлар билан шахсий ҳуқуқлар ўртасидаги нисбат ФКнинг 8-бобида аниқ кўрсатилганидек, умумийлик ва хусусийлик ўртасидаги нисбатдир.

8.6. Интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Фуқаролик ҳуқуқларининг объекти сифатида интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири номоддий неъматларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг интеллектуал фаолият маҳсуллари, уларнинг яратилиш жараёни ва ўзига хос хусусиятлари одатдаги ашёлардан фарқ қилади. Шунинг учун улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида ўзига хос объект сифатида қаралади.

Интеллектуал фаолият ижодий фаолият ҳисобланади. Бу асосан ақлий меҳнат кишилари – ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар, инженер-техник ходим ва бошқалар ижодий фаолиятининг маҳсулидир. Бундай фаолият маҳсуллари фуқаролик қонунлари билан қўриқланиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

–ҳақиқатда ижод маҳсули бўлиши, яъни оригинал (ўзига хос) бўлиши;

–бетакрор бўлиши;

⁵⁹ Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. –М.: 1983. -32-33 с.

⁶⁰ Ниязова А. Гражданско-правовое регулирование неимущественных отношений в Кыргызской Республике. Автореф. Дисс... канд.юрид.наук. –Бишкек, –Б. 5-с.

–бирор-бир объектив шаклда ифода этилиши.

Бу маҳсулларнинг кўпчилиги ғоявий–номоддий кўринишда бўлади. Шу сабабли ҳам уларга нисбатан одатдаги ашёларга, моддий объектга нисбатан кўлланиладиган ҳуқуқ меъёрларини қўллаб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунлари ихтиро, фойдали модел, саноат намуналари, селекция ютуқлари, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектлари – фан, адабиёт, санъат асарлари, аудиовизуал асарлар, радио эшиттиришлар ва телевизион кўрсатувлар, асарлар ижролари, ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумот базалари, интеграл микросхемалар топологиялари каби интеллектуал фаолият натижаларини фарқлайди.

Инсоннинг ижодий тафаккури бу объектлар доирасини тинмай кенгайтириб бормоқда.

Умумий қоида бўйича юридик шахснинг индивидуаллаштириш воситалари, жисмоний ва юридик шахсларнинг маҳсулот ва схизматлари ҳам интеллектуал фаолият натижаларига тенглаштирилади (ФК, 97-модда, 1-қисм). Индивидуаллаштириш воситалари (фирма номи, товар ва хизмат белгилари, товар келиб чиққан ёки тайёрланган жой номи) турдош маҳсулот ва хизматларни бошқаларидан фарқлаш уларни бир-бирлари билан чалкаштириб юбормасликка хизмат қилади.

ФКнинг 97-моддасига асосан интеллектуал фаолият натижалари ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан фуқаронинг ёки юридик шахснинг мутлақ ҳуқуқи эътироф этилади, тан олинади. Бунинг маъноси шундаки, мутлақ ҳуқуқ эгаси интеллектуал фаолият натижалари ва индивидуаллаштириш воситаларидан фойдаланиш ва тасарруф этишда фақат ўзигагина тегишли бўлган ҳуқуқ эгасидир. У учинчи шахсларга бу объектлардан фойдаланишга рухсат бериши ва тақиқлаб қўйишга ўзигагина ҳақли (юридик шахснинг фирма номи бундан мустасно бўлиб, учинчи шахсларга фойдаланиш учун берилиши мумкин эмас).

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ва ҳуқуқий муҳофаза қилишда вужудга келадиган муносабатлар ФКнинг тегишли нормалари, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 29 августда янги таҳрирда қабул қилинган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”⁶¹ги, “Селекция ютуқлари тўғрисида”⁶²ги, 1994 йил 6

⁶¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002. 9-сон, 158-модда.

майдаги “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”⁶³ги, 2001 йил 12 майда қабул қилинган “Интеграл микросхемалар топологияларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги⁶⁴, 2006 йил 20 июлда қабул қилинган “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун ва бошқа бир қатор қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади⁶⁵. Субъектларни индивидуаллаштириш воситаларидан фойдаланиш масалалари Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августда қабул қилинган “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги⁶⁶, 18 сентябрь 2006 йилги “Фирма номлари тўғрисида”ги⁶⁷ қонунларда белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 98-моддасига асосан хизмат ва тижорат сирлари ҳам номоддий неъматлар таркибига киради. Ошкор этилиши Ўзбекистон Республикаси манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган фан, техника, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳасига доир маълумотлар хизмат сирини ташкил этади (1993 йил 7 майда қабул қилинган “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”⁶⁸ги қонуннинг 3-моддаси). Корхонанинг тижорат сирини деганда, корхонанинг ишлаб чиқариш, технология ахбороти, бошқаруви, режалаштирилиши, молиялаштирилиши, молияси ва бошқа фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиш (топшириш, ошкор бўлиб қолиши) унинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирини бўлмаган маълумотлар тушунилади.

Хизмат ва тижорат сирлари фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида ҳимоя қилиниши учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим:

биринчидан, хизмат ёки тижорат сирини бўлган маълумотлар учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий тижорат қийматига эга бўлиши керак;

иккинчидан, бу маълумотлардан учинчи шахсларнинг хабардор бўлишга, баҳраманд бўлишга қонуний асослари бўлмаслиги талаб қилинади;

⁶² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси, 2002. 9-сон, 156-модда.

⁶³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994. 5-сон, 136-модда

⁶⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси, 2001, №5, 87-модда

⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 28-29-сон, 260-модда.

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 178-модда

⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 37-38-сон, 370-модда.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 5-сон, 232-модда

учинчидан, сир ҳисобланган ахборот (маълумот) эгаси унинг махфийлигини сақлашга доир чораларни кўрган бўлиши зарур.

Ушбу шартлардан бирортаси мавжуд бўлмаса, хизмат ёки тижорат сирларидан фойдаланганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик юзага келмайди.

Корхоналар ва бошқа субъектларнинг атроф-муҳитни ифлослан-тираётганлиги ёки жамиятга зарар келтириши мумкин бўлган бошқа салбий фаолиятлари ҳақидаги маълумотлар хизмат ёки тижорат сири ҳисобланмайди. Тижорат сирлари эгаси улардан ўз фаолиятида фойдаланиши, шунингдек бошқаларга фойдаланиш учун лицензия шартномаси асосида рухсат беришга, сотишга, бошқача усулларда тасарруф этишга ҳақли.

Номулкий ҳуқуқларнинг тушунчаси ва белгилари. “Шахсий-номулкий муносабатлар”, “шахсий ҳуқуқлар” иборалари ҳуқуқий мазмунга эга бўлиб, турли қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган. Масалан, Конституциянинг VII бобида, Фуқаролик кодексининг 99-моддасида шахсий ҳуқуқлар ҳақида қоидалар мавжуд. Бошқа қонунларда (масалан, Жиноят кодекси, Оила кодекси ва ҳ.к.) ҳам шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, улардан фойдаланиш масалалари ўз аксини топган.

Шахсий ҳуқуқ жуда кенг қамровли тушунча ва фақат Конституциядагина бу кенг мазмун ўз ифодасини топган. Бироқ, алоҳида қонунларда, жумладан, ФК ёки ЖКда бу тушунчалар талқинида айрим ўзига хосликлар мавжуд. Лекин, айти вақтда улар ўртасида туташ нуқталар ҳам йўқ эмас.

Айрим муаллифлар инсон ҳуқуқлари – шахс ҳуқуқий мақомини белгилашнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисми эканлигини кўрсатиб, бу ҳуқуқий мақом турлича эканлигини эътироф этади. Уларнинг фикрича, шахснинг умумий ҳуқуқий мақоми билан бирга, унинг тармоқ, тармоқлараро ва махсус ҳуқуқий мақомлари ҳам мавжуд ҳамда улар ўртасида ўзаро боғланиш борлигини эсан чиқармаслик шарт⁶⁹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII бобида ўз ифодасини топган шахсий ҳуқуқлар ҳам ўз мазмунига кўра юқоридаги нуқтаи назарга мосдир. Албатта, Конституцияда мужассамланган шахсий ҳуқуқлар мазмуни ўз талқинига кўра ФКда назарда тутилган шахсий ҳуқуқлардан ғоят кенг. Бу шахсий ҳуқуқлар бир вақтнинг ўзида турли ҳуқуқ тармоқлари орқали ҳимоя қилинади.

⁶⁹ Теория государства и право. –М.: Юрист, 1997. -173 б.

Илмий адабиётларда номоддий неъматларнинг ва номулкий ҳуқуқларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги фикрларда умумийлик кўпроқ эканини таъкидлаш лозим. Уларда шахсий-номулкий неъматларнинг қуйидаги хусусиятлари кўрсатиб ўтилади:

–улар фуқароларнинг турли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлади;

–улар бевосита пулда баҳоланиши мумкин эмас;

–улар шахсдан ажралмайди (бундай неъматларни сотиш, ҳадя қилиш, мерос қилиб қолдириш ва бошқача тарзда шахсдан ажратиш мумкин эмас);

–улар умумий қоидага кўра, фуқаронинг туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди⁷⁰.

Шахсий ҳуқуқларнинг номоддий характери иқтисодий мазмундан маҳрум ҳолда юзага келади. Бу шуни билдирадики, шахсий-номулкий ҳуқуқлар баҳоланиши мумкин эмас, улар учун текинлик хосдир, уларнинг амалга оширилиши бошқа шахсларнинг тенг қийматдаги мулкӣ мажбуриятларини назарда тутмайди. Номулкий неъматлар объекти, бу шахсдан ажратиб бўлмайдиган номоддий неъматлар: ном (исм), шаън, қадр-қиммат, соғлик, шахсий ҳаёт сири, шахсий дахлсизлик ва бошқалардир.

Ихтиро, фойдали модель, саноат намуналарининг тегишли ҳуқуқӣ муносабатлар объекти, деб тан олиниши учун яна ақлий фаолият натижаларини баҳолай оладиган ваколатли органнинг қарори ҳам керак.

Қонунлар бир қатор ҳолларда баъзи номулкий ҳуқуқлар ёки шу ҳуқуқлар мазмунига кирувчи баъзи ваколатларни бошқа шахсга ўтказишни (беришни) кўзда тутаяди. Чунончи, товар белгисига бўлган ҳуқуқ юридик шахс қайта ташкил этилиши сабабли бошқа юридик шахсга ўтиши мумкин. Баъзи шахсий-номулкий ҳуқуқлар мерос бўйича берилади (нашр қилиш ҳуқуқи, асарни қайта ишлаб чиқиш ва тарқатиш, патент олиш ҳуқуқи).

Баъзи номулкий ҳуқуқлар мерос сифатида ўтмаса ҳам бироқ, ҳуқуққа эга бўлган шахснинг вафотидан кейин учинчи шахс томонидан ҳимояланади. ФКнинг 1054-моддасига асосан, муаллифнинг вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатма бўлмаган тақдирда эса, муаллифнинг меросхўрлари, шунингдек қонунга мувофиқ, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

⁷⁰ Ярошенко Н.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. –М.: Юр лит., 1990. -11 б.

мажбурияти юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади. Фуқаро вафот этган оила аъзосининг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш тўғрисида даъво билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Агар муаллиф ва (ёки) оловчи адресат вафот этган ҳолларда хатлар, кундаликлар, ёзишмалар, мақолалар ва кўрсатилган ҳужжатлар марҳумнинг хотини (эри) ва болаларининг розилиги билан чоп этилиши мумкин.

Шундай қилиб, баъзи субъектив номулкий ҳуқуқларнинг нафақат ўзи, балки унинг мазмунини ташкил қилувчи баъзи қисмлари ҳам ворисларга ўтиши мумкин. Шахсий-номулкий ҳуқуқнинг кейинги белгиси – уларнинг вужудга келиши ва бекор бўлишидаги ўзига хосликдир. Номулкий ҳуқуқлар баъзи юридик факт сифатидаги воқеалар бошланганда, юридик хатти-ҳаракатлар натижасида ваколатли органларнинг ҳужжатлари асосида вужудга келиши (ёки бекор бўлиши) мумкин.

Ҳодисаларга одамларнинг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган вазиятлар киради (туғилиш, маълум ёшга кириш ва бошқалар). Демак, инсон туғилиши билан исм, соғлик, соғлом атроф-муҳит, шахсий қиёфага доир субъектив ҳуқуқларга эга бўлади.

Юридик ҳаракатлар маълум ҳуқуқий оқибатларни юзага келтириш мақсадидан қатъи назар бажарилган, лекин шу билан бирга улар қонун кучи билан вужудга келадиган фуқаролик ҳуқуқи субъектининг қонуний ҳаракати сифатида характерланади (масалан, илмий асар яратиш (ҳаракати) муаллифлик ҳуқуқини келтириб чиқаради).

Юридик ҳужжат деганда, ҳуқуқий натижаларга эришишга йўналтирилган ваколатли давлат органининг қонуний ҳаракати тушунилади. Масалан, товар белгисига бўлган ҳуқуқ ваколатли давлат органида рўйхатдан ўтказилган кундан бошлаб юзага келади.

Алоҳида номулкий ҳуқуқлар битим тузилиши билан юзага келади (Масалан: адвокатлик сири ҳуқуқи – топшириқнома ёки ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасидан юзага келади).

Кўпгина шахсий-номулкий ҳуқуқлар унинг эгаси вафот этиши билан тўхтайтилади. Масалан, муаллифнинг номига бўлган ҳуқуқ, яшаш жойининг дахлсизлиги ва бошқалар. Баъзи ҳуқуқлар учун юридик ҳаракатнинг тўхташи маълум муддатнинг ўтишига боғлиқдир. Масалан, адабий асарни чоп этиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ҳуқуқи муаллифнинг ўлиmidан 50 йилгача мерос бўйича ўтиши ҳамда муомалада ҳаракат қилиши мумкин.

Шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг муҳим белгиларидан бири – шахсни индивидуаллиги, яккалигидир. Шахсий-номулкий ҳуқуқлар институти бир субъект ҳуқуқидан иккинчисини ажратиш имконини беради, уларнинг ўзига хослигини ва шубҳасиз алоҳидалигини, индивидуаллигини ҳам ҳимоя қилади, ҳар бир субъект ўзига хос номулкий ҳуқуқлар мажмуига эга, булар ҳам уни жамиятдан ажратиб туришга имкон беради, бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам номулкий ҳуқуқлар алоҳида-алоҳида бўлганда, индивидуал ҳолатда устунликка эга бўлади.

Номулкий ҳуқуқларнинг таснифи ва туркумлаш мезонлари.

Мулк билан боғланмаган номулкий муносабатларни цивилистик фанининг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш доирасига киритиш мумкинлиги тўғрисидаги масала мунозарали эди. Фуқаролик ҳуқуқи фанида мулкий муносабатларнинг устуворлиги назарияси узоқ вақтгача ҳукмронлик қилди.

Ҳозирги пайтда номулкий манфаатларни, шахснинг номоддий талабларини қаноатлантиришни ҳуқуқий таъминлаш объектив зарурлиги сабабли, бу масала долзарблашмоқда. Ҳуқуқий ҳолатини белгилаш ва шахсий-номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳуқуқий меъёрлар тарикасида қатор тармоқларнинг ҳуқуқий меъёрлари билан амалга оширилади. ФКда шахснинг илгариги қонунлардан жиддий фарқ қиладиган ҳуқуқий ҳолати ва шахсий-номулкий ҳуқуқларни белгилашга йўналтирилган меъёрлар мустаҳкамланган.

Баъзи шахсий-номулкий муносабатларнинг мулкий муносабатлар билан алоқада эмаслиги, уларнинг илмий ва услубий жиҳатидан ҳам, тартибга солиш мақсади ва бажарадиган вазифаси жиҳатидан ҳам айнан фуқаролик ҳуқуқи томонидан ўрганишни асло инкор этмайди.

Шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг турли кўринишдаги таснифлари мавжуд. Аввало, шахсий ҳуқуқнинг мулкий ҳуқуқлар билан боғланган ва боғланмаганларини фарқлашади.

Мулкий муносабатлар билан боғланган шахсий-номулкий ҳуқуқлар, уларни амалга оширишда мулкий ҳуқуқнинг юзага келишида асос сифатида кўриниши мумкин. Чунончи, шахснинг адабий асарга муаллифлиги (шахсий ҳуқуқ) ўз кетидан қалам ҳақи (гонарар) олишни вужудга келтириб, мулкий ҳуқуқни юзага келтиради.

Мулкий ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий-номулкий ҳуқуқларга, номга, ташқи қиёфага, шаън ва қадр-қимматга бўлган

ҳуқуқ киради. Бу номулкий ҳуқуқлар мулкый ҳуқуқ билан бирор тарзда боғланишда бўлмайди.

Шахсий-номулкий ҳуқуқ бир қатор белгилар билан тавсифланади. Бу белгилар жумласига номоддий кўринишдаги мустақил шахсий-номулкий ҳуқуқ эканлиги ва уларнинг ҳуқуқ эгасидан бегоналаштирилмаслигини киритиш мумкин.

Бу муносабатларда жисмоний ва юридик шахс муайян номоддий ваколатларга эга бўлган субъект сифатида намоён бўлади. Бунда шуни таъкидлаш керакки, фуқаронинг муомала лаёқатининг чекланганлиги ёки муомалага лаёқатсизлиги шахсий-номулкий ҳуқуқни (соғ-саломат бўлиш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик, қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи) амалга оширишга ҳалақит бермаслиги лозим.

Баъзи ҳуқуқшунослар умуман шахсдан ажратиб бўлмайдиган объектларга нисбатан субъектив ҳуқуқнинг бўлишини рад этадилар ва бунда шахсий ҳуқуқлар тўғрисида эмас, балки шахсий неъматлар тўғрисида гапириш тўғрироқ деб ҳисоблайдилар. “Шахс” ва “ҳуқуқ” тушунчаларини бир-биридан фарқлаш шак-шубҳасиз лозим. Ахир шахс нафақат ушбу неъматлар билан, балки авваламбор онг, ирода билан, шунингдек ижтимоий, маънавий сифатлар билан тавсифланади⁷¹.

Ёзишмалар сири, шахснинг шаъни, қадр-қиммати, дахлсизлиги ва бошқалар – булар ҳақиқатан ҳам ҳақиқий ижтимоий неъматлардир, улардан фойдаланишнинг давлат томонидан кафолатланганлик имконияти – бу субъектив ҳуқуқ, яъни айтиб ўтилган неъматларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва уларни бузишдан ҳимоя қилишни талаб қилиш ҳуқуқидир.

Субъектив ҳуқуқда эса ҳуқуқ соҳиби ўз ҳуқуқига риоя этилишини бир ёки бир неча шахсдан талаб қила олади. Мулкый ҳуқуқ билан боғлиқ бўлмаган кўпгина шахсий-номулкий ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар ҳисобланади. Бироқ мутлақ ҳуқуқ бузилганда, бузувчига мутлақ ҳуқуқни тиклашга йўналтирилган ҳаракатни содир қилиш вазифаси топширилади, бунда ҳуқуқ соҳиби ҳуқуқни бузувчи билан нисбий ҳуқуқий муносабатда бўлади. Мулкый ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган баъзи шахсий ҳуқуқлар фақат нисбий бўлиши мумкин.

Мулкый ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган шахсий ҳуқуқлар бир вақтнинг ўзида ҳам мутлақ, ҳам нисбий ҳуқуқий муносабатларда

⁷¹ Ҳасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий-номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореф. –Тошкент: 2001.

намоён бўлиши мумкин. Масалан, муаллифнинг асарга дахлсизлик ҳуқуқи нашриёт билан муносабатда нисбий характерга эга бўлади. Муаллиф муаллифлик шартномасига мувофиқ, унинг асари қандай кўринишда яратилган бўлса, шундай ҳолича унинг розилигисиз ўзгартиришлар, қўшимчалар, тузатишлар киритмай, нашр этилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу вақтнинг ўзида муаллиф ўз асарининг дахлсизлиги хусусида номуайян доирадаги шахслар билан мутлақ ҳуқуқий муносабатга киришади, бундай ҳолда унинг ҳуқуқи муаллифлик шартномасига эмас, балки асарни яратиш фактига асосланади.

Мулкий ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган баъзи шахсий ҳуқуқлар фақат нисбий ҳисобланади. Чунончи, фуқаронинг тиббий сирни сақлашни талаб қилиш ҳуқуқи муайян муассасанинг тиббий ходимига юкланган. Агар ташхис, даволаш услублари ва бошқа маълумотлар бегона шахсларга маълум бўлса, у ҳолда улар сирни сақлашга доир мажбуриятга эга бўлмайдилар.

Шахсий-номулкий ҳуқуқларни уларнинг фуқаролик ҳуқуқлари субъектига тегишлилиги бўйича фарқлаш мумкин. Бир хил шахсий ҳуқуқлар фақат фуқароларга тегишли бўлади (соғ-саломатликка бўлган ҳуқуқ, хусусий қиёфага, тиббий сир, фарзандликка олиш сирига бўлган ҳуқуқлар ва бошқа шахсий ҳуқуқлар) бошқалари эса фақат ташкилотга тегишли бўлади, жумладан, фирма номига бўлган ҳуқуқ шундай ҳуқуқлар сирасига киради.

Шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг турлари ва доираси кенг. Олимлар ҳар доим ўз тадқиқот мақсадларидан келиб чиқиб, муайян ўлчовни ишлаб чиқадилар ва қўллайдилар. Натижада шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг янги қонуниятлари очилади, у ҳақда билимларимиз бойийди ва кенгайди. Масалан, ҳозирга қадар баъзи муаллифлар шахсий-номулкий ҳуқуқларни тайинланиш мақсади бўйича⁷², субъектлар бўйича ва шахсга ажратиб бўлмайдиган ҳолатда тегишли бўлган маънавий неъматлар бўйича⁷³, шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг ҳуқуқий табиати, амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари бўйича⁷⁴ туркумлашга ҳаракат қиладилар.

Шахсий-номулкий ҳуқуқлар моҳиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

⁷² Гражданское право. Учебник. // Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева. –М.: 1997. -133 с.

⁷³ Жакенов В.А. Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение. Автореф. канд. дисс. –М.: 1984. -26 с.

⁷⁴ Тоғайназаров Ш. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан СССР. – Душанбе. 1990. -34 б.

1) шахсий индивидуаллаштиришга қаратилган шахсий-номулкий ҳуқуқлар: номга бўлган ҳуқуқ (юридик шахснинг номланишга бўлган ҳуқуқи), шаън, қадр-қиммат, ишбилармонлик обрўйига бўлган ҳуқуқлар;

2) шахснинг жисмоний дахлсизлигини таъминлашга қаратилган шахсий-номулкий ҳуқуқлар (яшаш, эркинлик, яшаш ва турар-жойга бўлган ҳуқуқлар);

3) шахснинг ички дунёси ва унинг манфаатлари дахлсизлигига қаратилган шахсий ҳуқуқлар (шахсий ва оилавий сирлар, хусусий ишларга аралашмаслик, шаън ва қадр-қиммат)⁷⁵.

Айрим муаллифлар шахсий-номулкий ҳуқуқларни 4 гуруҳга ажратишни таклиф этади. Уларнинг **биринчи гуруҳига**, шахснинг жисмоний бардамлигини таъминловчи (яшаш ҳуқуқи, соғлиқ ҳуқуқи, (саломатликни муҳофаза қилиш), соғлом атроф-муҳит ҳуқуқи) шахсий-номулкий ҳуқуқлар киритилса, **иккинчи гуруҳига** шахснинг ўзига тегишли бўлган (номга бўлган ҳуқуқи, хусусий қиёфа (кўри-ниш)га бўлган ҳуқуқи, шаън ва қадр-қиммат ҳуқуқи) ҳуқуқлар киреди. **Учинчи гуруҳни** шахснинг мухтор (автоном) ҳолатини (шахсий ҳаёт сири) таъминловчи (адвокатлик сирига бўлган ҳуқуқи, нотариал ҳаракатлар сирига бўлган ҳуқуқи, банк сирига бўлган ҳуқуқи, тиббий сир ҳуқуқи, фарзандликка олиш сирига бўлган ҳуқуқ, ёзишмалар, телефон сўзлашувлари ва телеграф хабарлари сирига бўлган ҳуқуқ, турар-жой дахлсизлигига бўлган ҳуқуқи, шахсий ҳужжатларнинг дахлсизлик ҳуқуқи) ҳуқуқлар ташкил қилади. **Тўртинчи гуруҳ** эса интеллектуал ва бошқа фаолият натижаларини ҳимоя қилишга йўналтирилган (фан, адабиёт, санъат асарларининг, рационализаторлик таклифлари, ихтиро, саноат намуналари, фойдали моделлар муаллифларининг номулкий ҳуқуқлари, товар белгисига бўлган ҳуқуқи) ҳуқуқларни ўз ичига олади.

Юқоридаги турли туркумлаш мезонлари шахсий-номулкий ҳуқуқлар мазмунини яхшироқ англаб етишга ва тегишли даражада ҳимоя қилишга имкон беради⁷⁶.

Ушбу туркумлаш мезонлари доимий равишда кенгайиб бориши табиий. Бу мезонлар асосида туркумлаш шахсий-номулкий ҳуқуқлар ҳимояси учун муҳим аҳамиятга эга. Бу шахсий-номулкий ҳуқуқларнинг янги турларини қонунларда мустаҳкамлаб қўйиш, улар ҳақидаги

⁷⁵ Гражданское право. –М.: Проспект. 1996. -302 б.

⁷⁶ Ҳасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий-номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Юрид. фан.номз. дисс... Автореферати. –Тошкент: 2001.

нормаларни такомиллаштириш фуқаролик ҳуқуқи фанини ривожлантириш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиш. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамланган бўлиб, бу кўрсатмага мувофиқ қонунларда тегишли қоидалар белгиланади. ФКнинг 100-моддасига биноан фуқаро ёки ташкилот ўз шаънига доғ туширадиган ва кадр-қимматини, ишбилармонлик обрўсини пастга урадиган маълумотларнинг, агар ана шу маълумотларни тарқатувчи шахсларнинг ҳақиқат эканлигини исбот қила олмаса, суд орқали рад қилинишини талаб этишга ҳақлидир. Бунда қонун шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда шахснинг жамиятда ўз меҳнати билан тутган ўрни, топган обрўсини назарда тутди. Фуқаролик қонунчилигида бундай қоидаларнинг бўлиши шахсларнинг ҳуқуқлари яна ҳам кенгроқ ҳимоя қилинишига алоҳида эътибор берилганлигини билдиради.

Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсига тажовуз қилинган тақдирда, кўп ҳолларда ҳуқуқ соҳибига моддий эмас, балки маънавий зарар етади. Маънавий зарар ҳуқуқи бузилган шахснинг жисмоний ёки руҳий изтироблари, қайғу-алам, ғам-ташвиш сингари кўринишларда намоён бўлади. Қонунга асосан, агар фуқарога унинг шахсий-номулкий ҳуқуқларини бузувчи ёхуд унга тегишли бошқа номоддий неъматларга тажовуз қилувчи ҳаракатлар орқали маънавий зарар етказилса, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда суд ҳуқуқбузар зиммасига кўрсатилган зарарни пул орқали (моддий кўринишда) товон тўлаш билан қоплашни юклаши мумкин.

Маънавий зарарни қоплаш харажатларини белгилашда суд ҳуқуқбузарнинг айби даражасини ва бошқа эътиборга молик ҳолатини ҳисобга олади. Суд, шунингдек зарар етказилган шахсни индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ жисмоний ва ахлоқий қийноқлари (изтироблари, руҳий азоблари) даражасини ҳам ҳисобга олмоғи шарт. Шаън, кадр-қимматни ҳимоя қилишда кўп ҳолларда суд ҳуқуқни қайта тиклаш ёхуд ҳуқуқбузарликларни тўхтатишни таъминловчи чоралар кўради. Шаън – фуқаронинг муайян даражада тасдиқланиши, унинг ижтимоий ҳолатидир. Кадр-қиммат эса мазкур ҳолатнинг соҳибини онгида акс эттирилиши, яъни жамият томонидан тақдирланишига кўра шахснинг ўз-ўзига берган баҳосидир. Бу масала Ўзбекис-

тон Республикаси Меҳнат кодекси⁷⁷нинг 6-моддасида айтилганидек, меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

Ишчанлик обрўси жисмоний ёки юридик шахснинг фуқаролик муомаласида иштирок этганидаги инсофли ёки инсофсиз ҳаракат қилишини билдиради. Бирор-бир фуқаронинг ёки ташкилотнинг номига, шаънига доғ туширишга, бадном қилишга, кадр-қимматини пастга урадиган маълумотларни тарқатишга қонун йўл қўймайди. Бундай ҳолларда ҳуқуқлари бузилган шахсларнинг манфаатлари, жиноят қонунчилиги нормалари (ЖКнинг 139-140-моддалари) қўриқланиши-қўриқланмаслигидан қатъи назар, фуқаролик қонунчилиги билан ҳимоя қилинади (ФК, 100-модда).

Ҳар қандай салбий маълумотлар шаън ва кадр-қимматни, ишчанлик обрўсини пастга урадиган ёки унга доғ туширадиган маълумотлар ҳисобланавермайди. Фуқаролик қонунида назарда тутилган маълумотлар биринчидан, бировнинг шаънига доғ туширадиган ёки кадр-қимматини, ишчанлик обрўсини пастга урадиган бўлиши; иккинчидан, бу маълумотлар тарқатилган бўлиши ва учинчидан, мазкур маълумотлар ҳақиқатга тўғри келмайдиган бўлиши керак.

Шахсларнинг обрўсига доғ туширадиган маълумотлар дейилганда, турмуш доираларига, жамиятимиз ахлоқ тамойилларига бўлган муносабатларнинг салбий баҳоланиши тушунилади.

Маълумотлар конкрет фактларга баҳо беришдан ёки шахснинг хулқини, хатти-ҳаракатини баҳолашдан иборат бўлиши мумкин. Бундай ишлар бўйича жавобгар тараф фактларнинг ҳақиқатда бўлганлигини исботласагина ёки келтирилган баҳо ва тавсиф далилларига тўғри келишини исботласагина, даъвогар олдида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Агар жавобгар даъвогар шахсни тавсифловчи далилларнинг бўлганлигини исботлай олмаса ёки суд жавобгар берган баҳоси билан келишмаса, уни жавобгарликка тортиши мумкин.

Башарти, фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айти шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим (ФК, 100-модда, 3-қисм).

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотмаси, 1996. 1-сонга илова.

Башарти, бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши лозим (ФК, 100-модда, 4-қисм).

Бошқа ҳаракатларда раддия бериш тартиби суд томонидан бегиланади, лекин у обрўга путур етказувчи маълумотларни тарқатиш усулига ва характерига мувофиқ бўлиши шарт.

Обрўга путур етказувчи маълумотларни тарқатган шахс бундай маълумотларни рад этиш билан бирга уларнинг тарқатилиши натижасида етказилган моддий ва маънавий зарарларни ҳам тўлаши лозим.

Умумий қоидага кўра, фуқаронинг ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидалар юридик шахснинг ишчанлик обрўсини ҳимоя этишга нисбатан ҳам тегишли йўсинда татбиқ этилади (ФК, 100-модда, 9-қисм).

Бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда фуқаролар ва юридик шахсларнинг шаъни, обрўси, кадр-қиммати, шунингдек ишчанлик фаолияти обрўсини тиклаш, ижтимоий муносабатларда уларнинг фаолиятига одилона баҳо бериш, ҳаётий аҳамиятга эга.

Фуқаронинг исмга (номга) бўлган ҳуқуқи ва уни фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиш. Номга бўлган ҳуқуқ муайян исмнинг соҳиби сифатида танилишига бўлган субъектив фуқаролик ҳуқуқидир. Мазкур ном воситасида фуқаро жамият аъзоси сифатида бошқа фуқаролардан ажралиб туради, индивидуаллашади. Фуқаронинг исми деганда, унинг исми ҳам, ота исми ва насаби (уруғ-авлоди номи) ҳам назарда тутилади.

Ўтган мавзуларда айтганимиздек, ном олиш, яъни насаб, исм ва ота исмини олиш, номни ўзгартириш махсус қонунлар билан жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси ва фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш тартиби тўғрисидаги Қоидалар билан тартибга солинади.

ФКнинг 19-моддасида фуқаронинг исми билан боғлиқ қатор нормалар белгилаб қўйилган. Унга кўра, агар қонундан ёки миллий одатдан бошқача тартиб келиб чиқмаса, фуқаро ўз фамилияси ва номидан, шунингдек отасининг исми билан ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлади ҳамда уларни амалга оширади.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда фуқаро тахаллусдан (тўқилган номдан) фойдаланиши мумкин.

Фуқаро фуқаролик муомаласида яширин (аноним) тарзда ҳаракат қилишга фақат қонунда йўл қўйилган ҳолларда йўл қўйилади

(масалан, мамлакатимизда муаллиф ўз асарининг номини кўрсатмасдан, аноним тарзда нашр этишга ҳақли, тижорат банкларида хорижий валюталар кўринишида омонатлар қўйишга ҳақли).

Фуқаро қонунда белгиланган тартибда ўз исмини ўзгартиришга ҳақли. Фуқаронинг ўз исмини ўзгартириши аввалги исми билан олган ҳуқуқ ва бурчларини бекор қилиш ёки ўзгартириш учун асос бўлмайди.

Фуқаро ўз исмини ўзгартирганлиги ҳақида қарздорлари ва кредиторларига хабар бериши учун зарур чораларни кўриши шарт ва у мазкур шахсларда фуқаронинг исми ўзгарганлиги ҳақида маълумот йўқлиги туфайли келиб чиқиши мумкин оқибатлар хавфини ўз зиммасига олади.

Исми ўзгартирган фуқаро ўзининг аввалги исмига расмийлаштирилган ҳужжатларга ўз ҳисобидан тегишли ўзгартиришлар Киритилишини талаб қилишга ҳақли. Масалан, шахс никоҳга кириши муносабати билан эри (хотини) фамилиясини олиши унинг аввалги ҳужжатлари (дипломи, омонат дафтарчаси, хизмат гувоҳномаси ва шу кабилар)ни ҳам тегишли равишда ўзгартириб бериш ҳақида тегишли идоралардан талаб қилиш ҳуқуқини вужудга келтиради. Бироқ бу ўзгартиришларни амалга ошириш харажатлари манфаатдор шахс зиммасига тушади.

Айрим ҳолларда субъектларни (масалан, терговда, судда айбланувчи, судланувчи сифатида қатнашаётган шахс, банкротлик бўйича иш қўзғатилган якка тадбиркор ёки тадбиркорлик субъекти муассиси бўлган жисмоний шахсни) муайян вақтинчалик белгиланган муддатда ўз исмини ўзгартириш ҳақидаги мурожаати рад этилиши мумкин. Фуқаро туғилган вақтида олган исмини, шунингдек ўзгартирилган исмини фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказиши керак.

Бошқа шахс исмидан фойдаланиб, ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлишига йўл қўйилмайди.

Ўз исми билан яшаш ҳуқуқига эътироз билдирилаётган ёки исмидан қонунсиз фойдаланилаётганлиги муносабати билан манфаатлари бузилаётган шахс манфаатларини бузувчидан бундай ҳаракатларга чек қўйишни, раддия беришни талаб қилиши мумкин. Агар манфаат қасддан бузилаётган бўлса, жабрланган шахс қўшимча суръатда зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин. Зарарни қоплаш учун манфаати бузилган шахснинг даромадини бериш талаб қилиниши мумкин. Манфаат қасддан бузилганида, жабрланувчи маънавий зарарнинг қопланишини ҳам талаб қилишга ҳақли. Масалан, бир

шахс ўзини машҳур санъаткорлардан бирининг номи билан кўрсатиб, чекка қишлоқларда концертлар беради. Бундан хабар топган санъаткор унинг номидан фойдаланган шахсга нисбатан ФКнинг 20-моддасида белгиланган тартибда ва асосларда даъво қилишга ҳақли.

Исм ёки шахсий шаън эгаси бўлмаган, лекин оилавий мавқеига кўра бундан манфаатдор бўлган шахс ҳам ФКнинг 20-моддаси 2-қисмига асосан, ўзганинг исмидан ғайриқонуний фойдаланаётган шахсдан бу ҳаракатларга чек қўйишни ва раддия бериш ҳақидаги талабларни қўйиши мумкин. Бу шахс бошқа шахснинг ўлимидан кейин ҳам унинг исмини ва шаънини ҳимоя қилишга қаратилган талабларнинг бажарилишига ҳаракат қилиши мумкин. Исм ва шаънни бузиш туфайли келтирилган зарарни қоплаш талаби ўлимдан кейин тан олинмайди.

8.7. Ишлар ва хизматлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Кўрсатиладиган хизматлар ва бажариладиган ишлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг объектлари бўлиши мумкин. Айрим адабиётларда ишлар ва хизматлар моддий неъматлар таркибига киритилади⁷⁸. Бу икки фуқаролик-ҳуқуқий муносабат объектининг бир-биридан асосий фарқи, мазкур объект билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш натижасида ашёвий-моддий кўринишга эга бўлган натижанинг яратилишидир. Агар моддий натижа яратиш мақсадида муносабатга киришилса у иш сифатида, моддий нарса яратишни мақсад қилиб қўймаса, хизмат деб номланади. Шу сабаб ҳам иш бажарилади, хизмат эса кўрсатилади.

Асосан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда тузиладиган пудрат шартномаларининг предмети ишлар билан боғлиқ бўлади ва пудрат шартномалари тушунчаси берилганда ушбу объект турига алоҳида эътибор қаратилади.

ФКнинг 631-моддасига асосан пудрат шартномаси бўйича бир тараф (пудратчи) иккинчи тараф (буюртмачи)нинг топшириғига биноан, маълум бир ишни бажариш ва унинг натижасини буюртмачига белгиланган муддатда топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса иш натижасини қабул қилиб олиш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади.

⁷⁸ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -11 б.

Пудрат шартномаларининг маиший, қурилиши, лойиҳа ва қидирув ишлари, илмий-текшириш, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати каби турлари мавжуд.

Пудрат шартномаси тузиш орқали хилма-хил кийимлар, уй-рўзгор ашёлари ва бошқа нарсаларни тайёрланади, уй-жой, бино ва иншоот қурилади, маиший техника воситалари таъмирланади ва айнан ушбу нарсалар иш бажариш оқибатида буюртмачига топширилади.

Маиший пудрат шартномасида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган пудратчи буюртмачи-фуқаронинг топшириғи билан унинг маиший ёхуд бошқа шахсий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган маълум ишларни бажаради.

Қурилиш пудрати шартномаси бўйича эса муайян объект қурилади, таъмирланади ёки бошқа қурилиш ишини бажарилади.

Лойиҳаловчи ёки қидирувчи буюртмачининг топшириғи бўйича белгиланган муддатда лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва (ёки) қидирув ишларини бажариш мажбуриятини олса бу шартнома лойиҳа ва қидирув ишлари пудрат шартномаси ҳисобланади.

Илмий-текшириш ишлари пудрат шартномаси бўйича илмий текширишлар, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрат шартномаси бўйича эса – янги буюм намунасини, унга тегишли конструкторлик ҳужжатларини, янги технологияни ишлаб чиқиш ёки намуна нусхасини тайёрлаш билан боғлиқ ишлар амалга оширилади.

Фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида ишлардан фарқли равишда алоқа, тиббиёт, адвокатлик, репититорлик, кўриқлаш, сақлаш, йўловчи, багаж, юк ташиш, транспорт экспедицияси, таълим билан боғлиқ муносабатларда хизмат кўрсатилади ва улар моддий неъмат яратилишини назарда тутмайди.

Хизмат кўрсатиш туфайли масалан, репититорлик хизмати туфайли илм-маърифат ўқувчига сингдирилади, сайёҳлик хизмати туфайли сайёҳларга тегишли хизмат кўрсатилади. Йўловчи ташиш шартномаси бўйича ташувчи йўловчини, йўловчи багаж топширган бўлса, багажни ҳам белгиланган манзилга элтиб бериш ҳамда багажни олишга ваколат берилган шахсга топширилади.

Транспорт экспедицияси шартномаси бўйича экспедитор ҳақ эвазига ва мижоз (юк жўнатувчи ёки юк олувчи) ҳисобидан экспедиция шартномасида белгиланган юк ташиш билан боғлиқ хизматларни бажариш ёки бажаришни ташкил этади.

Буларнинг барчаси хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлиб, иккинчи тарафга моддий неъмат топшириш назарда тутилмайди.

Умуман олганда хизматлар бу – қонун ҳужжатларига мувофиқ ижрочи фаолиятининг номоддий натижаси билан боғлиқ бўлган ҳамда шахсий эҳтиёжларни ҳақ эвазига қондиришга қаратилган муайян ҳаракат ёки муайян фаолиятнинг амалга оширилиши тушунилади⁷⁹. Луғатларда хизматни фойда келтирувчи ҳаракат ва у ёки бу шахсга тақдим этиладиган маиший қулайлик деб қайд этилади⁸⁰.

Хизматлар иқтисоднинг барча жабҳаларини қамраб олган. БМТнинг Халқаро стандартлаштирилган саноат классификацияси маълумотларига кўра кўрсатилаётган хизматлар турларининг сони 600 дан ошмоқда⁸¹.

Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган ва “Ўзстандарт” Агентлигининг 2006 йил 12 майдаги 05-15-сон қарори билан тасдиқланган ва жорий этилган “Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагич (классификатор)ида асосий 32 та хизмат турлари санаб ўтилган ва улар ўз-ўзидан майда тармоқларга бўлиниб кетган⁸².

Хизматларнинг ҳуқуқий табиати фуқаролик ҳуқуқи назарияси қоидаларидан келиб чиқадиган бўлсак, фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш объекти ва фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатидаги кўринишларда намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш объекти сифатидаги хусусияти фаолиятнинг алоҳида турига нисбатан қўлланилиши билан изоҳланади. Зеро у иқтисодий муносабатларда товар ва ишлар билан биргаликда эркин ҳаракатда бўлади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келишига сабаб бўлувчи фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида хизматлар эса муайян шартномавий муносабатларни амалга ошириш жараёнида ўз хусусиятини намоён этади ҳамда шартнома предметини ташкил этади.

8-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик ҳуқуқи объектларига тушунча беринг?

⁷⁹ Нарматов Н.С. Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. 2009. -14 б.

⁸⁰ Толковый словарь русского языка. –М.: 1994. –С. 828

⁸¹ Международные экономические отношения: Учебник. Под.общ.ред.В.Е.Рыбалкина. –М.: 1998, -С. 123.

⁸² Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичи. Расмий нашр. –Тошкент: Ўзстандарт. 2006. -127 б.

2. Фуқаролик ҳуқуқи объектларининг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
3. фуқаролик ҳуқуқининг объектлари неча турга бўлинади?
4. Ашё деганда нима тушунилади?
5. Ашёлар қандай туркумланади?
6. Мол-мулкка тушунча беринг?
7. Қимматли қоғоз ҳақида нималарни биласиз? Уларга тушунча беринг?
8. Қимматли қоғозларнинг қандай турлари мавжуд?
9. Номоддий неъматларга нималар киради?
10. Иш ва хизматга таъриф беринг?

Тўққизинчи боб

БИТИМЛАР

Бобнинг мақсади: Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишига боғлиқ экан, улар ичида шахснинг хоҳиши-иродаси таъсирида юз берадиган ҳаракатлар битимлар саналади. Битим ўзининг муайян бир ҳуқуқий оқибат туғдириши, маълум бир ҳуқуқий натижага эришиши билан бошқа юридик фактлардан фарқланади. Аксарият фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар айнан битимлар тузилиши орқали вужудга келади. Шу сабабли ҳам битимлар ва уларнинг турлари билан боғлиқ институтлар фуқаролик ҳуқуқи тизимининг асосини ташкил этади. Ўқувчи ушбу бобни тўлиқ ўзлаштириши орқалигина келажакда турфа шартномалар ҳақидаги қоидаларни тушуниши имкониятини қўлга киритади.

Мазкур бобда битимлар тушунчаси ва турлари, уларнинг муддатлари ва шартли битимлар, битим шакллари, биржа битимлари, битимнинг ҳақиқий саналиши шартлари, ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган ҳамда низоли битимлар, турлари, уларнинг ҳақиқий саналмаслигининг ҳуқуқий оқибатлари ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўладилар.

9.1. Битимлар тушунчаси ва турлари

Битимлар деб, фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларга айтилади (ФК, 101-модда).

Ҳар қандай битим шахсларнинг эрки-иродаси билан боғлиқ бўлиб, муайян ҳуқуқий оқибат туғдиришга қаратилади. Битимда фуқаро ва ташкилотларнинг маълум моддий ҳамда маданий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эрклари ифодаланади.

Битим шахсларнинг эрки билан боғлиқ бўлган, уларнинг иродасидан келиб чиқадиган ҳаракат бўлганлиги туфайли, битимда ифодаланган эрк изҳор қилиниши, яъни бошқа шахсларга билдирилиши лозим.

Айрим муаллифларнинг фикрича, битимнинг мазмунини қуйидаги белгилар ташкил этади:

1. битим – эрк-иродани ифодаловчи ҳужжат;

2. ҳақиқий ҳаракат натижасида юзага келади;
3. битим фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ва бекор қилишга махсус йўналтирилган бўлади;
4. битим фуқаролик қонунчилиги билан тартибга солинувчи ҳуқуқий муносабатни юзага келтиради⁸³.

Битим тузиш натижасида муайян ҳуқуқий оқибат туғдириш учун битим тузувчи шахслар битимда ўз эрklarини ифодалашдан ташқари муайян ҳаракатни қилишлари лозим бўлади. Бу ҳаракат шарт қилинган ишни бажаришга, хизмат кўрсатишга, маълум мулкни топширишга ёки маълум пулни тўлашга қаратилган бўлиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳолатлар сифатида юридик факт таркибига кирадиган битимлар бошқа юридик фактлардан фарқ қилади. Масалан, юридик факт ҳисобланган ҳодиса шахсларнинг эркидан ташқари вужудга келса, битимлар фақат шахсларнинг эрки билангина тузилади. Демак, битим ўзининг муайян бир ҳуқуқий оқибат туғдириши, маълум бир ҳуқуқий натижага эришиши билан бошқа юридик фактлардан фарқланади ва шу сабаб битимни эрк баённомаси деб ҳам аташ мумкин. Тўғри, давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам муайян ҳуқуқий оқибат, натижа келтирувчи ҳужжатлар қабул қилади, лекин уларда айнан эрк муҳторияти – иштирок этувчиларнинг умумий хоҳиш иродасининг мавжуд эмаслиги битимлардан ажралиб туришига сабаб бўлади ва уларга нисбатан битимлар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилмайди.

Битимлар учун қуйидаги шартларнинг бўлиши муҳимдир:

- а) битим тузувчи шахс фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланиши;
- б) муайян битимни тузувчи шахсда бу битимни тузиш эрки бўлиши ва бу эрк маълум ҳуқуқий оқибатлар туғдиришга қаратилган бўлиши;
- в) шахснинг эрки муайян юридик факт ҳисобланган ҳаракатда ўзининг ташқи ифодасини топиши, яъни маълум шаклда изҳор қилинган бўлиши керак.

Битим турлари. Битимни туркумлаш жараёнида бир битимнинг турли жиҳатлари эътиборга олинади. Бунда эрkning ифодаланиши, муқобил ижро ҳамда тузилган муддати ва бошқа омиллар асос қилиб

⁸³ Гражданское право. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект, 2003. -281 с.

олинади. Бир турга мансуб битимнинг хусусияти бошқа туркумга хос жиҳатни ҳам қамраб олиши мумкин. Масалан, мулк ижараси шартномаси консенсуал характерни ўзида ифода этадиган, ҳақ бараварига тузиладиган, икки томонлама битим ҳисобланади. Ушбу ҳолатдан кўриниб турибдики, мулк ижарасининг ҳуқуқий белгилари хусусида тўхталганда, ундаги тарафлар эркининг ифодаланиши, муқобил ижронинг мавжудлиги ва битимни юридик кучга кириш муддатига эътибор қилинмоқда.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида битимлар ўзларининг белгилари бўйича куйидаги турларга бўлинади (классификация қилинади):

1. Битимлар эркининг ифодаланишига қараб *бир, икки ва кўп томонлама битимларга* бўлинади. Ушбу ҳолат ФКнинг 102-моддасида белгиланган бўлиб, унда битимлар бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартномалар) бўлиши мумкинлиги, битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланиши, шартнома тузиш учун икки тараф (икки тарафлама битим) ёки уч ёхуд ундан кўп тараф (кўп тарафлама битим) келишиб хоҳиш билдирган бўлиши кераклиги белгиланган.

Бир тарафлама битим қоидалари ФКнинг 103-моддасида ўз ифодасини топган. Бир томонлама битимдан фақат бир томоннинггина эрки ифодаланади, ҳуқуқ ва мажбурият фақат бир томоннинг иродаси бўйичагина вужудга келади, ўзгаради ёки бекор бўлади. У бошқа шахслар учун қонунларда ёки бу шахслар билан келишувда белгиланган ҳоллардагина бурчлар келтириб чиқариши мумкин. Бир тарафлама битимларга нисбатан, башарти қонун ҳужжатларига, битимнинг табиати ва моҳиятига зид бўлмаса, мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар тегишлича қўлланилади.

Бир томонлама битим уни тузган шахс учун мажбуриятлар келтириб чиқаради. Бир тарафлама битимда унда иштирок этувчи бир тарафнинг эрк баён этилишининг ўзи кифоя. Бир томонлама шартномаларда иштирок этувчи тарафларнинг бирида фақат ҳуқуқ бўлиб, ҳеч қандай мажбурият бўлмайди. Иккинчи тарафда эса фақат мажбурият мавжуд бўлади. Масалан, ФКнинг 732-моддасида белгиланган қарз шартномаси кўра, бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тарафга (қарз олувчига) пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради, қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, ўшанча суммадаги пулни ёки қарзга

олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдорига баравар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади. Бунда бир тараф бўлган қарз берувчида фақатгина шартномада белгиланган қарз суммасини бериш ҳуқуқи мавжуд ҳолос, у қарз беришга мажбур эмас. Шу сабаб ҳам қарз шартномаси пул ёки ашёлар топширилган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади.

Бу каби битимларга яна ҳадяни ҳам киритиш мумкин. Ҳадя бир томонлама, реал, текинга тузиладиган шартнома ҳисобланади. Шубҳасиз, ҳадя бир томонлама битим бўлиб, тарафларнинг ўзаро келишувига асосланади. У ҳадя олувчининг таклиф қилинган мулккий ҳуқуқни қабул қилишга розилик беришида ифодаланади, айнан шу белгиси билан ҳадя қарз шартномасидан фарқ қилади⁸⁴.

Рента шартномаси ҳам бир томонлама шартномалар туркумига киради. Яъни, рента олувчида фақат рента тўловини ўз вақтида тўлашни ва мол-мулкдан оқилона доирада фойдаланишни талаб қилиш ҳуқуқи, рента тўловчида рента тўловларини ўз вақтида тўлаб бориш мажбурияти мавжуд бўлади.

Шунингдек текин фойдаланиш, банк омонати, оммавий танлов, мукофотни ошкора ваъда қилиш, васиятнома, ишончнома билан боғлиқ битимлар бир томонлама битим ҳисобланади.

Икки томонлама битимлар ҳар икки томоннинг эркига мувофиқ тузилади. Бундай битимлар – шартномалардир. “Икки томонлама” ибораси битимда иштирок этувчи тарафларнинг сонини белгилаб бермайди. Масалан, қарз шартномасида ўз-ўзидан икки тараф – қарз берувчи ва қарз олувчилар иштирок этса-да, у бир томонлама шартнома ҳисобланади. Икки томонлама битимнинг моҳияти ҳар икки тарафда ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятнинг мавжудлиги орқали белгиланади, яъни бир тарафнинг ҳуқуқи иккинчи тарафга мажбурият бўлиб ўтади ёки аксинча. Айнан шу ҳолатни олди-сотди шартномаси мисолида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Маълумки, олди-сотди шартномасида икки тараф сотувчи ва сотиб олувчи иштирок этади. ФКнинг 386-моддасига мувофиқ, олди-сотди шартномаси бўйича бир тараф (сотувчи) товарни бошқа тараф (сотиб олувчи)га мулк қилиб топшириш мажбуриятини, сотиб олувчи эса бу товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммаси (баҳоси)ни тўлаш мажбуриятини олади.

Ушбу нормадан кўриниб турибдики, сотувчининг мол-мулкни сифатли, ўз вақтида шартномада келишилган шартлар асосида

⁸⁴Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –114 б.

топшириш мажбурияти сотиб олувчида аксинча шу ҳолат - мол-мулкни сифатли, ўз вақтида шартномада келишилган шартлар асосида топширилишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқни келтириб чиқаради. Шунингдек, сотиб олувчининг сотиб олинаётган товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммаси (баҳоси)ни тўлаш мажбурияти сотувчига товарни қабул қилишни ва унинг учун белгиланган пул суммаси ўз вақтида келишилган шартлар асосида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Кўп томонлама битимларда уч ва ундан ортиқ шахсларнинг эрклари ифодаланади. Кўп томонлама битимга оддий ширкат (биргаликдаги фаолият) шартномаси мисол бўлади. Кўп томонлама битимлар ҳам икки томонлама битимлар сингари ўзаро келишувлар, яъни шартномалардир.

Айрим ҳолларда битимлар ҳам бир томонлама ҳам икки томонлама бўлиши мумкин. Бунда битимнинг ҳолатига қараб уни бир ёки икки томонлама битимлар туркумига киритилади.

Масалан, суғурта шартномаси тузилиши жараёнида суғурта бадалининг бир йўла тўланиши билан суғурта қилдирувчида мажбурият қолмаслигини назарда тутиб уни бир томонлама ва консенсуал шартномалар туркумига ҳам мансуб бўлади, деб ҳисоблайдилар⁸⁵. Суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси ҳақида хабар бериш мажбуриятининг сақланиб қолиниши суғурта шартномасининг икки томонлама шартнома сифатидаги хусусиятини ўзгартирмайди⁸⁶.

Шунингдек, мол-мулкни ишончли бошқариш шартномаси мазмунидан келиб чиқиб, ушбу шартнома бир томонлама характерга эга. Бироқ, шартнома юзасидан ишончли бошқарувчига ҳақ тўлаш назарда тутилган бўлса, бу шартномани икки томонлама, - деб ҳисоблаш ҳам мумкин⁸⁷.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар қандай шартнома битим ҳисобланса ҳам, ҳар қандай битим шартнома бўла олмайди. Аксарият битимлар шартнома ҳисобланиши мумкин. Шу сабабли шартномага аксарият ҳолларда битим қоидалари қўлланилади. ФКнинг 353-моддасига асосан, шартномаларга ушбу Кодекснинг 9-бобида назарда тутилган икки ва кўп тарафлама битимлар тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

⁸⁵ Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг –М.: Статут, 2002. -572 с.

⁸⁶ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –526 б.

⁸⁷ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –475 б.

Ҳ.Раҳмонқулов шартномага одатдагидек битимнинг бир тури сифатида қарамаслик лозимлигини таъкидлайди⁸⁸. Шартнома битим турларидан фақатгина биттаси ҳисобланмайди, у юридик ҳужжат бўлиб, унинг воситасида фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг иштирокидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший муносабатлар тартибга солиб борилади. Шартнома предмети сифатида тартибга солинадиган бундай ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тус касб этади, бинобарин, улар ҳуқуқий муносабатларга айланиб, уларнинг илдизи моддий-ҳаётий муносабатларга бориб тақалади. Бироқ, ана шу моддий-ҳаётий муносабатларнинг ўзи бевосита ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтира олмайди. Улар ҳуқуқий тус касб этиши учун шартнома муносабатларига киришаётган субъектларнинг онги ва хоҳиш-иродасидан ўтиши керак. Шунинг учун шартнома хоҳиш-ирода ҳужжатидир, деб айтилади. Бунда икки ва ундан ортиқ шахс хоҳиш-иродасининг айрим ҳолдаги ҳаракати эмас, балки шартномага киришиш истагини билдирган тарафларнинг биргаликдаги ягона хоҳиш-иродаси бўлиши талаб этилади⁸⁹.

Шартноманинг битимдан фарқли хусусияти бу билан чекланмайди. Агар бошқа юридик фактлар, битимлар умумий қоида бўйича ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан тугалланса, шартнома мазкур юридик фактлардан фарқ қилиб, ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишдан ташқари яна ҳуқуқ нормалари билан белгиланган доираларда ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳатти-ҳаракатларини тартибга солади, ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Шартномавий муносабатнинг давом этиши натижасида унда иштирок этувчи тарафлар ҳаракатларининг қонунийлигини ҳам текшириш имконияти туғилади.

Бундан ташқари айрим битимларда (бир томонлама битимлар назарда тутилмоқда. Муаллиф) тузувчининг хоҳиши ҳамиша ҳам у ҳоҳлагандақа бўлавермайди. Масалан васиятнома – мерос муносаба-тида марҳум қолдириб кетган меросдан меросхўр воз кечиши мумкин (ФКнинг 1147-1148-моддалари), ишончнома берилган шахс ундан бош тортиши (ФКнинг 141-моддаси) мумкин. Лекин шартнома келишув бўлганлиги сабабли, у билан боғлиқ муносабатлар икки тараф келишган тақдирдагина юзага келади ва муайян натижага эришилади.

⁸⁸Раҳмонқулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. –480 б.

⁸⁹ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. –225 б.

Тарафларнинг ҳар қайсиси томонидан шартнома бўйича олинадиган ҳуқуқ ва бурчлар ҳар хил бўлса ҳам, улар оқибати ягона ҳуқуқий натижани беради, масалан, олди-сотди шартномасида мулкка нисбатан ҳуқуқ сотиб олувчида юзага келади, ижара муносабатларида ижарага олувчида мулкка бўлган эгалик ва фойдаланиш ҳуқуқи пайдо бўлади ва ҳ.к⁹⁰.

2. Битимлар муқобил ижронинг бўлиш-бўлмаслигига қараб *ҳақ бараварига* ва *текинга тузиладиган* битимларга бўлинади.

Ҳақ бараварига тузиладиган битимлар бўйича томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига муайян бир мулкни топшириш, пул тўлаш, ишни бажариш, бирор бир хизмат кўрсатиш сингари ҳаракатларни қилиш мажбуриятини олади. Ҳақ бараварига тузиладиган битимларга қарши (муқобил) ижро назарда тутиладиган битимлар олди-сотди, айирбошлаш, пудрат, суғурта каби бир қанча шартномалардир, чунки уларда томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига бирор бир ҳаракат қилади. Масалан, сотувчи пул эвазига маълум мулкни топширади.

Текин, яъни ҳақ тўланмай тузиладиган битимлар асосида томонлардан биригина иккинчи томон фойдасига бирор-бир ҳаракат қилиш мажбуриятини олади. Бу ерда қарши (муқобил) ижро йўқ. Масалан, ҳадя, фоизсиз қарз, мулкдан текин фойдаланиш (ссуда) тўғрисидаги шартномаларни кўрсатиш мумкин.

3. Битимлар қай пайтдан эътиборан тузилган деб, ҳисобланишига кўра *консенсуал* ва *реал* битимларга бўлинади.

Консенсуал⁹¹ битим деб, ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзаро келишиш ва бундай келишувни лозим тартибда расмийлаштириш пайтда вужудга келтирадиган битимга айтилади. Мулк ижараси, маҳсулот етказиб бериш, пудрат, контрактация сингари шартномалар консенсуал битим ҳисобланади.

Реал⁹² битим деб, ўзаро келишувга мувофиқ, ашёлар ёки пулни топшириш пайтида ҳуқуқ ва мажбуриятни вужудга келтирадиган битимга айтилади. Реал битимларга қарз, омонат, юк ташиш шартномаларини мисол қилиб кўрсатса бўлади.

4. Битимлар асосининг моҳияти ва уларнинг амал қилишига кўра каузал ва абстракт (мавхум) битимларга бўлинади. Умумий қоидага кўра битимнинг ҳақиқийлиги бевосита унинг асосига боғлиқ. Агар каузал битим барча зарурий шартларга амал қилган ҳолда

⁹⁰ Шартнома ҳуқуқи. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2006.

⁹¹ “Консенсуал” сўзи лотинча “consensus” сўзидан олинган бўлиб, “келишув” маъносини билдиради.

⁹² “Реал” сўзи лотинча “res” сўзидан олинган бўлиб, “ашё” маъносини билдиради.

тузилган бўлса-ю, лекин унинг асоси бўлмаса, бундай битим ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Қонунда асос юридик жиҳатдан аҳамиятсиз бўлган ҳолатлар кўзда тутилган бўлиши мумкин. Бундай битимлар абстракт битимлар ҳисобланади. Абстракт битимларнинг ҳақиқийлиги учун қонунда уларнинг абстракт характери кўрсатилиши шарт. Банк кафолати ҳам абстракт битим ҳисобланади. Чунки у асосий мажбуриятга боғлиқ эмас.

5. Бундан ташқари, фидуциар битимлар ҳам мавжуд. Бундай битимлар ўзаро ишончга асосланади. Топшириқ, воситачилик, мол-мулкни ишончли бошқарувга бериш каби битимлар томонларнинг шахсий ишончи билан боғлиқдир.

Таъсис шартномаси ҳам фидуциар битим бўлиб, унда пайдо бўлган иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари шахсий тусга эга бўлади⁹³. Фидуциар битимларнинг ўзига хослиги шундаки, томонларнинг ўзаро муносабатининг ўзгариши, уларнинг ишончини йўқолиши муносабатларни бир томонлама бекор бўлишига олиб келиши мумкин.

9.2. Битимларнинг муддатлари ва шартли битимлар

Ҳуқуқ субъектлари ўртасида тузиладиган битимлар муайян муддатларда ижро этилади ва бекор бўлади.

Агар битимда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келиши ёки бекор бўлиши вақти кўрсатилган бўлса, битимлар муддатли ҳисобланади. Битимларда муддатлар қуйидагича:

- а) маълум кун, ой, йил билан (масалан, 2005 йил 15 сентябрь);
- б) маълум вақтнинг ўтиши билан (масалан, бир ярим йилдан кейин ўтишини кўрсатиш);
- в) маълум бир воқеа юз бериши (масалан, дарё орқали юк ташиш – муз эриши) билан белгиланади.

Агар битимда унинг ижро этилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, бундай битим муддатсиз ҳисобланади. ФКнинг 242-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан

⁹³ Гражданское право. Учебник. под. ред. Е.А.Суханова. Т.1 –М.: БЕК, 1994. –374 с.

англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кунидан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Шартли битим деб, тарафлар ўртасида тузиладиган битимнинг амалга оширилиши ёки бекор бўлиши, бирор-бир шартга боғлаб қўйилишига айтилади. Шартли битимлар икки хил кўринишда бўлади:

а) шарти кечиктирилган;

б) бекор бўлиш шарти билан тузилган битимлар.

ФК 104-моддасининг биринчи қисмида айтилганидек, агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларнинг келиб чиқишининг юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим шарти кечиктириш шарти билан тузилган ҳисобланади. Айтайлик, уй эгаси турар жойни ижарага берилишини ўғлининг маълум вақтга бошқа шахарга ўқишга кетиши шарти билан битим тузади, агар ўғли бошқа шахарга кетмаса, бунда тарафлар ўртасида ҳеч қандай ҳуқуқ ҳам, мажбурият ҳам вужудга келмайди.

ФК 104-моддасининг иккинчи қисми бекор бўлиш шарти билан тузилган битимни таъкидлайди. Унда кўрсатилишича, агар тарафнинг ҳуқуқ ва бурчлар бекор бўлишининг юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим ҳисобланади. Масалан, турар жойни ижарага берувчи фуқаро муайян бир ҳол содир бўлганда, айтайлик, ўғлининг ҳарбий хизматдан қайтгач, уйни бўшатиб беришни шарт қилиб, ижара шартномаси тузган бўлса, ўғли қайтиши билан ижара шартномаси бекор бўлади.

Шартли равишда мажбурият олган шахс шартга боғлиқ бўлган ҳуқуқни ёмонлаштириш ёки йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларни қилмаслиги керак.

Агар шартнинг юз беришига, ушбу шартнинг юз беришидан манфаатдор бўлган тараф инсофсизлик билан ёрдамлашган бўлса, бу шарт содир бўлмаган ҳисобланади (ФК, 104-модда, 4-банд). Масалан, мол-мулкларини суғурта қилдирган шахс суғурта суммасини олиш мақсадида мол-мулкка қасддан ўт қўйиб ёндирса, бу ҳолда суғурта суммаси тўланмайди.

9.3. Битим шакллари

Битим тузишда эркин ифодалаш усулига битим шакли деб айтилади. Битимлар оғзаки ва ёзма (оддий ёки нотариал тасдиқланган) шаклда тузилади (ФК, 105-модда, 1-банд).

ФКнинг 106-моддасига биноан, қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма тасдиқланган шакл белгилаб қўйилмаган, жумладан, у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин. Шахснинг хатти-ҳаракатидан унинг битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади.

Жетон, патта ёки одатда, қабул қилинган бошқа белги бериш билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартнома бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин.

Қонунда индамасдан, сукут сақлаш орқали ҳам битим тузилиши мумкинлиги назарда тутилади. Бу ҳолда халқимизнинг қадимдан мавжуд “сукут – розилик аломати” қонидаси амал қилади. Бироқ бундай усулда битим тузишга фақат чекланган ҳоллардагина йўл қўйилади. ФКнинг 105-моддасига асосан сукут сақлаш қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида назарда тутилган ҳолларда битим тузишга бўлган хоҳиш-ироданинг ифодаси ҳисобланади.

Юқорида айтилганидек, шахснинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларидан битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолларда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади. Бу усулда тузилган битимларнинг номи лотинча “конклюдо” сўзидан олинган бўлиб, “тузаман” деган маънони англатади. Конклюдент ҳаракатлар шундай ҳаракатларки, улар оғзаки шаклда ҳам, ёзма шаклда ҳам ифода этилмаган бўлсада, шахснинг нияти, мақсади ҳақида ўз-ўзидан гувоҳлик бериб туради. Ёзма шаклда тузиладиган битимлар икки турга:

а) оддий ёзма;

б) нотариал идораларда, шунингдек қонунда назарда тутилган ҳолларда, бошқа органларда тасдиқланадиган битимларга бўлинади.

Оддий ёзма битим битимнинг шартларини ўз ичига олган ва тарафлар (ёки бир тараф) томонидан имзоланган ҳужжатга айтилади. Битимлар қуйидаги ҳолларда оддий ёзма шаклда тузилади:

1) юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан тузиладиган битимлари (чунки юридик шахслар мавзусида айтганимиздек, юридик шахсларнинг мулки ва маблағлари унинг балансида акс эттирилиши керак. Бинобарин, юридик шахснинг турли битимлар тузиш орқали кўрган даромади ёхуд зарари ҳам бухгалтерия балансларида расмийлаштирилиши керак);

2) фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммадаги битимлар, қонунда белгиланган ҳолларда эса битим суммасидан қатъи назар бошқа битимлар.

Ёзма битим уни тузувчилар ёки уларнинг вакиллари томонидан имзоланиши керак. Агар фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки бошқа бирор сабаблар туфайли битимни имзолай олмаса, бу ҳолда унинг топшириғига биноан бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бу фуқаронинг имзоси битим тузувчи ишлаб ёки ўқиб турган ташкилоти ва яшаш жойидаги уй бошқармаси ёки у даволанаётган муассасанинг маъмурият ёхуд нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим. Бундай ҳолларда битим тузган шахснинг ўзи қандай сабаб билан битимни имзолай олмаганлиги, албатта, кўрсатилиши керак.

Ташкилотлар томонидан тузиладиган ёзма битимларда мазкур ташкилот раҳбарининг имзоси ва муҳри бўлиши лозим. Баъзи юридик шахслар томонидан тузиладиган битимларда иккита имзо – ташкилот раҳбари ва бошқа мансабдор шахс, одатда, бош бухгалтер ёки бухгалтернинг имзоси бўлади.

Хатлар, телеграммалар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факслар ёки субъектларнинг ва улар хоҳиш-иродаси мазмунини белгилайдиган бошқа ҳужжатларни ўзаро айирбошлаш, агар қонунда ёки тарафларнинг келишувига бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилган битимга тенглаштирилади.

Баъзи ҳолларда ёзма тузилган битим кўшимча талабга ҳам жавоб бериши лозим (муайян шаклда тузилиши, муҳр билан тасдиқланиши ва ҳ.к.).

Ёзма шаклда тузилган битимни бажарган тараф иккинчи тарафдан ижрони тасдиқловчи ҳужжат талаб қилишга ҳақли. Бу қоида оғзаки тадбиркорлик битимига нисбатан ҳам жорий қилинади.

Қонун билан талаб этилган битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди, бироқ низо келиб чиққан тақдирда, тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини гувоҳларнинг кўрсатувлари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади (ФК, 109-модда).

Оддий ёзма шаклга риоя қилмасдан тузилган битим қонун ёки тарафларнинг келишувига бевосита зид бўлмаса, ўз ўзича ҳақиқий бўлиб саналса ҳам, низо чиққан тақдирда, битимнинг тузилганлигини ва унинг мазмунини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботлаб бўлмайди.

Нотариал гувоҳлантирилган битим деб, белгиланган шаклда нотариат хати бўлган, нотариус томонидан имзоланган ва гербли муҳр

босилган ёзма ҳужжатга айтилади. Нотариал шаклдаги битим уни тузувчилар ёки вакиллари томонидан нотариус ҳузурида имзоланади.

Битимларни нотариал тартибда тасдиқлаш фақат қонун⁹⁴да кўрсатилган ёки тарафлардан бири талаб қилган ҳоллардагина мажбурийдир. Жумладан, уй-жойларнинг олди-сотдиси, гаровга қўйиш шартномалари ва бошқа баъзи шартномалар, шунингдек мулкни васият қилиш тўғрисидаги битим (васиятнома) нотариал тартибда тасдиқланишини талаб қилади.

Битимларнинг оддий ёзма ва нотариал тасдиқланган шаклда тузилиши баъзи муҳим асослар бўйича белгиланган, чунончи:

биринчидан, битимнинг ёзма шакли битим тузилганлиги фактини бир томоннинг баёнотиغا ёки гувоҳларнинг кўрсатмаларига қараганда асослироқ исботлайдиган далил бўла олади;

иккинчидан, ёзма шакл оғзаки шаклдан кўра битимнинг ҳақиқий мазмунини аниқлашга яхшироқ ёрдам беради ва зарур ҳолларда уни тегишли давлат органлари томонидан текширилишини енгиллаштиради. Шу нуқтаи назардан битимнинг инсофсиз иштирокчилари томонидан баъзи ҳолларда йўл қўйиладиган суиистеъмолчиликларга қарши маълум даражада гаров бўлиб хизмат қилади;

учинчидан, битимнинг ёзма шакли тарафлар учун мажбурий бўлиши юридик фактларни ҳужжатлаштириш ва тарафларнинг фаолиятлари устидан назорат олиб бориш имкониятини беради;

тўртинчидан, битимларнинг ёзма шаклда расмийлаштирилиши фуқаролик муомаласи иштирокчиларини муайян тартибга, ўз эрklarини аниқ ифода этишга ва битим билан назарда тутилган шартларни пухта бажаришга ўргатади.

Қонун баъзи ҳолларда битимларнинг ёзма ёки нотариал шаклда расмийлаштирилишидан ташқари тегишли давлат муассасаларида қайд этилишини (рўйхатдан ўтказилишини) талаб қилади. Масалан, ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва бошқалар) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак (ФК, 111-модда).

Қонун бўйича талаб қилинадиган шаклга риоя қилмаслик оқибатида қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган тақдирдагина битимнинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Жумладан, битимнинг

⁹⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 2-сон, 42-модда.

нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик битимнинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай битим ўз ўзидан ҳақиқий бўлмайти (ФК, 112-модда, 1-қисм). Бундай ҳолларда битим тузган тарафлар ҳар бир битимга биноан олинган ҳамма нарсани қайтаришга, бунинг имконияти бўлмаганда, агар ҳақиқий бўлмаган битимнинг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилмаган бўлса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур бўлади.

Агар тарафлардан бири нотариал тасдиқлаш талаб қилинадиган битимни тўла ёки қисман бажарган бўлса, иккинчи тараф эса битимни нотариал расмийлаштиришдан бош тортса, суд битимни бажарган тарафнинг талаби бўйича уни ҳақиқий ҳисоблашга ҳақлидир. Бу ҳолда битимни кейинчалик нотариал расмийлаштириш талаб қилинмайти (ФК, 112-модда, 2-қисм).

Агар давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинадиган битим керакли шаклда тузилган бўлиб, аммо тарафлардан бири уни рўйхатдан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан битимни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли. Бундай ҳолларда битим суд қарорига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади (ФК, 112-модда, 3-банд).

9.4. Биржа битимлари

Битимлар орасида биржа битимлари ўзига хос хусусиятга эга. Биржа юридик шахс бўлиб, олдиндан тайинланган жой ва муайян вақтда, белгиланган қоидалар асосида оммавий ва ошкора биржа савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш орқали биржа товарлари савдоси учун шарт-шароит яратади. Биржалар Ўзбекистон Республикасининг “Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида”ги қонун талаблари асосида фаолият юритади⁹⁵. Биржа фаолияти биржа савдоларини ташкил этиш ҳамда талаб ва таклифнинг ҳақиқий нисбатини аниқлаш асосида биржа товарларининг нархларини чиқариш орқали биржа товарларининг бозорини яратишга қаратилган ҳаракатлар йиғиндисидан иборат.

Биржа томонидан рўйхатга олинган биржа товари хусусида биржа савдосининг биржада қайд этилган натижаси бўйича тузилган олди-сотди шартномаси биржа битими ҳисобланади. Биржа савдолари биржада марказлаштирилган тарзда ва ушбу савдоларда биржа-

⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 171-модда.

нинг барча аъзоларига бир вақтда иштирок этиш имконияти берилган ҳолда ўтказилади.

Биржа битимлари унинг ўзида рўйхатга олинади, шу сабабли бундай битимлар нотариал тасдиқланмайди, қонунларда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Биржа битимлари биржа номидан ва ҳисобидан амалга оширилиши мумкин эмас.

Биржада биржа товарлари олди-сотди битимлари, шу жумладан:

- *реал битимлар* – товарни ўзгага топшириш ёки етказиб бериш ёхуд товарга мулк ҳуқуқини берувчи ҳужжатларни ўзгага топшириш билан боғлиқ битимлар ҳисобланиб, улар одатда касса битимлари деб ҳам юритилади;

- *форвард битимлар* – реал товарни етказиб бериш муддати кечиктирилган ҳолдаги олди-сотди битимларидир. Форвард сўзи инглизча Forward transaction сўзидан олинган. Бу биржа битимининг ўзига хос хусусиятларидан бири битим тузишдан кўзда тутилган ҳаракат маълум бир вақт ўтгандан сўнг амалга оширилишидир, бундан ташқари сотиб олувчи мавжуд товарни кўриб ёки кўрмасдан (яъни келгусида ишлаб чиқариладиган товарларни назарда тутиб) шартнома тузишидир.

- *фьючерс битимлари* – товарларга доир стандарт контрактларнинг олди-сотди битимларидир. Фьючерс битимидаги “стандарт” тушунчаси фақат биржада белгиланган шартларга амал қилувчи битимлар билан савдо қилиш мумкинлиги (контракт ҳажми, етказиб бериш санаси, баҳоси ва бошқалар) билан боғлиқдир. Уларни келгусида ижро этиш мажбуриятини олган ҳолда тузилади. Бу битимлар бўйича товарлар, хом-ашёлар, қимматли қоғозлар шартномада кўрсатилган баҳода (товар қабул қилинаётганда унинг нархи ўзгарса ҳам шартномадаги баҳо императив характерга эга бўлади ва ўзгармайди), фақат муайян вақтдан сўнг ижро этилиш шarti билан сотилади. Фьючерс битимлари одатда товар хом-ашё биржалари ва фонд биржаларида тузилади. Бу битимнинг ўзига хос томони бозор қонуниятларини билганлар учун қўл келишидир. Зеро ўзгармас нарх келажакда товар нархининг ўйнаши оқибатида қўшимча даромадга эга бўлиш имконини беради. Масалан, маълум бир товарни 10 млн. Сўмга сотиб олган сотиб олувчи товарни қабул қилаётган вақтда унинг нархини кўтарилиши эвазига шаклланган 10,5 млн сўмлик товарни эмас, айнан 10 млн. Сўмлик товарни олади ва 500 минг сўм қўшимча даромадга эга бўлади. Агар товар боҳоси камайса бунинг акси бўлади.

- *опцион битимлар* (лотинча *optio* – танлаш деган маънони англатади) товарларни ёки товарлар етказиб бериш контрактларини белгиланган нарх бўйича келгусида сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқларига доир олди-сотди битимлари ҳисобланади.

Айрим товарларнинг биржада сотиш тартиби Ҳукумат томонидан тасдиқланган Низом ва вақтинчалик қоидалар асосида амалга оширилиши мумкин. Масалан, “Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржаси биржа савдоларида омухта ерни сотиш тартиби тўғрисида”⁹⁶ “Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржаси биржа савдоларида пахта шроти (кунжараси) ва пахта чигити шелухасини сотиш тартиби тўғрисида”⁹⁷ Низом ва бошқалар. Бу каби Низомлар полиэтилен, шакар, мазут ёкилғиси, кўмир, мис маҳсулоти (мис катоди ва мис катанкаси), металл рух ва иккиламчи алюминий, пахта момифи, шифер, цемент каби қатор маҳсулотларни биржаларда сотиш тартибини белгилаш мақсадида ҳам қабул қилинган.

Биржа битимининг мазмуни (товарнинг номи, миқдори, нархи, битим тузилган сана ва вақт ҳамда уни тузган биржа аъзоларининг номи бундан мустасно) ошкор қилиниши мумкин эмас. Биржа битимининг мазмунига доир маълумот судларга, кўзғатилган жиноят иши мавжуд бўлган тақдирда эса суриштирув ва тергов органларига тақдим этилади.

Биржаларда тузилган битимларда иштирокчи сифатида биржа аъзолари иштирок этадилар.

Биржа томонидан белгиланган тартибда шу биржадаги брокерлик ўрнини сотиб олган шахслар биржа аъзолари яъни брокерлар миждозларнинг топшириғига биноан, шунингдек ўз номларидан ва ўз ҳисобларидан (дилерлар) битимлар тузишлари мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек биржа ходимлари биржа аъзоси бўлиши тақиқланган. Биржа аъзолари ўртасидаги биржа битимлари биржа савдоларининг натижаларига кўра тузилади.

Биржа битимлари фақат ёзма шаклда тузилади.

Битим билан боғлиқ низолар олдин биржалар ҳакамлик (ихтилоф) комиссиясида ҳал этилади. Қарордан рози бўлмаган томон судга мурожаат этишга ҳақли.

⁹⁶Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 19-модда.

⁹⁷Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами, 2008, 47-сон, 466-модда.

9.5. Битимнинг ҳақиқий саналиш шартлари

Битимлар ҳақиқий саналиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши:

биринчидан, битимларнинг мазмуни қонунга ва қонун асосида чиқарилган актларга, умуминсоний қоидаларга мувофиқ бўлиши;

иккинчидан, битимларни тузувчи шахслар муомала лаёқатига эга бўлишлари;

учинчидан, битимлар кўриниш учунгина тузилмай, балки чиндан ҳам юридик оқибат туғдириш мақсадида тузилган бўлиши;

тўртинчидан, нотариал гувоҳлантириши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган битимлар ҳақиқий саналмаслиги хавфи остида қонун билан талаб қилинган шаклда расмийлаштирилиши керак.

Шунингдек, хўжалик шартномаларини хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмати (ёки адвокати)нинг имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди. Айни вақтда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги шартномалари юридик хизмати (ёки адвокати)нинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади⁹⁸.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилинмай тузилган битимлар тузилган пайтдан эътиборан ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди. Бундай битимлар мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар деб аталиб, ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди.

Мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласига қонун талабларига мувофиқ бўлмаган (ФК, 116-модда), Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда тузилган (Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 175-моддаси), ўн тўрт ёшга тўлмаган шахс томонидан тузилган (ФК, 117-модда), қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган битимлар (ФК, 124-модда) ўз ўзидан ҳақиқий саналмайди.

Ҳақиқий саналмайдиган битим юзасидан ижрони, мулк топширилишини ёки пул тўланишини талаб қилиш мумкин эмас.

Битим бутунлай ҳақиқий саналмаганидек, баъзи ҳолларда унинг айрим қисми ҳақиқий бўлмаслиги мумкин. Битимнинг муҳим қисми, яъни унинг нарсасини, юридик табиатини ёки мақсадини ва бошқа муҳим шартларини кўрсатувчи бандлари ҳақиқий бўлмаганида битим бутунлай юридик кучга эга бўлмайди. Масалан, фуқаронинг ўзига уй-

⁹⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

жой куриш учун берилган ер участкасини сотиши тўғрисида тузган битими бутунлай ҳақиқий саналмайди.

Битимнинг муҳим бўлмаган қисмлари, яъни битимнинг юқорида кўрсатилган аҳамиятга эга бўлмаган бандлари қонунга мувофиқ келмаган тақдирда, унинг қолган, қонунга хилоф бўлмаган қисмлари ҳақиқий саналади. Бу ҳақда ФКнинг 128-моддасида битимнинг бир қисми ҳақиқий саналмаслиги битимга бу ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмаса ҳам у тузилган бўлар эди, деб тахмин қилиш мумкин бўлса, унинг бошқа қисмларининг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлмайди, деб кўрсатилган.

Ҳақиқий бўлмаган битим, бу тўғрида даъвонинг қилиниш-қилинмаслигидан қатъи назар, тузилган пайтданок ўз-ўзидан мутлақо ҳақиқий эмас деб топилади. Агар бутунлай битим суд ёки хўжалик суди муҳокамасида бўлса, фақат унинг ҳақиқий эмаслиги таъкидланади ва унга биноан қонунда кўрсатилган оқибатларнинг татбиқ этилиши лозимлиги кўрсатилади.

Юқорида кўрсатилган ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битимлардан ташқари низоли битимлар ҳам бўлади. Бундай битимларнинг содир бўлмаслиги учун: биринчидан, битимни тузувчи шахс ўз томонидан тузилаётган битимнинг характерини ва ҳуқуқий оқибатларини аниқ, равшан билиши; иккинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки ўзи томонидан, бошқа бировларнинг таъсиридан ташқари ҳолда ифодаланиши; учинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки етарли даражада етук, мукамал бўлиши керак.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилмаслик битим тузилиши пайтида ҳақиқий саналса ҳам, кейинчалик бундай битимлар тўғрисида низо кўзғатилиши мумкин. Бундай битимлар тузилганидан сўнг тарафларга нисбатан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар даъво кўзғатилгани ҳолда у ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Низоли битимлар жумласига ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқаро томонидан тузилган (ФК, 121-модда) янглишиш таъсирида тузилган (ФК, 122-модда), алдаш, зўрлик, қўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган (ФК, 123-модда), муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан тузилган (ФК, 120-модда), юридик шахс ҳуқуқий лаёқатидан ташқарига чиқадиган битимлар (ФК, 125-модда) киради.

Бундай низоли битимлар тўғрисида даврони жабрланган шахснинг ўзи, прокурор ёки бошқа шахсларнинг манфаатларини кўзлаб, судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган давлат органлари, жамоа хўжалиги, кооператив ва бошқа жамоат ташкилотлари ҳамда айрим фуқаролар кўзғата оладилар.

Ҳақиқий эмас деб топилган битим у тузилган пайтдан бошлаб ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Битимнинг мазмунидан унинг фақат келажак вақт учун бекор қилиниши мумкинлиги англашилса, ҳақиқий эмас деб топилган битим келажак вақт учун ҳаракатдан тўхтайдиган (ФК, 127-модда).

9.6. Ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битим турлари ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари

Қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги битим, шунингдек ҳуқуқ-тартибот ёхуд одоб ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим, ФКнинг 116-моддасида кўрсатилганидек, ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир. Бу моддада кўрсатилган “қонун” сўзи кенг маънода қўлланилади. Бу модда фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан чиқарилган ҳужжатларни бузиб тузилган битимларгагина эмас, балки қонунлар асосида чиқарилган барча ҳужжатларни ҳам бузиб тузилган битимларга татбиқ этилади.

Қонун талабларига мувофиқ бўлмаган битим ҳақиқий саналмагани ҳолда, бундай битим бўйича тарафларнинг ҳар бири иккинчи тарафга битимга биноан олинган ҳамма нарсани қайтаришга, олинган нарсанинг ўзини қайтариб бериш имконияти бўлмаган ҳолда эса, агар ҳақиқий бўлмаган битимнинг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилмаган бўлса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбурдир. Масалан, Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонуннинг 90-моддасига мувофиқ, қиймати битим тузиш тўғрисида қарор қабул қилинаётган санада жамият активлари баланс қийматининг йигирма беш фоизидан эллик фоизгачасини ташкил этувчи мол-мулк хусусида бўлган йирик битим тузиш тўғрисидаги қарор кузатув кенгаши томонидан яқдиллик билан қабул қилинади. Агар жамият активларининг 50 фоизидан юқори суммадаги шартномани кузатув кенгаши ваколат доирасида имзоласа, у ҳақиқий эмас деб топилади.

Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф мақсадларда тузилган битим ҳақиқий саналмайди. Ғараз, ёмон ният билан атайин давлат ва жамият манфаатларига хилоф мақсадларда тузилган битим қонунни жиддий равишда бузиш, деб қаралади. Бинобарин, бундай битимларни тузувчилар учун ҳуқуқ нормаларида қаттиқ мулкий масъулият белгиланади ҳамда бу битим мутлақо ҳақиқий саналмайди. Масалан, фуқарога уй-жой қуриш учун ажратилган ер участкасини бутунлай ёки қисман олди-сотди тўғрисидаги ёки муомаладан чиқарилган ашёлар, чунончи: қорадори, наша ва бошқаларни олди-сотди тўғрисидаги битимлар мутлақо ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласидандир.

Битим атайин давлат ва жамият манфаатларига хилоф мақсадларда тузилганлиги сабабли ҳақиқий саналмагани ҳолда қуйидагича ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиради:

1) битим тузувчиларнинг ҳар қайсисида ғараз ният бўлса, ҳар икки тараф томонидан бажарилган битим юзасидан олинган ҳамма нарсалар ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади;

2) битим фақат бир тараф томонидан бажарилганида эса, иккинчи тарафдан унинг олган ҳамма нарсаси ва унинг эвазига биринчи тарафга тўлаши лозим бўлган нарсалари ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади;

3) битимлар тузишда бир тарафдагина ғараз бўлган тақдирда, унинг битим бўйича олган ҳамма нарсаси иккинчи тарафга қайтариб берилиши лозим, иккинчи тараф олган ёки битимнинг ижроси эвазига олиши лозим бўлган нарсалар ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 175-моддасида Ўзбекистон Республикаси манфаатларига хилоф равишда битимлар тузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган битимлар ҳам ҳақиқий саналмаслиги мумкин.

Қалбаки битим – тарафларнинг келишуви бўйича юридик оқибатлар туғдирмаслик нияти билан фақат кўриниш учунгина тузилган битим бўлиб, у ҳақиқий саналмайди (ФК, 124-модда).

Кўзбўямачилик учун тузилган битим деб бошқа бир битимни яшириш мақсадида тузилган битимга айтилади. Агар битим бошқа бир битимни яширмақ учун тузилган бўлса, бу ҳолда тарафлар томонидан ҳақиқатда назарда тутилган битимга оид қоидалар қўлланилади. Кўзбўямачилик учун тузилган битим барча ҳолларда ҳақиқий саналмайди. Бундай битим билан яширилган битим қонун талаб-

ларига жавоб бериш-бермаслигига қараб ё ҳақиқий бўлади ёки ҳақиқий эмас деб топилади.

Агар кўзбўямачилик учун тузилган битим қонунга хилоф бўлса ҳам, жамият ва давлат манфаатларига қарши қаратилган бўлса, ҳар икки тарафнинг битим юзасидан олган нарсалари бир-бирига қайтарилади. Аммо битим жамият ва давлат манфаатларига хилоф мақсадларда тузилган бўлса, ҳар икки тарафнинг олган нарсаси давлат даромадига ўтказилади.

Муомалага лаёқатсиз шахслар томонидан тузилган битимлар тўғрисида шунини айтиш керакки, битимнинг ҳақиқий саналиши учун уни тузувчи шахслар муомалага лаёқатли бўлишлари керак.

Муомалага лаёқатсиз фуқаролар, жумладан, руҳий касаллар ёки ўн тўрт ёшга тўлмаган болалар учун битимларни уларнинг қонуний вакиллари – ота-оналар, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги, шунингдек руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан тузилган битимлар ҳақиқий саналмайди, тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг ҳаммасини иккинчи тарафга қайтаришга мажбур, олинган нарсани натура бараварида қайтариши мумкин бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур.

Бундан ташқари, муомалага лаёқатли тараф агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган бўлса, ёки билиши лозим бўлган бўлса унинг битим туфайли қилган харажатларини, мулкнинг йўқолиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тўлашга мажбур.

Ёш болалар тузилиш вақтидаёқ ижро этиладиган майда маиший битимлар, жумладан, қалам, дафтар, умуман ўзлари учун зарур бўлган нарсаларни олиш бўйича битим тузишлари мумкин.

9.7. Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмирлар қисман муомала лаёқатига эга бўлсаларда, битимларни ота-оналари, фарзандликка олганлар ёки ҳомийлари розилиги билан тузадилар. Аммо уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ва ўзлари учун зарарли бўлмаган маиший битимларни мустақил

равишда тузишлари мумкин. Ўсмир томонидан тузилган битим (агар бу битим унинг ота-оналари ёки фарзандликка олган ёхуд ҳомийлари розилигидан ташқари тузилган бўлса) ота-оналарининг ёки фарзандликка олганларнинг ёхуд ҳомийларининг даъвосига биноан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Демак, бундай битимлар, умуман, ҳақиқий саналсада, улар тўғрисида низо қўзғатилиши ва битим тузувчиларнинг қонуний вакиллари томонидан қўзғатилган даъволарга биноан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Бундай ҳолда, мазкур битим бўйича тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг ҳаммасини иккинчи тарафга қайтаришга, олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур. Муомалага лаёқатли тараф, бундан ташқари, агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган бўлса, ёки билиши лозим бўлган бўлса, унинг битим туфайли келган харажатларини мулкнинг йўқолиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тўлашга мажбур.

Спиртли ичимликларни ёки гиёҳванд воситаларини суиистеъмол қилиш оқибатида муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан ҳомийсининг розилигисиз тузилган битимни суд ҳақиқий эмас деб топиши мумкин (ФК, 120-модда).

Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунишга ёки уларни бошқаришга қобилиятли бўлмаган фуқаро томонидан тузилган битим деб муомалага лаёқатли бўлса-да, битим тузиш пайтидан қандайдир таъсирлар остида (масалан, гипноз, психотроп дори) ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган ҳолатда бўлган шахс томонидан тузилган битимга айтилади. Бундай битим суд томонидан ҳам ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган икки ҳолдан биринчисида даъвони муомалага лаёқати чекланган фуқаро томонидан унинг ҳомийси қўзғатса, иккинчи ҳолда, яъни битим муомалага лаёқатли шахс томонидан тузилган ҳолда унинг ўзи томонидан қўзғатилиши мумкин. Агар бундай битимлар ҳақиқий эмас деб топилса, тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олинган барча нарсаларини иккинчи тарафга қайтаришга, агар олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини тўлашга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, битим тузиш пайтида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунмаган ёки уларни идора эта олмаган тарафга иккинчи тараф, агар ўзи билан битим тузган фуқаронинг шундай ҳолатда бўлганлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, унинг битим юзасидан қилган харажатларини, мулкнинг йўқолиши ёки зарарланиши сабабли кўрган зиёнларни тўлаши лозим.

Жиддий аҳамиятга эга бўлган янглишиш таъсири остида тузилган битим янглишиш таъсирида ҳаракат қилган тарафнинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Жиддий янглишиш таъсирида бўлиб битим тузишда, бундай битим тузувчи шахс битимда нарса, хусусан, бу нарсанинг сифати тўғрисида, битим тузувчи контрагентнинг (қарши тарафнинг) шахси ҳақида нотўғри тасаввурда бўлади.

Агар жиддий аҳамиятга эга бўлган янглишиш таъсирида тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, тарафлардан бири иккинчи тарафга битим юзасидан олган барча нарсаларини қайтаришга, олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаганида эса унинг қийматини тўлашга мажбур. Бундан ташқари, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас, деб топилган тараф, янглишиш иккинчи тарафнинг айби билан юз берганлигини исботлай олса, иккинчи тарафдан ўзига етказилган ҳақиқий зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли. Агар бу ҳол исботланмаса, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас деб топилган тараф иккинчи тарафнинг талаби билан, башарти, ҳатто янглишиши тарафга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра юз берган бўлса ҳам, етказилган ҳақиқий зарарни унга тўлаши шарт (ФК, 122-модда).

Алдаш, зўрлаш, қўрқитиш таъсири остида ёки бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда ёхуд фуқаро учун оғир ҳолатларнинг юз бериши оқибатида тузилган битим жабрланувчининг даъвоси бўйича ҳақиқий саналмаслиги мумкин.

Алдаш таъсири остида битим тузилишида битим тузувчи иккинчи томонни атайин ёмон ният билан янглиштиради. Бу ҳолда алданувчи томон битимнинг нарсаси ёки унинг шартлари тўғрисида нотўғри тасаввур қилади. Уй-жойларни эгаликка бериш ҳақидаги қарор ва унга асосан эгалик ҳуқуқи тўғрисида берилган ордер битимлар фуқаролик қонунчилигида белгиланган асосларда суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Қўрқитиш таъсири остида битим тузилишида жабрланган шахс ўзига ёки яқин кишиларига бирор мулкый ёки шахсий зарар етказилишидан қўрқиб, битим тузишга мажбур бўлади.

Зўрлик дейилганда бошқа шахснинг эрки шу шахсни битим тузишга мажбур қилиш мақсадида унинг ўзига ёки яқин кишиларига жисмоний азоб етказишдан иборат бўлган ғайриқонуний қилмиш тушунилади.

Бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви туфайли битим тузилса, вакилнинг ёки у билан битим тузувчининг манфаатлари назарда тутилиб, унда вакил қилинувчининг зарарига қаратилган ҳаракат қилинади. Масалан, муайян нарса сотиб олиш учун вакил қилинган шахс сотувчи билан ёмон ниятда ўзига маълум мукофот берилиши шarti билан нарсани юқори баҳода сотиб олиш тўғрисида келишса, юқоридаги ҳол юз беради.

Оғир ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли тузилган битимда тарафлардан бири қаттиқ муҳтожлик таъсирида ҳаракат қилади ва ўзи зарари очикдан-очик кўриниб турган битимни тузади.

Алдаш, зўрлик, қўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келиши таъсирида тузилган битим, шунингдек оғир ҳолатлар юз бериши туфайли тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, бу ҳолат иккинчи тараф битим юзасидан олган нарсани жабрланувчига қайтариши, олинган нарсани натура бараварида қайтариши мумкин бўлмаганида эса, унинг қийматини тўлаши лозим. Битим юзасидан жабрланувчининг иккинчи тарафдан асоссиз олинган мулки давлат даромадига ўтказилади. Бундан ташқари, иккинчи тараф битимнинг ҳақиқий эмас деб топилиши туфайли вужудга келган харажатларнинг, йўқолган мол-мулк ва етказилган зарарни жабрланувчига тўлаши шарт (ФК, 123-модда).

ФКнинг 125-моддасига асосан, юридик шахс томонидан унинг таъсис ҳужжатларида (таъсис шартномаси, низом, устави) аниқ чегаралаб қўйилган мақсадларга зид ҳолда тузилган ёки тегишли фаолият билан шуғулланишга лицензияси бўлмаган юридик шахс томонидан тузилган битим унинг муассиси (иштирокчиси) ёки ваколатли давлат органининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

9-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Битим тушунчаси ва унинг бошқа юридик фактлардан фарқловчи хусусиятларини очиб беринг?
2. Битимнинг муҳим шартлари нималардан иборат?
3. Қандай битим турларини биласиз?
4. Шартли битим деганда нимани тушунасиз?
5. Битим шаклларига тушунча беринг?
6. Оддий ёзма шаклдаги битимларга қўйиладиган талаблар нималардан иборат?
7. Қачон битим нотариал тасдиқланади?
8. Биржа битимлари ва уларнинг турлари ҳақида нималарни биласиз?
9. Битимлар ҳақиқий саналиши учун қандай шартларга жавоб бериши лозим?
10. Қандай битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битим ҳисобланади ва уларнинг турлари ҳақида тушунча беринг?
11. Низоли битим қандай ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиради?

ВАКИЛЛИК ВА ИШОНЧНОМА

Бобнинг мақсади: Шундай пайтлар бўладики, шахслар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита ўзлари амалга ошириши имкониятига эга бўлмай қоладилар. Бундай ҳолларда уларга фуқаролик ҳуқуқидаги вакиллик институти ҳақидаги тушунчалари ёрдам беради. Вакилларнинг хизматига фуқаролар ҳам, юридик шахслар ҳам муҳтож бўладилар. Шу сабабли ишончнома, қонун, суд қарори ёки давлат органининг ҳужжати асосан вужудга келувчи вакиллик институтининг вазифаси ваколат берувчи нисбатан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита вужудга келтириши, ўзгартириши ва бекор қилишдан иборатдир. Ўқувчи ушбу бобни ўқиши орқали вакиллик, унинг турлари, ишончнома, уни тузиши ва расмийлаштириши, ишончноманинг амал қилиши муддатлари ҳақидаги билимларини бойтадилар.

10.1. Вакиллик тушунчаси

Вакиллик деб, бир шахснинг иккинчи шахс номидан юридик ҳаракатларни амалга оширишига айтилади. Ишончномага, қонунга, суд қарорига ёки вакил қилинган давлат органининг ҳужжатига асосланган ваколат билан бир шахс (вакил) томонидан бошқа шахс (ваколат берувчи) номидан тузилган битим ваколат берувчига нисбатан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади (ФК, 129-модда).

Вакилликнинг моҳияти шундаки, бунга асосланиб тузилган битимлар фақат ваколат берувчи учунгина муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни туғдиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Вакилнинг шахсан ўзи эса битимлар юзасидан ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлар олмайди. Кишининг шахси билан боғлиқ бўлган, шунингдек қонунларда назарда тутилган битимларни вакил орқали тузишга йўл қўйилмайди. Масалан, никоҳ шартномаси тузиш, алиментларни ундириш ёки тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар.

Вакиллик орқали ҳуқуқ лаёқатини амалга ошириш, яъни ҳуқуқлар олиш ва мажбуриятларни бажариш мумкин бўлмаганлиги сабабли вакилларнинг хизматига фуқаролар ҳам, юридик шахслар ҳам муҳтож бўладилар. Чунончи, фуқаро ўзига қаршли уй-жойни

вакил орқали бошқариши ёки сотиши, ташкилотлар эса вакиллар орқали бир-бирлари билан ҳар хил шартномалар тузишлари мумкин.

Муомалага лаёқатли фуқароларгина вакил бўлишлари, вакиллик қилишлари мумкин. Истисно сифатида айрим ҳолларда ўн олти ёшга тўлиб, паспорт олган фуқаро ҳам вакил бўлиши мумкин. Фуқароларнинг фақат бир-бирлари учунгина эмас, баъзи ҳолларда ташкилотлар учун ҳам вакил бўлишларига қонун йўл қўяди. Масалан, савдо ва таъминот бўлимларининг агентлари, маҳсулот тайёрловчи вакил ва бошқа ходимлар ташкилотларнинг вакиллари сифатида иш бажарадилар.

Юридик шахс фақат ўз уставидан назарда тутилган ҳолларда ёки ўз фаолиятининг характерига мувофиқ бўлгандагина, фуқароларнинг вакил ёки бошқа юридик шахс вакили сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларини, шунингдек фуқароларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини қўриқлаш мақсадида қонун кимларнинг вакил сифатида ҳаракат қила олмаслигини белгилайди. Жумладан, ташкилотнинг бош бухгалтерига ўзи ишлаб турган ташкилот учун банкдан ва молия органларидан нақд пул, шунингдек бошқа товар, моддий бойликлар олишга йўл қўйилмайди. Савдо корхоналари ва бошқа ташкилотлар ўзларидан олинган ваколатномалар юзасидан ҳисобот бермаган мансабдор шахсларни товар ва бошқа ашёларни олиш учун вакил қила оламайди.

Судда вояга етмаган шахслар, васийлик ва ҳомийлик остидаги шахслар фуқароларнинг вакиллари сифатида қатнаша олмайдилар. Судьялар, терговчилар, прокурорлар қонунӣ вакил сифатида (отоналар, фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар) шунингдек тегишли суд ёки прокуратуранинг вакили сифатида қатнашиш ҳолларидан ташқари, судда вакил бўла олмайдилар (ФПК, 51-модда).

Ваколат берувчи ҳар қандай шахс муомалага лаёқатли ва муомалага лаёқатсиз фуқаролар ҳам, шунингдек юридик шахслар ҳам бўлиши мумкин.

10.2. Ваколат ва унинг турлари

Вакил ўзида бўлган ваколатга биноан, ўзини вакил қилувчига нисбатан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Бинобарин, ваколат деб вакилнинг бошқа шахс номидан муайян юридик ҳаракатлар қилишга ва шу

билан у учун ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиришга қаратилган ҳуқуқ тушунилади. Вакилнинг ваколатлари қонунга, суд қарорига, вакил қилинган давлат органларининг ҳужжатиға ёки ишончномаға асосланган бўлиши мумкин.

Вакил ўз ваколатини ваколат берувчининг манфаатларини кўзлабгина амалга оширишга мажбур. Бинобарин, вакил ўзига ваколат берган шахс номидан, шахсан ўзига нисбатан ҳам, у айна бир вақтда вакили бўлган бошқа шахсга нисбатан ҳам битимлар тузиши мумкин эмас – тижорат вакиллиги бўлган ҳоллар бундан мустасно. (ФК, 129-модда, 3-банд).

Агар ошкора шахс номидан ҳаракат қилиш учун ҳеч қандай ваколат бўлмаса ёки ваколатли бўлса ҳам унинг доирасидан четга чиқилган бўлса, бу ҳолда тузилган битимлар бўйича кимнинг номидан ҳаракат қилган бўлса, мазкур шахс учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келмайди.

ФКнинг 132-моддасида кўрсатилганидек, бошқа шахс номидан тузилган ёки ваколатлардан ташқари чиқиб тузилган битим ваколат берган шахс кейинчалик маъқулланган тақдирдагина, унинг учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Битим тузишга ваколат берган шахс битимнинг ижроға қабул қилинганлигидан гувоҳлик берувчи ҳаракатлар қилган ҳолда ҳам, бундай битим маъқулланган ҳисобланади.

Вакил қилувчи томонидан битимнинг келгусида маъқулланиши у тузилган вақтдан эътиборан ҳақиқий, деб ҳисоблашга ҳуқуқ беради.

Битимлар тузишда вакил ўз эрки билан ҳаракат қилади. Бу ҳолда у ўзига берилган ваколатнинг ҳажмига, амалдаги ҳуқуқий нормаларнинг қоидаларига, вакил қилувчининг берган кўрсатмаларига асосланиб иш тутеди. Битим тузилишида вакилнинг эрки ҳам ваколат доирасида ифодаланганлиги сабабли вакилнинг жиддий равишда янглишиши, алданиши, қўрқитилиши ёки зўрлик таъсирида тузилган битим суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

Вакил воситачидан фарқ қилади. Агар вакил битим тузишда бошқа шахс номидан ҳаракат қилса, комиссиянер бошқа бир шахс комитент топшириғи бўйича ва унинг ҳисобига ҳаракат қилса ҳам, битимни ўз номидан тузади.

Вакил вакил қилувчи томонидан юридик ҳаракатлар қилиш, вакил қилувчи учун муайян фуқаролик ҳуқуқларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ниятида бўлганлигини битим

тузувчи шахсларга очиқ-равшан билдириши лозим. Вакилнинг бундай ниятда бўлганлиги, вакил ҳаракат қилиб турган вазиятнинг ўзидан ҳам кўриниб туриши мумкин. Масалан, чакана савдо билан шуғулланувчи корхонада ишловчи сотувчи, кассир ва бошқаларнинг ҳаракатлари, уларнинг муайян бир ташкилот вакиллари эканлигини билдиради.

Вакил билан ваколат берувчи ўртасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлардан вакилнинг юридик ҳаракатлари туфайли, жумладан, у томонидан тузилган битим туфайли, ваколат берувчи билан учинчи шахслар ўртасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатни ажратиш керак. Вакил билан ваколат берувчи ўртасидаги муносабат (ички муносабат) шартномага, масалан, топшириқ ёки меҳнат шартномасига асосланган ёхуд бошқа турдаги юридик фактларга, чунончи: туғилганлик, васийлик, фарзандликка олиш фактларига асосланган ваколат берувчи билан учинчи шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабат (ташқи муносабат) вакилнинг учинчи шахс билан тузган битими асосида вужудга келади.

Ваколат қандай асосларда вужудга келишига қараб, вакиллик икки турга: қонун бўйича вакиллик ва шартнома бўйича, яъни ихтиёрий вакилликка бўлинади.

Вакиллик ва унинг ваколоти норматив акт билан белгиланган ҳолда бундай вакиллик муомалага лаёқатсиз шахслар: ёш болалар, руҳий касаллар, ақли заифларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари кўриқланишини таъминлашга қаратилади. Суд органларида вакиллик қилиш тўғрисидаги қоидалар тегишли қонунлар билан белгиланади.

Ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва васийлар ФКнинг 131-моддасида белгиланганидек, қонуний вакиллар ҳисобланадилар.

Шартномали, яъни ихтиёрий вакилликда вакил ва унинг ваколоти вакил қилувчининг эрки билан белгиланади. Бундай вакилликда вакил ва унинг ваколоти вакил қилувчи томонидан кўрсатилади.

Шартнома бўйича вакилликда меҳнат шартномасига биноан ташкилот номидан берилган ваколатномага асосан ҳаракат қилувчи хизматчи, масалан, ташкилотларнинг юрист маслаҳатчилари, таъминот вакиллари ва бошқалар вакил бўлиб ҳисобланадилар.

Топшириқ шартномасига биноан берилган ваколатномага асосан ҳаракат қилувчи шахслар ҳам шартнома бўйича вакил бўла олади.

Корхона раҳбари корхона номидан бошқа субъектлар билан муносабатларга киришганда, махсус ёзма ваколатномасиз иш юритишга ҳақли.

10.3. Ишончнома

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 134-моддасида таърифланишича, ишончнома деб бир шахс (ишонч билдирувчи) томонидан иккинчи шахсга (ишончли вакилга) учинчи шахслар олдида вакиллик қилиш учун бериладиган ёзма ваколатга айтилади. Ишончли вакил ўзига ишончнома билан берилган ваколатлар доирасида иш олиб боради. Ишончноманинг берилиши вакил учун ваколат белгилашга қаратилган бир томонлама битим сифатида кўрилади. Ишончнома топшириқ шартномаси, меҳнат шартномаси, экспедиция шартномаси ва бошқа шартномалар асосида бериледи.

Юридик шахс номидан, шунингдек юридик шахсга ҳам ишончнома фақат юридик шахсинг уставида (низомида) кўрсатилган фаолият мақсадларига зид бўлмаган битимларни тузиш учунгина берилиши мумкин (ФК, 134-модда, 2-банд).

Ишончнома бир шахс, шунингдек бир неча шахслар номидан бир ёки бир неча шахслар номига ҳам берилиши мумкин. Чунончи, уй-жой қуриш кооперативининг вакили кооператив аъзоларининг барчаси томонидан ёки умумий мажлисининг ваколатига биноан, бир неча шахс томонидан имзоланган ишончнома олиши мумкин.

Ишончнома вакилнинг учинчи шахслар билан ҳуқуқий муносабатларда бўлиши учун тайинланади. Ишончноманинг мазмунидан унинг қандай ваколатларга эга эканлиги, қандай юридик ҳаракатлар қилишга ҳақли бўлиши кўриниб туради. Бинобарин, вакил ишончномада кўрсатилган ваколат доирасида ҳаракат қилиб, учинчи шахслар билан шартнома тузган бўлса, вакил қилувчи бу шартномани бажаришдан бош торта олмайди.

Амалдаги қонунчилик ишончноманинг бир неча турларини назарда тутеди.

Ишончнома умумий, махсус ва бир марталик турларга бўлинади.

Умумий ишончномада ҳар хил битимлар ва бошқа юридик ҳаракатлар қилиш, масалан, юридик ва жисмоний шахсларнинг филиалларини идора этиш ёки фуқарога қарашли мулкни бошқариш учун берилган ваколат кўрсатилади.

Махсус ишончнома фақат бир доирада чекланмаган битимларни тузиш ёки юридик ҳаракатларни содир этиш имконини беради. Масалан, транспорт экспедицияси шартномаси бўйича мижоз берган ишончномада экспедиторга фақат шартномавий муносабат доирасида экспорт ёки импорт учун талаб қилинадиган ҳужжатларни олиш, божхона расмиятчиликлари ёки ўзга расмиятчиликларни бажариш, юкнинг миқдорини ва ҳолатини текшириш, уни ортиш ва тушириш, мижоз зиммасига юклатиладиган божлар, йиғимлар ва бошқа харажатларни тўлаш, юкни сақлаш, уни белгиланган манзилда олиш каби юкни етказиб бериш учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга ошириш билан боғлиқ битимлар тузиши учун ваколат берилиши мумкин.

Бир марталик ишончнома фақат бир битим ёки юридик ҳаракат содир этиш учун берилади ва унинг бажарилиши орқали ишончнома ўз кучини йўқотади. Масалан, бир ойлик маошни олиш бўйича берилган ишончнома унинг олиниши орқали бекор бўлади.

Ишончномада унинг қачон берилганлиги кўрсатилиши лозим, акс ҳолда, у ҳақиқий саналмайди. Ишончнома кўпи билан уч йил муддатга берилиши мумкин. Агар ишончномада муддат кўрсатилган бўлмаса, у берилган кундан бошлаб бир йил мобайнида ўз кучини сақлайди. Берилган куни кўрсатилмаган ишончнома ҳақиқий эмас (ФК, 139-модда).

Ташкилотлар томонидан товарлар ва бошқа моддий бойликлар олиш учун бериладиган ишончномаларда уларнинг амалда бўлиш муддати, албатта, кўрсатилиши керак.

Нотариал шаклни талаб қилувчи битимларни тузиш ёхуд юридик шахсларга нисбатан ҳаракатларни амалга ошириш учун берилган ишончнома идора томонидан тасдиқланган бўлиши керак. ФКнинг 136-137-138-моддаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснодир.

Ишончномаларнинг нотариал идоралардан ташқари бошқа ташкилотлар томонидан тасдиқланиши ФКнинг 136-137-моддалари билан белгиланади. Чунончи, хат-хабарлар, шу жумладан пул ва посылкалар олиш учун бериладиган ваколатнома, иш ҳақи ҳамда меҳнат муносабатлари билан боғлиқ бўлган бошқа тўловларни, муаллиф ва ихтирочиларга бериладиган ҳақларни, пенсиялар, ёрдам пуллари ва стипендияларни, шунингдек халқ банкларидан тегишли суммаларни олиш учун бериладиган ишончнома фуқаролар яшаб турган жойдаги ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан, ишлаб

турган ёки ўқиб турган ташкилот томонидан, турар жойдаги уйга хизмат кўрсатувчи уй-жойдан фойдаланиш ташкилоти томонидан, даволаниб турган жойида эса даволаниш муассасасининг маъмурияти томонидан, ҳарбий хизматчи ишончнома берганида тегишли ҳарбий қисм кўмондонлиги томонидан тасдиқланиши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқда сақланаётган шахсларга бериладиган ишончнома тегишли муассасалар бошлиқлари томонидан тасдиқланади.

Юридик шахс номидан бериладиган ишончнома раҳбар томонидан имзоланиб, унга ушбу юридик шахснинг муҳри босилади.

Давлат мулкига асосланган юридик шахс номидан пул ва бошқа мулкӣ бойликларни олиш ёки топшириши учун бериладиган ишончнома ушбу юридик шахснинг бош бухгалтери томонидан ҳам имзоланиши керак. Банкда операцияларни амалга оширишга ишончнома бериш тартиби ва унинг шакли қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади (ФК, 138-модда).

Вакиллик шахсий ишончга боғлиқ бўлганлиги туфайли ваколат олган шахс қандай ҳаракатларни қилишга вакил қилинган бўлса, уларни шахсан ўзи бажариши лозим. Вакил олган ваколоти юзасидан бу ҳаракатларни бажаришни фақат ишончномада кўрсатилган ҳолларда ёки ваколат берувчининг манфаатларини кўриқлаш учун маълум бир шароитлар туфайли бировга топширишга мажбур бўлсагина, бошқа шахсга топширишга ҳақли. Ваколатнинг вакил томонидан бошқа шахсга ўтказилиши мумкинлиги назарда тутилган ишончнома нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим.

Ишончнома ФКнинг 141-моддасида кўрсатилганидек, қуйидаги ҳолларда бекор бўлади: муддат тугаши, ишончнома берувчи томонидан бекор қилиниши, ваколат олган шахснинг вакилликдан бош тортиши, номидан ишончнома берилган юридик шахснинг бекор бўлиши, номига ишончнома берган юридик шахснинг бекор бўлиши, ишончнома берувчи фуқаронинг ўлими, муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган, деб топилиши ёки бедарак йўқолган, деб топилиши, ишончнома олган шахснинг ўлиши, унинг муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган ёки бедарак йўқолган деб топилиши билан бекор қилинади.

Ишончнома берувчи хоҳлаган пайтда уни бекор қила олади, ишончнома олувчи ҳам ундан бош торта олади.

Номидан ишончнома берилган юридик шахснинг тугаши туфайли ишончнома бекор қилинган ҳолда, бундай вазифа ваколат

берувчининг ҳуқуқини олувчи шахсларга ҳам юклатилади. Ваколат берувчининг вафот этиши туфайли ишончнома бекор қилинган ҳолда эса, бу вазифа унинг ворисларига юклатилади.

Ишончнома берган шахс унинг бекор қилинганлиги тўғрисида ишончнома берган шахсни, шунингдек ишончнома йўналтирилган учинчи шахсларни ҳам хабардор қилиши керак. Номидан ишончнома берилган юридик шахс бекор бўлган, ишончнома берган фуқаро вафот этган, муомалага лаёқатсиз, деб топилган ҳолатларда ишончнома бекор бўлгани ҳақида хабардор қилиш ишончнома берган шахс ҳуқуқи қабул қилиб олувчилар зиммасига юкланади.

Ишончнома бекор қилинганидан сўнг ваколат олган шахс томонидан қилинган ҳаракатлар тўғрисида ФКнинг 142-144-моддаларида мулкнинг йўқолиши ёки зарарланиши сабабли кўрилган зиёнларни жабрланувчига тўлайди. Ишончоманинг бекор қилинганлиги билгунига ёки билиши лозим бўлгунига қадар ишончнома берган шахс томонидан учинчи шахсларга нисбатан қилинган ҳаракатлар ишончнома берувчи учун ёки унинг ҳуқуқларини олувчилар учун ўз кучини сақлаб қолади.

Ишончнома олган шахс томонидан унинг ишончнома бекор қилинган ёки тугатилганини билганидан ёки билиши лозим бўлган вақтдан сўнг қилинган ҳаракатлар ваколатнома берувчи учун ҳуқуқ ва мажбурият туғдирмайди. Ишончнома бекор қилинганидан сўнг ваколат олган шахс ёки унинг ворислари (ҳуқуқ ва мажбурият олувчилар) ишончномани дарҳол қайтаришлари лозим.

Ишончноманинг бекор қилиниши билан бу ишончнома юзасидан бошқа шахсларга топширилган ваколат (ўтказилган ваколат) ҳам ўз кучини йўқотади.

10-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Вакиллик деб нимага айтилади?
2. Вакил билан ваколат берувчи ўртасида ҳуқуқий муносабатлар қандай ҳужжат асосида вужудга келадиган?
3. Вакилнинг вазифалари нималардан иборат?
4. Ишончнома деганда нимани тушунасиз?
5. Ишончноманинг қандай турлари мавжуд?
6. Ишончнома билан боғлиқ қандай муддатлар мавжуд?
7. Қандай ишончномалар нотариал тасдиқланган ишончномаларга тенглаштирилади?

8. Ишончнома қандай ҳолларда бекор бўлади?

Ўн биринчи боб

МУДДАТЛАР

Бобнинг мақсади: Иқтисодий ҳаётда вужудга келган янги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишида фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари каби “муддатлар ва даъво муддати” институти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айнан муддатлар орқали фуқаролик ҳуқуқида “аниқлик”, “вақт”, “мажбуриятларни лозим даражада бажариш”, “субъектларнинг ўз ҳуқуқиларига эътиборли бўлишлари”, “хатти-ҳаракатларни бажаришда кечикмаслик” ҳолатлари эътиборга эга бўлади ва ҳар бир содир бўлаётган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат учун зарурий шартлардан бири саналади. Шу билан бирга, муддатлар субъект ва объектнинг ўзаро боғлиқлигида муҳим ўринга эга бўлиб, шахснинг объектга нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари амал қилишининг энг “кўп” ва “кам” вақтини белгилаб беради. Шу сабабли талаба ушбу бобни ўзлаштириши орқали фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келиши, ўзгариши, бекор бўлиши ҳамда ҳимоя қилиниши билан боғлиқ муддатлар ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўладилар.

Мазкур бобда муддат тушунчаси, турлари ҳамда муддатлар ўтишининг бошланиши ва тамом бўлиши билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган.

11.1. Муддат тушунчаси

Фуқаролик ҳуқуқида аниқ белгиланган вақтга – муддат деб айтилади. Муддатнинг ўтиши маълум юридик факт ҳисобланади, чунки унинг ўтказиб юборилиши натижасида, қонунда назарда тутилган ҳолларда, муайян ҳуқуқий оқибатлар вужудга келади, бирор-бир ҳуқуқ ва мажбурият олинади, ўзгартирилади ёки йўқотилади. Айнан муддатлар орқали фуқаролик ҳуқуқида “аниқлик”, “вақт”, “мажбуриятларни лозим даражада бажариш”, “субъектларнинг ўз ҳуқуқиларига эътиборли бўлишлари”, “хатти-ҳаракатларни бажаришда кечикмаслик” ҳолатлари эътиборда бўлади ва ҳар бир содир бўлаётган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат учун зарурий шартлардан бири саналади. Шу билан бирга, муддатлар субъект ва объектнинг ўзаро боғлиқлигида муҳим ўринга эга бўлиб,

шахснинг объектга нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари амал қилишининг энг “кўп” ва “кам” вақтини белгилаб беради.

Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб институтлари мавжуд. Масалан, мулк ҳуқуқи, битимлар, мажбурият, ворислик институтлари. Лекин фуқаролик ҳуқуқида муддатлар институти фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари учун ҳам, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши учун ҳам, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва муҳофаза қилиш ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари учун ҳам зарурий омил ҳисобланади.

Муддат тушунчаси фуқаролик қонунчилигида назарда тутилмаган.

Н.Имомов муддатлар тушунчаси хусусида тўхталар экан, уни аниқ белгиланган, ўтишининг бошланиши ва тамом бўлиши муайян ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтирадиган, фуқаролик ҳуқуқларини вужудга келтирадиган, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва муҳофаза қилишга қаратилган пайтлар ва вақт даврларига айтилишини таъкидлаб ўтади⁹⁹. Масалан, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддаси мазмунига кўра, товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юборганлик учун товар етказиб берувчи сотиб олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдориди пеня тўлайди. Шуниси муҳимки, пеняни тўлаш шартнома мажбуриятларини бузган тарафни товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбориш оқибатида етказилган зарарни қоплашдан озод этмайди. Бу зарарни тўла ҳажмда қоплаш тамойилидан келиб чиқади.

Вақт мажбурият ҳуқуқига оид муносабатларда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, ўзаро шартнома тузган шахслар маълум вақт ичида бирор-бир ҳаракат қилишлари: шартнома нарсаси бўлган ашёни топширишлари, муайян ишни бажаришлари; пул тўлашлари, иккинчи тараф томонидан қилинган ижрони қабул қилишлари лозим бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда муддатларнинг тўғри ҳисобланиши ва ўз вақтида татбиқ этилиши – бу муносабатларда қатнашувчиларнинг ҳуқуқларини кўриқлашда, қонунчиликни таъминлашда, ташкилотлар ўртасидаги муносабатларда эса хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашда, корхоналарнинг нормал ишлашида, топ-

⁹⁹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -7 б.

ширикларни ўз вақтида бажаришда, муҳими, шартнома интизомига амал қилишда катта роль ўйнайди.

11.2. Муддат турлари

Фуқаролик ҳуқуқи назариясида муддатлар турли хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда таснифланади. Унда муддатнинг ким томонидан белгиланиши, ҳуқуқий оқибатнинг туғдириши, аниқлилик даражаси, ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиши ва бошқа омиллар муддатларни таснифлашда асос сифатида олинади.

Муддатлар ким томонидан белгиланишига қараб, қуйидаги турларга бўлинади: а) қонуний муддатлар; б) шартномавий муддатлар; в) судлар томонидан белгиланадиган муддатлар.

Қонуний муддатлар – ҳуқуқ нормаларида белгиланган муддатлардир. Бу муддатлар ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ўзаро келишувлари билан умумий қоида бўйича ўзгартирилиши мумкин эмас. Бундай муддатларга мисол қилиб фуқароларнинг тўла ёки қисман муомала лаёқатига эга бўлиш муддатлари (ФКнинг 22-27-моддалари), ишончнома муддати (ФКнинг 139-моддаси) умумий даъво муддати (ФКнинг 150-моддаси) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланадиган деярли барча муддатлар, агар қонуннинг ўзида тўғридан-тўғри тарафларга бошқача ҳолатлар белгиланган бўлмаса императив (қатъий) характерга эга бўлади.

Шартномавий муддатлар – ФКнинг 357-моддасида кўрсатилган битимлар билан белгиланадиган шартномали муддатларнинг бир тури ҳисобланади. Айрим шартномаларда муддат унинг муҳим шarti сифатида баҳоланади. Бу муддатлар шартнома тузувчи шахсларнинг ўзаро келишувлари бўйича белгиланиши, ўзгартирилиши, қисқартирилиши ёки узайтирилиши мумкин. Шартномавий муддатлар тарафларнинг эрклари таъсирига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам у диспозитив характердаги муддатлар қаторига киради, яъни шартнома муддатларини ўзгартиришда тарафларнинг ўзаро келишуви асос сифатида хизмат қилади. Лекин бу барча шартномавий муддатларга хос, деган хулосани келтириб чиқармайди. Агар қонунда мазкур шартнома юзасидан қатъий муддатлар белгиланган бўлса, тарафлар уни ўзгартира олмайдилар.

Масалан, ФКнинг 559-моддасига мувофиқ, прокат шартномаси бир йил муддатга тузилади. Кўриниб турибдики, тарафлар бу ҳолатда прокат шартномаси муддатини бир йилдан ортиқ қилиб белгилай олмайдилар. Лекин прокат шартномасини бир йилдан кам муддатга, масалан 6 ойга ёки 7 ойга тузишлари мумкин.

Шартномавий муддатлар умумий ва оралик муддатларга бўлинади. Умумий муддат шартнома тузилгандан то шартномавий муносабатлар бекор бўлганга қадар амалда бўлади. Оралик муддат эса шартнома амал қилиб турган вақтда унда белгиланган муайян товарларни топшириш, ишларни бажариш ёки хизматларни кўрсатиш вақтини белгилаб беради. Масалан, товарни бўлиб-бўлиб топшириш шартномада назарда тутилган бўлса, бўлиб-бўлиб топшириш муддати оралик муддат сифатида баҳоланади.

Улар масалан, иморатлар қуришда, таъмирлашда, уй-жойлар ижарага берилишида тузиладиган шартномаларда кенг қўлланилади.

Судлар томонидан белгиланадиган муддатлар - бирор-бир ҳуқуқ ёки мажбуриятларни олиш, ўзгартириш ёхуд бекор қилиш тўғрисида тайинланади. Бу муддатлар қарздорни муайян ҳаракатни қилиш вақтини белгилашга, тарафлар ўртасидаги низони бартараф этишга доир бўлиши мумкин. Масалан, суд ишни кўриб чиқиб, ҳал қилув қарорида қарздор бир ой муддат ичида ўз қарзини тўлаши лозимлигини белгилайди.

Судлар томонидан тайинланадиган муддатлар ўз навбатида фуқаролик ҳуқуқига оид (моддий ҳуқуқий) ва процессуал муддатларга бўлинади. Процессуал муддатлар фақатгина ишни кўриш билан боғлиқ ҳолатларга тааллуқли бўлса, моддий ҳуқуқий муддатлар юқорида таъкидланганидек, низолашаётган тарафларга муайян мажбуриятлар юклайди. Масалан, фуқаронинг шаъни ва қадр-қиммати, обрўсига путур етказилганида, суд оммавий ахборот воситаларида бу маълумотлар нотўғрилиги ҳақидаги хабарни бериш муддати (ФКнинг 100-моддаси) ни белгилаши мумкин.

Юқорида кўрсатилган барча турдаги муддатларга риоя қилиш, буюртма топшириқларини бажариш юзасидан тузиладиган маҳсулот етказиб бериш, капитал қурилишга оид пудрат, юк ташиш ва бошқа шартномаларнинг ўз вақтида бажарилишини, шартнома тузувчи ташкилот ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг қатъийлигини таъминлашда, қонун билан белгиланган шартнома интизомига риоя қилишни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий оқибатига кўра муддатлар ҳуқуқни вужудга келтирувчи, ҳуқуқни ўзгартирувчи ва ҳуқуқни бекор қилувчи муддатларга бўлинади.

Ҳуқуқни вужудга келтирувчи муддатларнинг ўтиши натижасида фуқаролик ҳуқуқлари вужудга келади. Бунда ҳуқуқнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши аҳамиятга эга эмас. Масалан, олди-сотди шартномасига мувофиқ, товарга нисбатан мулк ҳуқуқи сотувчига товар топширилиши муддати натижасида вужудга келади. (ФК, 389-модда).

Ҳуқуқни ўзгартирувчи муддатлар ўтишининг бошланиши ёки ўтиб кетиши фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини ўзгаришига олиб келади. Ҳуқуқни ўзгартирувчи муддатлар ўз табиатига кўра шартномавий муносабатларда кенг қўлланилади ва одатда бундай муддатларнинг ўтиши натижасида шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари у ёки бу даражада ўзгаради. Масалан, пудрат шартномасига мувофиқ буюртмачининг бажарилган ишни қабул қилишдан бош тортиши ишни топшириш кечикиб кетишига сабаб бўлса, тайёрланган (қайта ишланган) ашёнинг тасодифан нобуд бўлиш хавфи ашё топширилиши лозим бўлган пайтдан буюртмачига ўтган, деб ҳисобланади (ФК, 646-модда). Бунда ашёнинг тасодифан нобуд бўлиш хавфи аввал пудратчида бўлган бўлса, белгиланган муддатнинг ўтиши натижасида бу хавф буюртмачига ўтади.

Ҳуқуқни бекор қилувчи муддатларнинг рўй бериши фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг бекор бўлишига олиб келади. Масалан, умумий мулкдаги улушни сотишда, агар қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқидан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан кўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида, бошқа мол-мулкка нисбатан эса ўн кун давомида амалга оширмасалар, улар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини йўқотадилар ва мулкдор ўз мулкни истаган шахсга сотиш ҳуқуқига эга бўлади (ФК, 224-модда).

Бундай муддатларнинг ўтиши оқибатида фуқаролик ҳуқуқларининг бекор бўлиши қонунчиликда тўғридан-тўғри белгилаб қўйилиши мумкин. Ҳуқуқни бекор қилувчи муддатлар муайян муносабат иштирокчиларининг фақатгина шу муносабатларига доир ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини бекор қилади.

Муддатлар ўзларининг аниқланиш тавсифига кўра императив ва диспозитив, мутлақ аниқ, қисман аниқ ва ноаниқ, умумий ва махсус ҳамда бошқа муддатларга ажратилади.

Императив муддатлар қонунда аниқ белгиланиб, тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилмайди. Бундай муддатлар императив бўлиб, қонунда белгиланган барча муддатлар учун бу ҳол мажбурий аҳамиятга эга эмас. Фақатгина қонун ҳужжатларида қатъий белгиланган ва ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ўзгартириш имконияти берилмаган муддатларгина императив муддат ҳисобланади ҳамда ҳуқуқий муносабат иштирокчилари бу муддатларга оғишмай амал қилишлари лозим. Масалан, уч йиллик умумий даъво муддатини тарафлар икки йилга камайтиришлари ёки тўрт йилга узайтиришлари мумкин эмас.

Диспозитив муддатлар қонунда белгиланган бўлса-да, тарафлар келишувга мувофиқ мавжуд вазият тақозосидан келиб чиқиб, қисқартириш ёки узайтириш ҳуқуқига эга бўладилар. Масалан, мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки шартнома моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши лозим (ФКнинг 242-моддаси), бироқ тарафлар ўзаро келишув асосида ижрони дарҳол ёки бир оз муддат ўтгач амалга оширилишини белгилашлари мумкин.

Мутлақ аниқ муддатлар аниқ пайтни ёки юридик оқибат билан боғлиқ вақт оралиғини ифодалайди. Уларга календар санаси ёки аниқ вақт даври билан белгиланадиган муддатлар мисол бўлиши мумкин. Масалан, ишнинг натижалари 1-майгача топширилиши лозимлиги кўрсатилган бўлса, бундай муддатлар мутлақ аниқ муддат ҳисобланади.

Қисман аниқ муддатлар аниқ давр ёки вақт оралиғи билан боғлиқ бўлсада, улар ўзларининг белгиланиши ҳолатидан келиб чиқиб мутлақ аниқ муддатларга қараганда камроқ аниқликка эга бўладилар. Қисман аниқ муддатлар жумласига рўй бериши муқаррар бўлган ҳодиса билан белгиланадиган муддатлар ҳам киради. Масалан, дарё музлари эриши юкни етказиб бериш билан боғлиқ муддатлар.

Ноаниқ муддатлар қонун ёки шартномада бирор-бир вақт белгиланмаган бўлса-да, лекин шу муносабатда вақт чегараси мавжудлиги билан ифодаланади. Ҳуқуқий муносабатдаги вақт чегараси гарчи тарафларнинг ҳуқуқий муносабатга киришаётган пайтларида белгиланмасада, кейинчалик тарафлардан бири томонидан белгиланиши талаб қилиниши мумкин. Масалан, ашё муддат кўрсатилмасдан

текин фойдаланишга топширилганда шартноманинг амал қилиш муддати аниқ белгиланмайди.

Умумий муддатлар барча субъектив фуқаролик ҳуқуқларига ва деярли бир хилдаги ҳолатларга таалукли бўлади. Масалан, ишончноманинг амал қилиш муддати уч йил қилиб белгиланган (ФК, 139-модда).

Махсус муддатлар умумий қоидалардан алоҳида белгиланади ва фақатгина қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда амал қилади. Нотариус томонидан тасдиқланиб Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ҳаракатларни амалга оширишга мўлжалланган, амал қилиш муддати кўрсатилмаган ишончнома уни берган шахслар томонидан бекор қилингунча ўз кучини сақлаши махсус муддатларга мисол бўла олади.

Фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш муддатларининг қуйидаги турлари мавжуд: фуқаролик ҳуқуқларини амалда бўлиш вақтини белгилайдиган муддатлар, чекловчи (преклюзив) муддатлар, эътироз (притензия) муддатлари, кафолат муддати, яроқлилик муддати, товарнинг хизмат қилиш муддати, товардан фойдаланиш, товарни сақлаш муддати ва бошқа муддатлар.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалда бўлиш вақтини белгилайдиган муддатлар шахсга тегишли бўлган ҳуқуқнинг қанча вақтгача мавжуд бўлиш пайтини белгилайди. Бу муддатнинг ўтиши шахснинг ҳуқуқини бекор бўлиши билан белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқида айрим ҳуқуқлар, гарчи муддатсиз амал қилса-да (масалан мулк ҳуқуқи муддатсиздир), лекин аксарият фуқаролик ҳуқуқлари муайян вақт оралиғида шахсга тегишли бўлади. Масалан, ишончнома асосида берилган ҳуқуқнинг амал қилиш муддати узоғи билан уч йилдир (ФКнинг 139-моддаси).

Айрим адабиётларда субъектив фуқаролик ҳуқуқлари ҳаракатланиш даврининг муайян вақт билан чегаралаб қўйилиши шахснинг ўз ҳуқуқларига ва жамиятнинг бошқа аъзолари ҳақ-ҳуқуқларига безътибор қарамаслигини таъминлайди¹⁰⁰.

Чекловчи муддатлар ҳам ҳуқуқнинг амалга қилиш вақтини белгиловчи муддатлар каби ҳуқуқ субъектига қатъий белгиланган вақт мобайнида ўз ҳуқуқларини амалга ошириш имконини беради ва субъектив ҳуқуқ ҳаракатини муддатидан олдин тугашини ифодалаши мумкин. Бу муддат ҳуқуқларнинг амалга оширилмаслиги ёки лозим даражада амалга оширилмаслиги натижасида белгиланган пайтдан

¹⁰⁰ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

олдинроқ субъектив ҳуқуқнинг бекор бўлишини билдиради. Масалан, банк ҳисобварағи шартномасига мувофиқ, мижознинг ҳисобрақамида сақланаётган пул маблағлари суммаси банк қоидаларида ёки шартномада кўзда тутилган энг кам миқдордан оз бўлса, агар бундай сумма банк бу ҳақда огоҳлантирган кундан бошлаб, бир ой ичида тикланмаса, банкнинг талабига кўра, банк ҳисобварағи шартномаси муддатидан олдин бекор бўлади (ФКнинг 788-моддаси).

Даъво муддатлари бузилган ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши учун қонун билан белгиланган муддатлардир. Масалан, қарз олган фуқаро олган қарзини қайтармаса, унга нисбатан уч йил мобайнида даъво қилиниши мумкин. Агар бу муддат давомида узрсиз даъво қилинмаса, даъво нарчасига бўлган ҳуқуқ йўқотилиши мумкин. Бу муддат хусусида кейинги параграфларда батафсил тўхталиб ўтилади.

Эътироз билдириш муддатлари шартномалар бўйича олинган мажбуриятлар қарздор томонидан бутунлай бажарилмаганда ёки лозим даражада бажарилмаганда ташкилотларнинг бир-бирларига талабларини билдириш учун белгиланган муддатлардир. Ташкилотлар ўртасидаги кўпчилик ҳуқуқий муносабатларда низоларни ҳал қилиш учун эътироз билдириш тартиби белгиланган. Масалан, темир йўл корхонасига ташиш учун топширилган юк йўқотилса, унга нисбатан олти ойлик муддат давомида эътироз билдирилиши мумкин. Эътироз билдириш муддатининг ўтказиб юборилиши, қонунда назарда тутилган ҳолларда, талабларнинг хўжалик суди томонидан қондирилмаслигига асос бўлади.

Эътироз муддатлари тарафлар ўртасида низо бўлмаган, улар ўртасидаги муносабатда юзага келган келишмовчилик очиқ-ойдин кўриниб турганда ва бузилган ҳуқуқни тиклаш масаласида ўзаро келишув орқали амалга оширишилиши мумкин бўлган ҳолларда қўлланилади.

Кафолат муддатлари. Бу муддатлар давомида сотиб олинган ёки буюртма қилинган ашёда ёхуд бажарилган ишда камчиликлар топилган тақдирда, олувчи ёки буюртмачи мазкур нуқсонларнинг текинга йўқотилишини ёки ашёнинг алмаштирилишини ёхуд қайтариб олиниб, бунинг учун тўланган пулнинг қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Кафолат муддатининг ўтказиб юборилиши олувчи ёки буюртмачини юқорида кўрсатилган ҳуқуқлардан маҳрум қилади. Масалан, 6 ойлик кафолат муддати белгиланган соатни олган фуқаро мазкур муддат давомида унга бўлган

камчиликлар тўғрисида арз қилмаса, кейинчалик уни алмаштириш ёки пулини олиш ҳуқуқини йўқотади.

Кафолат муддати истеъмолчиларни товарни, ишни, хизматни кўздан кечириш, ундан фойдаланиш, сақлаш жараёнида аниқланиши мумкин бўлмаган, яширин камчиликлар натижасида вужудга келадиган зарарлар хавфидан муҳофаза қилади.

Яроқлилиқ муддати товарнинг белгиланган вақт оралиғи мобайнида истеъмол учун хавфсиз бўлишлигини ифодалайди. Бу муддат худди кафолат муддати сингари истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим ўрин эгаллайди, лекин у фақат товарлар учун белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунининг 1-моддасига асосан, яроқлилиқ (сақлаш) муддати - муайян давр бўлиб, бу даврда товар фойдаланишга яроқли бўлади ва у тамом бўлгач, товар одамлар ҳаёти ҳамда соғлиғи учун хавф туғдириши мумкин.

Вақт ўтиши билан истеъмол хусусияти ёмонлашиб борадиган товарларга яроқлилиқ муддати қўлланилади. Кўпинча озиқ-овқат маҳсулотлари вақт ўтган сари ўзининг сифати ва истеъмол хусусиятини пасайтириб боради.

ФКнинг 405-моддаси мазмунидан яроқлилиқ муддати қонун ҳужжатлари билан, қолаверса, давлат стандартлари билан белгиланади.

Бу муддат тарафларнинг келишуви ёки ишлаб чиқарувчининг имкониятларига боғлиқ бўлмай қонун ҳужжатларида ёки тегишли стандартларда мустаҳкамлаб қўйилади. Ана шу стандартларда қайси товарнинг яроқлилиқ муддати қанча вақтгача давом этиши ёзиб қўйилади ва ишлаб чиқарилган маҳсулот белгиланган талабларга мос келса (тегишли текширув ва экспертизадан сўнг) стандартдаги мавжуд яроқлилиқ муддати товарнинг идишига ёзиб қўйилади.

Хизмат муддати айрим турдаги товарларнинг техник ҳолати билан боғлиқдир. Бу муддат, одатда узоқ вақт фойдаланишга мўлжалланган товарга нисбатан татбиқ этилади. Яроқлилиқ муддатидан фарқли равишда хизмат муддати ишлаб чиқарувчининг ўзи ёки тарафлар келишуви билан белгиланади. Бунда товарнинг сифати, чидамлилиги, бардошлилиги ва ундан қанча вақтгача фойдаланиш мумкинлиги эътиборга олинади. Масалан, ҳар бир маиший техника воситаларидан фойдаланиш муддати мавжуд бўлиб, бу муддат ўтгандан сўнг ишлаб чиқарувчи уни фойдаланиш натижасида келиб чиққан салбий оқибатларга жавоб бермайди.

Сақлаш муддати бирор-бир товарни келишувга асосан сақловчи эгалигида туриш вақтига айтилади. Масалан, ФКнинг 895-моддасига мувофиқ, юк топширувчи ашёларни қайтариб олишдан бош тортган тақдирда, ломбард уларни уч ой мобайнида сақлаб туриши шарт. Ана шу уч ой муддат ичида юк топширувчи сақлаш ҳақини тўлаб ашёни қайтариб олиши, яъни фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш муддатлари билан бирга фуқаролик ҳуқуқида у билан узвий боғлиқ бўлган фуқаролик **мажбуриятни бажариш муддатлари** ҳам мавжуд ва фуқаролик ҳуқуқида муҳим аҳамиятга эга. Мажбуриятни бажариш муддатида мажбурият эгаси – қарздор кредитор фойдасига ҳаракатни амалга оширади ёки ҳаракатдан тийилиб туради. Бу муддатлар қонун ҳужжатлари, маъмурий ҳужжатлар, шартномалар ёки иш муомала одатлари билан белгиланади. Масалан, ФКнинг 242-моддасига кўра, агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларни бажариш муддатлари-умумий ва оралик муддатларга бўлинади. Бунда умумий муддат мажбуриятлар бажарилишининг бутун даврини қамраб олса, оралик муддатлар мажбуриятни бажаришнинг аниқ вақтини белгилайди.

Ҳар қандай муддат маълум бир вақт, сана ёки муайян вақт оралиғи билан ҳисобланади. Бу ҳисобланадиган вақт аниқ ёки муайян ҳодисага боғлиқ бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам муддатларни ҳисоблаш усуллари ҳар хил бўлиши мумкин. ФКнинг 145-147-моддаларида кўрсатилганидек, муддатлар:

биринчидан, календарь сана билан;
иккинчидан, йиллар, ойлар, ҳафталар, кунлар ёки соатлар билан;
учинчидан, барқарор содир бўлиши лозим бўлган ҳодисалар ҳавола қилиниши йўли билан белгиланиши мумкин.

Одатда, муддатлар аниқ календарь сана билан белгиланади. Турар жой ҳақи ўтган ой учун янги ойнинг 10-кунидан кечиктирмасдан тўланиши фикримиз исботидир.

Йиллар ва ойлар билан ҳисобланадиган вақт даврининг ўтишига, умумий даъво (ФК, 150-модда) ва қисқартирилган ёки

узайтирилган махсус даъво муддатларини (ФК, 151-модда) мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Кунлар билан вақт даврининг ҳисоблаш кўпинча транспорт корхоналари фаолиятига тааллуқлидир. Энергия қуввати корхоналарида асосан соат билан белгиланади.

ФКнинг 145-моддасида айтилганидек, муддат муқаррар юз бериши керак бўлган воқеани кўрсатиш билан ҳам белгиланиши мумкин.

11.3. Муддатлар ўтишининг бошланиши ва тамом бўлиши

Муддат ўтишининг бошланиш вақтини аниқлаш катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, муддат тамом бўлиш вақтини тўғри аниқлаб олиш имконини беради. Бу эса юридик факт, яъни маълум ҳуқуқ ва мажбуриятни вужудга келтирадиган ёки бекор қиладиган ҳолатлар билан боғлиқ.

Муддатнинг тамом бўлишини аниқлаш тўғрисида шуни айтиш керакки, йиллаб ҳисобланадиган муддат, шу муддатнинг охириги йили, тегишли ойи ва кунда тамом бўлади. Муддатнинг бошланишига тўғри келган кун эътиборга олинмаганлиги сабабли муддатнинг бошланиши ва тамом бўлиши кунлари тегишлича қўшилади.

Ойлаб ҳисобланадиган муддат, шу муддат охириги ойининг тегишли кунда, агар ойлаб ҳисобланадиган муддатнинг тамом бўлиши тегишли кун бўлмаган ойга тўғри келиб қолса, бу ҳолда муддат шу ойнинг охириги кунда тугайди. Баъзи муддатлар ярим йил ёки ярим ой қилиб ҳам белгиланиши мумкин. Бунда ҳисоблаш тартиби қуйидагича белгиланади: ярим йил қилиб белгиланган муддатга ойлаб ҳисобланадиган муддатларга доир қоидалар қўлланиб, ярим ой қилиб белгиланган муддат эса – кунлаб ҳисобланадиган муддат қаторида кўрилиб, ўн беш кунга баравар бўлади (ФК, 147-модда, 5-банд).

Ҳафталар билан ўлчанадиган муддат шу муддатнинг охириги ҳафтасидаги тегишли кунда тугайди (ФК, 147-модда, 7-банд). Агар муддатнинг охириги кун иш кун бўлмаган кунга тўғри келиб қолса, муддатнинг тамом бўлиши бундан кейинги иш кун ҳисобланади.

Муддатнинг тамом бўлишини белгилаш тўғрисида яна шуни айтиш керакки, агар ҳужжатларда охириги муддат масалан, “5 январгача” деб ёзилган бўлса, 5 январь кун ҳисобга ўтмайди, агар “5 январда” деб ёзилган бўлса, бу кун ҳисобга олинади.

Муддатнинг охирги кунида ҳаракат қилиш тартиби ФКнинг 148-моддасида кўрсатилган. Бу қонунда айтилишича, агар муддат бирор-бир ҳаракатни амалга ошириш учун тайинланган бўлса, бу ҳаракат муддатнинг охирги кунида соат йигирма тўртга қадар бажарилиши мумкин. Масалан, қарздор шартномада қарзини қайтарадиган кун 5 январь деб белгиланган бўлса, олинган қарз шу 5 январь соат йигирма тўртгача тўланса, қарздор мажбуриятини ўз вақтида бажарган бўлади. Агар мажбуриятни бажаришга қаратилган ҳаракат ташкилотда қилиниши лозим бўлса, муддат шу ташкилотларда белгиланадиган қоидалар бўйича тегишли операциялар (ишлар) тамом бўладиган охирги соатда тугайди.

Тегишли ташкилотларга юбориладиган барча ёзма ҳужжат (ариза, билдириш)лар муддатнинг охирги куни соат йигирма тўртга қадар алоқа бўлимига ёки телеграфга топширилган бўлса, муддат ўтмаган ҳисобланади. Бу қоида умумий характерга эга бўлиб, суд, хўжалик суди, прокуратура ва бошқа ташкилот ҳамда муассасаларга нисбатан ҳам қўлланилади. Масалан, фуқаро ўз даъво аризасини муддат тамом бўладиган кун соат йигирма тўртга қадар алоқа бўлимига топширган бўлса, даъво муддати ўтмаган ҳисобланади. Бу қоида яна ташкилотлар ўртасида тузиладиган етказиб бериш, юк ташиш сингари шартномалар юзасидан бўладиган даъво, талаб ва шикоятларга нисбатан ҳам қўлланилади.

11-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик ҳуқуқида муддат деб нимага айтилади.
2. Фуқаролик ҳуқуқида муддатларнинг қандай аҳамияти бор?
3. Муддатлар ким томонидан белгиланишига қараб қандай турларга бўлинади?
4. Ҳуқуқий оқибатига кўра муддатлар неча турлардан иборат?
5. Муддатларнинг аниқланиш тавсифига кўра қандай турлари фарқланади?
6. Муддатлар қандай ҳисобланади?

Ўн иккинчи боб

ДАЪВО МУДДАТИ

Бобнинг мақсади: Субъектив фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва мажбуриятларни бажариш муддатлари мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларнинг алоҳида турларини тартибга солувчи тегишли ҳуқуқ меъёрлари билан белгиланади. Худди шундай меъёрлар билан баъзан субъектив фуқаролик ҳуқуқлари бузилганда амалга ошириладиган ҳимоя чоралари қўлланилиши мумкин бўлган муддатлар ҳам аниқланади. Бундай муддатлар фуқаролик ҳуқуқида даъво муддатлари деб юритилади. Умумий қоидага кўра, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муддатларининг бир тури ҳисобланган даъво муддатининг асосий ва тўлиқ ҳолати унинг барча фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида қўлланилиши билан ифодаланади.

Мазкур бобда ўқувчи даъво муддати тушунчаси, хусусиятлари ва турлари, унинг ўта бошлаши, даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши, узилиши ва даъво муддатининг тикланиши, даъво муддати ўтишининг оқибатлари, даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўлади.

12.1. Даъво муддати тушунчаси ва хусусиятлари

Даъво муддати деб, шахс ўзининг бузилган ҳуқуқини даъво кўзғатиш йўли билан ҳимоя қилиши мумкин бўладиган муддатга айтилади.

Хар қандай фуқаролик даъвосининг икки томони бор:

Биринчидан, моддий-ҳуқуқий томони – бунда, аввало, даъвогарнинг жавобгарга нисбатан муайян низоли моддий-ҳуқуқий талаби бўлиши, масалан, бирор-бир ашёнинг топширилиши, пул тўланиши, хизмат кўрсатилиши, зарарнинг қопланиши хусусида талаб қилинади;

Иккинчидан, процессуал ҳуқуқий томони – бунда тарафлар ўртасида келиб чиққан низонинг мазмунан ҳал қилиниши ва бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг қўриқланиши тўғрисида судга илтимос билан мурожаат қилинади¹⁰¹.

¹⁰¹ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. –Тошкент: Адолат, 2001, -151 б.

ФКнинг 10-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ва шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки холислар суди томонидан ҳимоя қилинади. Бинобарин, ҳуқуқлари бузилган шахс (фуқаро ёки ташкилот)лар юқорида кўрсатилган суд, хўжалик суди ёки холислар судига даъво аризаси бериб, бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тўғрисида даъво қўзғатишлари мумкин.

Даъво муддати субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя этиши учун шахсга бериладиган сўнгги имконият. Бу вақт оралиғида шахс ўз ҳуқуқларининг амалга оширилишини талаб қилмаса, уларни йўқотади¹⁰².

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш талаби даъво муддатининг ўтганлигидан қатъи назар, судда кўриб чиқиш учун қабул қилинади (ФК, 153-модда).

Агар даъво аризаси қонун билан белгиланган муддат давомида берилган бўлса, суд, хўжалик суди ёки холислар суди томони даъво ишини кўриб, ишнинг мазмуни бўйича даъвони қондириш ёки қондирмаслик тўғрисида қарор чиқаради. Агар даъво аризаси қонун билан белгиланган муддатни ўтказиб берилган бўлса, суд, хўжалик суди, ёки холислар суди муддатнинг ўтказилиш сабабини муҳокама қилади, агар даъво муддати узрсиз сабаблар билан ўтказилганлиги аниқланса, ўтказилган муддат тикланиши ва ишнинг мазмуни бўйича қарор чиқарилиши мумкин.

Мулкий муносабатларни тартибга солишда даъво муддатлари қонун билан белгиланиши муҳим аҳамиятга эга. Даъво муддатининг белгиланиши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлашга, қарзнинг ундирилиши, мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисидаги талаблар ўз вақтида бажарилишини таъминлашга, ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар қилинишини тезлатишга, шартнома ва молия интизомига риоя этилишини таъминлашга, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Даъво муддатларининг белгиланиши фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлаш учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Муълумки, даъвони белгиланган муддатда тўғри ҳал қилиш учун фуқаролик иши юзасидан далиллар тўплаш ва уларни чуқур текшириш лозим. Аммо низоли ҳуқуқий муносабат вужудга келган пайтдан бошлаб, узоқ муддат ўтган бўлса, далилларни тўплаш анча

¹⁰² Имомов Н. Даъво муддати институти // Ҳаёт ва қонун. 2004. №1 –Б. 23-24.

қийинлашади. Чунки ишнинг судда кўрилиши вақтида баъзи гувоҳларнинг бўлмаслиги (кўчиб кетган, вафот этган бўлиши), баъзилари эса бўлган воқеаларни, фактларни унутган бўлишлари ёки бу фактларни бузиб тасвирлашлари, иш тўғри ҳал қилиниши учун зарур ҳаражатлар йўқотилган бўлиши мумкин ва ҳоказо. Агар даъво муддати қонун билан белгиланмаган бўлса, битим тузган ёки бировнинг бирор-бир ҳуқуқини бузган шахс доимо узоқ вақт давомида, ўзига нисбатан бошқа шахс томонидан даъво қилиниши хавфи остида бўлар эди.

Хулоса қилиб айтсак, даъво муддатларининг белгиланиши ташкилот ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қўриқлашга, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлашга катта ёрдам беради.

12.2. Даъво муддатининг турлари

Ҳуқуқи бузилган шахсларнинг даъволари юзасидан уларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш қонун билан белгиланган даъво муддатлари ҳуқуқий муносабатнинг иштирокчиларига ва мазмунига қараб, умумий ва махсус (қисқартирилган ёки узайтирилган) муддатларга бўлинади.

Умумий даъво муддати – ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг барчаси учун уч йил қилиб белгиланган (ФК, 150-модда).

Ягона умумий даъво муддатини жорий қилиш учун асос сифатида мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги (ФК нинг 1-моддаси, 1-қисми) ва уларнинг ҳар бири ўз ҳуқуқларини ўз хоҳишлари билан амалга ошириши, ҳимоя қилиши тамойилларининг белгиланиши ҳисобга олинади¹⁰³.

Умумий даъво муддати деганда, қонун ҳужжатларида олдиндан белгилаб қўйилган ва алоҳида тартибни назарда тутувчи муддатлар қўлланилмайдиган тегишли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга нисбатан татбиқ этиладиган вақт даври тушунилади. Одатда, умумий даъво муддати қўлланиладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўртасидаги турли ҳолатларда намоён бўлади. Умумий даъво муддатлари юридик шахслар билан фуқаролар

¹⁰³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. -304 б.

ўртасида ҳам, фуқаро билан давлат ўртасида ҳам юридик шахс билан давлат ўртасида ҳам ёки бу субъектларнинг ўзаро муносабатларида татбиқ этилади¹⁰⁴.

Уч йиллик умумий даъво муддати бузилган ҳуқуқларни тиклашда шахсга шошилмасдан, етарли асос ва далилларни тўплаш имконини беради. Зеро, муддатнинг кам белгиланиши айрим субъектив ёки объектив омиллар (касаллик, чет элга хизмат сафарига чиқиш, ҳуқуқни тиклаш учун етарли далилларни тўплай олмаслик) туфайли, ҳуқуқни тикланмасдан қолиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Умумий даъво муддатининг уч йилдан кўп қилиб бел гиланиши эса айрим ҳуқуқни тиклашдаги асос ва далилларнинг эскириши, йўқолиши, гувоҳларнинг эсидан чиқиб кетиши, воқеа тўғрисидаги тасаввурларнинг ҳақиқатдан узоқлашишига олиб келиши туфайли ҳуқуқни реал тиклаш имкониятини пасайтириб юбориш эҳтимоли бор. Шу билан бирга уч йиллик умумий даъво муддати ҳуқуқий муносабат ишитрокчиларининг ўз ҳуқуқларига бефарқ бўлмасликларини ҳам таъминлайди.

Умумий даъво муддатлари императив характерга эга. Бу муддатни тарафлар ўзаро келишиб ўзгартиришлари мумкин эмас. Агар тарафлар ўртасида умумий даъво муддатини қисқартириш ёки узайтириш тўғрисида ёхуд умуман бу даъво муддатини қўлламаслик тўғрисидаги келишувлар бўлса, бу келишув ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди.

Даъво муддатининг иккинчи тури махсус даъво муддатларидир. Бу муддат умумий даъво муддатидан фарқли равишда уч йил эмас, балки бу муддатдан кўп ёки кам белгиланиши мумкин. Махсус даъво муддатлари қонун ҳужжатларида тўғридан-тўғри кўрсатилган талабларга нисбатан қўлланилади.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Почта алоқаси тўғрисида”ги қонунининг 18-моддаси мазмунига асосан, почта алоқаси хизматларини кўрсатиш бўйича мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда фойдаланувчи оператор ёки провайдерга даъво тақдим этиши, шу жумладан, етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақли бўлиб, почта жўнатмасини етказмаганлик (топширмаганлик), ўз вақтида етказмаганлик ёки йўқотганлик (шикастлаганлик) ёхуд ўтказилган пул маблағларини тўламаганлик тўғрисидаги даъволар почта жўнатмаси ёки пул

¹⁰⁴ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

маблағларининг почта ўтказмаси топширилган кундан эътиборан ўн икки ой давомида тақдим этилади¹⁰⁵.

Махсус даъво муддати икки турга: қисқартирилган ёки узайтирилган махсус даъво муддатларига бўлинади.

Умумий қоидага мувофиқ, қисқартирилган махсус даъво муддатлари шахснинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юзасидан талабни тезроқ амалга ошириши лозимлигини англатиши билан бирга, муайян низоли ишни тўғри ҳал этиш юзасидан даъвони тезроқ билдиришга ҳам хизмат қилади. Масалан, олти ой давом этадиган қисқартирилган даъволарга:

- 1) неустойка (жарима, пеня) ундириш тўғрисидаги даъволар;
- 2) сотилган ашёнинг камчиликлари тўғрисидаги даъволар;
- 3) сифати лозим даражада бўлмаган маҳсулотларни етказишдан келиб чиқадиган даъволарга мисол бўла олади.

ФКда умумий даъво муддатига қараганда узайтирилган даъво муддатлари тўғридан-тўғри кўрсатилмаган. Баъзи давлатлар фуқаролик қонунчилигида масалан, Россия Федерацияси Гражданлик кодексининг 181-моддаси битим ҳақиқий эмас деб топилганда, унинг оқибатлари юзасидан ўн йил муддатгача даъво қилиш мумкинлигини назарда тутади.

Даъво муддатлари императив, яъни қатъий белгиланганлиги сабабли, бу муддатлар ва уларни ҳисоблаш тартиби тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас (ФК, 152-модда).

12.3. Даъво муддатининг ўта бошлаши

Даъво муддатини тўғри ҳисоблаш учун унинг қай вақтда тугагани белгилаш зарур. Даъво муддатининг тугаши даъво қилиш ҳуқуқи вужудга келган кундан бошланади (ФК, 154-модда). Бундай ҳуқуқ, яъни даъво муддати шахс ўзининг ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан ўта бошлайди.

Даъволарнинг турларига қараб, даъво муддати ўтишининг бошланиш пайти бир хил бўлмайди, жумладан, бажариш муддати кўрсатилган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши учун шу кўрсатилган бажариш муддатининг охиригидан кейинги кундан бошланади. Масалан, фуқаро бошқа бировга 1995 йил 20 декабрда тўлаш шарти билан қарз берган бўлса, даъво муддатининг ўтиши шу йил 21 октябр соат 00-у 01 дақиқадан бошланади.

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон, 210-модда

Бажариш муддати кўрсатилмаган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши мажбуриятларнинг вужудга келган пайтидан бошланади. Бировга зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши жабрланган шахснинг ўзига зарар етказилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан эътиборан бошланади.

Баъзи даъволар бўйича даъво муддати ўтишининг бошланиши тўғрисида махсус қоидалар белгиланган. Чунончи, юк ташиш шартномаси юзасидан юк ташувчига нисбатан даъво қилиш учун белгиланган икки ойлик муддатнинг ўтиши эътироз билдирувчи томонидан жавоб олинган ёки жавоб бериш учун белгиланган муддатнинг ўтган кунидан бошланади; сифати лозим даражада бўлмаган маҳсулотлар етказиб беришдан келиб чиқадиган даъволар учун белгиланган даъво муддатининг ўтиши етказиб берилган маҳсулотдаги камчиликлар сотиб олувчи томонидан тегишли тартибда белгиланган кундан бошланади.

12.4. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши, узилиши ва даъво муддатининг тикланиши

Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши. Қоида бўйича даъво муддатининг ўтиши узлуксиз давом этади. Аммо баъзи ҳолларда даъво муддати давом этиб турганда, даъво қилиш учун объектив – ҳалақит берадиган бирорта ҳолат содир бўлиши мумкин. Бу ҳолатда шахс ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайди ёки бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмайди. Бундай ҳолатлар мавжуд бўлганда бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш юзасидан белгиланадиган даъво муддатининг ўтиши тўхтатилади. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилишига асосий сабаб ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир ҳаракатларни амалга ошириш имкониятига реал эга бўлишини таъминлашдир. Ҳуқуқни ҳимоя қилишга монелик қиладиган ҳолатларнинг бартараф этилиши билан даъво муддатининг ўтиши давом этишини ҳисобга олган ҳолда, даъво муддати ўтишининг тўхтатиб турилиши деганда ҳуқуқни ҳимоя қилишга тўсқинлик қилувчи ҳолатлар бартараф бўлмагунга қадар қонун назарда тутилган даъво муддатининг ўтиши ҳисобга олинмаслиги тушинилади.

Бундай даъво муддатининг ўтишини тўхтатадиган ҳолатлар қонунда (ФКнинг 156-моддаси) белгиланган бўлиб, қуйидагилардан иборат:

1) даъво қилиш учун муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган фавқулодда ҳодиса (енгиб бўлмас куч) тўсқинлик қилса, масалан, тошқин, зилзила сингари ҳодисалар юз берса;

Фавқулодда ҳодисалар даъво қилишга фактик тўсқинлик қилади ва хоҳиш-иродадан ташқарида содир бўлади. Фавқулодда ҳодиса – енгиб бўлмас куч деганда, тегишли ҳудуддаги нормал ижтимоий муносабатларни издан чиқарадиган, транспорт, алоқа воситалари ва давлат органларининг нормал фаолиятини ишдан чиқарадиган ва шу сабабли ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқлари ҳимоясини амалга оширишга тўсқинлик қиладиган воқъеликлардир. Масалан, муайян ҳудудда сув тошқини бўлиши натижасида нормал ижтимоий турмушнинг ишдан чиқиши, транспорт воситаларининг ҳаркатланиши, давлат органлари фаолиятининг тўхталиши, мазкур ҳудудда фавқулодда ҳолат эълон қилиниши фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларни амалга ошириш имкониятини чегараланишига қолаверса, ўзининг бузилган ҳуқуқларини суд йўли билан ҳимоя қилишга имкон бўлмайди¹⁰⁶. Ҳақиқатдан ҳам фавқулодда ҳодиса табиат ҳодисалари, ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги турли хилдаги воқеа-ҳодисалар (турли хилдаги оммавий тартибсизликлар, фуқаролар уруши, иш ташлашлар) билан боғлиқдир. Фақатгина ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бу вазият давлат томонидан фавқулодда ҳолат- деб эълон қилиниши лозим. Акс ҳолат бундай вазиятлар гарчи ҳуқуқи бузилган шахс ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга мурожаат этишига тўсқинлик қилса ҳам даъво муддати ўтишининг тўхталишига олиб келмаслиги мумкин

2) мажбуриятларни бажаришни кечиктириш (мораторий) тўғрисида ҳукумат қарори бўлса;

Мораторий ҳуқуқни тиклашга юридик тўсқинлик қилувчи ҳолатдир ҳисобланиб, ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишни объектив ҳуқуқий ҳужжат орқали муайян муддатга чеклаш сифатида баҳоланади. Масалан, мораторий орқали муайян мажбуриятни бажариш, шартнома бўйича товар топшириш, иш бажариш ёки ўзга ҳаракатни амалга оширишни тўхтатиб турилиши мумкин, ёхуд бутунлай шу ҳаракатларни ва мажбуриятни бекор қилади.

3) агар даъвогар ёки жавобгар ҳарбий ҳолатга ўтказилган Қу-ролли кучлар, чегара қўшинлари ва ички қўшинлар таркибида бўлса;

¹⁰⁶ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

4) агар муомалага лаёқатсиз шахснинг қонуний вакиллари бўлмаса;

5) тегишли муносабатларни тартибга солувчи қонун ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши тўхтатилган бўлса.

Даъво муддатининг ўтиши юқорида кўрсатилган ҳолатлар даъво муддатининг охириги олти ойида, бу муддат олти ойдан кам бўлса, даъво муддатида вужудга келган ёки давом этиб турган бўлса, муддатнинг ўтиши тўхтатилади.

Муддатнинг тўхтатиб турилишига асос бўлган ҳолат барҳам топган кундан бошлаб, даъво муддатининг ўтиши давом этади, бунда муддатнинг қолган қисми олти ойгача, даъво муддати олти ойдан кам бўлса, даъво муддатига қадар узайтирилади (ФК, 156-модда).

Бунда юқоридаги ҳолатлар даъво муддати тамом бўлишига олти ойдан кўп вақт қолганда вужудга келган бўлса, кредиторда ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг етарли имконияти мавжуд деб ҳисобланади ва даъво муддатининг ўтиши тўхтатилмайди. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши ҳолатлари олти ойдан олдин вужудга келган ва тўхтатилган бўлса, кредиторнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш имконияти ҳали йўқотилмаган, - деган ҳулосага келиш учун асос бўлади¹⁰⁷.

Агар даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши асослари олти ойдан олдин вужудга келган ва ана шу пайтгача кредитор ўз ҳуқуқлари ҳимоясини амалга оширмаган бўлса, ҳамда юқоридаги ҳолатлар даъво муддати тамом бўлганидан сўнг ҳам давом этаётган бўлса кредиторнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун қонун билан белгиланган муддатни ўтказиб юборган ҳисобланади. Масалан, фуқаро ўз ҳуқуқи ҳимояси учун қонун билан белгиланган даъво муддати тамом бўлишига етти ой қолганда муддатли ҳарбий хизматга чақирилди. Маълумки, муддатли ҳарбий хизматнинг муддати ўн икки ой қилиб белгиланган («Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддаси) ва бу ҳолатда фуқаронинг даъво билан судга мурожаат этиш ҳуқуқи тамом бўлган ҳисобланади.

Даъво муддатининг ўтиши юқорида кўрсатилган умумий асослардан ташқари яна махсус асослар бўлган тақдирда ҳам, тўхтатиб турилиши мумкин. Бундай махсус асослар қонунларда назарда тутилади.

Даъво муддати ўтишининг узилиши. Даъво муддати ўтишининг узилиши даъво муддати ўтишининг тўхтатилишидан

¹⁰⁷ Гражданское право. Т.1./Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.: Проспект.2003.-369 с.

фарқ қилади. Агар даъво муддатининг ўтиши тўхтаганда, муддат янгидан ҳисобланмаса, даъво муддатининг ўтиши узилган ҳолда, даъво муддати узилгунга қадар вақт янги муддатга қўшилмайди ва даъво муддатининг ўтиши узилганидан сўнг янгидан ҳисобланади.

Даъво муддатининг ўтиши икки ҳолда: биринчидан, белгиланган тартибда даъво қўзғатилиши билан, иккинчидан, мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни қилиши билан узилади (ФК, 157-модда).

Даъво муддатининг тикланиши. Агар суд, хўжалик суди ёки холислар суди даъво муддатининг ўтказиб юборилиши сабабини узрли деб топса, бузилган ҳуқуқ ҳимоя қилиниши лозим бўлади. Бу ҳолда ўтказилган даъво муддати тикланади ва тарафлар ўртасидаги низо мазмунан кўриб ҳал қилинади.

Даъво муддатининг ўтказилиши сабабларини қандай ҳолларда узрли деб топиш тўғрисида қонун муайян ҳолатларни назарда тутмаган, бинобарин, даъво муддатини ўтказиб юбориш сабабларини текшириш ва узрли ёки узрсиз деб топиш ҳуқуқи судга, хўжалик суди ёки холислар судига берилади. Суд, хўжалик суди ёки холислар суди ҳар сафар конкрет ишнинг ҳолатларини эътиборга олиб, ўтказилган даъво муддатини узрли ёки узрсиз деб топиши мумкин.

Баъзи ҳолларда фуқаролар ва ташкилотлар ўзларига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан қонунда белгиланган муддат давомида даъволарни қўзғата олмасликлари мумкин. Масалан, фуқаро касаллиги, кекса ёхуд вояга етмаганлиги, узоқ муддат давомида хизмат сафариди бўлганлиги сабабли ёки жавобгарнинг қаерда бўлиши номаълум бўлган ва бошқа баъзи ҳолларда ўтказилган даъво муддатлари суд томонидан узрли деб топилиши мумкин. Ташкилотлар томонидан ўтказилган даъво муддатлари ҳам баъзи ҳолларда суд ёки хўжалик суди томонидан узрли деб топилиши мумкин. Чунончи, ташкилотлар ўз мансабдор шахсларининг айбли ҳаракатлари, назорат органларининг нотўғри берган буйруқлари, суд ёки хўжалик судининг хато ҳаракатлари туфайли даъво муддати ўтказиб юборилган ва бошқа баъзи ҳолларда даъво муддатининг ўтказилиши узрли сабаб деб топилиши ва иш мазмунан ҳал қилиниши мумкин.

Даъво муддатининг тўхтатилиши, узилиши ва тикланиши тўғрисидаги қоидалар, агар қонун билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, махсус даъво муддатларига ҳам жорий қилинади (ФК, 151-модда, 2-банд).

12.5. Даъво муддати ўтишининг оқибатлари

Даъво кўзгатилгунга қадар даъво муддатининг ўтиши даъвони рад қилиш учун асос бўлади. Бинобарин, даъвогар (ҳақдор) ўз ҳуқуқини мажбурий равишда амалга ошириш имкониятини йўқотади.

Юқорида кўрсатилган даъво муддати ўтишининг асосий оқибатини белгилайдиган қоидадан ташқари қонунда шу юридик факт билан боғлиқ бўлган бошқа қоидалар ҳам белгиланади. Жумладан, асосий талаб бўйича даъво муддати ўтиши билан қўшимча талаблар, чунончи: неустойка, гаров, кафолат ва бошқалар бўйича даъво муддати ҳам ўтган ҳисобланади (ФК, 162-модда).

Баъзи ҳолларда қарздор ўз мажбурияти даъво муддати ўтгандан сўнг ҳам бажариши ҳоллари юз бериши мумкин. Бундай ҳолларда аввал мажбур шахс ўз томонидан бажарилганлиги, тўланган сумманинг қайтарилиши тўғрисидаги талабни қўя олмайди. ФКда қарздор даъво муддати ўтганидан кейин мажбуриятини бажарган ҳолда, гарчи ижро этиш пайтида даъво муддатининг ўтиб кетганлигини билан ёки билиши лозим бўлганлигидан қатъи назар бажарган нарсасини қайтаришни талаб қилишга ҳақли эмасдир, деб кўрсатилади (ФК, 161-модда).

12.6. Даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар

Бузилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун кўпчилик ҳолларда даъво муддати белгиланса, даъво муддати қуйидагиларга нисбатан татбиқ қилинмайди:

-шахсий-номулкий ҳуқуқларни ва бошқа номоддий бойликларни ҳимоя қилиш ҳақидаги талабларга, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

Маълумки шахсий-номулкий ҳуқуқлар (шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шахсий дахлсизлиги, ишчанлик обрўси, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сирини, номга бўлган ҳуқуқи, тасвирга бўлган ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқалар) шахс туғилганидан то вафотига ундан ажралмас ҳуқуқ саналади ва улар ҳар доим шахснинг ҳаёти ва соғлиғи учун муҳим аҳамият касб этади. Фуқарога тегишли бўлган бошқа номоддий неъматлар тортиб олинмайди ва ўзга усул билан бошқа шахсга берилмайди. Агар фуқаро вафот этган бўлса ҳам унинг шахсий ҳуқуқларини ҳеч ким бузишга ҳақли эмас. Шу сабабли унга тегишли

бўлган шахсий-номулкий ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматлар қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда манфаатдор шахслар, шу жумладан ҳуқуқ эгасининг ворислари томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя этилиши мумкин.

Фуқаро ўз шахсий-номулкий ҳуқуқларини бузилишига йўл қўювчи маълумотлар юзасидан суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик қонунчилиги фуқаронинг шаъни, ишчанлик обрўси ва кадр-қимматининг шахс ҳаётидаги ўрнини назарда тутиб, уларни ҳимоя этишга нисбатан даъво муддатларни жорий этилмаслигини назарда тутди.

Шахсий-номулкий ҳуқуқнинг даъво муддати жорий этилмайдиган талаблар жумласига киритилишининг яна бир асосий сабаби шундаки, бу ҳуқуқлар доимий равишда унинг «шахсияти» билан боғлиқдир. Бундай боғлиқлик мазкур ҳуқуқларни ҳамиша ҳуқуқий муҳофаза этилишини талаб этади ва улар қачон бузилганидан қатъи назар суд даъво аризасини кўриб чиқиши лозим.

-омонатчиларнинг ўз омонатларини бериш тўғрисида банкка қўядиган талабларига;

Банк ва банк фаолияти ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланишида етакчи ўринни эгалловчи мезонлардан биридир. Шу билан бирга банк қўйилган омонатларнинг қайтарилиши давлат томонидан кафолатланган. Мазкур талабларга нисбатан даъво муддати жорий этилмаслигининг асосий сабаби, банк муассасасининг бутун фаолияти давомида кредитор (омонатчи)нинг маблағларидан фойдаланиши ҳисобланади. Омонатларнинг қайтарилиш кафолати даъво муддати жорий қилинмаслиги билан ҳам изоҳланади. Давлат омонатлар қайтарилишини кафолатлар экан, уларга нисбатан омонатчининг қонуний талабларини бирор муддат билан чекламасликка ҳаракат қилади.

-фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талабларига.

Фуқаронинг ҳаётига ёки соғлиғи бебаҳо неъмат бўлиб, бирор моддий қиймат билан ўлчаб бўлмайди. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилганда, у бирданига намоён бўлмаслиги, йиллар ўтиб ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Бундай ҳолларда умумий даъво муддати билан ҳуқуқни тиклашни ўлчаб қўйиш мантиқсизлик бўлади. Фуқаро ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда

жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча харажатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шу билан бирга фуқарога етказилган маънавий зарарни қоплашга нисбатан талабларга ҳам даъво муддати жорий этилмайди. Зеро, инсоннинг рухий изитроблари, сиқилишларига нисбатан жавобгарликка тортиш вақтини қонун муайян муддат билан чегаралаб қўймайди.

Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарлар унидиришга нисбатан даъво муддати ўтганидан кейин қўзғатилган талаблар даъво қўзғатилишидан олдинги кўпи билан уч йил бўйича қондирилади. Масалан, фуқаронинг ҳаётига 2003 йил зарар етказилган бўлса-ю, даъво 2009 йил қўзғатилган бўлса, суд фақатгина 2006 йилдан 2009 йилгача бўлган муддат учун зарарни қоплаш тўғрисида қарор чиқаради.

-жиноят туфайли етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талабларга;

Бу каби зарарлар шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, кадр-қиммати ва мол-мулкига етказилиши мумкин бўлиб, унинг давлат томонидан муҳофаза этилиши ва фуқарога тегишли ҳуқуқларнинг жиноят йўли билан бузилиши жамиятдаги адолат ва инсофлилик тамойилларига мос келмаслигидан келиб чиқади.

-мулкдорнинг ёки бошқа эгалик қилувчининг ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузилишларни, шу жумладан, эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган бузилишларни бартараф этиш ҳақидаги талабларга;

Мулкдорнинг ёки бошқа эгалик қилувчининг ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузилишларни, шу жумладан, эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган бузилишларни, бартараф этиш ҳақидаги талабларига нисбатан ҳам даъво муддати татбиқ этилмайди. Чунки, мулк ҳуқуқи муддатсиз шахсга тегишли экан, унинг мулкый ҳуқуқлари ҳам доимо шахснинг ўзига тегишли бўлиб, уни амалга оширишга нисбатан ҳар қандай чеклаш бартараф этилиши лозим (қонун ҳужжатларида назарда тутилган чеклашлар ва тўсиқлар бундан мустасно). ФКнинг 231-моддасига мувофиқ, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво).

-мамлакат мустақиллиги эълон қилинишидан олдин унинг чегараларидан ташқарига олиб чиқиб кетилган тарихий, маданий ва илмий-бадий қийматга эга бўлган мол-мулкни ҳамда қимматбаҳо объектларни қайтариб бериш ҳақидаги талабларга;

Мамлакатнинг турли тарихий, маданий ва илмий-бадий қийматга эга бўлган мол-мулкни ҳамда қимматбаҳо объектлар миллий бойлиги саналади. Улар ҳар қандай ҳолатда ҳам Ўзбекистон Республикасига тегишли бўлади. Шу сабабли бу каби бойликларни республикадан олиб чиқиш ва олиб кириш қоидалари махсус қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинган “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида”ги Қонуни¹⁰⁸, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 23 мартдаги 131-сон “Ўзбекистон Республикасида маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши масалаларини тартибга солиш тўғрисида”ги қарори¹⁰⁹ ва шу қарор билан тасдиқланган “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тартиби тўғрисида”ги ва “Ўзбекистон Республикасида маданий бойликларни реализация қилишда қатнашувчи юридик шахсларга рухсатномалар бериш тартиби тўғрисида”ги Низом ва бошқалар.

Қуйидагилар маданий бойликлар сифатида эътироф этилади:

-халқлар ҳаётидаги тарихий воқеалар, жамият ва давлат ривожланиши, фан ва техника тарихи билан боғлиқ бўлган, шунингдек, атоқли шахслар (давлат, сиёсий, жамоат арбоблари, мутафаккирлар, фан, адабиёт, санъат арбоблари) ҳаёти ва фаолиятига тааллуқли ашёлар, тарихий, бадий, илмий ва бошқа маданий қимматга эга бўлган қуролларнинг ҳар хил турлари;

-таркибида қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар бўлган бадий бойликлар;

-археологик қазилмалар ёки археологик кашфиётлар ва топилмалар натижасида олинган ашёлар ва уларнинг парчалари, тупроқ намуналари, археологик, геологик ва бошқа намуналар;

-ҳар қандай асосда ва ҳар қандай материаллардан бутунлай қўлда ишланган расмлар ва суратлар, ҳар қандай материаллардан ишланган ва ҳайкалтарошлик асарлари, шу жумладан, бўртма расм-

¹⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998. 9-сон, 178-модда

¹⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами 1999. № 3, 15-модда.

лар, ҳар қандай материаллардан ишланган асл бадиий композициялар ва монтажлар;

-сиғиниш мақсадидаги бадиий безатилган ашёлар, этнографик объектлар;

-ўйма нақшлар, эстамплар, литографиялар, ксилографиялар, графиканинг бошқа турлари ва уларнинг оригинал босма шакллари, амалий-декоратив санъат асарлари (шиша, лой, ёғоч, металл, суяк, мато ва бошқа материаллардан ишланган бадиий буюмлар), анъанавий халқ бадиий ҳунармандчилиги буюмлари;

-архитектура, тарих, бадиий ёдгорликлар ва монументал санъат ёдгорликларининг таркибий қисмлари ва парчалари;

-алоҳида ёки коллекциядаги қадимий китоблар, шунингдек, тарихий, илмий-бадиий, адабий аҳамиятга эга бўлган матбаа асарлари, ноёб қўлёзмалар ва ҳужжатли ёдгорликлар, архивлар, фото-, фоно-, кино- ва видеоматериаллар, мусиқа асбоблари;

-филателия, нумизматика, фалеристика, бонистика, сфрагистика ашёлари ва бошқа коллекциялар, тангалар, орденлар, медаллар, муҳрлар, почта открыткалари (конвертлар) ва коллекциялашнинг бошқа ашёлари, ноёб коллекциялар ва флора ҳамда фауна намуналари, илм-фаннинг минералогия, палеонтология, анатомия каби тармоқлари учун аҳамиятли бўлган ашёлар;

-маиший ва маданий аҳамиятга эга бўлган маиший ва илмий приборлар, асбоблар (соат, барометр, тарози, дурбин, фото-, киноаппаратлари, тикув машиналари ва шу кабилар);

-бошқа кўчар буюмлар, шу жумладан, тарихий, илмий-бадиий ёки бошқа маданий аҳамиятга эга бўлган, шунингдек, давлат томонидан тарихий ва маданий ёдгорлик сифатида муҳофазага олинган нусхалар.

Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилишини давлат томонидан тартибга солишни Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган тартибда маданий бойликлар сирасига кирувчи ашёларнинг тоифасини аниқлайди ҳамда маданий бойликларнинг олиб чиқилиши, вақтинча олиб чиқилиши мумкинлиги тўғрисида қарорлар қабул қилади.

Чунончи давлат қонунга хилоф равишда олиб чиқилган ва Ўзбекистон Республикасига қайтарилиши лозим бўлган маданий бойликларни талаб қилиб олиш чораларини кўради.

Эллик йил муқаддам ва ундан ҳам олдинроқ яратилган маданий бойликлар, давлат томонидан муҳофаза рўйхатлари ва реестрларига киритилган маданий бойликлар, Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамоат музейларида, архивларида, кутубхоналарида ва бошқа сақлаш жойларида доимий сақланаётган маданий бойликлар Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқилиши мумкин эмас.

Қайтарилган маданий бойликларнинг мулкдорлари уларни қайтариб олиб киришда божхона тўловлари ва махсус йиғимни тўлашдан озод қилинади.

-қонунда белгиланган ҳолларда бошқа талабларга (ФК, 163-модда).

ФКнинг 163-моддасида даъво муддати қилинмайдиган талаблар доираси аниқ чегаралаб қўйилмаган бўлиб, у кенгайиши мумкин. Шу сабабли бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар билан ҳам бундай талаблар доираси кенгайиши мумкин. Бундан ташқари айрим илмий адабиётларда цивилистлар даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар доираси билан боғлиқ айрим ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам билдиришмоқда. Масалан, юқоридаги ҳолатлардан ташқари даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар қаторига меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маънавий зарарни ундириш ҳақидаги талабларни киритишни таклиф этилмоқда¹¹⁰. Жамият ривожлангани сари бу каби фикрлар ҳам кенгайиб боради ва улар кейинчалик қонунчиликка киритилиш орқали даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар доирасининг кенгайишига олиб келади.

¹¹⁰ Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -42 б.

12-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Даъва муддати деб нимага айтилади?
2. Даъва муддатининг қандай аҳамияти бор?
3. Даъва муддатининг турлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Махсус даъва муддати нима?
5. Даъво муддати қачондан ўтиши бошланади?
6. Қандай ҳолатлар даъво муддатининг ўтишини тўхтатиш учун асос бўлади?
7. Даъво муддати ўтишининг узилиши деб нимага айтилади?
8. Даъво муддатининг тикланиши қандай ҳолатларга боғлиқ?
9. Даъво муддати ўтиши қандай оқибатларга олиб келади?
10. Қандай талаблар даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар саналади?

Ўн учинчи боб

МУЛК ҲУҚУҚИ

Бобнинг мақсади: Мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиши шароитида бозор муносабатларининг долзарб муаммоларини, айниқса мулк иқтисодий муносабатларни илмий-тадқиқ этиши ва ўрганиши энг муҳим масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Айниқса, фуқаролик ҳуқуқи фани нуқтаи-назаридан мулк объектларининг ҳуқуқий мақомини илмий назарий ва амалий тадқиқ этиши объектив зарурият саналади. Мулк иқтисодий, моддий муносабатлар вужудга келиши учун асосдир. Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириши ва иқтисодиётни эркинлаштиришида мулк ҳуқуқи ва манфаатлар ҳимоясини таъминлашда ҳуқуқий воситаларнинг роли тобора ошмоқда. Шу нуқтаи назардан ўқувчи ушбу бобни ўзлаштириши орқали қатор мулк нима? Мулкдорнинг ваколатлари қандай? каби саволларга жавоб топади ва мулк ҳуқуқининг объектлари доираси ҳақида билимларини оширувчи назарий ва амалий қоидаларни ўзлаштиради.

Мазкур бобда мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчалари, мулк ҳуқуқининг мазмуни, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши асослари, мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллар ва мулк шакллари билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган.

13.1. Мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчалари

Жамиятнинг иқтисодий негизи – мавжуд мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафақат юридик мазмунга, балки иқтисодий маънога ҳам эга. Иқтисодий маънода мулк инсонларнинг эрки-иродасидан ташқарида вужудга келади. Юридик муносабатларда мулк қабул қилинган нормалар орқали тартибга солинади ва улар мулк ҳуқуқи сифатида намоён бўлади. Кишилар меҳнати билан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилган” бойликлар ҳар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмастлигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги маъқеи, аниқроғи ижтимоий-иқтисодий мақоми вужудга келади. Мулк иқтисодий муносабатларсиз, иқтисодий муносабатлар, ишлаб чиқариш жараёни ўз мазмунига эга бўлмайди. Мулк иқтисодий муносабатлар юридик нормалар ва давлат қафолатисиз нормал тарзда ривожлана олмайди.

Ибтидоий жамоа тузумидан то шу кунга қадар бўлиб ўтган турли катта-кичик урушларнинг асосий сабаби мулк билан боғлиқдир. Шу сабабли мулкчилик муносабатлари азалдан инсонлар ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, у ҳозирги кунга қадар ҳар бир шахсни қизиқтириб келмоқда. Инсонларнинг мулкка бўлган қизиқишлари, у ҳақдаги турли назариялар, тартиб қоидаларни ишлаб чиқиш орқали ўз ифодасини топган. Шу сабабли, турли ҳуқуқ тизимлари ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, мулкий муносабатлар ва унинг иштирокчиларининг ваколат доирасини ўзига хос тарзда тартибга солган.

Мулкий муносабатлар – жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатлардир. Мулкчилик биринчидан, инсоннинг бойлиги бўлмиш ашё, буюм ёки бошқа нарсага нисбатан эгалик ҳис-туйғуси билан боғлиқ муносабат, иккинчидан, ана шу бойлик, неъмат хусусида кишилар ўртасида вужудга келган муносабатдир. Демак, бир сўз билан айтганда, мулк ашё ва унга нисбатан эгалик ҳисси билан боғлиқ муносабатдир.

Айрим муаллифлар мулк тушунчасини қуйидагилар билан боғлайдилар:

1) мулк – табиат бойликларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини шахслар томонидан ўзлаштиришнинг ижтимоий-ҳуқуқий шакли. Ҳуқуқ эса мулкни иқтисодий муносабатларда юридик мустаҳкамлайди;

2) мулк – бирор ашёга нисбатан шахслар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларнинг натижаси;

3) мулк – бу иқтисодий-ҳуқуқий муносабатдир;

4) мулк – муайян шахсга тегишли бўлган айрим ашёлар ёки муносабатларнинг негизини ташкил этувчи мулкчилик муносабатларини муҳофаза қилиш ва уни мустаҳкамлашга қаратилган нормалардан иборатдир¹¹¹.

Бошқача айтганда, мулк — бу муайян ишлаб чиқариш муносабатлари, яъни ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида вужудга келадиган, унинг дастлабки шарти ва натижасининг муносабати дир; одамларнинг моддий неъматларини, энг аввало ишлаб чиқариш воситаларини (унинг шарт-шароитларини), шунингдек ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини бевосита ўзлаштириб олиш соҳасидаги иқтисодий муносабатлардир; мазкур муносабатларнинг моҳияти моддий

¹¹¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007, -55 б.

неъматларнинг муайян шахслар ёки уларнинг жамоалари томонидан ўзлаштириб олинганлиги ва ўз ихтиёрига ўтказиб олинганлиги ҳолатидан иборатдир¹¹².

Кишилар буюмларни, неъматларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганики бўлган неъматларни ўзлаштириб бўлмайди. Ўзганики бўлган неъматларни берухсат ўзлаштириш қонун ҳужжатларига мувофиқ таъқиб қилинади. Мулк соҳиби ўз мулкига мустақил таяниб иш кўради. Мулксиз ўзганинг мулкани ижарага олувчи ёки мулкдорга ёлланиб ишловчи шахс тўлиқ маънода ҳали мустақил эмас. Неъматлар икки йўсинда: ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситалари ва ишлаб чиқариш натижалари сифатида ўзлаштирилади.

Мулкчилик бу – масъулият билан манфаатнинг узвий бирлиги ҳисобланади. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, феъл-атворининг иқтисодий мотивацияси (сабаби)ни юзага чиқаради¹¹³.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчилик муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шахсни мулкдан бегоналашувига асосланган ижтимоий алоҳида имтиёзли мавқега барҳам берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши мустаҳкамлаб қўйилди¹¹⁴.

Табиат бойликлари ва киши меҳнати натижалари шахслар томонидан айрим-айрим ҳолда ўзлаштирилмай, балки биргалашиб ва ўзаро ҳамкорлик билан ўзлаштирилади. Бинобарин, мулк табиат нарсаларини ўзлаштиришда кишилар ва уларнинг жамоалари ўртасида бўлган муносабатни, яъни ижтимоий муносабатни, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини билдиради.

Юқорида айтганлардан маълум бўлишича, мулк ишлаб чиқаришнинг зарур шарти ва ишлаб чиқарилган бойликларнинг ўзлаштирилиши натижаси ҳисобланади.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида

¹¹² Чжен В.А. Раҳмонкулов Ҳ.А. Бозор қонуниятлари асослари. -Тошкент: Бизнес каталог. 1996. -85 б.

¹¹³ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодиёт назарияси. -Тошкент: Меҳнат, 1995. -133 б.

¹¹⁴ Раҳмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительные исследования). - Тошкент: Адолат, 1995, -34 б.

бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида ҳам таърифланиши мумкин.

Юридик маънодаги “мулк” тушунчаси тўғрисида шуни айтиш керакки, шахслар томонидан табиат бойликларини, ашёларини ўзлаштиришда бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар тизими – юридик маънодаги “мулк” тушунчасида қўлланилади. Бу маънодаги мулк мулк ҳуқуқи (субъектга тегишли соф маънодаги субъектив ҳуқуқ сифатида эмас, балки муайян ҳуқуқ соҳаси) сифатида кўрилади.

Мулк ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг марказий институтларидан бири саналади. Мулк ҳуқуқи тушунчасининг юридик таърифи ФКнинг 104-моддасида берилган. Унга мувофиқ, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборатдир. Бу таъриф мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан муносабатининг барча ҳуқуқий жиҳатларини қамраб олади. Шу билан бирга, ушбу таърифда учинчи шахсларнинг мулкдор мулкига муносабатларининг энг муҳим қонуний асоси қафолатланган. Яъни мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишдан муҳофаза-лай олиши императив меъёр сифатида мустаҳкамланган. Бу эса, ўз навбатида мулкдор мулк ҳуқуқини мажбурий маънода “муқаддаслигини” ифодалайди.

Давлат мулкдорнинг мулкый ҳуқуқини амалга оширишини турли тажовузлардан асровчи чора-тадирлар кўрилишини ўз нормалари орқали қафолатлайди. Шу сабабли бу ҳолатлар мулк ҳуқуқи хусусидаги доктринал таърифларда ўз ифодасини топади. Масалан, айрим адабиётларда мулк ҳуқуқи бу – мулкдорнинг ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда моддий неъматлар устидан давлат томонидан қафолатланган ва жамият манфаатлари йўлида чегараланган ҳамда эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш орқали амалга ошириладиган ҳукмронлик қилишининг юридик таъминланган имкониятидир, тарзидаги тарифлар мавжуд¹¹⁵.

Мулк ҳуқуқи мuddатсиз равишда унинг эгасига тегишли бўлади. Бу тушунча мулк ҳуқуқининг эгалланиши, фойдаланилиши ва

¹¹⁵ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -36 б.

тасарруф этилишини муддат билан боғлаш мумкин эмаслигини назарда тутати. Мулк соҳиби ўз мол-мулкига бўлган ҳуқуқни ўз хоҳишидан келиб чиқиб яъни тасарруф этиб (тасарруф турли шартнома ва битимлар тузиш, ёки ундан воз кечиш орқали намоён бўлади) ёхуд қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мажбурий олиб қўйиш (национализация, реквизиция, мусодара) орқали тугатиши мумкин. Демак мулк ҳуқуқининг мулкдорга тегишлилик муддати унинг хоҳиш иродаси айрим ҳолларда эса жамият эрки натижаси билан боғлиқ бўлади. Мулк ҳуқуқининг муддатсиз амалда бўлишини белгиланган нормалар орқали давлат қафолатлайди ва муҳофаза қилади.

Мулкнинг дахлсизлиги ва қонун билан кенг қўламда муҳофаза этилишигина белгилаб қўйилиши мулк ҳуқуқининг мутлақ ҳуқуқий муносабат сифатида гавдалантиради. Мулкнинг дахлсизлигини таъминлаш учун мулкдорга қарши турган барча субъектлар унинг субъектив мулк ҳуқуқини бузмасликлари лозим бўлади¹¹⁶.

Мулк ҳуқуқи ўз навбатида икки маънодаги: объектив ва субъектив маънодаги мулк ҳуқуқига бўлинади.

Объектив маънодаги мулк ҳуқуқи деганда, табиат ашёларини ижтимоий ўзлаштиришнинг мавжуд захираларини, усулларини белгилаш, тартибга солиш ва мустаҳкамлаш учун халқ манфаатларини кўзлаб белгиланган тадбирларни ифодаловчи ҳуқуқ нормалари йиғиндиси назарда тутилади. Чунончи, мулк тўғрисидаги умумий қоидалар объектив ҳуқуқ нормалари ҳисобланади. Объектив маънодаги мулк ҳуқуқи мутлақ ҳуқуқий нормалар асосида тартибга солинади. Бунга мисол сифатида мулк ҳуқуқини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини келтириш мумкин.

Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи деб, айрим шахслар, яъни ҳуқуқ субъектларининг (давлат, юридик шахслар ва фуқароларнинг) объектив ҳуқуқ нормалари асосида келиб чиқадиган мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқларига айтилади. Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи нисбий-ҳуқуқий нормалар асосида тартибга солинади. Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи мулк соҳибининг ўзига мулк ёки ашёвий ҳуқуқ асосида тегишли бўлган мол-мулкларни қонунда тақиқланмаган асосларда, ваколат доирасида, ўзга шахсларнинг манфаатларига путур етказмаган ҳолда эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш мақсадида турли битимлар тузишида намоён бўлади. Масалан, турли шартномалар

¹¹⁶ Ўша адабиёт – 21 б.

тузиш, ўз мулкини мерос қилиб қолдириш ва бошқа битимлар орқали мулкка бўлган ҳуқуқни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш субъектив маънодаги мулк ҳуқуқининг мазмунини билдиради.

13.2. Мулк ҳуқуқининг мазмуни

Мулк ҳуқуқининг мазмуни мулк соҳибининг ваколатлар доираси билан белгиланади.

Мулкни ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатини кўзлаб эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузилишлардан бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи тушунчалари мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этади. Субъектив мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бу элементлар мулк эгасига қонун билан белгиланган доираларда берилади.

Шу маънода мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда, ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўз манфаатларини кўзлаб, бировнинг (учинчи шахсларнинг) тазйиқисиз, ғайриҳуқуқий таъсирсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай ҳолатда зўрлик, тазйиқ кўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоҳиш-иродаси эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади. Айни вақтда мулкдорнинг ўз хоҳишига кўра иш тутиши қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкдорнинг мулккий ҳуқуқни ўз хоҳишига кўра амалга оширишда унинг манфаати ётади. Бу манфаат бевосита унинг ўзига, яқинларига ёки бошқаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, ота-она вояга етмаган фарзанди номига банкка омонат пул маблағи қўйганда ҳам, гарчи бунда учинчи шахснинг манфаати кўзлагандай бўлса ҳам, аслида мулкдорнинг ҳаракати замирида ота-она сифатидаги бурчи ётади. Мулкдорни ўз хоҳишига кўра ёки манфаатига зид равишда мулккий битимлар тузишга мажбур қилиш, умумий қоида бўйича бундай битимлар ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Юқорида айтганимиздек, мулк ҳуқуқи уч унсур (элемент) – мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдан ташкил топади.

Мулкни эгаллаш ҳуқуқи мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туришдир. Мулкка эгалик қилиш билан боғлиқ тушунчалар турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Юқоридаги тушунчага қўшимча равишда айрим муаллифлар “Хўжалик ҳукмронлиги” ибора-

сини ҳам қўшишади¹¹⁷. Мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туриб, мулкдорга ашё устидан унинг хўжалик ҳукмронлигини амалга оширишни юридик таъминланган имконияти эгалик қилиш ҳуқуқининг кенг маънода тушуниш ҳисобланади.

Мазкур кенг маънодаги эгалик қилиш тушунчаси мол-мулкни мулкдорни ўз қўлида ушлаб туриш, сақлаб туриш – фактик эгалик қилиш, мол-мулкни гарчи ўз қўлида сақламаса ҳам, фактик эгаламаса ҳам унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини берувчи жойда сақлаб туриш эгалик қилиш билан боғлиқдир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам мулкдор мол-мулк устидан хўжалик ҳукмронлигини амалга ошириш бўйича юридик имкониятга эга бўлади¹¹⁸.

Эгалик қилишда мулкдорнинг ашё билан боғлиқ имконияти муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда мулкдорнинг имконияти ўз ичига жисмий, амалий ва ҳуқуқий имкониятни қамраб олади. Фактик эгалик амалий имкониятни таъминлайди. Жисмий эгалик эса мулкдорга натура ҳолатда реал ўз қўл остида мулкни сақлаб туриш имкониятини беради. Масалан, ҳамён, қўл соати, китоб, дафтар ва бошқаларни эгаллаб туриш жисмий имконият таъсирида бўлади ва реал воқеликка тўғри келади. Лекин шундай мол-мулклар борки уларни реал жисмий эгалик қилиш имконияти йўқ. Масалан, уй-жойларни амалда қўлда ушлаб туриш имконияти йўқ. Шу сабабли уларга нисбатан “жисмий эгалик қилиш имконияти” тушунчаси қўлланилмайди. Бу ҳолатда эгалик қилиш мулкка таъсир кўрсатиш имконияти билан боғлиқ бўлади. Қонун мулкка таъсир доирасини белгиламайди. Масалан, мулкдор ва мулк ўртасидаги масофа бир неча минг километрларни ташкил этиши ҳам мумкин. Фақат фактик эгаликка мулкдордан бошқа шахслар дахл қилмаслиги, таъсир кўрсатмаслиги лозим бўлади.

Мулкни қонунга мувофиқ равишда ўз қўлида ёки ўз эрки-иродаси таъсири остида сақлаб турган шахс мулкни эгаллаш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ, аввало, мулк эгасига тегишли бўлади. Аввало деганимизнинг боиси шундаки, мулкни эгаллаш ҳуқуқи қонун ёки шартномага асосан бошқа шахсда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, мулк шартнома бўйича ижарага берилганида, вақтинча

¹¹⁷ Гражданское право. Часть 1. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: ТЕИС, 1996. –С. 296., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш босқичлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -26 б.

¹¹⁸ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -32 б.

текин фойдаланиш учун топширилишида, омонат қўйилишида ёки маъмурий далолатномаларга биноан вақтинча сақлаш учун бирор ташкилот ёки фуқароларга ўтказилишида эгалик ҳуқуқи мулк эгаси ҳисобланмаган шахсда ҳам бўлиши мумкин.

Бу ҳолатда эгалик қилиш тўлақонли равишда намоён бўлмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида мулкдор бўлмаган эганинг мулкка эгалик қилиши нормал ҳол сифатида баҳоланади. Зеро турли объектив ва субъектив сабабларга кўра мулкдорнинг вақтинча ўз мулкига эгалик қилмаслиги унинг йўқолиб кетиш ёки ўз хусусиятини йўқотиш эҳтимолини вужудга келтириши мумкин.

Шу боис эгалик ҳуқуқини учинчи шахсларда бўлиши нормал ҳол саналади.

Учинчи шахслар мол-мулкнинг эгалик қилиш ҳуқуқини қонуний ёки ноқонуний асосларда қўлга киритишлари мумкин. Қонуний эгаллаш бирор ҳуқуқий асосга мувофиқ эгалик сифатида баҳоланади ва аксарият ҳолларда титулли эгалик ҳисобланади. Ноқонуний эгалик эса мулкдорнинг хошиш-иродасидан ташқарида, ундан берухсат ўғирлик ёки бошқа тартиббузарликлар содир этиб мулкка бўлган ҳуқуқни қўлга киритиш тушунилади.

Учинчи шахсларнинг мулкка нисбатан қонуний эгалик қилиш ҳуқуқи мулкдорнинг хошиш-иродаси остида муайян юридик асос – шартнома ва битимлар асосида вужудга келганлиги туфайли (титулли эгалик) мулк ҳуқуқининг бу элементи ҳосила асосда мулкка эгаликни вужудга келганлигини билдиради. Ноқонуний асосда эгалик ҳуқуқи вужудга келганда эса ҳосилавий унсур мавжуд бўлмайди.

Айрим ҳолларда амалдаги қонун ҳужжатлари баъзи тоифа мол-мулкларнинг фактик эгалик имкониятини чеклаши мумкин. Хўжалик юритувчи субъектларга тегишли пул маблағлари банкда сақланиши, айрим ҳолларда савдо шахобчаларида ҳар кунги пул тушумларини банк топшириш шартлиги белгиланган Масалан, “Турғун шохобчалар орқали савдо фаолиятини амалга ошираётган якка тартибдаги ишбилармонларнинг нақд пул маблағларини топшириш ва олиш тартиби”га асосан турғун шохобчалар орқали савдо фаолиятини амалга ошираётган якка тартибдаги ишбилармонлар назорат-касса аппаратларидан фойдаланишлари ва ҳар кунги нақд тушумни банкка топширишлари шарт¹¹⁹.

¹¹⁹ Мазкур тартиб Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 1999 йил 7 майдаги №415-сон қарори билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан 18 июнь 1999 йилда №752-сон билан рўйхатга олинган.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда сақлаб туришга қонуний эгаллаш деб айтилса, қонуний асослар бўлмайд туриб бировларга қарашли мулкни эгаллаш, масалан, бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни қўлда сақлашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи яна бир унсур бу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқидир.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – мулкнинг фойдали хусусиятларини ўзлаштириш, мулкдан иқтисодий маънода фойда кўришдир. Мазкур мулк ҳуқуқининг элементи орқали шахс ўз моддий ва маънавий эҳтиёжини қондиради. Айнан мазкур хусусияти туфайли шахслар мулк соҳиби бўлишга интиладилар. Акс ҳолда у шахс учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Мулкнинг фойдали хусусияти унинг турларидан келиб чиқиб турлича бўлиши мумкин.

О.Оқюлов ташқи намоён бўлишига қараб, мол-мулкдан фойдаланишни қуйидагича таснифлайди:

-инсонни биологик-жисмоний эҳтиёжлари учун ишлатиладиган шахсий истеъмол товарлари (озик-овқатлар, кийим-кечаклар, дори-дармонлар ва.х.к);

-кундалик ҳаётда ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қўлланиладиган ашёлар (ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари, транспорт воситалари, машиналар ва механизмлар);

-инсонни маънавий эҳтиёжларини қаноатлантиришга, шахсни камол топишига хизмат қиладиган моддий ва номоддий неъматлар (фан, адабиёт ва санъат асарлари, шу жумладан дарсликлик, китоблар ва ҳ.к.)¹²⁰.

Умуман олганда, мулк турлари қанчалик кенг бўлса, ундан фойдаланиш шакллари ҳам шу даражада кенг бўлади. Жамият, фан ва техника воситалари ривожлангани сари янги-янги ўз ўзидан янгича кўринишдаги фойдаланиш хусусиятига эга бўлган мулк турлари ҳам вужудга келиши муқаррар. Масалан, дастлаб уяли алоқа воситаси фақатгина телефон алоқаси мақсадида фойдаланилган бўлса, унинг такомиллаштирилиши эвазига бу телефон туридан ҳам алоқа, ҳам фото ва видео материаллар олиш, узатиш, интернетга уланиш, теледастурлар, видео лавҳа ва фильмлар томоша қилиш, мусиқа тинглаш, турли мобил ўйинларини ўйнаш, хат (SMS, MMS, Push) ёзиш ва

¹²⁰ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -36 б.

қабул қилиб олиш, турли маълумотлар (об-ҳаво, банк ахборотлари ва ҳ.к.) олиш мақсадида ҳам фойдаланилмоқда.

Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи шу мулкни эгаллаш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Мулкни эгалламай, қўлда сақламай туриб, ундан фойдаланиб ҳам бўлмайди. Масалан, мулк ижараси шартномасига мувофиқ, ижарага берувчи даставвал мулкни ижарага олувчига қонун ёки шартномада кўзда тутилган тартибда топширади. Топшириш билан бир вақтда ижарага олувчида мулкка нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади ва у шундан сўнг ижарага берилган мол-мулкдан фойдаланиши мумкин. Мулкдан ишлаб чиқаришда ёки кундалик ҳаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истёъмол қилинади ёки муайян вақт давомида аста-секин эскиради.

Одатда, мулкдан фойдаланиш тартибини мулкдорнинг ўзи белгилайди. Лекин ундан фойдаланаётганда ўзга шахсларнинг қонуний манфаатларига, жамоат хавфсизлигига путур етказмаслиги лозим. Айрим тоифа мол-мулклардан фойдаланиш тартиби қонун ҳужжатлари орқали белгиланиши мумкин. Жумладан, “Жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт иншоотларидан фойдаланиш” Қоидалари¹²¹, “Портловчи моддаларни ишлаб чиқариш, сотиб олиш, сақлаш, транспортда ташиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш тўғрисида”ги Йўриқнома¹²², “Ветеринарияда гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорлардан фойдаланиш” Тартиби¹²³ ва бошқалар.

Бунда ваколатли орган фойдаланишнинг хусусиятлари, тартибини белгиловчи бирор Қоидани ишлаб чиқади ва унга амал қилиш мажбурий тус олади, давлат эса фойдаланиш устидан назорат ўрнатади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг 24-моддасига асосан, маданий мерос объектларининг мулкдорлари бўлган юридик ва жисмоний шахслар:

-маданий мерос объектининг ташқи ва ички кўринишини маданий мерос объектининг паспортига киритилган муҳофаза мазмуни маълумотларига мувофиқ ҳолда сақлаш;

-маданий мерос объекти ҳудудининг чегараларида ер қазиш, ер тузиш, қурилиш, мелиорация, хўжалик ишлари ва бошқа ишларни

¹²¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 40-сон, 308-модда.

¹²²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 27-сон, 199-модда.

¹²³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 147-модда.

ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг рухсатномасини олиш;

-алоҳида муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудудларни сақлаб туриш тартиботини таъминлаш;

-маданий мерос объектининг мулкдори томонидан белгиланадиган шартлардаги маданий мерос объектининг ҳамма учун очиклиги талабларини албатта бажарган ҳолда уларнинг асралишини таъминлашга мажбурдирлар¹²⁴.

Айрим ҳолатларда эса фойдаланиш имконини берувчи рухсатномалар олиш тартиби ҳам жорий этилиши ва мулкдорларнинг муайян турдаги мулклардан фойдаланиш учун рухсатномага эга бўлиш шарт эканлиги белгиланиши мумкин. Масалан, “Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензиялар бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 июндаги ПК-649-сон Қарори билан ер қаъри участкаларидан фойдаланиш учун лицензия олиш талаб этилади.

Агар бировнинг мулкидан фойдаланиш қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмаётган туриб амалга оширилса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш ҳисобланади, масалан, ўғирланган ёки йўқотилган мулкдан фойдаланиш. Аммо амалдаги қонун ҳужжатларида учинчи шахсларнинг мулкдорнинг розилигини олмасдан унинг мулкидан фойдаланиш имкониятини берувчи нормалар ҳам белгиланиши мумкин, масалан сервитут.

Мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи – мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳуқуқдир. Мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи мазкур элемент мулк эгасининг ўз мол-мулкига тўлақонли мулкдор сифатида эътироф этилиши учун асос бўлади. Зеро тасарруф этиш билан боғлиқ элементни учинчи шахсларга берилиши мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиб кетиши билан яқунланади.

Мулк эгаси тасарруф этиш ҳуқуқига биноан мулк юзасидан хилма-хил битимлар, шартномалар, чунончи, ашёни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага қўйиш тўғрисида шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай кераксиз бўлиб қолса, мулк эгаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирор-бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу ҳуқуқ мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар

¹²⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 9-10, 180-модда

қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан мол-мулкдан гаров нарсаси сифатида фойдаланиши ёки унга бошқача йўллар билан вазифа юклаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Айрим адабиётларда тасарруф этиш ҳуқуқининг оқибатлари бўйича қуйидагича туркумлаш таклиф этилади:

-мулкдор томонидан мулк ҳуқуқини ўзидан бегоналаштириш бўйича ҳаракатлар (сотиш, ҳадя, рента, хайр-эҳсон ва бошқа шу каби шартномалар ва битимлар орқали);

-мулк ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган ҳолда мол-мулкни бошқа шахсга фойдаланишга бериш (масалан, ижарага бериш);

-мол-мулкни қайта ишлаш, уни бошқа турдаги мол-мулкка ўзгартириш (масалан боғ ёки томорқа ўрнига турар-жой биноларини қуриш ёхуд аксинча);

-мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш¹²⁵.

Тасарруф этиш ҳуқуқини қўлга киритиш орқали мулкдор том маънода мулк ҳуқуқини қўлга киритган бўлади. Зеро қолган икки мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи эгалик ва фойдаланиш ҳуқуқи мулк эгасига том маънода “мулк ҳуқуқи эгаси” мақомини бермайди. Тасарруф этиш ҳуқуқининг қўлдан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи ҳам қўлдан кетади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш ҳуқуқи, ижарага беришда ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бировга ўтса, ашёнинг сотилиши ёки ҳадя қилинишида эса субъектив мулк ҳуқуқининг ҳар уч элементи: эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам бутунлай бошқа шахсга (яъни мулкдорга) ўтади.

Айрим ҳолларда, чунончи, мулкни йўқотиш, ўғирлатиш ҳолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлса ҳам, эгалик ҳуқуқини қонунда белгиланган ҳолларда ва муддатларда ўзи сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўғирлатилганида, унинг кимнинг қўлида бўлишлиги аниқланганидан сўнг, қонун билан белгиланган уч йиллик даъво муддати давомида талаб қилиб олинishi мумкин. Акс ҳолда, мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи йўқолади. Умуман олганда, мулкни тасарруф этиш элементи кимда бўлса, шу шахс (гарчи мулк қўлида, яъни эгалигида ёки фойдаланишида бўлмаса ҳам) мулкдор ҳисобланади. Зеро, тасарруф этиш элементи мулкнинг шакли ва

¹²⁵ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -38 б.

ҳуқуқий мақомига қараб муайян ҳужжатлар (ордер, тилхат ва ҳ.к.) билан тасдиқланади.

Мулк эгалари ўзларига тегишли мулк ҳуқуқидан ғайриқонуний мақсадларда, бировнинг зарарига фойдаланиши йўл қўйилмайди.

Мулқдор ҳуқуқлари ва ваколатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида баён қилинган бўлиб, унга асосан мулқдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Бу конституциявий норма ФКнинг 172-моддасида батафсил талқин қилинган. Ушбу моддага асосан, мулқдор ўз мулкӣ ҳуқуқларини амалга оширишда қуйидаги шартларига амал қилиши лозим:

1. Мулқдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

2. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулқдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур (масалан, кўчмас мулк – ер участкаси эгаси қўшни ер участкасининг эгасидан зарур ҳолларда, бошқа ер участкаларининг эгаларидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган ҳолда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақли. Одатда, сервитут пиёдалар ва транспорт йўли, электр, алоқа, газ ёки сув қувурлари ўтказиш учун зарур бўлиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер эгасини мулк ҳуқуқидан асло маҳрум қилмайди. Сервитутдан фойдаланувчи билан ер участкаси эгаси ўртасида сервитут ҳақида битим тузилиб, у кўчмас мулкка оид битимлар каби рўйхатдан ўтказилади. Сервитут белгиланган участканинг эгаси агар қонунда бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир (ФК, 173-модда).

3. Мулқдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

4. Мулқдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда, фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Мулк ҳуқуқининг мазмунида нафақат мулкдорнинг ҳуқуқлари, балки мол-мулкни сақлаб туриш бурчи ҳам ётади. ФКнинг 174-моддасига асосан, ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулк эгасининг зиммасида бўлади. Агар мулкдор бу мажбуриятни бажармаса, баъзи ҳолларда унинг мулкӣ ҳуқуқлари чегаралаб қўйилиши ёки мол-мулк ундан олиб қўйилиши ҳақида даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин (масалан, ФКнинг 190-моддасида кўзда тутилган асослар бўйича).

13.3. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг олиниши ёки йўқотилиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тугилади, яъни муайян ҳуқуқӣ ҳужжат, шахсга боғлиқ бўлмаган воқеа ва ҳодисалар орқали мулкка бўлган ҳуқуқ вужудга келади, ўзгаради ва бекор бўлади. Бундай мулк ҳуқуқининг олиниши ёки йўқотилиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар бозор муносабатлари ва жамиятнинг ривожланиши, турли кўринишдаги моддий неъматларнинг яратилиши туфайли ўз хилма-хиллигини бойитиб бормоқда. Демак, мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш муносабатлари жамият иқтисодӣ тизимидаги ўзгаришлар билан чамбармас боғлиқ.

Мулк ҳуқуқининг олиниши асосларида жамиятнинг иқтисодӣ тизими ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки ва ҳосила асосларига бўлинади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келишини бу тарзда туркумлаш қадим рим хусусӣ ҳуқуқи даврида ишлаб чиқилган ва кейинчалик ривожлантирилган¹²⁶. Бошқа ҳуқуқ тизимларида ҳам мулкка бўлган ҳуқуқни вужудга келиши юқоридаги каби икки асосларга бўлиниши адабиётларда назарда тутилган. Масалан, мусулмон ҳуқуқида ҳам мулк ҳуқуқининг вужудга келиши дастлабки ва ҳосила асосларга бўлиниши мавжуд бўлган¹²⁷.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши айрим адабиётларда “усул”, айримларида эса “асос” сифатида эътироф этилади.

¹²⁶ Новицкий И. Основы римского гражданского права. –М.: Юр.лит., 1972. -84 с.

¹²⁷ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик: ҳуқуқлар, эркинликлар, бурчлар.-Тошкент: 1991.- 24 б.

Айрим муаллифларнинг фикрича, қонун тилида мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи омилларни “асослар” дейилса, баъзи адабиётларда “усуллар” деб юритилади. Ҳар икки тушунча ҳам фуқаролик ҳуқуқи назариясининг баҳсли муаммолари ҳисобланади. Шу боис ҳам ҳанузгача олимлар ўртасида ушбу тушунчаларга оид ягона фикр йўқ. Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи асослар юридик тушунча бўлиб, у қонунийлаштирилган. Аммо, усуллар эса юридик тусга эга бўлмаган, назарий тушунчадир¹.

Айрим илмий адабиётларда мазкур тушунчаларни синоним сўзлар сифатида эътироф этишади². Айрим муаллифлар мустақил маънога эга бўлган тушунчалар сифатида уларни ажратишни таклиф этишади³. Дарҳақиқат ФКнинг 182-моддасининг номи “мулк ҳуқуқи-ҳуқуқининг вужудга келиш асослари” деб номланади ва биз ҳам ушбу анъанавий ФКда назарда тутилган атамани сақлаб қолишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Мулк ҳуқуқи вужудга келиш усулларининг дастлабки ва ҳосила асосларга бўлинишининг асосий моҳияти, мол-мулкни қўлга киритган шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажми ва доираси билан боғлиқ. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, дастлабки асосда мулкдорда моддий неъмат ёки унга бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиши, мулк эгасининг унга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиланиши қонун ҳужжатлари орқали белгиланади ва шахс иродасига боғлиқ бўлмайди. Ҳосила асосда эса мулкка бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиш доираси “собик мулкдор”нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, манфаатлари, эрк-иродаси ва уни ифода этиш таъсири билан белгиланади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари фуқаролик ҳуқуқининг тараққиёти давомида одатда икки хил – дастлабки ва ҳосила асослар орқали қўлга киритилади. Мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларининг дастлабки ва ҳосилага ажратишнинг асосий моҳияти, улар орқали мол-мулкни қўлга киритган шахс, яъни мулкдорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажми ва доираси билан белгиланади⁴. Мол-мулкка

¹ Раҳмонқулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -70 б.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева. -М.:1993.-С.220., Советское гражданское право. –М.: Юр. лит. 1986. -282 с.

³ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. –Тошкент, ТДЮИ, 2007. -53 б., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. Гражданское право/Под ред. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. Ч.1. -М.: 2002.-С.272.

⁴ Гражданское право. Учебник. Ч 1. // Под ред. А.Г.Масляева и А.И.Калпина. - М.: Юрист, 2000. -С. 272.

мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини дастлабки усулда вужудга келишида мулк эгаси ҳуқуқ ва бурчларининг доираси қонун билан белгиланади, ҳосила усулда эса мулк ҳуқуқининг вужудга келиши аввалги мулк эгасининг эрки, хохиши, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, тарафларнинг келишуви ва давлат бошқарув органларининг актлари муҳим аҳамиятга эга бўлади¹. Шунга асосан, мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини тегишли юридик фактлар асосида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар деб айтиш мумкин.

Бевосита мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг дастлабки ва ҳосила усулларнинг ҳуқуқий табиати ҳам ўзига хос тартибда чегараланади. Бундай ажратиш учун юридик адабиётларда асосан икки хил: эрк (ирода) ва ҳуқуқий ворислик мезонлари қўлланилади. Усулларни ажратиш учун қайси бир мезоннинг қўлланилиши нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамият касб этади. Юридик адабиётларда ҳам бу масала юзасидан турли хил фикрлар билдирилган бўлиб, баъзи бир муаллифлар усулларни ажратишда юқоридаги мезонларидан бирини асос қилиб олишса, айримлари эса мазкур мезонларни уйғунлаштирган ҳолда қўлланишини таклиф қилишади.

Мулккий муносабатларда иштирок этувчи шахсларнинг эрк-иродасини мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини ажратувчи мезон сифатида эътироф этувчи муаллифларнинг таъкидлашларича, чегаралаш вақтида ҳар доим собиқ мулкдорнинг эрк (иродасига) асосланиш зарурдир. Ушбу мезон тарафдорлари дастлабки усул бўйича мулк ҳуқуқи собиқ мулкдорнинг эрк-иродасидан мустақил равишда ёки биринчи бор, ҳосила усулларда эса олдинги мулкдорнинг эрки-иродасга асосан ва унинг розилиги билан қўлга киритилади деб ҳисоблашади². Бироқ мазкур мезон амалиётда ҳар доим ҳам ўз тасдиғини топавермайди³. Жумладан, қўлга киритувчи мулк ҳуқуқининг вужудга келиши собиқ мулкдорнинг мулк ҳуқуқини мажбурий равишда бекор қилиниши билан боғлиқ бўлган вақтларда намоён бўлади. Хусусан, мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув мол-мулкка қаратилган тақдирда, мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар қўлга киритувчига дастлабки мулкдорда мавжуд бўлган ҳажмда ўтади, чунки бунда мажбуриятларни бекор қилиш учун асослар бўлмайди. Шунинг билан биргаликда, ҳақиқат юзасидан тан олиб айтиш керакки, ушбу муаллифлар томонидан таклиф этилган эрк (ирода) мезони кўпгина

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т.: 1997.-338 б.

² Гражданское право. Т. 1. // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1993. -С. 205.

³ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009.

ҳолларда, айниқса шартномага асосан мулк ҳуқуқи қўлга киритилаётганда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Хусусан, мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг ҳосилавий усулларидан бири бўлган олди-сотди шартномасида эрк (ирода) авваламбор томонларнинг ўзаро келишувида ифодаланади. Бундай ҳолат, шунингдек васиятнома бўйича меросни қабул қилиб олиш натижасида мулк ҳуқуқи қўлга киритилганда ҳам намоён бўлади.

Мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини ажратишда мезон сифатида ҳуқуқий ворисликдан фойдаланиш таклифлари ҳам мавжуд. Мулк ҳуқуқидаги ворислик ушбу ҳуқуқни ҳосилавий усулда бир субъектдан бошқа субъектга ўтишини англатади. Бундай ўтишнинг асоси мол-мулкни бегоналаштиришга қаратилган олди-сотди, айирбошлаш ҳада ва бошқа шартномалар ҳамда мерос олиш ҳисобланади. Мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларидан фақатгина ҳосила усулида ҳуқуқий ворислик содир бўлади. Дастлабки усулда эса мулк ҳуқуқининг қўлга киритилиши собиқ мулкдорнинг ҳуқуқларига боғлиқ бўлмаганлиги сабабли ҳуқуқий ворислик бўлмайди.

Ҳозирги вақтда айнан ҳуқуқий ворислик мезони юридик адабиётларда кенг равишда тан олинган бўлиб, унинг асосий ижобий хусусияти шундаки, ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи бошқа субъектга ўтказилганда унда мавжуд бўлган мажбуриятларни сақлаб қолишни асослаш имкониятини беради. Айнан шу сабабли мазкур мезон бошқа давлатларнинг юристлари томонидан ҳам мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини чегаралашда қўлланиб келинмоқда. Бироқ биз юқорида келтириб ўтганимиздек, ҳуқуқий ворислик ҳуқуқни қўлга киритишнинг ҳосилавий усули орқали юзага келишида ҳар доим ҳам собиқ ҳуқуқ эгасининг эрки (иродаси)га асосланавермайди.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ҳуқуқий ворислик собиқ мулкдорнинг эрк (иродаси)дан мустақил равишда ҳам вужудга келади. Хусусан, меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар, яъни мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз болалари, шу жумладан, фарзандликка олган болалари, шунингдек меҳнатга қобилиятсиз эри (хотини) ва ота-онаси, шу жумладан, уни фарзандликка олганлар, ушбу улушни васиятномани тузган мерос қолдирувчининг эрк (иродаси)идан ташқари мерос қилиб оладилар. Шубҳасиз, бундай ҳолдаги мерос олиш ҳам мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг ҳосила усули ҳисобланади.

Юридик адабиётларда мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини таснифлашда мазкур мезонлардан биргаликда фойдаланиш тўғрисида

фикрлар билдирилган¹. Мазкур тарзда мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини таснифлашни иккала мезон уйғунлаштирилишини оптимал шакли сифатида ҳам қараш мумкиндир. Бироқ эрк (ирода) мезонини қўллаш амалиётда ҳар доим ҳам ўз тасдиғини топавермаганлиги сабабли ҳамда ҳуқуқий ворислик мезонининг ижобий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда бундай тартибдаги мезонлар уйғунлашуви бизнинг фикримизча, мақсадга мувофиқ эмас. Юқоридагиларга асосланиб, биз ҳам мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини ажратишда ҳуқуқий ворислик мезонини асос қилиб оламиз.

Демак дастлабки асосда мулк ҳуқуқининг қўлга киритилиши учун асос, мол-мулкнинг биринчи маротаба қўлга киритилиши ҳамда собиқ мулкдорнинг мулк юзасидан ҳуқуқ ва мажбуриятлари янги мулкдорга ўтмаслиги билан белгиланади.

Ҳосила асосда эса мулк ҳуқуқининг бошқа бир мулкдорга ўтиши орқали янги мулкдорда мулк ҳуқуқни вужудга келишида собиқ мулкдорнинг хоҳиши асосий ўрин эгаллайди, яъни, собиқ мулкдор бирор битим тузиш орқали ўз эркини изҳор қилади. Бунга васиятнома орқали мол-мулкни мерос қолдириш, шартномалар орқали мулк тақдирини белгилаш ва бошқалар киради.

ФКнинг 182-моддасида умумий асосларда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари белгиланган бўлиб, унда ҳам дастлабки, ҳам ҳосила асослар назарда тутилган.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан субъектив фуқаролик ҳуқуқи илгари ҳеч кимга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи дастлабки асос.

Мулк ҳуқуқининг дастлабки асосда вужудга келиши қуйидагиларда намоён бўлади:

Табиат неъматларини ўзлаштириш ҳамда ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантириш.

Одатда мулк ёки кишилар меҳнати билан яратилади ёхуд табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилади”. Табиат неъматларини ўзлаштиришда белгиланган тартиб қоидаларга риоя этилиш лозим бўлади. Гарчи ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар республика мулки сифатида эътироф этилса-да, уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси

¹ Гражданское право. Т.1 // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1998. - С. 493.

Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қилиши белгиланса-да, лекин кишилар томонидан табиат неъматларини ўзлаштиришда уларнинг хоҳишлари мавжуд бўлмайди. Фақатгина давлат табиат неъматларини ўзлаштириш меъёрларини белгилаши мумкин. Шу меъёрларга амал қилган ҳолда рухсатсиз табиат неъматларини ўзлаштиришга йўл қўйилади.

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг дастлабки асосларидан яна бири - ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айланттиришдир. ФКнинг 189-моддасида кўрсатилишича, қонун ҳужжатларида ёввойи мевалар, ёнғоқ, замбуруғлар, резавор мевалар ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларини йиғиш йўли билан фуқаролар мулкига айланттириш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилиши мумкин. Бундай тартибда мулк ҳуқуқи ўрмонлардан кўзиқорин, мевалар териш, дашту-тоғлардан доривор гиёҳлар тўплаш, дарё ва кўллардан балиқ овлаш орқали вужудга келиши мумкин. Бироқ маълумки, ушбу мулк объектлари ўсган мавжуд ҳудуд хусусий мулк ҳуқуқи асосида бошқага тегишли бўлмаслиги лозим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органида рухсат (лицензия) олинган бўлиши талаб этилади. Айни вақтда балиқ ва бошқа жониворларни овлаш овга рухсат берилган мавсумдагина йўл қўйилади, акс ҳолда овланган жониворлар мусодара қилиниб, ов қуроли олиб қўйилиши ва уларга нисбатан тегишли жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш, ҳосил ҳамда даромадлар олиш. Ишлаб чиқариш ва муайян даромад олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти амалга ошириш натижасида мол-мулкни янги тури вужудга келади. Бунда янги вужудга келган мол-мулк хом ашёни қайта ишлаш, дехқончилик қилиб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ёки хом ашёнинг ўзини яратиш натижаси ҳисобланади. Айрим ҳолларда, хом ашё бошқа мулкдорнинг мол-мулки саналса-да, уни қайта ишлаб янги турдаги маҳсулотга айланттирган шахсга у дастлабки асосда вужудга келади. Масалан, буюртмачи ўз материалдан фойдаланиб кийим тикиш мақсадида буюртма берган тақдирда буюртмачининг материа-

ли хом ашё сифатида, тикувчи тиккан тайёр ҳолатдаги кийим эса янги маҳсулот тури сифатида баҳоланади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари (якка тартибдаги тадбиркорлар ёки юридик шахслар) Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни-нинг 20-моддасига асосан, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотнинг (бажарган ишлар, кўрсатилган хизматларнинг) ҳамда уларни реализация қилишдан олган даромадларининг (фойданинг) мулкдоридир.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қонунда тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш чоғида даромадга эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Фақат айрим фаолиятни рухсатнома олган ҳолда амалга ошириш талаб этилади. Аммо ишлаб чиқариш ёки тадбиркорлик орқали мулкни яратиш жараёнида қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилиши давлат томонидан назорат қилинади. Тадбиркорлик субъекти мол-мулк яратиш вақтида атроф муҳитга, жамиятга ва бошқа шахсларнинг қонуний манфаатларига зарар етказмаслиги, санитария ва хавфсизлик қоидаларига риоя этиши, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига путур етказадиган ҳаракатларни содир этмаслиги, ўз монопол мавқеидан фойдаланиб бошқа тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини чекламаслиги лозим. Юқоридагиларга риоя этиб, тадбиркорлик субъектлари исталган фаолият билан шуғулланиш ва чекланмаган миқдордаги мол-мулкка эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

Бундан ташқари, гарчи тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтмасда, фуқаролар ўзлари яратган, ишлаб чиқарган ёки етиштирган мулкка нисбатан мулкдор ҳисобланадилар. Масалан, таморқада етиштирилган маҳсулот дастлабки асосда фуқарога мулк ҳуқуқини вужудга келтиради.

Шунингдек, нотижорат ташкилотлари томонидан ўз таъсис ҳужжатларига асосан даромад олувчи фаолиятни амалга ошириш натижасида янги мол-мулкни қўлга киритишлари мумкин ва бу мулк дастлабки асосда мулк ҳуқуқини вужудга келиши учун асос бўлади. Масалан, ФКнинг ФКнинг 180-моддасига асосан агар таъсис ҳужжатларига мувофиқ муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлса, бундай фаолиятдан олинган даромад ва бу даромад ҳисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасанинг мустақил тасарруфига ўтади ва алоҳида балансда ҳисобга олинади. Гарчи бошқарув, ижтимоий-маданий вазифаларни

ёки тижоратчиликдан иборат бўлмаган бошқа вазифаларни амалга ошириш учун мулкдор томонидан ташкил этиладиган ва тўла ёки қисман молиявий таъминлаб туриладиган муассаса муаяйн фаолият орқали даромад эга бўлишлари мумкин ҳамда бу мол-мулкка нисбатан дастлабки мулкдор ҳисобланади. Мисол учун, Тошкент давлат юридик институти босмаҳонасида чоп этилган журнал ва босма нашрлар институтга дастлабки мулк ҳуқуқини вужудга келтиради.

Эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олиниши;

Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади.

Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин уч йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкни бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин. Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади (ФКнинг 191-моддаси). Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 21 январдаги 8-сон қарори билан тасдиқланган “Эгасиз турар жойларни аниқлаш, уларни ҳисобга олиш ва давлат мулкига ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 191-моддасига мувофиқ, эгасиз турар жойларни аниқлаш, уларни ҳисобга олиш ва давлат мулкига ўтказиш, шунингдек маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари ва бошқа ташкилотларнинг шундай турар жойларни аниқлаш ва уларни давлат мулкига ўтказиш тартибини белгилайди. Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган турар жойлар эгасиз турар жой деб эътироф этилади улар суд қарори асосида давлат мулкига ўтказилади.

Узоқ (6 ойдан кўпроқ) вақт мобайнида бўш турган, яъни ушбу турар жойда қонуний асосларда яшайдиганлар бўлмаганда, бунинг натижасида у ерда бўш турган ушбу давр учун коммунал хизматлар ҳақи ва турар жойни сақлаш учун харажатлар бўйича қарзлар мавжудлиги, турар жойнинг бутунлиги ва сақланиши таъминланмаганлиги, бунинг оқибатида турар жойнинг бузилишига ва унга учинчи шахсларнинг кириш учун уринишларига йўл қўйилганлиги каби

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 4-5-сон, 27-модда.

эгасизлик белгилари мавжуд ҳолатлар биргаликда ёки алоҳида-алоҳида вужудга келган турар жой эгасиз ва ҳисобга қўйиладиган турар жой ҳисобланади.

Турар жойни эгасиз турар жой деб эътироф этиш ва уни давлат мулкига ўтказиш мақсадида турар жойнинг эгасизлиги ёки эгаси номаълумлиги ҳолати аниқланиши учун эгасизлик белгиларига эга бўлган турар жой аниқланган тақдирда ушбу турар жойнинг эгасини ёки унинг ишончли вакилини аниқлаш чора-тадбирлари кўрилади. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида турар жойнинг эгаси ёки унинг ишончли вакили аниқланмаган тақдирда шаҳарлар (туманлар) ҳокимликларининг аризаси асосида турар жой кўчмас мулкка ҳуқуқларни ва уларга оид битишувларни давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли органларида ҳисобга қўйилади.

Шунингдек, эгасиз турар жойлар билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2005 йил 10 февралдаги ПҚ-3-сон қарори³, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 25 мартдаги 140-сон қарори билан тасдиқланган “Давлат даромадига ўтказиладиган мол-мулкни олиб қўйиш, сотиш ёки йўқ қилиб ташлаш тартиби тўғрисида”ги Низом⁴, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг уй-жой фондини давлат йўли билан ҳисобга олиш тўғрисида” 2000 йил 20 январдаги 18-сон қарори билан тасдиқланган Уйларни ва турар жойларни уй-жой фондидан чиқариш тартиби тўғрисидаги Низом⁵ ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам хўжаликсиз билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, хазиналарга нисбатан мулк ҳуқуқининг қўлга киритилиши.

Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Улар кўчар ёки кўчмас мулкларга бўлинади. Эгасиз кўчар мулкларга қаровсиз ҳайвонлар, топилма, хазина ва бошқалар кирса, эгасиз кўчмас мулкларга турар-жойлар, бино ва иншоотлар киради.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 5-6-сон, 30-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 2000, № 1, 5-модда.

Эгасиз кўчар ашёларга нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Бундай ашё тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи органда ҳисобга олиниб, уч йил ўтгач, тегишли давлат органи талаби асосида суд томонидан давлатга ўтказилиши мумкин.

Қаровсиз ҳайвонлар деганда, қаровсиз ёки адашган чорва моллар ёхуд бошқа қаровсиз ўй ҳайвонлари тушунилади. Лекин жамият ривожлангани сари қаровсиз ҳайвонлар доирасини кенгайтириш лозим бўлиб қолмоқда. Зеро, ёввойи ҳайвонларни уйда сақлаш ва уларга эгалик қилишга бўлган интилиш кишиларда кундан кунга ортиб бормоқда. Натижада ёввойи қушлар, ҳатто хорижий давлатларда йиртқич ҳайвонлар – бўри, айиқ, шер, йўлбарс, тимсоҳ кабиларни боқиш “одат” тусини олмоқда.

ФКнинг 195-моддасига асосан қаровсиз ёки адашган чорва молларини ёхуд бошқа қаровсиз ўй ҳайвонлари ёки қўлга ўргатилган ҳайвонларни тутиб олган шахс уларни эгасига қайтариши шарт, башарти ҳайвонларнинг эгаси ёки унинг қаердалиги номаълум бўлса, тутиб олган пайтдан бошлаб уч кундан кечиктирмай топилган ҳайвонлар тўғрисида милицияга, тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига хабар қилиши шарт, улар ҳайвонларнинг эгасини қидириш чораларини кўрадилар.

Ҳайвонларнинг эгаси қидирилаётган вақтда уларни сақлаш ҳамда улардан фойдаланиш учун тутиб олган шахсда қолдирилиши ёхуд зарур шароити бўлган бошқа шахсга сақлаш ва фойдаланиш учун топширилиши мумкин. Қаровсиз ҳайвонларни тутиб олган шахснинг илтимосига кўра ҳайвонларни боқиши учун зарур шароити бўлган шахсни топиш ҳамда ҳайвонларни унга топширишни милиция, тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи амалга оширади.

Қаровсиз ҳайвонларни тутиб олган шахс ҳамда бу ҳайвонлар сақлаш ва фойдаланиш учун бериб турилган шахс уларни лозим даражада сақлашлари шарт ва ҳайвонлар нобуд бўлиши ёки шикастланиши учун айбдор бўлсалар, ҳайвонларнинг нархи доирасида жавобгар бўладилар.

ФКнинг 192-моддасида топилмага нисбатан мулкый ҳуқуқларнинг вужудга келиши хусусиятлари белгиланган. Унда кўрсатилишича, йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан бирортасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган

ашёни шу шахсга қайтариши шарт. Башарти, ашё бинода ёки транспортда топилган бўлса, у шу бинонинг ёки транспорт воситасининг эгаси бўлмиш шахсга топширилмоғи лозим. Топилма топширилган шахс ашёни топиб олган шахснинг ҳуқуқларини қўлга киритади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади. Башарти, топилган ашё қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номаълум бўлса ёки унинг манзили бўлмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тўғрисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилиши шарт.

ФКнинг 193-моддасига асосан олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниқланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини қўлга киритади (агар у бу ҳуқуқдан воз кечса, топилма давлат мулкига ўтади).

ФКнинг 196-моддасида хазинага нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши хусусиятлари белгилаб қўйилган. Хазина деб эгасини аниқлаш мумкин бўлмаган ёки қонунга биноан ҳуқуқларини йўқотган, ерга кўмилган ёки бошқача усулда яширилган пул ёки қимматбаҳо буюмларга айтилади. Яшириб қўйилган мол-мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бўлган шахсга ва хазинани топган шахс мулкига агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, тенг улушларда тегишли бўлади.

Хазина у яшириб қўйилган ер участкаси ёки бошқа мол-мулк эгаси - мулкдорнинг розилигисиз қазишма ишларини олиб борган ёки бойлик қидирган шахс томонидан топилган тақдирда, бу хазина у топилган ер участкасининг ёки бошқа мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига кирадиган ашёлардан иборат хазина топилган тақдирда, улар давлат ихтиёрига ўтади. Бироқ хазина топилган ер участкаси эгаси ва хазинани топган шахс хазина қийматининг эллик фоизи миқдорида мукофот олишга ҳақли.

Хазина топиш учун қазишма ва қидирув ишларини олиб бориш меҳнат ёки хизмат вазифаларига кирадиган шахслар (Масалан, археологлар, геологлар)га нисбатан юқоридаги қоидалар қўлланилмайди (ФК, 196-модда, 5-банд).

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишида эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ўзига хосдир. Мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошқора ва узлуксиз эгалик қилган

шахс бу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини олади, яъни тўла маънода мулкдор ҳуқуқларига эга бўлади (ФК, 187-модда).

Мухими, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорида белгиланишича, ушбу 187-модданинг қоидалари мулкка эгалик қилиш 1997 йилнинг 1 мартига (яъни, янги ФК амалга киритилгунга) қадар бошланган ва кодекс амалга киритилаётган вақтда давом этаётган ҳолларда ҳам татбиқ этилади. Демак, ушбу ҳолати бўйича ФК нормаси орқага қайтиш кучига эга бўлади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асос.

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асос деганда, муайян шахс томонидан мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки мулк эгасининг ҳуқуқига боғлиқ бўлган усул назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг ҳосила асос орқали вужудга келишида ҳар икки тарафнинг ҳам эрки ифодаланиши талаб этилади, яъни мазкур усул иродавий характерга эга. Шунинг учун ҳосила асосда мулк ҳуқуқини қўлга киритиш тартиби дастлабки усулларда бўлганидек, фақатгина қонун томонидан эмас, балки томонларнинг ўзаро келишув-ви ёки улардан бирининг хоҳиши орқали ҳам белгиланади⁶.

Бу усулда мулк ҳуқуқининг маълум ашёга нисбатан пайдо бўлиши ёки бу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг илгари маълум шахсга тегишли бўлиши билан боғлиқдир. Шу маънода мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳақида сўз юритилади. Бинобарин, ҳосила усули бўйича мулк ҳуқуқи вужудга келганда, мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқни бир шахсдан иккинчи шахсга кўчирилиши тўғрисида сўз боради. Масалан, олди-сотди шартномаси тузилиши йўли билан ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бўлади.

Мулк ҳуқуқининг ҳосила усулида вужудга келишига шартнома бўйича мулк ҳуқуқининг ўтиши шунингдек, васият бўйича мерос олиш, давлат мулкани хусусийлаштириш орқали олиниши мисол бўла олади.

Шартнома бўйича мулк ҳуқуқининг ўтиши; шартнома иродавий ҳужжат сифатида тарафларнинг хоҳиш-истакларини изҳор қилиш натижасида юзага келади. Демак, мулк ва мулк ҳуқуқининг бир

⁶Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -98 б.

шахсдан икинчисига ўтишида ҳар икки тарафнинг ҳам эрки намоён бўлади. Шундан келиб чиқиб шартнома мулк ҳуқуқини ҳосила асосда вужудга келтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шартнома тузишда тарафлар эркиндирлар ва бу эркинлик фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллардан бири ҳисобланади. Айнан шартнома тузишдаги эркинлик, мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асосни шартнома билан боғлашда асосий меъзонлардан бири эканлигини билдиради. Тарафлар ўз хоҳишларига кўра мулк ҳуқуқини бир шахсдан икинчисига ўтиши билан боғлиқ шартнома тузса, бу шартнома орқали иккинчи – янги мулкдорга ўтган мол-мулк ёки унга бўлган ҳуқуқ ҳосила асосда мулк ҳуқуқини вужудга келтирган ҳисобланади.

Мулк ҳуқуқини бир шахсдан икинчисига ўтиши билан боғлиқ шартномаларга олди-сотди, ҳадя, хайр-эҳсон, рента, айирбошлаш шартномалари мисол бўла олади.

Фуқаролик кодексининг 185-моддасида кўрсатилганидек, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё топширилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Агар ашёни бировга ўтказиш тўғрисидаги шартнома нотариал гувоҳлантирилиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлса, эгалик ҳуқуқи бундай шартнома нотариал гувоҳлантирилган ёки рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан вужудга келади.

Қонунда уй-жой (квартира)га мулк ҳуқуқининг вужудга келиши белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида қурилаётган янги уй-жойга мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келиши белгиланган.

Бир ёки бир неча шахслар томонидан амалга оширилаётган уй-жой қурилиши тамом бўлгунча ва рўйхатдан ўтказилгунча маҳаллий ҳокимият органларининг рухсатисиз бошқа шахсга берилиши мумкин эмас. Давлатга қарашли уй-жой (квартира)га мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Кооператив уй-жойга, квартирага, гаражга, чорбоққа ва бошқа биноларга мулк ҳуқуқи кооператив аъзоси пай бадалларини батамом тўлаб бўлгандан кейин вужудга келади (ФК, 210-модда). Баъзи ашёларга нисбатан эса эгалик ҳуқуқи ашё топширилишидан сўнг ёки ашёнинг қиймати тўла ёхуд қисман тўлангандан сўнг вужудга келиши белгиланиши мумкин.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказилган ҳолда, агар бундай ўтказиш тегишли органлардан рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлса, ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи шартноманинг қайд қилиниши пайтидан эътиборан вужудга келади.

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқининг ўтиш пайти қонунда муқаррар белгиланиши бировга ўтказилаётган ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари, яъни бунинг натижасида етказилган зарар кимнинг зиммасида бўлишини белгилаш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

ФКнинг 175-моддасида белгиланган қоида бўйича мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавфи, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, етказилган зарар мулк эгасининг зиммасида бўлади.

Васият бўйича мерос олиш орқали мулк ҳуқуқини ҳосила асосда вужудга келиши.

Васият деб, мерос қолдирувчининг ўзи вафот этгандан кейин мулкнинг барчасини ёки бир қисмини қонун билан белгиланган тартибда ворисларнинг ёки ворислари бўлиб ҳисобланмаган шахсларнинг бири ёки бир нечтасига, давлатга ёки давлат, жамоат ташкилотлари, корхона ёки муассасаларга қолдириш ҳақидаги мулк ҳуқуқини амалга ошириш билан боғлиқ сўнгги хоҳиш иродаси ҳисобланади. Бу ҳол ФКнинг 1120-моддасидаги васиятномага берилган таърифда ҳам ўз аксини топган. Унга асосан фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилинади.

Демак, васият бўйича меросхўрда юзага келган мулкка бўлган ҳуқуқ васият қолдирувчининг хоҳиш истаги орқали вужудга келади. Шундай экан, меросхўрда мулкка бўлган ҳуқуқининг вужудга келишини ҳосила асос билан боғлаш лозим бўлади.

Давлат мулкни хусусийлаштириш орқали ҳосила асосда мулк ҳуқуқининг вужудга келиши.

Хусусийлаштириш жисмоний шахслар ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулки объектларини ёки давлат акциядорлик жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олиши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунининг 5-моддасига асосан, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни амалга оши-

риш чоғида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, давлатга тааллуқли ва хоррижий юридик шахслар мулкни олувчи субъектлар бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши маън этилган шахслар давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларни танлов ва ким ошди савдосида харидор сифатида қатнашишлари, хусусийлаштириладиган корхоналарнинг акцияларини сотиб олишлари мумкин.

Хусусийлаштириш тендер, ким ошди савдолари орқали амалга ошганлиги сабабли давлат мулкни хусусийлаштиришдан олинган мулкларга нисбатан ҳуқуқлар ҳосила асосда вужудга келади.

Агар ашёларни бировга ўтказувчи шахс топширишни ёки олувчи уларни қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари кечиктирган тарафда бўлади. Масалан, сотиб олувчи қурилиш материалларини қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилишидан келган зарарни ўз зиммасига олади.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши орқали мулкдор ўз мулкига нисбатан барча ҳуқуқларни йўқотади. Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши орқали мулкнинг тақдири бошқа мулкдор билан боғланиши ёки умуман ашёвий йўқ қилиниши мумкин.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши қонунда назарда тутилган муайян бир юридик фактларнинг вужудга келиши билан содир бўлади. Ушбу юридик фактлар муайян ҳуқуқни бекор қилувчи ваколатли давлат органларининг қарорлари, бевосита мулкдорнинг ҳаракатлари ва табиий ҳодисалардан иборат бўлади. Мазкур юридик фактлар содир бўлишининг асосий ҳуқуқий натижаси – мулк ҳуқуқининг бекор бўлишидир. Мулк ҳуқуқининг бекор бўлишига олиб келувчи юридик фактларни таснифлашда мулкдорнинг эрки қай даражада ифода этилиши асосий омил ҳисобланади. Шунга кўра, мазкур жараёнда унинг эрки, хоҳиш иродаси қандай ифода этилганлигига қараб ихтиёрий (мулкдорнинг эрки асосида) ва мажбурий (эрки, иродасидан ташқари) мулк ҳуқуқини бекор қилувчи юридик фактлар ажратилади⁷.

⁷ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -119-120 б.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари ҳам хилма-хил. Бу усулларни қуйидагича туркумлаштириш мумкин:

1) мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши

Мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқини бекор бўлиши учун асос мулкдорнинг манфаатлари ҳисобланади. Бунда мулкдор мулк ҳуқуқини ўзидан бегоналаштириш – бекор қилишни шартномага мувофиқ мажбурияти сифатида тан олади (масалан, мол-мулкни сотиш, ҳадя қилиш ва ш.к.). Ўз мажбуриятини тўлиқ бажариши эса мулк ҳуқуқини бекор бўлганлигини англатади. Фақатгина мулк ҳуқуқини бекор бўлган вақти мулкдорнинг ўз мулкни янги мулкдор эгаллигига топширган пайтига боғлиқ бўлади.

2) мол-мулкни тугатиш ва ҳисобдан чиқариш (йўқ қилиб ташлаш) ёки нобуд бўлиши натижасида мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши;

Мол-мулкни йўқ қилиш (тугатиш) натижасида мулк ҳуқуқини бекор қилишга қонунларга зид бўлмаган ҳолларда йўл қўйилади. Мулкдор томонидан тарихий ёки маданий бойлик бўлган мол-мулкнинг йўқ қилинишига йўл қўйилмайди. Алоҳида ҳолларда суд қарори билан мазкур мол-мулк мусодара қилиниши ёки агар у йўқ қилинган бўлса, унинг қиймати ундириб олиниши мумкин.

Мол-мулкни юридик шахснинг баланс ҳисобидан чиқариш натижасида мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва шартларда амалга оширилади.

Мол-мулкнинг нобуд бўлиши мулкдор иродасидан ташқарида турли табиий офатлар, зилзилалар, сув тошқинлари, бўронлар, урушлар, террористик актлар натижасида содир бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда, чунончи, қарзни қоплаш учун ижро варақаси бўйича ҳақ ундирилишида ёки мол-мулкнинг мусодара қилинишида эгаллик ҳуқуқи мулк эгасининг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда бекор бўлиши мумкин.

3) мулкдорнинг эрки, иродасидан ташқари мол-мулкнинг олиб қўйилиши орқали мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши.

Мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилади (ФК, 199-модда).

Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи

суд тартибида бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФК, 199-модда, 2-банд).

Мулкдордан мол-мулкни олиб қўйиш хўжасизларча сақланаётган тарихий ва маданий бойликларга нисбатан, гаров нарсасига ундирувни қаратиш, ўзбошимчалик билан қурилган иморатга ва бошқаларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Агар мулкдор ўзига қарашли тарих ва маданият ёдгорлигига хўжасизларча муносабатда бўлса ва унинг яхши сақланишини таъминламаса, зиммасида ёдгорликларни сақлаш вазифаси бўлган давлат органлари мулкдорни ёдгорликка хўжасизларча муносабатда бўлишни тўхтатиш ҳақида огоҳлантирадilar. Агар мулкдор ушбу талабни бажармаса, тегишли органларнинг даъвосига кўра суд ёдгорликни олиб қўйиш ҳақида қарор чиқариши мумкин, бу ёдгорлик давлат мулкига ўтади. Олиб қўйилган тарих ва маданият ёдгорлигининг қиймати мулкдорга келишувда белгиланган, низо чиққан тақдирда эса – суд томонидан белгиланган миқдорда тўланади. Гарчи олиб қўйилган мулк ҳақи тўланса-да, лекин асосий мулкка бўлган ҳуқуқ бекор бўлади. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда тарих ва маданият ёдгорлигини олиб қўйиш ҳақидаги даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин.

Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни ўзи жавобгар бўлган вазиятларда бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш мумкин. Агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчининг талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига мутлақо мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ қондирилади. Гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондиришга, агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин гаровга олувчининг гаровга қўювчи билан тузилган, нотариал тартибда тасдиқланган келишуви асосида йўл қўйилади. Мазкур келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахснинг даъвосига кўра бундай келишув суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд қарорига мувофиқ қондирилади. Агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, ундирув гаровга олувчига топширилган гаров нарчасига гаров тўғрисидаги шартномада белгиланган тартибда қаратилиши мумкин. Ундирув гаров нарчасига қуйидаги ҳолларда фақат суднинг қарорига мувофиқ қаратилиши мумкин:

1) гаров тўғрисида шартнома тузиш учун бошқа шахс ёки органнинг розилиги ёхуд рухсати талаб қилинганда;

2) гаров нарчаси жамият учун тарихий, бадиий ёки ўзга маданий аҳамиятга эга мол-мулк бўлса;

3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса.

Ўзбошимчалик билан қурилган иморат эгаси унга бўлган ҳуқуқни ололмайди ва ўз ўзидан унга бўлган ҳуқуқ бекор бўлади. Зеро, бу иморатлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қурилиш мақсадлари учун ажратилмаган ер участкаларида, шунингдек иморат қуриш учун зарур рухсатнома олмасдан ёки архитектура ва қурилиш нормалари ҳамда қоидаларини жиддий бузган ҳолда қурилган уй-жой, бошқа бино, иншоот ёки ўзга кўчмас мулк ҳисобланганлиги сабабли мулкдор уни тасарруф этишга - сотишга, ҳадя этишга, ижарага беришга, иморатга нисбатан бошқа битимлар тузишга ҳақли эмас. Ўзбошимчалик билан иморат қуриш натижасида ҳуқуқлари бузилган шахснинг ёки тегишли давлат органининг даъвоси билан бундай иморат суднинг қарорига биноан, иморатни қурган шахс томонидан ёки унинг ҳисобидан бузиб ташланиши лозим. Айрим ҳолларда ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан ҳуқуқ эътироф этилиши мумкин.

Национализация – фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказишдан иборат. Мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган тақдирда, агар қонунларда ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Национализация институтининг мавжудлиги ҳар бир даврда ва ҳамма давлат учун муҳим ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий заруриятдир. Бошқача айтганда, национализация давлатнинг эмас

халқнинг манфаатлари замирида намоён бўладиган ва халқнинг иқтисодий фаровонлигини таъминлашда ўзига хос ўринга эга бўлган воқелик сифатида қонун ҳужжатларида ифодаланиши табиий ҳол⁸. Национализация жамият манфаатларидан келиб чиқиб, зарурат туфайли қўлланилади. Масалан, турли магистрал йўллар, кўприклар қурилаётган вақтда мулкнинг ҳақини тўлаб олиш қўйиш ҳоллари кўп учрайди.

Мол-мулк национализация қилинаётганда Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 11-моддасига асосан баҳоланиш мажбурий амалга оширилади⁹.

Реквизиция – табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ, мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилишидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Техноген, табиий ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида”ги 1998 йил 27 октябрдаги 455-сон қарорида фавқулодда вазият, авария, ҳалокат, стихияли офат, эпидемиялар, эпизоотия тушунчалари назарда тутилган.

Масалан, эпизоотия – ҳайвонларнинг оммавий касалланиши ёки нобуд бўлиши ҳисобланса, эпифитотия – ўсимликларнинг оммавий нобуд бўлиши билан боғлиқ тушунчадир. Эпизоотия ҳайвон ва парандаларда тарқалган касаллик бўлиб у нафақат ҳайвон ва парандалар, балки кишилар соғлиғига ва мол-мулкига ҳам жиддий путур етказиши мумкин. Масалан, ҳозирги кунда дунё мамлакатларида тарқалаётган чўчка гриппи, қушлар гриппи натижасида кўпгина мулкдорлар тасарруфида бўлган, касаллик манбаи ҳисобланган парранда ва айрим жонзотлар йўқ қилинмоқда.

Реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли. Бу бошқаларнинг мол-мулкни сақлаш, касаллик манбаини йўқ қилиш учун жамиятнинг келажакдаги хавфдан холи қилиш мақсадида амалга оширилади.

⁸Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.док. дисс...-Тошкент, 2007.

⁹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 208-модда.

Мусодара – қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилиши ҳисобланади. Мусодара учун асос – мулкдорнинг содир этган ҳуқуқбузарлигидир. Лекин, Ўзбекистон Республикасининг “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 2001 йил 29 августда қабул қилинган қонунга асосан, кўпгина ҳуқуқбузарликка қўлланиладиган санкциялардан мусодара чиқариб ташланган¹. Ҳатто, ЖКнинг мусодара жазоси билан боғлиқ 53-моддаси чиқариб ташланган. Лекин жиноят қуроллари, далиллар мусодараси сақланиб қолинган. Мусодара суд қарори асосида амалга оширилади. Мусодара қилинган мол-мулкни олиш, сотиш ёки йўқ қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 25 мартдаги 140-сонли Қарори билан тасдиқланган Низом² билан белгиланади.

Айрим ҳолларда давлат мулкни национализация, реквизиция ва мусодара қилинмаслигини кафолатловчи нормаларни белгилаши мумкин. Масалан, бундай нормалар Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти кафолатлари тўғрисида”ги қонунда (32-модда)³, “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонунда (21-модда)⁴, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунда (7-модда)⁵, “Жамоат фондлари тўғрисида”ги қонунда (7-модда)⁶ ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган. топган.

Мулк ҳуқуқи бекор қилинганида олиб қўйилаётган мол-мулк қиймати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, мулк ҳуқуқи бекор бўлган пайтда амал қилиб турган шу ёки шунга ўхшаш мол-мулкнинг баҳоси асосида белгиланади. Олиб қўйилган мол-мулкнинг қийматини мулкдорга тўлаш баҳоси ҳақида мулкдор судга эътироз билдириши мумкин. Мулкдор мол-мулкнинг олиб қўйилиши муносабати билан етказилган бошқа зарарларни тўлашни ҳам талаб қилишга ҳақли.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 165-модда

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000, № 5-140-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 2-модда.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда.

Давлат органининг мулкдорнинг мол-мулкини олиб қўйишга бевосита қаратилмаган қарори муносабати билан, шу жумладан мулкдорга қарашли уй, бошқа иморатлар, иншоотлар ёки экинлар жойлашган ер участкасини олиб қўйиш тўғрисидаги қарори муносабати билан мулк ҳуқуқининг бекор қилинишига қонунларда белгиланган ҳоллар ва тартибдагина йўл қўйилади, бунда мулкдорга олиб қўйилган мол-мулкка тенг мол-мулк берилади ва унинг кўрган бошқа зарарлари тўланади ёки мулк ҳуқуқи бекор қилиниши билан етказилган зарар тўла ҳажмда тўланади. Мулк ҳуқуқининг бекор қилинишига олиб келадиган қарорга мулкдор рози бўлмаган тақдирда, бу қарор низо суд томонидан ҳал қилингунича амалга оширилиши мумкин эмас. Низони кўриб чиқиш вақтида мулкдорга етказилган зарарни тўлаш билан боғлиқ барча масалалар ҳам ҳал қилинади.

13.4. Мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (36, 53, 54-моддалар), ФК (164, 165, 172, 228, 231-моддалар) ва бошқа қонунларда мулк ҳуқуқининг қуйидаги асосий тамойиллари ўз ифодасини топган:

1. Ўзбекистон Республикасида мулк дахлсиз, мулкдорнинг мулк ҳуқуқи қонун билан кафолатланади ва мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги ФКнинг 1-моддасида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилади. Мулкдорга қарши турган барча субъектлар унинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашлари мазкур тамойилнинг моҳиятини ташкил этади. Мулкдор қонун йўл қўйган асосларда, доирада ўз мол-мулкига ўзи эгаллик қилади, ўзи фойдаланади ва ўзи тасарруф этади. Бу мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқидир. Зеро, мулк ҳуқуқининг дахлсизлиги тамойилининг мазмуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36, 53-моддаси, шунингдек ФКнинг 164, 166-моддалари ва 197-моддаларида ифодаланади.

Унга ташқи томондан тайзиқ ўтказишга, унинг ички ишларига аралашушга, мол-мулкини олиб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳаттоки мулкдорнинг ўз ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечиши ҳам унинг мулк ҳуқуқини бекор қилмайди. Фақатгина мулкдорнинг

бу ҳуқуқларидан қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш фақатгина давлат (халқ) ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилиши ФКнинг қатор моддаларида назарда тутилган. Масалан, ФКнинг 202, 203, 204-моддаларида назарда тутилган “национализация”, “реквизиция”, “мусодара” каби мулкдорга тегишли мол-мулкнинг у ёки бу шартлар асосида олиб қўйилиши ҳисобланади.

2. Ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади.

Мазкур тамойил мамлакатни бозор муносабатларига ўтишида муҳим аҳамият касб этади ва моҳиятидан ҳеч бир мулк шакли устуворликка эга эмаслигини билдиради. Бу тамойил Собиқ Иттифоқ фуқаролик қонунчилигида мавжуд бўлмаган, мустақилликка эришилгандан сўнг иқтисодиётни барқарорлаштириш, бозор муносабатларига ўтишда муҳим аҳамият касб этади. Юридик жиҳатдан ҳар қандай мулк шакллариининг амалда бўлишига берилган рухсат, иқтисодиётнинг самарали амал қилишига хизмат қилувчи халқ хўжалигида турли мулк шаклларига асосланган корхона, ташкилотлар ва бошқа тадбиркорлик субъектларининг фаолият кўрсатишига, рақобатнинг ривожланишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига ёрдам беради.

3. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади.

Мулк шакллариининг тенглиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши конституциявий норма сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Фуқаролик кодексининг 167-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Хусусий мулкка ҳам, оммавий мулкка ҳам бир хилдаги кафолатлар ва ҳуқуқий тартибга солиш механизми қўлланилади. Шу муносабат билан, ФК хусусий ва оммавий мулкка нисбатан бир хилдаги қоидаларни умумий тарзда ифодалайди ва иккала мулк шаклига ҳам бир хилдаги ҳуқуқни амалга ошириш шаклини мустаҳкамлайди (ФКнинг 172-моддаси).

4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишига ҳақли.

Мазкур тамойил мулкдорга ўз мулккий ҳуқуқини амалга оширишда эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик қилиш имконини беради. Мулк ҳуқуқининг амалга оширилиши фуқаролик ҳуқуқидаги қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши ва диспози-

тивлик тамойилидан келиб чиқади. Биринчи ҳолатда мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини амалга оширишда қонунда тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиши мумкин бўлса, иккинчи ҳолатда эса, мулкдор ўзининг мулкни ўз хоҳишига кўра амалга оширади ёки амалга оширмайди, мулквий ҳуқуқни амалга ошириш усул ва йўллари ўзи танлайди.

Дарҳақиқат, мулкдорнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқи унга қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳатти-ҳаракатни амалга ошириш имконини беради.

5. Мулквий ҳуқуқнинг амалга оширилиши атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат ҳуқуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.

Бу тамойил мулкдорнинг мулк ҳуқуқини амалга ошириш шартлари билан боғлиқ бўлиб, ФКнинг 172-моддасида ўз аксини топган. Фуқаролик кодекси мулкдорга мутлақ ҳуқуқ бериш ва мулкдорнинг мол-мулки миқдори ва қийматини чегарамаслик билан бирга, унга нисбатан жамиятдаги ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилиш лозимлигини ва айниқса мол-мулкнинг ҳажми ва миқдорининг ортиб бориши сари ўз ҳаракатларининг оқибати учун кўпроқ масъул бўлишини назарда тутди. Яъни, мулкдор мол-мулки бўлганлиги сабабли у жамиятда у ёки бу шахсдан ўзининг моддий имкониятлари жиҳатидан устун ҳисобланади. Шу ҳолатни назарда тутиб фуқаролик қонунчилиги мулкдор мулквий ҳуқуқни амалга ошираётган ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмаслигини белгилайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк эгасининг жамиятдаги мавқеи ошиб бориши натижасида унинг ахлоқий дунёси ҳам салбий томонга ўзгармаслигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Шу муносабат билан ФКнинг 172-моддаси 3-бандида белгиланган норма ҳуқуқий аҳамиятига эга бўлиши билан бирга, ахлоқий, тарбиявий ва инсонпарварлик аҳамиятига ҳам эга, деган хулосага келиш мумкин.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ўз хоҳишига кўра содир этиши мумкин бўлган ҳаракатига нисбатан қонун ҳужжатларида белгиланган яна бир чеклов бу – мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбурлигидир. Мулкдор-

нинг бундай чораларни кўрмаслиги оқибатида етказилган зарар, у томонидан қопланишига олиб келади¹.

6. Ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли.

Мазкур тамойил Конституциявий тамойил саналади. Зеро Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги таъкидланган бўлиб, ҳар бир шахс мол-мулкка эга бўлиши, жамиятдаги моддий неъматларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзиники қилиб олиши, ўзи истаган миқдорда моддий ашёлар соҳиби бўлиши мумкин. Бу ерда шахслар деганда, ҳам жисмоний шахслар (яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар), ҳам юридик шахслар тушунилади. Шунингдек, давлат ҳам мулкдор бўлиши мумкин².

13.5. Мулк шакллари

Иқтисодий маънодаги мулк шакллари дейилганда моддий неъматларни ўзлаштириш усулларининг йиғиндиси тушунилади. Бундай усуллар яқка тартибда ёки жамоат бўлиб ёхуд давлат томонидан амалга оширилиши мумкин³.

Юридик маънодаги мулк шакли – моддий неъматларни муайян субъектларга тегишли бўлишини (бириктириб қўйишликни) мустаҳкамловчи ва тегишли мулкнинг ҳуқуқий режимини белгиловчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига асосан, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади.

Ушбу Конституциявий норма мамлакатимизда мулк шакллари-нинг турли хил бўлиши мумкинлигини ўзида ифодалаб, уни миқдорий чегараламайди.

Лекин Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси мулкнинг икки шаклини ҳуқуқий тартибга солади. ФКнинг 167-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Хусусий мулк.
2. Оммавий мулк.

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -91 б.

² Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? - Тошкент:ТДЮИ,2003. -10 б.

³ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит., 1991. 45-46 с.

Давлат мулк шакллари ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шакллари бундай туркумлаш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимининг узвий бирлиги асосий мезон ҳисобланади. Ўз навбатида, хусусий мулк шакли қуйидаги кўринишларда (турларда) намоён бўлади:

а) якка шахсга (индивидга) тегишли мулк (фуқаролар мулки);

б) нодавлат юридик шахслар мулки.

Оммавий мулк таркибига қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси мулки;

б) маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

13-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мулк ва мулкдор тушунчаларига таъриф беринг?
2. Мамлакатимизда мулк ислоҳотларини амалга оширишнинг зарурати нималарда намоён бўлади?
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида мулкый муносабатларни такомиллаштириш ва мулкдорлар қатламини шакллантириш тўғрисидаги ғоялар ҳақида нималар дея оласиз?
4. Мулк ҳуқуқининг Конституциявий асослари нималардан иборат?
5. Мулк ҳуқуқининг мазмунини нималар ташкил этади?
6. Мулк ҳуқуқи субъектлари деганда қайси субъектлар назарда тутилади?
7. Мулк ҳуқуқи объектлари ва уларнинг муомалада бўлиш хусусиятлари ҳақида нималар дея оласиз?
8. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асосларига тавсиф беринг?
9. Қачон мулк ҳуқуқи бекор бўлади?
10. Мулк дахлсизлиги тамойилини амалий мисолларда кўрсатиб беринг?
11. Мулк шакллари ҳақидаги фикрингиз қандай?

Ўн тўртинчи боб

ХУСУСИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ

Бобнинг мақсади: Республикамиз бозор муносабатларига ўтган дастлабки пайтларда хусусий мулкка нисбатан кишиларда негатив тасаввур мавжуд бўлиб, мулкнинг бу шаклига ҳукмронлик ва зўравонлик белгиси сифатида, эксплуатация қилувчи синф қўлидаги қурол сифатида қаралар эди. Бироқ, бозор муносабатлари шароитида хусусий мулкнинг афзал жиҳатлари намоён бўла бориши, хусусий мулкдорлар синфининг кенгайиши ҳамда бозор муносабатларининг асосий қонуни ҳисобланган талаб ва таклиф, рақобатнинг хусусий мулк базасида амалда бўлиши хусусий мулк мақомининг тубдан ўзгаришига олиб келди. Кейинги йилларда мамлакатимизда хусусий мулк билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши натижа-сида хусусий мулк шахсларнинг ижтимоий, иқтисодий муносабат-лардаги иштирокини моддий жиҳатдан таъминлашга қаратилган асосий восита сифатида эътироф этилишини таъминлади.

Шу маънода дарсликнинг мазкур бобида хусусий мулкнинг мулкий муносабатлар тизимида тутган ўрни, шахсий мулк ва хусусий мулк, уларнинг бирлиги ва ўзига хослиги, хусусий мулк ҳуқуқи тушунчаси, унинг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари, хусусий мулкнинг субъектлари ва объектлари доираси каби масалалар очиқ берилди.

14.1. Хусусий мулк тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 207-моддасига асосан хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Яъни, у мерос тариқасида, ишлаб чиқаришда ўз меҳнати билан шахсан иштирок этиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш, битимлар тузиш, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш тартибида ҳамда қонунда тақиқлаб қўйилмаган бошқа асосларда қўлга киритилган мулк ҳуқуқидир.

Хусусий мулк ҳуқуқи билан боғлиқ муҳим қоида шуки, хусусий мулк бўлган мол-мулк миқдор ва қиймат жиҳатдан чекланмайди. Бу қоида мустақил давлатимизнинг мулк муносабатларини тартибга

солиш борасидаги ислохотларнинг “инқилобий” нормаларидан биринчидир. Зеро, бу қоида ўрнатилмагунча мулкка эгаллик қилиш борасида қатор чекловлар мавжуд эди. 1963 йилги Гражданлик кодексида қатор ҳолларда мулкнинг чекловлар ўрнатилган эди. Масалан, унинг 120-моддасига биноан фуқаронинг шахсий мулкида битта уй-жой ёки бир уй-жойнинг қисми бўлиши мумкин эди. Кодекснинг 121-моддасига биноан, агар қонун йўл қўйган асослар бўйича (масалан, ҳадя қилиш, мерос олиш йўли билан) уй-жой биттадан ортиқ бўлиб қолса, ана шу уйни бир йил давомида сотиши ёки бошқа усул билан бировга ўтказиши лозим эди. Бундай талаб бажарилмаган тақдирда ортиқча уй-жой туман ижроия қўмитаси ҳузуридаги маъмурий комиссиясининг қарорига асосан сотилиши ёки давлат ихтиёрига ҳақ эвазига ўтказилиши шарт эди.

Собиқ Иттифоқ даврида фуқаронинг мол-мулки шахсий мулк ҳисобланиб, бундай мулк унинг ўзининг шахсий меҳнати натижасида топилган даромадлари ва жамғармаларидан иборат бўлиши, турадиган уй-жой, ёрдамчи уй хўжалиги ва уй-рўзғор буюмларидан иборат истеъмолчи тусга эга бўлиши мумкин эди. Фуқаролар шахсий мулқидан даромад олишлари мумкин бўлмаган. Шу хусусияти билан фуқароларнинг шахсий мулки хусусий мулкдан фарқланар эди.

Хусусий мулк ўзининг табиати билан шахсий мулкдан тубдан фарқ қилади. Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари фақат истеъмолчи эмас, балки бозор муносабатлари соҳасида тадбиркорликнинг барча турлари ва шакллари таркиб топиши учун хизмат қилувчи объектлардан иборат. У шахсий мулкка ўхшаб давлат мулкдан ҳосил топадиган мулк эмас, балки мустақамланиши учун зарур бўлган иқтисодий манбадир. Шахсий мулк ҳуқуқининг субъектлари фақат фуқаролардан иборат бўлиши мумкин эди, хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган корхоналар, фирмалар, хўжалик жамиятлари, бирлашмалар ва ширкатлардан иборат бўлиши мумкин⁴.

ФКнинг 208-моддасига мувофиқ хусусий мулк ҳуқуқи субъектнинг таркибий қисмида жиддий ўзгариш юз берди. 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисида”ги қонун бўйича хусусий мулк ҳуқуқи субъектлари сифатида фақат фуқаролар тан олинган эди. ФКнинг 208-моддасига

⁴ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -11 б.

асосан улар фуқаролардан ва давлатга тегишли бўлмаган юридик шахслардан иборат бўлишлари мумкинлиги белгиланди.

Хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, жамоат фондлар ва давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслардир (ФК, 208-модда).

Хусусий мулк ҳуқуқи субъектлари турли-туман ва кенг доирада бўлса ҳам уларни бирлаштирувчи белги мулкнинг вужудга келиши, ундан фойдаланиш, бошқариш, тасарруф этиш, унинг натижаларидан баҳраманд бўлишда жисмоний шахс (хусусий шахс)нинг у ёки бу даражада иштирок этиши, иштирок этганида ҳам оммавий мулкдаги каби фуқаро (давлатга мансуб шахс) ёки махсус ваколатли мансабдор шахс сифатида эмас, балки мулкдор шахс сифатида иштирок этишидир. Бундай иштирок этиш бевосита (масалан, фуқароларга тегишли мол-мулк бўйича мулкдор ваколатларини амалга оширишда) ёки билосита (масалан, юридик шахсни таъсис этувчиси ёки юридик шахс мол-мулкидан баҳраманд бўлувчи субъекти сифатидаги ҳуқуқларни амалга оширишда) намоён бўлади. Ҳар иккала кўринишда ҳам хусусий шахсга маълум мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади ва у бу ҳуқуқларни ўзига хос тарзда рўёбга чиқаради.

ФКнинг 209-моддасига асосан хусусий мулкнинг объектлари доираси ҳам чекланмайди. Қонун билан этилган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин.

14.2. Хусусий мулк ҳуқуқи субъектлари ва уларнинг ваколатлари

Юқорида айтганимиздек, хусусий мулк ҳуқуқи фуқаролар ва нодавлат юридик шахслар мулки кўринишида учрайди. ФКнинг 208-моддаси мазмунидан келиб чиқиб, хусусий мулк объектларига нисбатан мулкдор сифатидаги ваколатларга қуйидагилар эга деб айтиш мумкин:

-жисмоний шахслар (Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар);

-нодавлат тижоратчи юридик шахслар (хусусий корхоналар, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари);

-кооперативлар (ишлаб чиқариш ва матлубот кооперативлари);

-жамоат бирлашмалари ва жамоат фондлари;

-давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслар.

Хусусий мулк субъектлари нафақат мамлакатимиз балки хорижий давлатларга тегишли шахслар бўлиши мумкин.

Қонунда мулкдорни ўз манфаатини кўзлаб ваколатларни амалга ошириши умумий асос сифатида белгиланган. Бу хусусий мулк ва оммавий мулк субъектлари учун бир хилда бўла олмайди. Агарда оммавий мулк субъектини “ўз манфаатлари” мазмуни аниқроқ бўлса, хусусий мулк ҳуқуқи субъектини “ўз манфаатлари” муайян шарт-шароит ва вазиятлар билан боғлиқ. Яъни, хусусий мулк эгаси мулккий ҳуқуқларини амалга оширишда эҳтиёж доирасидан келиб чиққан ҳолда ўз манфаатини ифода этади. Мулккий ҳуқуқни амалга ошириш хусусий мулкдор томонидан хоҳлаган вақтда, ўзгаларнинг рухсатисиз ўзгартирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам мулкдорнинг “ўз манфаати” оммавий мулк субъектидан кўра хусусий мулк субъектига кўпроқ қаратилган ва аниқроқ мазмун касб этади деб айтиш мумкин.

Фақатгина мулкка нисбатан ўз “манфаат”ини ифода этишида хусусий мулк эгаларининг кимлигига эътибор қаратилади. Хусусий мулкдорлар ваколатлари (мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқи)ни амалга ошириш бир хил эмас. Хусусий мулк субъектларда бу жараён турлича кузатилади. Фуқаролар мулккий ҳуқуқларини амалга оширишда ўз иродасини намоён этса (мулк икки ёки ундан ортиқ шахсларга биргаликдаги умумий мулк асосида тегишли бўлганда бундан мустасно), юридик шахсларда мулккий иродани намоён этиши унинг органлари ваколат доирасида қарор қабул қилиш орқали юз беради.

Фуқаро мулки хусусий мулкнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, мулкнинг бошқа турлари нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

1. Мулкдор ҳар доим конкрет шахс бўлади.
2. Мулкдор мулкка нисбатан энг яқин бўлади ва шу сабабли ҳам унга таъсир қилишда қатор устунликларга эга.
3. Бинобарин, бундай мол-мулк ташмачилик, ўғрилиқ, хўжасизликнинг қурбони бўлиш эҳтимолидан узоқдир.

Бошқача айтганда, хусусий мулкнинг бу турини фуқароларга яқка тартибда тегишли бўлган мол-мулк маъносида тушуниш мумкин. Бу мулкнинг энг асосий белгилари мол-мулкка нисбатан мулкдор яқка шахс, яъни фуқаро эканлиги ва у мол-мулкка нисбатан ўз ҳуқуқларини хусусий тарзда амалга оширишга ҳақли эканлигидир. Хусусий тарзда амалга ошириш дейилганда, мулк соҳиби бўлган

шахснинг бошқа ҳар қандай шахслардан рухсат олмай, ўз хоҳишига кўра мулк ҳуқуқларни эътироф этиш, ёлланма меҳнатни қўллаш асосида фойда олиш мақсадини кўзлаб ишлаб чиқариш воситаларига, корхоналарга эгалик қилиш имкониятларига йўл очди. Айни вақтда хусусий мулк ҳуқуқини фуқароларнинг ўзига яқка тартибда тегишли мол-мулкка нисбатан эрки ва иродасини амалга оширишда мутлақ хоҳишни рўёбга чиқариш маъносида тушунмаслик лозим. Хусусий мулк эгаси ўз ҳуқуқларини амалга оширишда атроф-муҳитга зарар етказмаслиги ва бошқа шахсларнинг манфаатларини бузмаслиги лозим. Юқорида таъкидланганидек, барча мулк турлари ичида фақат фуқаролар мулкида мулкдор ўз мулкига энг яқин туради. Қачонки мулкдор аниқ ва муайян бўлса, ўз мол-мулкига бевосита тез ва осон таъсир кўрсатишга, назорат қилишга имкон туғилади, бундай мол-мулк эса хўжасиз қолмайди. Аксинча, мулкдорнинг доимий назорати, бошқаруви, ғамхўрлиги остида кўпайиб, ривожланиб боради. Фуқаролар мулки сифатидаги бундай хусусий мулк бозор муносабатлари тизимида тадбиркорлик фаолиятининг моддий негизи мўл-кўлчилик ва фаровонлик манбаи сифатида ўзига хос мавқега эга бўлади. Шу билан бирга, мулкдорнинг ўз мулкига яқин туриши, бозор иқтисодиёти шароитида ўзгариб турувчи талаб ва таклифга тез мослашиш имконини беради.

Фуқароларнинг хусусий мулк ҳуқуқи яқка фуқарога ҳам, икки ёки ундан ортиқ фуқарога ҳам тегишли бўлиши мумкин. Бу ҳолатда агар мулк бир неча фуқарога тегишли бўлса, унда яхлит мулкка нисбатан мулк ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа мулкдор билан “ҳисоблашиш” лозим бўлади, яъни бошқа мулкдорнинг хоҳиш иродаси ҳам эътиборга олиниши талаб этилади.

Бир неча фуқарога тегишли бўлган хусусий мулк ҳуқуқи Кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларининг умумий мол-мулки, оила мулки, юридик шахс ташкил этилмаган ҳолда тузилган дехқон хўжалиги мулки ва фуқароларнинг биргаликда фаолият юритиш мақсадида бирлаштирилган мол-мулки кўринишида мавжуд бўлади.

Кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларига шу уйнинг умумий жойларини, таянч ва тўсиқ конструкциялар, квартиралар оралиғидаги ихоталанган (ўралма) пиллапоаялар, зинапоаялар, лифтлар, лифтнинг шахталари ва бошқа шахталар, дахлизлар, техник қаватлар, ертўлалар, чердаклар ва томлар, уй ичидаги муҳандислик тармоқлари

ва коммуникациялари, жойлар ташқарисида ёки ичида жойлашган ва биттадан ортиқ жойга хизмат кўрсатадиган механик, электр, санитария-техника ускуналари ва қурилмалари ҳамда бошқа ускуналар ва қурилмаларни ўз ичига олган умумий мол-мулк улушли мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади.

Кўп квартирали уйдаги умумий мол-мулкка эгаллик ҳуқуқидаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорлари улушларининг миқдори ҳамда мазкур мол-мулкни сақлаш ва асраш бўйича харажатларни мулкдорлар ўртасида тақсимлаш тартиби уй-жой тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Кўп квартирали уйдаги умумий мол-мулкка нисбатан улушли мулк иштирокчиси ўз улушини бошқа шахсга беришга, ундан фуқаролар ёки юридик шахслар фойдасига воз кечишга, шунингдек уни ўзига қарашли турар жойга ёки яшаш учун мўлжалланмаган жойга бўлган мулк ҳуқуқидан алоҳида тарзда бошқа шахсга ўтишига сабаб бўлувчи ўзга хатти-ҳаракатлар содир этишга ҳақли эмас.

Хусусий мулк ҳуқуқининг иккинчи кўриниши – нодавлат юридик шахсларнинг мулк ҳуқуқидир.

Нодавлат, яъни давлатга қарашли бўлмаган юридик шахслар мулкининг иқтисодий мазмуни ташкилий жиҳатдан уюшган кишилар гуруҳига моддий неъматларнинг тегишли эканлигида ифодаланади. Баъзи иқтисодий адабиётларда юридик шахслар мулки шу жамоа аъзоси ҳисобланган шахсларнинг умумий ҳиссали мулки деб кўрсатилади. Бу – нотўғри. Мазкур мулкнинг субъекти фақат юридик шахс ҳисобланади.

Юридик шахслар мулкида умумий мулкдаги каби кўп субъект-лилик эмас, балки бир субъект-лилик мавжуд. Юридик шахслар мулкининг қуйидаги турлари мавжуд: д) хусусий корхоналар мулки; е) хўжалик ширкати ва жамияти мулки; з) жамоат бирлашмаларининг мулки; и) диний ташкилотларнинг мулки ва бошқалар.

Хусусий корхоналар мулки. Хусусий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади ва ўз номидан мулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши мумкин. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиар жавобгар бўлади.

Хусусий корхонанинг устав фонди бўлинмасдир ва уни мулкдорнинг ўзи белгилайди. Пул, қимматли қоғозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулкрий ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий корхонанинг устав фондига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий корхонанинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолайди. Агар хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилади ва мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади. Хусусий корхонанинг устав фондидан кўпайтириш ва камайтириш мулкдорнинг қарорига кўра хусусий корхонанинг уставига ўзгартиришлар киритиш йўли билан амалга оширилади.

Агар иккинчи молия йилининг ва шундан кейинги ҳар бир молия йилининг якунида хусусий корхона соф активларининг қиймати унинг устав фондидан кам эканлиги маълум бўлиб қолса, хусусий корхона ўз устав фондидан ўзининг соф активлари қийматидан ошмайдиган миқдорда камайтириши шарт.

Хусусий корхона соф активларининг қиймати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади. Хусусий корхона мулкдори хусусий корхонанинг пул маблағларини ҳамда бошқа мол-мулкни тасарруф этади. Мулкдор хусусий корхонанинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин қолган фойдасидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш, хусусий корхонага тегишли мол-мулкни бошқа шахсга бериш, ижарага бериш, гаровга қўйиш, бошқа юридик шахсларнинг устав фондига ҳисса сифатида киритиш ёки ушбу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Хусусий корхонанинг мол-мулки национализация қилинмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Хусусий корхонанинг мол-мулки реквизиция қилинмайди, хусусий корхонанинг мулкдорига реквизиция қилинаётган мол-мулкнинг бозор қийматига тенг миқдорда компенсация тўланадиган табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва фавқулодда тусдаги бошқа ҳолатлар бундан мустасно⁵.

Хўжалик ширкати ва жамиятларининг мулки юридик шахс ҳисобланган хўжалик ширкати ва жамиятининг мулки қатнашчилар-

⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. 3-сон, 28-модда.

нинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда ман этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади.

Хўжалик ширкатларининг мол-мулки ФК ва “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги қонунда ўз ифодасини топган. Хўжалик ширкатларининг мол-мулкининг дастлабки асоси унинг устав фондида ўз ифодасини топади. Чунки ширкат иштирокчилари (таъсисчилари) ширкатга аъзо бўлиб кираётганда қўшган улушларининг номинал қийматидан таркиб топади. Ширкат устав фондининг миқдори ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак. Ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Ширкат иштирокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши керак. Ширкат иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги улуши миқдорига мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини ширкатнинг устав фондига киритиши шарт. Ҳиссанинг қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулк хуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга хуқуқлар иштирокчиларнинг ширкат устав фондига қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг ҳиссалари бўлиши мумкин. Ширкатнинг устав фондига пулсиз ҳиссасининг пул ҳисобидаги баҳоси ширкатнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тасдиқланади.

Ширкатга тегишли мол-мулк унга устав фондига ҳисса сифатида фойдаланишга берилган муддат ўтгунига қадар мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, ширкатнинг мол-мулк берган иштирокчиси ширкат талабига биноан, унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳаққа тенг пул товони тўлаши

шарт. Пул товони ширкат томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан, агар ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан товон тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор ширкатнинг устав фондига ҳисса сифатида мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган ширкат иштирокчисининг овозини ҳисобга олмаган ҳолда ширкат иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Ширкат иштирокчиси устав фондига ҳисса сифатида ширкатга фойдаланиш учун бериб қўйган мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг муддатидан илгари тугатилганлиги учун ширкат иштирокчиси томонидан товон тўлашнинг бошқача тартиби таъсис шартномасида назарда тутилган бўлиши мумкин. Ширкатдан чиқарилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан ширкатга устав фондига ҳисса сифатида фойдаланишга берилган мол-мулк, агар таъсис шартномасида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида ширкатнинг фойдаланишида қолаверади.

Ўз ҳиссасини тўлиқ киритган ширкат иштирокчисига гувоҳнома берилади. Ширкат иштирокчиси қолган иштирокчиларнинг розилиги билан устав фондидаги ўз улушини ёки унинг бир қисмини ширкатнинг бошқа иштирокчисига ёхуд учинчи шахсга беришга ҳақли. Улуш (улушнинг бир қисми) бошқа шахсга берилганда улушни (улушнинг бир қисмини) берган иштирокчининг ҳуқуқи тўлалигича ёки ҳуқуқнинг тегишли қисми унга ўтади. Иштирокчининг ўз қарзлари бўйича ундирувни унинг ширкат устав фондидаги улушига қаратишга иштирокчининг бошқа мол-мулки қарзларини қоплаш учун етишмаган тақдирда фақат суднинг қарорига асосан йўл қўйилади. Бундай иштирокчининг кредиторлари ширкат мол-мулкининг устав фондидаги қарздорнинг улушига тўғри келадиган қисмини ундирувни ана шу мол-мулкка қаратиш мақсадида, ажратишни талаб қилишга ҳақлидирлар. Ширкат мол-мулкнинг ажратилиши лозим бўлган қисми ёки унинг қиймати кредиторлар томонидан ажратиш тўғрисидаги талабнома тақдим этилган пайтдаги ҳолатга кўра тузилган баланс бўйича аниқланади.

Ширкат устав фондидаги иштирокчининг улушига тўғри келадиган мол-мулкка ундирувни қаратиш унинг ширкатдаги иштирокини тугатади. Ширкатнинг ўз тадбиркорлик фаолияти

натижасида қўлга киритган барча мол-мулкларини ўз хоҳишларига кўра эгалик қиладилар, фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик жамиятларининг масъулияти чекланган жамият, кўшимча масъулиятли жамият ва акциядорлик жамиятлари каби турлари мавжуд.

Масъулияти чекланган жамиятларда муассис – таъсисчи жамиятнинг хўжалик фаолияти натижаси учун устав фондига ўзи киритган пай бадали улуши миқдорида жавобгар бўлади. Хўжалик жамияти муассислари хўжалик жамиятлари фаолиятларида бевосита иштирок этишлари шарт эмас.

Жамият устав фонди унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади. Жамият устав фондининг миқдори жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозим. Жамият иштирокчисининг жамият устав фондидаги улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Жамият иштирокчиси улушининг миқдори унинг улуши номинал қиймати билан жамият устав фондининг нисбатига тенг бўлиши керак. Жамият иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати жамият соф активлари қийматининг унинг улуши миқдorigа мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Жамиятнинг устав билан жамият иштирокчиси улушининг энг юқори миқдори, шунингдек жамият иштирокчилари улушларининг нисбатини ўзгартириш имконияти чеклаб қўйилиши мумкин. Бундай чеклашлар жамиятнинг айрим иштирокчиларига нисбатан белгиланиши мумкин эмас. Кўрсатиб ўтилган қоидалар жамият таъсис этилаётганда унинг уставада назарда тутилиши, шунингдек жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг жамият барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарорига биноан жамиятнинг уставига киритилиши, ўзгартирилиши ва ундан чиқариб ташланиши мумкин.

Жамият давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамиятнинг устав фондидаги ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини киритиши шарт. Жамиятнинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида белгиланган ва жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб бир йилдан ошмайдиган муддат мобайнида жамиятнинг устав фондига ўз ҳиссасини тўлиқ киритиши керак. Жамиятнинг

иштирокчиси томонидан ҳиссанинг тўлиқ киритилганлиги жамият иштирокчисига бериладиган гувоҳнома билан тасдиқланади.

Пул, қимматли қоғозлар, ўзга ашёлар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар жамиятнинг устав фондига кўшиладиган ҳиссалар бўлиши мумкин. Жамиятнинг иштирокчилари ва жамиятга қабул қилинадиган учинчи шахслар томонидан жамиятнинг устав фондига кўшиладиган пулсиз ҳиссаларнинг пул баҳоси жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг жамиятнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарори билан тасдиқланади.

Устав фондига ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкнинг муддат ўтгунга қадар ушбу мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, жамиятнинг мол-мулкни берган иштирокчиси жамиятнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақиға тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони жамият томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан агар жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тоvon тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор жамиятнинг устав фондига ҳисса сифатида мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган жамият иштирокчисининг овозини ҳисобға олмаган ҳолда жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Таъсис ҳужжатларида жамият иштирокчиси томонидан устав фондига ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг муддатидан илгари тугатилганлиги учун жамият иштирокчиси томонидан тоvon тўлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлиши мумкин. Жамиятдан чиқарилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан жамиятнинг устав фондига ҳисса тариқасида фойдаланиш учун берилган мол-мулк, агар таъсис ҳужжатида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида жамият фойдаланишида қолаверади.

Жамият устав фондиди жамиятнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириш тўғрисидаги қарор бундай қарор қабул қилинган йилдан олдинги йил учун жамиятнинг бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосидагина қабул қилиниши мумкин. Жамият устав фонди жамиятнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириладиган сумма жамият соф

активларининг қиймати билан устав фонди ҳамда захира фонди суммаси ўртасидаги фарқдан ортиқ бўлмаслиги керак. Жамиятнинг устав фонди кўпайтирилганда жамият барча иштирокчилари улушларининг миқдорлари ўзгармаган ҳолда улар улушларининг номинал қиймати мутаносиб равишда кўпаяди.

Жамият йилнинг ҳар чорагида, ярим йилда бир марта ёки бир йилда бир марта ўзининг соф фойдасини жамият иштирокчилари ўртасида тақсимлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақлидир. Жамиятнинг жамият иштирокчилари ўртасида тақсимланадиган фойдаси қисмини аниқлаш тўғрисидаги қарор жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Жамият фойдасининг унинг иштирокчилари ўртасида тақсимлаш учун мўлжалланган қисми уларнинг жамият устав фондидаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Акциядорлик жамиятлари ўз устав фонди доирасида, унинг қийматига тенг келадиган акциялар, яъни қимматли қоғозлар чиқаришга ҳақли. Айнан мазкур акция номинал қиймати доирасида унинг устав фонди шаклланади. Жамият иштирокчиларининг жамиятга киритган улушлари акция орқали расмийлаштирилади ва бу қимматли қоғоз келажакда жамият фойда кўрган тақдирда, акциядорларга дивидент олиш ҳуқуқини беради. Акция жамият умумий йиғилишида “бир акция – бир овоз” тамойилига асосланган ҳолда иштирок этиш ҳуқуқини ҳам беради.

Акциядорлик жамиятининг устав фондининг энг кам миқдори қонун ҳужжатларида белгиланади. “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасига асосан, акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича тўрт юз минг АҚШ долларига тенг бўлган суммадан кам бўлмаслиги керак⁶.

Акциядорлик жамиятини акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижроия органи бошқаради ва улар ваколат доирасида жамиятга тегишли мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини амалга оширади.

Қиймати битим тузиш тўғрисида қарор қабул қилинаётган санада жамият активлари баланс қийматининг йигирма беш фоизидан эллик фоизгачасини ташкил этувчи мол-мулк хусусида

⁶ Ўзбекистон Республикаси айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги 2009 йил 7 апрелдаги қонун //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009. №15. 176-модда.

бўлган йирик битим тузиш тўғрисидаги қарор кузатув кенгаши томонидан яқдиллик билан қабул қилинади, бунда кузатув кенгашининг таркибдан чиқиб кетган аъзолари овози ҳисобга олинмайди. Йирик битим тузиш масаласида жамият кузатув кенгашининг яқдиллигига эришилмаган ҳолларда йирик битим тузиш тўғрисидаги масала кузатув кенгаши қарорига мувофиқ акциядорлар умумий йиғилиши ҳукмига ҳавола этилиши мумкин.

Битим тузиш тўғрисида қарор қабул қилинаётган санада жамият активлари баланс қийматининг эллик фоизидан ортиқ қийматни ташкил этувчи мол-мулк хусусида йирик битим тузиш тўғрисидаги қарор акциядорларнинг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади.

Жамоат бирлашмаларининг мулки жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, фахрийлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ижодий уюшмалари ва турли жамғармалар мол-мулкидан иборат.

Жамоат бирлашмалари, уларнинг ташкилотлари бинолар, иншоотлар, уй-жой фонди, ускуналар, асбоблар, маданий-маърифий ва соғломлаштириш мақсадлари учун мўлжалланган мулкларга, пул маблағига, акцияларга, бошқа қимматбаҳо қоғозларга ҳамда уларнинг уставларида кўзда тутилган фаолиятни моддий таъминлаш учун зарур бўлган ўзга мол-мулкка, шунингдек интеллектуал мулк объектларига эгаллик қилишлари мумкин. Бирлашмаларнинг уставларида кўрсатилган мақсадларга мувофиқ уларнинг маблағи ҳисобидан барпо этилган наشريётлар, бошқа корхоналар, хайрия, муассасалари жамоат бирлашмаларининг мулки бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида, Қорақалпоғистон Республикасида эса – Қорақалпоғистон Республикасининг ҳам қонун ҳужжатларида давлат ва жамоат хавфсизлиги мулоҳазалари билан ёки халқаро шартномаларга мувофиқ жамоат бирлашмалари мулки бўла олмайдиган мол-мулк турлари белгилаб қўйилиши мумкин.

Жамоат бирлашмаларининг пул маблағлари, агар уставда кўзда тутилган бўлса, бирлашмага кириш ва аъзолик бадалларини тўлашдан; ихтиёрий равишда ўтказилган пул ва хайриялардан; уставга мувофиқ ўтказилган лекциялар, кўрғазмалар, спорт тадбирлари ҳамда бошқа тадбирлар, лотореялар тушумларидан, ишлаб чиқариш, хўжалик ва ноширлик фаолиятидан олинган даромадлардан; қонун билан тақиқланмаган бошқа тушумлардан ташкил топади.

Сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи оммавий ҳаракатларнинг чет давлатлардан, халқаро ташкилотлар ҳамда чет давлатларнинг юридик шахслари, уларнинг ваколатхоналари ва филиалларидан, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналардан, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслардан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, диний ташкилотлардан, номи яширилган ёки фақат тахаллуси кўрсатилган шахслардан молиявий ва ўзгача моддий ёрдам олиши ман этилади. Бундай ёрдам олинган тақдирда мазкур маблағлар қайтарилиши, қайтариш имконияти бўлмаган тақдирда эса, давлат даромадига ўтказилиши лозим.

Сиёсий партияларни молиялаштириш “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ амалга оширилади⁷. Унга асосан сиёсий партияларни молиялаштириш манбалари кириш ва аъзолик бадаллари (агар сиёсий партиянинг уставида бундай бадаллар тўлаш назарда тутилган бўлса), қонун ҳужжатларига мувофиқ тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетидан ушбу Қонунга мувофиқ ажратиладиган маблағлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси юридик шахслари ва фуқаролари томонидан ушбу Қонунга мувофиқ бериладиган хайрия ёрдамидан шаклланади.

Жамоат бирлашмаларининг мулки қонун билан муҳофаза қилинади. Иттифоқларнинг ва уларга кирувчи бирлашмаларнинг ана шу иттифоқ ва унга қўшилган бирлашмаларга карашли мол-мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш, тасарруф этишга доир ваколатлари жамоат бирлашмалари иттифоқларининг уставларида белгилаб қўйилади.

Жамоат фондларининг мулки муассислар (муассис) томонидан бир йўла тўланадиган (ўтказиладиган) ёки мунтазам келиб турадиган пул ва бошқа тушумлар, фонд васиятнома бўйича ташкил этилган тақдирда васият қилувчининг фондга ўтказилган мол-мулки, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайриялари, турли грантлар, ўз уставида белгиланган мақсадларга тўғри келадиган доирада шуғулланган тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромадлар, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалардан шаклланади. Бинолар, иншоотлар, турар жойлар ва бошқа иморатлар, асбоб-ускуналар, инвентарь, пул маблағлари, шу жумладан чет эл

⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 21-сон, 248-модда.

валютасидаги маблағлар, қимматли қоғозлар ва ўзга мол-мулк фонднинг мулки бўлиши мумкин.

Фондни ташкил этиш учун зарур дастлабки маблағларнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Фонднинг мол-мулки муассислар ўртасида тақсимланмайди ва ундан фақат фонд уставида белгиланган мақсадлар ҳамда вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланилади. Унинг мол-мулкидан гаров ёки мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг бошқа усули сифатида фойдаланилиши, шунингдек кредитлар бериш учун фойдаланилиши мумкин эмас. Фонднинг мол-мулкидан фонд уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ҳамда маъмурий харажатларни қоплаш учун фойдаланилади.

Фонднинг маъмурий харажатлари фонд томонидан ҳисобот даврида фондни бошқариш учун қилинган барча харажатларни ва биринчи навбатда унинг активларини асраш ҳамда сақлаб туриш учун зарур харажатларни, фонднинг ўз уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун рекламага сарфлаган харажатларини, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ фонд фаолияти билан боғлиқ харажатларни ва тўловларни ўз ичига олади.

Ҳар йилги маъмурий харажатларнинг жами суммаси, шунингдек фонднинг васийлик кенгаши ҳамда тафтиш комиссияси аъзоларига ҳақ тўлаш ҳамда уларнинг ўз вазифаларини бажариш билан боғлиқ харажатларини компенсация қилиш фонд барча харажатлари суммасининг йигирма фоизидан ошмаслиги керак. Мазкур чеклов ҳомийлик дастурларини амалга оширишда иштирок этадиган шахсларнинг меҳнатига ҳақ тўлашга нисбатан қўлланилмайди. Фонднинг мол-мулки фондга алоқадор шахслар ўртасида тақсимланиши мумкин эмас. Фонднинг мол-мулкини кўпайтириш учун фондга маблағ киритган шахслар маблағ бераётганда бу маблағлардан белгиланган мақсадда фойдаланилиши тўғрисида, шу жумладан фондни қайта ташкил этишда ёки тугатишда маблағларни қайтариш шартлари тўғрисида фонд билан шартномалар тузиши мумкин⁸.

Диний ташкилотларнинг мулки уларнинг ўз маблағлари ҳисобидан сотиб олинган ёки яратилган, фуқаролар, жамоат бирлашмалари эҳсон қилган (васият қилиб қолдирган) ёхуд давлат томонидан назарда тутилган бошқа асосларда олинган, ўз

⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда

фаолиятларини таъминлаш учун зарур бўлган бинолар, иморатлар, ибодат қилиш анжомлари, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия иншоотлари, пул маблағлари ва бошқа мол-мулклардан иборат бўлиши мумкин. Диний ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқлари қонун билан муҳофаза қилинади.

Диний ташкилотлар ўз эҳтиёжлари учун давлат органлари томонидан шартнома асосида бериладиган бинолар ва мол-мулкдан фойдаланишга ҳақлидир. Тарихий ва маданий ёдгорликлар объектлари ва буюмларини диний ташкилотларга фойдаланиш учун бериш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Диний ташкилотлар учун ер ажратиш ҳамда ибодат бинолари қуриш тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг рухсати билан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Бундан ташқари қонунчиликда мулкнинг маҳалла мулки, кооператив мулк, ижарага олинган корхона мулки ва жамоа корхонаси мулки каби турлари ҳам назарда тутилган эди.

Маҳалла мулки. Маҳалла ижтимоий ўз-ўзини бошқаришнинг бошланғич бўғини ҳисобланади. Маҳалла мулки қуйидаги маблағлардан шаклланади:

–маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ва уларнинг умумий даромадлари;

–фуқаролар ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, хайр-эҳсонлари;

–халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратилган бюджет маблағлари;

–шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлар⁹.

Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли томонидан сайлаб қўйилган органлар маҳалла мулкининг субъекти ҳисобланади. Маҳалла мулкининг тайинланишидан мақсад, турли маросимлар, тадбирлар, шунингдек кам таъминланган оилаларга нисбатан моддий ёрдам бериш ҳисобланади. Шу билан бирга, ушбу органлар ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, ўз тасарруфидан чиқаришга, қонун ҳужжатларига мувофиқ мазкур мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1999. 5-сон, 110-модда

Кооператив мулк хўжаликни биргаликда юритиш ёки бошқа фаолият билан шуғулланиш учун аъзолик асосида ихтиёрий бирлашган фуқароларнинг биргаликдаги мулкидир. Кооператив мулк ўз таркиби бўйича унинг аъзолари мол-мулкни умумлаштириш, хўжалик фаолиятини юритиш асосида олинган даромадлар ва ҳоказолардан ташкил топади. Кооператив тугатилган тақдирда бюджет, банклар ва бошқа қарз берувчилар билан ҳисоб-китоблар қилинганидан кейин қолган мол-мулк кооператив аъзолари ўртасида тақсимланади.

Ижарага олинган корхона мулки таркибига асосан ишлаб чиқарилган маҳсулотдан олинган даромад ва бошқалар киради. Корхонанинг бошқарув органи мулк ҳуқуқини амалга оширувчи субъект ҳисобланади. Бундай мақомдаги корхоналар мулки билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг қонун-ҳужжатлари мустаҳкамланган.

Жамоа корхонасининг мулки давлат корхонасининг бутун мол-мулки меҳнат жамоаси аъзолари томонидан сотиб олиш ёки бошқача усуллар билан қўлга киритилган тақдирда вужудга келади. Унинг таркибига, шунингдек ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, олинган даромад ва бошқалар ҳам киради.

14.3. Хусусий мулк ҳуқуқи объектлари

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 209-моддасига асосан қонун билан ман этилган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин. Қуйидагилар хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари ҳисобланади:

– уй-жойлар, хонадонлар, дала ҳовлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзғор буюмлари;

– акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар;

– ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа хўжалик фаолияти соҳасидаги корхоналар, мулкӣ комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари;

– ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошқа натижалари;

– истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ҳар қандай бошқа мол-мулк қонунларга мувофиқ хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно.

Юқоридаги объектлар хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Корхона

мол-мулк мажмуидан иборат бўлиб, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг зарур ва муҳим шартларидан биридир. Тадбиркорлик фаолияти юридик шахслар, фуқаролар ёки фуқаро томонидан ўз таваккалчиликлари ва мулкий жавобгарликлари асосида даромад (фойда) олиш мақсадида қонунлар доирасида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалик фаолиятидир.

Фаолиятга ёлланма меҳнатни жалб қилган ҳолда иш олиб бораётган хусусий тадбиркор юридик шахс ҳисобланиб, унинг корхонаси тегишли тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

Ёлланма меҳнат жалб қилмай якка тартибда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс юридик шахсни ташкил қилмай иш олиб бориши мумкин.

Хусусий тадбиркорлик мол-мулки давлат, кооператив ёки бошқа корхоналарнинг мулкидан ёки унинг бир қисмини харид қилишдан ёки ижарадаги мулкни сотиб олишдан ҳамда қонунда назарда тутилган бошқа асослардан вужудга келади.

Қонун бўйича фуқаро ёки юридик шахс сотиб олиши, фойдаланиши ва ҳады қилиши мумкин бўлган ҳар қандай нарса хусусий мулк объекти бўлиши мумкин. Хусусий мулк ўзининг ҳуқуқий режимига кўра фуқаролик эркин муомаласидаги хусусий мулк ва фуқаролик муомаласида ҳаракати чекланган хусусий мулкка бўлинади.

Фуқаролик муомаласида ҳаракати чекланган мол-мулк объектларини эркин равишда сотиш ва сотиб олиш мумкин эмас. Бундай объектларнинг фуқаролик муомаласидаги ҳаракати давлатнинг махсус ваколатли органлари томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Тегишли қонун ҳужжатларида хусусий мулк бўла олмайдиган мол-мулк келтириб ўтилади.

Агар фуқаро ихтиёрида бундай мол-мулк инсофли ва қонуний асосларда пайдо бўлса (мерос тариқасида ўтиш ва ҳ.к.), у буни ўзидан бегоналаштириши лозим. Агар бундай мол-мулк ғайриқонуний ва ноинсофлик асосида олинса ёки ҳосил қилинса, давлат фойдасига мусодара этилиши лозим.

Юқоридаги объектлар қонунда белгиланган тартибда ва асосларда юридик шахслар мол-мулки таркибига кириши истисно этилмайди.

14.4. Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари

Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиши мулк ҳуқуқининг вужудга келиш усуллари билан боғлиқдир. Лекин мулкни вужудга келтирувчи айрим усуллар хусусий мулк билан боғлиқ бўлмаганлиги туфайли уларни фарқлаш лозим бўлади. Масалан, мусодара, реквизиция, национализация каби мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи асослар хусусий мулкка алоқаси йўқ.

Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш усуллар ўз ўрнида дастлабки ва ҳосила асослар таркибига киритилади.

Умуман олганда хусусий мулкнинг вужудга келтирувчи асосларга мулкнинг мерос қолдирилиши, меҳнат фаолияти, тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти натижасида мол-мулк яратиш, кўпайтириш, ҳосил, даромадлар ёки дивидентлар олиш, мол-мулк билан боғлиқ олди-сотди, ҳадя, рента, айирбошлаш ва бошқа шартномаларни тузиш, давлат мулкни хусусийлаштириб олиш, эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ўтгандан сўнг мулкка бўлган ҳуқуқни олиш, ажратилган ер участкаларига уй-жой қуриш, ўзбошимчалик билан қурилган иморатларга мулк ҳуқуқини эътироф этилиши, эгасиз ашёлар (топилма, ҳазина, қаровсиз ҳайвонлар ва бошқа эгасиз ашёлар)га нисбатан мулкдор ҳуқуқларини олиш ва бошқа қонунда тақиқланмаган усулларда мол-мулкни қўлга киритиш ва бошқалар киради.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг хусусий мулкнинг вужудга келиши ўзига хос хусусиятлари, асослари, тартиби билан фарқланади. Масалан фуқароларнинг хусусий мулкнинг вужудга келиш асосларининг ўзига хос хусусиятлари уларнинг ёлланма меҳнатга ёлланилиши натижасида мулк ҳуқуқини қўлга киритиши, ижодий фаолиятни амалга ошириш натижасида мол-мулкка эга бўлиши ҳамда якка тартибда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш орқали мулк ҳуқуқининг вужудга келиши билан юридик шахсларнинг хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келишидан ажралиб туради. Зеро, юридик шахслар юқоридаги мулк ҳуқуқини қўлга киритувчи фаолиятлар билан шуғулланиш имкониятига эга эмаслар. Шунингдек фақат юридик шахслар шуғулланиши мумкин бўлган фаолиятлар мавжудки, у фаолият орқали фуқаролар мулк ҳуқуқини қўлга киритиши мумкин эмас.

Хусусий мулкни бекор бўлиш асослари мажбурий ва ихтиёрий тартибда амалга оширилади.

Агар мулкдор ихтиёрий равишда ўз мулкидан “воз” кечса, яъни унинг тақдирини белгиловчи ҳаракат содир этса, у ҳолда мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши ихтиёрий амалга оширилган саналади. Ихтиёрий асосда хусусий мулкнинг бекор бўлиши учун мулкдор ўз манфаатларини кўзлаб мулкни сотиши, айирбошлаши, ҳадя қилиши ёки бошқача тарзда бегоналаштириши мумкин. Бундан ташқари фойдаланиш натижасида ўз хусусиятини йўқотадиган мол-мулкларни мулкдор ўз эҳтиёжи ва манфаати учун ишлатганда ҳам ихтиёрий мулк ҳуқуқи бекор бўлади. Масалан, озиқ овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш орқали унга бўлган ҳуқуқ бекор бўлади.

Мажбурий асосда мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши мулкдор эркидан ташқарида содир бўлади. Турли табиий офатлар (зилзилалар, сув тошқинлари ва бошқа форс мажор ҳолатлари), давлат ваколатли органларининг мулк ҳуқуқини бекор қилиш билан боғлиқ қарорлари (мулкни мусодара қилиш, национализация, реквизиция, ўзбошимчалик билан қурилган иморатни бузиб ташлаш), тарихий ва маданий бойликларни хўжасизларча сақлаш, ноқонуний қўлга киритилган мол-мулкларни олиб қўйиш, мажбурият бўйича суд қарори билан мулкдор мол-мулкига ундирувни қаратиш ёки бошқа шахснинг ноқонуний мулкни “ўзлаштириб олиши” билан мажбурий тартибда мулк ҳуқуқининг бекор бўлишига олиб келади.

14-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Хусусий мулкнинг мулкый муносабатлар тизимида тутган ўрни ҳақида нималар дея оласиз?
2. Бугунги кунда шахсий мулк ва хусусий мулк ўртасида нисбат бор деб ўйлайсизми?
3. Жисмоний шахслар ва нодавлат юридик шахслар мулки хусусий мулк турлари сифатида ўзаро тафовутларга эгами?
4. Хусусий мулк эгаларининг ваколатлари нималардан иборат?
5. Хусусий мулкнинг қандай афзалликлари бор?
6. Нодавлат юридик шахслар хусусий мулкнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида тушунча беринг?
7. Корхона – хусусий мулк субъектими ёки объекти?
8. Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари ҳақида нималар дея оласиз?
9. Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келишининг ўзига хос хусусиятлари нимада?

ОММАВИЙ (ДАВЛАТ) МУЛК ҲУҚУҚИ

Бобнинг мақсади: *Ижтимоий-сиёсий тузилма ҳисобланган – давлат, унинг мол-мулкининг ҳуқуқий режими ҳақидаги тушунчаларни қамраб олган мазкур бобда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг алоҳида субъекти ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг мулкӣ ҳуқуқлари, мол-мулкининг доираси, давлат мулкининг зарурати ва манбалари, оммавий мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши асослари, давлат тасарруфидан чиқариши ва хусусийлаштириши, давлат корхоналари, муассасалари ҳамда ижара корхоналарининг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги масалалар ёритиб берилган.*

15.1. Оммавий (давлат) мулки ҳуқуқи тушунчаси ва унинг турлари

Биз юқорида Ўзбекистон Республикасини мустақил давлат сифатида фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти эканлигини таъкидлаб ўтган эдик. Шу сабабли у фуқаролар ва юридик шахслар каби фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ўз мол-мулкига ва унга нисбатан ҳуқуққа эга.

Оммавий мулк – моддий неъматларга нисбатан халқ манфаатлари йўлида давлат органларининг қонун ҳужжатларида кўзда тутилган асослар ва шартлардаги муносабатидир.

Оммавий мулк ҳуқуқи деганда Республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулкидан (муниципал мулк) иборат бўлган давлат мулкига нисбатан халқ манфаатлари йўлида давлат органларининг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқ нормалари йиғиндиси тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида оммавий мулк ва давлат мулки тушунчалари фарқсиз ишлатилади. Шу сабабли қуйида “оммавий мулк” ва “давлат мулки” ибораларидан бирини ишлатиш хатоликни келтириб чиқармайди.

Айрим мутахассисларнинг фикрича, бозор муносабатлари шароитида давлат мулкига нисбатан ўтмишдаги ҳолат барҳам топиб (давлат мулкининг монополлиги, ундирув ёки қарзлар давлат мулкига қаратилмаслиги ва шу кабилар), қуйидагилар намоён бўлмоқда:

- давлат мулки – мулк шаклларида бири бўлиб, ҳеч қандай устунликка эга эмас;

- давлат – бош ислохотчи, ўзининг бошқарув ваколатларини иқтисодий муомаланинг бошқа иштирокчиларига тўғридан-тўғри оператив-бўйруқбозлик усулида таъсир кўрсатиш орқали эмас, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган воситалар орқали амалга оширади¹⁰.

Бугунги кунда давлатнинг мулкдор сифатидаги ҳуқуқий мақомини ифодаловчи юқоридагилар билан бирга қуйидаги жиҳатларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат мулкининг миқдори ва ҳажмининг ўзгариб туришига олиб келади. Бу эса ўз навбатида давлатнинг иқтисодий фаолият йўналишларининг ўзгариши ва муайян соҳада давлат мулки монополиясининг барҳам топишини таъминлайди. Масалан, мустақилликнинг дастлабки даврларида таълим ва маориф фақат давлатнинг фаолияти ҳисобланган бўлса, ҳозирги пайтга келиб хусусий таълим масканларининг юзага келиши бу соҳада давлат мулки монополиясининг тугашига олиб келди;

- бозор иқтисодиёти шароитида давлат мулки илгаригидек фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка тортилмайдиган ва “мутлақо дахлсиз” мулк эмас, мулкнинг бошқа шакллари каби фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қаратиладиган объектга айланди;

- давлат ўз мулкини иқтисодий муомалага киритаётганда, илгаригидан фарқ қилиб асосан шарномавий воситалардан фойдаланмоқда ва бунда давлат органлари бозор иқтисодиётининг энг асосий қоидаларидан бири – шартномалар эркинлиги таомийилини бузмасликка ҳаракат қилишмоқда;

- давлат мулкини бошқариш ва уни иқтисодий муомалага киритишнинг асосий усуллари бўлган оператив бошқариш ва хўжалик юритиш усулларининг, бозор муносабатлари шароити қонуниятларига мос келмаслиги мазкур усулларнинг ўзгартирилишини талаб қилмоқдаки, бу ҳолат давлат мулкининг мақомини тубдан “замонавийлашуви” ва бозордаги талаб ва таклиф, соғлом рақобат мезонларига бардошли бўлишини таъминлайди;

- илгариги вақтларда ягона ва бўлинмас бўлган давлат мулки, ҳозирги пайтга келиб, иқтисодий муомалага киритилган (давлат органлари ва юридик шахсларининг бошқарувига ёки

¹⁰ Те А., Раҳманкулов М., Убайдуллаев З. Вопросы правосубъектности в законодательстве о государственной собственности. Книга “Право и рынок: теоретические проблемы развития”. -Тошкент: Фан, 1994.-24 с.

фойдаланишига берилган мол-мулклар), захирада сақланадиган ва маълум вақт иқтисодий муомалага киритилмасдан турган (давлат органлари ва юридик шахсларидан қайтариб олинган ва ҳали иқтисодий муомалага киритилмаган мол-мулклар) давлат мулки фондларига тақсимланди;

- давлат мулкининг энг асосий ва муҳим манбаи ҳисобланган ерларга нисбатан ҳуқуқий мақомнинг ўзгариши давлат мулки объектлари турларининг мутлақ ва қатъий эмаслигини ифода этадики, бу ҳолат бозор муносабатлари шароитида иқтисодий ривожлантириш омилларидан бири ҳисобланади;

- бозор муносабатлари шароитига келиб, давлат мулкининг икки кўриниши (Республика ва муниципал мулк) ўртасидаги аниқ чегаранинг белгиланиш заруриятининг вужудга келиши иқтисодий ривожланишда маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг ўрни ва ролини оширишга хизмат қилиши билан бирга, давлат мулки мақомини белгилашнинг энг муҳим омилларидан бири саналади;

- давлат мулкининг ҳуқуқий мақомини белгилашда бозор муносабатлари шароитида давлат мулкини бошқаришнинг тамойиллари ва моҳиятининг янгича мазмун касб этиши ҳам муҳим ўрин тутди. Ҳозирги кунда давлат мулкини бошқаришда асосий эътибор давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ривожлантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, давлат мол-мулки асосида тадбиркорликни амалга ошириш ва бунда бошқа шахслар ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмасликка қаратилган.

Мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида давлатнинг мақоми, аввало, давлат мол-мулкининг тартиби, объектлари ва субъектлари билан белгиланади. Давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби ўз мулкига нисбатан субъектив маънодаги мулк ҳуқуқига эга бўлади. Умумий қоидага кўра, мулк икки хилдаги муносабат: биринчидан, ваколатли шахс билан объект ўртасидаги боғлиқлик ва иккинчидан, ваколатли шахс ҳамда ўзга шахс ўртасидаги боғлиқлик орқали ифодаланади.

Ўзбекистон Республикасида оммавий (давлат) мулкининг республика ва муниципал мулк каби турлари мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси мулки. Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси,

давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулкидир, шунингдек корхоналар ва бошқа мулкый комплекслар, ўқув, илмий, илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти булар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, бошқа мол-мулк республика мулки бўлиши мумкин (ФКнинг 214-моддаси 1-қисми).

Бу тоифадаги мол-мулклар давлатга мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади. Республика мулки бўлган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қиладилар. Республика мулки бўлган мол-мулк давлат юридик шахсларига хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилиши мумкин.

Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек қонунларда назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Республика мулки объектлари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва шартлар асосида хусусий мулк қилиб берилиши мумкин.

Муниципал мулк. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилмалар мулки муниципал мулк саналади. Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги Қонунининг¹¹ 7-моддасига мувофиқ, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими фаолиятининг иқтисодий асосини маъмурий-худудий тузилмаларнинг давлат мулки (коммунал мулк) ҳамда вилоят, туман ва шаҳарда мавжуд бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга хизмат қилувчи бошқа мулк ташкил этади.

Муниципал мулк маъмурий-худудий тузилмалар органларининг фаолиятини ташкил этиш ва юритиш, ўзига тегишли ҳудудни ободонлаштириш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, ҳудудда яшовчи аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ҳамда ҳудудда маориф ва соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантириш учун ҳам зарурдир.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва

¹¹ Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. №9. 320-модда.

коммунал хўжалик, корхоналар ва бошқа мулкый комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек бошқа мол-мулк муниципал мулкнинг таркибий қисмини ташкил этади. Мазкур мол-мулкни, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ёки улар вакил қилган органлар тасарруф этадилар.

Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддаси талабларидан келиб чиқадиган бўлсак, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари: маҳаллий вакиллик органлари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда халқ депутатлари Кенгашлари) ва маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари (ҳокимликлар) муниципал мулк ҳуқуқи субъекти ҳисобланади. Муниципал мулк ҳуқуқи субъекти сифатида маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, ўзларига тегишли мол-мулкдан фақатгина белгиланган мақсадларда фойдаланишлари лозим бўлади. Муниципал мол-мулкни эгаллашда, фойдаланиш ва тасарруф этишда унинг тайинланиш мақсадларига амал қилиш лозим. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари мол-мулкнинг “тайинланиш мақсадлари” бевосита юқори турувчи давлат органлари томонидан белгиланади ёки маҳаллий давлат органларининг ҳокимиятни амалга ошириш вазифаларидан келиб чиқиб белгиланади. Масалан, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонуннинг 8-моддасига мувофиқ, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, давлат мулкнинг чегарлаш натижасида ўзига берилган ёки қонунларга мувофиқ ўзи сотиб олган объектларга нисбатан мулкдор ваколатларини тўлиқ амалга оширади.

Муниципал мулк бўлган мол-мулк юридик шахсларга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилиши мумкин. Муниципал мулк маҳаллий бюджетга тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловлардан, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга мувофиқ, бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Муниципал мулк объектлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида хусусий мулк қилиб берилиши мумкин.

15.2. Оммавий (давлат) мулкнинг зарурати ва манбалари

Ўтган мавзуларда айтганимиздек, давлат мулки мулкнинг мустақил шакли ҳисобланади. Давлат мулки зарурлигининг объектив сабаблари қуйидагиларда кўринади:

– давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятини ташкил этиш;

– ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар фаолиятини ташкил этиш;

– давлат хавфсизлиги ва мудофаа эҳтиёжлари;

– илм-фан ва маданиятни таъминлаш;

– кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;

– табиий офатларга ва фавқулодда ҳолатларга қарши кураш ва унинг оқибатларини бартараф этиш;

– баъзи тармоқларда ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш (масалан, атом, ёнилғи энергияси каби).

Давлат мол-мулки қуйидаги манбалардан шаклланади:

– солиқлар;

– маҳаллий йиғимлардан;

– ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган даромаддан;

– кредитлар ва заёмлардан;

– давлат мулкни хусусийлаштиришдан тушган даромадлардан;

– национализациядан;

– реквизициядан;

– мусодарадан;

– топилмалардан;

– хазиналардан;

– эгасиз ашёлардан;

– турли шартнома (контракт)лардан;

– хорижий мамлакатларда кўчмас мулк сотиб олишдан ва ҳоказо.

б) маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал ёки коммунал мулк). Мазкур мулк таркибига маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва коммунал хўжалик корхоналар ва бошқа мулкнинг комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқа мол-мулклар киради.

15.3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг мулкний муносабатларда юз берган асосий ўзгаришлардан бири, давлатга тегишли мол-мулкларнинг хусусий шахсларга мулк қилиб бериш бўлди. Бу борада мамлакатнинг бозор муносабатларига ўтишнинг “ўзбек модели” асос қилиб олинди ва хусусийлаштириш босқичма-босқич амалга оширила бошланди. 1991 йил 19 ноябрда Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш махсус қонун¹² қабул қилинди ва у мазкур ислохотларнинг ҳуқуқий асоси бўлди. Мазкур қонуннинг қабул қилинишига қуйидагилар объектив сабаблар бўлди:

1. Тоталитар тузумда шахснинг мулкдан бегоналашуви оқибатларини тугатиш.

2. Давлат мулкнинг таркибий марказлашувининг ҳаддан ортиши, ундан самарали фойдаланиш, бошқариш ва назорат қилишни таъминлай олмаганлиги.

3. Давлат мулкига нисбатан ташмачилик ва хўжасизликка барҳам бериш.

4. Бозор иқтисодиёти, тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш мулкнинг давлат қўлида ҳаддан ортиқ марказлашувига зид эканлиги.

Давлат тасарруфидан чиқариш дейилганда, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа ижара корхоналарига, акциядорлик жамиятларига, давлатга қарашли бўлмаган бошқа корхоналар, ташкилотларга айлантирилиши тушунилади.

Хусусийлаштириш дейилганда эса, фуқаролар ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларни давлат мулки объектларини ёки давлат акцияларини давлатдан сотиб олиши тушунилади.

Бу икки тушунча ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, давлат тасарруфидан чиқарилганда мулк ҳуқуқининг маълум бир қисми давлат қўлида сақланиб қолади, хусусийлаштирилганда эса мулк ҳуқуқи тўлиқ хусусий шахсларга ўтади.

Давлат органлари хусусийлаштириш субъекти бўла олмайди. Хусусийлаштириш объектларини давлат бюджети томонидан сотиб олишга йўл қўйилмайди

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат корхонасини хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантириш, давлат

¹² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 1, 43-модда.

мол-мулкани танлов йўли билан ва ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларга ва жисмоний шахсларга сотиш шаклида, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунинг 4-моддасида давлат тасарруфидан чиқарилмайдиган, мутлақ давлат мулки ҳисобланган мол-мулклар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорига асосан хусусийлаштириладиган объектлар рўйхати санаб ўтилган. Унга асосан қуйидаги давлат мулки объектлари давлат тасарруфидан чиқарилмайди ва хусусийлаштирилмайди:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;

2) маданий мерос объектлари, давлат фондларини киритган ҳолда, шу жумладан китобларнинг, кино, фото ва фоноҳужжатлар, архивлар ва илмий-тадқиқот муассасаларининг фондлари, музейлар ва музей бойликлари, шунингдек муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар;

3) Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, валюта захирасининг, давлат мақсадли жамғармаларининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маблағлари, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг олтин захираси;

4) пул муомаласи бўйича хизмат кўрсатувчи давлат ташкилотлари, қимматли қоғозларни, орденларни, медалларни ва почта тўлови белгиларини ишлаб чиқаришни таъминловчи корхоналар ва ташкилотлар;

5) Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг, Миллий хавфсизлик хизматининг ва Ички ишлар вазирлигининг корхоналари, муассасалари ва ҳарбий-техникавий мол-мулки (саноатда қайта ишлов берилгунига қадар, шунингдек саноатда қайта ишлов берилиши мумкин бўлмаган мол-мулк);

6) ионловчи нурланиш манбаларидан фойдаланиб илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини олиб боровчи, рентген ускуналари, асбоб-ускуналар ва жиҳозларни ишлаб чиқиш, тайёрлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

7) радиоактив моддаларни кавлаб олиш, ишлаб чиқариш, ташиш, қайта ишлашни, радиоактив чиқиндиларни кўмиш, уран ва бошқа бўлинувчи материалларни, шунингдек улардан ясалган

буюмларни реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8) қурол-яроғ ва ўқ-дорилар, ҳимоя воситалари, ҳарбий техника, эҳтиёт қисмлар, бутловчи қисмлар ва улар учун асбоб-ускуналар, портловчи моддалар, пиротехника маҳсулотлари, шунингдек уларни ишлаб чиқариш учун махсус материаллар ва ускуналар ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар;

9) овчилик ва спорт соҳасида фойдаланиладиган ўқотар қуроллар ва ўқ-дорилар, шунингдек тиғ қурол (совға тарзидаги миллий пичоқлар бундан мустасно) ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

10) кучли таъсир этадиган захарлар, гиёҳвандлик моддалари ва захарли моддалар ишлаб чиқарувчи, шунингдек таркибида гиёҳвандлик моддалари ва захарли моддалар бўлган экинлар экувчи, етиштирувчи ва уларга қайта ишлов берувчи корхоналар;

11) Ўзбекистон Республикасининг давлат захиралари. Фуқаро муҳофазаси ва сафарбарлик мақсадидаги объектлар ҳамда мол-мулк;

12) атом энергетикаси объектларини (ускуналари, тизимлари ва аппаратларини ўрнатиш) ва стратегик аҳамиятдаги объектларни қуриш ва монтаж қилиш ишларини олиб бориш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни таъмирлашни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар ва ташкилотлар;

13) портлаш хавфи бўлган ва захарли моддаларни ташишни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар;

14) умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари. Ҳарбийлаштирилган автоколонналар;

15) санитария-эпидемиология станциялари. Суд-тиббий экспертизаси бюрolari. Атроф муҳит ҳолатини назорат қилувчи ҳамда табиатни муҳофаза қилувчи хизматлар;

16) даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари, жазони ижро этиш муассасаларининг корхоналари;

17) махсус вазифаларни бажарадиган корхоналар (Республика махсус алоқа узели, 15361 рақамли Ҳарбий қисм, Электромагнит мослик маркази);

18) қабристонлар.

Қуйидаги давлат мулки объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига биноан амалга оширилади

1) асосий фондларининг баланс қиймати (2005 йил 1 январь ҳолатига кўра) бир миллиард сўмдан ортиқ бўлган корхоналар;

2) қимматбаҳо, нодир металллар, қимматбаҳо тошларни кавлаб олиш ҳамда қайта ишлаш корхоналари;

3) саноатнинг таянч тармоқлари: ёқилғи-энергетика, кончилик, машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш мажмуаларининг корхоналари ва ташкилотлари. Нефть, газ ва кўмир қазиб чиқариш, қудуқлар бурғулаш корхоналари ва ташкилотлари. Магистрал нефть қувурлари ва газ қувурлари, нефть маҳсулотларини оқизма ҳолда етказиб берадиган қувурлар, электр ва иссиқлик ҳосил қилувчи станциялар ва ҳудудий қозонхоналар, тизим ҳосил этадиган электр тармоқлари. Автомобилларга ёнилғи қуйиш ва газ тўлдириш станциялари;

4) кимё корхоналари (гербицидлар, минерал ўғитлар, синтетик толалар, қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши курашда ишлатиладиган захарли кимёвий дорилар ва шу кабиларни ишлаб чиқариш);

5) фармацевтика саноати ҳамда тиббий-биологик доридармонлар саноати корхоналари;

6) электр алоқаси корхоналари, телевизион, радио қабул қилиш ва радио узатиш марказлари ҳамда уларнинг муҳандислик иншоотлари;

7) ракета-космик мажмуалари, алоқа тизимлари ва уларни бошқариш воситаларини ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8) матбаа корхоналари ва нашриётлар;

9) ахборот ва телеграф агентликлари;

10) шифрлашда ишлатиладиган техникани ишлаб чиқариш, таъмирлаш, реализация қилиш ва ундан фойдаланишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

11) стандартлаштириш ва метрология корхоналари ҳамда ташкилотлари;

12) таваккалчилик хавфи юқори бўлган объектлар ҳамда ички ва ташқи хавф-хатари бор ишлаб чиқариш объектлари (ушбу модданинг 2-банди 12-кичик бандида кўрсатиб ўтилган объектлар бундан мустасно) қуриш ҳамда улардан фойдаланишни, улар учун ускуналар, назорат қилиш ва фалокатларнинг олдини олиш тизимларини тайёрлашни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

13) ёнғинга қарши автоматика воситаларини, қўриқловчи, ёнғиндан огоҳлантирувчи ва қўриқлаш-ёнғиндан огоҳлантиришга мўлжалланган сигнал бериш воситаларини лойиҳалаш, таъмирлаш, монтаж қилиш, созлашни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

14) сув хўжалиги ҳамда мелиорация тизимларини лойиҳалаш, қуриш, таъмирлаш ҳамда улардан фойдаланишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар, авария-қутқарув кемалари, гидротехника иншоотларини техник назорат қилиш кемалари;

15) муҳандислик инфратузилмаси объектлари: туман марказлари ва шаҳарларнинг электр, иссиқлик ва газ таъминоти, водопровод-канализация хўжалиги, ташқи ёритиш, ташқи ободонлаштириш объектлари, шунингдек бундай объектларни лойиҳалаш, қуриш, улардан фойдаланиш ва уларга хизмат кўрсатишни амалга оширувчи корхоналар;

16) темир йўл, ҳаво ва дарё транспортида йўловчилар ҳамда юклар ташишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

17) шаҳарда йўловчилар ташишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

18) вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг олий, ўрта махсус ва касб-ҳунар ўқув юртлари, шунингдек умумтаълим муассасалари;

19) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш марказининг ташкилотлари. Давлат илмий марказлари;

20) давлат наслчилик хўжаликлари ва фермалари, от заводлари, элита-уруғчилик хўжаликлари, уруғчилик ва селекция станциялари, давлат уруғчилик инспекциялари ва қишлоқ хўжалик экинларининг технологик сифатини баҳолаш лабораториялари, нав синов станциялари ва участкалари;

21) почта алоқаси корхоналари;

22) ўрмон хўжалигининг, геология, картография-геодезия, гидрометеорология хизмати корхоналари ва ташкилотлари ҳамда уларнинг ахборот марказлари;

23) саноатнинг қаттиқ чиқиндилари ва рўзғор чиқиндилари кўмиладиган майдонлар, бинолар, иншоотлар ва кўмиш учун керакли ускуналар, чорва моллар кўмиладиган жойлар;

24) машина синаш станциялари, элеваторлар, музлаткичхоналар, омбор хўжалиги объектлари;

25) Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жойлашган давлат санаторий-курорт хўжаликлари;

26) концерт-томоша кўрсатиш муассасаларининг корхоналари ва объектлари, кинолаштириш объектлари, шунингдек кутубхоналар ва ўқув заллари;

27) соғлиқни сақлаш муассасалари;

28) ветеринария хизмати, ўсимликларни ҳимоя қилиш хизмати корхоналари ва муассасалари;

29) ногиронлар, қариялар ва фуқароларнинг ижтимоий жиҳатдан ҳимоя этилмаган бошқа тоифалари қаровда бўладиган уйлар ва интернатлар;

30) болалар, ўсмирлар ва ёшларнинг соғломлаштириш муассасалари;

31) маросимлар ўтказиш бўйича хизматлар кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24 июль 2006 йилда “Юридик шахслар ва фуқароларнинг бинолари ҳамда иншоотлари билан банд бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги ПФ-3780-сон Фармони қабул қилинди¹³. Унга кўра, 2007 йилнинг 1 январидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари – резидентлар мулкӣ ҳуқуқ асосида ўзларига қарашли ёки улар томонидан хусусийлаштириладиган бино ва иншоотлар, ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари жойлашган ер участкаларини, шунингдек мазкур объектларга туташ ер участкаларини қўлланиладиган технология жараёнлари, шаҳар қурилиши норма ва қоидаларини ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган миқдорда хусусийлаштириш ҳуқуқига эга бўладилар. Бунда энг муҳими, ер участкаларини хусусийлаштириш бозор қийматидан келиб чиқиши, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулкка эгалик ҳуқуқини расмийлаштирган ҳолда ихтиёрийлик асосида амалга оширилиши белгиланди. Шунингдек, 2008 йил 1 январидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари – резидентларига яқка тартибда уй-жой қуриш ва тураржой биносига хизмат кўрсатиш учун ажратилган ер участкаларини хусусийлаштириш ҳуқуқи бериладиган бўлди. Ушбу Фармоннинг фуқаролик ҳуқуқи нуқтаи-назаридан аҳамиятли яна бир жиҳати шундаки, унда хусусийлаштирилган ер участкаси оборотда, жумладан харид қилиш – сотиш, айирбошлаш, ҳадя қилиш, мерос,

¹³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 30-сон, 288-модда.

фойдаланиш (ижарага бериш) бўйича битимлар тузишда чекланмайдиган, гаров, шу жумладан банклар ва бошқа кредит муассасаларидан кредит олиш учун гаров бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги белгиланди.

15.4. Давлат ташкилотлари ва муассасаларининг мулки

Давлатга тегишли корхоналар уларга мулк ҳуқуқи бириктирилиши орқали мулк ҳуқуқини қўлга киритадилар. Уларнинг қуйидаги турлари бор:

- давлат корхонасининг мулки;
- давлат муассасаларининг мол-мулки;
- давлат ижара корхонасининг мол-мулки;

Давлат мулки бўлган ва давлат корхонасига бириктириб қўйилган мол-мулк тўла хўжалик юритиш асосида ушбу давлат хўжалигига тегишли бўлади. Корхона ўз мол-мулки билан тўла хўжалик юритиш ҳуқуқини амалга оширар экан, шу мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Унга нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этишга ҳақли (давлат корхонасининг ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкый ҳуқуқларнинг мазмунини ашёвий ҳуқуқларга бағишланган бобларда баён этилган).

Давлат мулки бўлган ва мулкдор томонидан давлат бюджетида турувчи давлат муассасасига, ташкилотига бириктириб қўйилган мол-мулк оператив бошқарувда бўлади. Давлат муассасаси, ташкилоти ўз мажбуриятлари юзасидан ўз тасарруфидаги маблағлари билан жавоб беради. Давлат муассасасининг, ташкилотининг маблағи етарли бўлмаган тақдирда унинг мажбуриятлари бўйича тегишли мулкнинг эгаси жавобгар бўлади.

Ижара давлат мулкини фойдаланишнинг ўзига хос шакли бўлиб, ашёвий ҳуқуқлар тизимида мансуб ҳуқуқлардан ҳисобланади. Бунда давлат мулкини идора қилувчи орган – меҳнат жамоаси давлат мулкини ижарага беради. Бундай ашёвий ҳуқуқнинг субъекти ижара корхонасининг меҳнат жамоаси ҳисобланади ва у ижара мулкый шартномада белгилаб қўйилган ҳуқуқлар доирасида бошқарилади.

15-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Оммавий мулк деганда қандай мулк шакли тушунилади?

2. Оммавий мулкнинг қандай турлари мавжуд?
3. Оммавий мулкнинг зарурати нимада?
4. Оммавий мулк қандай манбалар асосида шаклланади?
5. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ўртасида қандай фарқ мавжуд?
6. Қандай мол-мулклар давлат тасарруфидан чиқарилмайди?
7. Давлат корхонасининг мол-мулки қандай асосга кўра унга тегишли бўлади?
8. Давлат муассаси мулки унга қандай асосда тегишли бўлади?

Ўн олтинчи боб

АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР

Бобнинг мақсади: Мулкдорнинг ўзи мол-мулкка ҳар доим ҳам эгаллик қилиш имкониятига эга бўлмаслиги мумкин. Бунга субъектив ва объектив омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Бу ҳолларда мулкдор бўлмаган эгалар мазкур мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқ асосида ваколатларга эга бўладилар. Хўжалик юритиш ҳуқуқи, оператив бошқариш ҳуқуқи, мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгаллик қилиш ҳуқуқи, ер участкасига доимий эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи, сервитут ҳуқуқи тушунчаларини қамраб олган ашёвий ҳуқуқ билан боғлиқ назарий ва амалий қоидаларга мазкур бобни ўқиш орқали дуч келинади.

16.1. Ашёвий ҳуқуқ тушунчаси ва турлари

Мулккий ҳуқуқлар тизимида мулк ҳуқуқи билан бир қаторда ашёвий ҳуқуқлар муҳим ўрин эгаллайди. Маълумки, мулкдор ҳар доим ўз мол-мулкига нисбатан шахсан ўзи барча ваколатларини амалга ошириш имкониятига эга бўлавермайди. Баъзи ҳолларда объектив сабабларга кўра (Масалан, давлат мулкани идора қилишда) ёхуд мулкдорнинг вояга етмаганлиги, мулкни шахсан ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятига эга эмаслиги ва бошқалар сабабли мол-мулк бошқа шахслар ихтиёрига вақтинчаликка топширилиши мумкин. Ана шундай ҳолларда мулкдор бўлмаган шахс бошқаларнинг мол-мулкига эгаллик қилиши, фойдаланиши ва мулкдор рухсат берган доирада тасарруф қилиши ашёвий ҳуқуқлар орқали амалга оширилади. Бинобарин, ашёвий ҳуқуқлар мулкдорнинг розилиги билан унинг мол-мулкани бошқа шахслар томонидан эгаллаш, фойдаланиш тартибини белгиловчи ҳуқуқий воситалар сифатида тузилиши мумкин.

Ашёвий ҳуқуқлар – чегараланган характер ва таркибга эга бўлиши, мулккий ҳуқуқлардан келиб чиқиб, унга боғлиқ бўлиши, мутлақ тартибда ҳимоя қилиниши каби хусусиятлари билан характерланади¹⁴.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига асосан ашёвий ҳуқуқларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

¹⁴ Гражданское право. // Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: ТЕИС, 1996, -312-317 с.

- хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи;
- мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи;
- ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи;
- сервитут ҳуқуқи.

16.2. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи

Хўжалик юритиш ҳуқуқи давлатга қарашли корхоналарга нисбатан кенг қўлланилади. ФКнинг 176-моддасига асосан, хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ихтиёрида мол-мулк бўлган давлат унитар корхонаси бу мол-мулкка ФКда белгиланадиган доирада эгалик қилади, фойдаланади ва уни тасарруф этади. Унитар корхона дейилганда, ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот тушунилади. Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ходимлари ўртасида ҳам тақсимланиши мумкин эмас (ФК, 70-модда).

Хўжалик юритиш ҳуқуқида мулкый ҳуқуқлар ўз мазмунига кўра икки қисмдан иборат бўлади:

а) хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида корхонага бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулк эгасининг ҳуқуқлари ФКнинг 177-моддаси 1 ва 2-қисмига асосан бу ҳуқуқлар қуйидагилардан иборат:

- қонунга мувофиқ корхона ташкил этиш;
- корхона фаолият соҳасини ва мақсадларини аниқлаш;
- корхонани қайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини ҳал қилиш;
- корхона директорини (раҳбарини) тайинлаш;
- корхонага қарашли мол-мулкдан белгиланган мақсадларда фойдаланиш ва унинг сақланишини назорат қилиш;
- хўжалик юритишда бўлган мол-мулкни ишлатишдан келган фойданинг бир қисмини ўзига олиш.

Мулкдорнинг ушбу ҳуқуқлари айни вақтда хўжалик юритувчи корхонанинг мажбуриятлари ҳамдир. Бунга асосан корхона хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ўзига бириктирилган кўчмас мулкни мулкдорнинг розилигисиз сотишга, ижарага беришга, гаровга қўйишга,

хўжалик ширкатлари ва жамиятларининг устав фондига ҳисса, улуш сифатида топширишга ёки уни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақли эмас;

б) хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ўзига мол-мулк бириктирилган корхона бу мол-мулкка нисбатан юқорида кўрсатилган ҳуқуқлардан ташқарида бўлган ҳуқуқ ва ваколатларни амалга оширишга ҳақли. Корхонага қарашли мол-мулкни у мустақил тасарруф этади (қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно).

Хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида фаолият юритувчи корхона маъмурияти мулкдор ёки у вакил қилган орган томонидан тайинланади ва уларга ҳисоб беради.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 178-моддасида оператив бошқариш ҳуқуқининг мазмуни берилган. Унга асосан давлат корхонаси, шунингдек муассасаси ўзларига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан қонунда белгилаб қўйилган доирада, ўз фаолиятининг мақсадларига, мулкдорнинг топшириқларига ҳамда мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ ҳолда эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини амалга оширадилар.

Давлат корхонаси ёки муассасасига бириктириб қўйилган мол-мулкнинг эгаси ортиқча фойдаланилмаётган ёки ноўрин фойдаланилаётган мол-мулкни олиб қўйиш ҳамда уни ўзи хоҳлаган тарзда тасарруф этишга ҳақли.

Оператив бошқарув ҳуқуқидан фойдаланувчи муассаса ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкни ва смета бўйича унга ажратилган маблағлар ҳисобига сотиб олинган мол-мулкни бошқа шахсга беришга ёки бошқача усул билан тасарруф этишга ҳақли эмас. Агар таъсис ҳужжатларига мувофиқ муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлса, бундай фаолиятдан олинган даромадлар бу даромадлар ҳисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасанинг мустақил тасарруфига ўтади ва алоҳида балансда ҳисобда олиб борилади (Масалан, давлатга қарашли олий ўқув юрти кафедраси томонидан шартнома асосида тадқиқотлар ўтказиб, ишлаб топилган маблағлар худди шундай тартибда тасарруф қилинади).

Давлат корхонаси ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкни мулкдорнинг (яъни давлатнинг) розилиги билангина бошқа шахсга беришга ёки уни бошқача усулда тасарруф қилишга ҳақли. Агар қонун ҳужжатларида бошқача белгиланган бўлса, давлат корхонаси ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни ўзи мустақил равишда реализация

қилади. Давлат корхонасининг даромадларини тақсимлаш тартиби унинг мол-мулки мулкдори томонидан белгиланади. Оператив бошқариш ҳуқуқи асосида фаолият юритувчи давлат корхонасининг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгар бўлади (ФК, 72-модда, 5-банд).

Хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқариш ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши. Унитар корхонага ёки муассасага ўз мол-мулкини хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйиш ҳақидаги қарор бириктириб қўйиладиган мол-мулк эгаси (мулкдори) томонидан қабул қилинади. Бироқ ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши учун шундай қарорни қабул қилиш кифоя эмас. Тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқариш ҳуқуқи бириктириб қўйиладиган мол-мулк мулкдор томонидан унитар корхона ёки муассасага топширилган вақтдан бошлаб вужудга келган ҳисобланади (агар қонун ҳужжатларида ёки мулкдорнинг қарорида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса).

Хўжалик юритиш ёки оператив бошқаришда бўлган мол-мулкдан фойдаланишдан олинган даромадлар, ҳосил ва маҳсулотлар, шунингдек унитар корхона ёки муассаса шартнома бўйича ёхуд бошқа асосларда олган мол-мулк қонунда белгилаб қўйилган тартибда корхона муассасасининг хўжалик юритишга ёки оператив бошқаришга ўтади.

Хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида корхона ёки муассасага бириктириб қўйилган мол-мулк мулкдорнинг қарори билан корхона ёки муассасанинг мол-мулки қонуний суратда олиб қўйилган ҳолларда бекор бўлади. Айни вақтда хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши қонуний асослари вужудга келган ҳолларда (мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш тартиби) бекор бўлиши мумкин.

Мулккий комплекс сифатида давлат корхонасига бўлган мулк ҳуқуқи давлат мол-мулкининг бошқа мулкдорга ўтган вақтда бундай корхона ўзига қаршли мол-мулкка хўжалик юритиш ҳуқуқини ҳам сақлаб қолади. Оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлган муассаса ёки корхонага мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтганида бу муассаса ва корхона ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкнинг оператив бошқариш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади.

16.3. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари

Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига эгалик қилиш ҳуқуқи – ашёвий ҳуқуқнинг бир тури бўлиб, фуқаронинг белгиланган ўлчамдаги ва қонунда назарда тутилган ҳолларда эҳтиёжларни қондириш мақсадида ер участкасига нисбатан бевосита эгалик қилиш ҳуқуқидир.

Бундай ашёвий ҳуқуқ тури фуқароларга ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун (деҳқон хўжалиги, боғдорчилик, чорвачилик, миллий халқ ҳунармандчилиги), шахсий эҳтиёжларни қондириш учун (турар жой, дала ҳовли қуриш ва таъмирлаш учун) нохўжалик фаолият юритиш учун берилиши ва турар жойни мерос сифатида қабул қилиш билан вужудга келади. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқининг *объекти* – бериладиган мақсадлардан келиб чиқиб, ўлчами қонун билан тартибга солинадиган ер участкаси ҳисобланади. *Субъекти* – жисмоний шахслардир. Шунини айтиш керакки, фермер хўжалигига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга берилган томорқа ер участкалари хусусийлаштирилиши ва олди-сотди, гаров, ҳада, айирбошлаш объекти бўлиши мумкин эмас. Аммо бу ҳуқуқ кредит олиш учун гаровга қўйилиши мумкин¹⁵.

16.4. Ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи

Ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи қонунан юридик шахсларга бериладиган ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида тури сифатида кўринади. Ер кодекси¹⁶нинг 17-моддасига кўра, юридик шахслар ер участкасидан доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай ҳолатда ердан фойдаланиш ҳуқуқи шартномадан келиб чиқади ҳамда мутлақ ҳимоя қилинади. Бунда субъект юридик шахслар бўлиб, объект – конкрет белгиланган ер участкасидир. Ушбу кодексга кўра, ер участкаси ижара шартномаси асосида муддатли, ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун қуйидагиларга берилиши мумкин:

¹⁵“Тижорат банклари томонидан фермер хўжалиklarини ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисида”ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2004 йил 31 декабрда 1345-1-сон билан рўйхатга олинган// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 52-сон, 530-модда.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, 5-6 сон. 82-моддаси.

–Ўзбекистон Республикаси фуқароларига ва юридик шахсларига;

–чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга, халқаро бирлашмалар ва ташкилотларга, чет эллик юридик ва жисмоний шахсларга.

Бундай ашёвий ҳуқуқ турида ер фойдаланувчиларга қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, диний ташкилотлар, мудофаа эҳтиёжлари учун берилиши мумкин. Улар бунда белгиланган ер участкасида мустақил хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлишади, шунингдек етиштирилган ҳосилдан тушган даромадларни эркин реализация қилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Ер участкалари эллик йилгача бўлган, лекин ўн йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага берилади.

16.5. Сервитут ҳуқуқи

Кўчмас мулк эгаси кўшни ер участкасининг эгасидан, зарур ҳолларда эса, бошқа ер участкасининг эгасидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Ўзганинг ер участкасидан пиёда ва транспортда ўта олишни таъминлаш, электр узатгич, алоқа ва қувур линияларини ўтказиш, улардан фойдаланиш, сув билан таъминлаш учун, шунингдек кўчмас мулк эгасининг эҳтиёжларини сервитут белгиламай туриб таъминлаши мумкин бўлмаган бошқа эҳтиёжларини қондириш учун сервитут белгиланиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер участкаси эгасининг ушбу участкага эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан маҳрум этмайди.

Сервитут белгилашни талаб қилаётган шахс билан ўзга ер участкасининг эгаси ўртасидаги битимга кўра, сервитут белгиланади ва у кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши лозим. Сервитутни белгилаш хусусида келиша олинмаса, баҳс сервитутни талаб қилаётган шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади. Фуқароларнинг сервитут ҳуқуқлари тижорат мақсадларидан ҳоли бўлганлиги учун кенг мулкый ҳуқуқларни талаб қилмайди.

Шунингдек, гаров ҳам ашёвий ҳуқуқ тури ҳисобланади. Унинг нарсаи ҳар қандай мол-мулк, шунингдек ашёлар ва мулкый ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Муомаладан чиқарилган мол-мулк, кредиторнинг

шахси билан узвий боғлиқ бўлган талабномалар, хусусан, ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблар, алиментлар тўғрисидаги талаблар ҳамда бошқа шахсга берилиши қонун билан ман этилган бошқа талаблар бундан мустаснодир. Гаров турларига ипотека, яъни кўчмас мулкни гаровга қўйиш ҳамда закат кирди.

16-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Ашёвий ҳуқуқлар деганда нималар тушунилади?
2. Ашёвий ҳуқуқнинг қандай турлари мавжуд?
3. Хўжалик юритиш ҳуқуқининг моҳияти нимада?
4. Оператив бошқариш ҳуқуқи ҳақида қандай тасаввурга эгасиз?
5. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари нималардан иборат?
6. Ер участкасига доимий эгалик қилиш деганда нимани тушунасиш?
7. Сервитутга тушунча беринг?

УМУМИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ

Бобнинг мақсади: Ҳамиша ҳам мулкдорлар бир шахс бўлавермайди. Жамиятда бир мулк бир неча эгаларга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Айнан бир неча мулкдорлар мавжуд бўлган мулк уларга умумий мулк асосида тегишли бўлади. Амалдаги Фуқаролик кодексининг 18-бобида белгиланган “умумий мулк” ҳақидаги қоидаларда биз нимани тушунишимиз керак. Шу маънода дарсликнинг мазкур бобида умумий мулк тушунчаси ва унинг вужудга келиш асослари, умумий мулк турлари, улар ўртасидаги нисбат, улушли мулкдаги улушларни аниқлаш, улушли мулкдаги умумий мол-мулкка эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш, умумий мулк ҳуқуқидаги улушнинг шартнома бўйича олувчига ўтиши, имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи, умумий биргаликдаги мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, ундириувни умумий мулкдаги улушга қаратиш асослари ва тартиби каби масалалар ёритилади.

17.1. Умумий мулк ҳуқуқи тушунчаси.

Умумий мулк турлари

Фуқаролик кодексининг 216-моддасида айтилганидек, икки ёки ундан ортиқ шахснинг эгалигида бўлган мол-мулк уларга умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади.

Юқорида келтирилган нормадан англашилишича, умумий мулк ҳуқуқи деб, икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг (шериклар, эгаларнинг) муайян мол-мулк (объектлар)га нисбатан эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ мулквий ҳуқуқларига айтилади.

Умумий мулк ҳуқуқининг объектини маълум ашё ёки ашёларнинг тўплами ташкил этиши мумкин. Масалан, икки ёки бир неча шахснинг биргаликда қурган ёки сотиб олган иморати, икки ёки бир неча жамоа хўжалиги биргаликда қурган ғишт заводи каби бошқа объектлар бўлиши мумкин. Умумий мулк ҳуқуқининг субъектлари (иштирокчилари) икки ёки бир неча шахс (ташкилот ёки фуқаро)лар бўлиши мумкин.

Умумий мулк ҳуқуқининг субъектлари бир неча шахсдан иборат бўлганлиги туфайли шерикларнинг ҳар қайсиси бундай мулкни ўз

ҳолича тасарруф қила олмайди, балки ўзига қарашли объектларни биргаликда, ўзаро келишув асосида эгаллайди, улардан фойдаланади ва тасарруф қилади.

Умумий мулкнинг субъектлари фуқаролар, юридик шахслар ва айрим ҳолларда давлат ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролар умумий мулк ҳуқуқининг турлари оила мулки, юридик шахс мақомига эга бўлмаган дехқон хўжалиги мулки, биргаликда фаолият юритиш натижасида юзага келган мулк ва бошқалардан иборат бўлиши мумкин.

Умумий мулк ҳуқуқи қуйидаги асослардан вужудга келади:

биринчидан, оддий ширкат шартномасидан масалан, бир неча фуқаронинг биргалашиб уй-жой қуришидан ёки бир неча жамоа хўжалигининг биргалашиб электр станцияси қуришидан;

иккинчидан, бир неча фуқаронинг муайян умумий мулкка эга бўлиш учун маблағ ва меҳнатларини қўшишларидан масалан, умумий оилавий мулк;

учинчидан, бир неча шахсларнинг қонун ёки васият бўйича мерос олишларидан.

Умумий мулк ҳуқуқи аксарият ҳолларда оддий ширкат (биргаликдаги фаолият) шартномаси асосида, умумий хўжалик мақсадларига эришиш учун, жамоа хўжаликлари, корхона ёки бошқа ташкилотлар қуриш ва эксплуатация қилиш, сув хўжалиги иншоотлари, мактаблар, турар-жой бинолари ва шу каби объектларни қуриш учун биргаликда ҳаракат қилишларида, бунинг учун пул ҳамда бошқа мулк ёхуд ҳамкорликдаги меҳнатлари асосида вужудга келади. Фуқаролар ҳам ўзларининг шахсий-маиший эҳтиёжларини қондириш учун пул, мулк ва ҳамкорликдаги меҳнатлари эвазига, масалан, уй-жой қуриш учун биргаликда шартнома тузиб умумий мулк ҳуқуқини оладилар.

Умумий мулк ҳуқуқи институти, умумий мулк ҳақидаги ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-227-моддаларида батафсил баён этилган.

ФКнинг 216-моддасида кўрсатилганидек, умумий мулк икки турга: биринчидан, мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган *улушли мулк* ва иккинчидан, улушлари аниқлаб қўйилмаган *биргаликдаги мулкка* бўлинади. Булар ўртасидаги асосий фарқлар қуйидагичадир:

Тақсимланадиган умумий мулкнинг ҳар бир иштирокчиси ашёда аниқ белгиланган ҳиссага эга бўлади. Масалан, ярмига, учдан бирига ва ҳоказо.

Тақсимланмайдиган биргаликдаги умумий мулк эса, ҳиссаларга тақсимланадиган мулкдан улушларга ажралмаслиги билан фарқ қилади. Бундай умумий мулк ҳамма иштирокчилар ўртасида, уларнинг умумий розилиги билан ва тенглик асосида эгалланади, фойдаланилади ва тасарруф этилади.

Улушли мулк субъектлари фуқаро ҳам, ташкилот ҳам бўлиши мумкин.

Умумий биргаликдаги мулк ҳуқуқида субъектлар ўз улушларини мустақил тасарруф қила олмайди, чунки, биринчидан, уларнинг ҳар бирининг улуши умуман белгиланмаган бўлади; иккинчидан, оилавий муносабатда бўлган умумий мулк эгаси оиладан чиққанда, уни бошқа бир иккинчи шахс билан алмаштириб бўлмайди.

Улушли мулк улушларга ажралмайдиган умумий мулкдан вужудга келиш асослари ва тартиби билан ҳам фарқ қилади.

Улушли мулк ташкилотлар ва фуқароларнинг битимлар тузиши асосида, қонунда назарда тутилган асосларда, чунончи қонун ва васият бўйича мерос олишда, мулкнинг мусодара қилинишида ва бошқа баъзи ҳолларда вужудга келиши мумкин.

Жамоа хўжалиги оила аъзоларининг, жамоа хўжалигида меҳнат қилиб топган ва хонадон мулкига қўшган даромадлари ёрдамчи хўжаликдан, чорва моллари асрашдан келган даромадлари хонадон аъзоларининг умумий мулк ҳуқуқини вужудга келтиради. Касбкор, ҳунарманд, умуман яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар оиласининг топган пул ёки бошқа буюмлари ҳам шу хонадон аъзоларининг умумий мулкни вужудга келтиради.

17.2. Умумий улушли мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш

Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишда шерик эгаларнинг ҳуқуқлари икки турга: барча умумий мулкка нисбатан, умумий мулкдаги улушга нисбатан бўлган ҳуқуқларга бўлинади. Бинобарин, умумий улушли мулк эгаларининг ҳар қайсиси ўз улушини мустақил тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, бироқ ўз улушини қонун ёки устав (низом)да бошқача ҳол

белгиланмаган бўлса, ўзга шахсга ўтказиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, умумий мулкни шерикларининг розилигидан ташқари тасарруф қила олмайди.

Умумий улушли мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш давомида бундай мулкнинг эгалари ўртасида бўлган низолар умумий мулк иштирокчиларининг ҳар қайсисининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади.

Умумий улушли мулк эгалари ўз ихтиёрида бўлган мулкни ҳаммаларининг розилиги билан эгаллайдилар, ундан фойдаланадилар ва тасарруф этадилар. Агар шериклар мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш тартиби тўғрисида ўзаро келиша олмасалар, бундай масала юзасидан шерикларни ҳар қайсисининг даъвоси суд томонидан ҳал қилинади.

Умумий улушли мулкнинг ҳар бир аъзоси умумий мулк юзасидан бўлган солиқ, йиғим ва бошқа тўловларни тўлашда, шунингдек уни бошқариш ва сақлаш харажатларида ўз ҳиссасига яраша қатнашишга мажбур.

Умумий мулкни сақлаш ёки умумий мажбуриятни бажариш юзасидан харажатлар қилган бошқа шерикларидан ўзининг қилган чиқимларини ҳар бирининг ҳиссасига мувофиқ қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

ФКнинг 221-моддасида айтилганидек, уни бошқариш ва сақлаш харажатларида ўз ҳиссасига яраша қатнашишга мажбур.

ФКнинг 218-моддасида айтилганидек, умумий улушли мулкнинг ҳар бир аъзоси ўз улушини бошқа шахсга ўтказишга ҳақли. Бунда улушни ҳақ бараварига ҳам, текинга ҳам бировга ўтказиш назарда тутилади. Умумий мулкнинг шериклари ташкилот бўлган тақдирда, улар ўз улушларини бировга ҳақ бараварига ўтказди, кўпинча уни сотади. Фуқаролар эса, ўз улушларини ҳақ бараварига ҳам, текинга ҳам бировга ўтказиши; чунончи сотиши, ҳадя этиши, шунингдек васият қилиб қолдириши мумкин.

Мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтда қолган мулкдорлар сотилаётган улушни у сотилаётган нархда ва бошқа тенг шартларда сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқига эгадир. Ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно (ФК, 224-модда).

Умумий мулкдаги улушни сотувчи ўз улушини ўзга шахсга сотиш нияти ҳақида бошқа мулкдорга ёзма равишда маълум қилиб, улушнинг нархини ва уни сотишнинг бошқа шартларини кўрсатиши

шарт. Агар қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан кўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида бошқа мол-мулкка нисбатан эса – ўн кун давомида амалга оширмасалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади.

Давлат, кооператив ёки бошқа юридик шахс уй-жойга нисбатан бўлган умумий мулк ҳуқуқидаги ўз улушини сотган тақдирда, уй-жойнинг ана шу улушни сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқ уйнинг шу қисмида яшовчи шахсларга берилади, улар сотиб олишни хоҳламаганлари ёки бу ҳуқуқни амалга оширмаганларида эса улушни сотиб олиш ҳуқуқи умумий мулкдорнинг қолган шерикларига ўтади.

Агар улуш шерикларнинг имтиёзли ҳуқуқлари бузилиб сотилса, умумий улушли мулкнинг бошқа шериги сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўзига ўтказилиши тўғрисида даъво қўзғатиб, судга мурожаат қилиши мумкин. Аммо бу ҳуқуқ ва мажбурият мулкни олиб-сотишда белгиланган нархини ҳамда сотиб олиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлаш шарти билангина унга ўтказилиши мумкин.

Агар мулк олувчи улушни сотиб олиш тўғрисида розилик берган бўлса-ю, лекин у нотариал идорага келишдан бош тортса, нотариус сотувчининг танлаши бўйича бошқа шахс билан шартномани расмийлаштириш ҳуқуқига эга.

Умумий мулк бўлган уйдан тегишли улуш соқит қилинишида, масалан, сотилишида, уйга бўлган улушлар реал (натура шаклида) кўрсатилмай, балки арифметик улушларда белгиланади. Аммо шу билан бирга сотувчи фойдаланиш учун қайси квартира ёки хонанинг ўтишини кўрсатиши мумкин. Агар умумий улушли мулк бўлган турар жой иштирокчилари ўртасида уйнинг айрим хоналаридан фойдаланиш тўғрисида олдиндан келишилган бўлса, бундай келишиш ҳам нотариус томонидан тасдиқланиши мумкин.

Улуш шерикларнинг имтиёзли ҳуқуқлари бузиб сотилган ҳолда умумий улушли мулкка бўлган бошқа шериги сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўзига ўтказилиши тўғрисида даъво қўзғатиб, судга мурожаат қилиши мумкинлиги тўғрисида қоидалар кенг маънода жорий қилинмайди, чунончи, турар-жойни ҳадя ва васият қилиш ҳолларида қўлланилмайди.

17.3. Умумий мулкдан улуш ажратиш ва уни тақсимлаш

ФКнинг 223-моддасида кўрсатилганидек, умумий улушли мулк иштирокчиси ўз улушини умумий мол-мулкдан беришни талаб қилишга ҳақлидир. Унинг бу ҳуқуқи умумий мулкдаги улушни тасарруф этишга бўлган ҳуқуқидан келиб чиқади.

Улушни ажратишнинг асосий усули, мулкнинг хўжалик тайинланишига зарар етказмаслик шарти билан ундан асл ҳолида улуш ажратишдан иштирокчилар ўзаро келиша олмасалар, суд ёки низони ҳал қилувчи орган умумий мулкдан қандай ашёлар асл ҳолида ажратилишини масалан, шериклик асосида олинган ҳосилнинг қандай тақсимланишини белгилайди.

Умумий мулкдан унинг хўжалик тайинланишига зарар етказмасдан ажратиш мумкин бўлмаганда, улуш ажратиб олувчи эга рози бўлгани ҳолда, улушнинг миқдорига яраша пул бараварида ҳақ олиши мумкин. Агар пул бараварида унинг тўлаш имконияти бўлмаса, умумий мулк сотилиб, унинг суммаси шериклар орасида тақсимланади.

Уй-жойга нисбатан бўлган умумий улушли мулк эгалари ўзларига тегишли улушларга яраша уй-жойни тақсимлашга ҳақли бўлиб, бунинг натижасида уларнинг ҳар бирига уй-жойнинг алоҳида қисми (квартира ёки ажратилган хона) бириктириб қўйилиши мумкин.

Фуқароларнинг умумий улушли ёки биргаликда эгалигида бўлган хусусийлаштирилган турар-жойларни бўлиш ҳақидаги масалалар суд амалиётида турлича ҳал этилиши ҳолатлари учрайди. ФКнинг 223-моддасига мувофиқ, умумий улушли мулк эгасининг ҳар бири умумий мулкдан ўз улушини ажратиб беришни талаб қилишга ҳақли.

Агар улушни ажратиш усули тўғрисида шериклар ўзаро келиша олмаган бўлсалар, мулк ҳар қайси шерикнинг даъвоси бўйича суд томонидан тақсимланади. Амалда шундай ҳоллар учрайдики, умумий мулкдан улуш ажратиш ҳақидаги қонуннинг қоидалари хусусийлаштирилган турар-жойларга татбиқ қилиниши мумкин эмас ва бундай турар-жойларни тақсимлашда Уй-жой кодекси нормалари татбиқ қилиниши лозим.

Аmmo бундай тақсимлаш мазкур аҳоли яшайдиган жойнинг режалаштириш лойиҳасига зид бўлмаслиги керак. Уй-жойни тақсимлаш тўғрисидаги битим нотариал тартибда тақсимланиши ва туман (шаҳар) ҳокимлиги идораларида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Баъзи ҳолларда умумий мулкдан тегишли улуш мулк эгаларидан бирининг қарзини қоплаш учун унинг кредитори талаби бўйича ҳам ажратилиши мумкин.

17.4. Эр-хотинлар ўртасидаги мулк ҳуқуқи

Оила қонунчилигида эр-хотиннинг никоҳ даврида орттирган мулклари уларнинг биргаликдаги умумий мулки бўлиши кўрсатилган (Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 23-моддаси). Бунда у ёки бу мулкнинг ким томонидан сотиб олинганлиги, кимнинг номига расмийлаштирилганлиги, эр ёки хотиндан бирортасининг қанча маош олиши, бутунлай олмаслигининг мутлақо аҳамияти йўқ. Бу эса мамлакатимизда аёлларнинг эркалар билан тўла тенглигини исботлайди, аёлларнинг саломатлиги, уларнинг меҳнатлари қадрланганлигини, оналарга чексиз ҳурмат билан қаралганлигини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 23-моддасига асосан эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирилган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари ҳисобига олинган мол-мулклари, агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланади.

Эр-хотиннинг тадбиркорлик фаолиятига қўшган маблағлар ва ундан келган даромадлар, агар эр-хотин ўртасидаги шартнома билан ўзгача тартиб белгиланган бўлмаса, улардан ҳар бирининг мулки бўлади.

Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мулклари жумласига уларнинг ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорликдан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирилган даромадлар, пенсиялар, нафақалар; шунингдек, уларнинг умумий даромадлари ҳисобига олинган кўчар ва кўчмас мулклар, қимматли қоғозлар, пайлар, омонатлар эр ёки хотиндан бирининг номига расмийлаштирилганлигидан қатъи назар эр-хотиннинг умумий мулкига киради.

Эр ва хотин ўртасидаги умумий мулк ҳуқуқининг тақдири никоҳнинг бекор қилиниши билан ўзгариши мумкин. Бу ҳолда, дастлаб эр ва хотиннинг никоҳ тузганликларига қадар ўзларига тегишли бўлган мулклари, шунингдек никоҳ давомида ҳадя ёки мерос тариқасида олган мулклари ҳар бирининг ўз мулки қилиб

ажратилиши ва улар ўртасидаги умумий мулкка қўшилмаслиги керак.

Эр-хотиннинг мажбуриятлари, уларнинг қандай асослардан келиб чиққанига қараб умумий мулк ҳисобидан бажарилиши мумкин. Агар мажбурият эр ва хотиннинг умумий хўжалик ёки оила манфаатларини кўзлаб қилган ҳаракатларидан келиб чиққан бўлса, қарз сўзсиз умумий мулкдан ундирилади.

Мажбурият эр ёки хотиннинг шахсий қарзларидан келиб чиққан бўлса, мажбурият қарзлари ўз шахсий мулкидан ёки унга тегишли умумий мулк улушидан ундирилади. Агар эр-хотиннинг умумий мулки жиноят ҳисобига жамғарилгани ёки кўпайтирилганлиги суд ҳукми билан исбот қилинса, жиноят туфайли келтирилган ҳамма мулк ҳисобидан ундирилади.

Юқорида баён қилинган эр ва хотиннинг умумий мулки ҳақидаги қоидалар ФХДЁда қайд этилган никоҳда турувчи шахсларга нисбатан татбиқ қилинади. ФХДЁда рўйхатдан ўтмай бирга турувчиларга Оила кодексига баён қилинган юқоридаги қоидалар татбиқ этилмайди. Улар ўртасидаги умумий муносабатга Фуқаролик кодексининг умумий мулк ҳуқуқи тўғрисидаги нормалари қўлланилади.

17.5. Дехқон ва фермер хўжалигининг мулк ҳуқуқи

Умумий биргаликдаги мулк кўринишларидан бири дехқон ва фермер хўжалигининг мол-мулкидир. Дехқон ва фермер хўжалигининг мол-мулки унинг аъзоларига, агар улар ўртасидаги шартнома билан бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, улушли ёки биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлади¹⁷. Бу мол-мулк ўз таркибига турар-жой, хўжалик бинолари, суғориш иншоотлари, экинлар, чорва моллари, паррандалар, техника ва ускуналар, транспорт воситалари, қишлоқ хўжалик ашёлари кабиларни олади.

Хўжалик етиштирган ҳосил, маҳсулот ва бошқа даромадлар хўжалик аъзоларининг умумий мол-мулки ҳисобланади ва ўзаро келишув асосида фойдаланилади. Бундай мол-мулкни тасарруф этиш бўйича битимлар хўжалик раҳбари ёхуд у ваколат берган хўжалик аъзоси томонидан тузилади.

Дехқон ва фермер хўжаликларини ҳуқуқий тартибга солувчи қонунчиликка асосан, дехқон ва фермер хўжаликлари юридик шахс

¹⁷ Қаллибеков Т. Дийхон (фермер) хожалықларын раужландырудин хуқыкый кепиллиги. Каракалпакстан. – Ноқис, 1995. –Б 20-21.

ҳуқуқига эга. Дехқон хўжаликлари “Дехқон хўжаликлари тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасига асосан юридик шахс ташкил этмасдан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Дехқон ва фермер хўжалиklarининг бир ёки бир неча аъзоси унинг таркибидан чиққан тақдирда, биргаликдаги умумий мулк асл ҳолида тақсимланмайди, балки тегишли улуш пул маблағлари билан тўланади. Бундан асосий мақсад мавжуд дехқон ва фермер хўжалиklarининг парчаланиб йўқ бўлиб кетишига ёхуд заифлашиб қолишига йўл қўймасликдир. Худди шу сабабли янги дехқон ва фермер хўжалиги ташкил этиш мақсадида ажралиб чиқаётган аъзолар дехқон хўжалигининг умумий мулкдаги ўз улушларини асл ҳолида олишга ҳақли. Бироқ бунда мол-мулкни тақсимлаш дехқон ва фермер хўжалиги фаолият юритиш учун зарур бўлган асосий ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум қилмайдиган тарзда амалга оширилиши керак.

Дехқон ва фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги умумий мол-мулкдаги улушлари, агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, барчаси учун тенг ҳажмда деб ҳисобланади

Дехқон (фермер) хўжалиги тугатилган тақдирда барча кредиторларнинг талаблари қондирилгандан кейин, қолган мол-мулк ҳуқуқи мулк асосида дехқон ва фермер хўжалиги аъзоларига тегишли бўлади ҳамда қонунда ёки шартномада белгиланган тартибда тақсимланади.

17-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Умумий мулк мулкчиликнинг алоҳида шаклими ёки турими?
2. Умумий ҳуқуқи тушунчасини очиб беринг?
3. Умумий мулк ҳуқуқини вужудга келиш асослари ва ҳуқуқий табиати қандай?
4. Умумий мулк турлари: умумий улушли мулк ҳуқуқи ва умумий биргаликдаги мулк ҳуқуқини амалий мисолларда очиб беринг?
5. Имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини мисоллар билан тушунтириб беринг?

МУЛК ҲУҚУҚИ ВА БОШҚА АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Бобнинг мақсади: *Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдалани ва уни тасарруф этади. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин. Унинг бу ҳуқуқини маҳрум этишга ҳеч ким ҳақли эмас. Аммо ижтимоий турмушда, ҳаётда шундай ҳолатлар бўладики, мулкдорнинг бу ҳуқуқига дахл қилинади, тазовуз қилинади. Бу ҳолатда мулкдор ёки мулкдор бўлмаган эга мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилувчи усуллардан фойдаланган ҳолда ўз бузилган ҳуқуқларини тиклашга ҳаракат қилади.*

Дарсликнинг ушбу бобида мазкур масалалар, яъни мулк ҳуқуқининг кафолати ва уни ҳимоялашда фуқаролик ҳуқуқининг роли, мулк ҳуқуқини фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан қўриқлаш тушунчаси ва усуллари, мулк ҳуқуқини виндикацион даъво қўзғатиши йўли билан ҳимоя қилишининг хусусиятлари, мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиши (негатор даъволари), мулкдор бўлмаган эганинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, шунингдек, ҳозирги вақтда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишининг янги усуллари тўғрисидаги илмий-назарий тушунчалар ёритилади.

18.1. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш тушунчаси

Мулк ҳуқуқи ҳимоя этилмас экан, мулккий муносабатлар нормал тарзда ривожлана олмайди. Шу сабабли давлат турли ҳуқуқ нормалари орқали мулкдорнинг мулкка бўлган ҳуқуқини ҳимоя этилишини кафолатлайди. Мулкдор фақат қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин.

Мулк ҳуқуқи турли ҳуқуқ соҳалари – фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, солиқ ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ соҳалари билан ҳимоя қилинади ҳамда мазкур ҳуқуқ соҳалари ўз предмети доирасида мулки ҳимоя этилишини таъминлайди. Улар ичида шубҳасиз Конституциявий нормалар марказий ўрин тутаяди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида давлат барча мулк

шакллари тeнг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлаши белгиланган.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда Фуқаролик ҳуқуқи нормалари муҳим роль ўйнайди. Мулк ҳуқуқини ҳимоясини таъминлашда фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари турли хил вазифаларни бажаради. Баъзи бир меёрлар моддий неъматларнинг у ёки бу шахсларга тегишли эканлигини мустаҳкамлайди. Мулк ҳуқуқини вужудга келиши ва бекор бўлиши ҳақидаги меъёрлар шундай меъёрлар жумласига киради. Иккинчи гуруҳ меъёрлари эса мулкдорга тегишли ҳуқуқларни амалга ошириш учун лозим бўлган шароитларни таъмин этса, ниҳоят учинчи гуруҳ меъёрлари мулк ҳуқуқини бевосита барча учинчи шахсларнинг таъсиридан қўриқлаш ва ҳимоя этиш вазифасини бажаради. Бундай меъёрларга мулкдорга етказилган моддий зарар учун жавобгарликни белгиловчи меъёрларни киритиш мумкин¹⁸.

Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиш деганда – бу ҳуқуқларга қарши қилинган бузилишларни бартараф этиш, мулкдорнинг мулкий манфаатларини тиклаш ва ҳимоя қилишга қаратилган фуқаролик қонунчилигида белгиланган воситалар йиғиндиси тушунилади.

18.2. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари

Мулк ҳуқуқини учинчи шахслар томонидан бузилишининг характери ва мазмунига қараб мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш турли усулларга туркумланади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. *Мулк ҳуқуқини ашёвий ҳуқуқлар билан ҳимоя қилиш.* Бу усул мулк ҳуқуқини мутлақ субъектив ҳуқуқ сифатида ҳимоялаб ҳеч қандай аниқ мажбуриятга боғлиқ бўлмаган ҳолатда мулкдорнинг ўзига тегишли бўлган ашёга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини тиклаш ёки бу ҳуқуқларни амалга оширишга тўсқинлик қиладиган ҳолатларни бартараф этиш тушунилади. Ашёвий-ҳуқуқий усулларга мол-мулкни бировнинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиш даъвоси (виндикацион даъво), эгалик қилиш ҳуқуқининг бекор қилиниши билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликларни бартараф этишни талаб қилиш даъвоси (негатор даъво), мулк ҳуқуқини тан

¹⁸ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -157 б.

олиш тўғрисидаги даъволар киради. Аниқроқ қилиб айтганда, мулк ҳуқуқи аниқ субъектив ҳуқуқ сифатида фақат ашёвий-ҳуқуқий усуллар билан ҳимоя қилинади.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишни айнан “ашёвий ҳуқуқлар” билан боғланиши мулк ҳуқуқ бузилиши натижасида ҳам мулкдор келажакда ўз мулкни айнан ўзини ашёвий-натура шаклда қайтариб олиши мумкин бўлади ёки мулк ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган тўсқинликларни бартараф этилиши учун “курашади”. Бунинг оқибатида мулк ашёвий кўринишда мулкдор тасарруфида қолиши таъминланади ёки тикланади. Мулк қонунсиз эгаликдан талаб қилиш жараёнида ашёвий кўринишда қайтарилиш имкони бўлмаса, у ҳолда мулк ҳимоя ашёвий ҳуқуқлар билан ҳимоя қилиш усуллари таркибига кирмайди.

2. *Мажбурият-ҳуқуқий усуллар билан ҳимоя қилиш.* Бу усулларга мулкдорга етказилган зарарни қоплаш, асосиз орттирилган мол-мулкни қайтариш, шартнома бўйича олинган ашёни, агар шартнома бўйича ашё маълум муддатга фойдаланишга берилган бўлса қайтариш каби мулк ҳуқуқини ҳимояловчи усуллар мисол бўлади. Ушбу усулларнинг барчаси учун уларнинг асосини ташкил этувчи омиллар мулк ҳуқуқига эга бўлмай, балки бошқа ҳуқуқий институтларга тегишли субъектив ҳуқуқлар хосдир. Масалан, мулкдор ўзига тегишли мулкни ижарага бериб, ижара муддати тугагандан сўнг, ижарага олувчи мулкни мулкдорга қайтармаса, мулкдорнинг ҳуқуқи мулк ҳуқуқи нормалари билан эмас, шартнома ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилинади. Бошқача қилиб айтганда, мажбурият-ҳуқуқий усуллар мулк ҳуқуқини бевосита эмас, балки сўнгги натижага боғлиқ ҳолатда ҳимоя қилади ҳамда мажбурият бажарилмаслиги оқибатида мулк ҳуқуқини бузилишидан ҳимояланиш орқали намоён бўлади. Бир қатор ҳолатларда, жумладан, мулк нобуд бўлганда мулк ҳуқуқи ўз-ўзидан бекор бўлади. Бунда мажбурият-ҳуқуқий усуллар мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишга эмас, мулкдорнинг мулк манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилади.

3. *Фуқаролик ҳуқуқининг турли институтлари билан ҳимоя қилиш.* Бу гуруҳга мулк ҳуқуқини фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг шундай усуллари кирадики, улар ашёвий ҳуқуқ ва мажбурият-ҳуқуқий муносабатларга алоқадор бўлмасдан, фуқаролик ҳуқуқининг турли институтларидан келиб чиқади. Бедарак йўқолган ёки вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг қайтиб келиши натижасида, унинг мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳақидаги нормалар, битим

ҳақиқий эмас деб топилганда; тарафларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, гаров сақловчининг жавобгарлиги ҳақидаги, мерос қилиб қолдирилган мол-мулкни сақловчи ёки васийга берилган васийлик остидаги шахсинг мол-мулкни нобуд бўлиши ва йўқолиши ҳақидаги қоидалар фикримизни исботлайди.

Бу ҳимоя усули орқали мулк ҳуқуқи билвосита ҳимоя қилинади.

4. *Мулк ҳуқуқининг бекор бўлишини қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларда ҳимоя қилиши.* Мазкур махсус усул билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий усулларга, бевосита мулк ҳуқуқи бекор бўлиши оқибатида юзага келадиган ҳуқуқ бузилишларини фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган меъёрлар орқали ҳимоялаш усуллари киради. Бунга, хусусан, давлат томонидан шахслар мулкнинг давлат ихтиёрига ноқонуний ўтказилишидан ҳимояловчи қафолатлар киради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 233-моддасида мулкдорнинг ҳуқуқи қонуний равишда тўхтатилган тақдирда, унинг манфаатларини ҳимоя қилиш қафолатлари белгилаб қўйилган. Айни вақтда қонунда мулкдор ҳуқуқини бузувчи ҳужжатларнинг қабул қилиниши ҳуқуқий оқибатлари ҳам ўз ифодасини топган. Бинобарин, юқоридаги асослар мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ўзига хос мустақил тури сифатида қаралиши мумкин. Бундай ҳолатларда мулкдор ҳуқуқининг бузилиши давлат идораси томонидан норматив ёки ҳуқуқни қўлловчи ҳужжат қабул қилиниши орқали рўй беради. Бунда мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши қонуний асосларга эга бўлиши ёхуд ғайриқонуний бўлиши мумкин. Лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам мулкдорнинг қонуний манфаатлари қафолатланади. Масалан, мулкдорга қарашли уй, бошқа бинолар, иншоотлар, дов-дарахтлар жойлашган ер участкасини олиб қўйиш ҳақида қарор қабул қилиниши муносабати билан ёки давлат идорасининг мулкдор мол-мулкни бевосита олиб қўйишга қаратилмаган бошқа қарори муносабати билан мулкдор ҳуқуқини тўхтатиб қўйишга қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина йўл қўйилади. Бунда мулк ҳуқуқи бекор бўлиши муносабати билан мулкдорга етказилган барча зарарлар мулкдорга батамом тўланади. Агар мулкдор бундай қарордан норози бўлса, у ҳолда низо суд томонидан ҳал этилмагунча, мулк ҳуқуқини бекор қилишга сабаб бўлувчи қарор ижроси тўхтатилади.

Давлат бошқарув идораси ёки давлат ҳокимияти маҳаллий идораси томонидан қонунга хилоф бўлган ҳужжатнинг қабул

қилиниши натижасида мулкдорнинг мулкый ҳуқуқлари бузилган тақдирда, бундай ҳужжат мулкдорнинг даъвосига кўра суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилади. Мазкур ҳужжатни қабул қилган давлат органи ўз ихтиёридаги маблағ ҳисобидан мулкдорга етказилган зарарларни тўлаши лозим.

18.3. Мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъво)

Мулкдорга қарашли мулк бирор-бир шахс (фуқаро ёки юридик шахс)нинг қонунсиз эгалигида бўлса, мулкдор ўз мулкни асл ҳолатида қайтариш ҳақида судда бу шахсга нисбатан даъво кўзғатишга ҳақли. ФКнинг 228-моддасида айтилганидек, мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олишга ҳақлидир. Фуқаролик ҳуқуқи назариясида бундай даъволарга виндикацион¹⁹ даъволар дейилади.

Виндикацион даъво деганда, қонуний эганинг ноқонуний эгадан мулкни натура ҳолида қайтариб бериш тўғрисидаги ношартномавий талаби тушунилади. Қонунчилигимизда виндикацион даъво кўзғатилганлиги учун бир неча ҳолатлар бўлиши назарда тутилади:

биринчидан, мулк мулкдорнинг тасарруфидан чиқиб кетган ва у ўз мулкига фактик хўжайинлик қилишдан маҳрум бўлиши лозим. Акс ҳолда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилувчи бошқа усуллар қўлланилади;

иккинчидан, мулкдор маҳрум қилинган мол-мулк натура ҳолида сақланиши ва ўзганинг фактик эгалигида бўлиши керак. Акс ҳолда бу ерда ҳам мулк ҳуқуқини ҳимоя қилувчи бошқа усуллар қўлланилади;

учинчидан, виндикацион даъво фақатгина индивидуал белгиланган ашёни қайтаришга қаратилади. Бунда индивидуал (якка) белгиланган бир турдаги ашёни фарқлаш лозим. Агар бир турдаги ашёдан ҳақиқий эганинг ашёсини ажратиб олишнинг иложи бўлса, унда бу турдаги ашё ҳам виндикацион даъво орқали ҳимояланади. Агар ажратиш имкони бўлмаса, виндикацион даъво эмас, асоссиз бойишдан келиб чиқадиган даъво қўлланилади;

тўртинчидан, виндикацион даъво ношартномавий характер касб этади ва мулк ҳуқуқини мутлақ субъектив ҳуқуқ сифатида ҳимоялайди. Маълумки, виндикацион даъво қилиш ҳуқуқига мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини қўлдан чиқарган мулкдор эга бўлади. Лекин ФК

¹⁹ Виндикация лотинча “vin dicare” деган сўздан олинган бўлиб, “куч қўлланилишини эълон қилиш” деган маънони англатади.

мулкдор бўлмасида, қонун ёки шартномага мувофиқ мулкка эгаллик қиладиган шахслар ҳам виндикацион даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлишини назарда тутлади. Бундай шахсларга ижарачи, омонат сақловчи, воситачи мисол бўла олади ва булар мулкнинг титул эгаси деб номланади.

Виндикацион даъво мулкни инсофсиз эгалловчиларга ҳам қўлланилиши мумкин. Инсофсиз эгалловчи деб мулкнинг ўзига ғайриқонуний йўл билан ўтишини билган ёки билиши лозим бўлган эгалловчига айтилади. Инсофли эгалловчи деганда, мулкнинг ўзига ғайриқонуний йўл билан ўтганини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган эгалловчи тушунилади.

ФКнинг 229-моддасида кўрсатилганидек, агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўлаб олинган бўлса, олувчи буни билмаган ва билиши мумкин бўлмаган (инсофли эгалловчи) бўлса, мол-мулк мулкдор томонидан ёки эгаллик қилиш учун мулкдор берган шахс томонидан йўқотилиб қўйилган ёхуд мулкдордан ёки у мол-мулкни берган шахсдан ўғирланган ё бўлмаса уларнинг ихтиёридан ташқари бошқача йўл билан уларнинг ихтиёридан чиқиб кетган бўлса, мулкдор бу мол-мулкни олган шахсдан талаб қилиб олишга ҳақли.

ФКнинг мазкур 229-моддасидаги умумий қоидада баъзи истиснолар ҳам назарда тутилган, чунончи, агар мулк суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда сотилган бўлса, мол-мулкни юқорида кўрсатилган асослар бўйича талаб қилиб олишга йўл қўйилмайди; агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўламасдан олинган бўлса, мулкдор мол-мулкни барча ҳолларда ҳам талаб қилиб олишга ҳақли.

Пул, шунингдек тақдим этувчига деб ёзилган қимматли қоғозлар инсофли эгалловчидан талаб қилиб олиниши мумкин эмас. Зеро пул ва тақдим этувчига деб номланган (эгаси ёзилмаган) қимматли қоғоз эгасини аниқлаш имкони деярли мавжуд бўлмайди. Шу билан бирга инсофли эгалловчи пул ва тақдим этувчига деб номланган қимматли қоғозларни ўзганики бўлиши мумкинлигини, ўзига ноқонуний равишда ўтаётганлигини ҳамма вазиятда ҳам билиши мумкин бўлмайди.

Ўзларининг ғайриқонуний равишда бошқа шахсга ўтказилган мулкларини талаб қилиб олишда мулкдор бир вақтнинг ўзида қуйидагиларни талаб қилишга ҳақли:

биринчидан, инсофсиз эгалловчидан, чунончи, сотиб олувчидан мулкни эгаллаган барча вақти мобайнида олган ёки олиниши лозим бўлган ҳамма даромадларининг қайтарилиши ёки тўланишини;

иккинчидан, инсофли эгалловчидан эса – унинг мулкни эгаллаши ғайриқонуний эканлигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан бошлаб ёки мулкнинг қайтарилиши тўғрисида мулк эгасининг даъвоси бўйича чақирув қоғози олган пайтдан бошлаб олган ёки чақириб олиши лозим бўлган ҳамма даромадларнинг қайтарилишини ёки тўланишини талаб қилишга ҳақли (ФК, 230-модда).

Ўз навбатида инсофли эгалловчи ҳам, инсофсиз эгалловчи ҳам, мол-мулкдан қанча вақт давомида олинган даромад мулкдорга қайтарилиши керак бўлса, шунча вақт давомида мол-мулкка қилинган зарур харажатларни тўлашни мулкдордан талаб қилишга ҳақли.

Қонунда мулк учун сарфланган нарсаларни, агар ашёдан уни бузмасдан ажратиб олиш мумкин бўлса, инсофли эгалловчи ўзида қолдиришга ҳақли эканлиги кўрсатилган. Агар мулкдан ажратиб олиш мумкин бўлмаса, инсофли эгалловчи мулкнинг кўпайиши учун сарф қилинган харажатларнинг ўзига тўланишини талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик кодексида мулк ҳуқуқлари ҳимоя қилинишининг кучайтирилишини таъминловчи қатор муҳим қоидалар белгиланган. Бундай қоидалар жумласига қуйидагилар киради:

биринчидан, мулк эгаси мулкни ўзи йўқотган ёки ўзи ўғирлатган ҳолларда инсофли эгалловчидан талаб қилиб олишдан ташқари яна мулк унинг ихтиёридан ташқари эгалигидан (қўлидан) кетган тақдирда ҳам талаб қилиб олиш;

иккинчидан, мулк бировга ишониб топшириб қўйилганда унинг ихтиёридан ташқари қўлидан чиқиб кетган бўлса ҳам, бу мулкни инсофли равишда олувчидан талаб қилиб олиш;

учинчидан, агар мулк бировга топшириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан бепул олинган бўлса, у вақтда мулк эгаси барча ҳолларда ўз мулкни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, виндикацион даъво – бировнинг қонунсиз эгалигида бўлган ашёни қайтариб олиш ҳақидаги мулк эгасининг даъвосидир. Виндикацион даъвони бошқа турдаги даъволардан ажратиб турадиган асосий белгилари: даъволашувчи тарафлар, даъво асоси ва даъво нарсаси, шунингдек унинг мақсадидир.

Ашёга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлган, лекин ашёси қўлида бўлмаган шахс виндикацион даъво бўйича даъвогар бўлади. Виндикацион даъвони қилишга айрим мулк эгасигина ҳақли бўлмай, улушлари бўлган мулкдорларнинг ҳар қайсиси ҳам даъво қилишга ҳақли. Бундан ташқари мулкни қонун ва шартномага биноан эгаллаб (сақлаб) турган шакллар ҳам виндикацион даъво бўйича даъвогар бўладилар.

Эгалик ҳуқуқи виндикацион даъвони қилишга асос бўлади. Мулкдор мулк ҳуқуқи асосида ўзига тегишли ашёга бўлган субъектив ҳуқуқи билан бу мулкни эгаллаш (қўлида сақлаш), ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлганида – бу ҳуқуқларнинг ўзига қайтарилишини талаб қила олади.

Виндикацион даъвонинг мақсади – бузилган мулкый ҳуқуқни тиклашдан, ашёни бевосита мулк эгаси ихтиёрига қайтаришдан иборатдир.

Виндикацион даъвонинг предмети мулкни ноқонуний эгадан қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқи ҳисобланади.

Виндикацион даъво бўйича фақат индивидуал ашёлар эмас, балки бошқа барча мулклар, асл ҳолатда қонунсиз эгалловчидан талаб қилиб олиниши мумкин.

Мулк эгасига унга қарашли ашё ўрнига, унинг қийматини тўлаш, барча ҳолларда ҳам мулк эгасининг манфаатларини таъминлай олмайди. Бинобарин, мазкур масалани ҳал қилишда жисмоний ёки индивидуал аломатли мулкларни эгалловчидан мажбурий тарзда олиб бериш ҳуқуқининг судларга берилиши - мажбуриятларининг турмушда реал ижро этилишини, шунингдек мулкый ҳуқуқнинг янада тўлароқ ҳимоя қилинишини таъминлашга қаратилади.

Виндикацион даъво ҳуқуқини бузиш фактидан келиб чиқса ҳам, зарар етказишдан келиб чиқадиган даъво ҳисобланмайди. Виндикацион даъвога биноан ашё асл ҳолатда қайтарилиши талаб қилинса, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятда эса, ашё ўрнига унинг қиймати талаб қилиниши мумкин.

Агар ишни ҳал қилишда шартномага оид жавобгарлик белгилаш учун асослар бўлса, у вақтда даъво шартнома мажбуриятлари тўғрисидаги нормаларнинг қоидаси бўйича ҳал қилинади. Бинобарин, виндикацион даъво ашёвий ҳуқуқий даъво сифатида кўрилганлиги туфайли шартнома юзасидан қилинадиган даъво билан аралаштириб юборилмаслиги лозим. Масалан, ашёни қайтариш ҳақидаги даъво

шартнома мажбуриятларини, чунончи, ижара ёки омонат шартномалари юзасидан мулк эгаси ашёни асли ҳолида қайтариш тўғрисида даъво қилганида, ашёни қайтариб олиш ҳақидаги талаб шу шартномани тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар асосида қаноатлантирилади. Демак, бундай ҳолларда мулк эгаси шартнома даъвоси ўрнига виндикацион даъво қилишга ҳақли бўлмайди.

Мулкни эгаллаш қонуний ва қонунсиз бўлиши мумкин. Мулкни ҳуқуқ нормалари ёки шартномага асосланган ҳолда эгаллаш қонуний эгаллаш ҳисобланади. Бунда мулк ижозат этилган (қонун ёки бошқа ҳуқуқий акт билан йўл қўйилган) усул билан қўлга киритилади.

Қонунсиз эгаллаш деб, ашёни етарли ҳуқуқий асосларга эга бўлмай қўлда сақлаб туришга айтилади. Қонунсиз эгалловчи деб ўзбошимчалик билан эгаллаб олувчи, ўғирловчи ёки топиб олинган нарсани ўзлаштирувчи, шунингдек ашёни эгасидан қонун ёки шартнома асосида олмайдиган шахсга айтилади. Мулк қонун йўл қўймайдиган усул билан сотиб олиниб, қўлга киритилганида ҳам уни эгаллаш учун ҳуқуқий асос бўлмаса, бундай эгаллаш ҳам қонунсиз эгаллаш бўлади. Масалан, фуқаро А. фуқаро Б.дан бир ашё сотиб олади. Аммо кейинчалик фуқаро Б. сотилган ашёнинг эгаси эмаслиги туфайли харидор А.га мулкка бўлган ҳуқуқни ўткази олмаслиги маълум бўлади. Фуқаро А. ҳуқуқий нуқтаи назардан қараганда, гарчи ашёни фуқаро Б. иштироки билан тегишли суратда ўзига олган бўлсада, қонунсиз эгалловчи бўлиб кўрилади.

Фақат қонунсиз эгалловчи, яъни даъво қўзғатилган вақтда низоли мулк қонунсиз эгалигида бўлган шахсина даъво бўйича жавобгар ҳисобланиши мумкин.

18.4. Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар)

Баъзи ҳолларда мулкнинг ҳуқуқнинг бузилиши ашёни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Ашё мулк эгасининг ихтиёрида, эгалигида бўлган бир вақтда мазкур ашёни бирор-бир шахснинг ҳаракати тўсқинлик қилиши оқибатида фойдаланишга қийналиши ёки умуман фойдаланишга имкони бўлмай қолиши мумкин. Масалан, фуқаро А.нинг қарзи учун фуқаро Б.нинг мулки нотўғри хатланганида, фуқаро Б. мулкнинг рўйхатдан чиқарилишини ва шу билан ўз мулкдан фойдаланишга қилинган тўсқинликнинг бартараф этилишини талаб қила олади.

Мулк эгаларининг мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини бузиш, гарчи бу эгалик ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам йўқотиш ҳақидаги талаблар ҳуқуқ назариясида негатор²⁰ даъволар деб айтилади. Бошқача айтганда, негатор даъво дейилганда, ашёга эгалик қилувчи мулкдорнинг учинчи шахслардан мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ҳолатларни бартараф этиш ҳақидаги ношартномавий талаб тушунилади. ФКнинг 231-моддасида мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузилиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қила олиши кўрсатилган. Мазкур даъвонинг нарсаи мулк эгасининг бундай ҳалақитни (тўсқинликни) йўқ қилиш ҳақидаги талаби ҳисобланади. У мулк эгасига мулкидан фойдаланишда, ўз ҳуқуқини амалга оширишда тўсқинлик қилади.

Судда негатор даъвони мулк эгасигина эмас, балки ашёни қонуний асослар бўйича масалан, қонун ёки шартномага асосан, эгалловчи шахс ҳам қўзғатишга ҳақли. Бундай қонуний эгалловчилар ўзларининг талабларини ФКнинг 231-моддаси асосида эмас, балки мулкни эгаллашларининг қонунийлигини белгиловчи ҳуқуқ нормалари (ФК, 232-модда) асосида қўя оладилар. Масалан, мулк ижарага олувчи, яъни мулк эгаси билан тузилган шартнома бўйича ашёдан вақтинча фойдаланувчи шахс бу мулкни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бузилганида ҳар кимга шу жумладан, мулк эгасига нисбатан ҳам даъво қўзғатишга ҳақли. ФКнинг 232-моддасида айтилишича, гарчи мулкдор бўлмаса ҳам, қонун ёхуд шартномада назарда тутилган бошқа асосга мол-мулкка эгалик қилаётган шахс ҳам ФКнинг 228-231-моддаларида назарда тутилган ҳуқуқларга, яъни виндикацион ва негатор даъволар қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Суд тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳозирги вақтда негатор даъво деб аталган даъво билан судга камдан-кам мурожаат қилинади. Аммо бундан мулк эгаларининг ҳуқуқларини бузишдан маълум даражада ҳимоя қилувчи мазкур ҳуқуқ нормаси ўз аҳамиятини йўқотади, деган хулоса мутлақо келиб чиқмайди. Амалда бировнинг мулк ижараси ҳуқуқини бузишга уринган ҳар қандай шахсни тартибга чақириб турувчи бундай нормаларнинг бўлиши мақсадга мувофиқдир.

²⁰ Негатор лотинча «action negatorio» сўздан олинган бўлиб, “инкор этувчи даъво” деган маънони англатади.

18.5. Мулкый ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари

Юқорида биз мулк ҳуқуқининг ашёвий-ҳуқуқий воситалари ёрдамида (виндикацион ва негатор даъволар билан) ҳимоя қилиниши масалалари билан танишдик. Мулкый ҳуқуқни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганишда, мулк эгаларининг мулкый ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи мажбурият ҳуқуқига оид воситалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг бундай мажбурий-ҳуқуқий усуллари икки кўринишда: 1) шартномали муносабатлар; 2) шартномадан ташқари муносабатларда бўлади.

Шартномали муносабатларда мулкый ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида шуни айтиш керакки, тузиладиган хилма-хил шартномалар аксарият ҳолларда қонунга, шартнома шартларига риоя қилиниб, тўғри ва инсофли равишда бажарилади. Аммо баъзи ҳолларда шартноманинг айрим интизомсиз иштирокчилари шартнома юзасидан олган ўз мажбуриятларини бутунлай бажармасликлари ёки лозим даражада бажармасликлари ҳоллари ҳам учрайди. Бундай пайтларда табиий бузилган мулкый ҳуқуқларни тиклаш ҳамда шунинг ўзи билан мулкый ҳуқуқларни ҳар томонлама ва тўла ҳимоя қилиш масаласи қўйилади.

Шартномали муносабатларда мулкый ҳуқуқларни бузиш қуйидагича кўринишларда бўлиши мумкин:

а) қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги битим, шунингдек, ҳуқуқ-тартибот ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим ўз-ўзидан ҳақиқий эмас ва у ФКнинг 116-моддасига биноан, ҳақиқий саналмайди ҳамда ҳар икки тарафнинг ёки бир тарафнинг бундай шартнома юзасидан олган даромадлари давлат даромадларига ўтказилади;

б) муомалага лаёқатсиз шахслар (ёш болалар, руҳий касаллар) билан битим тузилиши натижасида мазкур шахслар мулкый зарар кўрсалар, қонун (ФКнинг 117-119-моддалари) тузилган битимларни ҳақиқий эмас, деб топиши билан бирга бузилган мулкый ҳуқуқнинг тикланиши лозимлигини ҳам кўрсатади. Масалан, 13 ёшли бола ўзига ҳадя қилинган фотоаппаратни ота-онасининг рухсатисиз бировга сотса, шартнома ҳақиқий саналмаслиги ва бундай шартноманинг тузилиши натижасида вояга етмаган шахс мулкый зарар кўрган бўлса, зарар ҳақи ундирилиши мумкин;

в) жиддий янглишиш, алданиш, зўрлик қилиниши таъсирида тузилган битимлар (шартномалар) суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Бундай битимлар тузилиши натижасида бузилган мулкӣ ҳуқуқлар ҳам қонун (ФКнинг 122-123-моддалари) бўйича ҳимоя қилинади;

г) айрим шартномалар, чунончи, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, ижара, пудрат, юк ташиш ва бошқа қатор шартномалар бўйича олинган мажбуриятлар бутунлай ёки лозим даражада бажарилмаслиги натижасида ташкилотлар ёки айрим фуқаролар мулкӣ зарар кўришлари мумкин. Бундай ҳолларда ҳам қонун (бундай шартномалар)нинг ҳар қайсисини бузиш оқибатлари тўғрисида, ҳуқуқӣ нормалар бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилинишини назарда тутди.

Шартномалардан ташқари бўладиган мажбурият муносабатларида мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишига келсак, баъзи ҳолларда мажбурият муносабатлари юқорида айтилганидек, ўзаро келишув асосида тузилган шартномалардан келиб чиқмай, бевосита қонун билан ҳам белгиланиши мумкин. Бундай ҳолларда ташкилотлар ва фуқаролар қонунга асосан ўзаро мажбурият муносабатларида бўлади ва ҳуқуқ субъектлари (ташкилотлар ва фуқаролар) бир-бирларига нисбатан муайян мажбуриятлар олади. Агар қонун билан белгиланган мажбуриятларни бажармаслик натижасида мулкӣ зарар кўрилса, бузилган мулкӣ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш масаласи вужудга келади.

Шартномалардан ташқари бўлган мажбурият муносабатларида мулкӣ ҳуқуқнинг бузилиши асосан қуйидаги ҳолларда учраши мумкин:

а) баъзи ҳолларда айрим шахслар (юрӣдик шахслар ёхуд фуқаролар)нинг мулкига қасдан ёки эҳтиётсизлик билан зарар етказиш туфайли мулкӣ ҳуқуқлар бузилади. Масалан, давлат ёки ташкилот мол-мулкани талон-тарож қилиш, фуқаронинг мулкани ўғирлаш, фуқарога зарар етказилиши натижасида мулкӣ ҳуқуқлар бузилиши мумкин. Бундай ҳолларда қонун бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши, мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳар томонлама ва тўла ҳимоя қилинишини белгилайди;

б) амалда бировдан топшириқ олмай, унинг манфаатларини кўзлаб, баъзи харажатлар қилиш ҳоллари ҳам бўлиши, чунончи, бировнинг тўсатдан касал бўлиб қолган боласини шифохонага такси машинасида олиб бориб жойлаштиришда маълум харажат қилиниши

мумкин. Қонун бундай ҳолларда ҳам зарарнинг тўланиши лозимлигини кўрсатиб, мулкӣ ҳуқуқни ҳимоя қилади;

в) хатолик билан бировнинг мулки олинган ёки тежалган бўлса, яъни бировнинг мулкани олиб қолиш ёки тежаш учун қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмаса, олинган ёки тежалган мулк эгасига қайтарилиши лозимлиги қонунда белгиланади. Масалан, хатолик билан иккинчи марта такрор тўланган қарз ёки олинмаган маҳсулот учун ташкилотнинг тўланган пули қайтарилиши лозим.

Қонун (ФКнинг нормалари) яна бошқа баъзи ҳолларда ҳам шартномалардан ташқари вужудга келадиган мажбуриятларда мулкӣ ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини белгилайди.

18-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мулк ҳуқуқининг кафолати ва уни ҳимоялашдаги фуқаролик ҳуқуқининг роли қандай?
2. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш тушунчасини очиб беринг?
3. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда қандай усулларга таянилади?
4. Мулк ҳуқуқини ашёвий ҳуқуқлар билан ҳимоя қилишнинг моҳиятини очиб беринг?
5. Мулк ҳуқуқини виндикацион даъво қўзғатиш йўли билан ҳимоя қилишнинг хусусиятларини амалий мисоллар билан очиб беринг?
6. Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш тушунчасини очиб беринг?
7. Мулкдор бўлмаган эганинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш нима?
8. Мулк ҳуқуқини мажбурият-ҳуқуқий усуллар билан ҳимоя қилиш деганда нима тушунилади?
9. Мулк ҳуқуқи яна қандай фуқаролик ҳуқуқи институтлари билан ҳимоя қилинади?
10. Мулк ҳуқуқининг бекор бўлишини қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларда ҳимоя қилишнинг моҳияти нимада?

МАЖБУРИЯТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТИЗИМИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ АСОСЛАРИ

***Бобнинг мақсади:** Мажбурият ҳуқуқи нормалари ҳажм жиҳатидан нафақат фуқаролик қонунчилигида шунингдек, ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқи тизимининг ҳам катта қисмини ташкил қилади. Мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг етакчи кичик соҳаларидан бири бўлиб, унинг нормалари билан тартибга солинадиган мулкий муносабатларнинг хусусиятларига кўра тегишли институтлар ва ёрдамчи институтлардан ташкил топади. Бундай ҳолат ижтимоий ҳаётнинг кўп соҳаларида шахсларнинг турли эҳтиёжларини таъминлашнинг мажбурият ҳуқуқи нормалари воситасида тартибга солиниши билан боғлиқдир. Ушбу бобда ўрганиладиган мажбурият ҳуқуқининг умумий қоидалари ўз моҳиятига кўра барча турдаги мажбуриятларга нисбатан бир хилда тааллуқлидир, шу сабабли фуқаролик ҳуқуқининг махсус қисмида энг кўп ўқитиладиган мажбуриятнинг алоҳида турларида ҳам шу масалалар тамал тоши бўлиб хизмат қилади.*

Ушбу бобда мажбурият ҳуқуқи тушунчаси, тизими ва вужудга келиш асослари ҳақидаги қоидалар ўз ифодасини топган.

19.1. Мажбурият ва мажбурият ҳуқуқи тушунчалари

Фуқаролик ҳуқуқида мажбурият деб, шундай фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга айтиладики, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатларни амалга оширишга, чунончи мол-мулк топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва хоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади; кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади (ФК, 234-модда).

Юқорида берилган таърифга кўра, мажбурият кенг маънода, ҳуқуқ субъектлари ҳисобланган шахслар (ташкилотлар ва фуқаролар) ўртасида бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий характердаги муносабатларни билдиради.

Мажбурият тушунчаси ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида ҳам чунончи, маъмурий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи соҳаларида ҳам берилади. “Мажбурият” атамаси бошқа маъноларда ҳам ишлатилади,

масалан, мажбурият деб, фақат муайян бир ҳаракатни қилишга, чунончи, ижара ҳақини тўлашга, сотиб олинган нарсани топширишга қаратилган бурчга ҳам айтилади.

Мажбурият субъектлари ва объектлари унинг муҳим унсурлари ҳисобланади.

Мажбурият субъектлари муайян ҳуқуқларга эга бўлган ва зиммасига мажбурият олган шахслардир. Ҳар бир мажбуриятда, албатта, икки тараф иштирок этади. Муайян бир ҳаракатнинг қилинишини ёки муайян ҳаракатни қилишдан сақланишни талаб этишга ҳақли бўлган тараф – *кредитор* деб аталади. Муайян ҳаракатни қилишга ёки ҳаракат қилишдан сақланишга мажбур бўлган тараф эса *қарздор* деб аталади.

Мажбуриятда иштирок этувчи кредиторнинг ҳуқуқи нисбий ҳуқуқ бўлади, чунки кредитор фақат маълум шахс ёки шахсларга (бир қарздор ёки бир неча қарздорларга) нисбатан талаб қўйиш ҳуқуқига эга.

Мажбуриятда кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқи ва шунга яраша қарздорнинг бурчи нимага қарата белгиланган бўлса, шунинг ўзи мажбурият объекти ҳисобланади. Жумладан, ҳуқуқ ва бурчлар бирор-бир ашёни олишга, топширишга, муайян пул суммасини тўлашга, бирор-бир ишнинг бажарилишига қаратилган ҳуқуқий ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин.

Мажбуриятлар мажбурият ҳуқуқи тушунчасини келтириб чиқаради. *Мажбурият ҳуқуқи* – мулк топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ёки пул тўлаш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган фуқаролик-ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир. Мажбурият ҳуқуқи жамиятимизда мулк муносабатларнинг энг муҳим ва кенг соҳасини, ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги қоидалари билан тартибга солади. У ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни ҳам, чунончи, фуқароларга хилма-хил товарлар, озиқ-овқат маҳсулотларини сотишда, уларга ҳар турдаги хизматлар кўрсатиш, уй-жойлар бериш ва бошқа ҳолларда вужудга келадиган муносабатларни ҳам тартибга солади.

Жамиятдаги мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар фуқаролар ва ташкилотларнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш, таъминлаш мақсадларида ўрнатилади. Мажбуриятлар тўғрисидаги нормалар мулкнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтишини, ишлаб чиқариш ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари орқали хилма-хил хизматлар кўрсатилишини тартибга солади. Мажбуриятлар воситасида мулк ва

мулкий ҳуқуқлар қўриқланиши таъминланади, фуқаронинг соғлиғига зарар етказилганда, фуқаро ўлдирилганида кўрилган зарарлар қопланади ва ҳоказо.

Мажбурият ҳуқуқи фуқаролар билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни ҳам, жумладан, бозорларда озик-овқат маҳсулотларини олишда, уй-жой сотиб олиш ва бошқа ҳолларда бўладиган ўзаро муносабатларни ҳам тартибга солади. У ташкилот ва фуқароларга етказилган мулкий зарарнинг тўланишини, шунингдек қонун ёки шартномалар билан белгиланган асослар бўлмай туриб олинган нарсаларнинг қайтарилишини таъминлайдиган ҳуқуқларни ҳам ўз ичига олади.

Мажбурият ҳуқуқи тизими икки асосий бўлимдан: мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар ва мажбуриятларнинг айрим турларига оид махсус қоидалардан иборат.

Мажбурият тўғрисидаги умумий қоидаларда (ФКнинг 234-385-моддалари) мажбуриятларнинг келиб чиқиши ва бажарилиши, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, талаб қилиш ҳуқуқини бировга ўтказиш ва қарзни кўчириш, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик ва ниҳоят мажбуриятларнинг бекор қилиниши асослари, мажбурият муносабатларини вужудга келтирувчи асосий ҳуқуқий восита ҳисобланган шартномалар ва уларни тузиш, ўзгартириш ҳамда бекор қилиш тартиби каби масалалар белгиланади.

Мажбуриятларнинг айрим турларига бағишланган ФК нормалари мажбурият ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлганлиги туфайли Кодекса салмоқли ўринни эгаллайди. Мажбурият ҳуқуқининг мазкур махсус қисми нормалари мазмуни ва ҳажми бўйича тенг бўлмаган икки туркумга: шартномали мажбуриятлар институтларига ва шартномасиз (шартномадан ташқари) мажбуриятлар институтларига бўлинган.

Шартномали мажбуриятларга оид ҳуқуқий институтлар асосан шартномавий муносабатлардан вужудга келади ва унинг асосий хусусияти мажбурият тарафларининг эрк-иродасини намоён этиш орқали юзага келади. Фуқаролик қонунчилигида аниқроғи, ФКда шартномали мажбуриятлар қуйидагича жойлаштирилган ва гуруҳларга бўлинган:

1. Мол-мулкни ва мулкий ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: олди-

сотди (чакана олди-сотди (ФКнинг 425-436 моддалари), маҳсулот етказиб бериш (ФКнинг 437-456 моддалари), товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти (ФКнинг 457-464 моддалари), контрактация (ФКнинг 465-467 моддалари), энергия таъминоти (ФКнинг 468-478 моддалари), кўчмас мулкни сотиш (ФКнинг 479-488 моддалари), корхонани сотиш (ФКнинг 489-496 моддалари)), айирбошлаш (ФКнинг 497-501 моддалари), ҳадя (ФКнинг 502-511 моддалари), рента (доимий ва умрбод рента) (ФКнинг 512-529 моддалари), умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (ФКнинг 530-534 моддалари);

2. Мол-мулкни фойдаланиш учун бошқа шахсга топшириш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: мулк ижараси, прокат, транспорт воситалари ижараси, бинолар ва иншоотлар ижараси, корхонани ижарага бериш, лизинг (молия ижараси), уй-жой ижараси, мол-мулкдан текин фойдаланиш (ФКнинг 535-630 моддалари);

3. Иш бажариш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: пудрат, маиший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати (ФКнинг 631-702 моддалари);

4. Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: хизмат кўрсатиш билан боғлиқ шартномалар (ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш (ФКнинг 703-708 моддалари), йўловчи, багаж ва юк ташиш (ФКнинг 709-725 моддалари), транспорт экспедицияси (ФКнинг 726-731 моддалари), омонат сақлаш ва унинг алоҳида турлари (ФКнинг 875-913 моддалари), молиявий хизматлар (суғурта (ФКнинг 914-961 моддалари)), қарз ва кредит (ФКнинг 732-748 моддалари), пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш – факторинг (ФКнинг 749-758 моддалари), омонатларни банкда қабул қилиш ва сақлаш (ФКнинг 759-770 моддалари), банк ҳисобварақларини очиш, олиб бориш (ФКнинг 771-789 моддалари) ва банк ҳисоб-китобларини амалга ошириш бўйича банк хизматлари (ФКнинг 790-816-моддалари));

5. Вакиллик фаолияти билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: топшириқ (ФКнинг 817-825 моддалари), бегона шахсинг манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш (ФКнинг 826-831 моддалари), воситачилик (ФКнинг 832-848 моддалари), мол-мулкни ишончли бошқариш (ФКнинг 849-861 моддалари),

комплекс тадбиркорлик лицензияси – франшизинг (ФКнинг 862-874 моддалари);

6. Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: юридик шахсни ташкил қилиш тўғрисидаги таъсис шартномасини тузиш, оддий ширкат асосида биргаликдаги фаолият, дастлабки шартнома бўйича мажбуриятлар, узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш тўғрисидаги шартнома бўйича мажбуриятлар, мажбурий тартибда шартнома тузиш бўйича мажбуриятлар ва ҳ.к.

Шартномасиз мажбуриятлар шахснинг эрк-иродасидан ташқарида юз беради ёки бир томонлама ҳаракат натижасида келиб чиқади. Унинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Бир томонлама ҳаракатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: омавий танлов, мукофотни ошқора ваъда қилиш (ФКнинг 976-982-моддалари);

2. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (умумий асосларда зарар етказиш (бош ва махсус деликт) (ФКнинг 985-1004 моддалари), фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш (ФКнинг 1005-1016 моддалари), товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш (ФКнинг 1017-1020 моддалари), маънавий зарарни қоплаш (ФКнинг 1021-1022 моддалари)

3. Ассосиз бойлик орттириш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар (ФКнинг 1023-1030 моддалари).

Мажбурият мазмуни деганда, кредиторнинг қарздор томонидан муайян ҳаракатлар қилинишини (ёки қилинмаслигини) талаб этишга бўлган ҳуқуқи ва қарздорнинг шунга яраша бўлган бурчи тушунилади. Қарздор томонидан қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар ҳар хил: ашёни эгасига (кредиторга) топшириш, ашёларни фойдаланиш учун топшириш, маълум сумма пулни тўлаш, бирор-бир ишни бажариш ёки хизмат кўрсатиш, қарздор томонидан битимнинг тузилишини таъминлаш, бировга етказилган зарарни тўлаш, ассосиз орттирилган бойликни ўз эгасига қайтариш тўғрисида бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган мажбурият объектларидан кўринишича, мажбуриятнинг мазмуни асосан мулкӣ характердаги ҳуқуқ ва бурчлардан иборат бўлса-да, ҳуқуқ субъектларини ўзаро мулкӣ характерда бўлмаган мажбуриятлар ҳам белгилашлари мумкин. Масалан, асар муаллифлардан бири ўзаро келишув бўйича муайян вақт ичида асарнинг бир қисмини тузатиб, қайта ишлаб келиш тўғрисида ўз зиммасига мажбурият олиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, мажбуриятларнинг мазмунида қонунга хилоф бўлмаган ҳар қандай мулкӣ ва номулкӣ ҳаракатларни қилишни талаб этишга қаратилган ҳуқуқлар ва бу ҳаракатларни қилиш юзасидан олинган мажбуриятлар бўлиши мумкин.

Мажбурият тарафларининг бир-бирларига нисбатан белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари уларнинг характериға қараб фарқланади. Улар мазмуни, объектлари ва субъектларига қараб қуйидаги турларға бўлинади:

1. *Ижобий ва салбий мазмунли мажбуриятлар.* Агар мажбурият юзасидан қарздор муайян бир ҳаракатни қилишга бурчли бўлиб, кредитор айнан шундай ҳаракатнинг қилинишини талаб қилишга ҳақли бўлса, бундай мажбурият ижобий мазмунли мажбурият ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатнинг кўпчилигида ижобий мазмунли мажбуриятлар ётади. Масалан, олди-сотди, мулкни ижараға бериш, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида олинадиган мажбуриятлар – ижобий мазмунли мажбуриятлардир.

Агар мажбурият бўйича қарздор муайян ҳаракатни қилишдан сақланишга бурчли, кредитор ҳаракат қилишдан сақланишини талаб этиш ҳуқуқиға эға бўлса бундай мажбурият салбий мазмунли мажбурият ҳисобланади. Масалан, нашриёт шартномаси бўйича муаллиф шартнома кучда бўлган даврда ўз асарини бошқа нашриётға топширишдан сақланиш мажбуриятини олса, нашриёт муаллифнинг бошқа нашриёт билан шартнома тузишдан сақланишини талаб этиш ҳуқуқини олади.

2. *Бир томонлама ва икки томонлама мажбуриятлар.* Мажбуриятда қатнашувчиларнинг бирида фақат талаб қилиш ҳуқуқи (ёки ҳуқуқлари), иккинчи томонда эса фақат мажбурият (мажбуриятлар) бўлса, бундай мажбуриятлар бир томонлама мажбуриятлар ҳисобланади. Масалан, қарз шартномаси. Қарз шартномаси бўйича қарз берган шахс қарзнинг қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқиға эға бўлса, қарздор ўз зиммасига олган қарзини қайтаришға бурчлидир.

Ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳар қайсиси ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбуриятға (қатор ҳуқуқлар ва мажбуриятларға) эға бўлса, бундай мажбуриятлар икки томонлама мажбурият ҳисобланади. Икки томонлама мажбуриятларға олди-сотди, ижара, пудрат каби шартномаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чунончи, олди-сотди муносабатида сотувчида сотилган нарсани топшириш мажбурияти бўлса, олувчида сотиб олинган нарсанинг қийматига яраша ҳақ

тўлаш мажбурияти бўлади ва аксинча. Аксарият мажбуриятлар икки томонлама мажбуриятлардир.

3. *Муайян ҳаракатни бажаришга қаратилган ва муқобил мажбуриятлар.* Агар ҳуқуқий муносабат бўйича кредитор қарздордан муайян бир ҳаракат қилинишини, масалан, маълум ишнинг бажарилишини, бирор-бир ашёнинг топширилишини ёки маълум сумма пул тўланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, бундай мажбурият муайян ҳаракатни бажаришга қаратилган мажбурият ҳисобланади. Агар ҳуқуқий муносабатда кредиторнинг талаби бўйича қарздор бир неча ҳаракатлардан бирини бажаришга мажбур бўлса, бундай мажбурият муқобил мажбурият саналади. Муқобил мажбурият бўйича ҳуқуқий муносабатда бир неча ҳаракат кўрсатилган бўлса ҳам, мажбуриятнинг мазмунини қарздорнинг фақат биргина мажбурияти ва кредиторнинг шу мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқи ташкил этади. Ҳуқуқий муносабатда назарда тутилган ҳаракатлардан бирининг бажарилиши билан мажбурият ижро этилган ҳисобланади. Муқобил мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисидаги қоида ФКнинг 250-моддасида берилган. Мазкур моддада кўрсатилишича, агар қарздор икки ёки бир неча ҳаракатлардан бирини бажаришга мажбур бўлса, қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача тартиб англашилмаса, танлаш ҳуқуқи қарздор ихтиёрида бўлади. Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонун ҳужжатлари²¹да қайси мажбуриятнинг бажарилиши лозимлигини танлаш ҳуқуқи кредиторга берилганлиги кўрсатилади. Чунончи, уларда сотилган ашёнинг сифати лозим даражада бўлмаганда, сотиб олувчи ўз хоҳиши билан ана шу ашёни бошқа сифатли ашёга алмаштириш ёки харид баҳосини тегишли даражада камайтиришни ёхуд сотувчининг шу ашёдаги камчиликларни ҳақ олмай тузатиб беришини ёки шу камчиликни тузатиш учун олувчининг қилган харажатларини тўлашни ё бўлмаса шартномани бекор қилиб, ўзига етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишга ҳақли бўлади, деб кўрсатилади. Бу қоида бўйича қарздор сифатидаги сотувчи томонидан бажарилиши лозим бўлган ҳаракатлардан бирини танлаш ҳуқуқи кредиторга, яъни сотиб олувчига берилади.

²¹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996. 5-6-сон, 59-модда, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

4. *Шахсий характерга эга бўлган мажбуриятлар ва шахсий характерга эга бўлмаган мажбуриятлар.* Баъзи мажбуриятлар ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳар қайсиси ёки бирининг шахси билан қатъий боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, топшириқ шартномаси бўйича вужудга келадиган мажбурият вакилнинг (топшириқни бажарувчининг) ишончли шахс бўлишига қараб белгиланади. Бундай шахсий характерга эга бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, бошқа шахсга ўтказилишига йўл қўймайди, кредитор ҳам бошқа шахс билан алмашиниши мумкин эмас. Бундай мажбуриятлар, одатда, қарздор ёки кредиторнинг вафот этиши билан бекор бўлади.

Аксарият ҳуқуқий муносабатларда мажбуриятнинг ким томонидан бажарилиши аҳамиятга эга бўлмайди. Масалан, қарз шартномаси бўйича мажбуриятнинг фуқаро Г. томонидан ҳам ёки унинг учун фуқаро Б. томонидан ҳам бажарилиши мумкин. Бундай шахсий характерга эга бўлмаган мажбуриятлар бўйича кредитор ҳам, қарздор ҳам бошқа шахс билан алмашинишига йўл қўйилади. Бундай мажбуриятлар бўйича кредитор ёки қарздорнинг вафот этиши мажбуриятнинг бекор қилиниши учун асос бўлмайди.

Мажбуриятда санкция масаласига келсак, фуқаролик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ қўлланиладиган мажбурлаш чоралари кўпинча ҳуқуқ бузилишда, мажбуриятларни бажармаслик ёки тегишли даражада бажармаслик учун қўлланилади. Санкция фуқаролик-ҳуқуқий муносабатида иштирок этаётган тарафлар ўз зиммаларидаги мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганларида, ҳуқуқ нормаларига мувофиқ қўлланиладиган мажбурлаш чорасидир. Бузилган мажбуриятлар юзасидан қўлланиладиган санкциялар ҳар хил. Мажбурий чора сифатида қўлланиладиган санкциялар умумий характерга эга бўлиши ҳамда махсус, яъни аниқ бир ҳуқуқий муносабатдан юзага келган ҳаракатларга нисбатан қўлланиладиган бўлиши мумкин.

Умумий характердаги санкциялар мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш, бирор ашёни топшириш мажбуриятини бажармаслик учун қўлланилади.

Махсус санкцияларга мисол қилиб, сотилган ашёларнинг сифати тегишли даражада бўлмаслиги учун сотувчининг жавобгарлигини кўрсатиши мумкин.

Санкция мажбуриятларда иштирок этувчи ва ўз зиммаларидаги мажбуриятларни бажармаган тараф – кредитор ва қарздорга нисбатан қўлланилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган санкциялар қуйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин:

1. Ихтиёрий бажарилмаган бурчни мажбурий ижро эттириш. Масалан, олинган қарз пули ихтиёрий равишда тўланмаганида, уни мажбуран ундириш мумкин бўлади.

2. Шартномада кўрсатилган мажбурият бажарилмаганда, уни бир томонлама бекор қилиш. Масалан, ижарага олувчи ўз мажбуриятини бажармаганда, ижарага берувчининг талаби билан шартнома муддатидан аввал бекор қилиниши мумкин.

3. Мажбуриятнинг ижро этилиши тартибини ўзгартириш. Масалан, маҳсулот олувчи ташкилот аввал маҳсулотлари учун ҳақ тўлашни кечиктирганида, маҳсулот етказувчи у билан акцепт шакли бўйича ҳисоб-китоб қилмай, балки харидор ташкилотга ноқулай бўлган аккредитив шакли бўйича ҳисоблашиш тартибига ўтиши мумкин.

4. Тузук тараф зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини камайтиришга қаратилган санкциялар. Бунга мисол қилиб, харидор ўзига шартнома шартларига номувофиқ сифатдаги ашё топширилганида, унинг нархини тегишлича камайтиришни талаб қила олишлигини кўрсатиш мумкин.

5. Нотузук тарафнинг зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини ошириш. Бундай санкция қўлланилишида мажбурият бузган нотузук тараф ўзи учун ноқулай бўлган баъзи вазифаларни, қўшимча мажбуриятларни бажаришга мажбур қилинади. Масалан, сифатли нарса ўрнига сифатсиз ашё топширган сотувчи бу ашёнинг нуқсонларини тузатиш учун ёки камчиликларни йўқотиш учун харидор томонидан қилинган харажатларни тўлашга мажбур қилиниши мумкин.

6. Мулкий жавобгарлик чоралари сифатида кўриладиган санкциялар. Бу тўғрида қуйироқда баён этилади.

19.2. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари

Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини келтириб чиқарадиган ҳолатлар мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатларни ҳам вужудга келтирадиган асослар бўлиб, улар ФКнинг 8-моддасида кўрсатилган.

Мажбуриятларнинг келиб чиқиши шахсларнинг эркини ифода этилиши билан ёки маълум ҳолатнинг содир бўлиши билан боғлиқ бўлишига қараб, юридик фактлар қандай вазиятда келиб чиқишидан

қатъи назар, икки турга – юридик ҳаракатлар ёки юридик ҳодисаларга бўлинади. Юридик ҳаракатлар мажбуриятларнинг вужудга келиш асоси сифатида деярли кенг тарқалган юридик фактлар қаторига киради. Фуқаролик ҳуқуқи нормалари мажбуриятларнинг вужудга келишини фақат ҳаракатларнинг юз бериши билангина эмас, шунингдек ҳаракатсизлик, яъни шахснинг муайян ҳаракатни бажаришдан ўзини сақлаш билан ҳам боғлайди²².

Умумий қоидага биноан, мажбуриятлар ФКда назарда тутилган асосларда вужудга келади. Аммо, бундай мажбуриятларнинг вужудга келиши қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий моҳияти ва мазмунига зид бўлмаган фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳаракатлари асосида ҳам вужудга келиши мумкин (ФКнинг 8-моддаси 1-қисми).

ФКнинг 234-моддасида белгиланганидек, мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда фуқаролик қонунларида назарда тутилган бошқа асослардан келиб чиқади. Фуқаролик қонунларида назарда тутилган бошқа асослар таркибига давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари, суд қарори, турли воқеа ҳодисаларни киритиш мумкин.

Юридик адабиётларда мажбуриятларнинг вужудга келиш асосларини кенгайтирган ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилинади ва уларни муайян юридик фактлар, юридик фактнинг бир тури бўлган шартномалар, бир томонлама битимлар, давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари, суд қарори, ғайриқонуний ҳаракатлар (деликт ва асоссиз бойлик ортириш), юридик ҳаракатлар (юридические поступки) масалан, топилмани қайтариш (ФКнинг 192-моддаси) ёки топилган хазинани топшириш (ФКнинг 196-моддаси) ёхуд шахсга ёки унинг мол-мулкига зарар етишини олдини олиш учун унинг топшириғисиз қилинган ҳаракат (ФКнинг 826-моддаси) қилиш ва бошқаларга бўлинади²³.

Маълумки, ФКнинг кўплаб нормалари шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни тартибга солишга қаратилган. Бу ҳуқуқий нормалар воситасида тартибга солинадиган мажбуриятлар жумласига мулкни бошқа шахснинг эгаллигига топшириш, мулкнинг фойдаланиш ҳуқуқини ўтказиш (мулк ижараси ва уй-жой ижараси, текин фойдаланиш тўғрисидаги шартномалар)дан, бирор ишни бажа-

²² Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -26 б.

²³ Ўша адабиёт. -25-31 б.

риш ёки хизмат кўрсатиш ва бошқа шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар киради. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида турли тадбиркорлик субъектлари ўртасида тузиладиган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар алоҳида аҳамиятга эгадир.

Давлат органларининг қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган ҳужжатлари ҳам мажбуриятларни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳужжатлар турли кўринишларда – давлат буюртмаси ёки маъмурий ҳужжатлар шаклида бўлиши мумкин.

Фуқароларга уй-жойлардан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ордер ҳам маъмурий далолатнома сифатида уй бошқармаси билан ордер олган фуқаро ўртасида уй-жой ижараси шартномасини тузишга ва шу билан муайян мажбуриятларни вужудга келтиришга асос бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият судлар томонидан чиқарилган ҳужжатлар (ҳал қилув қарорлари, ажримлар, ҳукмлар) асосида ҳам вужудга келиши мумкин. Қонун йўл қўйган асосларда мол-мулкни қўлга киритиш натижасида ҳам (масалан, эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ҳосил бўлганлиги сабабли) мажбурият келиб чиқиши мумкин. Бир томонлама битимлар ҳам фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларни келтириб чиқарувчи юридик фактлар жумласига киради. Бундай битимга мувофиқ, шахснинг эрки иккинчи бир шахсга ҳуқуқ ва мажбурият келтириб чиқаради. Бир томонлама битимларга мисол қилиб, васиятномани кўрсатиш мумкин. Васият бўйича масалан, мулк олиш ҳуқуқи ва марҳумнинг қарзларини тўлаш мажбурияти вужудга келиши мумкин.

Яратилган ихтиро ва фойдали модель, буюмларнинг саноат намуналари, фан, адабиёт ҳамда санъат асарлари қонун талабларига жавоб бериши керак. Тегишли қонунлардаги нормаларга мувофиқ, бу яратилган нарсалар уни яратган шахс билан ўзга шахслар, шунингдек тегишли давлат ташкилотлари ўртасида мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос бўлади.

ФКнинг 234-моддасида кўрсатилганидек, фуқарога ёки ташкилотга зиён етказиш ҳам муайян мажбуриятлар туғдиради. Бундай мажбуриятлар, одатда, деликт мажбуриятлар деб аталади.

Мажбуриятлар қонунларда белгиланганидек, ҳеч бир асосларсиз бошқа шахснинг мол-мулкни эгаллаб олиши ёки тежаб қолишидан келиб чиқади. Асоссиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулк

жабрланувчига асл ҳолида қайтарилиши лозим, агар бунинг имконияти бўлмаса, мол-мулк қўлга киритилиши пайтидаги ҳақиқий қийматини тўлаш, агар қўлга киритувчи орттирилган бойликнинг асоссизлигини билганидан кейин дарҳол унинг қийматини тўламаган бўлса, мол-мулк қийматининг кейинги ўзгариши туфайли кўрилган зарарни тўлаш мажбурияти вужудга келади.

Бошқа шахсларнинг ишларини топшириқсиз бажарганлик сабабли келиб чиқадиган мажбуриятлар тўғрисидаги қоидалар ҳам қонунларда мавжуд.

Қонунларда кўрсатилишича, бошқа шахс манфаатларини кўзлаб топшириқ олмай ҳаракат қилган шахс, шу муносабат билан қилган зарур харажатларнинг, шунингдек бошқа ҳақиқий зарарни тўланишини талаб қилишга ҳақли. Агар манфаатдор шахс топшириқ олмай ҳаракат қилган шахснинг ишини маъқулласа, бундай ҳолларда ФКнинг топшириқ шартнома тўғрисидаги қоидалари қўлланилади ва мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар танлов эълон қилишдан ҳам келиб чиқиши мумкин. Мукофот тўлашни ошкора ваъда қилиш, оммавий танлов эълон қилишдан келиб чиқадиган мажбуриятларда муайян ишни энг яхши бажарганлик ёки бошқа натижаларга эришганлик учун пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофот бериш тўғрисида оммавий танлов эълон қилган шахс танловни ўтказиш шартларига мувофиқ, унинг ёлиби деб топилган шахсга шартлашилган мукофотни тўлаши лозим.

Мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар ҳодисалардан ҳам келиб чиқади. Бунга мисол қилиб табиат ҳодисалар, масалан, ёнғин ёки зилзила натижасида ижарага топширилган мулкнинг зарарланиши туфайли суғурталовчига нисбатан келиб чиқадиган мажбуриятларни кўрсатиш мумкин.

Мажбуриятлар қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа асослардан ҳам келиб чиқиши мумкин.

19-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбурият деб нимага айтилади?
2. Мажбурият ҳуқуқига таъриф беринг?
3. Мажбурият ҳуқуқи тизими ҳақида тушунча беринг?
4. Мажбуриятнинг қандай турлари мавжуд?

5. Мажбуриятлар мазмуни, объектлари ва субъектларига қараб қандай турларга бўлинади? Турларини мисоллар билан очиб бера оласизми?

6. Мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган санкциялар қандай гуруҳларга бўлинади?

7. Мажбуриятни вужудга келиш асослари нималардан иборат?

МАЖБУРИЯТ СУБЪЕКТЛАРИ

Бобнинг мақсади: Мажбурият ҳуқуқий муносабатлар нисбий характерга эга. Мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиши ва ушбу талабни бажариши ўзаро белгиланган шахслар ўртасида вужудга келади ва улар мажбурият субъектлари – қарздор ва кредиторлар деб номланади. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари сифатида қонунда тан олинган шахсларгина кредитор ва қарздор бўла олади. Мажбурият ҳуқуқий муносабатларида бундай субъектлар сифатида ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга фуқаролар, ҳуқуқий ҳолати бўйича ўз номидан мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқларга эга бўладиган ва уларни амалга ошириши имкониятга эга бўлган юридик шахслар ва алоҳида тарзда ўз ваколати доирасида давлат ҳам иштирок этади. Мазкур ҳолатларни эътиборга олган ҳолда мазкур бобда мажбуриятда қатнашувчи тарафлар, улушли ва шерик мажбуриятлар, мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг кўпчилик бўлиши, мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши, регресс (қайтарма) мажбурият масалалари атрофлича очиб берилган.

20.1. Мажбурият субъектлари тушунчаси

Юқорида айтилганидек, мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг бири мажбуриятни бажарилишини талаб қилувчи субъект – кредитор, иккинчиси, яъни мажбуриятни бажарувчи субъект – қарздор деб аталади. Мажбурият айнан ушбу икки субъектнинг ўзаро муносабатидан вужудга келади. Шу сабабли улар мажбурият муносабатларининг асосий субъекти сифатида эътироф этиладилар.

Мажбуриятда қарздор ва кредитор бўлиб иштирок этувчилар, фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга бўла оладиган шахслар бўлишлари керак. Мажбуриятга оид муносабатларда кредитор ва қарздор сифатида фуқаролар, юридик шахслар, шунингдек баъзи ҳолларда Ўзбекистон Республикаси ҳам субъект бўлиб иштирок этиши мумкин.

Мажбуриятнинг алоҳида турларида тарафлар турлича номланиши мумкин. Масалан, олди-сотди шартномасида – сотувчи ва харидор, энергия таъминоти шартномасида энергия билан таъминловчи ва абонент (истеъмолчи), пудрат шартномасида пудратчи ва буюртмачи,

ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасида ижрочи ва буюртмачи, транспорт экспедицияси шартномаси бўйича экспедитор ва мижоз, воситачилик шартномасида воситачи ва комитент, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси бўйича бир тараф – комплекс лицензиар иккинчи тараф – комплекс лицензиат, деликт муносабатларида зарар етказувчи ва жабрланувчи ва ҳ.к. Лекин уларнинг бирини қарздор, иккинчисини эса кредитор сифатида тушунмаслик лозим. Чунончи ҳар бир тараф бир вақтнинг ўзида кредитор ёки қарздор бўлиб қолиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида аксарият мажбуриятларда (шартномаларда) қатнашувчи шахслар бир вақтнинг ўзида ҳам кредитор, ҳам қарздор бўлиб ҳисобланади. Масалан, олди-сотди шартномасида сотувчи сотилган нарсани топшириш юзасидан қарздор, унинг суммасини талаб қилиб олиш юзасидан кредитор ҳисобланади ва аксинча, сотиб олувчи мол-мулкни талаб қилиб олиш юзасидан – кредитор, унинг суммасини тўлаш юзасидан қарздор ҳисобланади. Бинобарин, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларда, яъни кредитор ва қарздорда ҳам талаб қилиш ҳуқуқи, ҳам мажбурият бўлса, бундай мажбуриятлар (икки томонлама шартномалар) мураккаб мажбуриятлар, деб ҳам юритилади.

20.2. Мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг кўпчилик бўлиши, улушли ва шерик мажбуриятлар

Одатда, ҳар бир мажбуриятда икки тараф – кредитор ва қарздор қатнашади. Аммо баъзи ҳолларда мажбуриятда кредитор ёки қарздор тарафида ёхуд ҳар икки тарафда ҳам бир неча шахслар иштирок этишлари мумкин. Бундай мажбуриятлар кўп шахсли мажбуриятлар ҳисобланади. Масалан, бир мулк икки шахс томонидан сотиб олинганда сотувчи ҳузурида унинг суммасини тўлаш юзасидан қарздор томонидан икки шахс қатнашади.

Мажбуриятда кўпчилик бўлиб қатнашувчи шахслар актив ва пассив иштирокчиларга ажратилиши мумкин. Мажбуриятда кўпчилик бўлиб кредитор тарафида қатнашувчи шахслар – актив иштирокчилар деб, қарздор тарафида қатнашувчи шахслар эса – пассив иштирокчилар деб аталади. Агар мажбуриятда қатнашувчи шахслар ҳар икки тарафда ҳам кўпчилик бўлиб иштирок этса – аралаш иштирокчилар деб аталади.

Кўп шахслар иштирок этган мажбуриятлар улушли ва шерик мажбуриятларга бўлинади.

Улушли мажбуриятларда қатнашувчи кредиторларнинг ҳар бири қарздордан тегишли улушининг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, улушли қарздорлардан ҳар бири ўзига тегишли улушни бажаришга мажбур бўлади.

ФКнинг 251-моддасида кўрсатилганидек, агар улушли мажбуриятда бир неча кредитор ёки бир неча қарздор иштирок этса, ба-шарти қонундан ёки шартномадан бошқача тартиб англашилмаса, у ҳолда ҳар бир кредитор мажбуриятни бошқалар билан тенг улушларда талаб қилишга ҳақли, ҳар бир қарздор эса бу талабни бажариши шарт.

Улушли мажбуриятга икки фуқаро томонидан улушларга бўлиниб қурилган уй-жойнинг сотилишида сотувчилардан ҳар бири ўз улушига нисбатан тегишли ҳақни талаб қилиш юзасидан кредитор бўлишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юридик шахслар ўртасида ҳам улушли мажбуриятлар вужудга келиши мумкин. Чунончи, бир неча ташкилот биргалашиб уй-жой қурганида, ташкилотларнинг ҳар бири ўз улушига яраша уй-жойни бошқариш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Улушли мажбуриятларда фаол иштирокчи бўлган кредиторлардан ҳар бири қарздордан фақат ўзига тегишли улушнинг талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, қарздорлардан ҳар бири ўзига тегишли улушда мажбуриятни бажаришга мажбур бўлади.

Кредиторлардан бирига мажбуриятнинг қарздорлардан бири томонидан ўз улушига яраша бажариши улушли мажбуриятни бутунлай бекор қилмайди. Бундай мажбурият, то бошқа кредиторларнинг талаблари қондирилгунча ёки бошқа қарздорлар ўз улушларига яраша мажбуриятларини бажаргунча сақланиб қолади.

Кредиторлар ва қарздорлар кўпчилик бўлган тақдирда кредиторлардан ҳар бири қарздордан қарзни бошқалар билан тенг улушда талаб қилишга ҳақли ва қарздорларнинг ҳар бири эса бошқалар билан тенг улушда мажбуриятини бажаришга мажбур бўлади.

Шериклик мажбуриятларга асосан, кредитор мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини, шерик қарздорларнинг ҳар қайсисидан мажбуриятнинг бутунлай бажарилишини талаб қилишга ҳақли.

Юқорида берилган таърифга кўра, шериклик мажбуриятларида қатнашувчилар сифатида қарздор битта-ю, кредиторлар бир неча бўлиши ёки бир неча кредитор ва бир неча қарздор бўлиши мумкин.

Шериклик асосида мажбурият олганлар – шерик қарздорлар бўлса, шериклик асосида талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар – шерик кредиторлар деб аталади.

Шериклик мажбуриятининг мазмунини шериклик мажбурияти ва шерикликка оид талаб қилиш ҳуқуқлари ташкил этади. Масалан, бир неча шахс бир кишига ёки ташкилотга зиён етказганларида қонун бўйича шериклик мажбурияти белгиланади. Бир неча ворисларга қарашли, улушли ва бўлинмаган уй-жой бир фуқаро томонидан сотиб олинганда, шерикликка асосланган талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келади.

Шериклик мажбуриятида кредиторларнинг талаблари ёки қарздорларнинг мажбуриятлари улушларга бўлинмайди. Аммо кредиторлардан бири ёки бир нечаси қарзнинг қисман бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Шериклик (солидаритет) асосида белгиланадиган мажбуриятга кўра, қарздорлардан бири томонидан мажбурият бажарилмаганида, унинг учун бошқа шерик қарздорлар жавобгар бўлишади ва аксинча, шерик қарздорлар бажармаган мажбуриятнинг бажарилишини бундай қарздорларнинг биридангина талаб қилиш ҳам мумкин.

ФКнинг 252-моддасида кўрсатилганидек, қарздорларнинг шериклик мажбурияти белгиланганида, кредитор мажбуриятнинг қарздорларнинг барчасидан биргаликда, шунингдек ҳар қайсисидан айрим-айрим ҳолда тўла ёки қисман бажарилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Шерик қарздорларнинг биридан тўла қаноат ҳосил қилмаган кредитор ололмаган нарсасини бошқа шерик қарздорлардан талаб қилишга ҳақли. Шерик қарздорлар то мажбурият тўла бажарилгунга қадар, қарздор бўлиб қолаверади.

Шерик қарздорларнинг ҳар бири кредиторнинг талабларига қарши эътирозларини билдира олади. Чунончи, қарзнинг илгари тўлиқ ёки қисман тўланганлигини кўрсатишлари мумкин. Аммо шериклик мажбурият бўлгани ҳолда, қарздор кредиторнинг талабларига қарши бошқа қарздорларнинг кредиторга нисбатан бўлган, мазкур қарздор иштирок этмаган, муносабатларга асосланган эътирозларини қўя олмайди (ФКнинг 253-моддаси).

Масалан, шериклик мажбуриятда кредитор Г.нинг шерик қарздорлари А. ва В.лардан бири айтайлик, В. бошқа бир оддий мажбуриятда қарз шартномаси бўйича Г.нинг кредитори бўлса, бундай ҳолда ўзаро ҳисоблашишни фақат В.гина талаб қила олади.

Бинобарин, унга нисбатан шериклик мажбурияти юзасидан талаблар қўйилганида, фақат унинг ўзигина эътирозлар билдира олади. Бошқалар бундай ҳуқуққа эга бўла олмайди.

Шериклик мажбуриятининг қарздорлардан бири томонидан тўла бажарилиши, бошқа қарздорларни кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришдан озод қилади.

Шериклик мажбуриятини бажарган қарздор, қонун ёки шартномаларда бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, мажбуриятни бажарган қарздор ўз улушини чегириб ташлаб бошқа қарздорларга тенг улушларда регресс талаб қўйиш ҳуқуқига эга бўлади. Мажбуриятини бажарган қарздорга тўланмаган ҳақ бу ва бошқа қарздорлар зиммасига тенг улушларда тушади (ФК, 254-модда).

Агар шериклик мажбуриятда кредиторлар бир неча бўлса, у ҳолда шерик талаблар вужудга келади ва шерик кредиторларнинг ҳар қайсиси қарздорга нисбатан тўла ҳажмда талаб қўйишга ҳақли бўлади. Бундай шериклик талабларга фаол шериклик дейилади. Шериклик талабларига биноан, қонун ёки шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, қарздор кредиторларнинг бирига мажбуриятни тўла ҳажмда бажариши мумкин, кредитор эса қабул қилиб олишга мажбур. Шерик кредиторлардан ҳар бири ҳам қарздордан мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини талаб қилишга ҳақли. Бундай талаб қўйилганда мажбуриятни солидар кредиторлардан бирига нисбатан тўла бажариш қарздорни мажбуриятни бошқа солидар кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади (ФК, 255-модда, 3-банд).

Шериклик талаблар кўпинча биргаликдаги фаолиятдан, шерик муаллифликдан ва бошқа баъзи ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқиши мумкин. Шерик кредиторлардан ҳар бирининг ҳаракати билан бошқа кредиторнинг манфаатига зиён етказмаслиги керак. Чунончи, шерик кредиторлардан бирининг қилган ҳаракати қарздорлардан бирини мажбуриятнинг муайян қисмини бажаришдан озод қилишга қаратилган бўлса ҳам, бу қарздор шерик кредиторлар ҳузурда мажбуриятни тўла бажаришдан озод бўлмайди.

Қарздор шерик кредиторларнинг бири томонидан қўйилган талабга қарши ўзининг бошқа шерик кредиторлар билан бўлган, мазкур кредитор иштирок этмаган муносабатларга асосланган эътирозини қўя олмайди. Масалан, пудрат шартномаси бўйича, пудратчи бир неча жамоа хўжалигининг буюртмасига биноан стадион қуриши керак бўлиб, кейинчалик шу жамоа хўжаликларининг биридан

буюртмани кечиктириб бажаришга муҳлат олган бўлса, қолган жамоа хўжаликларининг буюртмасини ўз вақтида бажариши учун қўйган талабига кечиктириб бажариш учун олган муҳлатини қарши қўя олмайди.

Мажбуриятнинг қарздор томон шерик кредиторларидан бирининг тўла ҳажмда бажарилиши, уни бошқа кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади.

Қарздордан мажбуриятнинг ижросини қабул қилиб олган шерик кредитор, башарти улар ўртасидаги муносабатлардан бошқача тартиб англашилмаса, бошқа кредиторларга тегишли бўлган улушларни тўлаши шарт (ФК, 255-модда).

Аралаш шериклик мажбуриятларда бир вақтнинг ўзида бир неча кредитор ва қарздор шахс иштирок этади. Бундай мажбуриятларни бажариш тартибига фаол ва сушт шериклик мажбуриятларини бажариш дейилади. Масалан, шахсий мулк ҳуқуқи асосида уй-жойга эга бўлган бир неча фуқаро таъмирловчи бригада билан пудрат шартномаси тузган бўлса, улардан ҳар бири мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини бригаданинг ҳар қайси аъзосидан талаб қилишга ҳақли.

Ташкилотлар юридик шахс сифатида мустақил мулкый жавобгарликка эга бўлиб, хўжалик ҳисоби асосида иш олиб борганликлари сабабли, ҳар қайси ташкилот мажбуриятини бажармаганлиги учун ўзича алоҳида жавобгар бўлади. Лекин айрим ҳолларда аралаш шериклик мажбурияти асосида ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин. Масалан, турли ташкилотларга қарашли автомашинадан бир неча фуқарога зиён етказилса, биргаликдаги аралаш шерик жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Қўшимча (субсидиар) мажбуриятлар фақат қарздорлар тарафида вужудга келади. Мажбурият асосий қарздор томонидан бажарилмаганида, кредитор унинг бажарилишини қўшимча қарздордан талаб қилишга ҳақли. Субсидиар жавобгарлик асослари ФКнинг 329-моддасида назарда тутилган. Бунга асосан, қонун ҳужжатлари ёки мажбурият шартларига мувофиқ, асосий қарздор бўлган бошқа шахснинг жавобгарлигига қўшимча равишда бўлган (субсидиар жавобгарлик) шахсга талаблар қўйишдан олдин кредитор асосий қарздорга талаб қўйиши керак. Агар асосий қарздор кредиторнинг талабини қондиришдан бош тортса ёки кредитор ундан қўйилган талабга оқилона муддатда жавоб олмаган бўлса, бу талаб субсидиар жавобгар бўлган шахсга қўйилиши мумкин. Кредитор асосий

қарздорга бўлган ўз талабини қондирилишни субсидиар жавобгар шахсдан талаб қилишга ҳақли эмас, башарти бу талаб асосий қарздорга муқобил талабни ҳисобга ўтказиш ёки маблағларни асосий қарздордан низосиз ундириб олиш йўли билан қондирилиши мумкин бўлса, субсидиар жавобгар шахс ўзига кредитор томонидан қўйилган талабни қондирилишдан олдин, бу ҳақда асосий қарздорни огоҳлантириши, борди-ю бундай шахсга нисбатан даъво қўзғатилган бўлса, асосий қарздорни ишда қатнашишга жалб қилиш керак. Акс ҳолда, асосий қарздор ўзининг кредиторга қарши эътирозларини субсидиар жавобгар шахснинг регресс талабига қарши қўйиш ҳуқуқига эга.

Шериклик мажбурияти бўйича бошқалар учун мажбуриятни бажарган қарздор регресс (қайтарма) даъво ҳуқуқига эга бўлса, қўшимча мажбуриятни учинчи шахсга нисбатан бажарган қарздор, агар қонун ёки шартномаларда бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, шу бажарилган нарсани қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Масалан, ота-оналар фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар, вояга етмаган болаларнинг ҳаракати натижасида етказилган зарарни учинчи шахсга тўлаганларида мазкур ҳақни қайтариб олиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Қўшимча мажбурият қонун ёки шартномаларда кўрсатилган тақдирдагина вужудга келади. Чунончи, қонунда айтилишича, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмир томонидан етказилган зиён учун уларнинг ота-оналари, васий ва ҳомийлари қўшимча жавобгардирлар. Қўшимча мажбуриятга яна бир мисол қилиб, тўғридан-тўғри шартномада кўрсатилган бўлса, бошқа шахс мажбуриятининг бутунлай ёки қисман бажарилиши учун унинг кредитори олдида жавобгарликни ўз зиммасига олган кафилнинг қўшимча жавобгарлигини кўрсатиш мумкин. Аммо бу ҳолда мажбуриятни бажарган кафил регресс (қайтарма) даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

20.3. Мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши

Кредиторнинг ўзгариши мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатларда муайян субъектлар ўртасида вужудга келади. Мажбуриятни бажаришда иштирок этаётган тарафлар ўринларини бошқа шахс билан алмашинишларига қонун бўйича йўл қўйилади. Мажбуриятда қатнашувчи кредитор ҳам, қарздор ҳам бошқа шахслар билан алмашинишлари мумкин.

Кредиторнинг алмашиниши деб, мажбуриятда иштирок этаётган кредитор ўз ўрнини бошқа шахс билан алмашинишига айтилади. Кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказилишига, агар бу қонун ёки шартномага зид бўлмасагина ёки талаб кредиторнинг шахси билан боғлиқ бўлмасагина йўл қўйилади. Фуқаролик ҳуқуқ назариясида кредиторнинг ўзгариши “цессия”, собиқ кредитор эса “цедент” деб номланади. Агар талаб кредиторнинг шахси билан чамбарчас боғланган бўлса, масалан, ФКнинг 314-моддасида кўрсатилганидек, алиментлар ва ҳаётга ёки соғлиққа етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабларнинг бошқа шахсга ўтишига йўл қўйилмайди.

Баъзи ҳолларда, талаб қилиш ҳуқуқини ўтказишга шартнома бўйича ҳам йўл қўйилмайди. Масалан, умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга берган шахс ўзининг талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказа олмайди. ФКнинг 318-моддасида кўрсатилишича, кредиторнинг мажбурият бўйича ҳуқуқлари бошқа шахсга қуйидаги ҳолларда ўтади:

1) кредитор ҳуқуқларидаги универсал ҳуқуқий ворислик натижасида;

2) кредитор ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги суднинг қарорига мувофиқ;

3) қарздорнинг мажбурияти ушбу мажбурият бўйича қарздор бўлмаган кафил ёки гаровга қўювчи томонидан бажарилиши оқибатида;

4) суғурта ҳолати бошланиши учун жавобгар бўлган қарздорга нисбатан кредитор ҳуқуқларининг суғурта қилувчига суброгацияси (ўтиши) натижасида;

5) қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказган кредитор бу ҳуқуқни тасдиқлайдиган ҳужжатларни ана шу шахсга топширишга мажбур. Чунончи, кредитор қарздордан тилхат олган бўлса, мазкур ҳужжатга талаб қилиш ҳуқуқининг ўтказилганлигини ёзиб, уни янги кредиторга топшириши лозим. Дастлабки кредитор янги кредитор олдида унга ўтказилган талабнинг қарздор томонидан бажарилмаганлиги учун жавоб бермайди, дастлабки кредитор янги кредитор олдида қарздор учун ўз зиммасига кафолатини олган ҳоллар бундан мустасно (ФК, 321-модда).

Кредиторнинг ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтиши учун, агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қарздор-

нинг розилиги талаб қилинмайди. Агар қарздор кредиторнинг ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтганлиги ҳақида ёзма равишда хабардор қилинмаган бўлса, янги кредитор шу туфайли келиб чиққан ўзи учун ноқулай оқибатлар хавфини ўз зиммасига олади. Мазкур ҳолда мажбуриятнинг дастлабки кредиторга нисбатан бажарилиши тегишли кредиторга нисбатан бажариш деб ҳисобланади (ФК, 313-модда).

Баъзи ҳолларда норматив ҳужжатларнинг ўзида ҳам талаб қилиш ҳуқуқини умумий қоида сифатида ўтказишга йўл қўйилмаслиги, масалан, темир йўл уставининг 172-моддасида темир йўл корхонасига талаб, шикоят ёки даъво қўзғатиш ҳуқуқини бошқа ташкилотга ёки фуқарога ўтказишга йўл қўйилмаслиги кўрсатилиши билан бирга, қандай ҳолларда бу қоидадан истиснолар бўлишлиги ҳам айтилган.

Қарздор мажбурият бўйича ҳуқуқлар янги кредиторга ўтганлиги ҳақида огоҳлантириш олган пайтда дастлабки кредиторга қарши эътирозларни янги кредиторнинг талабига қарши қўя олади (ФК, 317-модда). Масалан, мажбуриятнинг қисман бажарилганлигини ёки қарз ҳужжатида кўрсатилган сумманинг олинмаганлигини кўрсатиб, ўз эътирозларини янги кредитор талабига қарши қўйиш ҳуқуқига эга.

Қарздорнинг алмашилишига келсак, мажбуриятда қатнашаётган қарздор ҳам ўз ўрнини бошқа шахс билан алмашиш ҳуқуқига эга. Қарздор алмашгани туфайли, янги қарздор мажбуриятли бўлиб қолишига – қарзнинг (мажбуриятнинг) қўчирилиши дейлади.

Қарздорнинг ўз қарзини бошқа шахсга ўтказишига фақат кредиторнинг розилиги билан йўл қўйилади (ФК, 322-модда). Қарздор учун қайси кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришнинг фарқи йўқ бўлса ҳам, кредитор учун ким янги қарздор бўлишининг аҳамияти бор. Аввало, кредиторнинг янги қарздорнинг мулкӣ ҳолати, иш қобилияти ҳамда мажбуриятни бажаришга қодир бўлиш-бўлмаслиги қизиқтиради. Агар, масалан, юқори малакали уста ишни бажаришни ўз шогирдига топшироқчи бўлса, кредитор иш манфаатларини кўзлаб, бунга рози бўлмаслиги ҳам мумкин. Дастлабки қарздор бошқа шахсга мажбуриятини ўтказганида, кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришдан бутунлай озод бўлади. Унинг барча мажбурияти янги қарздор зиммасига ўтади.

Кредитор билан дастлабки қарздор ўртасидаги муносабатларга асосланган барча эътирозларни янги қарздор кредиторнинг талабига қарши қўя олади, жумладан, янги қарздор ҳам дастлабки қарздор каби мажбуриятнинг қисман бажарилганлигини ёки қарзнинг қисман

тўланганлигини ёхуд ҳужжатда кўрсатилганга қараганда камроқ суммада олинганлигини айтиб, эътирозларини билдира олади.

Кредитор янги қарздордан мажбуриятни тўла ҳажмда бажаришни талаб қила олади, чунки мажбуриятни кўчиришда унинг мазмуни ўзгармайди. Масалан, қарз шартномасида қарздор алмашса, кредитор янги қарздордан тўла ҳажмда тўланишини талаб қила олади.

Агар кафил ёки гаровга қўювчи янги қарздор учун жавобгар бўлишига розилик бермаса, кафиллик ёки учинчи шахс томонидан берилган гаров қарзнинг бошқа шахсга кўчирилиши билан бекор бўлади.

Қарзни (мажбуриятни) кўчириш, кўпинча фуқароларнинг ўзаро муносабатларида қўлланилади. Аммо мажбурият қарздорнинг шахси билан боғлиқ бўлса, қарзни кўчириш мумкин эмас.

Ёзма шаклда тузилган битимга асосланган талаб қилиш ҳуқуқини ўтказиш ва қарзни (мажбуриятни) кўчириш оддий ёзма шаклда қилиниши лозим. Агар битим нотариал тасдиқланган ва давлат рўйхатидан ўтказилган бўлса, у ҳолда ушбу тегишли шаклга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади. ФКнинг 323-моддасида қарзни ҳам, мажбурият бўйича ижрони ҳам бир пайтда бошқа шахсга ўтказиш қоидалари назарда тутилган. Бунга асосан қарздорни қарзни тўлаш мажбуриятидан озод қилмаган ҳолда қарзни ёки унинг бир қисмини бошқа шахсга ўтказишга рухсат берилади. Бу ҳолда ҳар иккала қарздор мажбуриятнинг бажарилиши учун шерик (солидар) жавобгар бўлади.

Қарздорнинг учинчи шахс билан шартномаси асосида, учинчи шахс мажбуриятининг бажарилиши бўйича кредитор олдида эмас, балки фақат қарздор олдида бурчли бўлади.

20.4. Регресс (қайтарма) мажбурият

“Регресс” фуқаролик ҳуқуқида “қайтариш” тушунчасини, масалан, биров учун тўланган пулнинг қайтариш тўғрисидаги талабни билдиради. Қайтарма мажбурият шериклик ва қўшимча мажбуриятларни бажаришдан келиб чиқади. Шерик қарздорлардан бири кредиторга нисбатан мажбуриятни тўла ҳажмда бажариб, кейинчалик улар учун тўланган суммани, қилинган иш харажатларини қолган қарздорлардан қайтарма талаб асосида қоплата олади. Одатда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда регресс мажбуриятлар асосий мажбуриятни

қарздор ўрнига учинчи шахслар бажарганда ёки учинчи шахснинг айби билан мажбурият бажарилмаган ҳолларда юзага келади.

Регресс мажбурият ўзига хос қуйидаги белгилари билан таърифланади:

а) регресс мажбурият асосий мажбуриятнинг ҳосиласи ҳисобланади;

б) унда иштирок этувчиларнинг биттаси ёки барчаси асосий мажбуриятнинг субъектларидан ҳисобланади;

в) асосий мажбуриятни регресс мажбурият тарафларидан бири томонидан бажарилиши ёки регресс мажбуриятнинг ўзини вужудга келиши, унда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан боғлиқ.

Регресс мажбурият бўйича қатнашувчи кредитор *регредидент* деб аталади. У албатта асосий мажбуриятда қатнашувчи ҳисобланади. Регресс мажбурият бўйича қарздор “*регрессатом*” деб номланади. Регрессатом асосий мажбуриятда қатнашган ёки қатнашмаган бўлиши ҳам мумкин, лекин асосий мажбуриятнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги унинг муайян ҳаракатларни амалга ошириши ёки оширмаслигига, шунингдек регредидент учинчи шахс олдидаги вазифасини бажарилишига боғлиқ²⁴.

Қайтарма (регресс) мажбурият деб, бир тараф иккинчи тараф учун учинчи шахс олдида бажарган мажбуриятни қайтариш тўғрисида талаб қила олиш ҳуқуқига айтилади. Регресс (қайтарма) талабда ҳам бошқа мажбуриятлар сингари икки тараф иштирок этади. Масалан, қарз шартномасига асосан, қарздорлардан бири қарзни тўла ҳажмда тўласа, қарз мажбурияти бекор бўлади. Лекин бошқа қарздорлар учун қарзни тўлаган қарздор улардан тегишли суммани ундириш учун қайтарма талаб қила олади. Агар мажбуриятни тўла ҳажмда бажарган қарздор бу тўғрида бошқа шерик қарздорларини огоҳлантирмаса, шерик қарздорлар мажбуриятни бажармаган бўлса, зарар кўрган қарздор қолган қарздорларга нисбатан қайтарма даъво кўзғата олмайди. У фақат кредиторга нисбатангина унинг асоссиз олганини қайтариши тўғрисида даъво қила олади. Қайтарма талаб учинчи шахсга нисбатан қилинган харажатнинг умумий миқдоридан ошмаслиги керак.

Қайтарма мажбурият хўжалик ташкилотлари ўртасидаги муносабатларда кўпроқ тарқалган. Чунончи, маҳсулот етказиб берувчи ташкилотдан сотиб олувчи ташкилотга маҳсулот сифатсиз

²⁴ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -46 б.

бўлгани учун жарима тўлаганида, бундай санкцияга (жарима) тортилиши маҳсулот тайёрловчи ташкилотнинг шартнома шартларини бузганлиги сабабли вужудга келганлиги кўрсатилиб, кейинчалик бу жарима суммасининг ўзига қайтарилиши тўғрисида маҳсулот тайёрловчи ташкилотга қайтарма даъво қўзғата олади.

Бинобарин, қайтарма даъво ташкилотлар ўртасида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўз мажбуриятига нисбатан жавобгарлигини оширади ва у муайян аҳамиятга эга бўлади.

20-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбурият субъектларига тушунча беринг?
2. Актив ва пассив иштирокчилар деганда қандай мажбурият қатнашчилари тушунилади?
3. Улушли ва шерик мажбуриятларни мисоллар орқали тушунтириб бера оласизми?
4. Қўшимча мажбурият нима?
5. Қачон мажбуриятда шахслар ўзгаришига йўл қўйилади?
6. Кредиторнинг алмашиниши деб нимага айтилади?
7. Қарздорнинг ўзгаришини мажбурият муносабатларида аҳамияти қандай?
8. Регресс тушунчасини изоҳлаб беринг?

Йигирма биринчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ

Бобнинг мақсади: Ўз аҳамияти бўйича мажбурият, энг асосийси шартнома муносабатларининг вужудга келиши ва ривожланиши даврида асосий мақсадга эришиши учун зарур бўлган якунловчи босқич мажбуриятнинг бажарилиши билан боғлиқдир. Шартнома тарафларининг хоҳиш-иродаларини амалга ошириш, ўзаро муқобил манфаатларини қаноатлантириш, мажбурият қабул қилишдан олдинга қўйилган натижага эришиши айнан мажбуриятнинг бажарилиши билан таъминланади. Мажбуриятларни бажарилиши билан ушбу муносабатда вужудга келган тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тугайди. Мажбуриятнинг қандай даражада бажарилишига қараб, товар-пул, ишлар ва хизматлар муомаласи ривожланади, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи шахсларнинг ҳаракатларига баҳо берилади, бу эса жамиятда бозор муносабатларининг жадал қарор топишига олиб келади.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда мазкур бобда мажбуриятларни бажариш тушунчаси ва тамойиллари, мажбуриятларни бажарувчи субъектлар (шахслар) доираси, бажариш предмети, муддати, жойи ва усуллари илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан очиб берилган.

21.1. Мажбуриятларни бажариш тушунчаси ва тамойиллари

Мажбуриятларни бажариш деб, қарздор томонидан кредитор талабига мувофиқ, муайян бир ҳаракатнинг қилиниши ёки ҳаракатдан сақланиш тушунилади. Қарздорнинг мажбуриятни бажариши – кредиторга ашёни топшириш, маълум ишни бажариш, жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш, асоссиз олинган мулкни қайтариш кабилардан иборат.

Давлат, юридик шахслар ва фуқаролар томонидан олинган мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мулкий муносабатларни мустаҳкамлаш, жамиятнинг тобора ўсиб бораётган моддий ва маданий талабларини қондиришда катта роль ўйнайди.

Мажбуриятлар ФКнинг 236-моддасида айтилганидек, мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай

шартлар ва талаблар бўлмаган тақдирда эса иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак. Бунда тарафларнинг ҳар бири ўз мажбуриятларини анча тежамли бажариши, иккинчи томонга унинг ўз мажбуриятларини бажаришда ҳар томонлама ёрдам кўрсатиши лозим.

Мажбуриятлар давлат ҳужжатлари ва шартномалардан келиб чиққан бўлса, уларда кўрсатилган талаб ва шартларга мувофиқ бажарилиши керак. Агар давлат ҳужжатларида мажбуриятни бажариш шarti кўрсатилмаган бўлса, мажбуриятлар ўзаро келишиб қўйиладиган талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши зарур. Мажбуриятни бажаришда ҳар икки томон хўжалик алоқаларининг ривожланишини кўзлаб, тежамлилик билан ва ўзаро ҳамкорликда зарур ҳаракатларни қилишлари талаб этилади.

Мажбуриятнинг бажариш предмети юкланган мажбуриятнинг характерига қараб актив ҳаракатни амалга ошириш ёки ҳаракатдан сақланиш ҳисобланади. Одатда ФКда актив ҳаракатдан иборат мажбуриятлар ўрин олган.

Мажбуриятларни бажариш бир қатор тамойилларга асосланади. Улар: мажбуриятларни лозим даражада бажариш, келишилган ва мақбул усулда бажариш, мажбуриятни тегишли шахс учун бажариш, аниқ бажариш, тежамлилик ва ўзаро ҳамкорликда бажариш кабилардир.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариши тамойили деганда, мажбуриятлар қўйилган талабларга тўлиқ жавоб берадиган даражада, бекаму кўст ва белгиланган муддатда бажарилиши назарда тутилади. Ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахслар ўз мажбуриятларининг лозим даражада бажарилишидан баб-баравар манфаатдор бўлишлари, бир-бирларига кўмаклашишлари фараз қилинади.

Мазкур тамойил юклатилган мажбуриятларни мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса - иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ бажарилишини таъминлайди.

Мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилиши жамият манфаати ҳамда унинг тобора ўсиб бораётган моддий ва маданий талабларини қондиришга қаратилган бўлиши лозим.

Бозор муносабатлари шароитида мажбуриятларни лозим даражада бажарилишидан нафақат мажбурият ўз фойдасига

бажарилаётган субъект, балки охир-оқибатда жамиятнинг ҳар бир аъзоси манфаатдор бўлади. Чунки барча хўжалик юритувчи субъект томонидан ўз мажбуриятини лозим даражада бажармаслиги бошқа субъектлар учун ҳам, гарчи улар бевосита бунда кредитор сифатида қатнашмасаларда, салбий оқибатлар келтириб чиқариши мумкин.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш уларни қонун ҳужжатларига, шартнома шартларига, иш муомаласи одатларига, одатда қўйиладиган талабларга мувофиқ равишда шартнома нарсасининг сифати, миқдори, ҳажми бўйича ўз вақтида бажарилишини англатади.

Мажбуриятларни бажаришнинг яна бир тамойили – бу *мажбуриятлар келишилган ва тарафлар учун мақбул усулда бажарилиши тамойилидир*. Мажбуриятни бажариш усули, агар бу усул мажбуриятнинг моҳияти англашилмаса ва қонун билан белгилаб қўйилган бўлмаса, шартномада кўрсатилган бўлиши керак (ФК, 238-модда). Ушбу тамойил мазмунига кўра ўз навбатида мажбуриятларни реал (асл ҳолича) бажарилиши, уни бажаришда тежамли усуллардан фойдаланиш, мажбурият бажарилишида тарафларнинг ҳамкорлик қилиш ҳақидаги қоидаларини англатади. Бу қоидаларни ҳам шартли равишда, гарчи қонунда бевосита санаб ўтилмаган бўлса-да, мажбуриятларни бажариш тамойиллари сифатида қараш мумкин.

Мажбуриятларнинг аниқ бажарилиши тамойили – шартномада кўрсатилган ҳаракатнинг айнан ўзи бажарилишининг, топширилиши лозим бўлган нарсанинг (маҳсулотнинг) асл ҳолатида топширилишини билдиради. Бу тамойил айрим адабиётларда “мажбуриятларни асл ҳолатда бажариш тамойили” деб ҳам номланади²⁵. Бу ФКнинг 330-моддаси мазмунидан келиб чиқиб белгиланган.

Мажбуриятнинг қарздор айби билан кечиктирилиши ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолларини назарда тутиб, белгиланган неустойка (жарима, пеня)нинг ҳам мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаслиги натижасида келиб чиққан зарарнинг ундирилиши – мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан қарздорни озод қилмайди.

Қонунда назарда тutilган ҳоллардан ташқари мажбуриятни бажаришда бир томонлама бош тортиш ва шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди (ФК, 237-модда). Аммо бу қоида юқорида айтилганидек, қонунда назарда тutilган айрим ҳолларда баъзи мажбуриятлар учун қўлланилмайди. Чунончи, топшириқ шартномаси бўйича топшириқ берувчи берган топшириғини ҳар вақт

²⁵ Ўша адабиёт. -53 б.

бекор қила олади, топшириқ олган шахс хоҳлаган вақтида топшириқни бажаришдан бош торта олади. Темир йўл ва бошқа турдаги транспорт воситасида йўловчилар ташиш муносабатида ҳам йўловчи талаби билан шартнома ҳар қачон бекор қилиниши мумкин.

Мажбуриятларни бажаришда тежамлилик қондасига мувофиқ мажбуриятни бажаришда тарафлар кам харажат билан кўп фойда келтиришга қаратилган ҳаракатларни қилишлари лозим. Бу қоида кредитор ва қарздорга мажбуриятни бажариш жараёнида энг қулай ҳамда энг фойдали усулдан фойдаланиш лозимлигини белгилайди. Чунончи, пудрат шартномаси бўйича пудратчи ишни буюртмачи материалидан бажаришда материални тежамлилик билан сарфлаши ва у нотўғри ишлатилиши учун жавобгар бўлиши белгиланган. Юк ташиш шартномасига асосан юк ташувчи юкни энг қисқа йўлдан ташиши кўрсатилган.

Мажбуриятларни бажаришда ўзаро ҳамкорлик ва тежамкорликда бажариш тамойиллари ҳам мавжуд. Бу тамойиллар олимлар томонидан фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тамойиллари таркибига киритилади²⁶.

Мажбуриятларни бажаришда ўзаро ҳамкорлик тамойилига биноан ҳар икки томон мажбуриятни бажаришда бир-бирларига зарур бўлган ёрдамни кўрсатишлари лозим. Чунончи, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиши билан бирга қарздорнинг ўз мажбуриятини бажаришда унга ёрдам беришга, кўмаклашишга ҳам мажбур. Масалан, контрактация шартномасига мувофиқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг давлат йўли билан харид қилинишида тайёрловчи (маҳсулот қабул қилувчи) ташкилотлар қишлоқ хўжалик корхоналарига маҳсулотлар етиштиришда, маҳсулотни ташишни ташкил қилишда ёрдам кўрсатиши зарур.

Мажбуриятларни тегишли шахс учун бажариш тамойили ФКнинг 240-моддасида ўз ифодасини топган. Бунга асосан, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ва иш муомаласи одатларидан ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор мажбуриятни бажариш чоғида ижрони кредиторнинг ўзи ёки бу иш учун у ваколат берган шахс қабул қилаётган-

²⁶ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: 2007. –46 б., Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав.- М.1970. Изд-во МГУ. Автореф. дисс.... докт.юр.наук. -10 с.; Грибанов В.П.Принципы осуществления гражданских прав// Вестник МГУ. Сер.11: “Право”, 1996. №3.

лигини исботлашни талаб қилишга ҳақли бўлади ва бундай талабни қўймаганлик оқибатлари хавфи унинг зиммасида бўлади.

21.2. Мажбуриятларни бажарувчи субъектлар (шахслар)

Мажбуриятни ўз номидан ижро этувчи ва ижрони қабул қилиб олувчилар мажбурият ижросининг субъекти ҳисобланадилар. Ижро субъектлари мажбурият субъектларига ҳамма вақт ҳам ўхшамаслиги мумкин. Мажбурият субъектлари барча ҳолларда қарздор ва кредитор бўлади. Ижро субъектлари эса айрим ҳолларда қарздорлари учун мажбуриятни бажарувчи бошқа бирор шахс бўлиши, кредитор учун ижрони қабул қилувчи учинчи бир шахс бўлиши ҳам мумкин.

Аммо баъзи ҳолларда мажбурият кредитор учун унинг кўрсатмасига биноан, бошқа шахсга ҳам ижро этилиши мумкин. Масалан, маҳсулот олувчи улгуржи савдо базаси манзилига келиши лозим бўлган маҳсулот (товар)нинг бевосита савдо корхоналарига юборилиши тўғрисида маҳсулот етказувчи билан келишиши мумкин.

Қарзни депозитга қўйиш йўли билан мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисида ФКнинг 249-моддасида айтилганки, мажбурият бажарилиши лозим бўлган жойда кредитор ёки ижрони қабул қилиб олуш учун у вакил қилган шахс бўлмаса ёки вакил рози бўлмаса, мажбурият бўйича ким кредитор эканлиги хусусида аниқлик йўқлиги кўриниб турган бўлса, хусусан бу ҳақда кредитор билан бошқа шахслар ўртасида низо чиққанлиги муносабати билан кредиторнинг ижрони қабул қилишдан бўйин товлаши ёки унинг томонидан бошқача йўл билан кечиктирилиши муносабати билан амалга оширилади.

Пул суммасини ёки қимматли қоғозларни нотариус ёхуд суднинг депозитга қўйиши, мажбуриятни бажариши ҳисобланади.

Депозитга пул ёки қимматли қоғозлар қўйган нотариус ёхуд суд кредиторни бундан хабардор қилади.

Нотариал идоранинг депозитга қарзни қўйиш йўли билан мажбуриятнинг бажарилишига оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади²⁷. Мазкур қонуннинг 74-моддасида айтилишича, пул суммалари ва қимматли қоғозлар депозитга қўйилганлиги ҳақида нотариус кредиторга хабар қилади ва унинг талаби бўйича унга тегишли бўлган пул суммалари ва қимматли қоғозларни топширади.

Мажбуриятнинг учинчи шахс томонидан бажарилиши ФКнинг 241-моддасида кўрсатилган. Умуман, мажбуриятнинг бажарилиши

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон. 47-модда.

ФКнинг 241-моддасида кўрсатилганидек, учинчи шахс зиммасига ҳам юклатилиши мумкин. Қонунда айтилишича, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган бўлса, шунингдек учинчи шахс тарафлардан бири билан тегишли шартнома орқали боғлиқ бўлса, шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг бажарилиши учинчи шахс зиммасига юклатилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахс зиммасига юклаш учун қуйидаги асослар бўлиши керак:

1) белгиланган қоидаларда назарда тутилган бўлиши, чунончи, юкни бир неча транспорт корхонаси иштирокида ташишда шартнома фақат бир транспорт корхонаси (юкни жўнатиш пункти) билан тузилса ҳам, мажбуриятни бажаришда (юкни ташишда) бошқа транспорт корхоналарининг иштироки транспорт қонунларида кўрсатилган бўлиши керак;

2) маъмурий жиҳатдан бўйсунуш ҳолатининг бўлиши, масалан, қурилиш трести билан ўзига бўйсунган қурилиш бошқармасига мажбуриятни бажаришни топшириши керак;

3) мажбуриятнинг бажарилиши учинчи шахс зиммасига юкланиши шартнома билан белгиланган бўлиши керак. Чунончи, таъминотчи ташкилот маҳсулотни етказувчидан олиб, ўзи истеъмолчиларга юбормасдан, бу вазифани (мажбуриятни бажаришни) ўзаро келишув бўйича маҳсулот етказиб берувчига юклаши ҳам мумкин.

Бундай ҳолларда ФКнинг 241-моддаси, 2-бандида кўрсатилганидек, агар қонун, шартнома ёки мажбурият мазмунидан мажбуриятни қарздорнинг шахсан ўзи бажаришига мажбурилиги англашилмаса, кредитор қарздор учун учинчи шахс томонидан таклиф қилинган ижрони қабул қилиши шарт.

Бироқ мажбурият бажарилмаганлиги учун, башарти қонун ҳужжатлари ёки шартномада учинчи шахснинг жавобгар бўлиши назарда тутилмаган бўлса, шартномадаги тараф жавобгар бўлади.

21.3. Бажариш предмети

Моддий нарсалар (ашёлар, пуллар), ишлар ва хизматлар, шунингдек ижодий меҳнат натижалари (яратилган асарлар), умуман ниманинг барпо этилиши ёки топширилиши тўғрисида мажбурият белгиланса, у бажариш предмети бўлади. Фақат у фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ашёлар бўлиши керак.

Масалан, кредиторга мажбурият бўйича муайян бир ашёни, чунончи, ўзига хос белгилари бўлган нарсани топшириш лозим. Айтайлик, мажбурият предмети жисмий аломатлари, чунончи, сон, оғирлик ёки ўлчов билан белгиланадиган бўлса, қарздор томонидан шу хилдаги сон, оғирлик ёки ўлчов билан белгиланадиган ашё топширилиши керак.

Мажбуриятни бажариш предметида сифат масаласи муҳим аҳамият касб этади. Зеро, сифат мажбуриятни бажарилиши оқибатида кредитор қабул қилиб олган мажбурият натижасидан – товар, иш, хизмат, интеллектуал фаолият натижасидан қониқиш ҳосил қилиш имконини беради ва келажакда турли низоларни келиб чиқмаслигини маълум даражада кафолатлайди.

Пул мажбуриятида у сўмлар билан чет эл валютасидаги муайян суммадаги эквивалент (тенг) бўлган суммадаги ёки шартли пул бирликлари (Евро, “махсус қарз олиш ҳуқуқлари” ва ҳоказолар) билан тўланиши лозимлиги назарда тутилиши мумкин. Бундай ҳолларда, одатда, ҳисоб-китоблар тўлов кунидаги расмий курс бўйича белгиланади. Пул тўғрисидаги мажбуриятларни чет эл валютасида ифодалаш ҳамда тўлашга фақат Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган ҳолларда ва тартибда йўл қўйилади.

Пул мажбуриятлари бўйича талабларни қондириш навбати ҳақида тўхталиб шуни эслатиш керакки, тўлов амалга оширилаётганда маблағлар етарли бўлмаса (ФКнинг 248-моддаси), судлар шундан келиб чиқишлари лозимки, асосий қарз суммаларидан олдин тўланиши лозим бўлган фоизларни, пул мажбуриятлари бўйича тўланиши лозим бўлган пул маблағларидан фойдаланганлик учун фоизлар, шу жумладан қарз, кредит, аванс, олдиндан ҳақ тўлаш ва ҳоказолардан фойдаланганлик учун фоизлар ва бошқаларни тушунишлари лозим, деб тавсия беради Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг қарори²⁸.

Муқобил ва факультатив мажбуриятлар. Қарздор икки ёки бир неча ҳаракатлардан бирини қилишга мажбур бўлиши (ФКнинг 250-моддаси) муқобил мажбурият ҳисобланади. Чунончи, икки фуқаро ўртасидаги олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи олувчига ўзида бўлган бир нархдаги икки нарсадан бирини, масалан, ё телевизор ёки холодильникни сотиш тўғрисида келишишлари мумкин. Бунда шарт-

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 72-сонли Қарори //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияство и право. 1999. 3-сон.

нома предмети икки ашё бўлиб кўрилади. Бу ашёлардан бирини танлаб олиш билан мажбуриятни бажариш ҳуқуқи қонун, шартнома ёки мажбурият мазмунидан бошқача ҳол англашилмаса қарздорга берилади.

Факультатив мажбурият деб, асосан, қарздор муайян бир ҳаракатни қилишга мажбур бўлиб, шу билан бирга мазкур мажбуриятда назарда тутилган ҳаракат ўрнига бошқа бир ҳаракатни қилиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолишга айтилади. Чунончи, шартномада телевизор сотилиши кўрсатилади, аммо шу билан бирга сотувчи телевизор ўрнига холодильникни сотиш ҳуқуқини ўзига белгилаб қўяди.

Мажбуриятларнинг муқобил ва факультатив мажбуриятларга бўлиниб бажарилишининг маълум ҳуқуқий оқибатлари бор. Чунончи, муқобил мажбуриятда кўрсатилган ашёлардан бири тасодифан нобуд бўлса, ўрнига иккинчиси топширилади. Демак, бундай ҳолда мажбурият бекор бўлмайди. Аммо факультатив мажбуриятда кўрсатилган асосий нарса тасодифан, қарздорнинг айби билан боғлиқ бўлмаган ҳолда нобуд бўлса, бундай мажбурият бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли бекор бўлади.

Улушли ва шериклик мажбуриятларнинг бажарилиши тўғрисида ўн тўққизинчи бобда батафсил тўхтаб ўтилди.

21.4. Мажбуриятни бажариш муддати, жойи ва усули

Мажбуриятни бажариш муддати қонун билан ёки тарафларнинг ўзаро келишуви билан ёхуд суд қарори билан белгиланиши мумкин.

Мажбуриятни бажариш муддати календарь сана билан ёки муайян вақтда, масалан, уч ой ичида бажарилишини кўрсатиш билан ёхуд бирор ҳодисанинг вужудга келиши, чунончи, пахта ҳосилнинг йиғиштириб олиниши вақт билан кўрсатилиши мумкин.

Муддатлар умумий ва жузъий, асосий ва махсус, бошланғич ва охириги муддатларга бўлиниши мумкин.

Умумий муддат – барча мажбуриятнинг бутунлай бажарилиши муддати бўлса, жузъий муддат – мажбуриятнинг қонун ёки шартномада назарда тутилган қисмларга бўлиниб, қисман бажарилишидир. Бундай муддатлар асосий муддатлар ҳисобланади, чунки бу муддатлар тарафларнинг асосий мажбуриятларини бажаришлари учун белгиланади.

Махсус муддатлар бирор-бир қўшимча, махсус ҳаракатларни бажариш, чунончи, қонун ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда

зарур ҳужжатларни топшириш, маҳсулотда бўлган камчиликлар тўғрисида далолатномалар тузиш учун белгиланган муддатлардир.

Баъзи мажбуриятларда, масалан, пудрат шартномасида ишни бошлаш муддати – бошланғич муддат ва ишни тамомлаш муддати – охириги муддат қилиб кўрсатилиши мумкин. Муддатларни ҳисоблашга оид қоидалар ФКнинг 145-148-моддаларида нормаланган.

Бажариш муддати белгиланмаган мажбуриятлар ҳам учрайди. Баъзи ҳолларда ўзаро шартнома тузишда мажбуриятни бажариш муддати белгиламасликлари ёки мажбуриятнинг кредитор ёки қарздор талаб қилган заҳоти бажарилиши кераклигини белгилашлари мумкин.

Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланиб қўйилмаган бўлса, кредитор мажбуриятда ижрони талаб қилишга, қарздор эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши шарт (ФК, 242-модда). Муддат кўрсатилмай белгиланган мажбуриятларга омонат сақлаш мажбуриятини кўрсатиш мумкин. Тарафлардан бирининг талаби бўйича омонат шартномаси ҳар қачон бекор қилиниши ва ашёни омонатга қўйган шахс ҳар қачон унинг қайтарилишини талаб қилишга, омонат сақловчи эса дарҳол қайтаришга мажбур бўлади. Агар ашёлар талаб қилиб олингунча ёки муддат кўрсатилмай сақлаш учун топширилган бўлса, омонат сақловчи ҳар қачон шартномадан бош торта олади, аммо бу ҳолда у омонат топширган шахсга мулкни қайта қабул қилиш учун мазкур шароитларда етарли муддат беришга мажбур. Қонун баъзи ҳолларда кредиторга ҳам ижрони қабул қилишга тайёргарлик кўриш учун муҳлат олиш мумкинлигини белгилайди. Чунончи, агар мулк ижараси шартномаси муддати кўрсатилмай тузилган бўлса, бу ҳолда у номаълум муддатга тузилган саналади ва ҳар икки тараф хоҳлаган вақтда шартномани бекор қила оладилар. Бу ҳолда шартномани бекор қилмоқчи бўлган тараф иккинчи тарафни бир ой олдин кўчмас мулк ижарасида эса уч ой илгари ёзма огоҳлантирилиши лозим, деб кўрсатилади.

Мажбуриятлар муддатидан илгари ҳам бажарилиши мумкин. Мажбуриятнинг бажарилиши вақти кредитор учун ҳар хил аҳамиятга эга бўлади. Чунончи, кредитор омонатга қўйилган нарсани муддати-

дан илгари ўзига қайтарилишини истамаслиги қарз шартномаси бўйича эса берилган қарзнинг муддатидан аввал қайтарилишига қарши бўлмаслиги мумкин. Агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд мажбуриятларнинг моҳиятидан ёинки иш муомаласи одатларидан ёки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилса, қарздор мажбуриятни муддатидан илгари бажаришга ҳақли, кредитор эса ижрони муддатидан илгари қабул қилиши шарт (ФК, 243-модда).

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни ижро этиш жойи ҳам муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 246-моддасига асосан, агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгилаб қўйилган бўлмаса ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган талаблардан англашилмаса, ижро қуйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлар бўйича – товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича – мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиш пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича – мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса, унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса – ижро билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича – қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида.

Мажбуриятни ижро этиш усули – бу мажбурият тузилган шартноманинг шартлари ёки ҳуқуқ нормалари билан белгиланган тартибда ижро этилишидир. Баъзи мажбуриятлар ўзининг мазмунига кўра бирданига ва батамом ижро этилади. Чунончи, хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёни масалан, сотилган телевизорни топшириш мажбурияти бир вақтда ва батамом ижро этилади. Бошқа бир хил мажбуриятлар, аксинча, қисмларга бўлиниб,

бир қанча вақт давомида ижро этилиши мумкин. Умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга беришда моддий таъминот унга бир неча йиллар давомида берилади, яъни мажбурият қисмларига бўлиниб, бир қанча вақт давомида бажарилади. Аксарият мажбурият масалан, ташкилотларга сотилган маҳсулот (товар)ларни етказиб бериш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятлари бирданига, қисмларга бўлиб-бўлиб ҳам бажарилиши мумкин.

Баъзи ҳолларда мажбуриятнинг қисмларга бўлиниб ижро этилиши кредитор учун ноқулай бўлиши мумкин. Масалан, қиш фаслида сотиладиган кийимларни бир неча чоракка бўлиб, баҳор ва ёз фаслларида етказиб берилиши хўжалик ҳисобида иш кўрувчи савдо ташкилотини қаноатлантирмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда бошқача тартиб қонун ҳужжатларида, шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини қабул қилмасликка ҳақли (ФК, 239-моддаи). Бундай ижрони кредитор қабул қилмаса, қарздор мажбуриятни лозим даражада бажармаган ёки бутунлай бажармаган ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда икки томонлама мажбуриятларда кимнинг энг аввал ўз мажбуриятини ижро этиши лозимлиги маълум бўлади. Масалан, воситачилик шартномаси бўйича воситачи аввал ўз мажбуриятини бажаради, нарсани сотади, кейин хизмат ҳақини олади; чакана савдо магазинида олувчи товарнинг қийматини аввал тўлайди, кейин молни олади ва ҳ.к. Агар тарафлардан бири ўз мажбуриятини аввал бажариши номаълум бўлганда, агар қонун, шартнома ёки мажбурият моҳиятидан бошқача ҳол англашилмаса, шартнома юзасидан олинган ўзаро мажбуриятлар бир вақтда бажарилиши лозим бўлади.

Юқорида келтирилган қоида диспозитив характерда бўлганлиги туфайли мажбуриятнинг аввало ким томонидан бажарилиши, масалан, сотилган нарсанинг топширилиши ёки пулнинг тўланиши ўзаро келишув бўйича ҳам белгиланиши мумкин.

21-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбуриятларни бажариш қандай аҳамиятга эга?
2. Мажбуриятлар қандай талабларга мувофиқ бажарилиши лозим?
3. Мажбуриятларни бажариш қандай тамойилларга асосланади?
4. Мажбуриятларнинг аниқ бажарилиши тамойилининг моҳияти нимада?
5. Ижро субъектлари доирасини аниқланг ва уларга тушунча беринг?
6. Мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахс зиммасига юклаш учун қандай асослар бўлиши керак?
7. Мажбуриятларни бажариш предмети нима?
8. Мажбуриятни бажариш муддати, жойи ва усули ҳақида қандай билимларга эгасиз?

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ

Бобнинг мақсади: Мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилиши учун ҳам тарафлар, ҳам жамият ҳар томонлама манфаатдор. Чунки мажбуриятларнинг бундай даражада бажарилиши бозор муносабатларининг фаол ҳаракатда бўлишига ва тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига ёрдам беради.

Жамиятда шартнома мажбуриятларининг лозим даражада бажарилиши қанчалик аҳамиятга эга эканлиги ҳисобга олинган ҳолда фуқаролик қонун ҳужжатларида мажбуриятларнинг бундай даражада бажарилишини таъминлаш учун лозим бўлган маълум чоралардан фойдаланиш зарурлиги назарда тутилади.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий воситалар мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун қўлланиладиган жавобгарликдан фарқланиб, мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ ҳуқуқий воситалар қонунда, шунингдек шартнома тарафларининг келишуви билан қўшимча (акцессор) мажбурият сифатида назарда тутилади. Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда, амалдаги қонунчилик, суд амалиёти, илмий назарий қоидалар асосида мазкур бобда мажбуриятларни бажарилишини таъминлаш тушунчаси, аҳамияти, турлари, жумладан неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш, закалат, кафиллик ва кафолат мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида атрофлича ёритиб берилди.

22.1. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш тушунчаси

Мажбуриятлар қарздор томонидан кредиторни қаноатлантирадиган даражада бажарилса, мажбурият муносабатлари нормал шароитда кечган бўлади. Бу ўз ўзидан бозор муносабатлари шароитида шартномавий алоқаларнинг ривожланишига сабаб бўлади. Шартномавий мажбуриятлар келишув асосида тарафлар хоҳишларининг натижаси сифатида намоён бўлганлиги сабабли, тарафлар уни ихтиёрий бажаришдан манфаатдор бўладилар. Лекин айрим ҳолатларда субъектив ёки объектив омиллар мажбуриятни ўз вақтида, лозим

даражада бажарилмаслигига олиб келиши мумкин. Буларни олдини олиш, тарафларнинг мажбуриятларни бажаришдаги масъулиятини ошириш мақсадида фуқаролик қонунчилигида мажбуриятларни бажарилишини таъминловчи усуллар назарда тутилган.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш деб қарздор томонидан олинган ва унинг зиммасида бўлган вазифани бажаришга мажбур қиладиган чораларга айтилади. Бундай чора қонун ёки шартномага биноан асосий мажбуриятга қўшимча қилиб белгиланади. Мажбурият бажарилишини таъминлашнинг моҳияти шундан иборатки, қарздор зиммасида бўлган мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаса ёки бошқача тарзда бузилса, кредиторда зиёнларни ундиришга бўлган ҳуқуқдан ташқари мажбуриятнинг объектини ташкил этган ҳаракатни қилишга қарздорни мажбур қиладиган бошқа мулкӣ таъсир чораларини қўшимча равишда татбиқ этилишини талаб қилиш ҳуқуқи пайдо бўлади.

Мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тараф учун ноқулай оқибатларнинг вужудга келиши мумкинлиги шартномаларни керакли ҳажмда бажаришга уларни мажбур қилади, вазифаларини виждонан бажаришга даъват этади, шунинг ўзи билан давлат ва шартнома интизомининг мустаҳкамланиши маълум даражада таъминланади.

Мажбуриятларнинг бажарилиши ҳар хил усул билан таъминланади. Мазкур усуллар ё қонун билан белгиланиши ёки шартномага асосланган бўлиши мумкин. Фуқаролик қонунчилигида мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқа усуллар билан таъминланиши мумкин (ФК, 259-модда).

Ушбу усуллардан ҳеч қайсиси ўзича мустақил равишда қўлланилмайди. Буларнинг ҳаммаси бирор-бир мажбуриятнинг мавжуд бўлишини кўрсатиб, мазкур мажбуриятнинг бажариш мақсадларини кўзлаб белгиланади. Бунда шартнома бўйича белгиланган мажбурият – асосий мажбурият бўлиб, унинг бажарилишини таъминлаш усули эса қўшимча мажбурият ҳисобланади. Чунончи, маҳсулот етказиб бериш ёки пудрат шартномасидан келиб чиқадиган асосий мажбуриятнинг амалга оширилишини таъминлайдиган қўшимча мажбурият ҳисобланади.

Баъзи мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш махсус қонунларда назарда тутилмаган бўлса, бундай мажбурият муносабат-

ларини таъминлаш Фуқаролик кодексида берилган умумий қоидалар билан тартибга солинади. Шу билан бирга, муайян мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усуллари бир вақтнинг ўзида қонун билан ҳам, шартнома билан ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, неустойка ва гаров бир вақтнинг ўзида шартнома билан ҳам, қонун билан ҳам назарда тутилиши мумкин²⁹.

Бошқа усуллар эса, жумладан, закат фақат келишув бўйичагина белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг мазкур институти мажбуриятларни қарздор томонидан бажарилмаслиги натижасида кредиторга келиши мумкин бўлган зарар оқибатларининг олдини олишга қаратилади. Аммо мазкур усулларнинг ҳар қайсиси билан кўрсатилган мақсадга эришиш ҳар хил бўлади.

Неустойка ва закат қарздор томонидан мажбуриятнинг асли ҳолатида бажарилишини таъминлайди ва мажбурият ижро этилмаган ҳолда қарздорга муайян жавобгарлик белгиланишини кўрсатади. Неустойка ва закат баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли етказилган зарарнинг кредитор томонидан ундирилишини енгиллаштиради. Қарздор томонидан мулкнинг гаровга қўйилиши асосий мажбурият у томонидан реал бажарилишини муайян даражада таъминлайди ва мазкур мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли вужудга келган кредитор талабларини қондиришга кўпроқ имконият беради.

Учинчи шахс томонидан белгиланган гаров, кафолат ва кафиллик мажбуриятнинг бажарилмагани ҳолда зарарнинг қопланиши, фоизларнинг ёки неустойкаларнинг тўланиши тўғрисида кредитор томонидан қўйилган талабларнинг қондирилишини таъминлайди.

Мажбуриятнинг бажарилиши мазкур мажбурият юзасидан кредитор бўлган шахс билан мажбуриятнинг амалга оширилишини таъминлаган учинчи шахс ўртасида мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатни ва асосий мажбуриятга нисбатан бўлган қўшимча ҳуқуқий муносабатни вужудга келтиради. Мазкур мажбуриятнинг қўшимча характерда бўлиши қатор ҳуқуқий масалаларда кўрилади. ФКнинг

²⁹ Аммо Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг Пленуми қарори шундай тавсия берадики, агарда битта мажбурият бузилган бўлиб, бунинг учун шартномада ҳам жарима шаклида, ҳам пеня шаклида неустойка тўлаш назарда тутилган ҳолларда, судлар шунинг эътиборга олишлари лозимки (фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилаётган маҳалда – Муаллиф), агарда қонунчиликда бош-қача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кредитор фақатгина бир шаклдаги неустойка қўлланилишини талаб қилишга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ – Хозияство и право. 1999. 3-сон.

259-моддасида кўрсатилганидек, мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий эмаслиги ушбу мажбуриятнинг (асосий мажбуриятнинг) ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди.

Бироқ, асосий мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслиги унинг бажарилишини таъминлайдиган мажбуриятнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади.

22.2. Неустойка – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида.

Неустойка қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда, кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасидир (ФК, 260-модда).

Неустойка жарима ва пеня шаклида бўлади.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида кўрилган жарима билан пеня ўртасида ҳеч қандай муҳим фарқ йўқ. Улар фақат ҳисоблашиш усуллари жиҳатидангина бир-биридан фарқ қилади.

Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганда қўлланилади ва муайян вақт масалан, ўн, йигирма, ўттиз кун давомида ҳисобланади. Пеня мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганида кечиктиришнинг барча муддати давомида ҳисобланиб, бажарилмаган суммаси юзасидан белгиланган фоизлар билан ундирилади. Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш вақти ошиб борган сари пеня суммасининг ҳам ўсиб бориши мажбуриятни мумкин қадар тезроқ бажаришга қарздорни мажбур қилади.

Агар пеня муайян кунлар масалан, ўттиз кун давомида ҳисобланса, мазкур кунлар ўтгандан сўнг унинг ҳисобланиши тўхтатилади. Одатда, кейинчалик кредиторга қарздордан бирданига 2 фоиздан 5 фоизгача неустойка олиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Тор маънодаги неустойка мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун шу жумладан, шартнома мажбуриятларининг ижросини кечиктирганлик учун ундирилади ва етказиб берилмаган маҳсулотнинг ёки пудрат шартномаси бўйича бажарилмаган ишлар суммасидан ҳамда шу каби бошқа суммаларга нисбатан фоиз билан, масалан, 2, 3, 4, 5 фоиз миқдорида неустойка олинади.

Неустойканинг хусусияти шундаки, у мажбуриятнинг бажарилиши бузилишида ҳар қайси факт учун ундирилади ва унинг миқдори мажбурият кечиктирилишининг қанчалик узоқроқ бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар белгиланади.

Фуқаролик қонунчилиги неустойканинг икки ҳуқуқий асослари: қонун ва шартномадан келиб чиқишини белгилайди.

Қонуний неустойка деганда, мажбуриятларнинг муайян турлари учун қонун билан махсус белгиланган неустойка тушунилади. Бу ҳолда қонун неустойканинг миқдори, унинг ундирилиш тартиби ва шартларини белгилайди. Қонун билан белгиланадиган неустойка учун шу нарса характерлики, уни тўлаш тарафларнинг келишувида назарда тутилган ёки тутилмаганлигидан қатъи назар кредитор қонунда белгиланган неустойка (қонуний неустойка)ни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Қонуний неустойканинг миқдори, агар қонун тақиқламаса, тарафларнинг келишуви билан кўпайтирилиши мумкин (ФК, 263-модда).

Қонунда назарда тутилган неустойкани ундиришдан тарафлар бош торта олмайдилар, унинг миқдорини ҳам камайтира олмайдилар. Агар шартномада бундай шартлар кўрсатилган бўлса, улар ҳақиқий саналмайди.

Қонуний неустойка хўжалик ташкилотлари ўртасидаги муносабатларда анча кўп қўлланилади ва махсус норматив ҳужжатларда назарда тугилади. Хусусан, тарафлар томонидан ўз мажбуриятларини бузганликлари учун жарима шаклидаги неустойканинг кўп миқдорда ва ҳар хил ҳолларда олиниши транспорт қонунчилигида ва уставларида назарда тугилади.

Шартномали неустойка тарафларнинг ўзаро келишуви бўйича белгиланади. Бундай неустойка асосий мажбуриятнинг неустойка билан таъминланиши ёки таъминланмаслиги тўғрисидаги масала, унинг миқдори, ундириш тартиби ва шартлари фақат тарафларнинг ўзлари томонидангина белгиланади. Масалан, иккита хўжалик субъекти бир-бирига қурилиш учун ғишт етказиб бериш тўғрисида шартнома тузганларида мажбуриятни бузганлик учун неустойканинг тўланишини кўрсатишлари мумкин.

Неустойка (жарима, пеня) тўғрисидаги келишув ФКнинг 262-моддасида кўрсатилганидек, ёзма шаклда тузилиши керак. Бундай келишув махсус шартнома ёки асосий шартномага қўшимча келишув шакларида расмийлаштирилиши мумкин. Келишувнинг ёзма

шаклда бўлишига риоя қилмаслик неустойка (жарима, пеня) тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилиги неустойканинг тўрт турини белгилайди. Булар – ҳисобга ўтказиладиган неустойка, жаримали неустойка, алоҳида неустойка, муқобил неустойкадир.

Ҳисобга ўтказиладиган неустойка ФКнинг 325-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланади. Бундай неустойка кўпинча ташкилотлар ўртасида тузиладиган масалан, маҳсулот етказиб бериш, қурилиш пудрати шартномаларида қўлланилади.

Жаримали неустойка кредиторга қарздордан неустойканинг ўзини, шунингдек неустойкадан ташқари зарарни ҳам тўла ҳажмда ундириш ҳуқуқини беради.

ФКнинг 325-моддасида назарда тутилган бундай неустойка шундай хусусиятга эгаки, у қарздорга бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун белгиланганидан бошқа турдаги неустойкаларга нисбатан қўшимча жавобгарлик белгилайди. Неустойканинг шундай тарзда қўшилиб, яъни неустойканинг ҳам, зарарнинг ҳам қўшилиши ва бир вақтда ундирилиши мажбуриятни бажарувчи қарздорга кучли таъсир этиш чораси бўлиб кўрилади. Масалан, маҳсулот олувчига сифатсиз ёки бутсиз маҳсулот етказиб берилган ҳолларда, маҳсулот етказувчининг неустойка (жарима) тўлаш, бундай маҳсулот етказиб бериш натижасида кўрилган зарарни (неустойкани бу ҳисобга киритмасдан) ундан ундириб олиш бунга мисол бўла олади.

Алоҳида неустойка шу билан характерланадики, бунда ФКнинг 325-моддасида кўрсатилганидек, кредиторга зарарни ундирмасдан, балки неустойкани ундириб олиш ҳуқуқи берилади. Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирганлик учун ундириладиган алоҳида неустойка – пеня шаклида белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 67-бандига асосан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини контракция шартномасида белгиланган

ассортимент ва турларда, муддатларда топширишдан асоссиз бўйин товлаган хўжалик тайёрловчига топширилмаган маҳсулот қийматининг 25 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Жарима миқдори ўтган давр (ой, чорак, йил) да маҳсулотнинг шаклланган ўртача нархидан келиб чиқиб, харид нархларига белгиланган устамалар тўлашни ҳисобга олмасдан ҳисоблаб чиқилади. Бундан ташқари зарар маҳсулот етказиб бермаганлиги туфайли юзага келган жарима билан қопланмаган қисми ҳам тўланади³⁰. Ёки квартира ҳақининг тўланиши ёки бошқача пул тўловлари кечиктирилганда, одатда, алоҳида неустойка ундирилади. Бундай неустойка жарима шаклида транспорт корхоналари фаолиятдан шартномавий режа мажбуриятларининг бузилганлиги учун ҳам ундирилиши мумкин.

Муқобил неустойка юқорида кўрсатиб ўтилган неустойкалардан шу билан фарқ қиладики, бунда кредиторга қарздордан белгиланган неустойка (жарима, пеня) ни ундириш ёки мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли кўрилган зарарларни ундириш ҳуқуқи берилади. Неустойканинг бундай тури рағбатлантириш аҳамиятига эга бўлишидан ташқари яна аввалдан суммада белгиланиши мумкин бўлган зарарни қоплаш имкониятини ҳам беради. Шунинг учун бундай неустойка баъзи ҳолларда баҳоланадиган неустойка деб ҳам аталади.

Муқобил неустойка кредиторнинг кўрган зарарларини қоплашга қаратилган. Агар неустойка кредиторга етказилган зарарнинг миқдоридан ошиб кетган бўлса, кредитор неустойкани ундиришдан бош тортишга ва кўрган зарарларининг тўланишини талаб қилишга ҳақли. Бу ҳолда кредитор қарздорнинг ўз мажбуриятини бажармаслиги туфайли қандай зарар кўрганлигини исботлашга мажбур бўлади. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги мазкур неустойка камданкам татбиқ этилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун жумладан, сифатсиз маҳсулот ёки товар етказиб берганлик учун маҳсулот етказувчилардан неустойкани ундириш маҳсулот олувчининг ҳуқуқигина бўлиб қолмай, балки унинг давлат олдидаги мажбурияти ҳам ҳисобланади.

Неустойкани ундиришдан асосий мақсад – мажбурият бажарилишини таъминлашдир. ФКнинг 261-моддасида кўрсатилганидек, неустойка фақат пул билан белгиланади. Неустойка миқдори ё қонун билан ёки шартнома билан белгиланган бўлиши лозим. Одатда, неустойка бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан ёки қатъий сумма билан белги-

³⁰ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 143-модда.

ланади. Пеня деб аталадиган неустойка қуйидагича таърифланиши мумкин:

биринчидан, пеня одатда, мажбуриятнинг ўз вақтида бажарилмаслиги ҳолларига татбиқ этилади ва мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилишини таъминлашга қаратилади;

иккинчидан, пеня қатъий миқдорда белгиланмай, бажарилиши кечиктирилган мажбурият суммасига нисбатан фоиз билан белгиланади;

учинчидан, пеня одатда, узоқ муддат давом этадиган неустойка сифатида кўрилади, яъни пеня бир қанча муддат давомида масалан, ўн кун ёки бир ой давомида мажбуриятнинг кечиктирилган ҳар бир куни учун ҳисобланади.

Неустойканинг татбиқ этилиши тарафлар ўртасида шартнома тузилишида, у тўғрисида кўрсатмалар бўлиш-бўлмаслигидан қатъий назар белгиланади. Агар неустойка тўғрисидаги қонун унинг миқдорини ўзгартириш ҳуқуқини тарафларга бермаган бўлса, тузиладиган шартномаларда неустойканинг қонунда назарда тутилган миқдорини ўзгартиришга йўл қўйилмайди.

Фуқаролик кодексида айтилганидек, қарздор мажбуриятни бутунлай бажармаганида ёки лозим даражада бажармаганида неустойка тўлашга мажбур бўлади. Шу тартибда ФКнинг 261-моддасида назарда тутилган неустойка ҳар қандай мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлашга қаратилган бўлиши мумкин.

Неустойка қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилишини таъминлайди. Аммо амалда, кўпчилик ҳолларда неустойка мажбуриятда қатнашувчи иккинчи тараф – кредитор мажбуриятларининг ҳам бажарилишини таъминлайдиган усул сифатида фойдаланилади. Жумладан, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини қабул қилмаганида, неустойка тўлашга мажбур қилиниши мумкин.

Қабул қилиш – топшириш жойига етказиб келтирилган маҳсулотни қабул қилиш асосиз рад этилганда тайёрловчи хўжаликка уни етказиб келиш харажатларини қолайди.

Неустойка тўғрисидаги ўзаро келишув асосий мажбурият шакли суммаси неустойка суммасидан, шунингдек бошқа бирор-бир шартлардан қатъи назар, ёзма шаклда расмийлаштирилиши лозим. Неустойка тўғрисидаги келишувнинг ёзма шакли битимлар ва шартномаларнинг ёзма шакллариغا нисбатан қўйиладиган умумий талабларга, яъни ФКнинг 105-111-моддаларида кўрсатилган талабларга жавоб бериши лозим.

Неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилмаса, бундай келишув ҳақиқий саналмайди ва неустойканинг ундирилиши мумкин бўлмайди. ФКнинг 325-моддасида неустойка билан мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги туфайли кўрилган зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланиш тўғрисида умумий қоида берилади. Мазкур қоида неустойка билан таъминланган мажбуриятларнинг ҳар қандай бузилишларида қўлланилиши лозим. Аммо қонун ёки шартномада кўрсатилган алоҳида ҳоллар бундан мустасно.

ФКнинг 325-моддаси биринчи қисмида кўрсатилган қоида ФКнинг бошқа нормаларида ҳам, шунингдек айрим мажбуриятларни тартибга соладиган бошқа меъёрий ҳужжатларда ҳам келтирилади. Ушбу қоида неустойка билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши туфайли зарар кўрилиши ҳолларига тааллуқлидир. Масалан, автомобиль транспорти билан юк ташишда мазкур юк кечиктириб етказилган ҳолларда; кўрилган зарарлар, кечиктирилган зарарлар кечиктирилганлик учун юк ташувчидан жариманинг олиниш-олинмаслигидан қатъи назар ундирилади. Мазкур моддада кўрсатилишича, агар мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги учун неустойка белгиланган бўлса, зарар неустойка (жарима, пеня) билан қопланмаган қисми ҳажмида тўлатиб олинади.

Қонун ёки шартномада қуйидаги ҳоллар, яъни зарарни ундирмасдан, балки фақат неустойкани ундириб олиш, неустойка билан бир қаторда зарарни ҳам тўла ундириб олиш, кредиторнинг хоҳиши билан ёки неустойкани ёхуд зарарни ундириб олиш назарда тутилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексидан назарда тутилган жарималар алоҳида неустойка характерида кўрилади, чунки мазкур кодексда тарафлар бир-бирига нисбатан олган мажбуриятларини бажармаганларида Уставнинг тегишли моддаларида назарда тутилган доиралардагина моддий жавобгарликка тортилишлари белгиланади. Жарима ва неустойка маҳсулот етказиб бериш бўйича бўладиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кенг қўлланилади. ФКнинг 326-моддасида кўрсатилганидек, агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатида номутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли. Бунда қарздор мажбуриятни қай даражада бажарганлиги, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларнинг мулкӣ аҳволи,

шунингдек кредиторнинг эътиборга олинishi лозим бўлган манфаатлари ҳисобга олинishi керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми қарори бу қоидани амалиётда қўллашда судлар қуйидагиларга эътибор беришлари лозимлигини белгилайди: агар талаб қилинган неустойканинг миқдори асосий қарз миқдоридан ошиб кетмаган тақдирда, суд томонидан зарар ҳажмини аниқламасдан талаб қилинган суммада ундирилиши мумкин. Агарда неустойканинг суммаси асосий қарз суммасидан ортиқ бўлса, суд даъвогардан зарарнинг асосли равишда зарар ва неустойкага мутаносиблигини аниқлаш учун асослангирилган ҳисобни талаб қилиши лозим. Улар мутаносиб бўлмаганида, суд амалиётдан келиб чиқиб, қарздор томонидан мажбуриятларнинг бажарилиш даражасини, мажбуриятларда қатнашувчи тарафларнинг мулкий ҳолатини, шунингдек кредиторнинг манфаатларини ҳисобга олиб, неустойканинг миқдорини асосий қарз миқдоригача камайтиришга ҳақлидир. Агар неустойка асосий қарз суммасидан ошиб кетмаса-да, лекин унинг қарздор томонидан тўланиши унинг фаолиятини ёмон оқибатларга, ҳатто иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволга олиб келиши аниқ бўлган ҳолатда неустойка камайтирилиши мумкин. Бундай ҳолатда неустойканинг энг кам миқдори Фуқаролик кодексининг 327-моддасида кўрсатилган фоизлар миқдоридан кам бўлмаслиги лозим³¹. Аммо суд ҳеч қачон неустойкани тўлашдан озод қила олмайди.

Хўжалик субъектлари ўртасидаги низолар бўйича судлар фақат айрим ҳоллардагина қарздор ва кредиторнинг эътиборга олинishi мумкин бўлган манфаатларини назарга олиб, кредиторга тўланиши лозим бўлган неустойкани камайтиришга ҳақли. Фуқароларнинг иштироки билан бўладиган муносабатларда неустойканинг миқдорини камайтириш учун зарур шарт неустойканинг кредитор кўрган зарарларга нисбатан анча кўп бўлишидир.

ФКнинг 326-моддаси биринчи қисмида келтирилган бошқа ҳолатлар эса, фақат неустойканинг миқдорини камайтириш тўғрисидаги талабни рад қилиш ёки камайтирилиши лозим бўлган сумманинг миқдорини белгилаш учунгина аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Аммо ҳар ҳолда мазкур қонунга асосан, неустойканинг ундирилиши суд томонидан бутунлай рад қилиниши мумкин эмас. Мазкур

³¹//Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияство и право. 1999. 3-сон.

қоида судларга ҳар қандай ҳолда ҳам неустойкани камайтириш мақсадга мувофиқ бўлиш ўлмаслиги тўғрисидаги масалани ҳал қилишни топширади. Шу билан бирга, неустойка фақат айрим ҳоллардагина камайтирилиши мумкинлигини кўрсатиб ўтади. ФКнинг 326-моддаси иккинчи бандида кўрсатиб ўтилганидек, неустойканинг миқдори суд томонидан камайтирилиши мумкин. Бунда суд қарздор ва кредитор манфаатларини ҳисобга олиши лозим. Неустойканинг миқдори кредиторнинг кўрган зарарлари миқдори билан таққосланганида, қарздор бўлган ташкилотнинг мажбуриятни бажара олиш, айблилиги даражаси эътиборга олингандагина, суд неустойканинг миқдорини камайтиришга ҳақли.

Неустойка ёки зарарни тўлаган қарздорнинг ўз мажбуриятини асл ҳолда бажариш бурчи ФКнинг 330-моддасида нормаланган. Мазкур моддада айтилишича, мажбуриятнинг бажарилиши кечиктирилганлиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолларини назарда тутиб, белгиланган неустойка (жарима, пеня) ни ҳамда мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаслиги натижасида келган зарарни тўлаш мажбуриятини асл ҳолда бажаришдан қарздорни озод қилмайди.

Айни пайтда кредитор мажбурият ижроси кечикканлиги сабабли ўзи учун унинг аҳамияти қолмаган бўлса, у ижрони қабул қилишдан бош тортиши ва зарарни тўлашни талаб қилиши мумкин (ФК, 337-модда, 2-қисм). Башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, мажбурият бажарилмаган тақдирда зарарни қоплаш ва унинг бажарилмаганлиги учун неустойка тўлаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади (ФК, 330-модда, 2-қисм).

22.3. Гаров – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 264-моддасида кўрсатилганидек, бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади.

Гаров туфайли гаров билан таъминланган мажбурият бўйича кредитор (гаровга олувчи) қарздор томонидан бу мажбурият бажарилмаган тақдирда, гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эгаси бўлган шахс (гаровга қўювчи) нинг бошқа

кредиторларига нисбатан ўз талабини имтиёзли қаноатлантирилишига ҳақли бўлади.

Гаров бозор муносабатларига ўтиш шароитида мажбуриятларни таъминлашнинг энг самарали усули бўлиб, пул қадрсизланиши, ишлаб чиқариш дажарасини тушиб кетиш, тўловга қобилиятсизлик каби салбий ҳолатлар таъсиридан холи ҳисобланади³².

ФКнинг 264-моддасида кўрсатилган субъектив ҳуқуқ гаров ҳуқуқи бўлиб, мулкни гаровга берган шахс – гаровга қўювчи ва мулкни олган шахс эса – гаровга олувчи деб аталади. Мулкни гаровга қўювчи шахс қарздорнинг ўзи ҳам, шунингдек учинчи бир шахс ҳам бўлиши мумкин.

ФКнинг 266-моддасида кўрсатилганидек, гаровга қўювчи гаровга қўйилаётган мулкнинг эгаси бўлиши лозим. Башарти, қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдорнинг розилигисиз ашёвий ҳуқуқни гаровга қўйишга йўл қўйилади.

Гаровнинг моҳияти шундаки, мажбурият қарздор томонидан ижро этилмаганида, кредитор ўзининг талабини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан биринчи навбатда қондириш имкониятига эга бўлади.

Кредиторнинг талаблари қондирилгандан сўнггина гаровга қўйилган мулкни сотишдан ҳосил қилинган суммадан қолганини бошқа кредиторларнинг талабларини қондириш учун сарфланиши мумкин.

Гаров нарсаси ҳар қандай мол-мулк, ашёлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар) бўлиши мумкин, аммо бундан ФКнинг 267-моддасида, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги қонуни³³да назарда тутилган ашёлар мустаснодир.

Муомаладан чиқарилган мол-мулк, кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ бўлган талаблар, хусусан, ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги талаблар, алиментлар ҳақидаги талаблар ҳамда бошқа шахсга бериш қонун билан ман этилган бошқа талаблар гаров нарсаси бўла олмайди. Тарихий, маданий ёки ўзгача қиммат-баҳолиги туфайли ёхуд давлат хавфсизлиги нуқтаи-назаридан гаров қўлланилиши мумкин бўлмаган объектлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб қўйилади. Ундирув қаратилиши мумкин бўлган фуқароларнинг айрим турдаги

³² Исмоилов Н.М. О некоторых проблемах цивилистической науки и законотворческой практики/ Материалы международной научно-практической конференции на тему “Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства”. – Ташкент: ТГЮИ, 2005. -185 с.

³³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил. 5-6-сон, 98-модда.

мол-мулкни гаровга қўйиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ман этилиши ёки тикланиши мумкин.

Одатда, фақат кредиторнинг ҳақиқий талабигина гаров билан таъминланиши мумкин. Демак, агар шартнома ҳақиқий эмас деб топилса, у ҳолда гаров тўғрисидаги шартнома ҳам ҳақиқий саналмайди. Агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, гаров талаби таъминланиш пайтида қандай бўлса, шу ҳажмда, жумладан, фоизларни, ижрони кечиктириб юбориш натижасида етказилган зарарнинг тўланишини, неустойкани шунингдек ундириш харажатларининг тўланишини таъминлайди.

Асосий мажбурият юзасидан кредитор бўлган шахс талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга топширса, у ҳолда ФКнинг 315-моддасида кўрсатилганидек, гаров ҳуқуқи ҳам янги кредиторга ўтади.

Гаровга қўйилган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ёки хўжалик юрителиш ҳуқуқи мулкни гаровга берган шахсдан бошқа шахсга ўтганида ҳам гаров ҳуқуқи ўз кучини сақлаб қолади. Бинобарин, гаров сақловчи шахс – кредитор гаровга қўйилган мулкнинг эгаси ёки уни бошқарувчи субъект бошқа шахс бўлганида ҳам ўз ҳуқуқини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан ундиришга ҳақли. Масалан, банкдан қарздор бўлган фуқаро олинган ссуда ҳисобига қурилган уй-жойни сотса, банк уй-жойни гаровга олган шахс сифатида мазкур уй-жой ҳисобидан ўз ҳақини янги эгадан ҳам ундириб олиши мумкин.

Гаров ҳуқуқи шартнома ёки қонунга биноан вужудга келади. Гаров ҳуқуқи қонунда фақат норматив ҳужжатда махсус кўрсатма бўлганидагина вужудга келади. Кўпчилик ҳолларда мажбурият бирор-бир мулкни гаровга қўйиш тўғрисида шартнома тузиш йўли билан таъминланади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида гаровнинг турлари бўйича турлича ёндашувлар мавжуддир. Масалан, гаровнинг ипотека, муомаладаги товарлар гарови, ломбарддаги ашёлар гарови каби³⁴. Шунингдек гаров нарсаси кимнинг қўлида сақланишига қараб (закалат, гаровга қўювчида сақланадиган гаров, учинчи шахслар қўлида сақланадиган гаров), гаров предметининг хусусиятидан келиб чиқиб (кўчмас мулк гарови, кўчар мулк гарови, қимматли қоғозлар гарови, пул гарови, мулкӣ ҳуқуқлар гарови), вужудга келиш асослари бўйича (қонун ва шартнома асосида вужудга келадиган гаров), гаров ашёси фуқаролик муомаласида ҳаракатланиш даражасига қараб (муомаладаги товарлар гарови, муомаласи чекланган доирада ҳаракат қиладиган гаров ва

³⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: Статут, 1999. -544 б.

гаровга олинган мол-мулкни фуқаролик муомаласидаги ҳаракатини тўхтатиб қўйилган (қулфланган ёки мухрланган) гаров туркумлаш таклифлари ҳам мавжуд³⁵. Лекин миллий қонунчилигимизда ва мамлакатимиз цивилист олимларининг асарларида гаровнинг турлари закат, ипотека, мулкӣ ҳуқуқларни гарови сифатида кўрсатилган³⁶.

Гаровнинг турлари ФКнинг 265-моддаси талабларидан келиб чиқиб туркумланиши мақсадга мувофиқ.

ФКнинг 265-моддасига асосан гаровнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- а) закат (бунда гаров нарсаси гаровга олувчида сақланади);
- б) ипотека (бунда кўчмас мол-мулк гаровга олинади;
- в) мулкӣ ҳуқуқларни гаровга олиш.

Закат. Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закат деб ҳисобланади (ФКнинг 265-моддаси). Бу ҳолатда гаров нарсасини сақлаш, ҳимоялаш ва фойдаланиш борасида муаммолар келиб чиқиши табиий. Агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки гаровнинг моҳиятидан англашилмаса, гаровга қўювчи гаров нарсасидан унинг вазифасига кўра фойдаланишга, шу жумладан ундан ҳосил ва даромадлар олишга ҳақли. Бунда гаровга қўювчига фойдаланиш билан боғлиқ ҳисоботларни бериб туриш лозим бўлади. Гаровга олувчи, агар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлигини исботлай олмаса, ўзига бериб қўйилган гаров нарсасининг тўлиқ ёки қисман йўқолгани ёки шикастлангани учун жавоб беради.

Гаров нарсаси гаровга олувчига топшириш чоғида қанча суммага баҳоланган бўлишидан қатъи назар, гаровга олувчи гаров нарсаси йўқолганлиги учун унинг ҳақиқий қиймати миқдорида, унга шикаст етказилганлиги учун эса - бу қиймат қанча суммага камайган бўлса, шунча сумма миқдорида жавоб беради.

Агар гаров нарсаси шикастланиш натижасида ундан бевосита ўз вазифаси бўйича фойдаланиш мумкин бўлмайдиган даражада ўзгарган бўлса, гаровга қўювчи ундан воз кечишга ва унинг йўқолганлиги учун ҳақ талаб қилишга ҳақли. Шартномада гаровга олувчининг гаров нарсаси йўқолгани ёки шикастлангани туфайли етказилган

³⁵ Исмоилов Н. Мажбуриятлар бажарилишни таъминлаш воситаси сифатида гаровнинг ҳуқуқий муаммолари. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1999. -51 б.

³⁶ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -96 б.

бошқа зарарларни ҳам гаровга қўювчига қоплаш мажбурияти назарда тутилиши мумкин.

ФКнинг 269-моддасига асосан агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўйилган мол-мулк гаровга қўювчида қолади. Ипотека белгиланган мол-мулк, шунингдек гаровга қўйилган муомаладаги товар ҳам гаровга олувчига топширилмайди.

Ипотека. Кўчмас мулклар гарови ипотека деб номланади.

Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 5 октябрдан кучга кирган “Ипотека тўғрисида”ги³⁷ қонунинг қабул қилиниши муносабати билан ипотека муносабатларида янги давр бошланди, деб айтиш мумкин. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши билан ипотека муносабатларнинг барча жиҳатларини тартибга солувчи тубдан янгилинган норматив-ҳуқуқий база пайдо бўлди.

Ипотека ипотека тўғрисидаги шартнома асосида (шартнома асосидаги ипотека) ёки қонун асосида (қонун асосидаги ипотека) вужудга келади. Ипотека асосий мажбуриятдан ҳосила хусусиятига эга ва у асосий мажбурият тугагунига қадар ҳақиқий бўлади.

Ипотека билан таъминланган мажбурият бўйича қарздорнинг ўзи ёки бу мажбуриятда иштирок этмайдиган учинчи шахс (ашёвий кафил) ипотекага қўювчи бўлиши мумкин.

Мулкдор, мулкдор ваколат берган шахс шунингдек, мулкдорнинг васий ёки ҳомийлари, хўжалик юритиш ёки оператив бошқарув ҳуқуқига эга бўлган шахс, агар унга ваколат берилган бўлса, учинчи шахслар (ашёвий кафил) ипотекага қўювчи сифатида кўрсатади³⁸.

Ипотека белгиланган мол-мулк, агар ипотека тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ипотекага қўювчининг эгалигида ва фойдаланишида қолади. Ипотека, агар қонунда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, кредит, қарз шартномаси ёки бошқа шартнома бўйича мажбуриятни, шу жумладан олди-сотди, ижара, пудрат шартномаларига асосланган мажбуриятни, шунингдек зарар етказилиши оқибатида вужудга келадиган мажбуриятни бажарилишини таъминлаш учун белгиланиши мумкин.

Ер билан узвий боғлиқ бўлган, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш имкони йўқ бўлган акс ҳолда тайинланиш мақсадига кўра фойдаланиб бўлмаслиги, шаклан ва жисман ўзгариши мумкин бўлган кўчмас мулк, шу жумладан бинолар, иншоотлар, кўп квартирали уйлардаги квартиралар, корхоналар, бошқа мулкый мажмуалар, юри-

³⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 40-сон, 393-модда.

³⁸ Батафсил қаранг: Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -37 б.

дик ва жисмоний шахслар мулки бўлган савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек турар жойлар улар жойлашган ер участкалари билан бирга, қонунда кўчмас мулк жумласига киритилган ва уларга бўлган ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бошқа мол-мулк ипотека нарсаси бўлиши мумкин.

Ипотека тўғрисидаги қоидалар қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқ, ер участкасида барпо этилаётган қурилиши тугалланмаган мол-мулк гаровига, якка тартибдаги уй-жой қуриш ёки деҳқон хўжалигини юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари гаровига, агар шартномада ёки қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ижарага олувчининг кўчмас мулк ёки ер участкаси ижараси тўғрисидаги шартнома бўйича ҳуқуқлари (ижара ҳуқуқи) гаровига нисбатан ҳам қўлланилади.

Бундан ташқари ипотека предмети кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар – узуфрукт (кўчмас мол мулкдан фойдаланиб, ҳосил ва даромад олиш) ва эмфитевзис (кўчмас мулк – ер участкалари бино ва иншоотлар қуриш ҳуқуқи) бўлиши мумкин³⁹.

Мол-мулкни ипотекага қўйиш тартиби, хусусиятлари, шартлари ФК, “Ипотека тўғрисида”ги қонун ва бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган.

Мулкий ҳуқуқлар гарови. Гаровга қўювчига тегишли эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари, шу жумладан ижарачининг ҳуқуқлари, мажбуриятларидан келиб чиқувчи бошқа ҳуқуқлар (талаблар) ва ўзга мулкий ҳуқуқлар гаров нарсаси бўлиши мумкин.

Кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ талаблар, хусусан ҳаёт ёки соғлиққа етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблар, алиментлар ҳақидаги ва бошқа шахс фойдасига воз кечиш қонун билан ман қилинган ўзга талаблар ҳуқуқ гарови нарсаси бўлиши мумкин эмас.

Ер участкасига бўлган ҳуқуқларни, шунингдек ўзга табиий ресурсларга нисбатан бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйишга қонун ҳужжатларида белгиланган меъёр ва шартларда йўл қўйилади.

Ҳуқуқлар гаровида айрим ҳуқуқларнинг муддатли эканлиги эътиборга олиниши лозим. Муддатли ҳуқуқ унинг амал қилиш муддати тугагунга қадаргина гаров нарсаси бўлиши мумкин. Масалан, ижара ҳуқуқи ижара шартномасида, оператив бошқарув ҳуқуқи

³⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -51 б.

ваколатли давлат органи қарорида, патент ҳуқуқи қонунда белгиланган бўлади. Шу сабабли унинг қачон бошланиши ва тугашини гаров шартномаси тузилаётганда ҳисобга олиш зарур. Келажакда вужудга келиши мумкин бўлган мулкӣ ҳуқуқлар ҳам гаров нарсаи бўлиши мумкин ва бу ерда таваккалчилик муҳим ўрин эгаллайди ҳамда гаровга олувчи бунга розилик бериши лозим бўлади. Масалан, қишлоқ хўжалигида келгусида олиш мумкин бўлган ҳосилни гаровга қўйилиш ҳоллари кўп учрайди⁴⁰.

Гаровга қўювчи ўз қарздорини амалга оширилган ҳуқуқлар гаровидан хабардор қилиши шарт. Агар шартномада бошқача қоида белгиланмаган бўлса, гаровга қўювчига нисбатан қарздор ҳисобланувчи шахс гаровга олувчи мажбуриятини бажариши лозим. Агар гаровга қўювчининг қарздори гаров билан таъминланган мажбурият гаровга қўювчи томонидан бажарилгунга қадар ўз мажбуриятини бажарса, бунда гаровга қўювчи олган барча нарсалар гаров нарсасига айланади, башарти гаров тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, гаровга қўювчи бу ҳақда гаровга олувчинини дарҳол хабардор қилиши шарт.

Агар гаров тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, гаровга қўювчи ўз қарздоридан мажбуриятни бажариш ҳисобига пул суммалари олишда гаровга олувчининг талабига кўра гаров билан таъминланган мажбуриятни бажариш ҳисобига тегишли суммаларни ўтказиши шарт.

Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 22 июлда қабул қилинган “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги қонунга асосан қимматли қоғозлар - ҳужжатлар бўлиб, улар бу ҳужжатларни чиқарган юридик шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқлайди, дивидендлар ёки фоизлар тарзида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш имкониятини назарда тутди⁴¹.

Қимматли қоғозлар мулкӣ ҳуқуқни тасдиқлар экан, у қўйилган гаров ҳам мулкӣ ҳуқуқлар гаровига мансуб бўлади. Қимматли қоғоз билан тасдиқланган мулкӣ ҳуқуқ гаровида бу қимматли қоғоз, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Марказий банк Бошқарувининг 2004 йил 1 мартдаги 564-сон қарори билан тасдиқланган “Тижорат банклари томонидан фермер хўжалиқларининг ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисида”ги Низом шу муносабатни тартибга солиди // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 17-сон, 204-модда.

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 29-30-сон, 278-модда.

олувчига ёхуд сақлаш учун нотариал идорага депозитга топширилади.

Гаров нарсаси ҳисобланувчи қимматли қоғозлардан келадиган даромадлар, агар шартномада ёки қонунларда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўювчига тегишли бўлади.

Гаровга қўйилган мулк, уй-жойлардан бошқалари, агар қонун ёки шартнома билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи ихтиёрига бериб қўйилади. Бундай топшириш хўжалик муносабатларида барча ҳолларда ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди, чунки қарздор гаровга қўйилган мулкдан фойдаланиш имкониятини йўқотади ва унинг манфаатларини жиддий равишда бузишга олиб келади.

Тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича гаровга қўйилган мулк қарздорнинг ўзида ҳам қолдирилиши мумкин. Баъзи ҳолларда гаровга қўйилган мулкни қарздор ихтиёрида қолдириш қонунда назарда тутилган бўлади. Масалан, муомалада бўлган товарларнинг гаровга олинишида ёки ишланишда бўлган маҳсулотларнинг гаровга қўйилишида гаров нарсаси бўлган мулк қарздорнинг ўзида қолдирилади. Гаровнинг баъзи турлари бўйича ашёларни гаровга берувчи қўлида қолдирилишига йўл қўйилмайди. Масалан, ашёларни ломбардда гаровга қўйишда ашёлар, албатта, ломбард ихтиёрида бўлади.

Гаровга олувчилар гаровга қўйилган мулкни тегишли равишда сақлашга мажбур. Гаровга олувчи гаровга қўйилган мулкнинг йўқолиши ёки бузилиши ўзининг айби билан бўлмаганлигини исботламаса – ўзига топширилган мулкнинг сақланмаганлиги учун жавобгар бўлади.

Агар қонун ёки шартнома билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, гаровга олувчи гаровга қўйилган мулкдан фойдаланишга ҳақли эмас. Агар гаровга олинган мулкни сақлаб турган шахс, яъни мулкни гаровга олувчи уни йўқотса ёки унинг қўлидан ўғирлаб кетилган бўлса ёки бошқа йўл билан унинг ихтиёридан ташқарига чиқиб кетган бўлса, гаровга олган шахс гаров нарсасини ҳар қандай эгалловчидан, шу жумладан, эгасидан ҳам талаб қилиб олишга ҳақли бўлади.

Агар ашё гаровга шахснинг эгаллашидан унинг ихтиёри бўйича қўлидан кетган бўлса, бу ҳолда у мазкур мулкни инсофли эгалловчидан талаб қилиб ололмайди.

Агар гаровга олган шахс қўлида қолдирилган мулк бошқа бир шахсга текинга ўтказилган, масалан, ҳадя қилинган ёки мерос тариқасида ўтган бўлса, гаров нарсасини сақловчи, яъни мулкни гаровга олган шахс мазкур гаров нарсасини инсофли эгалловчидан талаб қилиб олишга ҳақли.

Қонунда гаров нарсасига нисбатан гаровга олувчи ва гаровга қўювчи ҳуқуқлари аниқ чегаралаб қўйилган. Шу жумладан, гаровга олувчининг ҳуқуқлари жорий қилинадиган мол-мулк ФКнинг 272-моддасида белгилаб қўйилган. Бутун корхона ёки бошқа мулкний комплекс ипотекасида гаров ҳуқуқи ипотека таркибига кирувчи мол-мулкнинг ҳаммасига, шу жумладан, талаб қилиш ҳуқуқи ва мутлақ ҳуқуқларга, шу билан бир қаторда ипотека даврида олинган ҳуқуқларга ҳам (агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса) жорий этилади. Ер участкасининг ўзини ипотекага қўйишда гаров талаби гаровга қўювчининг ушбу участкада жойлашган ёки қураётган бинолари ва иншоотларига қаратилмайди. Мабодо кейинчалик ер участкасига нисбатан ҳақ ундириш гаров талаби асосида қаратиладиган бўлса, унда жойлашган бинолардан ўз ўрнида фойдаланиш учун зарур бўлган сервитут (чекланган тарзда фойдаланиш) ҳуқуқи гаровга қўювчида сақланиб қолади.

Агар шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса ёки гаровнинг моҳиятидан англашилмаса, гаровга қўювчи гаров нарсасидан унинг вазифасига кўра фойдаланишга, шу жумладан ундан ҳосил ва даромадлар олишга ҳақли (ФК, 277-модда).

Шунингдек, гаровга қўювчи гаровга олувчининг розилиги билан гаров нарсасини бошқа шахсга беришга, уни ижарага ёки бепул фойдаланишга топширишга ёки бошқа усулда тасарруф этишга ҳақли. Гаровга олувчи ўзига топширилган гаров нарсаси ҳақида мунтазам ҳисобот бериб туради. Шартномага мувофиқ гаровга олувчи зиммасига асосий мажбуриятни бажариш мақсадида ёки гаровга қўювчининг манфаатини кўзлаб, гаров нарсасидан ҳосил ва даромадлар олиш бурчи юкланиши мумкин.

Гаровга қўйилган мол-мулкни сақлаш ва асраш мажбурияти гаров нарсаси кимда сақланаётганлигига боғлиқ бўлади. Гаров нарсаси ипотека бўлган ҳолда у йўқолиш ва шикастланиш хавфидан суғурта қилиниши ҳам лозим бўлади. ФКнинг 274-моддасига асосан гаровга қўйилган мол-мулк тўла қиймати бўйича, борди-ю, бу қиймат гаров билан таъминланган талабнинг миқдоридан ошиб кетса, бу

талаб миқдоридан кам бўлмаган суммага гаровга қўювчи ҳисобидан суғурталаниши лозим.

Гаровга олувчи ва гаровга қўювчи иккинчи тарафдаги гаровга қўйилган мол-мулкнинг мавжудлигини, миқдорини, ҳолатини ва уни сақлаш шароитларини ҳужжатлар асосида амалда текширишга ҳақли.

Гаровга олувчи томонидан сақланаётган гаров нарсаси гаровга қўйилган мол-мулкнинг йўқолиши ёки шикастланиш хавфини туғдирадиган даражада қўпол суратда бузилганида гаровга қўювчи гаровни муддатидан олдин бекор қилишни талаб қилишга ҳақли.

Агар гаров тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга қўювчи қўйилган мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки тасодифан шикастланиши хавфини ўз зиммасига олади.

Агар гаровга олувчида гаров нарсаси сақланаётган бўлса, у ҳолда гаров нарсасини бутунлай ёки қисман йўқолиши ёхуд шикастланиши учун жавоб беради (агар бунда у айбдор эмаслигини исбот қилиб бера олмаса). Гаров билан таъминланган мажбурият бўйича қарздор бўлган гаровга қўювчи гаров нарсасининг йўқолиши ёки шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қоплаш учун ҳисобга олдиришга ҳақли.

Гаров нарсасини алмаштиришга, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга олувчининг розилиги билан йўл қўйилади.

Гаровга қўйиш гаров ҳақидаги шартнома билан расмийлаштирилади. Шартномада гаров нарсаси, унинг баҳоси, моҳияти, миқдори ва гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг бажарилиш муддати кўрсатилган бўлиши лозим. Унда гаровга қўйилган мол-мулк тарафларнинг қайси бирида эканлиги ҳам кўрсатилиши керак.

Гаров шартномаси ёзма равишда тузилиши лозим. Ипотека ҳақидаги шартнома, шунингдек нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинadиган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт. Бундан ташқари, гаров шартномаси қийматига қараб тегишли адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Гаров шартномаси шакли, уни тасдиқлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги талабларга риоя қилинмай тузилганда мутлақо ҳақиқий ҳисобланмайди.

ФКнинг 278-модда, 1-қисмида кўрсатилганидек, гаровга олувчи ўз ихтиёрида бўлган ёки бўлиши лозим бўлган гаровга қўйилган мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олишга ҳақли (ФК, 228, 229, 230, 232-моддалар).

Гаров билан таъминланган мажбурият қарздор томонидан бажарилганда, гаровга қўйилган мулк суднинг, хўжалик судининг қарорига асосан сотилади ва тушган сумма ҳисобидан биринчи навбатда, бошқа шахслардан олдин кредиторнинг талаблари қондирилади.

Гаровга қўйилган мулк давлат ва кооператив дўкон орқали сотилади. Гаровга қўйилган уй-жойлар эса суд ижрочилари томонидан очиқ савдо билан сотилади.

Агар гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган сумма мулкни гаровга олган шахс (кредитор)нинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, у ҳолда кредитор, агар қонун ёки шартномада бошқача кўрсатмалар бўлмаса, етишмаган суммани қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан олишга ҳақли бўлади. Кредиторнинг ўз ҳақини қарздорнинг бошқа мулкидан олишга бўлган ҳуқуқи гаров ҳуқуқидан эмас, асосий мажбуриятдан келиб чиқади. Бу ҳолда қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан ўз ҳақини ундиришда бошқа шахсларга нисбатан устунлик ҳуқуқига эга бўлмайди.

Мулкни гаровга олган шахснинг ўз талабларини гаровга қўйилган мулк ҳисобидан ундиришда устунлик ҳуқуқига эга бўлишлиги баъзи ҳолларда чекланиши мумкин. Жумладан, ФКнинг 26, 56-моддаларига мувофиқ, гаровга олган шахс талабларнинг қондирилишига қадар гаровга қўйилган мулкни сотиш натижасида тушган суммадан алиментларнинг ундирилиши, ходимларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблари, ўзгаларнинг ҳаётига ёки соғлиғига зарар етказиш, шунингдек муаллифлик шартномалари бўйича мукофот тўлаш тўғрисидаги талаблар биринчи навбатда қондирилиши лозим.

Гаров ҳуқуқи уй-жойларга нисбатан шартноманинг давлат рўй-хатидан ўтказилиши пайтида, бошқа мулкка нисбатан эса, бу мулкни гаровга олувчига топширилиши пайтидан, агар у қонун ёки шартнома бўйича топширилиши лозим бўлмаса, шартноманинг тузилиш пайтидан эътиборан вужудга келади.

Гаров ҳуқуқининг бекор бўлиши ҳоллари ФКнинг 283-моддасида кўрсатилади. Унда айтилишича, гаров ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда, яъни:

–гаров билан таъминланган мажбурият бекор бўлганда;

–гаровга қўйилган ашё нобуд бўлганида ёки гаровга қўйилган ҳуқуқ бекор бўлганида;

–гаровга қўювчи гаров нарсасини алмаштирмаса;

–гаровга олувчи гаровга қўйилган мол-мулкнинг йўқолиш ёки шикастланиш хавфини туғдирадиган даражада қўпол суратда бузишларда гаровга қўйилган мол-мулк ким ошди савдосида сотилган ёхуд сотиш мумкин бўлмаган тақдирда бекор бўлади. Ипотека бекор бўлгани ҳақида ипотека тўғрисидаги шартнома рўйхатга олинган реестрга белги қўйилиши керак.

Гаровнинг бир неча турлари мавжуд, жумладан, ипотека гарови банклар томонидан турли мақсадлар учун қарзлар беришда, фуқароларга яқка тартибда уй-жой қуриш учун қарз берилишида, ломбардлар томонидан фуқароларга қарз берилишида қўлланилади. Банклар томонидан ташкилотларга ҳар хил мақсадлар учун бериладиган қарзлар мазкур ташкилотларнинг товарлари ва бошқа моддий бойликларнинг тўла гаровга қўйилиши билан таъминланади. Чунончи, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш мақсадида аванс учун, шунингдек қишлоқ хўжалигида мавсумий ишларнинг харажатлари учун бериладиган қарзлар тайёрланган маҳсулотларнинг хўжалик ташкилотлари ихтиёрига ўтиши билан гаров нарсаси сифатида қарзларни таъминлашга қаратилади. Банк томонидан гаров бараварига кредитларнинг берилиши хўжалик субъектларининг ҳам, банкларнинг ҳам манфаатларига жавоб беради.

Товарлар ва бошқа моддий бойликлар гаровга қўйилишида уларга гаровга берувчи – савдо корхонаси, гаровга қўйилган ашёларнинг қиймати тегишлича банкка тўланган ёки сотилган моллар бошқа моллар билан алмаштирилган ҳолда гаровга қўйилган ашёларни сотишга ҳақли.

Ашёларни гаровга берувчи ишлаб чиқариш корхонаси ўзининг ишлаб чиқаришда хом ашё материаллари ва ярим тайёр маҳсулотларни ишлатишга, қайтадан ишлашга ҳақли бўлса ҳам, банкнинг гаров ҳуқуқи барча ашёларга нисбатан белгиланади.

Маҳсулотларни гаровга олувчига банкка гаровга қўйилган молларнинг мавжуд бўлишини ва сақланишини текшириб туриш ҳуқуқи берилади. Кредит олган қарздор ташкилот ўз мажбуриятларини бажармаганида банк ўз буйруғи билан гаровга қўйилган молларни сотишга ҳақли. Банкка гаровга қўйилган товарларни сотишдан ҳосил қилинган маблағ банкнинг гаров билан таъминланган қарзини қоплашга сарфланади.

Якка тартибда ва кооператив уй-жой қурилиши учун банк томонидан узоқ муддатли кредитлар берилишида иморатларнинг гаровга қўйилиши махсус қоидалар билан тартибга солинади. Бунда уй-жой қуриш учун банклар томонидан фуқароларга бериладиган кредитлар нотариал идоралар орқали иморатларнинг гаровга қўйилиши йўли билан таъминланади.

Токи кредитлар бус-бутун тўланмагунча, банкка гаровга қўйилган иморатлар сотилиши ёки бошқа усулда бировга ўтказилишига йўл қўйилмайди.

Уй-жой қуриш учун фуқарога қарз беришда банк тегишли нотариал идорани хабардор қилади ва унга қанча қарз, қанча вақтга берилганини кўрсатади. Нотариал идора банкнинг хабарномасини олганидан сўнг мазкур хужжатга тақиқ тўғрисида белги қўйиб, биринчи нусхасини рўйхатдан ўтказиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органига юборади, иккинчи нусхаси эса – нотариал идорада сақланади.

Нотариал идорада иморатга тақиқ белгиси қўйилиши бино эгасининг иморат тўғрисида тасарруф қилиш ҳуқуқини чеклайди. Гаровга қўювчи то ўзи олган кредитни тўла миқдорда тўлаб банкнинг ижозатини олмай туриб, кредит ҳисобига қурилган иморатни сотишга ёки бошқа усулда бировга ўтказишга ҳақли эмас.

Олинган кредит бўйича қарзлар тўланмаган банк қарз пулини иморат қиймати ҳисобидан ундиришга, агар иморат қуриб тамомланмаган бўлса, қурилиш материаллари ҳисобидан ундиришга ҳақли.

Иморатларни гаровга қўйишда Фуқаролик кодексининг мулк гаровини тартибга соладиган қоидаларида баъзи хусусиятлар бор. Уй-жой қурилиш кооперациясига кредитлар бериш банк муассасалари томонидан кредитлар берилиши шаклида амалга оширилади.

Уй-жой қуриш кооперациясига кредитлар бериш қоидаларига мувофиқ кооператив ўзи олган кредитни тўла тўламагунча кредит ҳисобидан қурилган уйини бошқа ташкилотларга топширишга ҳақли эмас. Бундан ташқари, кооператив уй-жойни суғурта қилдиришга ва мазкур уй-жой нобуд бўлгани ҳолда суғурта ташкилоти томонидан бериладиган суммалар биринчи навбатда банк кредити бўйича бўлган қарзларни тўлашга сарфланади.

Гаровга қўйиладиган ашёлар ўзаро келишув бўйича баҳоланади. Ашёларнинг бундай баҳоланиши гаровга қўйилган ашёнинг нобуд бўлиши ёки бузилиши ҳолларида низо чиққан тақдирда зарур бўлади.

Гаровга олувчи (кредитор)нинг талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятларни ўзи жавобгар бўлган ҳолатларда бажармаган ёки тегишли даражада бажармаган тақдирда гаров нарсасига қаратиши мумкин.

Агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчининг талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига мутлақо мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин (ФК, 279-модда.)

Гаровга олувчи (кредитор) нинг талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ ундирилади. Агар бунда нотариал тасдиқланган келишув мавжуд бўлса, суднинг қарорисиз ундириш амалга оширилади. Бироқ бундай келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахс келишувни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақли.

Агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд қарорига мувофиқ қондирилади. Ундирув гаров нарсасига қуйидаги ҳолларда фақат суднинг қарорига мувофиқ қаратилиши мумкин:

1) гаров тўғрисида шартнома тузиш учун бошқа шахс ёки органнинг розилиги ёхуд рухсати талаб қилинганида (масалан, ашёвий ҳуқуқ гаровга қўйилганида мулкдорнинг розилиги талаб қилиниши ҳолларида);

2) гаров нарсаси жамият учун тарихий, бадиий ёки ўзгача маданий аҳамиятга эга мол-мулк бўлса;

3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса.

Юқорида ҳам айтганимиздек, мажбурият бўйича ҳақ ундириш гаров нарсасига қаратилган ҳолларда уни сотиш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ким ошди савдосида сотиш йўли билан амалга оширилади.

Гаровга қўювчининг илтимосига кўра, суд ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш тўғрисидаги қароридан уни ким ошди савдосида сотишни бир йилгача муддатга кечиктиришга ҳақли. Бундай кечиктириш гаров билан таъминланган мажбурият бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этмайди. Бинобарин, қарздор томонидан агар кечиктирилса, кредитор кўриши мумкин бўлган зарар ва неустойка тўланиши лозим.

Гаровга қўйилган мол-мулкни ким ошди савдосида сотишда дастлабки бошланғич баҳо, агар ундириш суд тартибида белгиланган бўлса, суд қарори билан, бошқа ҳолларда эса гаровга олувчи ва гаровга қўювчи ўртасидаги келишув асосида белгиланади.

Гаровга қўйилган мол-мулк ким ошди савдосида энг юқори баҳо таклиф қилган шахсга сотилади.

Ким ошди савдоси амалга ошмаган ҳолларда (агарда гаровга қўйилган мол-мулкка харидор чиқмаса) гаровга олувчи гаровга қўювчи билан келишиб, гаровга қўйилган мол-мулкни сотиб олишга харид нархини гаров билан таъминланган ўз талаблари ҳисобига ўтказишга ҳақли.

Такрорий ким ошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганида, гаровга олувчи гаров нарсасини такрорий ким ошди савдосидаги бошланғич сотиш нархини кўпи билан ўн фоиз камайтирган суммада баҳолаб, ўзида олиб қолишга ҳақли. Агар гаровга олувчи бу ҳуқуқдан бир ой давомида фойдаланмаса, гаров шартномаси бекор бўлади.

Агар гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма гаровга олувчининг талабини қоплашга етарли бўлмаса, у қонунда ёки шартномада бошқача кўрсатма бўлмаганида етишмаётган суммани умумий асосларда ва тартибда қарздорнинг бошқа мол-мулкидан олиш ҳуқуқига эга. Агар сотувдан тушган сумма гаровга олувчининг гаров билан таъминланган талабидан ошиб кетса, фарқ гаровга қўювчига қайтариб берилади.

Қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси сотилгунча, хоҳлаган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг ижросини кечиктириб юборилган қисмини бажариб, ундирувни унга қаратишга ва уни сотишга барҳам бериши мумкин. Бу ҳуқуқни чеклайдиган келишув ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир (ФК, 281-модда).

Мол-мулкнинг гаровга қўйилиши:

–биринчидан, мол-мулкнинг доимо мавжуд бўлиши ва сақланишини таъминлайди;

–иккинчидан, кредитор бошқа шахсларга, яъни қарзларнинг бошқа кредиторларига нисбатан устунлик билан ўз талабларини қондириш имкониятига эга бўлади;

–учинчидан, мол-мулкнинг қарздор учун учинчи шахс томонидан гаровга қўйилиши қарздорга бўлган талабларнинг қондирилиши учун қўшимча манба ҳисобланади.

Ашёни гаровга олган кредитор талабларининг кондирилиши аниқ таъминланиши билан гаровнинг белгиланиши қарздорни ўз мажбуриятини ижро этишга мажбур қилади.

Қонунга кўра, ҳар қандай мажбурият ҳам гаров билан таъминланиши мумкин. Амалда гаров асосан қарз мажбуриятларининг ижро этилишини таъминлаш усули сифатида татбиқ этилади.

Ашёларнинг ломбардда гаровга қўйилиши.

Фуқаролик кодексининг 289-моддасида айтилганидек, фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитлар бериш учун гаровга қабул қилиш ихтисослашган ташкилотлар, яъни лицензияси бўлган ломбардлар томонидан тадбиркорлик фаолияти сифатида амалга оширилиши мумкин.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш ҳақидаги шартнома, ломбард томонидан гаров паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади.

ФКнинг 289-моддаси 4-қисмида кўрсатилганидек, ломбард гаровга қабул қилинган ашёларни гаровга қабул қилиш пайтида шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёларнинг нархларига мос баҳодаги тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан гаровга қўювчи фойдасига суғурталаши шарт.

Ломбард гаровга қўйилган ашёлардан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга ҳақли эмас. Ломбард ашёларнинг йўқолиши ёки шикастланиши енгиб бўлмас куч оқибатида юз берганлигини исботлай олмаса, гаровга қўйилган ашёларнинг йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгар бўлади.

Агар ломбардда ашёлар гарови билан таъминланган кредит суммаси белгиланган муддатда қайтариб берилмаса, ломбард нотариусининг ижро ёзуви асосида имтиёзли бир ойлик муддат ўтганидан кейин гаровга қўйган мол-мулкни сотиш учун белгилаб қўйилган тартибда мол-мулкни сотишга ҳақли. Гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса ҳам, ломбарднинг гаровга қўювчига (қарздорга) талаблари бекор бўлади (ФК, 289-модда, 7-банд).

Ломбардлар томонидан фуқароларнинг ашёларини гаровга олиб кредит бериш қоидалари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартноманинг гаровга қўювчининг ҳуқуқлари ФК ёки бошқа қонун билан унга бериладиган ҳуқуқларга қараганда чеклаб қўядиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас (ФК, 289-модда, 9-банд).

22.4. Қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 259-моддасида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари тизимида қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш ҳам назарда тутилади. Бу усулларни қўллаш асослари ФКнинг 290-моддасида белгилаб берилган. Бунга асосан қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда унга тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли.

Гарчи ашёнинг ҳақини тўлаш унинг чиқимларини ва бошқа зарарни тўлаш билан боғлиқ бўлмаса-да, бироқ тарафлари тадбиркор сифатида иш кўраётган мажбуриятдан келиб чиққан талаблар ҳам ашёни ушлаб қолиш билан таъминланиши мумкин.

Ашё кредитор эгалигига ўтганидан кейин унга бўлган ҳуқуқлар учинчи шахс томонидан олинганлигига қарамасдан, кредитор ўз қўлидаги бу ашёни ушлаб қолиши мумкин.

Ушлаб қолиш ўз моҳиятига кўра гаровга ўхшайди. Бироқ айни вақтда у қатор ўзига хосликларга ҳам эга. Биринчидан, ушлаб қолишда ашё фақат кредитор ихтиёрида бўлади, гаров нарсаси эса қарздорда ҳам, учинчи шахсда ҳам сақланиши мумкин. Иккинчидан, ушлаб қолинаётган ашё кредитор ихтиёрига турли асослар бўйича ўтган бўлиши мумкин. Гаров нарсаси эса ҳар доим қарздор ёки учинчи шахс (гаровга қўювчи) иродаси билан шартнома асосидагина вужудга келади ва ҳ.к.

Ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қаноатлантирилади. Бинобарин, ушлаб қолинган мол-мулк ёки пул маблағлари ҳажми қарздорнинг қарзи ҳажмидан кўп бўлса, у ҳолда кредитор ортиқча қисмини қайтариши лозим. Агар ушлаб турилган мол-мулк ёки пул маблағлари қарздор қарз ҳажмига тенг бўлса, ФКнинг 343-345-моддаларида кўрсатилган талабларга риоя қилинган ҳолда мажбурият ҳисобга ўтказиш орқали бекор бўлиши мумкин.

Қарздор томонидан мажбурият ижро этилган ҳолларда кредитор ушлаб қолинган мол-мулкни қарздорга ёки учинчи шахсга қайтариши шарт.

22.5. Закалат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Закалат деб, шартнома тузаётган тарафлардан бири шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммасига айтилади.

Закалат тўғрисидаги келишув закалатнинг суммасидан қатъи назар, ёзма равишда тузилиши керак (ФК, 311-модда). Закалат қуйидаги учта вазифани бажаради:

биринчидан, закалат берилиб тузилган шартнома ҳақиқатан тузилганлигини исботловчи далил ҳисобланади;

иккинчидан, закалат шартнома юзасидан аввалдан тўлаб қўйиладиган пул суммаси бўлиб, тегишли тўловлар ҳисобига муайян суммани тўлаган тараф шартномани қисман ижро этган ҳисобланади. Закалат олувчи тараф учун ҳам бу ҳол маълум аҳамиятга эга. Чунончи, бирор-бир уй-жой ижарага берилишида унинг мулкдори уй-жойни яшаш учун яроқли ҳолга келтириш мақсадларида уни таъмирлайди ва ҳоказо;

учинчидан, закалат шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлаш учун белгиланади. Закалатнинг мазкур вазифаси шундаки, закалат берган тараф шартнома юзасидан олган ўз мажбуриятларини бажармаганида, берган закалатни йўқотади. Агар закалат берган тараф шартномадан воз кечган бўлса, бу ҳолда у берган закалатнинг қайтариб берилишини талаб қила олмайди. Агар закалат олган тараф ўз мажбуриятларини бажармаса, у иккинчи тарафга закалат суммасини икки баравар миқдорида тўлашга мажбур.

Баъзи ҳолларда закалат уни берган тарафга бир миқдорда қайтарилиши лозим. Чунончи, агар мажбурият тарафлардан ҳеч қайсисининг айби билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бажарилмаса, ўзаро келишув бўйича бериладиган закалат қайтарилади.

Агар ижро этилган шартнома кейинчалик ҳақиқий эмас, деб топилса ва бунинг натижасида ҳар икки тараф ҳам аввалги ҳолларига келтирилиши лозим бўлса ёки закалат берган тараф шартнома юзасидан амалга оширилган барча суммани ўзига қайтарилишини талаб қилишга ҳақли бўлса-ю, аммо иккинчи тараф бундай ҳуқуққа

эга бўлмаса закат юқорида кўрсатилганидек, аслича бир қарра миқдорда қайтарилиши лозим бўлади.

ФКнинг 312-моддаси учинчи қисмида кўрсатилганидек, шартноманинг бажарилмаслиги учун жавобгар бўлган тараф, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, закат суммасини ҳисобга олган ҳолда, иккинчи тарафга зарарларни тўлаши шарт.

Агар закат суммаси зарар суммасидан бирмунча кўпроқ бўлса, у ҳолда фақат закатгина ундирилади. Агар мажбуриятни бажармаслик натижасида кўрилган зарар закат суммасидан ортиқ бўлса, у ҳолда закат суммаси ҳам, зарарларни қоплаш учун етишмаган сумма ҳам ундирилади.

Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўриладиган закат фуқаролар ўртасидаги муносабатда ҳам, шунингдек фуқаролар билан юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда ҳам қўлланилиши мумкин.

Закатни авансдан фарқ қилиш керак. Закат билан аванснинг бир-бирига ўхшаш томони шундаки, буларнинг ҳар иккиси ҳам келажакда тўланадиган суммалар ҳисобидан тарафлардан бири томонидан иккинчисига аввалдан тўланиб қўйилган пул суммаси бўлиб кўрилади. Аммо аванс закатдан фарқ қилиб, мажбуриятнинг бажарилишини таъминламай, балки шартнома юзасидан тарафлардан бирининг иккинчисига тегишли бўлган суммани мазкур иккинчи тарафнинг фаолиятини пул билан таъминлаш мақсадида аввалдан берилган пул суммаси ҳисобланади.

Тарафлардан бири томонидан иккинчисига берилган аванс муайян ишларни бажариш учун зарур харажатларни қилиш имкониятини беради. Келажакда тўланадиган суммалар ҳисобига аввалдан берилган пул маблағлари ёки бошқа моддий бойликлар шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг бажарилишини таъминлаш масадларида берилган ҳолдагина закат ҳисобланади. Агар бу икки белгидан ҳеч қайсиси бўлмаса, берилган суммани аванс қаторида ҳисоблаш лозим бўлади.

Иккинчи тараф томонидан мажбурият ижро этилмагани ҳолда аванс берган тараф қанча суммада аванс берган бўлса, унинг шу миқдорда қайтарилишини талаб қилишга ҳақли.

22.6. Кафиллик – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Кафиллик – мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг алоҳида тури бўлиб, у кафиллик тўғрисидаги шартномадан вужудга келади. Кафиллик шартномасига асосан, бир тараф кафил, бошқа шахс ўз мажбуриятларини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади (ФК, 292-модда, 1-қисм).

Кафил қарздор учун мулкӣ жавобгарликни олганлигини тўғридан-тўғри аниқ билдириши лозим.

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўриладиган кафилликнинг моҳияти шундаки, кредитор асосий мажбурият бажарилмаган ҳолда ўз талабларини фақат асосий қарздоргагина қўймай, балки кафилга нисбатан ҳам қўя олади.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим. Бу ҳолда тарафлар кафиллик тўғрисида алоҳида ёзма шартнома тузишлари шарт бўлмайдӣ. Кафиллик белгиланишида кафил асосий қарздор томонидан бериладиган тилхатда қарздор томонидан мажбуриятнинг лозим даражада бажарилиши жавобгарлигини ўз зиммасига олганлигини кўрсатиб белги қўйса ёки қарздорнинг муайян мажбурият юзасидан кафил бўлишини кредитор номига ёзган хатида билдирса ҳам кифоя.

Кафиллик ҳақидаги шартноманинг ёзма шаклда тузилиши лозимлиги тўғрисидаги қонун билан белгиланган талабларга риоя қилмаслик – кафиллик шартномасининг ҳақиқӣ саналмаслигига сабаб бўлади.

Кафиллик асосий мажбуриятга қўшимча характерда бўлиши шундан иборатки, кафиллик билан фақат асосий талабгина таъминланиши мумкин. Агар асосий шартнома унинг шаклига риоя қилинмаганлиги сабабли ёки шартномада иштирок этувчи тарафларнинг муомалага лаёқатсиз бўлиши туфайли ва бошқа шу каби сабаблар бўйича ҳақиқӣ эмас деб топилса, мазкур шартномага қўшимча ҳисобланган кафиллик шартномаси ҳам ўзининг юридик кучини йўқотади.

Кафилнинг жавобгарлиги ҳажми асосий мажбурият юзасидан қарздорнинг жавобгарлигидан ошиқ бўлиши мумкин эмас. Қарздор қандай ҳажмда жавобгар бўлса, кафил ҳам шу ҳажмда жавобгар бўлади. Хусусан, кафиллик шартномаси билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, фоизлар, зарарлар ва неустойканинг тўланиши учун ҳам жавобгар бўлади.

Қарздор учун мажбуриятни бажарган кафил мазкур мажбурият юзасидан бўлган барча ҳуқуқларни олади. ФКнинг 295-моддасида кўрсатилганидек, мажбуриятни бажарган кафилга шу мажбурият юзасидан кредиторга тегишли бўлган барча ҳуқуқлар ўтади.

Кафил мажбуриятни бажарганидан кейинги кредитор қарздорга бўлган талабни тасдиқловчи ҳужжатларни кафилга топшириши ва бу талабни таъминлайдиган ҳуқуқларни бериши шарт.

Қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафил ва қарздор кредитор олдида солидар жавоб берадилар (ФК, 293-модда).

ФКда кўрсатилган юқоридаги қоида диспозитив характерда бўлгани, яъни ўзгартирилиши, тўлғазилиши мумкин бўлгани сабабли тарафлар ўзаро келишиб, кафилнинг бошқача ҳажмда жавобгар бўлишини, масалан, асосий қарздорга қўшимча жавобгар бўлишини белгилашлари мумкин. Бу ҳолда кафил мажбуриятнинг бажарилиши юзасидан қарздордан ҳеч нарса ундириш мумкин бўлмагани ҳолдагина қарздор учун жавобгар бўлади.

ФКнинг 293-моддаси 3-қисмида айтилганидек, биргалашиб кафил бўлган шахслар, агар кафиллик шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, кредитор олдида солидар жавоб берадилар.

Агар кредитор кафилга нисбатан даъво кўзғатса, у ҳолда кафил қарздорларни ишда иштирок этиш учун жалб қилишга мажбур. Шунинг ўзи билан у қарздорга ўзининг манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятини берган бўлади. Агар кафил ишда иштирок этишга жалб қилмаса, қарздор ўзининг кредиторига қарши қўйиши мумкин бўлган барча эътирозларини, яъни ФКнинг 294-моддасида кўрсатилган эътирозларини кафилнинг унга қилган талабига қарши қўйишга ҳақли.

ФКнинг 294-моддасида кўрсатилганидек, кафил кредиторнинг талабига қарши қарздорнинг ўзи томонидан кўрсатилиши мумкин бўлган барча эътирозларни қўйишга ҳақли. Кафил бундай эътирозларга бўлган ҳуқуқини, гарчи қарздор ўзи бу ҳуқуқдан воз кечса ҳам ёки ўз мажбуриятига иқроп бўлса ҳам йўқотмайди.

Агар бир неча кафил қарздор учун кафиллик берган бўлса, кейинчалик қарздор учун қарзларини тўлаганлари ҳолда ҳар қайсиси ўзлари томонидан тўланган сумма миқдорида қарздорга нисбатан ўз талабларини қўя олади.

ФКнинг 296-моддасида кўрсатилганидек, кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабардор қилиши шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни

бажарган кафил асоссиз олинган нарсани кредитордан ундириб олиши ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда, қарздор асоссиз олинган нарсанигина кредитордан ундириб олишга ҳақли.

Кафиллик қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) кафиллик билан таъминланган мажбурият бекор бўлганда;
- 2) кафилнинг розилигисиз мажбуриятда унинг жавобгарлиги ошиши ёки унинг учун бошқа ноқулай оқибатлар юз беришига олиб келадиган тарзда мажбурият шартлари ўзгартирилганда;
- 3) кафиллик билан таъминланган мажбурият бўйича қарз бошқа шахсга ўтказилганда, агар кафил янги қарздор учун жавобгар бўлиши ҳақида кредиторга розилик берган бўлмаса;
- 4) мажбуриятни бажариш муддати келганида, кредитор қарздор ёки кафил таклиф қилган тегишли ижрони қабул қилишдан бош тортганда;
- 5) шартномада белгиланган кафиллик муддати ўтганда;
- 6) агар шартномада кафиллик муддати кўрсатилмаган бўлса, кредитор мажбуриятни бажариш муддати етган кундан бошлаб, бир йил давомида кафилга даъво қўзғатмаса;
- 7) агар асосий мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ва белгиланиши мумкин бўлмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган бўлса, кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бошлаб, бир йил мобайнида кафилга нисбатан даъво қўзғатмаган тақдирда (ФК, 298-модда).

22.7. Кафолат – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усулларида бири кафолат ҳисобланади. Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг илтимосига кўра, кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради (ФК, 299-модда).

Кафолатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, бунда ҳар доим кафил сифатида банк, бошқа кредит муассасаси ёхуд суғурта ташкилоти қатнашади. Кўп ҳолларда кафил принципалга хизмат кўрсатувчи ташкилот ҳисобланади. Шу сабабли ҳам кафил

принципалнинг банкда сақлаётган пул маблағлари ҳисобидан унинг кредиторлари олдидаги мажбуриятини бажаради. Бироқ қонун буни шарт қилиб қўймайди, шу сабабли ҳам кафил сифатида ҳар қандай кредит муассасаси ёки кредит ташкилоти бўлиши мумкин.

Кафолатнинг асосий моҳияти шундаки, у орқали принципалнинг бенефициар олдидаги ўз мажбуриятини (асосий мажбуриятни) тегишли даражада бажарилиши таъминланади.

Кафолат ҳақ бараварига тузилади. Кафолат берган банк (кредит муассасаси, суғурта ташкилоти)га принципал тегишли миқдорда ҳақ тўлайди.

Кафолат асосий мажбуриятдан (яъни принципалнинг бенефициар олдидаги мажбуриятдан), гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга ҳавола қилинса-да, мустақил ҳисобланади.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, у кафил томонидан чақириб олиниши мумкин эмас.

Кафолат бўйича бенефициарга тегишли бўлган кафилга талаб қўйиш ҳуқуқи агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, бошқа шахсга ўтказилиши мумкин эмас.

Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлмаса, у берилган кундан эътиборан кучга киради. Бенефициарнинг кафолат бўйича пул суммасини тўлаш ҳақидаги талаби кафолатда кўрсатилган ҳужжатларни илова қилган ҳолда кафилга ёзма равишда тақдим этилиши лозим. Талабда ёки унга иловада бенефициар принципални таъминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бузиши нимадан иборатлигини кўрсатиши керак.

Кафил бенефициарнинг талабларини олганидан сўнг бу ҳақда дарҳол принципални хабардор қилиши ва унга талабнинг нусхасини барча тегишли ҳужжатлар билан топшириши керак.

Кафил бенефициарнинг талабини илова қилинган ҳужжатлар билан бирга кафолатда кўрсатилган муддатда бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш учун оқилона жонкуярлик кўрсатиши керак.

Агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилга кафолатда белгилаб қўйилган муддат тамом бўлганидан кейин тақдим этилган бўлса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этади ва бу ҳақда уни дарҳол хабардор қилади.

Агар бенефициарнинг талаби қондирилганга қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра бекор бўлганлиги

ёинки ҳақиқий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бўлиб қолса, у бу ҳақда дарҳол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт.

Одатда, кафилнинг бенефициар олдидаги масъулияти кафолатда назарда тутилган суммани тўлаш билан чегараланади. Бироқ кафил кафолат бўйича мажбуриятни бажармаганда ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кафолатда назарда тутилган суммани тўлатиш билан чегараланмай, етказилган зарарларни ҳам ундириб олишга ҳақли.

Кафилнинг кафолат бўйича бенефициар олдидаги мажбурияти қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) кафолат берилган сумма бенефициарга тўланиши билан;
- 2) кафолатда белгиланган муддат тамом бўлиши билан;
- 3) бенефициар кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши ва уни кафилга қайтариб бериш оқибатида;
- 4) бенефициар кафилни унинг мажбуриятларидан озод қилиш ҳақидаги ёзма ариза бериш йўли билан кафолат бўйича ўз ҳуқуқларидан воз кечиши оқибатида.

Кафолатнинг юқоридаги 1, 2, 4-бандларида кўрсатилган асослар бўйича бекор қилиниши кафилга кафолат қайтариб берилган ёки берилмаганлигига боғлиқ бўлмайди.

Кафолат бекор бўлганлигидан хабар топган кафил дарҳол бу ҳақда принципални хабардор қилиши керак.

Кафилнинг принципалдан кафолат бўйича бенефициарга тўланган суммаларни регресс тартибида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи кафилнинг принципал билан бажариш юзасидан кафолат берилган келишувида белгилаб қўйилади.

Агар кафилнинг принципал билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кафил бенефициарга кафолат шартларига мувофиқ тарзда ёки кафилнинг бенефициар олдидаги мажбуриятни бузганлиги учун тўланган суммаларни қоплашни принципалдан талаб қилишга ҳақли эмас (ФК, 310-модда).

22-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш деб нимага айтилади?
2. Неустойка нима ҳамда унинг қандай шакл ва турлари мавжуд?
3. Неустойка қандай ҳисобланилади?

4. Гаров ҳақида тушунча беринг?
5. Гаровнинг қандай турлари фарқланади?
6. Ипотека ҳақида қандай тушунчага эгасиз?
7. Қандай ашёларнинг ломбардда гаровга қўйилади?
8. Қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида қандай хусусиятларга эга?
9. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашнинг алоҳида усули ҳисобланган закат нима ва унинг гаровнинг бир тури бўлган закатдан нима фарқи бор?
10. Кимлар кафил бўла олади?
11. Кафолат нима ва кафолат субъектлари доирасини аниқланг?

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

***Бобнинг мақсади:** Бозор иқтисодиёти шароитида асосий ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун жавобгар бўлади⁴². Шу муносабат билан бозор иқтисодиёти шароитида фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳам огоҳлантирувчи, ҳам субъектларни ўз мажбуриятларига риоя қилишида мажбурловчи вазифаларни бажаради.*

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик масаласи эркин бозор иқтисодиёти мамлакатимизда ривожланаётган бир шароитда, айниқса, кичик ва хусусий тадбиркорлик учун барча иқтисодий, ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилган бир вақтда шартномалар ва шу шартномалар асосида олинган мажбуриятларни ўз вақтида бажармаслиги оқибатида келиб чиқадиган моддий ва маънавий зарарларни қоплаш ўта долзарб масаладир. Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда ушбу бобда мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг турлари, қарздорнинг зарарни тўлаш мажбурияти, қарздорнинг жавобгарликдан озод қилиниши асослари, мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши оқибатлари билан боғлиқ масалаларга эътибор қаратилди.

23.1. Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси

Маълумки, жамиятимиз ҳаётининг энг муҳим тамойилларидан бири қонун устуворлиги ҳисобланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, “асосий ижтимоий, энг аввало иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгар бўлади”⁴³. Бозор механизмнинг энг асосий хусусиятларидан бири “хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида уларнинг иқтисодий жавоб-

⁴² Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан колсин.Т.2. – Тошкент: Ўзбекистон.1994.-48 б.

⁴³ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли./ Биздан озод ва обод Ватан колсин. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994. -48 б.

гарлиги ва тўлиқ иқтисодий мустақиллиги асосида”⁴⁴ қонун ва шартномалар интизомига қатъий риоя қилиш ҳисобланади. Қонун ва шартномалар мазмунида эса кўп ҳолларда фуқаролар ва юридик шахслар зиммасига юкланган мажбуриятлар ётади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик юридик жавобгарликнинг мустақил тури бўлиб, ҳуқуқбузарга нисбатан белгиланадиган санкция сифатида, ҳуқуқбузарнинг кўшимча мулкӣ харажатни қилишга ҳамда янги мажбуриятни бажаришга мажбур қилади⁴⁵.

Мажбурият юзасидан қарздор бўлган шахс уни бутунлай бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги, мажбуриятни бажариш юзасидан белгиланган ҳуқуқ нормаларига риоя қилмаслиги ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланиб, бу ҳол мажбурият бузилганлигидан далолат беради. Яъни мажбурият юзасидан қарздор шахс кредиторнинг субъектив ҳуқуқини бузган ҳисобланади. Чунончи, сифатсиз маҳсулот (товар) етказиб беришда маҳсулот сотувчи ташкилот – қарздор сифатида ҳуқуқ нормасини, яъни, ФКнинг тегишли моддасида кўрсатилган қонундан бузиш билан бирга маҳсулот олувчи корхонанинг яъни кредитор ташкилот қарздор ташкилотдан шартномага мувофиқ, сифатли маҳсулот (товар)нинг ўзига топширилишини талаб қила олади.

Юқорида айтилганидек, қарздорнинг ҳаракатсизлиги ҳам ҳуқуққа хилоф ҳисобланиши мумкин. Бундай ҳаракатсизлик қарздорнинг шундай хатти-ҳаракатидан иборат бўлиб кўринадики, бунда қарздор ўзи амалга ошириши лозим бўлган ҳаракатни қилмайди. Масалан, уй-жой ижараси шартномаси бўйича ташкилотнинг уйда яшовчи фуқаро белгиланган ижара ҳақини тўламаслиги билан Уй-жой кодексининг 69-моддасида белгиланган қонундан бузади. Шу билан бирга, шартномага мувофиқ тарзда қарздордан квартира ҳақининг ўз вақтида тўланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган ташкилотнинг – ижарага берувчининг, яъни кредиторнинг субъектив ҳуқуқи ҳам бузилади.

Бозор муносабатлари шароитларида қарздорнинг тадбиркорлик қоидаларига зид келган ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги, бепарволиги ҳуқуқ нормасини тўғридан-тўғри бузиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, ҳуқуққа хилоф ҳисобланиши мумкин.

Қарздорнинг ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракати ҳуқуқ нормаларига риоя қилмасликни билдирганлиги туфайли, чунончи, қарздор томо-

⁴⁴ Ўша асарда. -50 б.

⁴⁵ Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -21 б.

нидан олинган мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ва шу билан шартнома интизомининг бузилиши – қонунчиликни бузиш деб юритилади. Бинобарин, шартнома юзасидан олинган мажбуриятларнинг, шунингдек бошқа мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган кураш – айнан шу вақтнинг ўзида қонунчиликка риоя қилиш учун бўлган кураш деб ҳисобланади.

Қонунчилик хўжалик юритувчи субъектлар томонидан шартнома мажбуриятларининг бузилишига йўл қўймаслик лозимлигини нормаламайди. Чунки қарздор томонидан мажбуриятнинг бузилиши, мазкур субъектлар томонидан шартнома интизомига риоя қилмаслиги давлат томонидан белгиланган ҳуқуқ нормаларига риоя қилмасликни билдиради. Натижада ташкилотларнинг маблағлари муомалада бўлиши бирмунча секинлашади; қурилишлар, корхоналар ва ташкилотларнинг изчил, узлуксиз иш олиб боришлари бузилади.

Қишлоқ хўжалик машиналарининг ва бошқа маҳсулотларнинг саноат корхоналари томонидан қишлоқ хўжалик корхоналарига топширилиши ва уларнинг давлат буюртмаси бўйича қишлоқ хўжалик маҳсулотлари топшириш юзасидан олинган мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Кредиторлар сифатида фуқаролар бўлганида ҳам тегишли ташкилотлар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни лозим даражада бажаришлари талаб қилинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги ҳолларини назарда тутиб, қонун ёки шартномада белгиланган санкциялар қўлланилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик мажбуриятни бажармаган қарздор зиммасига зарарларни, неустойкани кредитор фойдасига тўлаш вазифасини юклашдан иборатдир.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси мажбуриятдаги санкция тушунчасидан бирмунча торроқ маънода тушунилади, чунки бунда қарздорнинг жавобгарлиги барча ҳолларда фақат мулкий жавобгарлик ҳисобланади. Чунончи, бировга зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларда зарар етказувчи жабрланган шахсга етказилган зарарнинг пул билан ҳисобланган миқдорини тўла равишда тўлайди. Шартнома бўйича олинган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги эса кредиторнинг кўрган зарарларни тўлатиш учун ҳам, қарздордан неустойканинг ундирилиши учун ҳам асос бўлади.

Қарздорнинг мажбуриятни лозим даражада бажармаслиги, яъни, мажбуриятни шартнома ёки қонунда кўрсатилган шартларга мувофиқ равишда бажармаслиги; масалан, маҳсулотнинг сифати, топшириш муддати, шартноманинг бажарилиш жойи каби шартлар бузилишидан иборатдир. Мажбурият қарздор томонидан бутунлай бажарилмаса, кредитор суд орқали мажбуриятнинг мажбурий тартибда бажарилишини, биринчи навбатда, албатта реал равишда бажарилишини, агар мажбурият лозим даражада бажарилмаган бўлса, унинг қонун ёки шартномада кўрсатилган шартларга мувофиқ бажарилишини талаб қилишга ҳақли.

Юқорида кўрсатилган ҳар икки ҳолатда – мажбурият бутунлай бажарилмаганида ҳам, лозим даражада бажарилмаганида ҳам, яъни айрим шартлари бузилганида ҳам кредитор қарздордан қонун ёки шартномада назарда тутилган мулкӣ жарималарнинг ундирилишини (яъни ўзи кўрган зарарларнинг қопланишини, неустойкаларнинг тўланишини) талаб қила олади. Шу билан бирга қарздорни олган мажбуриятларини бажариш учун мумкин қадар кўпроқ ҳаракат қилишга мажбур қилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланиши турли субъектлар ўртасидаги муносабатларда шартнома интизомининг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Бинобарин, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик мажбуриятларнинг реал ва тегишли даражада бажарилишига ёрдам бериб, катта юксак тарбиявий роль ўйнайди. Агар мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик натижасида кредиторга зарар етказилган бўлса, қарздор бундай зарарларни тўлашга мажбур бўлади. ФКнинг 324-моддасида қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт деб кўрсатилади.

ФКнинг 14-моддаси 2-қисмида зарар тушунчаси нормаланган. Бунга асосан, зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиниши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмайд қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Кредиторнинг мулкӣ зарарига мисол қилиб ташкилот томонидан қилинган ишларнинг сифатсиз бажарилиши сабабли уни тузатиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ёки шартномада белгиланмаган муддатда қарздор томонидан юборилган, масалан, муддатидан олдин

юборилган маҳсулотни сақлаш харажатларидан келган зарарни ёхуд кредитор томонидан бошқа ташкилотларга тўланган жарималарни кўрсатса бўлади.

Кийим тикувчи ательенинг хизматчиси томонидан фуқарога костюм тикилишида у томондан топширилган материалларнинг нотўғри бичилиши натижасида кўрган зарарни кредитор бўлган фуқаронинг зарарларига мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Иккинчидан, зарар сифатида кредитор томонидан олиниши мумкин бўлган, аммо қарздор мажбуриятни бажармагани туфайли олинмай қолган даромадлар ҳам мисол бўла олади. Масалан, кредитор бўлган давлат корхонаси қарздор ташкилотнинг хом ашёларни ўз вақтида етказиб берилишини кечиктирмаганида, мажбурият ўз вақтида бажарилгани ҳолда олиши мумкин бўлган, яъни тайёр маҳсулотни сотиш натижасида олиши мумкин бўлган фойданинг қарздор ўз мажбуриятини бажармаганлиги сабабли олинмаган даромадлари кредиторнинг кўрган зарари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми қарори ҳам мавжуд зарар таркибига фақатгина тегишли шахс томонидан аниқ етказилган зарарларнигина эмас, балки шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаши учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлар ҳам киришини белгилайди. Айти пайтда бундай харажатларнинг зарурийлиги ва уларнинг тахминий миқдори жавобгарлик миқдорини белгиловчи товар, ишдаги ҳамда хизмат кўрсатишдаги камчиликларни бартараф этишга кетадиган смета (калькуляция) сифатидаги ва мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик даражасини белгиловчи шартнома, асослангирилган ҳисоб-китоб каби бошқа далиллар билан тасдиқланган бўлиши ҳам керак. Олинмай қолган даромаднинг миқдори (бой берилган фойда), агарда мажбурият бажарилган бўлганида, кредитор қилиши лозим бўлган оқилона харажатлар ҳисобга олиниб аниқланади⁴⁶.

Мажбурият ҳуқуқида зарарнинг тўла равишда тўланиши (қопланиши) тамойили белгиланади. Шу билан бирга, фуқаролар ўртасидаги муносабатларда суд зарарнинг ундирилиши тартибини белгилашда ҳар икки томоннинг мулкый аҳволини, хусусан, қарздорнинг мулкый аҳволини эътиборга олиб, мажбуриятнинг бажарилишини кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажарилишини белгилашга ҳам ҳақли. Бу тўғрисида Фуқаролик процессуал қонунининг тегишли

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозийство и право. 1999. №3.

моддасида қоида белгиланган. Унда алоҳида ҳолларда иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси бўйича тарафларнинг мулки аҳволига ёки бошқа ҳолатларга қараб, ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга, шунингдек уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли деб кўрсатилган.

Фақатгина бевосита зарарлар ундирилиши керак, билвоситалари эса ундирилиши лозим эмас, чунки ҳуқуқбузарлик ва уларнинг юзага келиши ўртасидаги сабабий боғланиш ҳуқуқ томонидан ҳисобга олиш учун етарли эмас⁴⁷.

ФКнинг 332-моддасига асосан мажбуриятнинг айрим турлари бўйича ҳамда муайян фаолият тури билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича қонунда зарарни тўла қоплашга бўлган ҳуқуқ чеклаб қўйи-лиши мумкин (чекланган жавобгарлик). Масалан, юк ташувчи транспорт ташкилоти ташиш учун қабул қилган мулкни йўқотганда, юзага келган зарарни юк жўнатувчига ёки олувчига йўқотилган ашё қиймати бараварида тўлайди. Агар юк зарарлантирилган бўлса, у ҳолда зарарланган юкнинг қиймати қанчага камайган бўлса, шу сумма миқдорида тўлайди. Ҳолбуки, юк юборувчи ёки юк олувчининг зарарлари фақат йўқотилган юкнинг қиймати ёки қийматининг камайиши натижасида келган зарардангина иборат бўлмай, яна юкларни сақлаш учун керакли омбор биноларини ижарага олиш билан боғлиқ харажатлардан, ходимларнинг бекор турган даврида уларга тўланган иш ҳақидан юк ташувчининг айби билан материаллар ва ускуналарнинг ўз вақтида олинмаслиги натижасида содир бўлган бошқа зарарлардан иборат бўлиши мумкин эди. Аммо транспорт ташкилотларига нисбатан чекланган жавобгарлик белгиланганлиги сабабли кейинги зарарлар эътиборга олинмайди.

Чекланган жавобгарлик транспорт ташкилотлари ва баъзи бошқа ташкилотлар учун ҳам белгиланиши мумкин. Чунончи, электр қувватини етарли миқдорида етказиб беролмаган электр станцияси фақат берилмаган электр қуввати қиймати миқдорида жавобгар бўли-ши мумкин. Ташкилотлар ўртасидаги мажбурият муносабатларида кўпроқ татбиқ этиладиган мулквий санкция – неустойкадир.

⁴⁷ Эгамбердиева Н. Савдо муносабатларида тарафларга етказилган зарарни қоплаш //Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004, -Б. 161-166.

Неустойкани ундириш учун фақат қарздорнинг ўз мажбуриятини бажармаганлиги кўрсатилса кифоя ва бундай мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида етказилган конкрет моддий зарар миқдорини исботлаш талаб қилинмайди.

Агар муайян мажбурият учун белгиланган жавобгарлик миқдори қонунда аниқ кўрсатилган бўлса, бундай жавобгарликни чеклаш тўғрисида ўзаро келишишга йўл қўйилмайди.

23.2. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари

Қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланади. Бунинг учун умумий қоида сифатида фақат муайян асослар мавжуд бўлгандагина қарздорнинг, яъни мажбуриятни бузган шахснинг мулкӣ жавобгарликка тортилиши белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқида, одатда, мажбуриятни бузганлик учун қарздорнинг ёки зарар етказувчининг жавобгарликка тортилиши учун қуйидаги тўртта асос бўлиши кўрсатилган:

биринчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;

иккинчидан, зарар етказилиши;

учинчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир бўлган зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши;

тўртинчидан, қарздорнинг ёки зарар етказувчининг айби мавжуд бўлиши.

Шуни кўрсатиб ўтиш керакки, шартномадан ёхуд бошқа бир томонлама битимдан келиб чиқадиган мажбуриятларда унинг бажарилмаслиги бошқа шахсга ғайриқонуний равишда зарар етказиш – барча ҳолларда ҳуқуққа хилоф ҳисобланади. Мазкур ҳолларда қарздор хатти-ҳаракатининг ҳуқуққа хилоф бўлишини белгилашда қандай шартлар мавжуд бўлганида мажбуриятни ижро этмаслик учун фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликнинг белгиланишини аниқлаш зарур бўлади.

Зарар ҳамма вақт ҳам қарздорнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлигидан келиб чиқавермайди. Баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида юқорида айтганимиздек, мулкӣ зарар бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо аксарият ҳолларда зарар жавобгарликни белгилаш учун зарур асос бўлади.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар баъзи ҳолларда қонун йўл қўйган ҳаракатлар натижасида ҳам етказилиши мумкин. Масалан, давлат, жамият ёки айрим фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда етказилган зарар қонуний, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракат бўлиб ҳисобланади.

Агар кредиторнинг талаблари зарарни ундиришга қаратилган бўлса, у ҳолда, албатта, қуйидаги асослар: зарарнинг бўлиши, қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан кредиторнинг кўрган зарари ўртасида сабабий боғланишлар бўлиши ва ниҳоят, қарздорнинг айби бўлиши талаб этилади. Агар кредиторнинг талаби фақат неустойка, пеня, жаримани ундиришга қаратилган бўлса, қарздор фақат айби бўлгандагина мулкӣ жавобгарликка тортилади.

Қарздорга мулкӣ жавобгарликни белгилашдан олдин, яъни кредиторга етказилган зарарнинг ундан ундирилишидан олдин суд ҳар бир аниқ ҳолатда, мазкур зарарлар қарздорнинг ўз мажбуриятларини бузишидан келган-келмаганлигини аниқлаши, яъни қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан кредиторнинг кўрган зарари ўртасида сабабий боғланиш бўлиб-бўлмаглигини аниқлаши лозим. Масалан, агар темир йўл транспорти корхонаси юк олувчига зарарланган юкни етказиб берса, суд кредиторга бундай зарарни ким етказганлигини, маҳсулот юборувчи ташкилотми ёки темир йўл корхонаси томонидан етказилганлигини, бундай зарарнинг сифатсиз товар юборувчи ташкилотнинг айби, ҳуқуққа хилоф ҳаракати билан бўлиш-бўлмаганлигини ёки ташиш учун қабул қилинган юкнинг йўлда сақланишини таъминламаган темир йўл корхонасининг ҳуқуққа хилоф ҳаракатларидан бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши лозим.

ФКнинг 324-моддасида кўрсатилганидек, қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт. Бунда шартнома билан белгиланадиган мажбурият муносабатларида ҳам сабабий боғланиш муаммосини қўйиш ва ҳал қилиш зарурлиги келиб чиқади.

Юридик адабиётларда сабабий боғланиш тўғрисидаги масалани таҳлил қилишда аксарият мутахассислар қуйидаги илмий қоидаларга асосланадилар:

–табиатда ва жамиятда ҳар бир ҳодиса фақат атрофдаги бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ҳолдагина олиб қаралиши мумкин. Ҳар бир ҳодисанинг келиб чиқиши атрофдаги ҳодисалар билан боғлиқ бўли-

ши, бир ҳодисанинг келиб чиқишига иккинчиси, шу билан бирга, бир ҳодисанинг ўзи бошқа бирмунча сабаблар туфайли содир бўлиши мумкин;

–табиат ва жамиятда сабабий боғланиш ҳодисалар ўртасидаги объектив равишда мавжуд бўлган боғлиқликдан иборат. Бундай боғланишлар кишилар томонидан ўрганилиб, амалиётда текширилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қоидаларга асосланиб, суд сабабий боғланиш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда мазкур натижанинг, яъни кредитор зарарлари содир бўлишида қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли бўлган бошқа ҳолатлар ўртасида қандай роль ўйнаганлигини эътиборга олиши, ўзининг мулоҳазасида мазкур ҳодисага субъектив равишда қилинган баҳосидан эмас, балки объектив равишда мавжуд бўлган қонуниятларга амал қилиши, ҳар бир конкрет ишни ҳал қилишда барча муҳим ҳолатларни ажратиб олиши лозим.

Муайян бир натижага қатор сабабларнинг оқибати бўлиши мумкинлиги туфайли ҳар қандай ҳуқуққа хилоф ҳаракатсизлик, кредиторнинг зарар кўришига алоқаси бўлган қарздорнинг ҳар қандай ҳаракати ҳам ҳуқуқий аҳамиятга эга, яъни унинг учун жавобгарлик туғдирадиган ҳаракат бўлиш-бўлмаслиги масаласини ҳал қилишда роли бор.

Қачонки натижа, яъни кредиторга зарар етказилиши қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлигидан бевосита вужудга келганлиги маълум бўлса, яъни тўғридан-тўғри сабабий боғланиш мавжуд бўлса, у ҳолда масаланинг ҳал этилиши унча қийинчилик туғдирмайди.

Юқорида ёзилган назарий тушунчани қуйидагича изоҳлаш ўринлидир. Масалан, мебель фабрикасига қарашли юк киракаш автопарк машинасида ташилишида ёнғин бўлиб, фабрикага мулкый зарар етказилади. Даъво ишининг судда кўрилишида автопарк ёнғин бўлишида айби йўқлигини исботлай олмади. Бинобарин, фабриканинг машинадаги ёнғин натижасида кўрган зарарини тўлашга автопарк мажбур қилинади.

Мазкур ҳолда тўғридан-тўғри сабабий боғланиш мавжудлигини кўрамиз. Чунки бундай ҳолатда автопарк йўлга носоз машина чиқарганлиги ва шу билан унинг ҳаракати бепарволикнинг бўлишлиги – муайян зарарли оқибат содир этилганлигига сабаб бўлади.

Қарздорнинг ҳаракатлари муайян зарарли оқибатларнинг содир бўлишига сабаб бўлган-бўлмаганлигини белгилаш учун суд бундай ҳолатларнинг сабабий боғланишига таъсири бўлган-бўлмаганлигини

белгилаши керак. Бундай мақсадда ҳар хил далиллардан фойдаланишга тўғри келади. Жумладан, далил тўплаш учун экспертиза тайинлашга, масалан, юк ташишдан келиб чиқадиган даъволар бўйича товарни текшириш экспертизаси тайинлашга, бажарилган ишларнинг сифати тўғрисидаги даъволар бўйича техникавий экспертизалар тайинлашга тўғри келади.

Қарздорнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан содир бўлган натижа ўртасидаги сабабий боғланиш қарздорнинг мажбуриятни бутунлай бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарликка тортилишига объектив асос бўлади. Шу билан бирга, қонун жавобгарликнинг субъектив асосини ҳам, яъни қарздорнинг айбини ҳам назарда тутлади.

Мажбурият бажарилмаганлиги учун қарздорнинг жавобгарлигини белгилайдиган шарт сифатида кўриладиган айб қонунда назарда тутилган. Жумладан, ФКнинг 333-моддасида кўрсатилганидек, қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги ёки уни лозим даражада бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Агар мажбурият ҳар икки тарафнинг айби билан бажарилмаган бўлса, у ҳолда суд қарздорнинг жавобгарлигини тегишлича камайтиради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, олинган мажбуриятларнинг ташкилотлар томонидан ҳам, фуқаролар томонидан ҳам лозим даражада бажарилиши учун барча моддий шарт-шароитлар мавжуд. Бунинг учун қарздордан ўз ижодий қобилиятлари ва иродасининг муайян даражада кучайтирилиши талаб этилади.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш учун барча имкониятлардан фойдаланиш, мажбуриятларни бажаришда вужудга келиши мумкин бўлган қийинчиликларни йўқотиш учун ҳар икки тарафнинг – қарздор ва кредиторнинг ҳам маълум даражада ташаббус кўрсатиши, диққат билан иш қилиши, фаол ҳаракат қилишлари зарур.

Барча субъектлар ўз мажбуриятларини бажаришлари учун ўзидаги мавжуд ички имкониятларни қидириб топиш ва улардан мумкин қадар тўлиқ фойдаланиш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштира бориб, меҳнат унумдорлигини ошириш, ускуналардан, хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланишда ғамхўрлик қилишлари лозим. Агар қарздор ўз эркини, ижодиётини, кучини қасддан сафарбар қилмаганлиги ёки бунга бепарволик билан қараганлиги натижасида мажбурият бутунлай бажарилмаса ёки лозим

даражада бажарилмаса, унинг айби бўлмаганлиги аниқланади ва бунинг учун у мулкый жавобгарликка тортилиши лозим бўлади.

Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан айб тўғрисида гапирар эканмиз, айб деб шахснинг мажбуриятини бажаришга талаб қилинган тарзда муносабатда бўлмаганлиги, қонун ва ахлоқ талабларига мувофиқ риоя қилмаганлиги ва натижада мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида, айб қасд ёки эҳтиётсизлик (бепарволик) шаклида ифодаланади.

Қасд шаклида айб бўлишида шахс мажбуриятни онгли равишда, атайин бажармайди ёки лозим даражада бажармайди.

Фуқаролик муомаласида мажбуриятни бажаришга нисбатан бундай муносабатда бўлиш фақат айрим ҳоллардагина учрайди. Умумий қоида сифатида ташкилотлар ва фуқаролар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни бажаришга виждонан муносабатда бўладилар.

Мажбуриятларнинг айрим турлари бўйича қасд шаклида айб қонунларда бевосита назарда тутилади.

Ташкилотлар томонидан мажбуриятларнинг қасддан бажарилмаслиги уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий (мулкый) жавобгарликка тортилишига, баъзи ҳолларда мансабдор шахсларнинг жиноий жавобгарликка ҳам тортилишига сабаб бўлиши мумкин.

Юқорида айтганимиздек, навбатдаги шакли эса – бепарволикдир. Айниқса, бу соҳада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”⁴⁸ги Фармони эслатиш ўринли бўларди. Унда эътироф этилганидек, хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарлари жавобгарликни ҳис этмаган ҳолда ўзбилармончилик, совуққонлик ва хизмат мансабини суиистеъмол қилиш натижасида корхона шартнома интизомини кўпол равишда бузиб, уни иқтисодий ночорлик ва банкротликка олиб келмоқда. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик судлари томонидан кўрилган ишларнинг салмоқли фоизи шартнома мажбуриятларини бажармаслик ёки кечиктиришга оиддир. Шу маънода хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахсларининг жавобгарлигини кучайтириш, шартномаларнинг ўз вақтида тузилиши ва бажарилишини таъминлаш мақсадида юқорида Фармон билан хўжалик судлари:

⁴⁸ /Халқ сўзи, 1998 йил 5 март.

–хўжалик низоларини кўриш жараёнида жиноят аломатлари аниқланган ҳолатларда хўжалик юритувчи субъектлар мансабдор шахсларига нисбатан жиноят иши кўзғатиш;

–иқтисодий ҳуқуқбузарликни содир қилган шахсларга нисбатан маъмурий жавобгарлик чоралари қўллаш;

–хўжалик юритувчи субъектларга етказилган мулкый зарарни айбдор мансабдор шахслар ҳисобидан қоплаш;

–пул маблағлари ва бошқа мулкдан оқилона фойдаланмаганлик, тўлов интизомини бузганлик, шартнома мажбуриятларини бажармаслик ва корхоналарни банкротлик даражасига олиб келганлик учун хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарларини ва бошқа ходимларини эгаллаб турган лавозимидан озод этишга қадар бўлган интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида тегишли органларга тақдимномалар киритиш⁴⁹ ваколати берилди.

Бепарволикда қарздор мажбуриятни бажаришга интилмайди, ҳаракат қилмайди, бунинг учун барча куч ва қобилиятини етарли даражада сафарбар қилмайди, ишни бажаришда диққатсизликка, эътиборсизликка йўл қўяди. Бепарволик шаклидаги айб ҳам ФКнинг тегишли моддаларида нормаланган.

Фуқаролик кодексида қўпол эҳтиётсизлик оддий эҳтиётсизлик, оддий бепарволикдан фарқланади. Қонун баъзи ҳолларда қарздорга жавобгарлик белгилаш учун оддий эҳтиётсизлик (бепарволик) эмас, балки қўпол эҳтиётсизлик бўлишини шарт қилиб қўяди.

Эҳтиётсизликнинг қўпол эҳтиётсизликдан фарқи шундаки, олинган мажбуриятларни тегишли даражада бажаришда эътиборсизликнинг турли даражада бўлишидир.

Қўпол эҳтиётсизлик мавжуд бўлганида қарздор хатти-ҳаракатидаги эътиборсизлик оддий эҳтиётсизликка нисбатан бирмунча қўпол бўлиб кўринади ёки турмуш ва ишбилармонлик қоидалари нуқтаи назаридан қарасак, бундай қўпол эҳтиётсизликка нисбатан қаттиқроқ масъулият белгиланиши, жазо берилиши талаб этилади.

Қарздор қўпол эҳтиётсизликка йўл қўйиши билан фуқаролик муомаласида бўлган талабларга атайин эътиборсизлик билан қарайди. Чунончи, омонатга олинган ашёлар ҳавонинг булутли вақтида очиқ жойда қолдирилиши туфайли ёмғир таъсирида зарарланса, бу ҳолат эҳтиётсизликка йўл қўйилган деб ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида эҳтиётсизлик шаклидаги айб содир қилинганлигини белгилаш бирмунча мураккаб ҳисобланади. Мажбу-

⁴⁹ Юқоридаги фармон матнида.

риятни бажаришга қаратилган муносабатларга баҳо беришда қарздорнинг индивидуал хусусиятларига ҳам қараш керак. Чунончи, фуқаронинг ақлий, жисмоний томонидан етарли даражада камолотга етмагани аниқланса, бундай шахсга нисбатан мулкий жавобгарликни белгиламаслик масаласи қўйилади. Баъзи ҳолларда мазкур шароитларда ҳар бир киши ёки хўжалик корхонаси хизматчиси томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ғамхўрлик чоралари кўрилган-кўрилмаганлигига қараб баҳо бериш масаласи туғилади.

Шартнома юзасидан олинган мажбуриятларни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун қарздорга мулкий жавобгарлик юклаш тўғрисидаги масалани ҳал қилишда унинг тажрибасизлиги, маълум ишларни бажаришга қобилиятсизлигига қараб, маълум чекинишларга йўл қўйиш нотўғри бўлур эди.

Судларга фуқаролик-ҳуқуқий характердаги низоларни ҳал қилишдаги барча ҳолларда юридик шахсларнинг айби тўғрисидаги масалани текширишга, таҳлил қилишга тўғри келади. Юридик шахснинг айби бўлиши-бўлмаслиги тўғрисидаги масалани кўришда суд корхона, муассаса ёки ташкилот мазкур шароитларда мажбуриятни бажариш учун максимал даражада барча куч ва ташаббусни кўрсатган-кўрсатмаганлигини, бунинг учун бозор муносабатлари шароитида бўлган кенг имкониятлардан фойдаланган-фойдаланмаганлигини эътиборга олиш талаб этилади.

Агар юридик шахс мажбуриятни бажариш учун барча зарур чораларни кўрган бўлса-ю, мажбуриятни бутунлай ёки қисман бажара олмаса, масъулиятни белгилаш учун талаб этилган субъектив асос – айб бўлмаганлиги сабабли бундай ташкилот мажбуриятни бажармаганлиги учун мулкий жавобгарликдан озод қилинади. Мажбуриятни бажармасликда юридик шахснинг айби мазкур ташкилот органлари (вакиллари) ҳисобланган ва ўзларига берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилган айрим шахсларнинг айби билан кўрилади. Ташкилотларнинг айби улар томонидан берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи вакилларининг, муайян хизмат вазибаларини бажарувчи ходимларининг айби билан белгиланади.

Ташкилотларнинг айби – юридик ҳаракатларда, масалан, вакил томонидан қонунга хилоф битимлар тузилишида, шунингдек фактик ҳаракатларида; чунончи, ходимларнинг уста томонидан нотўғри ўргатилиши ёки уларнинг етарли даражада малакали бўлмасликлари

туфайли сифатсиз маҳсулотлар тайёрланишида ҳам юзага келиши мумкин.

Юридик шахс шартнома бўйича олинган мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун мулкӣ жарима (санкция)ни тўлаганидан сўнг ўзи томонидан тўланган суммаларни регресс тартибда мажбуриятни бажармаганликда ёки лозим даражада бажармаганликда айбдор бўлган ходимлардан тўла ҳажмда ёки қисман ундириб олиши мумкин. Бундай ҳолларда муайян ходимнинг шахсий жавобгарлиги тўғрисида сўз кетади. Уларнинг жавобгарлиги фуқаролик ҳуқуқи нормалари билангина тартибга солинмай, балки меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва баъзи ҳолларда жинойт ҳуқуқи нормалари билан ҳам тартибга солиниши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 202-моддаси 6-бандига асосан ходим корхона (муассаса, ташкилот) тижорат сирларини ошкор этганлиги учун тўлиқ моддий жавобгар бўлади ва бунинг натижасида етказилган зарарни тўлаши лозим.

Юқорида айтганимиздек, фуқаролик ишларини ҳал қилишда ҳўжалик суди шартнома интизомини қўпол тарзда бузишда айбдор бўлган шахсларни шахсий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани тегишли органлар олдига қўяди.

Кредитор қарздорнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги ҳуқуққа хилоф бўлишлигини, яъни у томондан мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги фактини ва қарздорнинг айбли ҳаракати натижасида зарар кўрганлигини исботлаши лозим. Қарздор эса жавобгарликдан озод бўлиши учун ўз ҳаракатида айб йўқлигини исботлаши, яъни мажбуриятни лозим даражада бажариш учун барча зарур чораларни кўрганлигини тасдиқлайдиган фактларни келтириши лозим.

Қарздорнинг айбли деб фараз қилинишини қонун баъзи ҳолатларни эътиборга олиб белгилайди. Чунончи, жамиятда мажбуриятларни лозим даражада бажариш учун барча шарт-шароитлар мавжудлиги, уларнинг бажарилмаслиги эса одатда, қарздорнинг айби ҳаракати натижасида бўлишлиги, қарздорнинг айби бўлмаганида, унинг далилларни етказиб келтириши кредиторга қараганда бир-мунча енгил бўлишлиги эътиборга олинади.

ФКнинг 333-моддаси фуқаролик қонунчилигининг асосий тамойилларидан бирини, яъни қонун ёхуд шартномада назарда тутилган истиснолардан ташқари ҳолларда, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликни белгилашда ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларида айб

бўлиши тамайилини белгилайди. Шартномали мажбуриятни бузишдаги айб, шунингдек шартномасиз мажбуриятларда ҳам зарар етказувчининг айби деганда, ҳуқуққа хилоф ҳаракатни қилувчи шахснинг қасди ёки эҳтиётсизлиги тушунилади.

Аммо юқорида кўрсатилган қоида билан белгиланган айб қарздорда бўлишлиги фараз қилинади. Бинобарин, қарздор ўзига қўйилган айбни йўққа чиқаришга ҳаракат қилиши ва ўзининг айбсизлигини исботлаши керак.

Қарздор томонидан мажбуриятнинг қасддан бузилиши ҳоллари суд амалиётида камдан-кам учрайди. Аммо баъзи ҳолларда мажбуриятни қасддан бузиш ҳоллари ҳам учраши мумкин. Масалан, ташкилот ўзи томонидан буюртма қилинган маҳсулотни қасддан қабул қилмаслик ҳоллари, сохта банкротлик ҳолатлари бўлиши мумкин.

Мажбуриятларни бузишда юридик шахснинг айби тушунчаси баъзи хусусиятларга эга. Бундай айб масаласини кўришда суд айбли бўлган ташкилотни муайян бир бутун ташкилот, яъни юридик шахс сифатида назарда тутаяди.

Бинобарин, агар мажбурият ташкилот ходимининг айби билан бажарилмаганида мажбуриятни бажармасликда ташкилот айбли бўлиб кўрилади. Баъзи ҳолларда суд ташкилотнинг мажбуриятни бажариш учун барча имкониятлардан фойдалангани ҳолда мажбурият бажарилмай қолганида уни айбли эмас деб топиши мумкин.

Айбнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан келиб чиқиши, шунингдек эҳтиётсизлик даражаси, умумий қоида бўйича, қарздорнинг фуқаролик жавобгарлигини белгилаш учун аҳамиятли эмас, қайси шаклда бўлса ҳам қарздор ўз мажбуриятини бузишда айбли бўлса, бунинг натижасида келган зарарни, неустойкани тўлашга мажбур бўлади. Аммо баъзи ҳолларда қонун мажбуриятнинг қарздор томонидан фақат қасддан ёки кўпол эҳтиётсизлик натижасида бажарилмагани учунгина жавобгар бўлишини белгилайди. Бундан ташқари, қарздор айбининг шакли ва даражаси – мажбурият фақат қарздорнинг айбли ҳаракатлари билангина эмас, балки кредитор айби билан ҳам боғлиқ бўлган ҳолларда ва ҳар икки тарафнинг айбини қарздорнинг жавобгарлиги ҳажмини белгилаш учун солиштириб кўриш зарур бўлган ҳолларда аҳамиятга эга бўлади.

Қонунчиликда назарда тутилганидек, умумий қоидадан истисно сифатида қарздорнинг баъзи ҳолларда мажбуриятларни бузганлиги учун жавобгарлигини айбнинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар

белгилайди. Бундай ҳолларда, биринчи навбатда, бировнинг айби учун жавобгарлик белгилайдиган ФКнинг 334-моддасида кўрсатилган ҳоллар назарда тутилади. Мажбуриятни ўз айби билан бузмай, қарздорга нисбатан олган мажбуриятларини бузган шахсларнинг унинг бошқа қарздорлари айби билан бузилган мажбуриятлар учун жавобгарликни суд амалиётида маҳсулотлар тайёрловчи билан бирга, маҳсулот етказиб беришга мажбур бўлган ташкилотларнинг айбли ҳаракатлари натижасида, мажбурият бузилганида маҳсулот етказиб берувчи ташкилотларга юклаш ҳоллари учрайди.

Шунингдек, маҳсулот ёки товар ишлаб чиқарувчи ташкилот ҳам маҳсулотнинг сифати унинг айбли ҳаракатларидан келиб чиқмай, балки унга хом ашё, материаллар ва бошқа нарсалар етказиб берган ташкилотларнинг айбли ҳаракатларидан келганида ҳам жавобгар бўлади.

Агар қарздор бу ташкилотларнинг ҳаракатлари учун кредитор олдида жавобгар бўлмаганида, кредитор мажбуриятларнинг улар айби билан бузилганида, ҳеч қандай чора кўрмай қолган бўлар эди. Қарздор ўзини жавобгарликдан озод қилиш учун баъзи ҳолатларни, чунончи, биринчидан, ўзининг ҳаракатларида айб йўқлигини; иккинчидан, ўз мажбуриятларини бузган унинг қарздорлари ҳаракатларида ҳам айб йўқлигини исботлаши лозим.

Баъзи ҳоллар учун қонун бирор-бир тарафнинг ҳаракатида айбнинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, жавобгарлик белгилайди.

Бундай жавобгарликнинг белгиланиши тўғрисида шуни айтиш керакки, одатда, қарздорнинг жавобгарлиги унинг ҳаракатларида айб бўлишида белгиланади. Аммо баъзи ҳолларда қонун истисно сифатида қарздор томонидан мажбуриятларнинг бошқа учинчи шахслар айбли ҳаракати натижасида бажарилмагани учун ҳам жавобгар бўлишини белгилайди.

Бундай жавобгарлик тўғрисида ФКнинг 334-моддасида кўрсатилишича, башарти қонун ҳужжатлари ёки шартномада бевосита ижрочи бўлган учинчи шахснинг жавобгарлиги белгилаб қўйилмаган бўлса, зиммасига мажбуриятни бажариш вазифаси юклатилган учинчи шахсларнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун қарздор жавобгар бўлади.

Мазкур ҳолларда қарздорнинг жавобгарлигини белгилаш учун қуйидаги шартлар, чунончи: қарздор мажбуриятини бошқа шахслар

бажаришлари лозим бўлиши; бундай ҳаракатлар учинчи шахслар учун белгиланган қоидалар билан юклатилган бўлиши ёки бундай ҳаракатлар уларнинг қарздор билан тузилган шартномага асосан бажарилган бўлиши ёки маъмурий жихатдан бўйсунлиқ туфайли бажарилган бўлиши; мазкур шахсларнинг айби қасд ёки эҳтиётсизлик шаклида кўрилган бўлиши лозим.

Амалда ушбу қоида юкларнинг транзит тартибида юборилишида, қачонки, сотилган товарлар, бевосита олувчининг манзилига маҳсулот тайёрловчи томонидан юборилмай, балки учинчи бир ташкилот орқали унинг омборига туширилмай юборилишида қўлланилади.

Агар кредитор учинчи шахснинг айби билан маҳсулотни кечиктириб олса, маҳсулот юборувчи ташкилот, яъни маҳсулот тайёрловчининг топшириғи бўйича товарни юборувчи учинчи ташкилот эмас, балки қарздорнинг бевосита ўзи, яъни маҳсулот тайёрловчи ташкилот жавобгар бўлади.

Мажбуриятни бажармаган ёки уни лозим даражада бажармаганлиги учун қарздор, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, ўзининг айби бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, мулкӣ жавобгарликка тортилиши мумкин. Бу ҳолда мулкӣ жавобгарликнинг белгиланиши халқ хўжалиги манфаатларини ҳимоя қилиш, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиқларини ҳимоя қилиш мақсадларини кўзлайди. Масалан, автотранспорт билан юк ташиш юзасидан олинган шартномавий режали мажбуриятларни бажармаслик учун ҳар икки томон – юк юборувчи ҳам, автотранспорт ташкилоти ҳам ўзларининг айблари бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, мулкӣ жавобгарликка тортиладилар.

Автотранспорт билан юк ташиш тўғрисидаги махсус қонунларда юк ташиш режасини бажариш юзасидан олинган мажбуриятларни бажармаслик учун автотранспорт ташкилотини ва юк ташувчини жавобгарликдан озод қилинадиган ҳолатлар ҳам кўрсатилади.

23.3. Фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликнинг турлари

Мажбурият бўйича жавобгарликнинг турлари ушбу мажбуриятнинг хусусиятлари, қайси мақсадни кўзлаб ва уни амалга ошириш учун тузилган бўлиши, нимага, яъни қайси юридик фактга асосан вужудга келган бўлиши билан ифодаланади. Масалан мажбурият

шартномага асосланган ёки шартномадан ташқари бўлишига қараб жавобгарлик шартномавий ёки ношартномавий, жавобгарлик бир неча шахслар ўртасида бўлинган бўлишига қараб улушли, солидар ва субсидиар характерга эга бўлиши мумкин.

Шартномавий жавобгарлик. Бу жавобгарлик шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлар бузилганлиги ҳолларида юзага келади ҳамда шартномага асосланган мажбурият бузилганлиги учун қўлланиладиган ҳуқуқий чора сифатида кўрилади.

Шартномадан ташқари жавобгарлик жабрланувчи тарафга у билан шартнома муносабатларида бўлмаган шахс томонидан етказилган зиён, зарар ва бошқа оқибатлар туфайли пайдо бўлади⁵⁰. Масалан, маҳсулотни етказиб бериш (поставка) шартномаси бўйича маҳсулот етказиб бермаслик, етказиб бериш муддатларини бузганлик, етказиб берилган маҳсулот сифати бўйича талабга жавоб бермаслиги туфайли вужудга келадиган жавобгарлик-шартномавий жавобгарликдан иборат.

ФКнинг 1017-моддаси ва Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасига мувофиқ сотилган товарларнинг нуқсонлари оқибатида истеъмолчининг зарарни сотувчи ва тайёрловчи (ижрочи) томонидан қопланиши лозим. Бу ерда сотувчининг жавобгарлиги шартномавий характерга эга, чунки у истеъмолчи (сотиб олувчи) билан бевосита шартномавий муносабатда бўлган. Тайёрловчи (ижрочи)нинг жавобгарлиги шартномавий характерга эга эмас, чунки у истеъмолчи (сотиб олувчи) билан шартномавий муносабатда бўлган эмас. Шартномадан ташқари зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик барча ҳолларда шартномавий характерга эга бўлмайди.

Ношартномавий жавобгарлик шартномадан ташқари мажбуриятлар бузилиши оқибатида келиб чиқадиган жавобгарлик ҳисобланади. Шартномавий жавобгарлик билан ношартномавий жавобгарликни бир-биридан ажратиш муҳим юридик аҳамиятга эга.

Шартномадан ташқари жавобгарликнинг шакллари ва ҳажмлари фақат қонун билан белгиланади, шартнома мажбуриятининг шакллари ва миқдори эса ҳам қонун билан, ҳам тузилган шартноманинг шартлари билан белгиланади.

Масалан, агар зарар жабрланувчи билан шартномавий муносабатларда бўлмаган шахс томонидан етказилган бўлса, бундай зарар

⁵⁰ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -158 б.

ФКнинг 985-1030-модларида назарда тутилган қоидаларга асосан ва тартибда ундирилади. Агар зарар шартномага асосан ўз зиммасига мажбуриятни бажариш вазифасини олган шахс томонидан етказилган бўлса, бундай зарар Фуқаролик кодексининг 324-339-моддаларида назарда тутилган қоидаларга асосан ундирилади.

Умуман олганда деликт ва асосиз бойлик ортириш оқибатида зарар етказилган бўлса у ҳолда жавобгарлик шартномадан ташқари жавобгарлик саналади.

Улушли жавобгарлик. Қарздорларнинг ҳар бири ёки умумий мулк субъектлари орасидан битта қарздор қонун ёки шартномада белгиланган муайян улушда жавобгар бўлишганда юзага келади. Бу жавобгарлик тури адабиётларда турлича номланиши мумкин. Айрим адабиётларда улушли⁵¹, айримларида эса хиссали⁵² жавобгарлик тарзида қўлланилади. Лекин ҳар икки атама ҳам синоним сўзлар бўлганлиги сабабли хатоликни келтириб чиқармайди.

Улушли жавобгарлик умумий аҳамиятга эга бўлган қоидадан иборат бўлиб, қонунда ва шартномада солидар ва субсидиар жавобгарликлар назарда тутилмаган ҳолларда қўлланилади.

Бундай жавобгарлик улушлар асосида ташкил этилган юридик шахслар, оддий ширкат шартномаси, оила мулки, умуман олганда умумий мулк асосида бир неча шахс мулкдор бўлган ҳолларда юзага келган мажбурият муносабатларида учраши мумкин.

Масалан, тижорат вакили ўзининг иштирокида тузилган шартномадаги турли тарафларнинг (масалан, товарни сотиб олувчи ва сотувчининг) манфаатларини фақат бу тарафларнинг розилиги билан айна бир вақтда ифодалаш мумкин. Шартноманинг тарафлари тижорат вакили олдида унга шартлашилган ҳақни ва у топшириқни бажараётганда қилган чиқимларини тенг улушларда тўлаш бўйича жавобгардирлар (ФКнинг 133-моддаси).

Улушли мажбуриятда қарздорларнинг ҳар бири ўзи учун жавоб беради ва унга бошқа қарздорларнинг (ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун) жавобгарлик юклатилмайди. Агар мажбурият ашёси (предмети) бўлинадиган бўлса, яъни улушлардан ташкил топган бўлса, ҳамда қонунда ва шартномада бошқача ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, қарздорларнинг ҳар бири тенг равишда жавобгар бўлади.

⁵¹ Муаллифлар жамоаси. Шартнома ҳуқуқи. –Тошкент. ТДЮИ, 2006.

⁵² Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -160 б.

Солидар жавобгарлик. Бир мажбурият бўйича бир неча шахснинг биргаликдаги жавобгарлиги ҳисобланади.

Солидар деган тушунча фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда шерикликни, биргаликда ҳаракат қилишни, бирор бир вазифани, тадбиркорлик фаолиятини жисмоний ёки юридик шахслар томонидан ўзаро келишилган ҳолда биргаликда амалга ошириш, бажариш мажбуриятини олиш, шунинг билан бирга олинган мажбурият бажарилмаган тақдирда биргаликда ёки бири учун иккинчиси жавоб бериш маъносини беради.

Солидар қарздорнинг биридан тўлиқ қаноатланмаган кредитор олаолмаган нарсасини бошқа солидар қарздорлардан талаб қилиш ҳуқуқига эга. Солидар қарздорлар мажбурият тўла бажарилгунча бурчли бўлиб қолаверадилар.

Масалан, Оддий ширкат шартномаси бекор бўлган пайтдан бошлаб унинг иштирокчилари учинчи шахсларга нисбатан бажарилмаган умумий мажбуриятлар бўйича солидар жавобгар бўладилар (ФКнинг 971-моддаси).

Субсидиар жавобгарлик – қарздор томонидан мажбурият бўйича қарзнинг қопланмаган қисмига нисбатан учинчи шахснинг қўшимча жавобгарлиги ҳисобланади. Соддароқ қилиб айтганда субсидиар жавобгар кредитор олдида асосий қарздорнинг жавобгарлигига нисбатан қўшимча жавобгарликни ўз зиммасига олади. Кредитор дастлаб мажбурият бўйича жавобгарликни асосий қарздорга қаратади, агар у бажарилмаса субсидиар қарздор муносабатга жалб этилади. Масалан, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача вояга етмаганнинг зарарни қоплаш учун етарли мол-мулки ёки бошқа даромад манбалари бўлмаган тақдирда, зарар тўлиғича ёки унинг етишмаган қисми вояга етмаганнинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки ҳомийси томонидан, агар улар зарар ўзларининг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, тўланиши лозим (ФКнинг 994-моддаси).

Субсидиар жавобгарлик қонунда, бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда назарда тутилиши ёки шартномага асосланган мажбуриятнинг шартларидан келиб чиқиши мумкин. Фуқаролик кодекси 48-моддасининг 4-қисмига биноан “Агар юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) шу юридик шахс учун мажбурий кўрсатмаларни бериш ҳуқуқига эга бўлган муассис (иштирокчи) сифатидаги шахснинг ёки юридик шахс мол-мулки мулкдорнинг ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келтирилган бўлса, юридик шахснинг мол-мулки етарли бўлмаган

тақдирда бундай шахс зиммасига унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин”.

Амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларида субсидиар жавобгарликни қўллаш соҳаси аввалги қонун ҳужжатларига нисбатан анча кенгайтирилган. Бундан ташқари кўпгина юридик шахслар билан боғлиқ қонун ҳужжатларда ҳам бу жавобгарлик турига кенг эътибор қаратилган.

Учинчи шахслар ҳаракатлари учун жавобгарлик ФКнинг 334-моддасига мувофиқ қонун ҳужжатлари ёки шартномада бевосита ижрочи бўлган учинчи шахснинг жавобгарлиги белгилаб қўйилмаган бўлса, зиммасига мажбуриятни бажариш вазифаси юклатилган учинчи шахснинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун қарздор жавоб беради. Қарздорнинг учинчи шахслар ҳаракатлари учун жавобгарлиги мажбуриятни ижро этиш қарздор томонидан шартномага мувофиқ ана шу учинчи шахс зиммасига юклатилган ва қонун ҳужжатлари, мажбуриятнинг шартлари ва моҳиятидан қарздор мажбуриятни шахсан ижро этиши керак деган мазмун келиб чиқмагани ҳолларда, умумий қоида сифатида юзага келади (ФК. 241-модда).

ФКнинг 324, 333-моддалари талабларидан келиб чиқадиган бўлсак, қарздорнинг учинчи шахслар ҳаракатлари учун жавобгарлиги фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг умумий асослари мавжуд бўлганида юзага келади.

Қонун ҳужжатларида бевосита учинчи шахс – мажбуриятнинг ижрочиси жавобгар бўлиши назарда тутилиши мумкин.

Айрим ҳолларда учинчи шахс-ижрочининг тўғридан-тўғри жавобгарлигига доир қоида шартнома тарафларининг келишувидан назарда тутилиши мумкин. Масалан, лизинг олувчи лизинг шартномасининг нарчаси бўлган мол-мулкни бевосита сотувчига (учинчи шахсга) сотувчи билан лизинг берувчи ўртасида тузилган олди-сотди шартномасидан келиб чиқадиган талабларни, хусусан, мол-мулкнинг сифати ва бутлиги, уни етказиб бериш муддатлари ҳақидаги талабларни ва шартнома сотувчи томонидан зарур даражада бажарилмаётган бошқа ҳоллардан келиб чиқадиган талабларни қўйишга ҳақли. Бундай ҳолларда қарздор (лизинг берувчи) кредитор (лизинг олувчи) олдида учинчи шахс, яъни мол-мулкни сотувчининг ҳаракатлари учун жавобгар бўлмайди (ФКнинг 598-моддаси).

Учинчи шахсларнинг ҳаракати учун жавобгар бўлган қарздор ана шу учинчи шахслар олдида регресс талаб қўйишга ҳақли. Бундай

талаб жабрланувчи олдида учинчи шахснинг айби учун жавобгар бўлган шахс учинчи шахсдан ўзи кўрган зарарларни тўлиқ ёки қисман қоплашни талаб қилишга ҳақли бўлган ҳолларда қўйилади.

Учинчи шахсларнинг ҳаракатлари учун жавобгарликнинг бир қатор кўринишлари мавжуд. Жумладан, юридик шахснинг ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга ҳилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик, вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик, муомалага лаёқатсизлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик каби. Улар аксарият ҳолларда махсус деликт асосидаги жавобгарликда учрайди.

23.4.Қарздорнинг зарарни тўлаш мажбурияти

ФКнинг 324-моддасида қарздор мажбуриятни бутунлай бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шартлиги нормаланган.

Қарздорнинг мажбуриятни бажармаслиги натижасида вужудга келган ва тўланиши лозим бўлган кредиторнинг харажатлари деганда, кредитор томонидан мазкур мажбурият юзасидан қилинган харажатлар ва қарздорнинг ўз вазифасини бажармаганлиги билан боғлиқ харажатлар тушунилади. Чунончи, маҳсулот етказиб берувчи томонидан маҳсулотнинг белгиланган муддатларда етказиб берилмаслиги туфайли маҳсулот олувчи корхонанинг фаолият кўрсатиб туриши вақтида қилинган харажатлар тўланиши лозим.

Мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мулк шартнома шартларига мувофиқ келмаганда ва кредитор бундай ҳолларда мулкни қарздорга қайтариш ёки мажбур бўлганида кредитор зарарларининг ундирилишидан қатъи назар, мулк учун тўланган пул суммаларининг ўзига қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Кредитор қарздорнинг ўз вазифасини бажарганлиги туфайли йўқотган мулкнинг қийматини ёки мулкнинг зарарланиши натижасида унинг қиймати камайишидан келган суммаларнинг тўланишини талаб қилиши мумкин. Маълумки, бозор муносабатлари шароитида шартномавий нархлар амал қилади. Унинг асосий хусусияти шундан иборатки, баъзи ҳолларда мажбурият вужудга келган пайтдаги нарх

билан зарарни ундириш вақтидаги баҳолар ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Қонунда ушбу ҳолатлар ҳам кўзда тутилади. ФКнинг 324-моддаси 2-қисми мазмунига кўра, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, зарарни аниқлашда мажбурият бажарилиши керак бўлган жойда, қарздор кредиторнинг талабларини ихтиёрий қаноатлантирган кунда, борди-ю, талаб ихтиёрий қаноатлантирилмаган бўлса, даъво қўзғатилган кунда мавжуд бўлган нархлар эътиборга олинади. Суд вазиятга қараб, зарарни тўлаш ҳақидаги талабни қарор чиқарилган кунда мавжуд бўлган нархларни эътиборга олган ҳолда қаноатлантириши мумкин.

Кредитор томонидан олинмаган ва тўланилиши қарздордан талаб қилишга ҳақли бўлган даромадлар деганда, қарздор ўз мажбуриятини лозим даражада бажармаганида кредиторнинг олиши мумкин бўлган даромадлар тушунилади. Бу айниқса, пул мажбуриятини бажармаганлик учун жавобгарлик белгилашда яққол намоён бўлади. ФКнинг 337-моддасига асосан бошқа шахсларнинг пул маблағларини ғайриқонуний ушлаб қолиш, уларни қайтариб беришдан бош тортиш, уларни тўлашни бошқача тарзда кечиктириш ёхуд бошқа шахс ҳисобидан асосиз олиш ёки жамғариш натижасида улардан фойдаланганлик учун ушбу маблағлар суммасига фоиз тўланиши керак.

Фоизлар миқдори кредитор яшайдиган жойда, кредитор юридик шахс бўлганида эса, унинг жойлашган ерида пул мажбурияти ёки унинг тегишли қисми бажарилган кунда мавжуд бўлган банк фоизининг ҳисоб ставкаси билан белгиланади. Қарз суд тартибида ундириб олинганида, суд кредиторнинг талабини даъво қўзғатилган кундаги ёки қарор чиқарилган кундаги банк фоизининг ҳисоб ставкасига қараб қондириши мумкин. Ушбу қоидалар қонунда ёки шартномада бошқа фоиз миқдори белгиланмаган бўлса қўлланилади. Кредиторнинг пул маблағларидан қонунсиз фойдаланиш туфайли унга етказилган зарар юқорида кўрсатилган фоизлар суммасидан ошиб кетса, кредитор қарздордан зарарнинг бу суммадан ортиқча бўлган қисмини тўлашни талаб қилишга ҳақли. Ушбу модда билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг қарори⁵³ да ҳам тартибга солинган.

Зарар кўрилганлигини исботлаш ва бундай зарарнинг қарздорнинг мажбуриятни бажармаслигидан келган бўлишини исботлаш,

⁵³ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияство и право. 1999. №3.

шунингдек зарарнинг миқдорини ҳисоблаб кўрсатиш вазифаси зарарнинг ундирилиши тўғрисида талаб қўядиган кредиторга юклатилади.

Қонунда кредитор қарздордан йўқотилган ашёнинг қийматинигина талаб қилишга ҳақли бўлиб, мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилмаслиги натижасидан олинмай қолган даромадларни талаб қилишга ҳақли бўлмаслиги ҳоллари ҳам мавжуд.

Қонун баъзи ҳолларда зарарларни тўлаган қарздорнинг мажбуриятни асл ҳолида бажариш бурчини ҳам белгилайди.

ФКнинг 330-моддасига асосан, башарти қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият бажарилмаган тақдирда зарарни қоплаш ва унинг бажарилмаганлиги учун неустойка тўлаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилади.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёни топшириш мажбуриятини бажармаслик оқибатлари ФКнинг 331-моддасида нормаланган.

Агар ашёни олувчилар эгаллигига топшириш тўғрисида шартнома тузилмай, бу ашёни кредиторга фойдаланиш учун топшириш тўғрисида икки ёки бир неча шартнома кетма-кет тузилган бўлса, ашёнинг кредитордан бирига топширилиши, аввал шартнома тузган кредиторларнинг ҳуқуқини йўққа чиқаради. Агар ашё кредитор билан бирдек ҳуқуққа эга бўлган учинчи шахсга топширилган бўлса, бу ҳуқуқ бекор бўлади. Бундай ҳолда аввал шартнома тузган кредитор кўрган зарарларнинг тўланиши тўғрисида даъво қўзғатишга ҳақли.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёни эгаликка ўтказиш ёки хўжалик юритишга, оператив бошқаришга ёхуд фойдаланиш учун топшириш тўғрисидаги кетма-кет тузилган икки ёки бир неча шартномалар бўлгани ҳолда ашё кредиторлардан ҳеч қайсисига топширилмаган бўлса, кредиторлардан қайси бири фойдасига илгари мажбурият вужудга келган бўлса, яъни ашёни топшириш тўғрисида ким билан аввал шартнома тузилган бўлса, шуниси устунлик ҳуқуқига эга бўлади.

Агар ишнинг вазиятлари бўйича мажбуриятларнинг қачон вужудга келганлиги, яъни шартнома ким билан аввал тузилганлигини белгилаш мумкин бўлмаса, ашёнинг топширилиши тўғрисида ким аввал даъво қўзғатган бўлса, бу шахс имтиёзга эга бўлади.

Муайян ишни бажариш мажбуриятини бажармаслик оқибатлари 330-моддада белгиланганидек, мажбуриятни реал равишда, аслича

бажарилишини таъминлашга қаратилади. ФКнинг мазкур нормаси қарздор томонидан мажбуриятнинг бажарилмаганида шартнома юзасидан бажарилиши лозим бўлган ишни, биринчи навбатда, ўзи бажариши ёки бажаришни бошқа шахсга топшириши ва мазкур ишни бажариш учун зарур харажатларнинг тўланишини қарздор зиммасига қўйиш ҳуқуқини беради.

Фуқаролик процессуал қонунларда жавобгарни муайян ҳаракатлар қилишга мажбур этадиган даъволарнинг қилиниши ва бу тўғрида суд қарорининг чиқарилиши назарда тутилади. Мажбурият бўйича амалга оширилиши лозим бўлган ҳаракатларни бевосита қилишга мажбур этиш мумкин бўлмаганлиги туфайли қонун, агар жавобгар қарорни белгиланган муддатда бажармаса, даъвогар бу ҳаракатларни жавобгар ҳисобидан ўзи бажаришга ва шу муносабат билан қилинган зарур харажатларни ундан ундиришга ҳақли эканлиги тўғрисида суд ўз қароридан кўрсатишга ҳақли бўлади, деб кўрсатма беради. Агар қонун ёки шартномада назарда тутилмаган бўлса, мажбуриятни бажармаган қарздор ҳисобига ишнинг кредитор томонидан бажарилишига ёки у билан тузилган шартнома бўйича бошқа шахс томонидан бажарилишига йўл қўйилмайди.

Агар қарздор, яъни жавобгар томонидан бажарилмаган фақат унинг томонидангина бажарилиши мумкин бўлса, бундай ҳаракатларни қилишга қарздорни мажбур этадиган қарорда суд қарори ижро этилиши муддати белгиланади, агар суд қарори белгиланган муддатда ижро этилмаса, жавобгарга қонунда кўрсатилган тартибда жарима солиниши мумкин.

Баъзи ҳолларда ишни ижро этиш мумкин бўлмаганида, кредитор мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилмаслиги туфайли ўзига етказилган зарарнинг тўланишини талаб қила олади.

23.5. Қарздорнинг жавобгарликдан озод қилиниши асослари

Қарздорнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги унинг айбисиз содир бўлганлиги ёки бундай ҳолат кредиторнинг айби билан боғлиқ бўлса, умумий қоида бўйича қарздор жавобгарликдан озод бўлади.

Қарздор томонидан мажбуриятнинг аниқ бажарилишига тўсқинлик қилган юқорида кўрсатилган юридик фактлардан бирининг бўлиши – мажбурият бажарилиши мумкин бўлмаслиги тушунчасини билдиради.

Оддий тасодифий ҳолат – юридик маънода мажбуриятнинг қарздор томонидан унинг ва кредиторнинг айби бўлмай туриб бажарилганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлигини содир қилган ҳолат ҳисобланади. Бундай ҳолатлар учинчи шахсларнинг, чунончи, бошқа шахсларнинг ҳаракатлари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, бегона бир шахснинг ҳаракатлари натижасида қарздор йўқлигида у томондан олди-сотди шартномаси бўйича кредиторга топширилиши лозим бўлган уйга ўт тушиб, ёниб кетишини кўрсатиш мумкин. Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда тадбиркорлар учун муҳим кафолатни кўзда тутаяди. ФКнинг 333-моддаси 3-қисмига асосан башарти, қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни, фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади.

Қарздор томонидан мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан озод бўлишига асос бўлувчи ҳолатларга назария ва амалиётда “форс-мажор” дейилади. Француз ҳуқуқида бу ибора “енгиб бўлмайдиган куч” ва “тасодиф” тушунчасини ўз ичига қамраб олади.

Айни вақтда енгиб бўлмайдиган кучга тааллуқли ҳодисаларни объектив ва субъектив характери бўйича юридик адабиётларда ягона фикр мавжуд эмас. Қайтариб бўлмас кучнинг объектив характерини эътироф этган ва субъектив характерини тан олмайдиган муаллифлар унинг доирасига табиий офатлар – zilzila, тўфон, ёнғин ва ҳ.к., ижтимоий турмуш воқеалари – урушлар, инқилоблар, кўзғолонлар,

шунингдек давлат ҳокимиятининг ҳужжатлари, масалан, экспорт ёхуд импортнинг тақиқлаб қўйилиши ва умуман мажбуриятнинг бажарилишини истисно этадиган, қарздорга нисбатан ташқи куч ҳисобланган, қарздорнинг ҳам, унинг ўрнида ҳар қандай шахснинг ҳам эрк-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолатларни киритадилар. Бошқа назариётчилар, эса қайтариб бўлмайдиган кучни енгиш мутлақо мумкин бўлмаслиги шарт эмас, бу нисбий бўлиши ҳам мумкин, масалан, бу кучни бартараф этиш қарздорни хонавайрон қиладиган ҳолатга келтириши ҳам мумкин, деб ҳисоблайдилар⁵⁴.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида шу мажбуриятда тарафлар бўлган шахс томонидан, унинг ихтиёридаги барча воситалар билан олдини олиш, қайтариш мумкин бўлмаган ғавқулодда ҳодиса деб баҳоланади.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч оддий тасодифий ҳол каби мажбуриятни бажармасликда ёки лозим даражада бажармаганликда тарафларнинг айби бўлмаслиги ва мазкур аниқ ҳолатларда уни қайтариш мумкин бўлмаслиги билан характерланади. Шу билан бирга, мазкур ҳолат одатдан ташқари ғавқулодда содир этилган бўлиши керак. Амалда бундай ҳолатларда табиий офат, масалан, сув тошқини, зилзила, кучли бўрон каби табиий офат ҳоллари тўғрисида сўз юритилади.

Суд қарорларида мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан қарздорни озод қилишга асос бўладиган қайтариш мумкин бўлмаган куч ҳолатларини кўрсатиш камдан-кам учрайди.

Қайтариш мумкин бўлмаган кучни (зилзила, тошқин, ёнғин кабиларни) нисбий тушунча деб билиб, бундай ҳолатларни асос қилиб, жавобгарликдан озод қилиш-қилмаслик мазкур ҳолатларнинг қандай шароитларда, қандай жойда ва даврда содир бўлганлиги эътиборга олинади. Мажбуриятни бажаришга тўсқинлик қилган ҳолат ўзининг ички, ўзига хос хусусиятлари бўйича қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида кўрилмайди, балки қатор шароит ва муайян ҳолатларнинг биргаликда келишига қараб белгиланади. Қайтариб бўлмайдиган куч таъсири натижасида зарар етказилганлиги исботланганда мулкий жавобгарликдан озод қилиш мумкин. Шу билан бирга, айрим ҳолларда қайтариб бўлмайдиган куч таъсирида етказилган зарарнинг тўланиши ҳам фуқаролик қонунчилигида

⁵⁴ Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -101 б.

назарда тутилган. Чунончи, ҳаво транспортдан фойдаланишда йўловчиларнинг кўрган зарарлари Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексига мувофиқ тўла равишда тўланади.

Қайтариб бўлмайдиган куч тушунчасини аниқлаш фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тўғрисидаги масалани тўғри ҳал қилиш учун зарур. Чунки қарздор тасодифий ҳолат учун жавобгар бўлганлиги туфайли қайтариш мумкин бўлмаган куч мавжуд бўлганида, у жавобгарликдан озод қилинади. Чунончи, автотранспорт орқали юк юборувчи ва юк ташувчи ташкилот юк ташишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни тасодифий ҳолатлар сабабли бажармаганларида жавобгарликка тортилсалар, аммо табиий ҳодисалар содир бўлганда жавобгарликдан озод қилинадилар. Енгиб бўлмайдиган куч таъсирида мажбуриятни бажармаганлик учун қарздорни тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётганда содир бўлсагина қўлланилади. Бинобарин, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятларга нисбатан ФКнинг 333-моддасининг 3-қисми нормаси қўлланилмайди. Айтиш керакки, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган мажбуриятнинг бажарилмаслиги қарздорнинг шартнома бўйича шериклари томонидан содир этилиб, бозорда мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг йўқлиги, қарздорда пул маблағлари бўлмаганлиги сабабли рўй берган ҳолларда улар енгиб бўлмайдиган куч (форс-мажор) ҳолати сифатида қаралмайди ва демак, қарздорни 333-модда 3-қисми билан жавобгарликдан озод этиш учун асос бўлмайди.

Кредиторнинг айбини ҳам аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 335-моддасида айтилганидек, агар кредитор қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги юк беришига ёки бажармаслик туфайли етказилган зарар миқдорининг кўпайишига кўмаклашган бўлса, шунингдек кредитор мажбуриятни бажармасликдан етказилган зарарни камайиш чораларини қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли кўрмаган бўлса, суд ишнинг ҳолатларига қараб тўланадиган ҳақ миқдорини камайтиришга ёки кредиторга ҳақ тўлашни батамом рад этишга ҳақли.

ФКнинг қонунларида мажбуриятларнинг қарздор, шунингдек кредитор хатти-ҳаракатлари туфайли бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тўғрисида сўз боради. Бундай ҳолларда қарздорнинг жавобгарлиги ҳажми ҳам камайтирилиши мумкин.

Мазкур ҳолда суд ҳар икки тарафнинг айби даражасини белгилаши ва қарздорнинг жавобгарлиги миқдорини тегишлича камайтириши, кредитор кўрган зарарларни қисман тўлашга мажбур қилиши, кредиторга тўланиши лозим бўлган неустойка суммасини камайтириши лозим.

Модомики, мажбуриятларни бажаришда ҳар икки тараф ўзи учун фойдали, тежамли самарага эришишни кўзлаб ҳаракат қилар экан, кредитор ўз айби билан зарар камайиши учун чоралар кўрмаса, ўз мажбуриятини бажармаган ҳисобланади. Мажбуриятни бажармасликдаги айби кейинчалик мажбуриятни лозим даражада бажара олмаган қарздорнинг жавобгар бўлиш даражасини белгилашда эътиборга олинади.

Мажбуриятни бажармасликда ҳар икки тараф тенг даражада айбли бўлса, кўрилган зарар тарафлар ўртасида баб-баравар тақсимланиши зарарнинг фақат ярминигина тўлашга мажбур қилинади. Зарарнинг иккинчи ярми эса кредиторга тўланмай қолади. Аммо бундай жавобгарлик барча ҳолларда ҳам бир хил бўлмайди. Чунончи, суд қарорларида ҳар икки тарафнинг айбини таққослаб кўриб, тўланадиган зарар суммаси бирмунча камайтирилиши ҳоллари кўрилади.

Баъзи ҳолларда қарздор мажбуриятни бажариш учун барча чораларни кўрса ҳам кредитор ўзининг ҳаракатсизлиги ва бепарволиги билан мажбуриятнинг бажарилишига тўсқинлик қилади. Бундай ҳолда суд қарздорнинг мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик жавобгарлигидан озод қилади.

23.6. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши оқибатлари

ФКнинг 337-339-моддалари мажбуриятнинг бажарилиши қарздор ёки кредитор томонидан кечиктирилгани учун жавобгарлик тўғрисидаги масалани тартибга соладиган қоидаларни белгилайди.

Ижронинг қарздор томонидан кечиктирилиши деб, мажбуриятнинг у томонидан белгиланган муддатда бажарилмаслиги тушунилади.

Мажбуриятнинг бажарилишини кечиктирган қарздор бундай кечиктириши натижасида кредиторга етказилган зарарни тўлашга мажбур бўлади. Мазкур зарарнинг тўланишини қарздорни ўз мажбуриятини асл ҳолида бажаришидан озод қилмайди.

Қарздорнинг айби билан мажбуриятнинг ижро этилишининг кечиктирилиши мажбуриятнинг кейинчалик ижро этилиши имконияти бўлмаслиги учун жавобгарлигини оширади.

Агар мажбуриятнинг ижро этилиши кечиктирилган даврда мазкур мажбурият қарздорнинг айбидан қатъи назар, ижро этилиши мумкин бўлмаса ҳам, у ўз айби билан мажбуриятни ижро этмаганида қандай жавобгарликка тортиладиган бўлса, унга нисбатан худди шундай жавобгарлик белгиланади. Бундай ҳолларда жавобгарликни белгилаш учун қарздор томонидан кечиктирилиши асос қилиб олинади. Чунки қарздор сотилган нарсани ёки ижарага берилган ашёни ўз вақтида топширганида эди, ашё тасодифан нобуд бўлмаган бўлур эди, деб фараз қилинади.

Агар мажбуриятнинг бажарилиши қарздор томонидан кечиктирилганлиги туфайли унинг кейинчалик бажарилишига зарурат қолмаган бўлса, кредитор ФКнинг 337-моддаси 2-қисмида кўрсатилганидек, ижрони қабул қилишдан бош тортишга ва зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Кредиторнинг кечиктирилиши ҳам муҳим ҳуқуқий оқибатлар туғдиради. Фуқаролик қонунчилиги юқорида айтилганидек, мажбуриятнинг бажарилишида қарздорнинг ҳам, кредиторнинг ҳам манфаатлари бир бўлиши зарурлигини белгилайди. Модомики, тарафлар мажбуриятни бажаришда бир-бирига кўмаклашишлари лозим экан, кредитор ўзининг хатти-ҳаракати билан мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишига тўсқинлик қилмаслиги, ижрони оғирлаштирамаслиги керак.

Кредиторнинг кечиктирилиши деганда, мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида тўсқинлик қилишга ёки бундай ижронинг қийинлаштирилишига қаратилган ҳаракат тушунилади. Бундай ҳаракатнинг оқибати учун кредитор мулкӣ жавобгар бўлиши, яъни бундай ҳаракатнинг мулкӣ оқибати кредиторнинг зиммасига қўйилиши керак.

Кечиктиришнинг оқибатлари ФКнинг 338-моддасида кўрсатилган. Бу моддада кредиторнинг шартнома бўйича ўзига тегишли нарсани қабул қилишни кечиктириб юбориши туфайли етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқини бериши ва кейинчалик мажбуриятни ижро этиш мумкин бўлмай қолса, уни жавобгарликдан озод қилиш, қарздорнинг қасддан иш тутиши ёки қўпол эҳтиётсизлик қилиш ҳоллари бундан мустасно эканлиги, пул мажбурияти бўйича

кредитор ижрони кечиктириб юборган вақт учун қарздор фоизлар тўлашга мажбур эмаслиги кўрсатилган.

Кредиторнинг кечиктириши икки турдаги хатти-ҳаракатдан, биринчидан, кредитор ўзига қарздор томонидан лозим даражадаги ижрони қабул қилмасликдан, иккинчидан, қарздорнинг ўз мажбуриятини бажаришга қадар кредитор томонидан лозим бўлган ҳаракатнинг у томондан қилинмаганлигидан иборат бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган ҳолатларни баъзи мисоллар билан тушунтирса бўлади. Чунончи, агар маҳсулот олувчи маҳсулотни топширишга тайёр эканлиги тўғрисида хабардор қилинган бўлса-ю, уни белгиланган муддатда олиб кетмаса мажбуриятни кечиктиришга йўл қўйган ҳисобланади.

Кредитор ўзига юклатилган ҳаракатларни бажармаса ва бу ҳаракатни бажармасдан туриб қарздор мажбуриятини ижро эта олмайдиган ҳолларда ҳам кредитор кечиктирган ҳисобланади. Чунончи, маҳсулот етказиб бериш шартномаси бўйича маҳсулот уни олувчига бевосита юборилмай, балки сотиб олувчининг тақсимотиға мувофиқ равишда шартномада қатнашмаган бошқа ташкилотларга жўнатилиши лозим бўлганида белгиланган муддатда тақсимотнинг берилмаслиги кредиторнинг кечиктиришини англатади. Бошқа бир мисол: қурилиш пудрати шартномаси бўйича буюртмачи пудрат шартномалари тўғрисидаги қоидалар бўйича ўз зиммасидаги ҳаракатларни бажармаганида ҳам кредиторнинг кечиктириши кўринади.

Кредитор мажбуриятни кечиктиришда ўз айби ёки ўзига қарашли шахсларнинг айби йўқлигини исботлай олмаса, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида қарздорга етказилган зарарни тўлашга мажбур бўлади. Чунончи, белгиланган муддатда олиб кетилмаган маҳсулотларни сақлаш билан боғлиқ харажатларни тўлаши шарт. Одатда, бундай ҳолларда неустойка (пеня, жарима) ундирилади. Чунончи, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни⁵⁵да шартномада белгиланган муддатда товарларни етказиб берганда уларни олишни асоссиз рад этилиши учун сотиб олувчи (кредитор) етказиб берувчига ушбу ўз муддатида олинмаган товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида, тез бузиладиган товарлар бўйича эса 10 фоиз миқдорида жарима тўлаши белгиланди.

Кредиторнинг кечиктириши кўпинча мажбуриятнинг бажармаслигида айбли бўлган қарздорнинг жавобгарлиги тўғрисида даъво

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

қўзғатилганда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки бундай ҳолларда кредиторнинг айблилик даражаси эътиборга олиниб, қарздорнинг жавобгарлиги даражаси бирмунча камайтирилиши мумкин.

Агар кечиктириш кредиторнинг ўз айби ёки қонунга ёхуд кредиторнинг топшириғига биноан ижрони қабул қилиш юклатилгани шахсларнинг қасди ёки қўпол эҳтиётсизлигидан эмаслигини кредитор исботласа, у кечиктириш жавобгарлигидан озод бўлади.

Мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида у томондан берилган тилхат ёки ҳужжатини кредитор қарздорга қайтариб беришдан бош тортганда ҳам кредитор кечиктирган ҳисобланади.

Юқорида айтилганидек, кредитор мажбуриятнинг қарздор томонидан бажарилишида унга кўмаклашишга мажбур. Агар у ўзининг бундай мажбуриятини бажармаса, оқибатлари учун ҳам жавобгар бўлади. Кредиторнинг мажбуриятни кечиктириш оқибатлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

биринчидан, мажбуриятнинг кечиктирилиши натижасида қарздорга етказилган зарарни тўлайди; масалан, қарздор мажбуриятини бажариш юзасидан керакли маҳсулотларни ўз вақтида етказган бўлса-ю, кредитор бўш омбор биносининг бўлмаслигини баҳона қилиб, маҳсулотни қабул қилишдан бош тортса, қарздор маҳсулотнинг ташилиши ва сақланиши билан боғлиқ ошиқча харажатлардан келган зарарларни кредитордан ундиришга ҳақли. Бу ҳолда кредитор бундай кечиктиришнинг ўз қасди ёки эҳтиётсизлиги билан боғлиқ бўлмаганлигини ёки бундай кечиктиришда қонун ёхуд кредиторнинг топшириғи бўйича мажбуриятни бажаришни ўз зиммасига олган бошқа шахсларнинг қасд ёки эҳтиётсизлигидан келмаганлигини исботласа, қарздор кўрган зарарларни тўлашдан озод қилинади;

иккинчидан, кредиторнинг кечиктириш вақти учун қарздор пул мажбуриятлари бўйича фоизлар тўламайди;

учинчидан, агар кредитор қарздорга унинг берган тилхатини ёки бошқа қарз ҳужжатини қайтаришдан, ёхуд тилхатда қарз ҳужжатининг қайтарилиши мумкин бўлмаслигини кўрсатишдан бош тортса, қарздор ижро этишни тўхтатишга ҳақли.

Бажариш мумкин бўлмаслиги тушунчаси ҳам маълум аҳамиятга эга. Бажариш мумкин бўлмаслиги, юқорида айтиб ўтилганидек, мажбуриятнинг реал тарзда, яъни асл ҳолатда бажариш мумкин бўлмаслигини билдиради. Бажариш мумкин бўлмаслиги тўғрисидаги

масала ҳар бир муайян ҳолатда суд томонидан мазкур ишнинг хусусиятлари эътиборга олиниб ҳал этилади.

Қарздордан мажбуриятнинг реал тарзда бажарилишини баъзи ҳолларда ва баъзи асослар бўйича талаб қилиш мумкин бўлмайди. Бунга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) мажбуриятнинг аслича бажарилиши мумкин бўлмаслиги, яъни мажбурият нарсаси хусусий аломатлари билан белгиланган ашё бўлиб, уни аслича топшириш мумкин бўлмаган ҳолатларнинг мавжудлиги ёки бирор-бир ҳолатнинг содир бўлиши сабабли қарздор мажбуриятини маълум бир жойда бажара олмаслиги каби;

2) мажбуриятнинг ҳуқуқий жиҳатдан бажарилиши мумкин бўлмаслиги, яъни баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилиши бундай мажбурият вужудга келгандан сўнг қабул қилинган қонун ҳужжатларига хилоф келадиган бўлса, мажбурият бажарилмаслиги мумкин;

3) баъзи ҳолларда мажбуриятнинг реал бажарилиши ниҳоятда қийин бўлиши мумкин. Масалан, шартнома бўйича бирор-бир мажбуриятни шахсан бажаришга мажбур қарздорнинг қаттиқ бетоб бўлиб қолишини кўрсатиш мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бўлмаслиги қарздорни кредитор олдида бўлган жавобгарликдан озод қилмайди. Қарздор фақат мажбуриятнинг бажарилиши мумкин бўлмаслигида ўз айбининг йўқлигини исбот қилсагина, жавобгарликдан озод бўлади. Масалан, хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар ижарага олувчининг қўлида бўлган вақтда унинг айбидан ташқари нобуд бўлса, қарздор кредиторга зарар ёки жаримани тўлашдан озод бўлади.

Агар ашёларнинг нобуд бўлиши қарздорнинг мазкур ашёларга бепарволик билан, эҳтиётсизлик муомаласи туфайли бўлса, кредиторга етказилган зарар учун жавобгар бўлади.

23-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг бошқа юридик жавобгарликлардан фарқловчи хусусияти нимада?

2. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни мажбуриятлар тизимида қандай аҳамияти бор?

3. Фуқаролик ҳуқуқи назариясида мажбуриятни бузганлик учун жавобгарликнинг қандай асослари назарда тутилган?

4. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни бузганлик учун жавобгарликка тортишда айбнинг қандай аҳамияти бор?
5. Мажбурият бўйича жавобгарликнинг қандай турлари мавжуд?
6. Қарздорнинг мажбуриятни бажармаслиги натижасида вужудга келган ва тўланиши лозим бўлган кредиторнинг харажатлари доирасини аниқланг?
7. Қачон қарздор жавобгарликдан озод қилинади?
8. Кредиторнинг мажбуриятни кечиктириш оқибатлари нималардан иборат?

Йигирма тўртинчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БЕКОР БЎЛИШИ

***Бобнинг мақсади:** Мажбуриятларнинг бекор бўлиши – бу ҳуқуқий муносабатлар жараёнида қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлганда ёки шарт-номада назарда тутилган зарурий натижаларга эришилганда муайян мажбурият тури бўйича бир тарафнинг талаб қилиши ҳуқуқи ва унга мувофиқ бўлган иккинчи тарафнинг мажбурияти бекор бўлиши билан боғлиқ ҳолатдан иборат яқунловчи босқичдир. Шу сабабли мажбурият муносабатларида бу босқич ўзига хос муҳим аҳамият касб этади.*

Мазкур бобда мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси ва Мажбуриятлар бекор бўлишининг алоҳида усуллари ҳисобланган мажбуриятларнинг бажарилиши билан, ҳисобга ўтказиш йўли билан, қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолиши билан, тарафларнинг келишуви ва қарздорни қарздан воз кечиши билан, бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли, давлат органи ҳужжати асосида, фуқаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор бўлиши масалалари атрофлича очиб берилган.

24.1. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси

Ҳар қандай ҳуқуқий муносабат каби мажбурият ҳам муайян асослар, яъни, муайян юридик фактлар мавжуд бўлган вақтда бекор бўлади. Мажбуриятнинг бекор бўлиши деганда вужудга келган юридик факт туфайли мажбурият иштирокчилари ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлиши тушунилади.

Мажбурият Фуқаролик кодексига, бошқа қонунларда ёки шарт-номада назарда тутилган асосларга кўра тўлиқ ёки қисман бекор бўлади.

Мажбуриятни тарафлардан бирининг талаби билан бекор қилишга қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФК, 340-модда). Амалдаги қонунчиликка кўра, мажбурият қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- 1) мажбуриятнинг бажарилиши билан;
- 2) воз кечиш ҳақини бериш билан;
- 3) ҳисобга ўтказиш билан;

- 4) талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш билан;
- 5) қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолиши билан;
- 6) мажбурият янгилини билан;
- 7) қарздан воз кечиш билан;
- 8) бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли;
- 9) давлат органи ҳужжати асосида;
- 10) фуқаронинг вафот этиши билан;
- 11) юридик шахс тугатилиши билан.

Юқорида кўрсатилган умумий асослардан ташқари мажбуриятларни бекор қиладиган яна баъзи асослар уларнинг айрим турларини тартибга соладиган тегишли бобларда назарда тутилган. Жумладан, мулкни ижарага олувчи шартномани истаган вақтида бир томонлама бекор қила олиши мумкинлиги кўрсатилади.

24.2. Мажбуриятларнинг бажарилиши билан бекор бўлиши

ФКнинг 341-моддасида кўрсатилганидек, мажбурият қоида тариқасида унинг лозим даражада бажарилиши билан бекор бўлади.

Мажбуриятлар бекор бўлишининг кенг тарқалган усулларида бири – мажбуриятни тегишли равишда ижро этилишидир. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши учун бажариш тегишли равишда амалга оширилмаса, мажбуриятни бекор қилмай, балки уни бузганлик учун мулкни жавобгарлик белгиланади, баъзи ҳолларда мажбуриятни реал равишда бажариш вазифаси ҳам сақланиб қолади.

Айрим мажбуриятлар тегишли равишда бажарилиши билан бекор бўлади, шу билан бирга, мажбуриятни талаб даражасида бажарган шахсга шу шартномани қайта тиклашда имтиёзли ҳуқуқ берилади. Масалан, бирор мулкни ижарага олган шахс ўз зиммасига олган мажбуриятини, талаб даражасида бажарса, шу мулкни ижарага олиш учун янги шартнома тузишда бошқа шахсларга нисбатан имтиёзли ҳуқуққа эга бўлади.

Кредитор ижрони қабул қила туриб, қарздорнинг талаби бўйича унга ижронинг тўла ёки қисман қабул қилинганлиги тўғрисида тилхат беришга мажбур. Агар қарздор мажбуриятни тасдиқлаш юзасидан кредиторга қарз ҳужжати берган бўлса, кредитор ижрони қабул қила туриб, бу ҳужжатни қайтариши, агар уни қайтариш мумкин бўлмаса, бу тўғрида ўзи берган тилхатда кўрсатиши лозим. Тилхат қайтарилаётган қарз ҳужжатида устхат ёзиш билан ҳам алмаштирилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилганлигини исботловчи бошқа ҳужжатлар ҳам бўлиши мумкин. Сотилган ашёларни олувчига жўнатиш учун транспорт ташкилотига топширилиши ёки олувчига юбориш учун алоқа бўлимига берилиши тўғрисидаги ҳужжат шулар сирасига киради.

Қарз ҳужжатининг қарздор қўлида бўлиши, бошқа бир ҳол исботланмагунча, мажбуриятнинг бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

Кредитор тилхат беришдан, қарз ҳужжатини қайтаришдан ёки қайтариб бериш имконияти йўқлигини тилхатда кўрсатишдан бош тортган тақдирда, қарздор ижрони тўхтатиб туришга ҳақли бўлади. Бундай ҳолларда кредитор муддатни кечиктирган ҳисобланади (ФК, 258-модда).

Қарз ҳужжатининг қайтарилиши ёки уни қайтариш мумкин бўлмаганлиги тўғрисидаги тилхат ўрнига берилган ҳужжат устига ижронинг қабул қилинганлиги ҳақида ёзиб бериши мажбуриятнинг ижро этилганлигини исботлаш ҳужжатларидан бири ҳисобланади.

Қарз ҳужжати (тилхат) қарздор томонидан кредиторга берилади. Бундай ҳужжат билан кўпинча маиший пудрат шартномаларидан келиб чиққан мажбуриятлар гувоҳлантирилади. Қарз ҳужжати кредитор қўлида бўлиши – мажбуриятнинг мавжудлигини исботловчи далил ҳисобланади ва унга мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини, масалан, қарз пулининг тўланишини, буюртма қилинган нарсанинг берилишини талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Кредитор мажбуриятнинг ижросини қабул қила туриб, қарздорга қарз ҳужжатини қайтаришга мажбур. Қарздор эса мажбуриятнинг бажарилганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатни ўзига берилишини кредитордан талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Айрим ҳолларда мажбуриятнинг бажарилганлиги тўғрисида кредитордан алоҳида ҳужжат олмай, балки қарздорнинг тилхати устига мажбуриятнинг бажарилганлигини, масалан, қарз пулининг бутунлай ёки қисман олинганлигини ёзиш мумкин. Ўз характериға кўра қарз ҳужжати то мажбурият тегишли суратда бажарилгунга қадар кредиторда бўлиши керак. Қарз ҳужжатининг қарздорга қайтарилиши мажбуриятнинг бажарилганлигини билдиради. Шунинг учун қарз ҳужжатининг қарздор қўлида бўлиши бошқа бир ҳол исботланмагунча, мажбуриятнинг бажарилганлигини ва шу билан унинг бекор бўлганлигини тасдиқлайди.

Башарти кредитор йўқ бўлса ёки у ижрони қабул қилишдан бош тортса, ёхуд бошқа сабабларға кўра қабул қилиш муддатини ўтказиб

юборса, шунингдек муомала лаёқатига эга бўлмаса ёки муомала лаёқати чекланган бўлса, ижрони қабул қилишга рози бўлган вакил қоғозни нотариал идоранинг депозитига қўйиши мумкин. Бундай ҳолларда пулни ёки қимматли қоғозни кредитор номига нотариал идоранинг депозитга қўйиш, мажбуриятни лозим даражада бажариш бўлиб ҳисобланади.

Юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда мажбуриятнинг бажарилиши тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Юборилган товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўланган суммани тасдиқлайдиган счетлар ёки квитанциялар ана шундай ҳужжатлар ҳисобланади. Улар ташкилотлар маблағлари ҳисобидан пул тўловлари ва бошқа харажатларнинг тўғри сарфланганлигини тасдиқлаш ҳамда тегишли назорат олиб бориш имконини беради.

24.3. Мажбуриятларнинг ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлиши

Ҳисобга ўтказиш – бу мажбуриятни бекор қиладиган шундай усулки, бунинг воситасида муддати тўлган ёки қисман муддати кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган муқобил ўхшаш талаб ҳисобга ўтказилиши билан мажбурият тўлиқ ёки қисман бекор бўлади (ФКнинг 343-моддаси, чунончи, ким ошди савдосида голиб чиққан шахс билан шартнома тузишда у тўлаган закат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришда ҳисобга ўтказилади).

Ҳисобга ўтказиш ўз-ўзича автоматик равишда амалга оширилмайди. Фуқаролик ҳуқуқи нуқтаи назаридан ҳисобга ўтказиш бир томонлама битим бўлиб кўрингани туфайли бунга бир томоннинг ҳисоблашиш тўғрисидаги аризаси кифоя қилади.

Ҳисобга ўтказиш – мажбуриятларнинг бажарилишини осонлаштиради, чунки бу усул тарафларни бир-бирларига пул тўлаш билан бўлган ошиқча ҳаракатларни қилишдан озод қилади ва ҳар икки кредиторнинг манфаатларини яхши таъминлайди.

Муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш фуқаролар иштирок этган муносабатларда ҳам, ташкилотлар ўртасидаги муносабатларда ҳам қўлланилади. Ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш, банк орқали ҳисоблашиш шаклида амалга оширилади. Банк ташкилотлар ихтиёридаги пул

маблағларининг айланишини тезлатиш мақсадида нақд пулсиз ўзаро ҳисоблашишни амалга оширади.

Банк орқали ҳисобга ўтказиш ФКнинг тегишли моддаларидан ташқари ваколатли органлар томонидан чиқарилган махсус ҳужжатлар билан ҳам тартибга солинади.

Қонун муқобил (қарши) талаб ҳисоби йўли билан мажбуриятларнинг бекор бўлиши учун қуйидаги уч талабни қўяди:

1) мажбуриятлар қайтарма бўлиши, яъни кредиторлар бир-бирига нисбатан қарздор бўлиши керак. Масалан, ижарага олувчи ижарага берувчига ижара ҳақи учун 20.000 сўм тўлаши керак бўлса, ижарага берувчи ундан 20.000 сўм қарз бўлса – муқобил талаб ҳисобидир;

2) қарама-қарши талаб бир хилда, талаб қилинадиган нарсанинг аломатлари ҳам шу турда бўлиши керак. Масалан, пулга пул, буғдойга буғдой каби. Агар қарама-қарши талабнинг нарсаси бир хилда бўлмаса, ўзаро муқобил талабни ҳисобга ўтказиш мумкин эмас. Масалан, бир томон бир ашё юзасидан виндикацион даъво қўзғатса, иккинчи томон эса шартнома бўйича кўрсатилган хизматни талаб қилса, бундай талаблар ўзаро қарши талабни ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлмайди, яъни муқобил (қарши) талабни ҳисобга ўтказиш йўли билан ҳисоблашиш мумкин эмас;

3) бир хилдаги қарама-қарши талабни ҳисобга ўтказишда уларни бажариш муддатлари тўлган бўлиши керак. Агар бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиш пайти билан белгиланган бўлса, мажбуриятни бажаришнинг ҳисобланиши ҳар қачон талаб этилиши мумкин. Шунинг учун бундай талабни ўзаро ҳисобга ўтказишда бажариш муддати аҳамиятсиздир. Бироқ кредитор бажариш муддати тўлмаган талабини шу кредитордан талаб қилиш муддати тўлган қарздорнинг талабига қарши ўзаро ҳисобга ўтказишга ҳақли эмас.

Муқобил (қарши) талабларни ҳисобга ўтказишга қўйилмайдиган ҳолатлар амалдаги қонун ҳужжатларида белгиланганидек,

–даъво муддати ўтган талабларни (даъво муддатининг ўтиб кетиши талаб қилиш ҳуқуқини йўқотади);

–фуқаронинг соғлиғига шикаст етказиш ёки унинг вафоти муносабати билан етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабини;

–алиментлар ундириш ҳақидаги талабни;

–умрбод таъминлаш шарти билан уй-жойни (квартирани) бошқа шахсга топшириш талабини (меҳнатга қобилиятсиз шахсларни моддий жиҳатдан таъминлаш мақсадида бўлганлиги туфайли);

–қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контрактация шартномалари бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлигини⁵⁶;

–қонунда ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳоллардаги талабни ҳисобга ўтказишга йўл қўйилмайди.

Талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечилган тақдирда қарздор ўзининг дастлабки кредиторига муқобил талабни янги кредиторнинг талабига қарши ҳисобга ўтказишга ҳақли.

Агар талаб қарздор бу талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечилгани тўғрисидаги билдиришни олган пайтгача мавжуд бўлган асосга кўра вужудга келган бўлса ва талаб қилиш муддати ана шу билдириш олгунча келган бўлса ёки ушбу муддат кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган бўлса, ҳисобга олиш амалга оширилади (ФК, 345-модда).

24.4. Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбуриятнинг бекор бўлиши

Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбурият бекор бўлади (ФК, 346-модда). Маълумки, ҳар қандай шахс ўзига ўзи ҳам қарздор, ҳам кредитор бўлиши мумкин эмас. Бундай кредитор ва қарздорнинг бир шахс бўлиб қолиши кўпинча мерос олишда учрайди. Масалан, мерос олувчи шахс ўз акаси ёки отасига қарздор бўлса, кейинчалик мерос очилиши натижасида кредиторнинг (марҳум ака ёки отанинг) талаб қилиш ҳуқуқларини ўзига олади.

Қарздор билан кредиторнинг бир шахс бўлиб қолиши фуқаролар ўртасидагина эмас, балки юридик шахслар ўртасида ҳам юз бериши мумкин. Одатда, юридик шахслар қайта ташкил бўлиши ёки бир нечаси қўшилиши туфайли (универсал ҳуқуқий ворислик) қарздор ва кредитор бўлган ташкилотлар бир юридик шахс бўлиб қолиши – мажбуриятни бекор қилади. Агар бунда қўшилиш кейинчалик бекор бўлса, мажбурият янгидан пайдо бўлади. Чунончи, бир-бирига қарздор бўлган икки хўжалик қўшила туриб, кейинчалик яна ажралсалар аввалги қарздор хўжаликларнинг мажбурияти янгидан пайдо бўлади.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низом // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 143-модда.

24.5. Тарафларнинг келишуви бўйича ва қарздорни қарздан воз кечиши бўйича мажбуриятнинг бекор бўлиши

Тарафларнинг келишувига мувофиқ мажбуриятларнинг бекор қилинишида бундай келишув бажарилмаган мажбуриятларни келгусида бажаришдан озод қилишга қаратилган бўлади ва ҳар икки тараф мажбуриятни бажаришга ҳали киришмаган вақтда ёки мажбуриятнинг бир қисми бажарилган пайтда юз беради. Тарафларнинг келишувлари турлича мазмунда, чунончи, қарзни тўлашдан ёки бирор-бир ишни бажаришдан озод қилиш тўғрисида бўлиши мумкин. ФКнинг 342-моддасига асосан тарафларнинг келишувига мувофиқ мажбурият уни бажариш ўрнига воз кечиш ҳақини бериш (пул тўлаш, мол-мулк бериш каби) билан бекор қилиниши мумкин. Воз кечиш ҳақининг миқдори, муддатлари ва уни бериш тартибини тарафлар белгилайдилар.

Кредиторнинг қарздан воз кечиши ҳам мажбуриятнинг бекор бўлишига олиб келади. Бу бир тарафлама битим бўлиб, унда тарафларнинг келишуви рўй бермайди. Бироқ бунда кредиторнинг қарздан воз кечиши бошқа шахсларнинг кредитор мол-мулкига нисбатан ҳуқуқларини бузмаса, мажбурият бекор бўлади (ФК, 348-модда).

ФКнинг 347-моддасида кўрсатилганидек, тарафлар ўз ўрталаридаги дастлабки мажбуриятни бошқа нарсани ёки бошқача ижро этиш усулини назарда тутувчи янги мажбурият билан алмаштириш (мажбуриятни янгилаш) ҳақида келишиб олсалар, мажбурият бекор бўлади. Чунончи, бирор-бир нарса насияга олинганида олди-сотди шартномасидан келиб чиққан мажбурият тарафларнинг келишуви билан қарз мажбуриятига айлантирилади. Бундай ҳолда тарафлар ўртасида қарз шартномаси билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабат келиб чиқади.

Бир мажбуриятнинг бошқа бир мажбурият билан алмаштирилиши учун қатор шартлар талаб қилинади. Бунда, биринчидан, тарафлар ўртасидаги бир мажбуриятни бекор қилиш учун бошқа турдаги мажбурият билан алмаштириш ҳақидаги келишув бўлиши; иккинчидан, ҳаракатда бўлган, ҳақиқий мажбуриятнинг бўлиши (агар дастлабки мажбурият ҳақиқий бўлмаса ёки бекор қилинган бўлса, у ҳолда мажбуриятни бошқа бир мажбурият билан алмаштириш тўғрисида келишув ҳам бўлиши мумкин эмас); учинчидан, янги мажбурият ҳақиқий бўлиши ва эски мажбуриятдан бирор-бир фарқи бўлиши керак.

Тарафларнинг бир турдаги мажбуриятни бошқа бир турдаги мажбурият билан алмаштириш тўғрисидаги келишуви шартнома сифатида кўрсатилганлиги туфайли келишув ҳам шартномаларни тузишга оид умумий қоидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Дастлабки мажбуриятнинг янги мажбурият билан алмаштирилишида дастлабки мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш учун белгиланган кафолат, закат ва бошқа усуллар ҳам бекор бўлади.

Мажбуриятларнинг келишув йўли билан бекор қилиниши ФКнинг 102-112-моддаларига риоя қилинган ҳолда расмийлаштирилиши лозим. Ташкилотлар ўртасидаги мажбуриятларнинг келишуви фақат ёзма шаклдагина бекор қилиниши мумкин.

24.6. Бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли мажбуриятнинг бекор бўлиши

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги деб шундай вазият тушуниладики, бунда қарздорга мажбурият мазмунини ташкил этган ҳаракатларни бажариш имконияти бўлмай қолади.

ФКнинг 349-моддасида кўрсатилишича, агар тарафлардан бирортаси ҳам жавоб бермайдиган вазият туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмай қолса, у бекор бўлади. Башарти, қарздор мажбуриятни кредиторнинг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг мажбурият бўйича бажарганларини қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмас.

Бажариш мумкин бўлмаслик тасодифий ҳолатлар туфайли бўлишини бировнинг айби билан боғлиқ бўлиши ҳолатидан ажратиш керак. Тасодифий ҳолат туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги деб мазкур шароитда, вазиятда қайтара олмайдиган куч, чунончи, сув тошқини, zilзила, ёнғин каби табиий офатлар туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги тушунилади.

Бажаришнинг мумкин бўлмай қолиши қарздор айби билан бўлган деб ҳисоблаш учун бажариш имкониятини бермаган ҳолатлар қарздор қасддан ёки эҳтиётсизликдан йўл қўйган бўлиши ёхуд унинг олдини олмаган бўлиши керак. Агар бажаришга имконият бермайдиган ҳолатлар қарздорнинг айби билан содир этилган бўлса, у ҳолда қарздор мажбуриятни бажаришдан озод бўлмайди, бундай ҳолда мажбурият бекор бўлмай ўз кучида қолиб, фақат унинг мазмуни юз

берган ҳолатга қараб ўзгариши мумкин. Қарздорнинг ўз айби билан ижро этиб бўлмайдиган ҳолат содир қилинган бўлса, мажбурият бажарилмаслиги учун неустойка ёки зарарни тўлаш бурчидан озод қилинмайди.

Қонун мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги фактларини турларга бўлиб кўрсатмайди. Мажбуриятни бажариб бўлмаслиги фактлари ўз характериға кўра бир неча турға, чунончи, жисмий, ҳуқуқий ва иқтисодий фактларға бўлинади. Жисмий жиҳатдан бажариб бўлмаслик деганда, бажарилиши лозим бўлган мажбурият нарсасининг нобуд бўлиши натижасида бажариш мумкин бўлмаслиги тушунилади. Масалан, ижараға берилаётган бинонинг ёнғин туфайли яроқсиз бўлиб қолганлиги сабабли мажбурият нарсасини бериб бўлмайди.

Ҳуқуқий жиҳатдан бажариб бўлмаслик деганда, мажбурият мазмунини ташкил этган ҳаракатни қилишни ваколатли орган томонидан чиқарилган ҳуқуқий ҳужжат билан ман қилиниши тушунилади. Масалан, дори тайёрлаш заводи дори етказиб бериш мажбуриятини олса, лекин тайёрланган дорининг зарарли хусусияти маълум бўлиб қолиб, ваколатли орган фуқаролик муомаласидан чиқариш тўғрисида буйруқ берса, ҳуқуқий асос бўйича бажариб бўлмайдиган ҳолат рўй беради.

Иқтисодий жиҳатдан бажариб бўлмаслиги шу билан характерланадики, қарздор мажбуриятни бажариш жараёнида ошиқча харажатлар қилиши лозим бўлса, бундай харажатлар туфайли халқ хўжалигига зарар етказилиши сабабли бажарилмаслиги мумкин.

Бундан ташқари, мажбуриятни бутунлай ёки қисман, шунингдек муттасил ва вақтинча бажариб бўлмасликни бир-биридан фарқ қилмоқ керак.

Қисман ижро этиб бўлмаслик, масалан, шартномаға асосан топшириладиган бир неча ашёнинг бири ёки бирмунчасининг бузилишидан келиб чиқиши мумкин.

Бутунлай ижро этиб бўлмаслик эса, топширилиши лозим бўлган мулкнинг тасодиқий ҳолат сабабли истёъмолға яроқсиз бўлиб қолиши тушунилади.

Вақтинча бажариб бўлмасликка ваколатли орган томонидан берилган буйруққа асосан мажбурият бажарилиши кечиктирилишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Вақтинча ижро этиб бўлмасликда мажбурият бутунлай бекор қилинмай, балки бажарилиши вақтинча тўхтатилиб турилади.

Муттасил ижро этиб бўлмасликда бирор тасодифий ҳолат туфайли мажбуриятни ҳеч қачон бажариш мумкин бўлмайди. Масалан, ёнгин туфайли вайрон бўлган муайян бинони ижарага бериш мажбурияти муттасил, ҳеч қачон бажарилмаслиги мумкин.

24.7. Мажбуриятнинг давлат органи ҳужжати асосида бекор бўлиши

ФКнинг 350-моддасига асосан агар давлат органининг ҳужжати чиқиши натижасида мажбуриятни бажариш тўлиқ ёки қисман мумкин бўлмай қолса, мажбурият тўлиқ ёки унинг тегишли қисми бекор бўлади. Масалан, Ўзбекистондаги мис комбинати хориждаги корхонага мис етказиб бериш ҳақидаги шартнома бўйича мажбуриятга эга бўлиши мумкин. Борди-ю, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати хорижга мис экспорт қилишни чеклаш ҳақида қарор қабул қилгудай бўлса, ушбу мажбурият бекор бўлади. Бунинг натижасида зарар кўрган тарафлар ФКнинг 12- ва 15-моддаларига мувофиқ уни тўлашни талаб қилишга ҳақлидирлар.

Давлат органининг мажбурият бекор бўлишига асос бўлган ҳужжати белгиланган тартибда ҳақиқий эмас деб топилганда, агар тарафларнинг келишувида ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача тартиб келиб чиқмаса ва мажбуриятни бажариш кредитор учун ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлса, мажбурият тикланади.

24.8. Фуқаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор бўлиши

Мажбурият иштирокчиси бўлган фуқаро вафот этиши туфайли мажбуриятлар барча ҳолларда ҳам тугатилмайди, чунки қонун билан белгиланган баъзи ҳолларда марҳумнинг ҳуқуқ ва бурчлари унинг ворисларига ўтади. Жумладан, меросни қабул қилган ворис мерос қолдирувчининг қарзлари юзасидан ўзига ўтган мерос мулкининг ҳақиқий қиймати доирасида жавобгар бўлади. Мерос мулки ворислар бўлмагани учун давлатга ўтган бўлса, давлат ҳам шу тартибда марҳумнинг қарзлари учун жавоб беради.

Агар мажбуриятни қарздорнинг шахсий иштирокисиз бажариш мумкин бўлмаса ёки мажбурият бошқача тарзда қарздорнинг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлса, қарздор вафот этиши билан бекор бўлади (ФК, 351-модда). Чунончи, вакил вафот этса, у томондан

олинган мажбурият ҳам бекор қилинади, чунки вакиллик шахсий ишончга асосланиб белгиланган ҳуқуқий муносабат ҳисобланади. Агар мажбуриятни бажариш шахсан кредитор учун мўлжалланган ёки мажбурият бошқача тарзда кредиторнинг шахси билан боғлиқ бўлса, кредитор вафот этиши билан мажбурият бекор бўлади. Чунончи, соғлиғига шикаст етказганлиги туфайли зарар ҳақини олиб турган фуқаронинг вафот этиши билан унга нисбатан белгиланган мажбуриятлар ҳам бекор бўлади ва ҳоказо.

Мажбурият қарздор ёки кредитор бўлган юридик шахс тугатилиши билан ҳам бекор бўлади (ФК, 352-модда). Юридик шахснинг қайтадан ташкил бўлишида, ташкилотнинг ишлари ва мулкани тугатмай, бекор қилинганда, яъни барлашиш, бўлиниш ёки қўшилишлари ҳолларида мажбуриятлари тугамайди.

Икки ёки бир неча ташкилот бирлашганда ёки бир ташкилот бир неча ташкилотларга бўлинганда, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган ташкилот (ёки ташкилотлар)га ўтади.

Бир ташкилот бошқа бир ташкилотга қўшилганда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қўшиб олаётган ташкилотга ўтади. Юридик шахс банкрот бўлгани сабабли тугатилганда, унинг мажбуриятлари бекор бўлади. Айрим мажбуриятлар, масалан, юридик шахс фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказгани учун тўловлар бўйича мажбуриятда қарздор бўлса, бекор бўлмайди. Бунда ФКнинг 247-моддасига ва банкротлик ҳақидаги қонунчиликка асосан тугатилаётган юридик шахс маблағлари капиталлаштирилиб қўйилади ва мажбуриятнинг ижроси бошқа шахс зиммасига юкланади.

Юқорида кўрсатилган усуллар мажбуриятни бекор қиладиган умумий асослар бўлиб, баъзи ҳолларда мажбуриятлар бошқа асосларда ҳам бекор бўлиши мумкин.

24-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбуриятни бекор бўлиши ҳақида тушунча беринг, унинг қандай аҳамияти бор?
2. Мажбурият бажарилганлигини исботловчи қандай ҳужжатлар бор ва уларнинг мажбурият бекор бўлишига алоқаси қандай?
3. Ҳисобга ўтказиш деганда нимани тушунасиз?
4. Ҳисобга ўтказишга қўйилмайдиган ҳолатлар ҳақида тушунча беринг?
5. Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолиши деганда нима англашилади?
6. Воз кечиш ҳақи нима?
7. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги деганда қандай вазият тушунилади?
8. Қай муносабатда фуқаронинг вафот этиши мажбуриятни бекор бўлишига олиб келади?

ШАРТНОМА ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР

Бобнинг мақсади: Иқтисодий муносабатлар мулкчиликнинг турли шакллари, шу жумладан, хусу-сий мулк шакли негизига қурилган бўлиб, товар-пул муносабатлари тизимида бошқарувнинг демократик услублари қўлланиладиган жамиятда шартнома ўз табиати, мазмуни ва кўзлаган мақсадига кўра унинг тенг ҳуқуқли иштирокчилари ўртасида қиймат, эквивалентлилик ва ҳақ эвазига амалга оширишга доир муносабатларнинг юридик тартибига солиш воситаси сифатида хизмат қилади.

Ўқувчи ушбу бобни ўзлаштириш орқали кейинги курсларда мажбуриятларнинг алоҳида турлари ҳисобланган шартномалар билан боғлиқ мавзуларни осон ўрганиш имкониятини қўлга киритади. Ушбу бобни ўрганишда битимлар ва мажбуриятлар билан боғлиқ билимлар қўл келади.

Мазкур бобда шартнома тушунчаси ва унинг бозор муносабатлари шароитидаги аҳамияти, шартномаларнинг турлари, мазмуни, шартнома тузиш ва расмийлаштириш, шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалаларга кенг эътибор берилган ҳамда улар боғлиқ қоидалар амалдаги қонун ҳужжатлари ва илмий-назарий тушунчалар асосида атрофлича очиб берилган.

25.1. Шартнома тушунчаси ва унинг бозор муносабатлари шароитидаги аҳамияти

ФКнинг 8-моддаси талабига кўра, шартномалар тарафлар ўртасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асосларидан биридир. Шубҳасиз, бугунги кунда шартномаларга алоҳида аҳамият берилмоқда. Чунки шартномаларда бошқа юридик фактларга қараганда, тарафларнинг эрки-иродаси тўла ифодаланади. Шартномага киришувчи шахслар ким билан, қанча, қачон шартнома тузишни у туфайли етказиб берилиши лозим бўлган пул, товар, ашёларни қайси муддатларда, қандай транспортларда етказилишини, тўлов амалдаги қандай шаклларда бўлишини мутлақо ўзлари, мустақил ҳал қилади-

лар. Улар шартномалар тузишда эркиндирлар, шартнома тузишга мажбурлашга йўл қўйилмайди⁵⁷.

Шартнома эркинлиги тамойилининг мазмуни ФКнинг 354-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Бунинг маъноси шундан иборатки, ҳеч ким уларни шартнома тузишга мажбур қила олмайди. Шартнома фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз хоҳишига кўра, ўз эрки иродаси билан тузилади. Албатта, уларни шартнома тузишга ундовчи сабаблар (мотив) турлича бўлиши мумкин: ўз эҳтиёжларини қаноатлантириш, фойда олишга интилиш, таъсис ҳужжатларида белгилаб қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ва ҳ.к. Баъзан, бошқа учинчи шахслар шартнома тузиш ҳақида талаб, таклиф ёхуд илтимос қилишлари мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам шартнома тузиш ҳақидаги қарор фуқаро ёки юридик шахс томонидан мустақил, ўз эрки-иродаси асосида қабул қилинади. Шартнома тузиш вақтида фуқаро (юридик шахс раҳбари, вакили) фикри тиник, руҳий ҳолати нормал, ўзини ўзи идора қила оладиган, ўз ҳаракатларининг оқибатларини кўра оладиган ҳолда бўлиши лозим. Агар субъектнинг ички руҳий ҳолатида, онгида рўй берган бузилишлар, ташқи таъсирлар туфайли шартнома тузишга мажбур этилса, ундай шартнома ҳақиқий ҳисобланмайди. Бу шартномалар эркинлигини реал таъминлашнинг ўзига хос юридик кафолати ҳисобланади деб айтиш мумкин.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, шартномалар тузишнинг эркинлиги, ундан тарафларнинг ўзаро манфаатдорлиги, шартномада шартнома интизомининг мустаҳкамлиги (яъни, халқ тили билан айтганда, “шартноманинг пулдан қимматлиги”), унда маъмурий-буйруқбозликка асосланган жавобгарликдан кўра, мулкӣ жавобгарликнинг кенг белгиланиши хўжалик юритувчи субъектларни тобора ушбу ҳуқуқӣ воситадан (шартномадан) тўлароқ фойдаланишга жалб қилмоқда. Шартномаларнинг аҳамиятини кенг тушунтириш мумкин. Аммо уларнинг сараси шартномалар тўлов интизомини кучайтиради, тарафларнинг фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантиради, ўз навбатида тарафларнинг масъулиятини оширади, хўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик ҳолатини яхшилаиди, пировардида

⁵⁷ Аммо бу ҳолатдан айрим истиснолар бор. Чунончи, парвоз вақтида ёки аэропорт, шохбекат, бекат, бандаргоҳда рўй бериши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларда давлат мажбурий суғуртасидан ўтказилиши керак бўлган ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчилари муқаррар тарзда суғурталанадилар. //Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларининг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 6-сон, 250-модда.

тарафларнинг барқарорлигини таъминлайди. Бу эса, ўз навбатида, жамиятда товарлар, хизматлар ва капиталларнинг мўл-кўллигига гаровдир.

Шу маънода соҳанинг тезкор ва таъсирчан ҳуқуқий механизмини яратиш, шартномалар тузиш ва бажаришни таъминлаш мақсадида мамлакатимизда “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида” қонун⁵⁸ қабул қилинди, шартномаларни тузиш ва бажариш мониторинги юритилмоқда. Булар, ўз навбатида, тузилган шартномаларни тезроқ ва реалроқ ишлашига хизмат қилмоқда.

Шартнома икки ёки ундан ортиқ шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ўзаро келишувидир.

Шартнома атамаси уч маънода: юридик факт; бирор-бир юридик фактга асосланган, моддий манфаатлар тўғрисидаги ҳуқуқий муносабат; шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар) нима тўғрисида ўзаро келишсалар, шуни акс эттирувчи, ифодаловчи ҳужжат маъносида ишлатилади. Бу ерда у ўзининг биринчи маъноси – юридик факт сифатида кўрилади ва ўрганилади.

Ёдингизда бўлса, юридик факт тушунчаси “Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат” мавзусида батафсил берилган эди. Унда юридик фактлар мазмуни жиҳатидан икки асосий тоифага: юридик ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлинган эди. Юридик ҳаракатлар, ўз навбатида, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар сифатида бир томонлама ва икки томонлама битимлар (шартномалар) дан иборатлиги кўрсатилган эди. Икки томонлама битимларнинг ҳаммаси (олди-сотди, ижара, қарз ва бошқалар) шартнома ҳисобланади. Бир томонлама битим, масалан, васиятнома шартнома бўла олмайди. Бинобарин, ҳар қандай шартнома битим дейилса ҳам, аммо ҳар қандай битимни шартнома деб атаб бўлмайди.

Демак, шартнома битимнинг бир кўриниши ҳисобланар экан, унга нисбатан битимга оид қоидалар, жумладан, ФКнинг 9-бобидага қоидалар татбиқ этилади. Шу билан бирга, шартнома ўзига тааллуқли бўлган бошқа махсус нормалар билан ҳам масалан, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги, “Лизинг тўғрисида”ги қонунлар, “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилари билан тайёрлов хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан

⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низом⁵⁹ ва бошқалар билан ҳам тартибга солинади.

Шартномадан келиб чиққан мажбуриятларга, агар қонунларда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, ФКда белгиланган мажбуриятлар ҳақидаги умумий қоидалар (ФКнинг 234-352-моддалари) қўлланилади.

Иккидан ортиқ тарафлар тузиладиган шартномаларга ҳам агар бундай шартномалар шартномаларнинг кўп тарафламалик хусусиятига зид бўлмаса, шартнома тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилади.

Шартнома ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Аммо шартноманинг ҳаракати бу билан чекланмайди. Агар бошқа юридик фактлар умумий қоида бўйича ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан тугалланса, шартнома мазкур юридик фактлардан фарқ қилиб, ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишдан ташқари яна ҳуқуқ нормалари билан белгиланган доираларда ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солади, ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Шартнома билан вужудга келтирилган ҳуқуқий муносабат давомида шартнома тарафларнинг хатти-ҳаракатлари қанчалик қонунга мувофиқ бўлган-бўлмаганлигини ҳам текшириш имкониятини беради⁶⁰.

Шартнома тушунчасидаги асосий белги ва шарт – тарафларнинг муайян натижага эришишга қаратилган ўзаро келишувларидир. Тарафларнинг ҳар қайси томонидан шартнома бўйича олинадиган ҳуқуқ ва бурчлар ҳар хил бўлса ҳам, улар оқибатида ягона ҳуқуқий натижа беради, масалан, бирор-бир нарсага нисбатан эгалик ҳуқуқи ўтказилади ёки бирор-бир ашёдан фойдаланиш ҳуқуқи олинади ва ҳ.к.

Тарафларнинг келишувлари натижасида эришиладиган бевосита аниқ натижани мазкур шартнома тузишда тарафларнинг ўз олдиларига қўйилган асосий мақсаддан ажратиш керак. Масалан, металлургия заводи машинасозлик заводи билан муайян миқдордаги,

⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 17-сон, 143-модда.

⁶⁰ Раҳманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. - Ташкент: Фан. 1994. –Б. 113-114.

шарт қилинган нав ва маркали пўлатни етказиб бериш тўғрисида шартнома тузади. Бу ерда тарафлар ўзаро келишувларининг бевосита натижаси металлургия заводи томонидан машинасозлик завоидига шартнома билан белгиланган муддатларда ва муайян шартларга биноан маълум миқдорда пўлат етказиб бериш ҳисобланади. Шартноманинг мақсади эса ҳар икки тараф учун умумий бўлиб, тарафларнинг ҳар қайсиси шартноманинг барча кўрсаткичларини бажаришдан, пировардида фойда (даромад) олишдан иборат бўлади. Бинобарин, ҳар икки тараф ҳам шартномани лозим даражада бажаришни ўзларининг бурчлари деб биладилар.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома, асосан, мулкӣ муносабатларни расмийлаштириш учун тузилади. Баъзи ҳолларда шартнома шахсий-номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларни ҳам расмийлаштиради. Бу адабиёт, фан ва санъат асарларини яратиш соҳасидаги ижодий фаолият билан боғлиқ бўлган шартномалар, чунончи, нашриёт шартномаси, сахна асари, киносценариялар ва бошқа шартномалар учун характерлидир.

Бундай шартномалар тарафларнинг мулкӣ ҳуқуқлари ва бурчларинигина, чунончи, муаллифлик ҳақи тўғрисидаги шартларни, муддатларни бузганлик учун жавобгарликнигина белгиламай, балки шахсий-номулкӣ ҳуқуқларни ҳам, масалан, муаллиф ўз асарида номини кўрсатиб ёки аноним тарзда чиқариши, асари матнига ўзгартириш киритишга руҳсат бериш-бермаслик сингари номулкӣ ҳуқуқларни ҳам белгилайди.

25.2. Шартномаларнинг турлари

Шартнома унда иштирок этаётган тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро тақсимланишига қараб **бир томонлама**, **икки томонлама** ва **кўп томонлама** шартномаларга бўлинади.

Бир томонлама шартномада иштирок этаётган тарафларнинг бирида фақат ҳуқуқ бўлиб, ҳеч қандай мажбурият бўлмайди, иккинчи тарафда эса фақат мажбурият бўлади. Масалан, қарз шартномасида қарздор олган пул суммасини ўз вақтида қарз берувчига тўлаш мажбуриятига ва кредитор эса уни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Икки томонлама шартномада эса ҳар икки тараф ҳам мустақил ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлади. Бундай шартномага олди-сотди шартномасини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу шартнома бўйича сотувчи сотилган ашёнинг баҳосини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиб,

сотилган ашёни олувчига топширишга мажбур, олувчи эса – олаётган ашёнинг баҳосини тўлаши зарур бўлиб, сотиб олинган ашёни талаб қилиб олишга ҳақли.

Фуқаролик муомаласида тузиладиган шартномаларнинг кўпчилиги икки томонлама, яъни юқорида кўрсатилган олди-сотди шартномасидан ташқари маҳсулот етказиб бериш, мулк ижараси, пудрат ва бошқа шартномалардан иборат бўлади.

Кўп томонлама шартномалар ҳам мавжуд бўлиб, унда тарафлар уч ва ундан ортиқ бўлади. Бундай шартларда бир пайтнинг ўзида ҳар бир тарафда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар бўлиши характерлидир. Масалан, франшизинг, лизинг шартномалари.

Шартномалар **ҳақ бараварига** ва **текинга** тузиладиган шартномаларга бўлинади. Ҳақ бараварига тузиладиган шартномалар бир тараф топширган мулки, қилган хизмати эвазига пул ёки мулк билан ҳақ олади. Масалан, бир тараф вақтинчалик фойдаланиш учун мулкни ижарага олувчи ундан фойдалангани учун ижара ҳақи тўлашга мажбур бўлади. Бундай ҳақ бараварига тузиладиган шартномаларга олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, айирбошлаш, пудрат ва бошқа кўплаб шартномаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Агар қонун ҳужжатларидан бошқача қоида келиб чиқмаса, шартноманинг мазмуни-моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса, шартнома ҳақ эвазига тузилган шартнома деб ҳисобланади.

Текинга тузиладиган шартномада эса бир тараф бошқа бир тараф фойдасига ҳақ олмай, бирор-бир мулкни топшириш, бирор ишни бажариши мумкин. Масалан, ҳадя шартномаси бўйича мулк эгаси ўз мулкни бошқа бир шахсга текинга беради. Текин фойдаланиш, фоизсиз қарз шартномалари ҳам бепул тузиладиган шартномаларга киради.

Шартномалар тузилиш пайтига ва мазмунига қараб **консенсуал** ва **реал** шартномаларга бўлинади.

Консенсуал шартномалар ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафларнинг келишувлари асосида қонун талаб қилган шаклда расмийлаштирилганлари захоти тузилган ҳисобланади. “Консенсуал” сўзи лотинча “консенсус” сўзидан олинган бўлиб, “келишув” маъносини билдиради. Консенсуал шартномага мисол қилиб олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, пудрат, мулкни ижарага бериш каби шартномаларни кўрсатса бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида аксарият кўпчилик шартномалар консенсуал шартномалар гуруҳига киради.

Реал шартномалар бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафлар ўзаро келишган ва шартнома нарсаи ашё ёки пул топширилган пайтдан вужудга келади.

“Реал” сўзи латинча “рес” сўзидан олинган бўлиб, “ашё” маъносини билдиради. Реал шартномага мисол қилиб қарз, омонат, ҳадя, текин фойдаланиш шартномаларини кўрсатиш мумкин.

Учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномалар умумий қоида бўйича шартномадан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар шартнома тузишда қатнашган тарафлар учун пайдо бўлади. Айрим ҳолларда шартнома учинчи шахс фойдасига тузилиши ҳам мумкин. Учинчи шахс фойдасига тузилган шартномага мисол қилиб суғурта шартномасини кўрсатиш мумкин. Учинчи шахс шартномада алоҳида тараф ҳисобланмайди. Бироқ, ФКнинг 362-моддасида кўрсатилганидек, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, учинчи шахс шартнома бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланиш ниятини қарздорга билдирган пайтдан бошлаб тарафлар ўзлари тузган шартномани учинчи шахснинг розилигисиз бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари мумкин эмас. Шартнома тузган шахс шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг учинчи шахсга нисбатан бажарилишини шарт қилган бўлса, бу ҳақда шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, мажбуриятнинг бажарилишини шартномани тузган шахс ҳам, фойдасига мажбуриятнинг бажарилиши кўрсатилган учинчи шахс ҳам талаб қилиши мумкин.

Агар учинчи шахс ўзига шартнома бўйича берилган ҳуқуқдан воз кечса, шартнома тузган шахс, агар шартноманинг мазмунига хилоф келмаса, бу ҳуқуқдан ўзи фойдаланиши мумкин.

Шартномалар, шунингдек оммавий шартнома, қўшилиш шартномаси ва дастлабки шартнома каби турларга ҳам бўлинади.

Ташкилот тарафидан тузилган ҳамда унинг бундай ташкилот ўз фаолияти хусусиятига кўра ўзига мурожаат қиладиган ҳар бир шахсга нисбатан амалга ошириш шарт бўлган товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларини (чакана савдо, жамоат транспортида йўловчи ташиш, алоқа хизмати, электр қуввати билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва бошқаларни) белгилаб қўядиган шартнома тузишда бир шахсни бошқа шахсга нисбатан афзал кўришга ҳақли эмас (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардан ташқари).

Товарлар, ишлар, хизматларнинг баҳоси; шунингдек оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил

қилиб белгиланади. Ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериши, хизматлар кўрсатиши, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йўл қўйилмайди. Ташкилот оммавий шартнома тузишдан асоссиз бош тортганида харидор (мижоз) уни суд орқали шартнома тузишга мажбур қилиш имкониятига (ФК, 358-модда) эга. Майший пудрат, йўловчи ташиш, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномалари оммавий шартномалардир.

Шартларини тарафлардан бири формулярлар ёки бошқа стандарт шаклларда таърифлаган ҳамда иккинчи тараф фақат таклиф қилинган шартномага бутунлай қўшилиш йўли билан қабул қилиши мумкин бўлган шартнома қўшилиш шартномаси дейилади. Бундай шартномаларга мисол қилиб ҳаво ва темир йўл транспортида юк ва йўловчилар ташиш шартномаларини кўрсатиш мумкин. Одатда, бундай шартномалар мазмуни ҳамма учун деярли бир хил бўлиб, олдиндан белгилаб қўйилади ва бинобарин, мижоз унинг шартларини бошқача тузишни таклиф этиш имкониятига эга эмас. Бироқ қўшилиш шартномаси мижознинг ўз ихтиёри, эрки ва иродаси билан шартномага қўшилишини билдиради. Бундай шартномаларни асло бир томонлама битим деб ҳисоблаш мумкин эмас. Қўшилиш шартномасини бекор қилиш ёки шартномаларини ўзгартириш асослари ФКнинг 360-моддасида назарда тутилган.

Дастлабки шартнома бўйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар.

Дастлабки шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда, борди-ю, асосий шартноманинг шакли аниқланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилади. Дастлабки шартноманинг шакли тўғрисидаги қоидаларга риоя қилмаслик унинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарчасини, шунингдек бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар бўлиши керак. Дастлабки шартномада асосий шартномани тузиш муддати кўрсатилган бўлиши лозим, агар кўрсатилмаган бўлса, дастлабки шартнома тузилган вақтдан бошлаб бир йил ичида тузилиши шарт (ФК, 361-модда). Биржаларда тузиладиган турли хил шартномалар, жумладан, форвард, фьючерс, опцион битимлар – дастлабки шартномалардир.

Бундан ташқари шартномаларни: биринчидан, *мулкни топширишга қаратилган*; иккинчидан, *ишларни бажаришга қаратилган*; учинчидан: *хизматлар бажаришга қаратилган*; тўртинчидан, *турли хил тузилмаларни таъсис этишга йўналтирилган* тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Қуйида уларни янада кенгроқ кўриб чиқамиз.

Биринчи гуруҳда мулкни топшириш асосида муҳим мезон саналади ва ўз навбатида мулкни ҳақ эвазига ва текинга топширишни чегаралаш имконини беради. Ниҳоят, мулкни ҳақ эвазига ва текинга топширишга қаратилган шартнома ўтказиладиган ҳуқуқ ҳажмига кўра ажратилади. Натижада тўртта кичик гуруҳ ташкил топади. Буларга мулкни ҳақ эвазига хўжалик юритувга ёки оператив бошқарувга ёхуд мулк қилиб топшириш (олди-сотди, айирбошлаш, рента ва умрбод таъминлаш шарти билан уй-жойни бериш, қарз ва кредит, банк омонати ва банк ҳисобварағи), мулкдан ҳақ эвазига фойдаланишга топшириш (ижара шартномаси, уй-жой ижараси, франшизинг), текинга мулк қилиб хўжалик юритиш, оператив бошқаришга топшириш (ҳадя), ҳақ эвазига фойдаланишга (франшизинг) шунингдек, текинга фойдаланишга топшириш (ссуда) киради.

Иккинчи гуруҳнинг хусусияти шундаки, мажбур бўлган шахснинг ҳаракатлари ундан ажратиладиган натижани келтириб чиқаради ва шу натижа шартнома предмети бўлади. Уларни ички гуруҳга бўлишга тўхталадиган бўлсак, мазкур ҳолатда муайян юридик-техник белгига кўра қўлланилади, яъни: тасодифан натижага эриша олмаслик хавфи қайси тарафга тегишли бўлиш. Бунда таваккалчилик хавфи пудрат шартномасида - пудратчига; илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари пудрати шартномасида – буюртмачига юклаш мос келади.

Бугунги кунда ишларни бажариш ва хизмат кўрсатишга оид шартномалар мустақил шартнома турлари ҳисобланиб, қонунда улар ўртасидаги умумийликка ҳам эътибор берилган. Мазкур ҳолатни биз илмий текшириш ва технология ишлари ва ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасига доир бобларга муайян даражада пудрат шартномасига доир ҳавола нормалар борлигида кўришимиз мумкин (масалан, ФК 694-моддасида берилган ҳавола).

Учинчи гуруҳга кирувчи (хизмат кўрсатишга доир) шартномалар ҳақ эвазига ва текинга тузиладиган шартномаларга бўлинади. Хизмат кўрсатишга доир шартномаларнинг аксарият кўпчилиги ҳақ эвазига тузилади (ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномаси, ташиш шартно-

маси, транспорт экспедицияси, банк омонати, банк ҳисобварағи, ҳисоб-китоблар, омонат сақлаш, суғурта воситачилик, топшириқ, мол-мулкни ишончли бошқариш шартномаси кабилар).

Текинга тузиладиган шартномаларга эса агарда қонунда, бошқа норматив ҳужжатлардаёки шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса фақатгина топшириқ шартномасини кўрсатиш мумкин. Бироқ ФК 818-моддасида 356-модда 4-қисмига ҳавола мавжуд бўлиб унга кўра, ҳақ тўлашни назарда тутадиган шартномада баҳо назарда тутилмаган ва шартнома шартлари бўйича белгиланиши мумкин бўлмаган ҳолларда шартномани бажарганлик учун ўхшаш вазиятларда одатда шундай товарлар, ишлар ёки хизматлар учун олинадиган баҳо бўйича ҳақ тўланиши кераклиги кўрсатиб ўтилган.

Тўртинчи гуруҳ таркибига кирувчи шартномалар тузиш мақсадини ҳисобга олган ҳолда бўлинади. Биринчи ҳолатда юридик шахсни ташкил қилиш мақсади кўзга ташланса (масалан, тўлиқ ширкатни ташкил этиш, Масъулияти чекланган жамият ва Қўшимча масъулиятли жамият, ассоциация ва иттифоқни, Акциядорлик жамиятини ташкил этиш ҳақидаги таъсис шартномалари), кейинги ҳолатда юридик шахсни ташкил этмаган ҳолда ҳамкорликда фаолиятни юритиш, яъни бунда ҳуқуқ субъекти ҳисобланмаган, юридик шахс мақомига эга бўлмаган, масалан оддий ширкат шаклидаги тузилмани барпо этиш мақсади кўзга ташланади.

Бундан ташқари, тарафлари фақат хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобланган хўжалик шартномалари ҳам борки улар ўзига хос хусусиятлари, тарафлари ва уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, тузиш ва расмийлаштириш тартиби ва бошқа жиҳатлари билан ажралиб туради.

Хўжалик шартномаси деб, тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишувга айтилади.

Бундан ташқари, ички хўжалик шартномаси ҳам борки, у қоида тариқасида, хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмалари ўртасида ёки хўжалик юритувчи субъект ва унинг ходими (бир гуруҳ ходимлари) ўртасида тузилади.

Хўжалик шартномалари билан боғлиқ махсус нормалар Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар

фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунида ўз аксини топган⁶¹.

Юридик шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар хўжалик шартномаларининг субъектлари (тарафлари) бўлади.

Шу билан бир қаторда хўжалик шартномаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар қуйидагилардир:

биринчидан – шартнома фақат тадбиркорлик фаолияти соҳасида, яъни фойда олиш мақсадида;

иккинчидан – шартнома юридик шахслар ва яқка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар ўртасида;

учинчидан – шартнома товарлар бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш тўғрисида;

тўртинчидан – шартнома фақат ёзма тарзда тузилади⁶².

“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасида хўжалик шартномасига нисбатан қўйиладиган талаблар назарда тутилган. Унга асосан, хўжалик шартномаси шартнома предметини етказиб бериладиган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) миқдори, сифати, ассортимент ва баҳосини, шартноманинг бажарилиш муддатларини, ҳисоб-китоб қилиш тартибини, тарафларнинг мажбуриятларини, шартнома мажбуриятлари бажарилмаганда ёки лозим даражада бажарилмаганда тарафларнинг жавобгарлигини, низоларни ҳал этиш тартибини ҳамда тарафларнинг реквизиатларини, шартнома тузилган сана ва жойни, шунингдек бундай турдаги шартномалар учун қонун ҳужжатларида белгиланган ёки тарафлардан бирининг аризасига кўра ўзаро келишувга эришиш лозим бўлган бошқа муҳим шартларни назарда тутиши керак.

Хўжалик шартномасида ҳисоб-китоб қилиш тартиби белгиланаётганда товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини қонун ҳужжатларида белгиланганидан кам бўлмаган миқдорда олдиндан тўлаб қўйиш албатта назарда тутилган бўлиши керак.

Хўжалик шартномасини тузишда тарафлар тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган ҳамда ҳуқуқий экспертизадан белгиланган тартибда ўтказилганидан сўнг эълон қилинган ўзларининг намунавий ёки типовой шартларига (шакллариغا) амал қилишлари мумкин.

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 9, 170-модда

⁶² Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент. ТДЮИ, 2003. -179 б.

Контрактация шартномаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштирувчи жойлашган ерда тузилади. Контрактация шартномасида бошқа талаблар билан бир қаторда етказиб берилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти учун қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан кам бўлмаган миқдорда аванс тўловлари назарда тутилган бўлиши лозим.

Хўжалик шартномалари уларни имзолашга тайёрлаш жараёнида хўжалик юритувчи субъектларнинг юридик хизмати ёки жалб этилган адвокатлар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан текшириб кўрилиши керак. Шартномаларни уларнинг имзоларисиз тузишга йўл қўйилмайди.

Қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги хўжалик шартномалари хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизматининг ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади.

25.3. Шартноманинг мазмуни

Шартноманинг мазмунини унинг бандлари (шартлари, реквизитлари) ташкил этади. Амалдаги қонунчиликка кўра, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартнома шартлари (бандлари) муҳим, одатдаги ва тасодифий шартларга бўлинади. Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек, тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади. Баъзи шартномалар учун хос муҳим бандлар қонун билан белгиланади. Чунончи, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасида, “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек, уларнинг бажарилиш мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган Низомнинг II бандига мувофиқ, шартномаларда қуйидагилар кўрсатилади:

- шартноманинг мавзуси, маҳсулотнинг номи, ассортименти, миқдори (ҳажми), сифати, нархи (турлари бўйича);
- шартноманинг умумий суммаси;
- томонларнинг ҳуқуқлари ва ўзаро мажбуриятлари;
- маҳсулотларни етказиб бериш тартиби ва шартлари, топшириш – қабул қилиб олиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) пунктлари ва даврлари (муддатлари);
- идишга, маркировка қилишга, ўраш-жойлашга қўйиладиган талаблар;
- ҳисоб-китоблар тартиби, шакли ва муддатлари, томонларнинг тўлов, почта ва юклаб жўнатиш реквизитлари;
- шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажармаганлиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлиги;
- низоларни, форс-мажор ҳолатларни ҳал этиш тартиби, томонларнинг реквизитлари, шартнома тузилган сана ва жой.

Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш юзасидан тузиладиган контрактация шартномаларида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган ҳамда хўжаликлар ихтиёрида қоладиган маҳсулотларнинг сорти ва миқдори ҳам кўрсатилади.

Одатдаги шартлар муайян мажбуриятга оид муносабатни тартибга соладиган диспозитив нормалар билан белгиланадиган шартлар ҳисобланади. Бундай шартлар одатдагидек назарда тутилади. Масалан, мулк ижараси шартномасида мулкни майда (жорий) таъмирлаш шарт қилиб кўрсатилса ҳам, кўрсатилмаса ҳам бўлади, чунки бу шарт тўғрисида қонунчиликда (диспозитив характердаги) кўрсатма берилган.

Тасодифий шартлар умумий ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солилмаган масалалар бўйича ўзаро келишув бўлиб кўрилади. Чунончи, ижарага олинган мулкни таъмирлаш муддати тўғрисидаги масала тасодифий шартлардан бири ҳисобланади.

Шартномада унинг айрим шартлари тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган намунавий шартлар билан белгиланиши назарда тутилиши мумкин. Шартномада намунавий шартларга ҳавола қилинмаган ҳолларда бундай намунавий шартлар тарафларнинг муносабатларига иш муомаласи одатлари сифатида қўлланилади (ФК, 359-модда).

25.4. Шартнома тузиш

Шартноманинг тузилиши ФКнинг 354-моддасида кўрсатилганидек, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартноманинг умумий тартибда тузилиши икки давр билан белгиланади. Биринчи давр – шартнома тузишга таклиф қилиш даври; бу оферта, шартнома тузишга таклиф қилувчи эса, офферент, деб аталади.

Иккинчи давр – шартнома тузиш тўғрисидаги таклифни қабул қилиш даври; бу акцепт, таклифни қабул қилувчи акцептант деб айтилади.

Шартнома тузишнинг умумий тартибига оид қоидалар ФКнинг 364-381-моддаларида берилган. Бу қоидаларда айтилишича, агар шартнома тузиш тўғрисидаги таклиф (оферта) жавоб учун муддат тайинлаб қилинган бўлса, бу ҳолда шартнома иккинчи тараф (акцептант) томонидан таклифнинг қабул қилинганлиги тўғрисидаги жавоб шу муддат ичида таклиф қилувчи (офферент) томонидан олинган ҳолдагина тузилган ҳисобланади. Оферта йўллаган шахс унинг акцептини олган пайтдан шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартнома тузилиши учун тарафлар ўзаро келишувининг ўзигина кифоя эмас. Бу келишув тегишли шаклда расмийлаштирилган бўлиши шарт. Шартномаларнинг шакли ФКнинг 366-моддасида белгиланган қоидаларга мувофиқ бўлиши шарт. Унга асосан, агар қонунда муайян турдаги шартномалар учун маълум бир шакл белгилаб қўйилмаган бўлса, шартнома битимлар тузиш учун назарда тутилган ҳар қандай шаклда тузилиши мумкин.

Нотариал тасдиқланиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган шартнома нотариал тасдиқланган ёки рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан, нотариал тасдиқланиши ва рўйхатдан ўтказилиши зарур бўлганда эса – шартнома рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани муайян шаклда тузишга келишган бўлсалар, гарчи қонунда бу турдаги шартномалар учун бундай шакл талаб қилинган бўлмаса-да, шартнома белгиланган шаклга келтирилганидан кейин тузилган ҳисобланади.

Ёзма шартнома тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан; шунингдек, почта, телеграф, телетайп, телефон, электрон алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини ишончли

суратда аниқлаш имконини берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин.

Шартнома тузиш ҳақидаги таклиф (оферта) акцептантга билдирилгунича қақриб олинши мумкин. Бироқ у акцептант томонидан қабул қилиб олинган бўлса, акцептлаш учун белгиланган муддат давомида қақриб олинши мумкин эмас.

Оферта муайян шахсга ҳам, номуайян шахсларга ҳам қаратилган бўлиши мумкин. Масалан, маҳсулотни реклама қилиш, ўз хизматини таклиф этиб эълон бериш – номуайян шахслар доирасида йўлланган оферта ҳисобланади. Бундай офертани, одатда, оммавий оферта деб ҳам юритилади.

Оферта юборилган шахснинг уни қабул қилганлиги ҳақидаги жавоби акцепт ҳисобланади. Акцепт тўлиқ ва писандасиз бўлмоғи шарт. Агар қонундан, иш муомаласи одатидан ёки тарафларнинг иш бўйича аввалги муносабатларидан бошқача маъно келиб чиқмаса, сукут сақлаш акцепт бўлмайди.

Агар шартнома туғрисидаги таклиф (оферта) жавоб учун муддат тайинланмасдан, оғзаки равишда қилинган бўлса, иккинчи тараф (акцептант) бу таклифни қабул қилганлигини дарҳол таклиф қилувчига (офферентга) билдирган ҳолдагина шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар бундай таклиф ёзма равишда қилинган бўлса, таклифни қабул қилганлик (акцепт) туғрисидаги жавоб уни олиш учун лозим бўлган нормал вақт давомида олинган тақдирдагина, шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар шартнома тузишга рози бўлганлик туғрисидаги кечиктирилиб олинган жавобдан унинг ўз вақтида юборилганлиги маълум бўлса, бу ҳолда таклиф қилувчи шахс (офферент жавобнинг кечиктирилиб олинганлиги туғрисида иккинчи тараф (акцептант)ни дарҳол хабардор қилсагина жавоб кечиктирилган ҳисобланади. Бу ҳолда жавоб айна пайтда янги таклиф (оферта) ҳисобланади.

ФКнинг 375-моддасида кўрсатилганидек, офертада таклиф қилинганидан бошқача шартлар асосида шартнома тузишга розилик билдириш туғрисидаги жавоб акцепт ҳисобланмайди. Бундай жавоб акцептдан бош тортиш ва айна вақтда янги оферта ҳисобланади.

Одатда, шартномада у тузилган жой кўрсатиб ўтилиши керак. Агар шартномада унинг тузилган жойи кўрсатилмаган бўлса, шартнома оферта йўллаган фуқаронинг яшаш жойида ёки юридик шахснинг жойлашган ерида тузилган ҳисобланади (ФК, 376-модда).

Айни пайтда “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунда белгиланишича, контрактация шартномалари қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштирувчи жойлашган ерда тузилади.

Юқорида айтганимиздек, шартномалар тузишда тарафлар эркиндирлар. Бинобарин, ҳеч қайси тараф шартнома тузишга мажбур қилинмайди. Бироқ айрим ҳолларда мажбурий шартнома тузилиши мумкин. Бунда шартнома тузиш ўзи учун мажбурий бўлган тараф оферта олган кундан бошлаб ўттиз кун ичида бошқа тарафга акцепт тўғрисида, акцептдан воз кечиш ҳақида ёки бошқача шартлар асосида акцептлаши ҳақида (шартнома лойиҳасига ўзининг эътирозлари баённомасини қўшган ҳолда) билдириш йўллаши лозим.

Башарти, шартнома тузиш офферент учун мажбурий бўлса-ю, у ўз таклифларига бошқача шартлар асосида акцептлаш олса (шартнома лойиҳасига эътирозлар баённомаси билан бирга), у ҳолда бу тараф билдириш хабарнома олинган ёки акцепт муддати тамом бўлган кундан бошлаб, ўттиз кун ичида келишмовчиликларни бартараф этиш учун судга мурожаат қилишга ҳақли.

Шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур этиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли. Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаётган тараф шу туфайли етказилган зарарни бошқа тарафга тўлаши шарт.

Шартнома тузиш вақтида вужудга келган келишмовчиликлар судда кўриб чиқилган ҳолларда, келишмовчиликларга сабаб бўлган шартлар суд томонидан белгиланади.

Шунингдек, шартномалар ким ошди савдосида ҳам тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда объектни, мулкни, товарни олди-сотди шартномаси ким ошди савдосини ўтказган ташкилот билан савдода ғолиб чиққан шахс (ашёнинг мулкдори, мулкрий ҳуқуқ эгаси ёки ихтисослашган ташкилот) ўртасида тузилади. ФКнинг 374-моддасида белгиланганидек, қонунда кўрсатилган ҳолларда, ашёни ёки мулкрий ҳуқуқни сотиш тўғрисидаги шартномалар фақат ким ошди савдоси ўтказиш йўли билан тузилиши мумкин. Шунингдек, ким ошди савдоси суд қарорлари ижросини таъминлаш учун ҳам ўтказилади (шартнома мажбуриятлари юзасидан ундирув мажбурий равишда суд томонидан қарздорнинг мол-мулкларига қаратилган ҳолларда, бундай мол-мулкларнинг муҳофазаси таъминланмайди ҳам).

Ким ошди савдоси аукцион ёки танлов шаклида амалга оширилади. Одатда, битта иштирокчи қатнашган ким ошди савдоси ўтказилмаган ҳисобланади. Аукцион ва танловлар очик (бунда хоҳлаган шахслар қатнашишлари мумкин) ва ёпиқ (махсус таклиф этилган шахслар қатнашишлари мумкин) шаклида ўтказилиши мумкин. Ким ошди савдосини ўтказиш шаклини агар қонунда бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, сотиладиган мол-мулкнинг мулкдори белгилайди.

Очик турдаги ким ошди савдосига қилинган таклиф (хабар)ни оммавий оферта деса ҳам бўлади. Унда ким ошди савдосининг вақти, жойи, шакли, савдога нима қўйилаётгани, ўтказиш тартиби, қатнашчиларни расмийлаштириш, савдога қўйилаётган объектнинг бошланғич нархи тўғрисидаги, шунингдек, савдога шартнома тузиш ҳуқуқи қўйилаётган бўлса, бунга бериладиган муддат ҳақидаги маълумот бўлиши мумкин.

Савдо ташкилотчиси аукцион ўтказишдан хоҳлаган вақтда, лекин у ўтказиладиган кундан камида уч кун олдин, танлов ўтказишдан эса камида ўттиз кун олдин бош тортишга ҳақли.

Бундай ҳолларда ташкилотчи иштирокчилар кўрган ҳақиқий зарарларни (харажатларни), ёпиқ савдолар ташкилотчиси ўзи таклиф этган иштирокчиларнинг реал зарарини тўлайди. Шунингдек, иштирокчиларга улар дастлаб ташкилотчига тўлаган закат пули ҳам тўланади. Айти пайтда закат савдода қатнашган, аммо ғолиб чиқмаган шахсларга ҳам қайтарилади.

Ғолиб билан ташкилотчи ўртасида савдо натижалари тўғрисида баённома тузилади. Бу баённома ашёни, объектни ёки мулкый ҳуқуқларни олди-сотди шартномасига тенглаштирилади. Баённома имзолашдан бош тортган ғолиб чиққан шахс тўлаган закатидан маҳрум бўлади. Ташкилотчи имзолашдан бош тортганида закатни икки ҳисса қилиб, шунингдек ғолибга савдода қатнашиши туфайли етказилган зарарнинг закатдан ортиқ бўлган қисмини тўлайди.

25.5. Шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш

Умумий қоида бўйича, шартнома тарафларнинг келишувига мувофиқ, ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Тарафлардан бирининг талаби билан шартнома суд томонидан фақат қуйидаги ҳоллардагина ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин:

- 1) иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузса;
- 2) Фуқаролик кодекси, бошқа қонунлар ва шартномада тузилган ўзга ҳолатларда.

Тарафлардан бирининг шартнома бузиши иккинчи тарафга у шартнома тузишга умид қилишга ҳақли бўлган нарсдан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши шартномани жиддий бузиш ҳисобланади.

Бир тараф шартнома бажаришда тўла ёки қисман бош тортиб, қонун ёхуд тарафларнинг келишувида бунга йўл қўйса, шартнома тегишлича бекор қилинган ва ўзгартирилган ҳисобланади.

Қонун вазият жиддий ўзгариши муносабати билан шартномани ўзгартириш ва бекор қилишга ҳам йўл қўяди. Шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, агар бошқача тартиб шартномада назарда тутилмаган бўлса ёки унинг моҳиятидан англашилмаса, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

Вазиятни тарафлар олдиндан кўра олганларида шартнома умуман тузмасликлари ёки анча фарқ қиладиган шартлар билан тузишлари, мумкин бўлган даражада ўзгартириши жиддий ўзгариш ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани жиддий ўзгарган вазиятга мувофиқлаштириш ёки уни бекор қилиш ҳақида ўзаро келиша олмаган бўлсалар, шартнома манфаатдор тарафнинг талаби билан ФКнинг 383-моддасида кўрсатилган шартлар мавжуд бўлган ҳолларда суд томонидан бекор қилиниши мумкин.

Башарти, қонун ҳужжатларидан, шартнома ёки иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, шартнома қандай шаклда тузилган бўлса, уни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги келишув ҳам шундай шаклда тузилади. Бир тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ёки таклифда кўрсатилган ёхуд қонунда ёинки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса ўттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги талабни судга тақдим этиши мумкин.

Агар қонунда ёки тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, тарафлар шартнома ўзгартирилгунча ёки бекор қилингунча мажбурият бўйича ўзлари бажарган нарсаларни қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмаслар.

25-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Шартномага тушунча беринг?
2. Шартноманинг бозор муносабатлари шароитидаги аҳамияти қандай?
3. Шартнома ва битим ўртасидаги нисбат қандай?
4. Шартноманинг қандай турларини биласиз?
5. Хўжалик шартномаларига қўйиладиган талаблар қандай?
6. Шартноманинг мазмуни нима?
7. Шартнома тузиш босқичлари ҳақида нималарни биласиз?
8. Шартномани тузиш тартиби қандай?
9. Оммавий офертанинг мазмунини очиб беринг?
10. Шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш асосларини санаб беринг?

Фойдаланиш учун тавсия қилинган фундаментал ва илмий адабиётлар

I. Фундаментал адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -364 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т.: Ўзбекистон, 1996, -380 б.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996, -366 б.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. -Т.: Ўзбекистон, 1996, -394 б.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. -Т.: Ўзбекистон, 1997, -384 б.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. -Т.: Ўзбекистон, 1998, -429 б.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. -Т.: Ўзбекистон, 1999, -413 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. -Т.: Ўзбекистон, 2000, -525 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. -Т.: Ўзбекистон, 2001, -439 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. -Т.: Ўзбекистон, 2002, -432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. -Т.: Ўзбекистон, 2003, -320 б.
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т.12. -Т.: Ўзбекистон, 2004, -400 б.
13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13.-Т.: Ўзбекистон, 2005, -448 б.
14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Т.14. -Т.: Ўзбекистон, 2006, -280 б.
15. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. -Т.: Ўзбекистон, 2007, -318 б.

16. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон. 2007. -48 б.
17. Каримов И.А. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъийят билан давом эттиришдир. -Т.: Ўзбекистон. 2007. -48 б.
18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон. 2009. -56 б.

II. Илмий адабиётлар, диссертация авторефератлари:

1. Абдусаломов М.А. Тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий усуллари ва муаммолари. Юрид.фан.номз.дис... Автореферати. -Тошкент: 2003.
2. Ашурова Н. Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ,. 2008.
3. Ашурова Н.А. Вояга етмаганларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: 2008.
4. Баратов М.Х. Давлат – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.
5. Баратов М.Х. Давлат мулк ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2008.
6. Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000.
7. Бобоев Ҳ., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. - Тошкент: Адолат,. 2001.
8. Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореферати. –Тошкент, 2008.
9. Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг –М.: Статут, 2002.
10. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997.
11. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. –М.: 1950.
12. Бурхониддин Ал-Марғинович. Ҳидоя. 1 жилд. -Тошкент: Адолат. 2000.;
13. Вагацума С., Ариидзуми Т.. Гражданское право Японии.- М.: Прогресс, 1983.

14. Веберс Я.Р. Право-субъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. –Рига: 1976.
15. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая и особенная части). -Алматы: Жети жарғи, 2000
16. Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева. -М.:1993.
17. Гражданское и торговое право капиталистических государств Ч.1. отв.ред. Р.Л.Нарышкина. –М.: Международные отношения,. 1983.
18. Гражданское право России. /Под ред. О.Н.Садыкова. ч.1. – М.: 1996.
19. Гражданское право. /Под ред Т.А.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнев. –М.: 1998.
20. Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.
21. Гражданское право. Т.1. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: Проспект. 2003.
22. Гражданское право/Под ред. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. Ч.1. -М.: 2002.-
23. Долинская В.В. Акционерное право. -М.: Юридическая литература. 1997. -
24. Закиров И.Б. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Тошкент: Фан,. 1988.
25. Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким?- Тошкент:ТДЮИ,2003.
26. Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи,. 1988.
27. Ибратов Б. Служба быта и права потребителя. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992.
28. Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.
29. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. – Тошкент: Адолат, 1999.
30. Исмоилов Н. Мажбуриятлар бажарилишни таъминлаш воситаси сифатида гаровнинг ҳуқуқий муаммолари. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1999.
31. Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005.

32. Караходжаева Д.М. Гражданское право: субъект, объект и содержание правоотношения в условиях рынка. –Ташкент: ТГЮИ, 2004,
33. Караходжаева Д.М. Гражданское право. –Ташкент, O'qituvchi, 2007.
34. Кашанина Т.В. Корпоративное право Учебник. -М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
35. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садигов.- М.: Контракт, Инфра,. 2003.
36. Лаптев В.В. Акционерное право. -М.: Контракт, 1999.
37. Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2004.
38. Матқурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ, 2008..
39. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонуннига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ,. 2007.
40. Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи (иккинчи қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. (Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр). –Тошкент: Илм зиё. 2008.
41. Муаллифлар жамоаси. Шартнома ҳуқуқи. Ўқув қўлланма – Тошкент: ТДЮИ, 2006.
42. Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 2-қисм. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.
43. Муҳаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДЮИ, 2007.
44. Мухтасар. -Тошкент: Чўлпон,. 1994.
45. Назаров Ю. Правовые аспекты обращения ценных бумаг в гражданском обороте. –Ташкент: Хозяйство и право, 2004.
46. Назаров Ю.Б. Проблемы правового регулирования выпуска и обращения ценных бумаг в гражданском обороте. Автореф. Дисс.докт.юрид.наук. –Ташкент, 2008.
47. Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Гофур Гулом, 2006.
48. Новицкий И. Основы римского гражданского права. –М.: Юр.лит., 1972.

49. Ногаев Б.А. Религиозные организации как юридические лица. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Ташкент: 2000.
50. Нуриддинова Ш. Юридик шахсларни бекор бўлиш асослари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007.
51. Окюлов О. Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004.
52. Раҳманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. -Ташкент: Фан. 1994.
53. Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002.
54. Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -225 б.
55. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ. 2009.
56. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. – Тошкент: O'zbekiston , 2008.
57. Раҳмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительные исследования). -Тошкент: Адолат, 1995,
58. Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007.
59. Раҳмонкулов Ҳ.Р Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003.
60. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. – Тошкент: ТДЮИ, 2007.
61. Раҳмонкулов Х.Р. Правовые формы регулирования имущественных отношений социалистических хозяйственных организации. -Ташкент: Фан, 1976.
62. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи., 1997.
63. Раҳмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. – Ташкент: ТДЮИ, 2004.
64. Рўзиназаров Ш.Н. Бозор шароитида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми. – Тошкент: Адолат, 1997.

65. Синдоров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар. - Тошкент: Янги аср авлоди. 2003.
66. Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. -М.: Юрид лит., 1984.
67. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит., 1991.
68. Топилдиев В.Р. Таъсис шартномалари-нинг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006.
69. Туребеков Т.М. Общественные объединения как субъекты гражданского права. Автореф. дисс... канд.юрид.наук. -Ташкент: 2002.
70. Умаров Т. Халқаро хусусий ҳуқуқ: жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати. -Тошкент: Ижод дунёси, 2003.
71. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексига шарҳлар./ масъул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, юридик фанлар доктори, профессор И.Б.Зокиров. -Тошкент: ТДЮИ., 2007.
72. Французский Гражданский кодекс. -М.: изд-во. НКЮ СССР, 1941.
73. Ҳадислар. 1, 2, 3, 4 томлар. -Тошкент: Қомуслар нашриёти, 1991-1994.;
74. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. -М.: Юридическая литература., 1974.
75. Ҳасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий-номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореф. - Тошкент: 2001.
76. Холбоев С.Б. Тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи субъекти сифатида корхонанинг мулкӣ-ҳуқуқий лаёқати. Юрид.фан.номз. дисс... -Тошкент: 1994.
77. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент. ТДЮИ, 2003.
78. Чжен В.А. Раҳмонкулов Ҳ.А. Бозор қонунияти асослари. - Тошкент: Бизнес каталог. 1996.
79. Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. -Тошкент: Адолат, 2001.
80. Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2007.

81. Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009.

82. Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. –Тошкет, ТДЮИ, 2007.

83. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Тошкент: ТДЮИ,. 2004.

84. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. дисс... Автореферати. –Тошкент, ТДЮИ, 2008. -15 б.

85. Юлдашева Ш. Фуқаролик ва оила ҳуқуқида васийлик ва ҳомийликнинг моҳияти ва уни амалга ошириш шартлари. Юрид.фан.номз. Дисс... –Тошкент, 2005.

III. Журнал, газета ва илмий тўпламлардаги мақолалар, WEB-ресурслар:

1. Баратов М. Концессия шартномаси нима? // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. № 7. –Б 24.

2. Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар,. 2003. № 3. –Б. 20-29.

3. Вохидов М.М. Ўзбекистон Республикаси Қонунчилиги бўйича акциядорлар умумий йиғилиши фаолиятининг ҳуқуқий асослари//Ўзбекистон Қонунчилиги таҳлили. –Тошкент, 2006. -№.1. – Б.10.

4. Гулямов С.С. Германия: Акциядорлик жамиятлари манфаатларини ҳимоя қилиш//Хўжалик ва ҳуқуқ. –Тошкент, 2004. -№6. –Б.13.

5. Имомов Н. Даъво муддати институти // Ҳаёт ва қонун. 2004. №1 –Б. 23-24.

6. Исмоилов Н.М. О некоторых проблемах цивилистической науки и законотворческой практики/ Материалы международной научно-практической конференции на тему “Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства”. – Ташкент: ТГЮИ, 2005. -185 с.

7. Қаллибеков Т. Дийхон (фермер) хожаыкларын раужландырудин хуқыкый кепиллиги. Каракалпакстан. –Нокис, 1995. Б.20-21.

8. Караходжаева Д.М. К вопросу о правовом статусе коммерческих организаций // Жаҳон тараққиёти ва глобаллашув жараёнида инфор­мацион хавфсизлик муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ЖИДУ, 2006. –Б. 31-34.
9. Караходжаева Д.М. Юридик шахс институти // Ҳаёт ва қонун. -Тошкент, 2004. -№4 –Б. 21.
10. Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании// Советское государство и право. -1970. -№1. -41 с.
11. Морозова Л.А. Гражданское право. Гражданское правоотношения //Основы государства и право. 2000. №5. –С. 10.
12. Назаров Ю. Қимматли қоғозлар. // Хўжалик ва ҳуқук. 1996. -№6.-Б. 33-34.
13. Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского право и проблемы либерализации системы право// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.,
14. Раҳманқулов Ҳ. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. Б.66-72.
15. Туребеков Т. К вопросам становления и развития законодательства о некоммерческих организациях и гражданско - правового статуса отдельных их видов //Хозяйство и право. 2004. №4. –Б. 84.
16. Хасанов А. Ҳуқуқий одат ва удум фуқаролик ҳуқуқи манбалари сифатида (хориж таҷрибаси) //Фуқаролик кодексини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-назарий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 97-100.
17. Эгамбердиева Н. Савдо муносабатларида тарафларга етказилган зарарни қоплаш //Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004, -Б. 161-166.
18. Юлдашева Ш. Васийлик ва ҳомийлик институтлари.// Ёш олимлар илмий тўплами. №1. -Тошкент: ТДЮИ, 2002. –Б. 54-59.
19. <http://www.pavlodar.com/zakon>
20. <http://www.tajik-gateway.org>
21. <http://www.cac-civillaw.org>.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
 <i>Биринчи боб</i>	
ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ	5
1.1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуги ва функциялари	6
1.2. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари	31
1.3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими.....	44
1.4. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари.....	54
 <i>Иккинчи боб</i>	
ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	64
2.1. Ҳозирги замонда амал қилувчи асосий фуқаролик- ҳуқуқий тизимлар.....	64
2.2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мусулмон ҳуқуқи тизимда тартибга солишнинг узига хос хусусиятлари	81
 <i>Учинчи боб</i>	
ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ	90
3.1. Фуқаролик ҳуқуқи манбалари тушунчаси ва турлари	90
3.2. Фуқаролик қонунларининг вақт, ҳудуд ва шахслар бўйича амалда бўлиши	105
3.3. Фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси	110
3.4. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ва уларнинг турлари	111
 <i>Тўртинчи боб</i>	
ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ	116
4.1. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат тушунчаси	116
4.2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари (таснифи)	124
4.3. Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг келиб чиқиш асослари. Юридик фактлар	127
4.4. Фуқаролик ҳуқуқларининг амалга оширилиши ва бурчларининг бажарилиши.	129

4.5. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш	131
Бешинчи боб	
ФУҚАРОЛАР-ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКTLARI СИФАТИДА	138
5.1. Фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида фуқаро (жисмоний шахс) тушунчаси	138
5.2. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати тушунчаси	140
5.3. Ҳуқуқ лаёқатининг бошланиши ва тамом бўлиши	142
5.4. Фуқароларнинг муомала лаёқати	145
5.5. Васийлик ва ҳомийлик.....	152
5.6. Хусусий тадбиркор фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми.....	155
5.7. Фуқароларнинг турар жойи.....	157
5.8. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш.....	158
5.9. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш.....	161
 Олтинчи боб	
ЮРИДИК ШАХСЛАР.....	166
6.1. Фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси ва белгилари	166
6.2. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати.....	173
6.3. Юридик шахсларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш тартиби	178
6.4. Юридик шахсларнинг турлари.	188
6.5. Хусусий корхоналар – юридик шахс сифатида.....	189
6.6. Хўжалик ширкатлари – юридик шахс сифатида	195
6.7. Масъулияти чекланган ва кўшимча масъулиятли жамиятлар юридик шахс сифатида.....	199
6.8. Акциядорлик жамиятлари юридик шахс сифатида.	202
6.9. Давлат корхоналари – юридик шахс сифатида.....	210
6.10. Ишлаб чиқариш кооперативлари – юридик шахс сифатида.....	213
6.11. Матлубот кооперативи – юридик шахс сифатида.....	217
6.12. Жамоат бирлашмалари – юридик шахс сифатида.....	218
6.13. Жамоат фондлари – юридик шахс сифатида	223
6.14. Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкати – юридик шахс сифатида	225
6.15. Давлат муассасалари – юридик шахс сифатида.	228
6.16. Юридик шахслар бирлашмалари – юридик шахс сифатида.....	228
6.17. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари –	

юрidik шахс сифатида	230
6.18. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари	232
6.19. Юридик шахсларнинг товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар тайёрланган, ишлаб чиқарилган номларига бўлган ҳуқуқ	233

Еттинчи боб

ДАВЛАТ — ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СУБЪЕКТИ СИФАТИДА	238
7.1. Давлат фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида субъекти сифатидаги тушунчаси ва хусусиятлари	238
7.2. Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати.....	245
7.3. Ўзбекистон Республикаси мамлакатнинг ички оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти	247
7.4. Ўзбекистон Республикаси - мамлакатнинг ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси.....	250

Саккизинчи боб

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ОБЪЕКТЛАРИ	254
8.1. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари тушунчаси ва турлари.....	254
8.2. Ашёлар - фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида	255
8.3. Мол-мулклар - фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	262
8.4. Пуллар ва қимматли қоғозлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида	263
8.5. Номоддий неъматлар тушунчаси ва таркиби	274
8.6. Интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири - фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	277
8.7. Ишлар ва хизматлар - фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	291

Тўққизинчи боб

БИТИМЛАР	295
9.1. Битимлар тушунчаси ва турлари	295
9.2. Битимларнинг муддатлари ва шартли битимлар.....	302
9.3. Битим шакллари	304
9.4. Биржа битимлари	307
9.5. Битимнинг ҳақиқий саналиш шартлари.....	310
9.6. Ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битим турлари ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари	312

9.7. Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари.....	315
Ўнинчи боб	
ВАКИЛЛИК ВА ИШОНЧНОМА	319
10.1. Вакиллик тушунчаси.....	319
10.2. Ваколат ва унинг турлари.....	320
10.3. Ишончнома	323
Ўн биринчи боб	
МУДДАТЛАР.....	328
11.1. Муддат тушунчаси.....	328
11.2. Муддат турлари.....	330
11.3 Муддатлар ўтишининг бошланиши ва тамом бўлиши	338
Ўн иккинчи боб	
ДАЪВО МУДДАТИ	340
12.1. Даъво муддати тушунчаси ва хусусиятлари.....	340
12.2. Даъво муддатининг турлари	342
12.3. Даъво муддатининг ўта бошлаши.....	344
12.4. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши, узилиши ва даъво муддатининг тикланиши.....	345
12.5. Даъво муддати ўтишининг оқибатлари.....	349
12.6. Даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар.....	349
Ўн учинчи боб	
МУЛК ҲУҚУҚИ.....	356
13.1. Мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчалари.....	356
13.2. Мулк ҳуқуқининг мазмуни.....	361
13.3. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари	369
13.4. Мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллар.....	389
13.5. Мулк шакллари.....	392
Ўн тўртинчи боб	
ХУСУСИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ.....	395
14.1. Хусусий мулк тушунчаси	395
14.2. Хусусий мулк ҳуқуқи субъектлари ва уларнинг ваколатлари.....	397
14.3. Хусусий мулк ҳуқуқи объектлари	411
14.4. Хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари	413
Ўн бешинчи боб	
ОММАВИЙ (ДАВЛАТ) МУЛК ҲУҚУҚИ.....	416

15.1. Оммавий (давлат) мулки ҳуқуқи тушунчаси ва унинг турлари	416
15.2. Оммавий (давлат) мулкнинг зарурати ва манбалари	421
15.3. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусиялаштириш	422
15.4. Давлат ташкилотлари ва муассасаларининг мулки	428

Ўн олтинчи боб

АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР	430
16.1. Ашёвий ҳуқуқ тушунчаси ва турлари	430
16.2. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи	431
16.3. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари.....	434
16.4. Ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи	434
16.5. Сервитут ҳуқуқи.....	435

Ўн еттинчи боб

УМУМИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ	437
17.1. Умумий мулк ҳуқуқи тушунчаси. Умумий мулк турлари.....	437
17.2. Умумий улушли мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш	439
17.3. Умумий мулкдан улуш ажратиш ва уни тақсимлаш.....	442
17.4. Эр-хотинлар ўртасидаги мулк ҳуқуқи.....	443
17.5. Дехқон ва фермер хўжалигининг мулк ҳуқуқи	444

Ўн саккизинчи боб

МУЛК ҲУҚУҚИ ВА БОШҚА АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ.....	446
18.1. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш тушунчаси.....	446
18.2. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари.....	447
18.3. Мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъво)	450
18.4. Мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар).....	454
18.5. Мулккий ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари.....	456

Ўн тўққизинчи боб

МАЖБУРИЯТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ТИЗИМИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ АСОСЛАРИ	459
19.1. Мажбурият ва мажбурият ҳуқуқи тушунчалари	459

19.2. Мажбуриятларни вужудга келиш асослари467

Йигирманчи боб

МАЖБУРИЯТ СУБЪЕКТЛАРИ	472
20.1. Мажбурият субъектлари тушунчаси	472
20.2. Мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг кўпчилик бўлиши, улушли ва шерик мажбуриятлар	473
20.3. Мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши	478
20.4. Регресс (қайтарма) мажбурият	481

Йигирма биринчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ	484
21.1. Мажбуриятларни бажариш тушунчаси ва тамойиллари	484
21.2. Мажбуриятларни бажарувчи субъектлар (шахслар)	488
21.3. Бажариш предмети	489
21.4. Мажбуриятни бажариш муддати, жойи ва усули	491

Йигирма иккинчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ	496
22.1. Мажбуриятларни бажариллишини таъминлаш тушунчаси	496
22.2. Неустойка – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули сифатида	499
22.3. Гаров – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули сифатида	506
22.4. Қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули сифатида	522
22.5. Закалат – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули сифатида	523
22.6. Кафиллик – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули	525
22.7. Кафолат – мажбуриятларнинг бажариллишини таъминлаш усули сифатида	528

Йигирма учинчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК	531
23.1. Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси	531
23.2. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари	537
23.3. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг турлари	548
23.4. Қарздорнинг зарарни тўлаш мажбурияти	552

23.5. Қарздорнинг жавобгарликдан озод қилиниши асослари.....	556
23.6. Мажбуриятнинг қарздор ва кредитор томонидан кечиктирилиши оқибатлари	559

Йигирма тўртинчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ БЕКОР БЎЛИШИ.....	565
24.1. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси.....	565
24.2. Мажбуриятларнинг бажарилиши билан бекор бўлиши	566
24.3. Мажбуриятларнинг ҳисобга ўтказиш йўли билан бекор бўлиши	568
24.4. Қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбуриятнинг бекор бўлиши	570
24.5. Тарафларнинг келишуви бўйича ва қарздорни қарздан воз кечиши бўйича мажбуриятнинг бекор бўлиши	571
24.6. Бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли мажбуриятнинг бекор бўлиши	572
24.7. Мажбуриятнинг давлат органи хужжати асосида бекор бўлиши	574
24.8. Фуқаронинг вафот этиши ёки юридик шахснинг тугатилиши сабабли мажбуриятнинг бекор бўлиши	574

Йигирма бешинчи боб

ШАРТНОМА ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР.....	577
25.1. Шартнома тушунчаси ва унинг бозор муносабатлари шароитидаги аҳамияти	577
25.2. Шартномаларнинг турлари	581
25.3. Шартноманинг мазмуни	588
25.4. Шартнома тузиш	590
25.5. Шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш	594

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	596
--	------------

И.Б.ЗОКИРОВ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ

ДАРСЛИК

I қисм

қайта ишланган ва тўлдирилган 5-нашр

Мухаррир: **С.Усмонов.**

Техник муҳаррир: **А.Боймаматов**

Компьютерда саҳифаловчи: **Б.Садритдинов.**

Босишга рухсат этилди:

Ҳажми: б.т. Адади: Буюртма: №